

TARİH ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (TAD)

2023

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAKÜLTESİ
TARİH BÖLÜMÜ

TARİH ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
(TAD)
2023

Cilt: XLII

Sayı: 73

ANKARA – 2023 MART

YAYININ ADI: *Tarih Araştırmaları Dergisi*
2023: 73: MART

YAYIN SAHİBİNİN ADI
Prof. Dr. Levent KAYAPINAR
Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dekanı

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ
Prof. Dr. Selda KAYA KILIÇ

EDİTÖRLER
Prof. Dr. Selda KAYA KILIÇ
Dr. Öğr. Üyesi Abdullatif ARMAĞAN
Dr. Öğr. Üyesi Ertan ÜNLÜ
Arş. Gör. Dr. Türkan Banu GÜLER

YAYININ TÜRÜ
Yerel Süreli Yayın

ISBN: 975-482-437-1
ISSN: 1015-1826

Tarih Araştırmaları Dergisi; Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi,
Tarih Bölümü tarafından yılda iki kez (Mart-Eylül) yayınlanmaktadır.
MLA, ERIH, AERES, INDEX ISLAMICUS dergimizde
yayınlanan yazıların dizinini yapmaktadır.

Yayın İdare Merkezi
Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi,
Tarih Bölümü, Atatürk Bulvarı No: 45
06100 Sıhhiye / ANKARA-TÜRKİYE
Telefon: 0 (312) 310 32 80 / Dahili: 1043, 1044, 1100

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ
İncitaşı Sokak No: 10
06510 Beşevler / ANKARA
Tel: 0 (312) 213 66 55
Basım Tarihi: Mart 2023

DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Bekir KOÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Cihat AYDOĐMUŐOĐLU (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Haldun EROĞLU (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Hamiyet SEZER FEYZİOĞLU (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Hatice ORUÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Hülya BOYANA (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Hülya TAŞ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. İlhan ERDEM (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Jülide AKYÜZ ORAT (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa UYAR (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Serdar SARISIR (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Saadetin Yağmur GÖMEÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Turgut YİĞİT (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Üçler BULDUK (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Ayşe Gül AKALIN (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Sultan Deniz KÜÇÜKER (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Tülay ERCOŐKUN (Ankara Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mert KOZAN (Ankara Üniversitesi)
Dr. Çağfer GÜLER (Ankara Üniversitesi)
Dr. Lemi ATALAY (Ankara Üniversitesi)
Dr. Merve Cemile SÖNMEZ (Ankara Üniversitesi)

Bu Sayının Hakemleri

Prof. Dr. Taner ASLAN (Aksaray Üniversitesi)
Prof. Dr. Cihat AYDOĐMUŐOĐLU (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Aydın ÇELİK (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Zafer GÖLEN (Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi)
Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Sadullah GÜLTEN (Ordu Üniversitesi)
Prof. Dr. Murat KARATAŞ (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Prof. Dr. AŞkın KOYUNCU (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ÖZ (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Altay Tayfun ÖZCAN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Gazi Osman ÖZGÜDENLİ (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Nadir ÖZKUYUMCU (Manisa Celâl Bayar Üniversitesi)
Prof. Dr. Kazım PAYDAŐ (Harran Üniversitesi)
Prof. Dr. Murat PIÇAK (Dicle Üniversitesi)
Prof. Dr. Esmâ REYHAN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Serdar SARISIR (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Hülya TAŞ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Selçuk URAL (Kafkas Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa UYAR (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL (Pamukkale Üniversitesi)

Prof. Dr. Turgut YİĞİT (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Musa Şamil YÜKSEL (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Doç. Dr. Mustafa AKKUŞ (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Doç. Dr. Ahmet ASKER (Mersin Üniversitesi)
Doç. Dr. Kerim İlker BULUNUR (Sakarya Üniversitesi)
Doç. Dr. Muhammed CEYHAN (Yalova Üniversitesi)
Doç. Dr. Erdem ÇANAK (Çukurova Üniversitesi)
Doç. Dr. Bülent ÇELİK (Aydın Adnan Menderes Üniversitesi)
Doç. Dr. Gülay KARADAĞ ÇINAR (Afyon Kocatepe Üniversitesi)
Doç. Dr. Haydar ÇORUH (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi)
Doç. Dr. Cem DOĞAN (İğdır Üniversitesi)
Doç. Dr. Sadık ERDAŞ (Hacettepe Üniversitesi)
Doç. Dr. Emine GÜMÜŞSOY (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)
Doç. Dr. Erdem KARACA (Bitlis Eren Üniversitesi)
Doç. Dr. Musa KILIÇ (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)
Doç. Dr. Metin MENEKŞE (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Doç. Dr. Özer ÖZBOZDAĞLI (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi)
Doç. Dr. Güneş ŞAHİN (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Doç. Dr. Murat TURAL (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Doç. Dr. Şaban Cem TUYSUZ (Trakya Üniversitesi)
Doç. Dr. İbrahim Caner TÜRK (Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi)
Doç. Dr. Ayşe YAKUT (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Ahmet YAŞAR (İstanbul Beykent Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet BAŞARAN (Aydın Adnan Menderes Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Meryem DOYGUN (Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Kansu EKİCİ (Süleyman Demirel Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Yasemin Zahide EROL (Munzur Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Kemal Ramazan HAYKIRAN (Aydın Adnan Menderes Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Yeşim IŞIK BAĞRIAÇIK (Ankara Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Osman KARACAN (İnönü Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Bilge KARBİ (İstanbul Beykent Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Osman KARLANGIÇ (Batman Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Gonca KİŞMİR (Ankara Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Rukiye ÖZTÜRK (Ankara Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Cengiz PARLAK (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Kibar TAŞ (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Eylem TEKEMEN ALTINDAŞ (Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ertan ÜNLÜ (Ankara Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Güler YARCI (Marmara Üniversitesi)
Öğr. Gör. Dr. Turgay AKKUŞ (Bursa Uludağ Üniversitesi)
Öğr. Gör. Dr. Ebubekir KEKLİK (Çankırı Karatekin Üniversitesi)
Arş. Gör. Dr. Erhan ATEŞ (Pamukkale Üniversitesi)
Arş. Gör. Törebey GÜNAYDIN (Ankara Üniversitesi)

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

MAKALELER/ARTICLES

- KÜÇÜKER, Sultan Deniz, Tanrılaştırma Üzerine: Euhemerus'un Eseri ve Teolojik Görüşü
On Deification: Euhemerus' Work and His Theological Theory.....1
- MASALCI ŞAHİN, Gülgüney-SİR GAVAZ, Özlem-DALKILIÇ, Semra, Boğazkale Arşivinden Dini İçerikli Yeni Hitit Tablet Parçaları
New Hittite Tablet Fragments from Bogazkale Archive with Religious Content23
- DURMUŞ, Efe-İSLAM ÇELİK, Havva, Fâtımî Devlet Yönetiminde Etkin Bir Kadın: Sittülmülk
A Powerful Woman in Fatimid State Governance: Sitt al-Mulk.....55
- ÖZGÜDENLİ, Osman G.-UMANÇ, Fırat, Bir İlhanlı Hükümdarının İbadet Dünyası: Sultan Olcâytû Muhammed (1304-1316)
An Ilkhanid Ruler's World of Worship: Sultan Oljeitü Muhammad (1304-1316).....73
- ÖZTURHAN, Ahmet, İlhanlı Hatunu ve Amasya Darüşşifası Banisinin İsmi ve Hayatı Hakkında Yeni Değerlendirmeler İl-Dûzmen Mi? İl-Dûş Mu? Yıldız Mı? İl-Tûzmîş Mi? İl-Dûzmiş Mi? İldurmuş Mu?
New Assesments about the Name of the Khatun of Ilkhanid and the Builder of Amasya Darüşşifa Is It Il-Dûzmen? or İl-Dûş? or Yıldız? or İl-Tûzmîş? or İl-Dûzmiş? or İldurmuş?.....105
- ÇELİK, Mehtap, Bir Gümrük Defterine Göre Doğu Akdeniz'deki Ticarî Hareketlilik: XVIII. Yüzyılın Ortalarında Trablusşam İskelesi
The Commercial Vitality in the Eastern Mediterranean according to Ottoman Customs Registers: Tripoli Pier in the Middle of the 18th Century.....123

ERDİNÇLİ, İhsan, 16. yüzyıldan 20. yüzyıla Osmanlı İstanbul’unda Meyhane Mezeleri ve Yiyecekleri Winehouse Appetizers and Meals in Ottoman Istanbul from 16th to 20th Century.....	151
DURAN, Nurbanu, Sırbistan’ın ve Osmanlı Sırplarının Makedonya Meselesindeki Yeri The Role of Serbia and Ottoman Serbs in the Macedonian Issue.....	181
GENÇOĞLU, Halim, Güney Afrika’da Bir Osmanlı Münevveri: Ahmet Ataullah Bey An Ottoman Emissary in South Africa: Ahmet Ataullah Bey.....	203
KESKİN, Tülay, İngiliz Konsolos Frederick G. Freeman’ın Raporlarında Bitlis (1901-1903) Bitlis in the Reports of the British Console Frederick G. Freeman (1901-1903).....	233
POLAT, Elif Gizem, Arkeolog Max Von Oppenheim’in Osmanlı Devleti’ndeki Casusluk Faaliyetleri Archaeologist Max Von Oppenheim’s Espionage Activities in the Ottoman State.....	255
SATILMIŞ, Selahattin, Büyük Menderes Nehri Taşkınları ve Osmanlı Afet Yönetimi (1887-1902) Great Meander River Floods and Ottoman Disaster Menagement (1887-1902).....	269
EKİNCİ, Oğuzhan, Sozioökonomische Lage in Deutschland Während Der Besatzungszeit İşgal Dönemi Almanyası’nda Sosyo-Ekonomik Durum.....	293
KURT, Emin, Kan Denizine Yukarıdan Bakmak: 25 Nisan Çıkarmasında İtilaf Hava Gücü Faaliyetleri Overlooking the Sea of Blood: Allied Air Force Activities at the April 25 Landing.....	331

KÜTÜKÇÜ, Murat, Adana Tarihinde Basında Öncü Bir Girişim: Resimli Adana Gazetesi (1926-?) A Pioneering Initiative in the Press in the History of Adana: The Illustrated Adana Newspaper (1926-?).....	371
KUBİLAY, Sevdâ, Tarihi Perspektiften Bilim Dünyasında Kadının Yeri Status of Women in Science World from Historical Perspective.....	383
TAŞ, Kibar, Ağaçeri Kavminin Geçmişten Bugüne Uzanan Tarihi ve Tahtacı Cemaatiyle Bağlantısı The History of the Agaceri Tribe from Past to Present and Its Connection with the Tahtacı Community.....	407

TANRILAŞTIRMA ÜZERİNE: EUHEMEROS'UN ESERİ VE TEOLOJİK GÖRÜŞÜ

ON DEIFICATION: EUHEMERUS' WORK AND HIS THEOLOGICAL THEORY

Sultan Deniz KÜÇÜKER*

Makale Bilgisi

Başvuru: 17 Şubat 2023
Kabul: 8 Mart 2023

Article Info

Received: February, 17, 2023
Accepted: March, 8, 2023

Öz

Hellenistik Dönem yazarlarından Euhemerios (İÖ c. 340-260), Makedonya Kralı Kassandros'un edebi koruması altında bulunmuş ve günümüze dolaylı aktarımları ulaştıran Hiera Anagraphē (Ἱερά Ἀναγραφή) adlı kurgu bir eser ortaya koymuştur. Bu eserde Euhemerios, Hint Okyanusu üzerinde bulunduğunu iddia ettiği Pankhaia Adası'na yolculuğunu ve burada gördüklerini konu etmiştir. Anlatısı içinde, adamın en önemli tapınağında bulunan altın bir stel üzerindeki yazıtlara dayanarak mitolojik tanrıların vaktiyle dünya üzerinde hüküm sürmüş gerçek kişiler olduklarına değinmiş ve onun bu yazdıkları, euhemerizm olarak adlandırılan, mitolojik anlatıların gerçek kişi ya da olaylar üzerine kurulduğu yönündeki teoriye kaynak olmuştur. Bu çalışmada, Euhemerios'un eserine özetle değinilecek ve yazarın ortaya sürdüğü teolojik görüşün tarihi bağlamda kısa bir değerlendirmesi yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Euhemerios, euhemerizm, teoloji, tanrılaştırma, euergetizm

Abstract

Ancient Greek writer Euhemerios lived at the court of Macedonian king Cassander about 300 BC and wrote a fictitious novel called the Sacred Scripture (Hiera Anagraphē) which we know thanks to the writings of later authors. In that novel, he claimed to have travelled to Panchaea, an island beyond Arabia in the Indian Ocean and described the way of life of the Panchaean society. In his narrative, based on the inscriptions he observed on a golden stela at the island's main temple, Euhemerios stated that Olympian gods were prominent men and kings deified by their subjects in return (in gratitude) for the benefits they received from their rulers and this narrative has been the source of euhemerism, a theory which claims that mythical stories are based on real

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü; sdcukuker@ankara.edu.tr; ORCID: 0000-0002-9949-6805; Ankara-Türkiye.

people or events. In this study, the work of Euhemerus will be briefly discussed and the theological view put forward by the author will be evaluated in a historical context.

Keywords: Euhemerus, euhemerism, theology, deification/apotheosis, euergetism.

Giriş: Euhemeros'un Eseri Üzerine

Messenialı¹ Euhemerus, eserinde anlattığına göre Makedonya kralı Kassandros'un himayesinde bulunmuş,² onun görevlendirmesiyle okyanusa doğru uzun bir yolculuğa çıkmış ve Arabistan'ın güneyinden (ἐκ τῆς εὐδαίμονος Ἀραβίας = *Arabia Felix*)³ denize açılıp okyanus boyunca uzun süre ilerledikten sonra Hint Okyanusu üzerindeki adalara ulaşmıştı.⁴ Euhemerus, yaptığını iddia ettiği bu yolculuğunu ve yolculuğunun sonunda ulaştığı adalardan biri olan Pankhaia Adası'nda gördüklerini, *Hiera Anagraphē* (Ἱερὰ Ἀναγραφή) adlı eserinde konu etmişti.⁵ Bu eser kaybolmuş olsa da Sicilyalı tarihçi Diodoros, *Bibliothēkē Historikē* adlı eserinin beşinci kitabında Arap coğrafyasını konu ederken ve altıncı kitabında mitoloji üzerine yazarken Euhemerus'un eserini kullanmıştı.⁶ Daha sonra, İS 4. yüzyılın ilk yarısında kilise tarih yazıcılığının kurucusu kabul edilen Filistin Caesarea piskoposu Eusebius⁷ da *Praeparatio evangelica* adlı eserinde Hıristiyanlığın pagan tanrıları ve felsefelerine üstün konumunu ortaya koymaya çalışırken Diodoros'un Euhemerus'tan alıntıladığı verileri kullanmıştı.⁸

¹ Örneğin Diodoros (6.1.1), Plutarkhos (*De Is. et Os.* 23), Polybios (34.5.9) ve ondan alıntılaman Strabon (2.4.2), Euhemerus'un Messenialı olduğunu aktarmışlardır. Bu aktarımlarda ise Messenia için Peloponnesos ya da Sicilya'yı işaret eden bir konumlama yapılmamıştır.

² Diodoros, burada Euhemerus için Kassandros'un dostu (φίλος ... Κασσάνδρου) ifadesini kullanmıştır (6.1.4.1). Hellenistik monarşiler içinde *philos* (φίλος) kavramının mahiyetine ilişkin olarak bk. F.W. Walbank, 'Monarchies and Monarchic Ideas', ed. F. W. Walbank, A. E. Astin, M. W. Frederiksen, R. M. Ogilvie, *Cambridge Ancient History* 7, 1, Cambridge University Press, Cambridge 1984, s. 68-71.

³ Günümüzde Yemen. Syrithe Pugh, "Introduction", ed. S. Pugh, *Euhemerism and Its Uses: The Mortal God*, Routledge, London-New York 2021, s. 2; Marek Winiarczyk, *The Sacred History of Euhemerus of Messene*, translated by Witold Zbirohowski-Kościa, De Gruyter, Berlin 2013, s. 2.

⁴ Diod. 6.1.4; Euseb. *Praep. evang.* 2.2.55.

⁵ Diodoros, Euhemerus'un bu yolculuğunu gerçek kabul ederek aktarmasına rağmen pek çok antik çağ yazarı, Euhemerus'un yolculuğunun gerçekliğini reddetmişlerdi. Ayrıntı için bk. Winiarczyk, 2013, s. 2, 9.

⁶ Diod. 5.41-46, 6. 1.

⁷ M. C. Howatson, *The Oxford Companion to Classical Literature*, Oxford University Press, Oxford 1989, s. 227; Turhan Kaçar, *Geç Antikçağ'da Hıristiyanlık*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2009, s. 15.

⁸ Eusebius, *Praep. evang.* 2.2.52'de, Diodoros'un Euhemerus'tan alıntıladığı verileri kullandığını bizzat belirtmiştir. Eusebius'un yanı sıra Minucius Felix, Lactantius ve Aurelius Augustinus gibi

Euhemeros'un *Hiera Anagraphē* adlı eseri, Scipio Africanus'un maiyetinde bulunan ozan Ennius (İÖ 239-169) tarafından Latinceye de tercüme edilmişti.⁹ Daha sonra Ennius'un bu çevirisinden parçaların günümüze ulaşmasını sağlayan ise Lucius Caelius Firmianus Lactantius (İS 245-325) olmuştu. Öyle ki Roma İmparatorluğu'nun Hıristiyanlığı kabul etmesi sürecinde öne çıkan Hıristiyan yazar Lactantius,¹⁰ *Divinae institutiones* adlı eserinin ilk kitabında Ennius'un *Euhemerus sive sacra historia* (*Euhemeros* ya da *Kutsal Tarih*) olarak adlandırılmış çevirisine önemli atıflarda bulunmuştu.¹¹ Dolayısıyla Lactantius'un atıfları da diğer tüm aktarımlar ile birlikte Euhemeros'un kayıp olan eserinin oldukça geniş bir derlemesinin yapılmasını sağlamıştı.¹²

Euhemeros, bu eserinde anlattıkları ile mitolojik olayların esas olarak tarihsel gerçeklerin bir yansıması olduğunu, mitolojik tanrıların da başlangıçta krallar, fatihler veya insanlığa hayrı dokunmuş kişiler olarak nam saldıklarını ve bu sayede tanrılaştırıldıklarını, adlarına kült alanları kurulduğunu ileri sürmüştü. Bu bağlamda Euhemeros'a atfedilen aktarımlarından özetle;¹³ Euhemeros'un Hint Okyanusu'nda bulunduğunu konu ettiği Pankhaia Adası, kutsal olarak adlandırılmaktaydı.¹⁴ Bu ada halkı Pankhaialılar da inançlı ve tanrılara hürmette üstün kişilerdi.¹⁵ Burada bulunan Panara polis'ine altmış *stadion* uzaklıkta bir alanda, tarihi çok eskilere dayanan Zeus *Triphylis* (Διὸς Τριφυλίου¹⁶) tapınağı vardı.¹⁷ Bu tapınağı Zeus bizzat kendisi, henüz

Hıristiyanlığın diğer savunucuları da tanrılarla ilgili olarak ortaya koyduğu görüş dolayısıyla Euhemeros'u eserlerinde konu etmişlerdir. Ayrıntı için bk. Winiarczyk, 2013, s. 9.

⁹ Ozan Ennius'un bu çevirisinin, Latinceye yapılan ilk "düzyazı" çevirileri içinde olduğu belirtilmektedir. Patricia Johnston, "Vergil's Conception of Saturnus", *California Studies in Classical Antiquity*, 10, 1977, s. 58.

¹⁰ Lactantius'un bu sürece etkileri için bk. Elizabeth DePalma Digeser, *The Making of a Christian Empire: Lactantius and Rome*, Cornell University Press, Ithaca 2000.

¹¹ Lact. *Div. inst.* 1.11, 13, 14, 17, 22. Ayrıca Ennius'un çevirisinin adlandırılmasına ilişkin olarak bk. Winiarczyk, 2013, s. 114-115.

¹² Euhemeros'a atıfta bulunarak eserin kısmen derlemesinin yapılmasını sağlayan yazarların, *Hiera Anagraphē*'nin özgün metnini olduğu gibi kullanmadıkları, daha ziyade özetleyerek alıntıladıkları pek çok araştırmacı tarafından ifade edilmiştir. Örneğin bk. Winiarczyk, 2013, s. 13; Pugh, 2021, s. 5-6; C. L. Caspers, "Gods in Space and Time. Callimachus and Euhemerus", ed. S. Pugh, *Euhemerism and Its Uses: The Mortal God*, Routledge, London-New York 2021a, s. 38. Dolayısıyla Euhemeros'un metninin içinden özgün bir fragmanın günümüze ulaşmadığı yönünde bir kanaat hâkimdir.

¹³ Diod. 5.41-46, 6.1; Euseb. *Praep. evang.* 2. 2. 53-62.

¹⁴ Bu kutsal adada ölüleri gömmek yasaktı. Ölüleri, yedi *stadion* uzaklıktaki bir diğer adaya gömüyorlardı (Diod. 5.41.4).

¹⁵ Diod. 6.1.4; Euseb. *Praep. evang.* 2.2.55.

¹⁶ Üç kabileye (φῶλή, *phylē*) işaret eden bu *epitheton*'a ilişkin açıklama Diod.5.44.6'da yapılmaktadır.

¹⁷ Diod. 5.42.6; Euseb. *Praep. evang.* 2.2.57; Lact. *Div. inst.* 1.11.33: fanum Iovis Triphylis.

yeryüzünde insanlar arasında tüm yerleşik dünyaya hüküm sürerken kurmuştu.¹⁸ Tapınağın çevresinde, tanrılara hizmet eden din adamlarının haneleri vardı.¹⁹ Bunlar, tanrılara okudukları ilahiler ve methiyeler içinde onların insanlara bahsettikleri iyilikleri (τὰς εἰς ἀνθρώπους εὐεργεσίας) terennüm ederlerdi.²⁰ Buradaki din adamlarının aktardıkları söylenceye göre onların soyları Girit'ten²¹ başlamıştı (μυθολογοῦσι δ' οἱ ἱερεῖς τὸ γένος αὐτοῖς²² ἐκ Κρήτης ὑπάρχειν) ve Zeus yeryüzünde insanlara bir lider olarak hükmederken, onları Pankhaia'ya getirmişti; Girit dilindeki pek çok adı sürdürüyor olmaları bunun deliliydi.²³ Burada/Zeus *Triphylios* tapınağının içinde, tanrı heykellerinin²⁴ yanı sıra tanrılara adanmış çok sayıda gümüş ve altın sunu da bulunmaktaydı.²⁵ Tapınağın içinde bulunan altın bir stel üzerine ise Pankhaialıların yazısıyla Uranos, Kronos ve Zeus'un başlıca işleri özet biçiminde kaydedilmişti.²⁶ Bunlara daha sonra Hermes tarafından Apollon ve Artemis'in işleri de eklenmişti.²⁷

Euhemerios, tüm bunları anlatırken aynı zamanda Pankhaia Adası'ndaki sosyo-politik düzene ilişkin veriler de sunmuştu. Örneğin Pankhaia Adası'nın, yerli/topraktan doğma (αὐτόχθων, *autokthōn*) oldukları söylenen Pankhaialılar, dışarıdan gelmiş olan Okeanoslular, İndoslular, İskitler ve Giritliler tarafından iskân edildiğini belirtmişti.²⁸ Ardından ada toplumunu farklı sosyal sınıflara ayırmış ve ada yönetimine ilişkin veriler de sunmuştu.²⁹ Ne var ki eser içinde konu edilen sosyo-politik düzene ilişkin verilerin, Euhemerios'un teolojik görüşlerini aktarması için yalnızca bir arka plan olarak

¹⁸ Diod. 6.1.6; Euseb. *Praep. evang.* 2.2.57.

¹⁹ Diod. 5.44.2.

²⁰ Diod. 5.46.2.

²¹ Eserde Girit'e ve Giritlilere ayrılan kutsal konum üzerine bk. Stylianos Spyridakis, "Zeus Is Dead: Euhemerios and Crete" *The Classical Journal*, 63/8, 1968, s. 339.

²² Oldfather, çevirisinde "αὐτοῖς" zamirine karşılık olarak "tanrılar" kelimesini kullanmış ve çeviriyi "the gods had their origin in Crete" şeklinde yapmıştır (Diodorus Siculus. *Library of History*, Volume III: Books 4.59-8, translated by C. H. Oldfather, Harvard University Press, Cambridge 1939, s. 225). Caspers ise ilgili cümlelerin çevirisini yaparken αὐτοῖς kelimesine dipnot düşmüş ve "they ..." (viz., the Panchaians)" açıklamasını yaparak Pankhaialı din adamlarını işaret etmiştir. C. L. Caspers, "Appendix: the Euhemerios testimonia", ed. S. Pugh, *Euhemerism and Its Uses: The Mortal God*, Routledge, London-New York 2021b, s. 274, dn. 15. Ayrıca Spyridakis de Girit kökenliler olarak Pankhaialı din adamlarına işaret etmiştir (1968, s. 339).

²³ Diod. 5.46.3.

²⁴ Diod. 5.44.2.

²⁵ Diod. 5.46.5.

²⁶ Diod. 6.1.7; Euseb. *Praep. evang.* 2.2.57.

²⁷ Diod. 5.46.7.

²⁸ Diod. 5.42.4.

²⁹ Diod. 5.45.3-5. Ayrıca bk. Diod. 5.42.5.

kurgulandığı belirtilmektedir.³⁰ Euhemeros'un Pankhaia Adası'nda gördüğünü iddia ettiği altın stel üzerine yazılmış şeyler ise, eserin ve teolojik görüşlerinin gövdesini oluşturmaktadır.

Bu stel üzerinde yazılanlara göre; ilk kral Uranos olmuştu. Doğru ve iyiliksever (εὐεργετικός, *euergetikos*) bir adamdı, yıldızların hareketlerini iyi bilirdi ve ilk olarak o, göksel/ilahi tanrıları kurbanlarla onurlandırmıştı. Göğe olan ilgisi ve bu konudaki bilgisinden dolayı Uranos (Caelus) olarak adlandırılmıştı.³¹ Zeus *Triphylios* kutsal alanının ötesinde, Uranos'un tahtı (Οὐρανοῦ δῖπρος) ve Olympos *Triphylios* olarak adlandırılan, tanrılara adanmış yüksek bir dağ vardı. Söylenceye göre Uranos, dünya üzerinde hüküm sürerken bu dağda kalmıştı, (...) sonraki devirlerde ise bu dağ, üç (ayrı) halktan oluşan sakinleri dolayısıyla Olympos *Triphylios* olarak adlandırılmıştı.³²

Uranos'un, karısı Hestia'dan (Vesta) iki oğlu, Titan ve Kronos (Saturnus); iki kızı oldu, Rhea (Ops) ve Demeter (Ceres). Uranos'dan sonra Kronos kral oldu, Kronos, Rhea ile evlendikten sonra çocukları Zeus (Iuppiter), Hera (Iuno) ve Poseidon (Neptunus) oldu.³³ Sonra Zeus kral oldu, Hera, Demeter ve Themis ile evlendi. O kadınlardan, önce Kouretler sonra Persephone ve sonra da Athena doğdu.³⁴ Zeus Babil'e gittiğinde Belos tarafından ağırlandı, sonra okyanusta bulunan Pankhaia Adası'na gitti ve burada soy atası Uranos adına bir sunak kurdu. Oradan Suriye boyunca ilerledi ve dönemin hükümdarı Kasios'un yanına vardı. Kilikya'ya geldiğinde bölgenin yöneticisi olan Kiliks'i yendi ve uğradığı başka pek çok *ethnos* tarafından onurlandırıldı ve tanrı ilan edildi.³⁵

Lactantius'un aktarımlarında, Iuppiter'in dünyayı dolaşması sürecine ve sonuçlarına çok daha geniş biçimde yer verilmişti. Buna göre Iuppiter, dünyayı beş defa dolaşmış, yönetim erkini, tüm arkadaşları ve tanıdıkları arasında bölmüştü. İnsanlar için yasaları ve geleneksel düzeni ilk kuran, bitkilerin ehlileştirilmesini insanlara bahşeden de Iuppiter olmuştu ve daha

³⁰ Euhemeros, adanın doğu kıyılarından Hint dağlarının görüldüğünü ifade etse de (θεωρεῖσθαι τὴν Ἰνδικὴν ἀέριον, Diod. 5.42.3) bu adanın, tıpkı Platon'un Atlantis'i gibi edebi bir kurgu içinde var olduğu belirtilmektedir. Ayrıntı için bk. Winiarczyk, 2013, s. 16-18; Pugh da bu yönde görüş ifade etmektedir. Ayrıntı için bk. Pugh, 2021, s. 8-9.

³¹ Diod. 6.1.8-9; Euseb. *Praep. evang.* 2.2.58.

³² Diod. 5.44.5-6. Dolayısıyla ölümlü kral Zeus, Uranos'un kral olduğu vakitlerde hükmettiği bu adaya Girit'ten Pankhaialı rahiplerin atalarını getirmiş oluyordu. Yorum için bk. Caspers, 2021a, s. 38.

³³ Diod. 6.1.9; Euseb. *Praep. evang.* 2.2.59.

³⁴ Diod.6.1.9; Euseb. *Praep. evang.* 2.2.60.

³⁵ Diod.6.1.10; Euseb. *Praep. evang.* 2.2.61.

başka pek çok yararlı ve iyi iş de yapmıştı. Böylece ebedi bir ün ve anı edinip ardında ölümsüz anıtlar bırakmıştı.³⁶ Lactantius, *Div. inst.* 1.13.2’de yine Euhemeros’un eserine dayanarak Iuppiter’in insanlar için yasaları ve geleneksel düzeni ilk kuran kişi olduğuna değinmiş ve Iuppiter yasaklamadan önce Saturnus, Ops ve diğer kişilerin insan eti yemeye alışkın olduklarını belirtmişti. Dolayısıyla medeni yaşama geçiş, Euhemeros’un eserinde Iuppiter ile ilişkilendirilmişti.

Yine Lactantius’un aktarımlarında izlendiğine göre tanrının kült sıfatlarının kökeni de yaptığı bu yolculuklarla/seferlerle ilişkiliydi. Buna göre Iuppiter, gittiği farklı ülkelerdeki halkların kralları ve prenslerini dostluk ilişkisi içinde kendine müttefik edindi ve her birinden ayrılırken, dostluklarının ve ittifaklarının anısı korunabilsin diye kendi adına bir tapınak (*fanum*) kurulmasını buyurdu. Böylece Iuppiter *Atabyrius*³⁷ ve Iuppiter *Labrandeus*³⁸ tapınakları kuruldu çünkü Atabyrius ve Labrandeus onun savaştaki destekçileri ve yardımcıları olmuşlardı. Aynı biçimde Iuppiter *Laprius*, Iuppiter *Molion*, Iuppiter *Casius* ve diğerleri inşa edildi. Bunu, hem kendi adına ilahi bir onur kazanmak hem de dini törenlerle bağlantılı olarak kendini ağırlayanların adlarını daim kılmak için son derece zekice düşünmüştü. Onlar memnuniyetle Iuppiter’in buyruğunu izlediler ve kendi adlarına yıllık dini ayinler ve şenlikler düzenlediler. (...) Bu şekilde Iuppiter, kendi kültürünü dünyaya yaydı ve başkalarına taklit edilesi bir örnek bıraktı.³⁹

Öyleyse Euhemeros’a göre, Iuppiter’in kült sıfatları da henüz yeryüzünde iken yerel yöneticilerle yaptığı ittifaklar neticesinde ortaya çıkmıştı. Lactantius’un aktarımlarına göre,⁴⁰ daha sonra yaşı epey ilerleyen Iuppiter, Girit’te (...) tanrılarının yanına gitti (ad deos abiit). Oğulları Kouretler onunla ilgilendiler ve onu onurlandırdılar. Iuppiter’in mezarı Girit, Knossos’tadır ve mezarının üstünde eski Hellen harfleri ile ZAN⁴¹ KRONOY, “Kronos’un oğlu

³⁶ Lact. *Div. inst.* 1.11.45.

³⁷ Zeus Atabyrios (Αταβύριος) tapınağının Rhodos’daki kökenine ilişkin olarak bk. Tobias Fischer-Hansen, Thomas Heine Nielsen and Carmine Ampolo, “Sikelia”, ed. Mogens Herman Hansen, Thomas Heine Nielsen, *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford University Press, Oxford 2004, s. 188.

³⁸ Zeus Labraundos (Λαβράουνδος) Karia Bölgesi’nde, özellikle Mylasa’da tapınım görüyordu. Buna ilişkin olarak bk. Pernille Flensted-Jensen, “Karia”, ed. Mogens Herman Hansen, Thomas Heine Nielsen, *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford University Press, Oxford 2004, s. 1128.

³⁹ Lact. *Div. inst.* 1.22.21-26.

⁴⁰ Lact. *Div. inst.* 1.11.46.

⁴¹ Winiarczyk, burada kullanılmış olan Zāv kelimesinin, Zeus isminin Dor lehçesindeki biçimi olduğunu belirtmektedir (2013, s. 40). Zeus ismi, geniş yayılım coğrafyası dolayısıyla lehçelere bağlı olarak farklı biçimlerde ifade edilmiştir. Bu bağlamda Zeus ismi için bk. *DNP*, Band 12/2, 2003, s. 782.

Zeus" yani Latince deyişle "Saturnus oğlu Iuppiter" yazılmıştır (inque sepulcro eius est inscriptum antiquis litteris Graecis ZAN KRONOY id est Latine Iuppiter Saturni).⁴²

Euhemeros'un eserinden yapılan bu aktarımlardan hareketle, Zeus (Iuppiter), bir vakitler yeryüzünde insanlar arasında hüküm sürmüş bir kraldı.⁴³ Yaşadığı dönemde büyük fetihler yapmış, dünyayı dolaşmış ve tüm halkları dostluk ilişkisi içinde kendine bağlamıştı. Bu süreçte, insanlara yasaları ve medeniyeti bahşetmesinin yanı sıra onlar için pek çok başka faydalı icraatta da bulunmuştu. Buna karşılık olarak ise henüz hayatta iken adına pek çok kutsal alan, tapınak kurulmuştu. Daha sonra doğası gereği dünya üzerindeki vakti dolmuştu. Yeryüzünde cismani varlığı son bulan Zeus (Iuppiter), insanlar arasından ayrılmıştı ve mezarı Girit Adası'nda bulunmaktaydı.

Aslına bakılırsa Euhemeros, eserini yazarken tanrıları iki ayrı kategori üzerinden belirlemişti. Öncelikle Güneş, Ay, gökyüzündeki diğer yıldızlar ve doğası bakımından bunlara benzeyen sonsuz ve ölümsüz tanrılara değindikten sonra, bir vakitler yeryüzünde yaşamış ve sonradan ilahlaşmış olan tanrıları da topraktan olma tanrılar (ἐπιγείους ... θεούς) olarak tanımlamıştı. Herakles, Dionysos, Aristaios ve onlar gibi olan diğerleri ise insanlığa yaptıkları iyilikler ve sağladıkları yararlı şeyler (εὐεργεσία, *euergesia*) nedeniyle ölümsüz bir onur ve nam kazanmışlardı.⁴⁴ Sonra, topraktan olma tanrılar üzerine (περὶ δὲ τῶν ἐπιγείων θεῶν) tarih yazarları ve mitograflar, pek çok ve çeşitli aktarımlarda bulunmuşlardı.⁴⁵

Euhemeros'un tanrıların doğası üzerine bu söyledikleri ve eserinin günümüze ulaşmış dolaylı parçalarının bütününde tanrı ile insan arasında kurduğu ilişki, bir yandan Arkaik ve Klasik Dönem Hellen edebiyatı ve kimi toplumsal pratiklerinin izlerini taşıırken diğer yandan yaşadığı çağın politik

⁴² Pugh, burada ölmek fiili yerine kullanılmış olan "ad deos abiit" ifadesini, Seneca'nın Epikuros'dan alıntılanarak kullandığı, "'Ölümü düşün' ya da eğer daha uygun ise (münasip olursa) 'tanrıların yanına gitmeyi'" ('Meditare mortem' vel si commodius sit 'transire ad deos', *Epistulae ad Lucilium* 26.8) ifadesi ile beraber değerlendirmiş ve bu yolla yazarın örtmece (*euphemism*) yaptığı yorumunda bulunmuştur. Öyle ki cümlemin devamında Zeus'un mezarının konu edilmesini de Zeus'un cismani varlığının son bulduğunun delili olarak kabul etmiştir (Pugh, 2021, s. 8). Ayrıca Zeus'un mezarının Girit'e konumlanmasına ilişkin gelenek için bk. Minos Kokolakis, "Zeus' tomb. An object of pride and reproach", *Kernos* 8, 1995, s. 123-138.

⁴³ Burkert, Zeus için kral kelimesinin karşılığı olarak *anaks* ya da *basileus* kelimelerine işaret etmiştir. Walter Burkert, *Greek Religion, Archaic and Classical*, translated by John Raffan, Harvard University Press, Cambridge 1985, s. 127.

⁴⁴ Diod. 6.1.2; Euseb. *Praep. evang.* 2.2.53. Ayrıca konu üzerine değerlendirme için bk. Winiarczyk, 2013, s. 100.

⁴⁵ Diod.6.1.3; Euseb. *Praep. evang.* 2.2.54.

etkilerini de bünyesinde barındırmaktaydı. Öyleyse Euhemeros'un bu eseri vasıtasıyla aktardığı teolojik görüşü, tüm bu etkilerin neticesinde ortaya çıkmıştı. Arkaik Dönemden itibaren bu teolojik görüşün şekillenmesinde etkisi olabilecek unsurları tarihi belgeler üzerinden izlemek, konu üzerine tarihi bir değerlendirme yapma olanağı sunmasının yanı sıra Euhemeros ve eserinin, Geç Antik Çağ'a uzanan yıllar içinde edebi metinlerde kendine nasıl yer edindiğinin de anlaşılmasını sağlayacaktır.

Toplumsal Bellek, Tarihi Etkiler ve Euhemeros'un Teolojik Görüşü

Antik yazının ilk ürünlerinden itibaren özellikle bazı tanrılar, eserlerde Euhemeros'un konu ettiğine yakın biçimde işlenmişti. Örneğin Pindaros'un, *Nemea* 3.22'de kahraman tanrı (ἥρως θεός) olarak konu ettiği Herakles, Zeus'un ölümlü Alkmene'den doğma oğlu olarak dünya üzerinde yaşamış ve Trakhis yakınlarındaki Oita Dağı'ndaki bir ateşte ölümünün ardından Olympos tanrılarının arasına katılmıştı.⁴⁶ Dünyada iken insanlara hizmet olarak yaptığı on iki büyük işi, aynı zamanda kendi kendine yeterliği, bedene ve tutkulara kölelikten aşama aşama kurtulan ruhunun sınanışını, nihai tanrısallığa varana dek çektiği çilesini simgelemekteydi.⁴⁷ Dolayısıyla Zeus'un oğlu olduğu için değil, insanüstü işleri ile öldükten sonra tanrılaştırılmıştı.⁴⁸ Üstelik cismani bedeninin son bulması ve ardında kalan külleri de ölümlü olarak doğuşunun bir vurgusuydu. Herakles'in tanrılaştırılması temasını, insanlar arasında büyük işler başardıktan sonra (ὄς μέγα ἔργον ἐν ἀθανάτοισιν ἀνύσσας) Hera'nın kızı Hebe ile evlenip karlı Olympos'ta yaşadığını Hesiodos konu etmişti.⁴⁹

Asklepios da *İlyada*'da, hem kendisi insanlar arasında çok iyi bir hekim⁵⁰ hem de Thessalia'da bulunan Triikka'dan gelen hekimler Makhaon ve Podaleirios'un babası olarak konu edilmişti.⁵¹ Pindaros, Hieron için yazdığı zafer şarkısının içinde Asklepios'u hekimlik becerisi dolayısıyla bir kahraman olarak işlemiş⁵² ve onun ölümünü de konu etmişti.⁵³ Asklepios kültürüne ilişkin

⁴⁶ Herakles'in ölümü üzerine ayrıca bk. Ovidius *Met.* 9.134-272.

⁴⁷ Pierre Grimal, *Mitoloji Sözlüğü: Yunan ve Roma*, çev. Sevgi Tamgüç, Kabalcı, İstanbul 2007, s. 250.

⁴⁸ Daniel B. Glover, *Patterns of Deification in the Acts of the Apostles*, Mohr Siebeck, Tübingen 2022, s. 37; J. P. V. D. Balsdon, "The 'Divinity' of Alexander", *Historia* 1/3, 1950, s. 365.

⁴⁹ Hes. *theog.* 950-954. Herakles'in tanrılaştırılması üzerine ayrıca bk. Philip Holt, "Herakles' Apotheosis in Lost Greek Literature and Art", *L'Antiquité Classique*, 61, 1992, s. 38-59.

⁵⁰ Hom. *Il.* 4.194.

⁵¹ Hom. *Il.* 2.729-732.

⁵² Pind. *Pyth.* 3.7.

⁵³ Bruno Currie, *Pindar and the Cult of Heroes*, Oxford University Press, Oxford 2010, s. 355. Pindaros'un burada konu edilen zafer şarkısının tam çevirisi için bk. Pindaros: *Bütün Zafer Şarkıları*, çev. Erman Gören, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2015, s. 104-108.

en erken kanıt, İÖ 5. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirilen Peloponnesos'un Argolis Bölgesi'nde bulunan Epidauros'tan adak yazıtlı bronz bir levha⁵⁴ olsa da Strabon'un anlattıklarına dayanarak⁵⁵ Thessalia'daki Asklepios kültürünün daha eski olduğu da kaynaklarda konu edilmektedir.⁵⁶

Winiarczyk, Euhemeros ve eserini derinlemesine incelediği çalışmasında, yazarın teolojik görüşünün kökenlerine geniş bir yer ayırırken öncelikle Herakles ve Asklepios üzerinden Hellen toplumlarının belleğinde yer etmiş olan kahraman kültüne⁵⁷ değinmiş ve ardından yeryüzünde kendi kültlerini kurarak dolaşan tanrılar temasına eğilmiştir.⁵⁸ Buna göre, mitolojik gelenekte kendi kültlerini kurarak dolaşan tanrılar içinden Dionysos öne çıkmaktadır. Thebai kralı Kadmos'un ölümlü kızı Semele'den olma Dionysos'un Lidya, Frigya, İran, Baktriya, Medya, Arabistan'ın güneyi (*Arabia Felix*) ve Asya boyunca uzanan seyahatleri edebiyatta işlenmiş⁵⁹ ve Dionysos'un insanlığa en büyük armağanı, asma çubuğunu yeryüzüne yayması ve üzümü şaraba dönüştürmeyi öğretmesi olmuştur.⁶⁰ Yeryüzünde yaptığı uzun yolculuklar sonucunda gücünü herkese, daha delikanlı yaşta iken kabul ettirmiş ve kültürünü her yerde egemen kılmıştı. Böylelikle yeryüzündeki rolünü tamamlamış ve ardından gökyüzüne kabul edilmişti. Demeter de antik yazında tıpkı Dionysos gibi yeryüzündeki yolculuklarına ağırlık verilerek işlenmişti. Hades Persephone'yi kaçırdıktan sonra Demeter, kızını bulmak için dünyayı dolaşmaya başlamıştı. Demeter, dokuz gün boyunca kızını arayarak dünyayı taradıktan sonra Eleusis'e ulaşmış ve orada kendi adına tapınak inşa ettirmişti.⁶¹ Eleusis'e ulaşmadan önce ise çeşitli yerlerde konukseverlikle karşılanmış ve bu ziyaretlerinin anısına yine onun adına tapınaklar inşa edilmişti. Örneğin Argos'ta Pelagus onu ağırlamış⁶² ve onun için, kendi

⁵⁴ IG IV² 1, 136: τοῖ Αἰσκληπιοῖ ἀνέθεκε Μικύλοç.

⁵⁵ Str. 9.5.17.15: Τρίκκη, ὅπου τὸ ἱερόν τοῦ Ἀσκληπιοῦ τὸ ἀρχαιότατον (...).

⁵⁶ Currie, 2010, s. 354-355.

⁵⁷ Whitley, "kahraman kültü"nün türlerinin dört ya da beş başlık altında incelenebileceğini belirtmiştir. Ayrıntı için bk. James Whitley, "The Monuments That Stood before Marathon: Tomb Cult and Hero Cult in Archaic Attica", *American Journal of Archaeology* 98/ 2, 1994, s. 220 vd.

⁵⁸ Yazarın, Euhemeros'un teolojik görüşünün kökenlerine ilişkin değerlendirmeleri için bk. Winiarczyk, 2013, s. 28-68.

⁵⁹ Dionysos'un bu yolculuklarını Euripides konu etmiştir (*Bacch.* 13-19).

⁶⁰ Şarabın vermiş olduğu sarhoşluk, insanın ruhunu özgürleştiriyor ve tanrı ile birleşerek tanrılaşmasını, doğa ile birleşerek onun tüm sırlarına ermesini sağlıyordu. Bu etkisi dolayısıyla Dionysos kültürünün yayılım coğrafyası İÖ 8. yüzyıldan itibaren hızla genişlemişti. Bülent Öztürk, *Roma İmparatorluk Çağı Küçükasya'sında Dionysos Kültü*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2010, s. 42-43.

⁶¹ Hymn. *Dem.* 47-48, 270-275, 295-300.

⁶² Paus. 1.14.2

adının da anısına Demeter *Pelasgis* tapınağını inşa ettirmişti.⁶³ Argolis ve Akhaia Bölgesi'nde bulunan Pellene'de Mysios tarafından karşılandığı için Demeter *Mysia* olarak ibadet görmüştü.⁶⁴

Euhemeros'un topraktan olma tanrılar için vurguladığı *euergesia* teması da yine edebiyatın ilk örneklerinden itibaren tanrısallıkla bağlantılı biçimde kullanılmaya başlanmıştı. Öyle ki Miken Dönemi'nin izlerini taşıyan başlıca epik destanlar, bu halkların belleğinde bir insanın hayırsever (*εὐεργέτης*, *euergētēs*) ya da kurtarıcı (*σωτήρ*, *sōtēr*) olarak tanrılara eşdeğer kabul edilebildiğini gösteriyordu.⁶⁵ Örneğin Troialıların Hektor'u,⁶⁶ Hellenlerin ise Akhilleus'u⁶⁷ savaştaki cesaretlerinden dolayı tanrı sayma eğilimleri vardı ki bu ikisinin gösterdikleri kahramanlık, halklarının hayırına sonuçlanacak ve onların kurtuluşuna olanak sağlayacaktı. Hatta edebiyatta ilk defa⁶⁸ Hektor, insanlar arasında bir tanrı olarak tanımlanmıştı.⁶⁹ Kurtuluş ya da kurtulma temasına dayalı olarak Odysseus da vatanına döndüğünde hayatını kurtaran Nausikaa'ya bir tanrı olarak dua edeceğini söylemişti.⁷⁰ İÖ 5. yüzyılda tragedya ozanı Aiskhylos'un eserinde ise Danaos, kızlarının kendilerine adeta kurtarıcılık (*σωτήρες*, *sōtēres*) yapmış olan Argoslulara, tıpkı Olympos tanrıları gibi dua etmelerini, kurbanlar kesip sunularda bulunmalarını istemişti.⁷¹ Konuya ilişkin bir diğer örnekte Plutarkhos, Perikles'in savaşta ölen askerlerin, vatan uğruna canlarından vazgeçtikleri için tıpkı ölümsüz tanrılar gibi olduklarını ifade ettiğini aktarmış ve anlatisinin devamında onun şu sözlerini de nakletmişti: *Nitekim onların (tanrılarının) da kendilerini görmüyoruz ancak kazandıkları onurlar ve bahsettikleri nimetler dolayısıyla ölümsüz oldukları hükmünde bulunuyoruz.*⁷²

Bu inancın temelinde, bir tanrının en önemli özelliklerinden birinin iyilikte/lütufta bulunmak (*εὐεργετεῖν*, *euergetein*) olduğu inancı vardı ve halkın hayırına işler yapan kişi, tanrı ile ilişkilendirilebiliyordu.⁷³ Dahası, istisnai nitelikleri bulunan kişi de tanrıya eş değer sayılabiliyordu. Örneğin

⁶³ Paus. 2.22.1.

⁶⁴ Paus. 2.18.3, 2.35.4, 7.27.9.

⁶⁵ Winiarczyk, 2013, s. 41.

⁶⁶ Hom. *Il.* 22.393-394.

⁶⁷ Hom. *Od.* 11.484.

⁶⁸ Balsdon, 1950, s. 365; Ferit Baz, *Roma İmparator Kültü*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998, s. 3.

⁶⁹ Hom. *Il.* 24.258: Ἴκτορά θ', ὄς θεὸς ἔσκε μετ' ἀνδράσιν.

⁷⁰ Hom. *Od.* 8.467.

⁷¹ Aiskh. *Suppl.* 980-982.

⁷² Plut. *Per.* 8. 9.3-5: οὐδὲ γὰρ ἐκείνους αὐτοὺς ὀρῶμεν, ἀλλὰ ταῖς τιμαῖς αἷς ἔχουσι καὶ τοῖς ἀγαθοῖς ἃ παρέχουσιν ἀθανάτους εἶναι τεκμαιρόμεθα.

⁷³ Winiarczyk, 2013, s. 42.

Aristoteles, *Politika* adlı eserinde ideal *polis* düzeni içinde erdem ve yönetme becerisi bakımından üstün kişiyi *demos*'un geri kalanından ayırmış ve böylesi bir kimsenin tıpkı insanlar içindeki bir tanrı gibi olduğunu ifade etmişti (ὥσπερ γὰρ θεὸν ἐν ἀνθρώποις εἰκὸς εἶναι τὸν τοιοῦτον).⁷⁴ Kişiyi, yetenekleri ya da insanlığa yahut belirli bir halka bahsettikleri üzerinden yüklenen bu kutsallık, Arkaik ve Klasik Dönemlerde kent kurucuları *oikistes*'ler,⁷⁵ devletini savunurken hayatını kaybeden seçkin komutanlar, yasa koyucular, filozoflar, hekimler, ozanlar ve Olympia Oyunları'nın galipleri adına da kült alanlarının kurulmasını sağlamıştı.⁷⁶ Ne var ki bu türden kültler, ölmüş kişilere bahşedilmişti.

İÖ 4. yüzyılda ise henüz hayatta olan hayırhah kişilere de tanrısal onurlar vermeye başlanmıştı⁷⁷ ve bu bakımdan devlet adamları öne çıkmıştı. Zira bu yüzyıl, her türlü devletler arası çıkar yarışlarının ve güç savaşlarının kuvvetle kendini gösterdiği bir dönemdi ve bu bakımdan devlet adamlarının yönetme becerileri, onların, halkların nezdindeki konumunu ilahi boyuta taşımaya başlamıştı. Bu bağlamda öncelikle Sicilya'daki durum ele alınmaktadır.⁷⁸ Sicilya, Syrakusai'da müzmin düşman Kartacalılar ile verilen mücadele, buradaki tiranların I. Dionysios'tan (İÖ 405-367) itibaren Sicilyalıların savunucusu göreviyle henüz hayattayken⁷⁹ tanrı olarak tasvir edilmelerine, tanrısal payeler almalarına olanak sağlamıştı.⁸⁰ Bunun ardından İsostrates, tüm Hellen devletlerinin ortak düşmanı olan Perslere karşı yapılacak ve galibiyetle sonuçlanacak seferin komutanına da, onun için artık geriye tanrı olmaktan başka bir şey kalmayacağını müjdelemişti (Οὐδὲν γὰρ ἔσται λοιπὸν ἔτι πλὴν θεὸν γενέσθαι).⁸¹ Yaşayan hükümdara tapınma emsali artık mevcuttu ve Makedonya kralı II. Philippos'a da tanrısal payeler yakıştırılmaya başlanmıştı.

⁷⁴ Aristot. *pol.* 1284a.10-11.

⁷⁵ Bu kültler için bk. Whitley, 1994, s. 220; Irad Malkin, *Religion and Colonization in Ancient Greece*, Brill, Leiden 1987, 189–266.

⁷⁶ Detay ve örnekler için bk. L. R. Farnell, *Greek Hero Cults and Ideas of Immortality* Clarendon Press, Oxford 1921, s. 361-372; Winiarczyk, 2013, s. 43-44; Baz, 1998, s. 3-4.

⁷⁷ Winiarczyk, 2013, s. 44.

⁷⁸ Pugh ve Chaniotis, henüz hayatta olan birine sunulan bu tür tanrılaştırıcı onurların en eski örneğinin İÖ 5. yüzyılın sonlarına doğru Samos'da onurlandırılan Spartalı komutan Lysandros olduğunu belirtmeler de Lysandros'un onuruna kurulan kültlerin, henüz hayattayken kurulup kurulmadığının tartışmalı olduğu da belirtilmektedir. Ayrıntı için bk. Pugh, 2021, s. 16; Angelos Chaniotis, "The Divinity of Hellenistic Rulers", ed. Erskine, *A Companion to the Hellenistic World*, Blackwell, Oxford 2003, s. 434; Winiarczyk, 2013, s. 8-50; Baz, 1998, s. 4.

⁷⁹ Lionel J. Sanders, "Dionysius I of Syracuse and the Origins of the Ruler Cult in the Greek World", *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 40/3, 1991, s. 286.

⁸⁰ Sanders, 1991, s. 279-280; Baz, 1998, s. 8. Dahası Sanders, insanların tanrılaşmalarıyla ortaya çıkan hükümdar kültürünün Sicilya'dan başlayarak Hellen siyasi coğrafyasının diğer alanlarına yayıldığını ileri sürmüştür (1991, s. 278). Ayrıca bk. Baz, 1998, s. 4.

⁸¹ Isoc. *Ep.* 3.5.6.

Örneğin Lesbos Adası'ndaki Eresos halkı Zeus Philippos adına sunaklar dikmiş ve Philippos'a, Zeus kültürünün bir parçası olarak sunularda bulunmuştu.⁸² Ayrıca Aristoteles'in erdem ve yönetme becerisi bakımından üstün kişiyi tıpkı insanlar içindeki bir tanrı gibi değerlendirmesi de Philippos ya da oğluna bir mesaj olarak değerlendirilmişti.⁸³ Öyle ki bu teşviklerle uyumlu biçimde, İÖ 338/7 sürecinde neredeyse tüm Hellen devletlerini tek bir ittifak çatısı altında birleştirmiş olan Büyük İskender'in (III. Aleksandros) babası II. Philippos, henüz ölmeden önce kızının düğün törenine kendi heykelini, on iki tanrı heykeli arasında tiyatroya getirtmişti.⁸⁴

Ne var ki bu gibi verilerin Büyük İskender'den önce Hellen dünyasında son derece nadir olduğu da konu edilmektedir.⁸⁵ Büyük İskender'in fetihlerinin ardından gelinen nokta ise yeni bir sürecin başlangıcı olmuştur. Annesi Olympia tarafından Akhilleus örneği ile bağlantılı biçimde yetiştirilmiş ve onun gibi barbarlara karşı yapılan bir savaşta kilit rolü üstlenmiş olan Büyük İskender'in, Akhilleus modeliyle olan bağları tüm Küçük Asya seferi boyunca belirgin olmuştur.⁸⁶ Bu coğrafyadan çıkıp Mısır'a yönelmeye başlamasıyla Herakles ile bağları öne çıkmış ve Mısır'da Zeus Ammon'un oğlu olduğu ilan edilmişti.⁸⁷ Hindistan'a yaptığı yolculukta ise Dionysos'un izlerini keşfettiğini iddia etmiş ve kutsal Nysa'ya ulaştığında, onu Dionysos'un Homeros'ta⁸⁸ indiği Nysa Dağı ile özdeşleştirmişti.⁸⁹

Böylelikle Büyük İskender, seferleri boyunca atalarının ortaya koyduğu örnekleri izlemiş ve onları büyük ölçüde aşmıştı.⁹⁰ Yine seferleri sürecinde tanrı olmayı hak ettiğini iddia etse de yol arkadaşı Kallisthenes, insanlar ile

⁸² Tod, *GHI* no. 191.6. Albert Brian Bosworth., *Büyük İskender'in Yaşamı ve Fetihleri*, çev. Hamit Çalışkan, Dost Kitabevi, İstanbul 2005, s. 343; İÖ 343 yılında Eresos'daki tiranların kovulması ve burada demokrasinin inşa edilmesi sürecinde Philippos'un oynadığı rol dolayısıyla ve devamında İÖ 337 yılında Eresosluların Korinthos ittifakına kabul edilmelerinin sonucunda Eresoslular, Philippos adına kült kurmuşlardı. Ayrıntı için bk. Boris Dreyer, "Heroes, Cults, and Divinity.", ed. Waldemar Heckel, A. Lawrence, *Alexander the Great. A New History*, Wiley-Blackwell, Malden 2009, s. 226.

⁸³ B. Antela-Bernárdez, "Like Gods among Men. The Use of Religion and Mythical Issues during Alexander's Campaign", ed. K. Ulanowski, *The Religious Aspects of War in the Ancient Near East, Greece, and Rome*, Ancient Warfare, vol. 1, Brill, Leiden 2016, s. 239.

⁸⁴ Diod. 16.92.5, 16.95.1.

⁸⁵ Pugh, 2021, s. 9.

⁸⁶ Antela-Bernárdez, 2016, s. 246-247; Akilleus da Hellen siyasi coğrafyasının pek çok farklı yerinde adına kült kurulmuş kahramanlardan biridir. Akhilleus kültlerine ilişkin kaynaklar için bk. Farnell, 1921, s. 409. Akhilleus'un yanı sıra Agamemnon, Odysseus ya da Menelaos gibi epik destanlarda adı geçen kahramanlar adına kurulan kültler için bk. Whitley, 1994, s. 220-221.

⁸⁷ Antela-Bernárdez, 2016, s. 248.

⁸⁸ Hom. *Il.* 6.133.

⁸⁹ Arr. *anab.* 5.1-2.1.

⁹⁰ Chaniotis, 2003, s. 434.

tanrılar arasında bir ayırım olması gerektiğinde ısrar etmişti.⁹¹ Dolayısıyla aslında Hellen dünyasından uzak sınırlarda dahi Pindaros'un⁹² ölümlüler ile tanrılar arasına koymaya çalıştığı çizgi muhafaza edilmek isteniyordu. Geline son noktada ise Büyük İskender, ölümünden önce İÖ 324 yılında Hellenlerden kendisini tanrılaştırmalarını talep etmişti ve anakara *polis*'leri, kralı bir tanrı olarak onurlandırması için Babil'e elçiler göndermişti.⁹³ Hyperides de bu süreçte Makedonya egemenliği altındaki Hellenlerin, "yaşayan kişilere tanrısal payeler vermek zorunda bırakıldıklarını" söylemişti.⁹⁴ Hellen devletleri nezdinde bu talebe yükselen tepkiler olsa da Hyperides'in bu ifadeleri İskender kültürünün varlığına işaret olarak değerlendirilmiş ve sonuç olarak Büyük İskender ile yaşayan birine tapınma uygulaması yerleşmişti.⁹⁵ Böylelikle İskender de kendinden sonrakilerin takip edebileceği bir örnek bırakmıştı.

Hellenistik Dönem ile birlikte euergetizm, Hellenistik hükümdarın bir özelliği olarak kabul edilmiş ve Hellen halkları, hayırsever kralın (*βασιλεὺς εὐεργέτης*, *basileus euergetēs*) ilahi bir külte layık olduğunu kabul etmişti.⁹⁶ Bu tür kültlerinin kurulmasındaki tam yetki, dışarıdan bir hükme bağlı olmaksızın bizzat kentlerin kendindeydi.⁹⁷ Kentler içinde, birisine tanrı gibi ibadet edildiği veya birinin tanrılarinkine benzer biçimde onurlandırıldığı yazıtlarda açıkça izlenmekteydi. Bu bağlamda İskender'in ölümünün ardından hükümdar kültürü için ilk kanıt, Troas'daki Skepsis'den gelmekteydi. Antigonos, bir mektup ile Skepsislilere, Kassandros, Lysimakhos ve Ptolemaios ile yaptığı barış müzakerelerini anlatmıştı ve buna karşılık olarak Skepsisliler de İÖ 311 yılında Hellen halklarının "*eleutheria ve autonomia*"sını savunan Antigonos için Skepsis'te Antigonos Monophthalmos kültürünü kurmuşlardı.⁹⁸ Bundan birkaç yıl sonra Atina'daki Makedon garnizonlarını kaldıran Antigonos ile oğlu Demetrios da İÖ 307 yılında Atina meclisi tarafından kurtarıcılar (*σωτήρες*, *sotēres*) olarak ilan edilmiş, kendilerine pek çok tanrısal onur bahşedilmişti ve Dionysos şenlikleri,

⁹¹ Arr. *anab.* 4.10-11.

⁹² Pind. *Isthm.* 5.14-15: "Çabalama artık Zeus olmaya...Ölümlülere yaraşır ölümlü şeyler" (çev. Gören, 2015, s. 211).

⁹³ Arr. *anab.* 7.23.2.

⁹⁴ Hyp. 6.21.

⁹⁵ Bosworth, 2005, s. 352-354; Özellikle Küçük Asya'da örneğin Priene, Ephesos ve Erythrai'da kurulmuş olan İskender kültürünün, İskender henüz hayattayken ortaya çıkmış olabileceği konu edilmektedir. Ayrıntı için bk. Andrew Erskine, "Ruler Cult and the Early Hellenistic City", ed. H. Hauben, A. Meeus, *The Age of the Successors and the Creation of the Hellenistic Kingdoms (323-276 B.C.)*, Peeters, Leuven 2014, s. 582-583.

⁹⁶ Winiarczyk, 2013, s. 45.

⁹⁷ Erskine, 2014, s. 580.

⁹⁸ OGIS 5, 6. Erskine, 2014, s. 584, dn. 22.

Dionysia kai Dēmētrieia (Διονύσια καὶ Δημητρεῖα) adıyla kutlanmaya başlamıştı.⁹⁹

Euhemerios, *Hiera Anagraphē* adlı eserini, kronolojik olarak tam bu geçiş sürecinde ortaya koymuştu. Öyle ki Büyük İskender'in ölümünün ardından, yaklaşık olarak İÖ 300 yılı dolaylarında yazıldığı düşünülen Euhemerios'un eserinde kullanmış olduğu Zeus figürü, yolculukları ve fetihleriyle, çağdaşlarına kesinlikle Büyük İskender'i hatırlatmış olmalıydı.¹⁰⁰ Hellen edebiyatının başlangıcından itibaren var olan, tanrılar ve toplum içinde yaptığı büyük işlerle ün salmış insanlar arasındaki çizgi, bu eserle birlikte adeta ortadan kaldırılmış oluyordu. Büyük İskender'in tarih sahnesindeki rolü ve dahası bu dönemdeki fetihlerle açılan daha geniş dünyanın inançlarından gelen etkiler, Euhemerios'un eserinde böylesi bir teorinin öne sürülmesine uygun koşulları sağlamıştı.¹⁰¹ Bu bağlamda ise Winiarczyk, yine edebiyatın ilk örneklerinden itibaren önemli bir tema olarak kullanılmış olan euergetizm kavramının hükümdar kültürünün ortaya çıkmasında önemli bir faktör olduğunu ve büyük olasılıkla Euhemerios üzerinde de güçlü bir etkisinin olduğunu ileri sürmektedir.¹⁰² Öyle ki Euhemerios, bu eseri ile adeta euergetizm geleneğine arka çıkararak kendine çağdaş olan hükümdar kültürlerini güçlendirmeye çalışıyordu.¹⁰³

Aslına bakılırsa, Euhemerios'dan çok önce de mitolojik tanrıların doğası üzerine tartışmalar yapılmıştı.¹⁰⁴ Ayrıca özellikle Miletoslu Hekataios'un mitolojik olayları rasyonalize ederek açıklamaya çalışması ya da Keoslu Sofist Prodikos'un dini inançların kökenini minnet duygusuna bağlaması da olasılıkla Euhemerios'un teolojik yaklaşımı üzerinde etkili olmuştu.¹⁰⁵ Euhemerios ile

⁹⁹ Tüm ayrıntılar için bk. Erskine, 2014, s. 580; Winiarczyk, 2013, s. 59-60. Yine İÖ 3. yüzyılın başlarından itibaren Euboia'da Demetrios kültürüne ilişkin önemli düzenlemeler yapılmıştı ve aynı yüzyılın sonlarında III. Antiokhos ile eşi Laodike kültürünü kuran Teos'ta da konuya ilişkin ayrıntılı metinler mevcuttu (Euboia: IG XII 9.207, Teos: SEG XLI 1003. Erskine, 2014, s. 579). Hükümdar kültürleri, zaman içinde Olympos tanrılarının kültürlerine katılırken, heykelleri de diğer tanrıların tapınaklarına dikilmeye başlanmıştı (Chanotis, 2003, s. 436; Winiarczyk, 2013, s. 46). Erskine ve onun atıfta bulunduğu Peter Van Nuffelen, zaman içinde bu türden kült uygulamalarının Hellen dininin ayırt edilemez bir parçası olduğunu belirtmiştir. Erskine, 2014, s. 581; Peter Van Nuffelen, "Le culte des souverains hellénistiques, le gui de la religion grecque", *Ancient Society*, 29, 1998/9, s. 177.

¹⁰⁰ Bu görüş için Pugh, 2021, s. 2, 9.

¹⁰¹ Dalida Agri, "Euhemerism in Virgil's *Aeneid* and Ovid's *Metamorphoses*", ed. S. Pugh, *Euhemerism and Its Uses: The Mortal God*, Routledge, London, New York 2021, s. 54; Spyridakis, 1968, s. 337.

¹⁰² Winiarczyk, 2013, s. 41-46.

¹⁰³ Agri, 2021, s. 54.

¹⁰⁴ Spyridakis, bu bağlamda özellikle Anaksagoras, Ksenophanes gibi düşünürlerin yaklaşımlarına değinmiştir (1968, s. 338, dn. 6).

¹⁰⁵ Konu üzerine açıklamalar için bk. Winiarczyk, 2013, s. 46-48, 68; Prodikos'un eseri üzerine bk. Pugh, 2021, s. 6-7.

yaklaşık olarak aynı dönemde yaşamış olan Abderalı Hekataios ise Mısır üzerine yazdığı (Αἰγυπτιακά) eserinde Mısır tanrılarının ilahlaştırılmış krallar olduklarını ileri sürmüştü.¹⁰⁶ Tanrılar üzerine ileri sürülen tüm bu görüşlerin ardından Euhemeros da eserinde Olympos tanrılarının vaktiyle dünya üzerinde hüküm sürmüş insanlar olduklarını konu etmişti. Yazar, sergilediği teolojik yaklaşımı dolayısıyla eleştirilere maruz kalmış olsa da¹⁰⁷ ortaya sürdüğü eserinin politik işlevselliği adeta çağın gereksinimine yanıt verdiği için farklı yazarlar tarafından kullanılmasını sağlamıştı.

Pugh, Euhemeros'un eserinden parçaların, çoğunlukla onun bu teorisini kabul etme eğiliminde olan yazarların eserlerine gömülü olarak günümüze ulaştığını belirtmiştir.¹⁰⁸ Örneğin, Caesar ve Augustus ile çağdaş olan Sicilyalı tarihçi Diodoros'un, 1-6 arası kitaplarında defalarca insanlığa hizmetlerinden dolayı tanrılaştırılmış insanlardan bahsettiği konu edilmektedir.¹⁰⁹ Ayrıca Diodoros'un eserinde yazdıkları üzerinden özellikle Caesar'ın tanrılaştırılması fikrine destek verdiği yönünde görüşler de mevcuttur.¹¹⁰ Aslına bakılırsa Lactantius'un kaynak olarak kullandığı Ennius çevirisi de bu amaca hizmet için yapılmıştı. Dalida Agri, ilgili makalesinde ozan Ennius'un Euhemeros çevirisini yapmaktaki motivasyonunun, himayesinde bulunduğu Scipio Africanus'un tanrılaştırılmasının önünü açmak olduğunu belirtmektedir. Ardından Ennius'un, her ne kadar amacına ulaşabilmiş olmasa da Vergilius için önemli bir örnek oluşturduğuna ve Vergilius'un *Aeneas* 6, 7 ve 8. kitaplarında, Augustus'un tanrılaştırılmasının önünü açmak için euhemeristik görüşleri Latium tarihine ve kralların şeceresine açıkça dâhil ettiğini konu etmiştir.¹¹¹

¹⁰⁶ Bu eserin Euhemeros üzerindeki etkileri ve bu aynı bağlamda konu edilen diğer yazarlar üzerine bk. Winiarczyk, 2013, s. 64-68; Truesdell S. Brown, "Euhemerus and the Historians", *The Harvard Theological Review*, Vol. 39, 4, 1946, s. 265.

¹⁰⁷ Örneğin Delphoi tapınağında din görevlisi olarak hizmet görmüş olan Boiotialı Plutarkhos, Euhemeros'u ateizme yol açmakla ve ateizmi yaymakla suçlamıştı (*De Is. et Os.* 23).

¹⁰⁸ Pugh, 2021, s. 2, 4.

¹⁰⁹ Kenneth Sacks, *Diodorus Siculus and the First Century*, Princeton University Press, Princeton 1990, s. 70-72; Ayrıca Diodoros'un eserinde izlediği euhemeristik yöntem, tanrıların tarihi figürler, insanlığa bahsettikleri ile anıları yaşayan hayırseverler olarak sunulduğu da araştırmacılar tarafından konu edilmektedir. Ayrıntı için bk. Cécile Durvy, "The Role of the Gods in Diodoros' Universal History: Religious Thought and History in the Historical Library.", ed. Lisa I. Hau, Alexander Meeus, Brian Sheridan, *Diodoros of Sicily: Historiographical Theory and Practice in the "Bibliothèque"*, Peeters Publishers, Leuven 2018, s. 347-64.

¹¹⁰ Pugh, 2021, s. 18; Sacks, 1990, s. 171; Diodoros'un bu yöndeki ifadeleri için bk. 1.4.7, 4.19.3, 5.21.2, 5.25.4, 32.23.7. Charles Edward Muntz, *Diodorus Siculus and the World of the Late Roman Republic*, Oxford University Press, Oxford 2017, s. 188.

¹¹¹ Agri, 2021, s. 54.

Euhemeros'un ortaya sürdüğü bu teori ile tanrıların kutsallığını dolaylı olarak insanlara yüklemesi ve aslında tanrı ile insanı aynı düzleme yerleştirmesi erken Hıristiyan yazarlar tarafından da kabul ve talep görmüştü. Bu bağlamda öne çıkan Lactantius, Hıristiyanların hala zulüm gören bir azınlık olduğu bir dönemde Roma İmparatorluğu'ndaki eğitilmiş bir pagan kitleye karşı Hıristiyanlığı savunma görevini üstlenmişti. Bunu yaparken ise ikna aracı olarak Yahudi-Hıristiyan kutsal metinlerinden ziyade Hellen ve Roma kaynaklarından istifade etmeye çalışmış¹¹² ve bu süreçte Euhemeros'un teorisini, mitolojik tanrıların gerçek doğasının kanıtı olarak kullanmıştı.¹¹³ Benzer biçimde İS 4. yüzyılın başlarında *Praeparatio evangelica* adlı eserin yazarı olan Eusebius da Olympos tanrılarının gerçek tanrılar olmadığını bir kanıtı olarak Euhemeros'u kullanmıştı.¹¹⁴ Böylelikle Euhemeros ve eseri, Geç Antik Çağ'a uzanan yıllar içinde edebi metinlerde kendine yer bulmuştu.

Sonuç

Euhemeros, eserinde anlattıklarıyla mitolojik olayların esas olarak tarihsel gerçeklerin bir yansıması olduğunu ileri sürmüştü. Buna göre mitolojik tanrılar ya da kahramanlar da vaktiyle dünya üzerinde hüküm sürmüş, önemli işler yaparak halkların belleğinde yer etmiş, böylelikle tanrılaştırılmış ve adlarına kült alanları oluşturulmuş gerçek kişilerdi. Ne var ki bunlar, zaman içinde insanların hatıraları kayboldukça sözlü gelenek içinde efsaneleşmişlerdi. Euhemeros'un eserinde ortaya koyduğu bu teolojik yaklaşımın izleri, Hellen edebiyatının ilk örneklerinde ve bu halkların toplumsal pratiklerinde de kendini göstermekteydi. Öyle ki bu gelenekte, İÖ 4. yüzyıla dek halklara büyük yararlar sağlayan kişilerin tanrı ile ilişkilendirilmesi ya da ölümlerinin ardından adlarına kült alanları bahşedilmesi mümkündür. İÖ 4. yüzyılda şiddetle değişen siyasi dengeler ise bu gelenek üzerinde yeni etkilere neden olmuştu. Özellikle *polis*'lerin hızla yükselen mevcudiyet kaygıları ve doğuya doğru genişleyen siyasi coğrafyadan gelen etkiler, politik liderlerin henüz hayattayken tanrı ilan edilmelerine ve adlarına kült kurulmasına neden olmuştu. Euhemeros, *Hiera Anagraphē* adlı eserini bu siyasi konjonktür içinde ortaya koymuş ve öne sürdüğü fikirle adeta Hellenistik Dönem hükümdar kültürüne arka çıkmıştı.

¹¹² Lactantius'un örneğin Cicero'nun *De Natura Deorum* eserinden yaptığı alıntılar için bk. Cicero, *Tanrıların Doğası*, çev. Gül Özaktürk, Ü. Fafö Telatar, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2021, s. 197.

¹¹³ Pugh, 2021, s. 5; Lactantius, bu yaklaşımı ile meşruiyetlerini ve güçlerini Iuppiter ve Hercules'e dayandırarak Hıristiyanlara zulmeden imparatorlara da muhalefet etmiş oluyordu. Ayrıntı için bk. Elizabeth DePalma Digeser, Avery Barboza, "Lactantius' Euhemerism and its reception", ed. S. Pugh, *Euhemerism and Its Uses: The Mortal God*, Routledge, London, New York 2021, s. 79.

¹¹⁴ Pugh, 2021, s. 12.

Eseri, siyasi ve dini gerekçelerle Roma Cumhuriyet Dönemi'nden Geç Antik Çağ'a uzanan geniş bir kronoloji içinde Romalı yazarlarca da kullanılmıştı ve bu geniş kullanım içinde Euhemeros'un eseri, euhemerizm olarak adlandırılan mitolojik anlatıların gerçek kişi ya da olaylar üzerine kurulduğu yönündeki teoriye de kaynaklık etmişti.

Kaynakça

- Aiskh. *Suppl.* (Aiskhylos, *Supplices*) = Aeschylus, *Persians, Seven against Thebes, Suppliants, Prometheus Bound*, trans. by A. H. Sommerstein, Cambridge, MA: Harvard University Press 2009.
- Agri, D., "Euhemerism in Virgil's *Aeneid* and Ovid's *Metamorphoses*", ed. S. Pugh, *Euhemerism and Its Uses: The Mortal God*, London, New York: Routledge 2021, s. 54-77.
- Antela-Bernárdez, B., "Like Gods among Men. The Use of Religion and Mythical Issues during Alexander's Campaign", ed. K. Ulanowski, *The Religious Aspects of War in the Ancient Near East, Greece, and Rome, Ancient Warfare*, vol. 1, Leiden: Brill 2016, s. 235-255.
- Aristot. *pol.* (Aristoteles, *Politica*) = Aristotle, *Politics*, trans. by H. Rackham, Cambridge, MA: Harvard University Press 1932.
- Arr. *anab.* (Arrianus, *Anabasis*) = Arrian. *Anabasis of Alexander, Volume I: Books 1-4, Volume II: Books 5-7*, trans. by P. A. Brunt, Cambridge, MA: Harvard University Press 1976, 1983.
- Balsdon, J. P. V. D., "The 'Divinity' of Alexander", *Historia* 1/3, 1950, s. 363-388.
- Baz, F., *Roma İmparator Kültü*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998.
- Bosworth, A. B., *Büyük İskender'in Yaşamı ve Fetihleri*, çev. Hamit Çalışkan, İstanbul: Dost Kitabevi 2005.
- Brown, T. S., "Euhemerus and the Historians", *The Harvard Theological Review*, vol. 39/4, 1946, s. 259-274.
- Burkert, W., *Greek Religion, Archaic and Classical*, trans. by John Raffan, Cambridge: Harvard University Press 1985.
- Caspers, C. L., "Gods in Space and Time. Callimachus and Euhemerus", ed. S. Pugh, *Euhemerism and Its Uses: The Mortal God*, London-New York: Routledge 2021a, s. 36-53.
- Caspers, C. L., "Appendix: the Euhemerus testimonia", ed. S. Pugh, *Euhemerism and Its Uses: The Mortal God*, London-New York: Routledge 2021b, s. 263-323.

- Chanotis, A., “*The Divinity of Hellenistic Rulers*”, ed. Erskine, *A Companion to the Hellenistic World*, Blackwell: Oxford 2003, s. 431–445.
- Cicero, *Tanrıların Doğası*, çev. Gül Özaktürk, Ü. Fafotelar, Ankara: Doğu Batı Yayınları 2021.
- Currie, B., *Pindar and the Cult of Heroes*, Oxford: Oxford University Press 2010.
- Digeser, E. D., *The Making of a Christian Empire: Lactantius and Rome*, Ithaca: Cornell University Press 2000.
- Digeser, E. D. -Barboza, A., “Lactantius’ Euhemerism and its reception”, ed. S. Pugh, *Euhemerism and Its Uses: The Mortal God*, London, New York: Routledge 2021, s. 78-103.
- Diod. (Diodoros, *Bibliothèque Historique*) = Diodorus Siculus. *Library of History*, Volume III: Books 4.59-8, trans. by C. H. Oldfather, Cambridge, MA: Harvard University Press 1939.
- DNP (Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike), ed. H. Cancik, H. Schneider, Band 12/2, Stuttgart, Weimar: Metzler 2003.
- Dreyer, B., “Heroes, Cults, and Divinity.”, ed. W. Heckel, A. Lawrence, *Alexander the Great. A New History*, Wiley-Blackwell: Malden 2009, s. 218-235.
- Durvy, C., “The Role of the Gods in Diodoros’ Universal History: Religious Thought and History in the Historical Library”, ed. Lisa I. Hau, Alexander Meeus, Brian Sheridan, *Diodoros of Sicily: Historiographical Theory and Practice in the “Bibliothèque”*, Leuven: Peeters Publishers 2018, s. 347-64.
- Erskine, A., “Ruler Cult and the Early Hellenistic City”, ed. H. Hauben, A. Meeus, *The Age of the Successors and the Creation of the Hellenistic Kingdoms (323-276 B.C)*, Leuven: Peeters 2014, s. 579-597.
- Euripides *Bacch.* (*Bacchae*) = Euripides, *Bacchae. Iphigenia at Aulis. Rhesus*, trans. by David Kovacs, Cambridge, MA: Harvard University Press 2003.
- Euseb. *Praep. evang.* (Eusebius, *Praeparatio evangelica*) = Eusebius, *Preparation for the Gospels*, Book 2, chapter 2, trans. by Caspers, C. L., ed. S. Pugh, *Euhemerism and Its Uses: The Mortal God*, London-New York: Routledge 2021b, s. 275-278.
- Farnell, L. R., *Greek Hero Cults and Ideas of Immortality*, Oxford: Clarendon Press 1921.
- Fischer-Hansen, T- T. H. Nielsen-C. Ampolo, “Sikelia”, ed. Mogens Herman Hansen, Thomas Heine Nielsen, *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford: Oxford University Press 2004, s. 172-248.
- Flensted-Jensen, P. “Karia”, ed. Mogens Herman Hansen, Thomas Heine Nielsen, *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford: Oxford University Press 2004, s. 1108-1137.

- Glover, D. B., *Patterns of Deification in the Acts of the Apostles*, Tübingen: Mohr Siebeck 2022.
- Grimal, P., *Mitoloji Sözlüğü: Yunan ve Roma*, çev. Sevgi Tamgüç, İstanbul: Kabalcı 2007.
- Hes. *theog.* (Hesiodos, *Theogonia*) = Hesiod. *Theogony. Works and Days. Testimonia*, trans. by Glenn W. Mos, Cambridge, MA: Harvard University Press 2018.
- Holt, P., "Herakles' Apotheosis in Lost Greek Literature and Art", *L'Antiquité Classique*, 61, 1992, s. 38-59.
- Hom. *Il.* (Homeros, *Ilias*) = Homer. *Iliad, Volume I: Books 1-12*, trans. by A. T. Murray, Cambridge, MA: Harvard University Press 1924.
- Hom. *Od.* (Homeros, *Odysseia*) = Homer. *Odyssey, Volume I: Books 1-12*, trans. by A. T. Murray, Cambridge, MA: Harvard University Press 1919.
- Howatson, M.C., *The Oxford Companion to Classical Literature*, Oxford: Oxford University Press 1989.
- Hymn. *Dem.* (*Hymnos eis Demētran*) = *Homeric Hymns. Homeric Apocrypha. Lives of Homer*, trans. by Martin L. West, Harvard University Press, Cambridge 2003.
- Hyp. 6. (Hyperides *Epitaph*) = *Minor Attic Orators, Volume II: Lycurgus. Dinarchus. Demades. Hyperides*, trans. by J. O. Burtt. Cambridge, MA: Harvard University Press 1954.
- IG = Inscriptiones Graecae* (1873-)
- Isoc. *Ep. 3* (Isocrates, *Epistulae, Ad Philippum*) = Isocrates. *Evagoras. Helen. Busiris. Plataicus. Concerning the Team of Horses. Trapeziticus. Against Callimachus. Aegineticus. Against Lochites. Against Euthynus. Letters*, trans. by La Rue Van Hook, Cambridge, MA: Harvard University Press 1945.
- Johnston, P., "Vergil's Conception of Saturnus", *California Studies in Classical Antiquity*, 10, 1977, s. 57-70.
- Kaçar, T., *Geç Antikçağ'da Hristiyanlık*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları 2009.
- Kokolakis, M., "Zeus' tomb. An object of pride and reproach", *Kernos*, 8, 1995, s. 123-138.
- Lact. *Div. inst.* (*Lactantius Divinae institutiones*) = Lactantius, *Divine Institutes, Book 1*, trans. by Caspers, C. L., ed. S. Pugh, *Euhemerism and Its Uses: The Mortal God*, London-New York: Routledge 2021b, s. 278-288.
- Malkin, I., *Religion and Colonization in Ancient Greece*, Leiden: Brill 1987.
- Muntz, C. E., *Diodorus Siculus and the World of the Late Roman Republic*, Oxford: Oxford University Press 2017.

- OGIS = W. Dittenberger, *Orientalis graeci inscriptiones selectae* Leipzig 1903-1905.
- Ovidius *Met. (Metamorphoses)* = Ovid. *Metamorphoses, Volume II: Books 9-15*, trans by Frank Justus Miller, Cambridge, MA: Harvard University Press 1916.
- Öztürk, B., *Roma İmparatorluk Çağı Küçükasya'sında Dionysos Kültü*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları 2010.
- Paus. (Pausanias) = Pausanias. *Description of Greece, Volume I: Books 1-2, Volume III: Books 6-8.21*, trans. by W. H. S. Jones, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1918, 1933.
- Pind. *Pyth.* (Pindaros, *Pythian Odes*) Pindar, *Olympian Odes. Pythian Odes*, trans. by William H. Race, Cambridge, MA: Harvard University Press 1997; Pindaros: *Bütün Zafer Şarkıları*, çev. Erman Gören, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2015.
- Pind. *Isthm.* (Pindaros, *Isthmian Odes*), *Nemea* = Pindar, *Nemean Odes. Isthmian Odes, Fragments*, trans. by William H. Race, Cambridge, MA: Harvard University Press 1997; Pindaros: *Bütün Zafer Şarkıları*, çev. Erman Gören, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2015.
- Plutarkhos, *De Is. et Os.* (*De Iside et Osiride*) = Plutarch, *Moralia, Volume V: Isis and Osiris. The E at Delphi, The Oracles at Delphi No Longer Given in Verse, The Obsolescence of Oracles*, trans. by Frank Cole Babbitt, Cambridge, MA: Harvard University Press 1936.
- Plut. *Per.* (Plutarkhos, *Perikles*) = Plutarch. *Lives, Volume III: Pericles and Fabius Maximus. Nicias and Crassus*, trans. by Bernadotte Perrin, Cambridge, MA: Harvard University Press 1916.
- Polybios (*Historiai*) = Polybius, *The Histories, Volume VI: Books 28-39. Fragments*, trans. by S. Douglas Olson, Cambridge, MA: Harvard University Press 2012.
- Pugh, S., "Introduction", ed. S. Pugh, *Euhemerism and Its Uses: The Mortal God*, London-New York: Routledge 2021, s. 1-35.
- Sacks, K., *Diodorus Siculus and the First Century*, Princeton: Princeton University Press, 1990.
- Sanders, L. J., "Dionysius I of Syracuse and the Origins of the Ruler Cult in the Greek World", *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 40/3, 1991, s. 275-287.
- Spyridakis, S., "Zeus Is Dead: Euhemerus and Crete" *The Classical Journal*, 63/8, 1968, s. 337-340.
- Str. (Strabon, *Geographika*) = Strabo, *Geography, Volume I: Books 1-2, Volume IV: Books 8-9*, trans. by Horace L. Jones, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1917, 1927.
- SEG = Supplementum Epigraphicum Graecum, Leiden 1923 –

Tod, *GHI* = Tod M. N., A Selection of Greek Historical Inscriptions I-II. Oxford 1933-1948.

Van Nuffelen, P., "Le culte des souverains hellénistiques, le gui de la religion grecque", *Ancient Society*, 29, 1998/9, s. 175-189.

Walbank, F.W., "Monarchies and Monarchic Ideas", ed. F.W. Walbank, A.E. Astin, M.W. Frederiksen, R.M. Ogilvie, *Cambridge Ancient History* 7, 1, Cambridge: Cambridge University Press 1984, s. 62-100.

Whitley, J., "The Monuments That Stood before Marathon: Tomb Cult and Hero Cult in Archaic Attica", *American Journal of Archaeology* 98/ 2, 1994, s. 213-230.

Winiarczyk, M., *The Sacred History of Euhemerus of Messene*, translated by Witold Zbirohowski-Kościa, Berlin: De Gruyter 2013.

**BOĞAZKALE ARŞİVİNDEN DİNİ İÇERİKLİ
YENİ HİTİT TABLET PARÇALARI**
NEW HITTITE TABLET FRAGMENTS FROM
BOGAZKALE ARCHIVE WITH RELIGIOUS CONTENT

Gülgüney MASALCI ŞAHİN*
Özlem SİR GAVAZ**
Semra DALKILIÇ***

Makale Bilgisi

Başvuru: 16 Şubat 2023
Kabul: 24 Şubat 2023

Article Info

Received: February, 16, 2023
Accepted: February, 23, 2023

Öz

Çalışmada tanıtılacak tabletler, 1987 yılında Almanya'dan Türkiye'ye, Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi¹'ne geri getirilen fragmanlardır. Hititçe tablet fragmanları çeşitli içeriklidir². Bu çalışmada, Bo 6497, Bo 6533, Bo 6551, Bo 6563, Bo 7811, Bo 7820, Bo 7822, Bo 7837, Bo 7843, Bo 7866, Bo 7867 ve Bo 7874 nolu tablet fragmanlarının transliterasyonu, tercümesi ve filolojik yorumu yapılarak literatüre kazandırılacaktır. Burada tanıtılacak olan 12 adet Hititçe fragman, dini içerikli olup farklı bayramları, ritüelleri ve kült seremonilerini içermektedir.

Anahtar Kelimeler: Hititler, Boğazkale, çivi yazılı tabletler, din

* Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü; gulguney.masalci@bilecik.edu.tr; ORCID: 0000-0003-2692-874X; Ankara-Türkiye.

** Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Hititoloji Anabilim Dalı; gavaz@ankara.edu.tr; ORCID: 0000-0001-6671-6691; Ankara-Türkiye.

*** Doktora öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı; semradalkilic@gmail.com; ORCID: 0000-0001-6677-6707; Ankara-Türkiye.

¹ Tabletlerin yayım izni ve yardımlarından dolayı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Müdürü Yusuf Kıraç'a ve müzenin tablet seksiyonu çalışanlarına, ayrıca fotoğraf çekimlerindeki desteklerinden dolayı Ahmet Remzi Erdoğan'a en içten teşekkürlerimizi sunarız. Bu tabletler Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi bünyesinde yürütülen 2021-02.BŞEÜ.04-05 sayılı BAP Projesi kapsamında incelenmiştir. Ayrıca Ankara Üniversitesi bünyesinde yürütülen 21B0649002 Proje ID'li BAP projesi kapsamında tablet parçaları dijital ortama aktarılmıştır.

² Tabletlerin içerikleri için bk. https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/hetkonk/hetkonk_abfrageF.php

Abstract

Presented in this study is the analysis of the fragments that were returned to the Ankara Anatolian Civilizations Museum in 1987 from Germany. The transliteration and translation of the tablet fragments Bo 6497, Bo 6533, Bo 6551, Bo 6563, Bo 7811, Bo 7820, Bo 7822, Bo 7837, Bo 7843, Bo 7866, Bo 7867 and Bo 7874 will be given, a philological interpretation and a series description will be made. These fragments have religious content and include different festivals, rituals and cult ceremonies.

Keywords: *Hittites, Boğazkale, cuneiform tablets, religion*

Giriş

İnsanoğlu varoluşundan bu yana, anlamlandırmaya çalıştığı doğa güçlerine karşı korku, sığınma teslimiyet gibi duygular içinde olmuştur. Din kavramı, sözü edilen bu doğa güçleri ile insanın arasındaki ilişkiyi, inanç, ayin, kült ve davranışları kapsamaktadır.³

Bilindiği üzere çok tanrılı bir sistem olan Hitit dininin temeli, tanrıları memnun edip kızdırmayarak onların desteğini kazanmaktır. Tanrıların memnuniyeti ve kızgınlığının giderilmesi için belirli bir organizasyon içinde kurban sunma, bayram törenlerini gerçekleştirme çeşitli ritüelleri uygulama, tapınakların ve tapınak içindeki malzemenin bakımını yapma, kült envanteri tutma gibi pek çok sorumluluk bulunmaktadır.⁴ Hitit bayram törenleri incelendiğinde; genel itibari ile tüm bayramlarda rutin bir program akışı söz konusudur. Bayramlar eğlence, müzik, dans, akrobatik gösteriler, yarışlar ve tanrılara karşı gerçekleştirilen özel kült seremonileri ile tam bir festival havasında geçmektedir.⁵ Hititlerdeki bayram takvimi, doğanın uyanışı, toprağın verimi, ürün vermesi, ürünlerin toplanması, toprağın yağmura ve suya doyması, yıl boyunca alınan ürüne şükredilmesi gibi mevsimsel bir döngü içinde tekrarlanmaktadır. Fakat bir taraftan da kralın sefer öncesi tanrılara zafer dilekleri ile sefer dönüşü şükran ya da hezimetle sonuçlanmış bir yenilginin nedenleri ve de tanrıları yeterince memnun edememenin suçluluğu üzerine yapılan merasimleri de içerir. Tanrı ve tanrıçalar evrenin her yerinde gökte ve karada, yer altında, denizde ya da nehirlerde yaşarlar ve insanların onlar için inşa ettikleri tapınaklarda ikamet ederler.⁶

³ Ahmet Ünal, “Eski Anadolu ve Hitit Dinleri”, *Aktüel Arkeoloji*, S. 31, İstanbul 2013, s. 98.

⁴ Ali Dinçol, “Hititler”, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, Ankara 1982, s. 86; Esmâ Reyhan, “Hitit Kültür Dünyasında Bayram Ritüelleri”, *Turkish Studies*, 11/16, 2016, s. 93.

⁵ Ahmet Ünal, *Hititlerde ve Eski Anadolu Toplumlarında Din, Devlet, Halk ve Eğlence, Müzik, Dans, Spor, Akrobasi, Sirk ve Gladyatör Oyunları*, Ankara 2016b.

⁶ Daniel Schwemer, “Tanrılar Kültü, Büyü Ritüeli ve Ölülerin Bakımı”, *Hititler. Bir Anadolu İmparatorluğu*, M. Doğan Alparslan-M. Alparslan (ed.), İstanbul 2013, s. 432.

Sümerce É.DINGIR^{LIM}, Hititçe *šiu-naš par-na-*, É*karimmi-*, É*karimna-* “tanrının evi” tanrılar için kült seremonilerinin⁷ gerçekleştirildiği kutsal mekânlardır. Hitit tapınaklarında din adamlarının yanı sıra birçok görevli de yaşamıştır. Ayrıca birer okul niteliği de taşıyan tapınakların kendilerine ait arazileri, depoları ve hayvan çiftlikleri bulunmakta⁸ ve sahip oldukları arazileri kendi ekonomileri için işlerken vergiden de muaf tutulmuşlardır.⁹ Hitit Devleti’nin en önemli resmî kurumlarından biri olan tapınaklarda kutlanan bayramların konu edildiği metinlerden tapınak komplekslerinin mimarileri ve merasimlerin gerçekleştiği mekânlar hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür.

Hitit panteonu, Hitit devletinin tarihsel süreci içinde genişlemiş ve diğer kavimlerden pek çok tanrı ve tanrıça, tanrılar topluluğuna kazandırılmıştır.¹⁰ Öyle ki ülkelerinin tanrılarını “Hatti’nin bin tanrısı” olarak hitap etmişlerdir.¹¹

Hitit dinine dair bilgilerimizin büyük çoğunluğu başkent Hattuša’daki kraliyet arşivine dayanmaktadır. Boğazkale kraliyet arşivinin büyük bir bölümünü dini içerikli metinler oluşturmaktadır. Bu çalışmada tanıtılacak Hititçe tablet parçaları da dini içerikli olup, ilk kez tarafımızdan yayına hazırlanmıştır. Tanıtacağımız fragmanların bazıları çok küçük ve kırık olduğu için tercümeleri çok anlaşılır olmamaktadır. Ancak tabletlerde geçen önemli kelime ve ifadeler, filolojik yorumlar kısmında ayrıntılı olarak açıklanmıştır. Önemli görülen kelimelerin daha iyi anlaşılması için de farklı metin yerlerinden örnekler verilmiştir.

Bayram Törenlerine Ait Fragmanlar

1) Bo 6497 (CTH 670.2539)

Envanter Numarası: Bo 6497

Tablet Ölçüleri: 4.2 x 5.3 x 1.3

Tablet Rengi: Açık Kahverengi

⁷ Ahmet Ünal, *Multilinguales Handwörterbuch des Hethitischen/A Concise Multilingual Hittite Dictionary Hititçe/Çok Dilli El Sözlüğü*, Hamburg 2007, s. 315; Meltem Doğan Alparslan, “Hitit Dini ve Tanrıları”, *Hititolojiye Giriş*, M. Alparslan (ed.), İstanbul 2009, s. 125.

⁸ Jürgen Seeher, “Hitit Mimarlığı”, *Hititler. Bir Anadolu İmparatorluğu*, M. Doğan Alparslan-M. Alparslan (ed.), İstanbul 2013, s. 321.

⁹ Esmâ Reyhan, “Hititlerde Toprak Tahsisi”, *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, (Çorum, 16-22 Eylül 1996), Ankara 1998, s. 487.

¹⁰ Volkert Haas, “Die hethitische Religion”, *Die Hethiter und Ihr Reich: Das Volk der 1000 Götter*, Bonn, Stuttgart 2002, s. 103-104.

¹¹ Stefano de Martino, “Din ve Mitoloji”, *Hititler. Bir Anadolu İmparatorluğu*, M. Doğan Alparslan-M. Alparslan (ed.), İstanbul 2013, s. 203.

Transliterasyon

- x+1 É.GAL *te-ez-zi*
 2']^{URU} *Zi-ip-pa-la-an-da*
 3']x *ú-da-an-du*
 4']x *ma-aš-ša-an* ^{GIŠ}BANŞUR-*i*
 5']-*ta ta-an LUGAL-i*
 6' *ap-pa-an-zi*

-
- 7' ^{LÚ}ME-]ŠE-DI ^{LÚ}MEŠ ^{URU}A-nu-nu-um-ni-eš
 8'] *ku-u-wa-an-zi tar-kum-mi-an-zi*
 9' L]UGAL-*i hi-in-kán-t[a*

Tercüme

- x+1 Saray (oğlanları) söyler:
 2' Zippalanda Kenti('nden?)
 3' getirsinler.
 4' ve onu masa(ya)
 5' ve onu Kral
 6' tutarlar.

-
- 7' Saray [Muhafızı] Anunuwa Kenti Adamları
 8']öperler (ve) söylerler.
 9' k]ral reverans yap[ar?.

Filolojik Yorum

2' ^{URU} *Zi-ip-pa-la-an-da*: Yukarıda transliterasyon ve tercümesini verdiğimiz Bo 6497 nolu metinde Zippalanda'da kutlanan bir bayram merasimi mi konu edilmektedir, yoksa Zippalanda'dan getirilen bir nesne ile yapılan bir ritüel mi söz konusudur metin çok kırık olduğu için net anlaşılmamaktadır. Hititçe metinlerde önemli bir kült yerleşimi olarak karşımıza çıkan Zippalanda Kenti'nin lokalizasyonuna yönelik birçok öneri bulunmaktadır.¹² Fakat şehrin kesin özdeşliği henüz sağlanamamıştır. Son yıllarda Uşaklı Höyük'de yürütülen çalışmalar Zippalanda= Uşaklı Höyük

¹² Giuseppe del Monte-Johann Tischler, *RGTC* 6, 1978, s. 505 vd.; del Monte, *RGTC* 6/2, 1992, s. 196 vd.; Maciej Popko, *Zippalanda. Ein Kultzentrum im hethitischen Kleinasien*, Heidelberg 1994; Oliver Gurney, "The Hittite Names of Kerkenes Dağ and Kuşaklı Höyük", *Anatolian Studies*, 45, 1995, s. 69-71; Ronald L. Gorny, "Zippalanda and Ankuwa: The Geography of Central Anatolia in the Second Millennium B. C. Reviewed Work(s): Zippalanda: Ein Kultzentrum im Hethitischen Kleinasien by Maciej Popko", *Journal of the American Oriental Society*, 117, 3, 1997, s. 549-557; Massimo Forlanini, "The Central Provinces of Hatti: an Updating", *Eothen*, 16, 2008, s. 153 vd.

eşitliğine dair önemli katkılar sunmaktadır.¹³ Zippalanda'nın Fırtına Tanrısı (^{DU} ^{URU} *Zi-ip-la-an-da*), III Hattuşili dönemdeki devlet panteonunda, Zippalanda'nın hava tanrısı ve neme bağımlı ana tanrıların oğlu olarak kabul edilir.¹⁴ Zippalanda Şehri Fırtına Tanrısı'nın kült merkezi ise metinlerde sıklıkla Zippalanda Şehri ile anılan Daha Dağı'dır.¹⁵

Zippalanda kenti, hem kralın kült gezileri sırasında ziyaret edilen kralın uğrak noktalarından biri hem de bizzat bayramların kutlandığı kutsal kentlerden biri olarak Hitit dini törenlerinde önemli rol oynamaktadır. Zippalanda Kenti'nden gelen birçok görevlinin başkent Hattuşa'da kutlanan merasimlere katıldıkları ve Zippalanda'dan gelen kutsal nesnelerin törenlerde kült amaçlı kullanıldıkları bilinmektedir. AN.TAH.ŞUM Bayramını konu alan KBo 10.20 I 30-31'de “*Zippalanda Şehri Fırtına Tanrısı'nın harşi kabını getirirler*” ifadesi yer almaktadır.¹⁶ Yine KBo 30.155 ay. VI nolu metinde de Zippalanda Kenti'nden Ankuwa'ya kutsal ^{KUŞ}*kurša* nesnesinin taşındığı kaydedilmiştir: “(2') ve ^{KUŞ}*kurša* (3') güney yolu ile gider. (4') ve o Zippalanda'dan (5') Ankuwa'ya varır.”¹⁷ Bu örnekler ve açıklamalar doğrultusunda, burada tanıttığımız Bo 6497 nolu bayram metninde de muhtemelen Zippalanda kentinden bayram kutlamaları için getirilen bir nesne söz konusudur.

7' ^{LÜ}**ME-JŞE-DI** : “Koruma görevlisi, muhafız askeri”¹⁸

AN.TAH.ŞUM bayramını konu alan bir metinde ^{LÜ}**MEŞEDI**'ler bayram kutlamaları sırasında tapınağın dışında ve içinde görev almaktadır:

KUB 11.23¹⁹

¹³ Stefania Mazzoni, Anacleto D'Agostino, Valentina Orsi, “Survey of the archaeological landscape of Uşaklı/Kuşaklı Höyük (Yozgat)”, *Anatolica*, 36, 2010, s. 111-163; Stefania Mazzoni-Franca Pecchioli Daddi (ed.), *The Uşaklı Höyük Survey Project (2008-2012). A Final Report*, (StudAs 10) Firenze 2015.

¹⁴ Popko, *Zippalanda*, s. 32 vd.

¹⁵ IBoT 4.92 (Dupl. KUB 41.29) (Popko, *Zippalanda*, s. 214 vd.). Ayrıca Daha Dağı'nın geçtiği metin yerleri ve lokalizasyon teklifleri için bk. Del Monte-Tischler, *RGTC* 6, 1978, s. 374 vd.; Geoffrey D. Summers-Françoise Summers, “The Kale at Kerkenes Dağ: An Iron Age Capital in Central Anatolia”, *Cities and Citadels in Turkey: From the Iron Age to the Seljuks*, Scott Redford and Nina Ergin (ed.), *Ancient Near Eastern Studies*, Supplement 40, Leuven 2013, s. 137-159; Mazzoni vd., *Anatolica*, 36, 2010, 111 vd.; Gorny, “Çaltepe- Daha and the İSTAR luliya”, *Fs Ünal*, S. Erkut- Ö. Sir Gavaz (ed.), 2016, s. 245-265.

¹⁶ Sedat Alp, *Beiträge zur Erforschung des hethitischen Tempels. Kultanlagen im Lichte der Keilschrifttexte. Neue Deutungen*, Ankara 1983, s. 138-39.

¹⁷ Popko, *Zippalanda*, s. 310-311.

¹⁸ Ünal, 2007, s. 446; Franca Pecchioli Daddi, *Mestieri Professioni E Dignità Nell'Anatolia Ittita*, Roma 1982, s. 135 vd.

¹⁹ Enrico Badali, *Strumenti musicali, musici e musica nella celebrazione delle feste ittite*, *THeth* 14/1, Heidelberg 1991, s. 71.

- 17 LÚ.MEŞ *ME-ŞE-DI-kán* DUMU^{MEŞ} É.GA[L^L *pa-ra-a pa-an zi na-at*]
 18 ÉKILAM-*ni an-da* ZAG-*za-x*[
 19 ti-an-zi LÚALAM.ZU₉ [*me-ma-i*]

17 Saray Muhafızları, saray oğlanları [giderler ve onlar]

18 kapı yapısında sağda [

19 dururlar. ALAM.ZU₉ görevlisi [söyler].

Başka bir metinde ise LÚMEŞEDI'ler yine saray oğlanları ile birlikte tapınağın içinde hazır bulunurlar:

KUB 27.69 V²⁰

6 *na-aš-ta* DUMU.É.GAL^{HI.A}

7 LÚ.MEŞ *ME-ŞE-DI an-da*

8 *ú-wa-an-zi nu-za-kán*

9 A-NA MUNUS.LUGAL *me-na-ah-ha-an-da*

10 ZAG-*za A-ŞAR-ŞU-NU*

14 *ap-pa-an-zi*

6 sonra saray oğlanları

7 saray muhafızları içeri

8 gelirler. Ve

9 Kraliçe'nin karşısında

10 sağda yerlerini

11 alırlar.

KUB 11.21 I 8'-10' satırları arasında LÚMEŞEDI LÚALAM.ZU₉ görevlisine bir kap şarap bildirmiş (muhtemelen kral için istemiş) ve ALAM.ZU₉ görevlisi de şarabı vermiştir: “(8') Baş MEŞEDI haber veri[r]. (9') LÚALAM.ZU₉'ya (10') *harši* kabı ile şarap veri[r].”. KUB 20.19+KUB 51.87 IV'de Kral ve Kraliçe'nin tanrıları içme seremonisi sırasında LÚMEŞEDI'lerin de merasim mızraklarını aldıkları kaydedilmiştir: “GİŞŞUKUR^{HI.A} LÚ.MEŞ *ME-ŞE-DI [d]a-an-zi* “*Saray muhafızları merasim mızraklar(ını) [a]lırlar.*” Muhtemelen Bo 6497 öpülen nesne merasim mızrağıdır. Elbette kralın bizzat yürüttüğü ve iştirak ettiği bayram merasimlerinde saray muhafızlarının koruma amaçlı yerlerini almaları çok olağan bir eylemdir. Fakat yukarıda örneklerini verdiğimiz gibi, saray muhafızlarının varlığı ve üstlendikleri kültürel görevler, merasimin

²⁰ Jörg Klinger, *Untersuchungen zur Rekonstruktion des hattischen Kultschicht (StBoT 37)*, Wiesbaden, s. 530-531.

uygulanmasında da etkin rol oynayan görevliler olarak sadece koruyucu bir görev üstlenmediklerini göstermektedir.

LÚ^{MEŠ} URU^{ANUNUMNIEŠ} : URU^{ANUNUWA}: “Anunuwa kenti”. Hatti kökenli olduğu düşünülen kentlerden biri olarak erkeklerden oluşan korosu çeşitli törenlerde icra gerçekleştirmektedir.²¹

Burada tanıttığımız Bo 6497 de geçtiği gibi aynı şekilde KBo 13.195,4 ve KBo 22.220,4’ de URU^{A-nu-nu-um-ni-eš} olarak geçmektedir²². Muhtemelen *Anunuwa* kenti adamları da bayramlar sırasında Hattice şarkılar söyleyerek tören iştirakçileri arasında yer alıyordu.²³

2) Bo 6533 (CTH 670.2540)

Envanter Numarası: Bo 6533

Tablet Ölçüleri: 3.6 x 3.6 x 1.1

Tablet Rengi: Açık Kahverengi

Transliterasyon

x+1 EG[IR

2’ nu MUNUS.ME[Š

3’ SİR^{RU} a-ú-x[²⁴

4’ ta-ha-na-aš-š[a’

5’ nu ku-it-ma-a[n

6’ I-NA É [

7’ URU^{Wa-ar}[

Tercüme

x+1 tek[rar

2’ ve kadınl[ar

3’ şarkı söyler: a-ú[

4’ tahanaš[

5’ ve herhangi[bir

²¹ Bk. Gülgüney Masalçı Şahin, “Hititçe Metinlerde Geçen Bazı Yerel Şarkıcılar Üzerine”, *Archivum Anatolicum*, 13/1, 2019, s. 87- 89.

²² del Monte-Tischler, *RGTC* 6, 1978, s. 24; Ayrıca Kültepe metinlerinde şehir Anunu olarak kaydedilmiştir. Bk. Khaled Nashef, *RGTC* 4, Wiesbaden 1991, s. 11.

²³ KBo 10.24 VI 4’-5’inci satırlarda (Jörg Klinger, *Untersuchungen zur Rekonstruktion des hattischen Kultschicht StBoT* 37, Wiesbaden, s. 478) KBo 22.220 4. satırda (Detlev Groddek, *Hethitische Texte in Transkription: KBo* 22, Wiesbaden 2008, s. 213) Hattice şarkı söyledikleri görülmektedir.

²⁴ Bk. Oğuz Soysal, *HWHT*, Leiden, Boston 2004, s. 397; Fuscagni, *HPMM*6, Wiesbaden 2007, s. 182: 3’ ... a- ú- ‘x’(-)[

6' evden [
7' War[]' kenti [

Filolojik Yorum

3'... a- ú-x[

Bir kadın grubunun şarkı söylediğini ifade eden cümleden sonra gelen bu sözcük ve 4'üncü satırda yer alan *ta-ha-na-aš-š*[²⁵ sözcükleri Hititçe dışında bir dilde söylenen bir şarkı ya da ilahinin sözleri olmalıdır. Soysal'ın Hattice sözcük dağarcığı üzerine yaptığı çalışmasında *a-ú-* ile başlayan Hattice sözcükler²⁶ dikkat çekmekte olup burada ifade edilen sözlerin de Hattice olduğunu düşündürmektedir.

7' ^{URU} **Wa-ar**: Hititçe metinlerde *war-* şeklinde başlayan pek çok kent söz konusudur.²⁷ Eldeki sınırlı veride MUNUS^{MEŠ} kadınlar ve şarkı söylemek fiili SİR geçmesi, şarkıcı kadınlar listesinde (HT 2, KBo 2.31²⁸) yer alan V 28'deki 3 ^{MUNUS} SİR *Wa-ar-hu-an-za-na*'yı çağrıştırmaktadır. Yine de kesin bir kaniya varmak zordur.

3) Bo 6551 (CTH 670.2541)

Envanter Numarası: Bo 6551

Tablet Ölçüleri: 3.7 x 4.3 x 1.8

Tablet Rengi: Açık Kahverengi

Transliterasyon

x+1 ^{GIŠ}]BANŠUR[?] -ya

2' *par-ši-ya-an-zi*

3' [LÚ^M]EŠ ^{GIŠ}]BANŠUR-ya

4' *RI-QUM*[?]-ya

5' *ti-an-zi*

Tercüme

x+1 m]asa

2'bölerler.

3'Masa [adam]ları

4'boş

²⁵ Soysal, *HWHT*, s. 728; Fuscagni, *HPMM* 6, s. 182.

²⁶ Soysal, *HWHT*, s. 397.

²⁷ Bk. del Monte-Tischler, *RGTC* 6, 1978, s. 475-476

²⁸ G. Giorgadze, "Chettskie spiski ženščin (The Hittite Lists of Woman /HT 2 + KBo 1131, KBo X 10/)", *Drevnjaja Anatolija*, 1985, s. 209-227.

5' geçerler

Filolojik Yorum

1' GIŠBANŠUR = GIŠpāpu “masa, sofrâ”²⁹

KUB 1.17 I 14'-16'da hem masa hem de masa adamları birlikte art arda geçmektedir. Bo 6551 3'ü [LÚ^M]^{EŠ} GIŠBANŠUR şeklinde tamamladığımızda aşağıdaki metin yeri ile büyük bir benzerlik göstermektedir:

KUB 1.17 I³⁰

14 LÚ^{MEŠ} GIŠBANŠU[R-ká]n [...] A-NA LUGAL NINDA.KUR₄.RA^{H1.A}

15 da-an-zi na-aš-š[a-an] EGIR-pa ŠA LUGAL

16 GIŠBANŠUR-i ti-an-zi.....

14 Masa adamları [...] kraldan kalın ekmekleri

15 alırlar ve kralın arkasından

16 masaya geçerler.....

Özellikle büyü ritüellerinde en çok kullanılan ahşap malzemelerden biri olan “masa ve masa vasıtasıyla yapılan sunular” tanrılarla iletişim kurmanın en önemli yöntemlerinden biridir. Ayrıca masaların üzerine bırakılan sunuların çoğu zaman ritüele ve tanrıya göre değişiklik gösterdiği gözlenmektedir.³¹

4' RI-QU(M)³² : Hit. šannapili-/šannapila- “boş”³³

KBo 30.14 (CTH 627)³⁴

öy. I

12' ʾLÚ¹SAGI.A iš-ka¹-ru-uh [KÜ.SI₂₂]

13' ʾRI¹-IQ-ʾQÍ¹ še-er e-ep-z[i]

12-13' 'Saki [altından] boş iškaruh kabı üzerine tutar.

²⁹ Johannes Friedrich, *Hethitisches Wörterbuch*, 1952, s. 158, 266; Ünal, 2007, s. 85, 511.

³⁰ Badalı, *Strumenti musicali*, s. 12. Ayrıca benzer bir başka metin olan KUB 41.35 öy. II 4'-11' için bk. H. Roszkowska-Mutschler, *Hethitische Texte in Transkription*, KBo 45, (DBH 16) Dresden 2005, s. 145.

³¹ Sevgül Çilingir Cesur, *Hititlerde Ritüel ve Büyü*, İstanbul 2020, s. 274.

³² Sözcük daha çok CTH 627 KILAM bayramında geçmiştir.

³³ Christel Rüster-Erich Neu, *Hethitischen Zeichenlexikon: Inventar und Interpretation der Keilschriftzeichen aus den Boğazköy-Texten*, Wiesbaden 1989, s. 367; Ünal, 2007, s. 599.

³⁴ HFR-Team, hethiter.net/: HFR-Basiscorpus KBo 30.14 (2021-12-31).

4) Bo 6563 (CTH 670.2544)

Envanter Numarası: Bo 6563

Tablet Ölçüleri: 4 x 3.3 x 0.6

Tablet Rengi: Açık Kahverengi

Transliterasyon

x+1 n]u-wa-za-kán ku-i[t

2' na-iš-ši x-ut-x[

3' pa-ra-a x- x- x [

4' nu-kán ^{MUNUS}ŠU.GI[5' ^{GIŠ}la-ah-hur-nu-uz-z[i

6' na-aš DUMU.É.GAL [

7' ma-a-an-ši ha-tu-[

8' ma-a-an-wa-ra-aš-kán [

9']x DINGIR.MEŠ ar'²[**Tercüme**

x+1 v]e bizzat ki[m

2' ve ona [

3' ileri [

4' ve yaşlı/büyücü kadın[

5' ağaç yapraklar[1

6' ve o saray oğlanı [

7' eğer ona [

8' eğer o [

9' tanrılar [

Filolojik Yorum

5' ^{GIŠ}lahhurnuzi: “ağaç yaprakları, yeşillik”.³⁵ KUB 32.123 öy. II 12'de ^{GIŠ}alanza(n)- yani defne ağacından ve onun lahhurnuzzi-'sinden yapılmış taçlardan bahsedilmektedir.³⁶

Carruba bu kelimenin dal, filiz ya da çiçekli sap anlamlarına gelebileceğini belirtmiştir.³⁷ Defne ağacı dışında metinlerde, ^{GIŠ}karšani-, ^{GIŠ}HAS.Ş.HUR.KUR.RA “kayısı ağacı”, ^{GIŠ}PÉŠ “İncir ağacı” ve ^{GIŠ}harau-

³⁵ Ünal, 2007, s. 389; ayrıca “meyve” anlamına geldiği ile ilgili olarak bk. Friedrich, *HW* 1966, s. 22.

³⁶ KUB 32.123 öy. II 12' VI KI-I-LI-LU-ya ^{GIŠ}a-la-an-za-na-aš la-ah-hur-nu-uz-z[i-ya-aš]

³⁷ O. Carruba, *Das Beschwörungsritual für die Göttin Wisurijanıza*, (StBoT 2) Wiesbaden 1966, s. 21 vd.

“kavak ağacı” ile birlikte geçtiği de tespit edilmiştir. Ağaç olmayan bitkilerle metinlerde geçmemesi ve taç yapılıyor olmasından ötürü “dal” veya “çiçekli sap” anlamı daha uygun bulunmuştur.³⁸ Muhtemelen burada yaşlı kadın tarafından yürütülen bir ritüelde kırık olduğu için bilinmeyen bir ağacın *lahhurnuzzi-* ‘siyle yapılan bir ayin söz konusudur.

5) Bo 7820 (CTH 670.2755)

Envanter Numarası: Bo 7820

Tablet Ölçüleri: 39x33x16 mm

Tablet Rengi: Açık Kahverengi

Transliterasyon

x+1 n]u DINGIR [x
 2']-ša-ri I-N[A
 3']x DINGIR^{LIM} I TÚG.GA[L?
 4'DUMU.MEŠ] É.GAL pí-eš-ká[n-zi

5'] KAŠ SILA₄ [

6' a]h[?] -ha-a[n-zi?

7'] x

Tercüme:

x+1] ve tanrı [
 2'].... d[e
 3'] Tanrı(ya) 1 büyük[?] elbise [
 4' saray] oğlanları verirle[r

5']....kuzu [
 6'] kutlar[lar

6) Bo 7866 (CTH 670.2759)

Envanter Numarası: Bo 7866

Tablet Ölçüleri: 79x32x11 mm

Tablet Rengi: Açık Kahverengi

Transliterasyon

x+1' ^{URU}N]e-ri-i[k
 2']GEŠTIN [
 3' k]u-en [

³⁸ Hayri Ertem, *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Florası*, Ankara 1974, s. 78.

4'] *pi-e-da-an-z[i*
 5']-x-am-ma *hal-zi-ia* [
 6']-zi^{LÚ}SANGA LÚ^D[IM[?]

7']-an-na *ú-da-i-*[
 8' z]i GIŠ^DINANNA GA[L

9']x *e-ku-zi* GIŠ[?] [
 10' GI]Š^DINANNA GA[L[?]

11']-zi GIŠ^D[INANNA

12' z]i GIŠ^D[INANNA

13']*ši-pa-an-*[*ti*[?]

14']^{HLA}UŠ [
 15' *h]a-ni-i[š*[?]
 16'] *iz*[?]-z[i

Tercüme

x+1 N] erik kenti[

2'] şarap [
 3'] x

4'] verirler[

5'] ve bağırır. [
 6'] rahip, [Fırtına] Tanrısı'nın adamı [
 7'] getirir. [
 8'] Tanrıça INANNA'nın bü[yük] müzik aleti (büyük lir) [
 9'] içer. [
 10'] Tanrıça INANNA'nın bü[yük] müzik aleti (büyük lir) [
 11'] Tanrıça [INANNA]'nın müzik aleti(büyük lir) [
 12'] Tanrıça [INANNA]'nın müzik aleti (büyük lir) [
 13'] sun[ar.

Filolojik Yorum

1' ^{URU}N]e-ri-i[k³⁹ : Hititlerin en önemli kült merkezlerinden biri olan Nerik'in lokalizasyonuna dair birçok görüş bulunmaktadır.⁴⁰ Dinçol ve Yakar'a göre Nerik Kenti, Kızılırmak Nehri yakınlarında, sık iskân görmüş bir yerde, dağlık ve engebeli bir arazide yer almalıdır. Zira Nerik, II. Murşili'nin seferleri sırasında Hitit ordusunun ulaşamadığı bir noktadır. Bu sebeple Nerik'in Boyabat-Durağan-Vezirköprü hattının kuzeyinde aranması gerektiğini ifade etmişlerdir.⁴¹ Ayrıca KUB 36.89 nolu metinden yola çıkarak Vezirköprü'nün kuzeyinde bulunan Oymaağaç Höyük'ün Nerik olabileceğine işaret etmişlerdir:

KUB 36.89 ay.⁴²

12 ^{ID}Ma-ra-aš-ša-an-ta-aš-wa an-na-al-la-za i-pa-at-tar-ma-ya-an a-ar-ša-aš

13 ^{DU}aš-ma-wa-ra-an wa-ah-nu-ut nu-wa-ra-an ^{DU}TU-i DINGIR^{LIM}-an ar-ša-nu-ut ^{URU}Ne-ri-ik-ki-wa-ra-an

14 ma-an-ni-in-ku-wa-an ar-ša-nu-ut

12 Maraşanta Nehri geçmişte başka akıyordu.

13 Fakat Fırtına Tanrısı onu döndürdü ve onu Güneş Tanrısı'na doğru akıttı. Ve onu Nerik Şehri'ne

14 yakın akıttı.

Bu metin yerinden yola çıkarak Güterbock, Kızılırmak'ın Kargı yakınında keskin bir dönüş yaparak yatak değiştirdiğine dikkat çekmiş ve Nerik Kenti'nin bu bölgede aranmasına işaret etmiştir.⁴³ Diğer taraftan R. Czichon tarafından 2005 yılından itibaren bölgede yürütülen arkeolojik çalışmalar neticesinde Nerik= Oymaağaç eşitliği⁴⁴ artık birçok araştırmacı tarafından net olarak kabul görmektedir. Nerik Şehri Fırtına Tanrısı'nın kültü Hitit dininde

³⁹ del Monte-Tischler, *RGTC* 6, 1978, s. 286 vd.; del Monte, *RGTC* 6/2, 1992, s. 113 vd.

⁴⁰ Özlem Sir Gavaz, *Hitit Krallarının Kült Gezileri, Ayinler, Ziyaret Merkezleri, Yollar ve Lokalizasyonla İlgili Yeni Gözlemler*, Çorum 2012, s. 164 vd.

⁴¹ Ali M. Dinçol-Jak Yakar, "Nerik Şehrinin Yeri Hakkında/The Theories on the Localization of Nerik", *Belleten*, 38, 1974, s. 567.

⁴² Ahmet Ünal, *Ḫattušili III. Teil 1: Ḫattušili bis zu seiner Thronbesteigung*, Heidelberg 1974, s. 202 vd.; Volkert Haas, *Der Kult von Nerik. Ein Beitrag zur hethitischen Religionsgeschichte*, Roma 1970, s. 152 vd.; Hans Gustav Güterbock, "The North-Central Area of Hittite Anatolia", *JNES*, 20, 1961, s. 92 vd.; Dinçol-Yakar, 1974, s. 565.

⁴³ Güterbock, 1961, s. 93.

⁴⁴ R. M. Czichon, "Zur Lage von Nerik ", *VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Ankara 2010, s. 157-162; R. M. Czichon, "Oymaağaç Höyük/Nerik (?)", *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu*, M. Doğan Alparslan-M. Alparslan (ed.), 2013, s. 298-310.

önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle Orta Hitit Dönemine tarihlenen Hitit Kralı Arnuwanda ve kraliçe Ašmunikal'ın Kaška saldırılarından kurtulmak için tanrılara yakarışlarını konu alan KUB 17.2, KUB 23.115 nolu metinler Nerik'in Fırtına Tanrısı'nın kültünün önemini göstermektedir.⁴⁵ Burada tanıttığımız Bo 7866 nolu metin muhtemelen Nerik'de kutlanan bir bayram metnini konu almaktadır.

8' GIŞ DİNANNA: Telli bir müzik aleti olduğu düşünülen Tanrıça INANNA'nın tahtası olarak adlandırılmış bu çalgının büyük ve küçük versiyonları da kaydedilmiştir.⁴⁶ Hitit dönemine ait arkeolojik vesikalarda tasvir edilen lirlerin bazılarının Tanrıça Istar/Inanna'nın atribütü olan aslan başı ile süslenmiş olmasından dolayı, bu çalgı çoğu araştırmacı tarafından lir ile eşitlenmiştir.⁴⁷ Bayramlar sırasında, Tanrılar onuruna içilirken ve kurban töreni sırasında, ölü ritüellerinde, çağırma ritüellerinde ve tahta çıkma seremonilerinde bu müzik aletlerinin seslendirilmiş olduğu sıkça metinlere yansır. Bazı bayram metinlerinde ise bu aletin susturulduğuna dair kayıtlar mevcuttur. KI.LAM bayramı sırasında Kralın ekmek parçalama ritüeli sırasında lirler susar:

KBo 30.154 I ⁴⁸

- 1 LUGAL-uš MUNUS.LUGAL-aš-ša GUB-aš
- 2 a-ku-an-zi GIŞ DİNANNA.GAL LÚh [a-]
- 3 LÚ.MEŠ SAGI.A GAL^{HLA} pé-e-da-[an-zi]
- 4 GIŞ <D>İNANNA^{HLA} ka-ri-nu-an-zi L[UGAL]
- 5 pá-r-ši-ia

- 1 Kral ve kraliçe ayakta
- 2 içerler. Büyük liri *h(aliiari?)* adamları (çalar)
- 3 Sakiler kadehleri götürür[ler]
- 4 lirler susarlar. K[ral]
- 5 parçalar.

⁴⁵ Einar Von Schuler, *Die Kaškäer. Ein Beitrag zur Ethnographie des alten Kleinasien*, Berlin 1965, s. 156; Sedat Alp, *Hitit Çağında Anadolu, Çiviyazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar*, İstanbul 2000, s. 72 vd.

⁴⁶ Stefano de Martino, "Il Lessico Musicale Ittita II GIŞ D INANNA= cetra", *Orient Antiquus*, Vol. 26 Fas. 3-4, Roma, 1987, s. 171-185.

⁴⁷ Monika Schuol, *Hethitische Kultmusik: eine Untersuchung der Instrumental- und Vokalmusik anhand hethitischer Ritualtexte und von archäologischen Zeugnissen. Orient-Archäologie 14*, Rahden/Westf. 2004, s. 97 vd; Gülgüney Masalci Şahin, *Hititlerde Müzik, Müzik Aletleri ve Müzisyenler*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2020, s. 100-123.

⁴⁸ Schuol, 2004, s. 34; Masalci Şahin, 2020, s. 106.

Bo 7866 9' da aletin “*ekuzi*” fiili ile geçmesi bir içme seremonisine işaret etmektedir. Birçok bayram sırasında gerçekleştirilen özel ritüellerden biri olan “tanrıyı içme” tanrıyla bütünleşme, bir olma, tek vücut olma anlamına gelmekte dolayısıyla kral, kutsala bu özel seremoniyle ulaşmaktadır. Bizim burada tanıttığımız fragman çok kırık olduğu için yapılan seremoninin ayrıntıları ya da hangi tanrının onuruna içildiği anlaşılmamaktadır. Ama muhtemelen bu seremoni Nerik’in Fırtına Tanrısı’nın şerefine yapılıyor olmalıdır. Lirlerin eşliğinde tanrı içme seremonisine örnek birçok metin bulunmaktadır. Örnek bir metin yeri şöyledir:

KBo 20.14⁴⁹

6' [LUGAL]-uš MUNUS.LUGA[L-aš-ša ^DZa-i-ú-u]n a-ku-an-zi
 NIN.DINGIR-ša e-ku-zi
 7' [LÚ.] ^{MEŠ}hal-li-re-eš SİR^{RU} ...[-i NIN.DINGIR-ia GAL ^{H1-A} GIŠ
 DINANNA^{H1-A}]
 8' [h]a-az-zi-an-z[i a-ar-ga-mi] wa-al-ḫa-an-zi[...]

6' [Kral] ve krali[çe tanrı *Zaiun*]a'yı içerler. NIN.DINGIR de içer.
 7' *halliari* adamları şarkı söyler. [.. NIN.DINGIR GAL kaplarını lirleri]
 8' [ç]ala[r *arkammi*'ye] vururlar [...]

7) Bo 7874 (CTH 670.2760)
 Envanter Numarası: Bo 7874
 Tablet Ölçüleri: 41x34x25 mm
 Tablet Rengi: Açık Kahverengi

Transliterasyon**öy.**

x+1 nu a-ku-w[a
 2' LÚ NAR [SİR^{RU}
 3' NINDA^Ata-k[ar[?]-mu-un

4' ^DU-aš [
 5' NINDA^Ata-[kar-mu-un
 6' LÚ MUHALDIM[
 7' NIN]DA x

ay.

x+1' nu ḫa-a[n

⁴⁹ Erich Neu, *Althethitische Ritualtexte im Umschrift*, (StBoT 25) Wiesbaden 1980, s. 88.

2' *ša-pár*⁵⁰ []
 3' *nu DUMU.É.*[GAL
 4' *me-ma-an* []

5' *ka-a-š[a*
 6' *ku-u-un-n[a*
 7' *nu-za an-[*
 8' *nu- x [*

Tercüme

öy.

x+1 ve içe[r
 2' şarkıcı[
 3' ekmek []

4' Fırtına Tanrısı []
 5' Ekmek[
 6' aşçı []
 7' Ek]mek
 ay.
 x+1 ve []
 2' *šapár*[
 3' ve saray oğlanı[
 4' söyler []

5' İşte []
 6' sağda []
 7' ve bizzat []
 8' ve []

Filolojik Yorum

öy. 3', 5' NINDA *ta-*[olarak geçen ekmek türü *tawaral-* ya da *takarmu-* olabilir. Bayram törenlerinde sıkça geçen *takarmu-* ekmeği, Takarmuha şehri ile ilişkilendirilmiş⁵¹ ve LÚNAR şarkıcının da olduğu törenlerde müzik eşliğinde tanrıya sunulduğu bilinmektedir.⁵²

⁵⁰ Krş. *šappara-/šapara-/šappari-/šiparati-*: bele bağlanan bir giysi veya takı; bir elbise veya bıçak?; Ünal, 2007, s. 603.

⁵¹ Harry A. Hoffner, *Alimenta Hethaeorum. Food Production in Hittite Asia Minor*, New Haven 1974, s. 185.

⁵² Güngör Karauğuz, *Hititler Dönemi'nde Anadolu'da Ekmek*, İstanbul 2006, s. 56, d.n. 340.

ay. 2' *šapár*[: Anlamı bilinmemektedir. Aynı şekilde KBo 13.138 5''te geçmektedir.⁵³

8) Bo 7837 (628.Tf07.G) *hišuwá* bayramı

Envanter Numarası: Bo 7837

Tablet Ölçüleri: 84x88x34 mm

Tablet Rengi: Açık Kiremit Rengi

Transliterasyon

I.Sütun

x+1'	n]a-a[n	
2']x zi-iz-z[u ² -hi ²	
3'] É.DINGIR ^{LIM} [
4'] pa-a-an-zi	[
5']x ar- <i>ha</i> da-an-zi[
6'	ku-i-e]-eš-ma-aš ku-i-e-eš kar-pa-an-[zi ²	
7'	ha]l ² -zi- <i>ia</i> -an-zi	[
8']an-na pí-an-zi[
9'] QA-TI	[

10']x QA-TI	[
-----	----------	---

II. Sütun

1' x
2' pa-
3' a-
4' x

Tercüme

I. Sütun

x+1
2' x <i>ziz</i> [<i>zuhi</i> kabı ⁵⁴
3']Tanrı'nın evi [
4'] veriler [
5'] yukarıya alırlar[

⁵³ 5' ZA]BAR LÚMUHALDIM *ša-pár*[:G. Torri-F. G. Barsacchi, *Hethitische Texte in Transkription*, KBo 12, (DBH 50) Wiesbaden 2018, s. 158.

⁵⁴ Özlem Sir Gavaz-Gülgüney Masalcı Şahin, "Boğazkale Arşivinden *hišuwá* Bayramını Konu Alan Yeni Bir Fragman (Bo 7850)", *Archivum Anatolicum*, 15, 2021, s. 177.

6']her kim onları alıp götürür[se
 7' ba]ğırırılar [
 8']verirler [
 9'] bitti [

10'] bitti [

Dini İçerikli Diğer Fragmanlar

9) Bo 7811 (CTH 470.617) Ritüel Fragmanı
 Envanter Numarası: Bo 7811
 Tablet Ölçüleri: 35x33 mm
 Tablet Rengi: Açık Kahverengi

Transliterasyon

x+1' k]a-tar[
 2']SIG TÚG ku-ri-eš-[šar
 3']-ri-eš a-ú m[a²

Filolojik Yorum

2' TÚG kureššar- Ritüel metinlerinde sıkça geçen bu kumaş türü, kadınların başına örtüldüğü bilinmektedir. Serilerek, asılarak, bağlanarak kullanabilen bu kumaşın farklı renkleri olduğu kayıt altına alınmıştır.⁵⁵

10) Bo 7822 (CTH 530) Kült nesnelere veya festivallerin açıklamaları olmayan kült envanterlerinin parçaları

Bayram metinleri ve kült envanterleri birbirinden farklı iki metin türü olmasına rağmen birbirleriyle oldukça bağlantılıdır. Devlet kültü festival metinlerinde ele alınırken yerel yerleşimlerde bu daha çok kült envanterlerinde işlenmiştir. Kült envanterleri belirli bir zaman ve yerde bir kültün durumunu kült nesnelere, tapınaklar, adaklar ve bunların ikmalinden sorumlu kişiler, bayramlar, kült personeli, kült malzemesi ve tapınakların bakımı gibi pek çok açıdan ele alan belgelerdir. Belirli şehirler ve tanrılarla ilgili olarak kayıt alınır ve yukarıda bahsedilen bileşenlerden en az birini içerir.⁵⁶ Bu fragman da bir kült envanteri parçası olmalıdır.

⁵⁵ Bk. Hasan Tuncer, "Hititçe Çivi Yazılı Metinlerde TÚG₁kureššar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 39, S. 67, 2020, s. 53-70.

⁵⁶ Michele Cammarosano, *Hittite Local Cults*, Atlanta 2018, s. 14-15.

Envanter Numarası: Bo 7822
 Tablet Ölçüleri: 30x43x11 mm
 Tablet Rengi: Açık Kahverengi

Transliterasyon

x+1 ^{GI}]ŠBANŠUR [

2']-ia GIŠ [x-

3'] GEŠTIN I DUG *mar-nu*[-*wa-an*[?]

4' ^{DU}]G *ha-ni-iš-ša* [x

5'] x x x x [

Tercüme:

x+1 m]asa[

2']ve ağaçtan[

3' bir kap[?]] şarap, bir kap *marnu*[*wan* içkisi

4' bir[?]] *hanišša* kabı[

Filolojik Yorum

4' ^{DU}]G *ha-ni-iš-ša* : ^{DUG} *haneššar/hanešša-/haniša-* “Bir kap, keçe”⁵⁷. Bu kap Coşkun’a göre kültte ikinci derecede öneme sahip, çok kullanılan bir tür “toplama kabı”dır⁵⁸.

11) Bo 7843 (CTH 458 Çağırma ritüellerinin parçaları)

Hititler, başlarına gelen kıtlık, kuraklık, hastalık, salgın, lanet gibi pek çok sorunun sebebini tanrıların tapınağı, şehri ya da ülkeyi terk etmesine bağlamışlardır. Tanrının öfkelerini ise majik bir kirlenme ile açıklamaya çalışmışlardır. Bu kirlilik için arındırma ritüelleri yapmanın yanı sıra tanrıyı çağırma ritüelleri de gerçekleştirmişlerdir.⁵⁹ Bo 7843 numaralı fragman da bu ritüellere ait parçalardandır.

Envanter Numarası: Bo 7843

Tablet Ölçüleri: 51x88x34 mm

Tablet Rengi: Açık Kiremit Rengi

⁵⁷ Ünal, 2007, s. 158.

⁵⁸ Yaşar Coşkun, *Boğazköy Metinlerinde Geçen Bazı Seçme Kap İsimleri*, Ankara 1979, s. 57 vd.

⁵⁹ Esma Reyhan, “Hitit Arşivlerinde Kizzuwatna Kökenli ‘Tanrıları Çağırma Ritüelleri’”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 35, S. 60, 2016, s. 3.

Transliterasyon

x+1'] x- <i>hul-lu-</i> [
2'	x] <i>li-e</i>	[
<hr/>		
3'	<i>î]a GIM-an pâr-ku-u[š</i>	
4'] DINGIR ^{LIM} <i>zi-qa NÍ.TE-aš-ša</i> [
5'] <i>e-eš-du</i> [
<hr/>		
6'	EGIR- <i>an-d[a</i>]-x-x <i>da-a-i</i> [
7'	<i>nu</i>	[x]- <i>a-ya-kán</i>
8'	<i>n]u-u-ya-an</i>	[
9'] x	[

Tercüme

3'] temizlendiği zaman [
 4'] tanrı senin vücudun [
 5'] olsun. [

6' Sonrad[an.....] alır.[
 7' ve...[
 8'] ve o[

12) Bo 7867 (CTH 698 Halpa'nın Teşub ve Hepati'nin kültü)

Envanter Numarası: Bo 7867

Tablet Ölçüleri: 65x44x15 mm

Tablet Rengi: Açık Kiremit Rengi

Bazı tamamlamalar KUB 55.58+ Rs. 2? ve devamına göre yapılmıştır.⁶⁰

İki metnin birbiriyle dolaylı olarak bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır.

Transliterasyon

x+1'] <i>zi</i>	[
2'	<i>h]u-i-šu d[a'</i>	
3'	DIN] GIR- <i>ma du-ha</i> [
4'] <i>ka-li-ia</i> x	[

⁶⁰ CTH tayini Ch.W. Steitler, 12.7.2019; Detlev Groddek, *Hethitische Texte in Transkription*, KUB 55 (DBH 4), Dresden 2002, s. 108; Ilse Wegner, *Hurritische Opferlisten aus hethitischen Festbeschreibungen. Teil II: Texte für Teššub, Hebat und weitere Gottheiten*, (ChS I/3-2) Roma 2002, s. 290.

5' *par-ši*-*ia še-ra-aš-ša-qn* [^{UZU}TI *hu-i-šu da-a-i*⁶¹
 6' *ši'-n*]*a-ap-ši pi-ra-a*[n
 7' EGIR-*ŠU-ma la-ha-an-ni*]⁶²-*uš ši-pa-an-t*[i] [

8' [*x-ia-an ga'-x-x ši-p*]*a-an-ti*²
 9']*x I-NA É DHe-pát* [
 10'] *ku-it-ki aš-x* [

11'] *i-e-eš* ^{MUNUS.MEŠ}*tap-ri-ta na-aš* [
 12']*x zi* [

Tercüme

3' Tan]rı [
 4' ...
 5' par]çalar. Üzerine [çiğ eti koyar
 6' *ši*]napši'nin önün[de
 7' Arkasından testiler]i suna[r]

8' [s]unar²
 9' Tanrıça Hepat'm evinde
 10' herhangi biri
 11'] *tapri* kadınları ve onlar [

Filolojik Yorum

9' ^D*He-pát*: Hurri tanrıçası. Hitit panteonunda baş tanrıça Arinna'nın Güneş Tanrıçası ile özdeşleştirilmiştir⁶³. Puduhepa'nın dua metninde şöyle geçmektedir.

KUB 21.27 (CTH 384)⁶⁴
 öy.I

3 ^DUTU ^{URU}TÚL-*na-za GAŠAN-IA KUR-e-aš hu-u-ma-an-da-aš*
 MUNUS.LUGAL-*aš*

⁶¹ Bu kısmın tamamlaması için bk. KUB 55.58 Rs. 2,3,5,9,11,13.

⁶² Tamamlama için bk. KUB 55.58 Rs. 2' ve 7'.; *I-NA DHebat* için bk. KUB 55.58 i 36'

⁶³ Ünal, 2007, s. 275; Rüster-Neu, *HZL*, 1989, s. 113.; Ayrıntılı bilgi için bk. Emanuel Laroche, "Recherches sur les noms des dieux hittites", *RHA* 7/46 (1946-1947), s. 47 vd.; Volkert Haas, *Geschichte der hethitischen Religion*, (HdO), Leiden 1994, s. 383 vd..

⁶⁴ Transliterasyon ve tercüme için bk. Sedat Erkut, "Hitit Çağının Önemli Kült Kenti Arinna'nın Yeri", *Sedat Alp'a Armagan*, H. Otten, E. Akurgal, H. Ertem, A. Süel (ed.), Ankara 1992, s. 160.

4 nu-za-kán I-NA KUR^{URU} Ha-at-ti^{DUTU} URUTÚL-na ŠUM-an da-iš-ta
 5 nam-ma-ma-za ku-it KUR-e^{GIŠ} ERIN i-ia-at
 6 nu-za-kán Hé-pát ŠUM-an da-iš-ta
 7 am-mu-uq-ma-za^f Pu-du-hé-pa-aš an-na-al-li-iš GEMÉ-[K]A

3 Arinna'nın Güneş Tanrıçası, behiçem, Sen bütün ülkelerin kraliçesisin.
 4 Sen kendine Hatti Ülkesinde Arinna'nın Güneş Tanrıçası adını koydun.
 5 Ayrıca sedir ülkesinde kendine
 6 Hépat adını koydun.
 7 Ben Puduhepa ise eskiden beri senin hizmetkarımın.

Bu metin yerinden de anlaşılacağı üzere, Sedir ülkesi olarak adlandırılan Kizzuwatna Ülkesi'nde, Arinna'nın Güneş Tanrıçası, hurice ismiyle Hepat olarak karşımıza çıkmaktadır.

11^{MUNUS.MEŠ} tap-ri-ta : ^{MUNUS.MEŠ} taprita (MUNUS tapri-?) bir görevli.
 KUB 56.19 III3.

Sonuç ve Değerlendirme

Çalışmada Hititlerin başkenti Boğazkale'de bulunan devlet arşivine ait yayınlanmamış 12 adet tabletin ilk olarak dijital kopyaları yapılmış, daha sonra tabletlerin transliterasyon ve tercüme yapılmıştır. Ele aldığımız fragmanlar, genel olarak dini metinler gurubunda yer almaktadır. Bo 6497, Bo 6533, Bo 6551, Bo 6563, Bo 7820, Bo 7866 ve Bo 7874 nolu fragmanlar CTH 670'te Bayram ritüeli parçaları arasında sınıflandırılmıştır. Bo 7811 CTH 470'te sınıflandırılmış bir ritüel fragmanıdır. Bo 7822 CTH 530'da Kült envanter metnidir. Bo 7837, CTH 628, *hišuwā*- bayramına ait bir fragmandır. Bo 7843, CTH 458'de sınıflandırılmış bir çağırma ritüeli fragmanıdır. Bo 7867 ise CTH 698'de Halep'in Fırtına Tanrısı ve Hepat kültüne ait bir tablet parçasıdır. Bu tablet fragmanının KUB 55.58 ay. 2' vd ile paralel olduğu tespit edilmiştir.

Kaynakça

- Alp, S., *Beiträge zur Erforschung des hethitischen Tempels. Kultanlagen im Lichte der Keilschrifttexte. Neue Deutungen*, Ankara 1983.
- Alp, S., *Hitit Çağında Anadolu, Çiviyazılı ve Hiyeroğlif Yazılı Kaynaklar*, İstanbul 2000.
- Akdoğan, R., "Boğazköy'den Yayınlanmamış Bir Hititçe Tablet (Bo 3891) ve zintuhi-Kadınları", *Kubaba Arkeoloji-Sanat Tarihi-Tarih Dergisi*, İzmir 2016, s. 53-63.

- Badali, E., *Strumenti musicali, musici e musica nella celebrazione delle feste ittite*, Heidelberg 1991.
- Cammarosano, M., *Hittite Local Cults*, Atlanta 2018.
- Carruba, O., *Das Beschwörungsritual für die Göttin Wisurijanıza*, (StBoT 2) Wiesbaden 1966.
- Coşkun, Y., *Boğazköy Metinlerinde Geçen Bazı Seçme Kap İsimleri [Einige ausgewählte Gefässbezeichnungen aus den Boğazköy-Texten]*, Ankara 1979.
- Czichon, R. M., “Zur Lage von Nerik”, *VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, A. Süel (ed.), Ankara 2010, s. 157-162.
- Czichon, R. M., “Oymaağaç Höyük/Nerik (?)”, *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu/Hittites: An Anatolian Empire*, M. Doğan Alparslan-M. Alparslan (ed.), 2013, s. 298-310.
- Çilingir Cesur, S., *Hititlerde Ritüel ve Büyü*, İstanbul 2020.
- Dinçol, A. M.-Yakar, J., “Nerik Şehrinin Yeri Hakkında/The Theories on the Localization of Nerik”, *Belleten*, 38, 1974, s. 563-572/573-582.
- Dinçol, A. M., “Hititler”, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, Ankara 1982.
- Doğan Alparslan, M., “Hitit Dini ve Tanrıları”, *Hititolojiye Giriş*, M. Alparslan (ed.), İstanbul 2009, s. 119-127.
- Erkut, S., “Hitit Çağının Önemli Kült Kenti Arinna'nın Yeri [Lokalisierung der Arinna eines wichtigen Kultorts der Hethiter-Zeit]”, *Sedat Alp'a Armagan. Festschrift für Sedat Alp. Hittite and other Anatolian and Near Eastern studies in honor of Sedat Alp*, H. Otten, E. Akurgal, H. Ertem, A. Süel (ed.), Ankara 1992, s. 159-165.
- Ertem, H., *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Faunası*, Ankara 1965.
- Ertem, H., *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Florası*, Ankara 1974.
- Friedrich, J., *Hethitisches Wörterbuch. Kurzgefasste kritische Sammlung der Deutungen hethitischer Wörter. 1.-4. Lieferung*, Heidelberg 1952-1954. [Reprint with Ergänzungshefte (Friedrich J. 1957d; Friedrich J. 1961c; Friedrich J. 1966c): Heidelberg 1991].
- Forlanini, M., “The Central Provinces of Hatti: an Updating”, *Eothen*, 16, 2008, s. 145-188.
- Fuscagni, F., *Hethitische unveröffentlichte Texte aus den Jahren 1906-1912 in der Sekundärliteratur*, (HPMM 6) Wiesbaden 2007.
- García Trabazo, J. V.-Groddek, D., *Hethitische Texte in Transkription*, KUB 58, (DBH 18) Wiesbaden 2005.

- Giorgadze, G., “Chettskie spiski ženščin (The Hittite Lists of Woman /HT 2 + KBo 1131, KBo X 10/)”, *Drevnjaja Anatolija*, 1985, s. 209-227.
- Gorny, R. L., “Zippalanda and Ankuwa: The Geography of Central Anatolia in the Second Millennium B. C Reviewed Work(s): Zippalanda: Ein Kultzentrum im Hethitischen Kleinasien by Maciej Popko”, *Journal of the American Oriental Society*, 117, 3, 1997, s. 549-557.
- Gorny, R. L., “Çaltepe- Daha and the *IŞTAR luliya*”, *Studies in Honour of Ahmet Ünal*, S. Erkut- Ö. Sir Gavaz (ed.), 2016, s. 245-266.
- Groddek, D., *Hethitische Texte in Transkription*, KUB 55, (DBH-P 4), Dresden 2002.
- Groddek, D., *Hethitische Texte in Transkription*, KBo 22, (DBH 24) Wiesbaden 2008.
- Gurney, O. R., “The Hittite Names of Kerkenes Dağ and Kuşaklı Höyük”, *AnSt*, 45, 1995, s. 69-71.
- Güterbock, H. G., “The North-Central Area of Hittite Anatolia”, *JNES*, 20, 1961, s. 85-97.
- Haas, V., *Der Kult von Nerik. Ein Beitrag zur hethitischen Religionsgeschichte*, Roma 1970.
- Haas V., *Geschichte der hethitischen Religion*, (HdO), Leiden 1994.
- Haas, V., “Die hethitische Religion”, *Die Hethiter und Ihr Reich: Das Volk der 1000 Götter*, Bonn, Stuttgart 2002, s. 102-111.
- HFR-Team, *hethiter.net/*: HFR-Basiscorpus (2021-12-31).
- Hoffner, H. A., *Alimenta Hethaeorum. Food Production in Hittite Asia Minor*, New Haven 1974.
- Karauğuz, G., *Hititler Dönemi 'nde Anadolu 'da Ekmek*, İstanbul 2006.
- Klinger, J., *Untersuchungen zur Rekonstruktion der hattischen Kultschicht*, Wiesbaden 1996.
- Laroche, E., “Recherches sur les noms des dieux hittites”, *RHA* 7/46 (1946-1947), s. 7-139.
- Martino, S. de, “Il Lessico Musicale Ittita II GIŞ D INANNA= cetra”, *Orient Antiquus*, Vol. 26 Fas. 3-4, Roma, (1987), s. 171-185.
- Martino, S. de, “Din ve Mitoloji”, *Hititler. Bir Anadolu İmparatorluğu*, M. Doğan Alparslan-M. Alparslan (ed.), İstanbul 2013, s. 203-218.
- Masalıcı Şahin, G., “Hititçe Metinlerde Geçen Bazı Yerel Şarkıcılar Üzerine”, *Archivum Anatolicum*, 13/1, 2019, s. 83-100.
- Masalıcı Şahin, G., *Hititlerde Müzik, Müzik Aletleri ve Müzisyenler*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2020.

- Mazzoni, S.-D'Agostino, A.-Orsi, V., "Survey of the archaeological landscape of Uşaklı / Kuşaklı Höyük (Yozgat)", *Anatolica*, 36, 2010, s. 111-163.
- Mazzoni, S.-Pecchioli Daddi, F. (ed.), *The Uşaklı Höyük Survey Project (2008-2012). A Final Report*, (StudAs 10) Firenze 2015.
- Monte G. F. del-Tischler, J., *Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte*, (RGTC 6; TAVO Beihefte B 7) Wiesbaden 1978.
- Monte, G. F. del, *Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte. Supplement*, (RGTC 6/2; TAVO Beihefte B 7/6) Wiesbaden 1992.
- Nakamura, M., *Das hethitische nuntarriyaşa-Fest*, Leiden 2002.
- Pecchioli Daddi, F., *Mestieri Professioni E Dignità Nell'Anatolia Ittita*, Roma: Edizioni dell'Ateneo, 1982.
- Popko, M., *Zippalanda. Ein Kultzentrum im hethitischen Kleinasien*, Heidelberg 1994.
- Puhvel, J., *Hittite Etimological Dictionary Vol. 4 Words beginning with K*, Berlin, New York 1997.
- Reyhan, E., "Hititlerde Toprak Tahsisi", *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, (Çorum, 16-22 Eylül 1996), Ankara 1998, s. 481-490.
- Reyhan, E., "Hitit Kültür Dünyasında Bayram Ritüelleri", *Turkish Studies*, 11/16, 2016, s. 89-114.
- Reyhan, E., "Hitit Arşivlerinde Kizzuwatna Kökenli 'Tanrıları Çağırma Ritüelleri'", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 35, S. 60, 2016, s. 1-38.
- Roszkowska-Mutschler, H., *Hethitische Texte in Transkription*. KBo 45, (DBH 16) Dresden 2005.
- Rüster, C.- Neu, E., *Hethitischen Zeichenlexikon: Inventar und Interpretation der Keilschriftzeichen aus den Boğazköy-Texten*, Wiesbaden: Otto Harrasowitz, 1989.
- Savaş, Ö. S., *Çiviyazılı Belgeler Işığında Anadolu'da (I.Ö. 2. Binyılda) Madencilik ve Maden Kullanımı*, Ankara 2006.
- Schwemer, D. "Tanrılar Kültü, Büyü Ritüeli ve Ölülerin Bakımı", *Hititler. Bir Anadolu İmparatorluğu*, M. Doğan Alparslan-M. Alparslan (ed.), İstanbul 2013, s. 432-449.
- Schuol, M., *Hethitische Kultmusik: eine Untersuchung der Instrumental- und Vokalmusik anhand hethitischer Ritualtexte und von archäologischen Zeugnissen. Orient-Archäologie 14*, Rahden/Westf. 2004.
- Schuler, E. von, *Die Kaşkäer. Ein Beitrag zur Ethnographie des alten Kleinasien*, Berlin 1965.

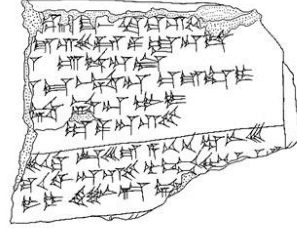
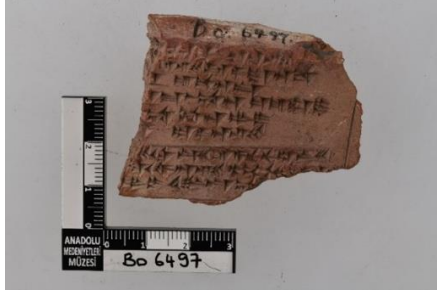
- Seeher, J., "Hitit Mimarlığı", *Hititler. Bir Anadolu İmparatorluğu*, M. Doğan Alparslan-M. Alparslan (ed.), İstanbul 2013, s. 314-337.
- Singer, I., *The Hittite KILAM Festival*, (StBoT 27), Wiesbaden 1983.
- Sir Gavaz, Ö., *Hitit Krallarının Kült Gezileri, Ayinler, Ziyaret Merkezleri, Yollar ve Lokalizasyonla İlgili Yeni Gözlemler*, Çorum 2012.
- Sir Gavaz, Ö.-Masalcı Şahin, G., "Boğazkale Arşivinden hişuwa Bayramını Konu Alan Yeni Bir Fragman (Bo 7850)", *Archivum Anatolicum*, 15/1, 2021, s. 171-192.
- Soysal, O., *Hattischer Wortschatz in hethitischer Textüberlieferung*, (Handbook of Oriental Studies. Section 1 The Near and Middle East, Volume: 74) Leiden, Boston 2004.
- Summers, G. D.-Summers, F., "The Kale at Kerkenes Dağ: An Iron Age Capital in Central Anatolia", *Cities and Citadels in Turkey: From the Iron Age to the Seljuks*, Scott Redford and Nina Ergin (ed). *Ancient Near Eastern Studies, Supplement 40*. Leuven 2013, s. 137-159.
- Torri, G.-Barsacchi, F. G., *Hethitische Texte in Transkription - KBo 12, (DBH 50)* Wiesbaden 2018, s. 158.
- Tuncer, H., "Hititçe Çivi Yazılı Metinlerde ^{TÜG}kureššar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 39, S. 67, 2020, s. 53-70.
- Ünal, A., *Ḫattušili III. Teil 1: Ḫattušili bis zu seiner Thronbesteigung*, Heidelberg, 1974.
- Ünal, A., *Multilinguales Handwörterbuch des Hethitischen/A Concise Multilingual Hittite Dictionary/Hititçe Çok Dilli El Sözlüğü*, Hamburg 2007.
- Ünal, A., "Eski Anadolu ve Hitit Dinleri", *Aktüel Arkeoloji*, S. 31, İstanbul 2013, s. 97-113.
- Ünal, A., *Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük. Hattice, Hurrice, Hiyeroglif Luvicesi, Çivi Yazısı Luvicesi ve Palaca Sözcük Listeleriyle*, Ankara 2016.
- Ünal, A., *Hititlerde ve Eski Anadolu Toplumlarında Din, Devlet, Halk ve Eğlence, Müzik, Dans, Spor, Akrobasi, Sirk ve Gladyatör Oyunları*, Ankara 2016b.
- Wegner, Ilse, *Hurritische Opferlisten aus hethitischen Festbeschreibungen, Teil 1: Texte für ISTAR-Sa(w)uska (ChS 1/3/1)*, Roma 1995.
- Wegner, I., *Hurritische Opferlisten aus hethitischen Festbeschreibungen. Teil II: Texte für Teššub, Hebat und weitere Gottheiten*, (ChS I/3-2) Roma 2002.

Kısaltmalar

- bk. Bakınız.
- Bo Inventarummern von Tontafeln aus Boğazköy

- CAD P *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*, Chicago 2005
- CHD P Güterbock-Hoffner, *The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*, Volume P, Chicago 1997.
- CHD Š/1 H. G. Güterbock, H. A. Hoffner ve Theo P. J. van den Hout, *The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*, Volume Š/1, Chicago 2002.
- CTH Laroche, *Catalogue des textes hittites*, Paris 1971. Košak A.-Müller G.G.W, hethiter.net/: Catalog (2015-0804).
- d.n. Dipnot
- HED Puhvel, Jaan, *Hethitische Etymological Dictionary*, Berlin/New York/Amsterdam 1984 vd.
- HEG Tischler Johann, *Hethitisches Etymologisches Glossar*, Innsbruck 1977 vd.
- HFR Das Corpus der hethitischen Festrütuale Staatliche Verwaltung des Kultwesens im spätbronzezeitlichen Anatolien
- HHW Tischler, Johann, *Hethitisches Handwörterbuch, Mit dem Wortschatz der Nachbarsprachen*, Innsbruck 2001.
- HPM Hethitologie Portal Mainz (<https://www.hethport.uni-wuerzburg.de>)
- HWHT Soysal, Oğuz, *Hattischer Wortschatz in hethitischer Textüberlieferung*, (Handbook of Oriental Studies. Section 1 The Near and Middle East, Volume: 74) Leiden, Boston 2004.
- KBo *Keilschrifttexte aus Boghazköi*, Leipzig, Berlin 1916 vd.
- KUB *Keilschrifturkunden aus Boghazköi*, Berlin 1921 vd.
- Krş. Karşılaştırınız
- RGTC *Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes* (Wiesbaden) 1977 vd.
- RGTC 4 Khaled Nashef. *Die Orts- und Gewässernamen der Altassyrischen Zeit*, Wiesbaden 1991
- RGTC 6 del Monte, Giuseppe F.-Tischler, Johann, *Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte*, Wiesbaden 1978.
- RGTC 6/2 del Monte, Giuseppe F., *Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte. Supplement*, Wiesbaden 1992.

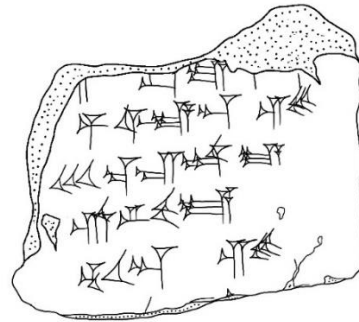
Tablet Fotoğrafları ve Çizimleri

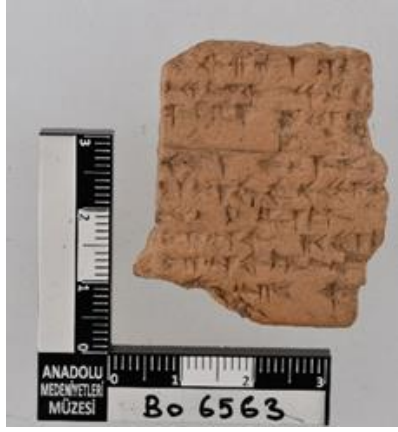
Bo 6497 nolu tablet fragmanının fotoğrafı ve çizimi

Bo 6533 nolu tablet fragmanının fotoğrafı ve çizimi

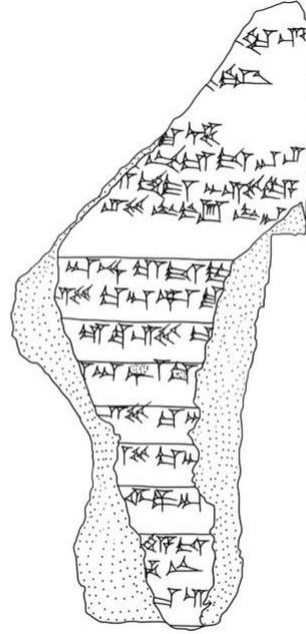
Bo 6551 nolu tablet fragmanının fotoğrafı ve çizimi

Bo 6563 nolu tablet fragmanının fotoğrafı ve çizimi

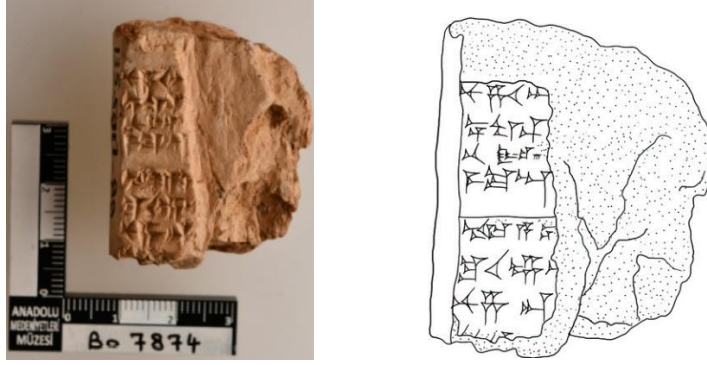
Bo 7820 nolu tablet fragmanının fotoğraf ve çizimi

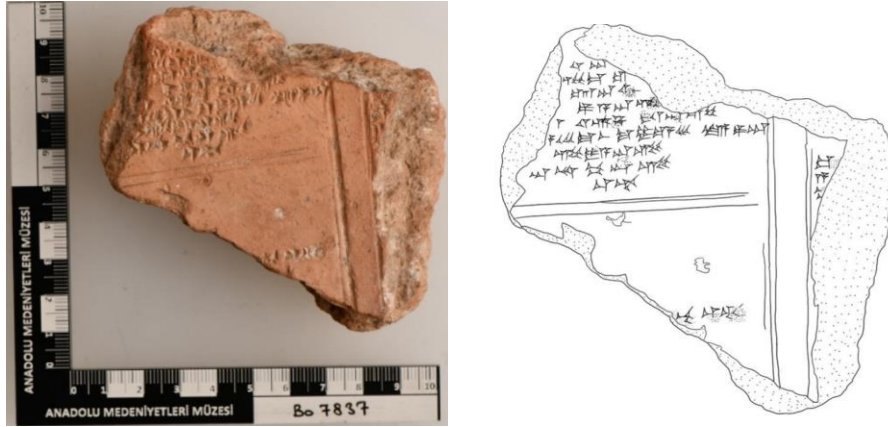
Bo 7866 nolu tablet fragmanının fotoğraf ve çizimi

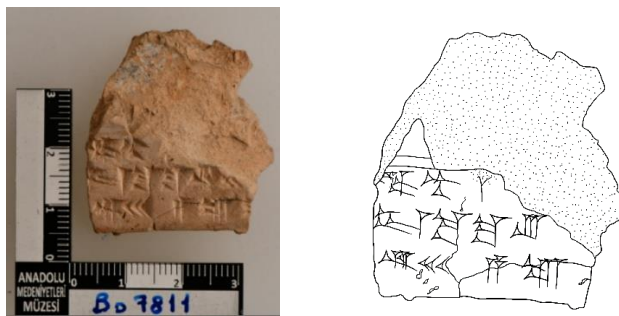
Bo 7874 nolu tablet fragmanının önyüz fotoğraf ve çizimi

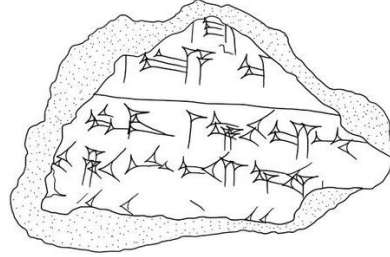
Bo 7874 nolu tablet fragmanının arkayüz fotoğraf ve çizimi

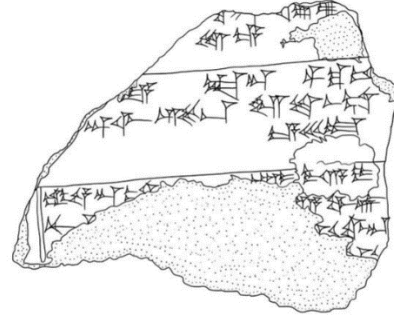
Bo 7837 nolu tablet fragmanının fotoğraf ve çizimi

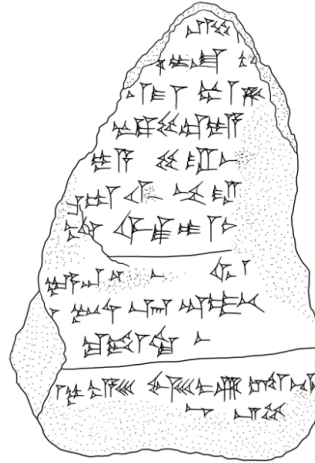
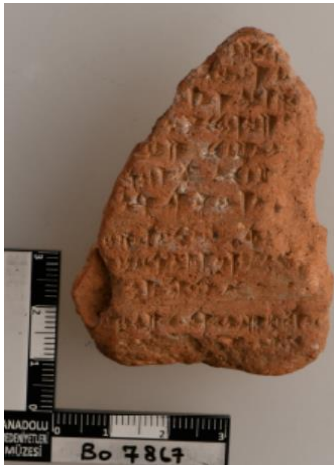
Bo 7811 nolu tablet fragmanının fotoğraf ve çizimi

Bo 7822 nolu tablet fragmanının fotoğraf ve çizimi

Bo 7843 nolu tablet fragmanının fotoğraf ve çizimi

Bo 7867 nolu tablet fragmanının fotoğraf ve çizimi

FÂTİMÎ DEVLET YÖNETİMİNDE ETKİN BİR KADIN: SİTTÜLMÜLK

A POWERFUL WOMAN IN FATIMID STATE GOVERNANCE: SITT al-MULK

Efe DURMUŞ*
Havva İSLAM ÇELİK**

Makale Bilgisi

Başvuru: 31 Ekim 2022
Kabul: 26 Aralık 2022

Article Info

Received: October, 31, 2022
Accepted: December, 26, 2022

Öz

Fâtımî devlet yönetiminde kadınlar etkili olmuştur. Bu durum kimi zaman halifenin gücünü kaybettiği dönemde ortaya çıkarken kimi zaman halifenin güçlü olduğu dönemde ortaya çıkmıştır. Etkili olan kadınlar ailenin içinden gelen halife anneleri, halife kızları, halife eşleridir. Özellikle halifenin kızı olmak kişiye doğuştan gelen bir güç ve makam tesis etmiştir. Sittülmülk de bu güç ve makama sahip olan bir Fâtımî kadınıdır. Babasının iktidarında devlet işlerinin içinde bulunan ve yeri geldiğinde babasını etkileyen bu kadın, kardeşinin iktidarında da bu gücünü korumuş ve devlet idaresinde nüfuz sahibi olmuştur. Babasından sonra hilafet makamına geçecek ismi bile kendisi seçmiş ve bunun için birtakım girişimlerde bulunmuştur. Bürokraside söz sahibi olması onu yeni halife ile karşı karşıya getirmiş bu çatışma kimilerine göre Sittülmülk'ün kardeşini öldürmesi ile sonuçlanmıştır. Böylece kardeşinin ortadan kalkması ile istediği kişiyi halifelik makamına getirmiş kısa bir süre de olsa devleti kendi idare etmiştir. Çalışma, Sittülmülk'ün Fâtımî siyasetinde yönetimi ele geçirme mücadelesi ve yönetiminde nasıl bir etkiye sahip olduğu üzerine odaklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sittülmülk, Fâtımî, Hâkim-Biemrillâh, Tarih, Kadın

Abstract

Women was effective in the Fatimid state governance. This sometimes manifested itself at times when the caliph lost his power or at times when the caliph was powerful. The women who were effective in the state governance were family members such as the mother, daughters, or wives of the caliph. Especially being the daughter of the caliph established an inherent power and status for the person. Sitt al-Mulk was a

* Dr. Öğr. Üyesi, Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü; efedurmus@harran.edu.tr; ORCID: 0000-0002-8801-5199; Şanlıurfa-Türkiye.

** Arş. Gör., Harran Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi; islam_havva@hotmail.com; ORCID: 0000-0003-2196-7264; Şanlıurfa-Türkiye.

Fatimid woman who held such power and status. She was the woman who interfered with the state affairs during her father's rule and, when appropriate, influenced her father and she was the one who preserved this power during her brother's rule and had influence over the state governance. She even chose the name who would take over the caliphate after her father and took certain actions in that direction. Having a say in the bureaucracy had her and the new caliph challenge each other, and, for some, it ended when Sitt al-Mulk murdered her brother. Thereby, she brought the person she wished to the caliphate position after eliminating her brother and ruled the state herself even for a short period. The study focuses on Sitt al-Mulk's struggle to seize power in Fatimid politics and how it has an effect on her administration.

Keywords: *Sitt-al Mulk, Fatimid, Hâkim-Biemrillâh, History, Woman.*

Giriş

İslam düşünce geleneğinde kadın, ön planda olmamasına rağmen toplumun birçok katmanında önemli bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır. İslam devletlerinde kadınlar, fiiliyatta siyasi bir güce sahip olmasa da perde arkasında devlet işlerinde kendi bilgi ve becerileri ile yönetimde söz sahibi olmuşlardır. Kadınların siyasi hayata dahil olmaları perde arkasından olduğu için onları daha çok sosyal ve kültürel olaylarda aktif rol oynar halde görmekteyiz. Özellikle İslam toplumlarında kadınlar, dayanışmanın somut örneği olan vakıf eserlerinin kurulmasında öncü olmuşlardır.

İslam toplumunda genel bir görüntüsünü verdiğimiz kadın portresi Şii-İsmâilî bir devlet olan Fâtımîlerde de benzerlikler göstermektedir. Büyük servetlere sahip olan Fâtımî kadınları hayır işlerine harcama yapmaktan çekinmemişlerdir. Aynı zamanda servetlerini kendi lüksleri ve keyfi isteklerine göre harcamaktan da geri durmamışlardır. Kimi zaman halife eşi olarak elde edilen bu zenginlik kimi zaman halife kızı kimliği ile elde edilmekteydi. Ancak Fâtımî kadınları arasında zenginliğinin yanı sıra siyasi hayatta rol oynamak isteyen ve devleti kendi birikimi ve tecrübesi ile yönetmek isteyen kadınlar da mevcuttu. Bu kadınlardan biri, V. Fâtımî Halifesi Azîz-Billâh'ın kızı ve VI. Fâtımî Halifesi Hâkim-Biemrillâh'ın üvey kardeşi Sittülmülk idi.

Çalışmanın amacı, Fâtımî devlet ve toplumunda halife kızı olmanın kendisine kazandırdığı avantajları ele alarak bu avantajların devletin yönetiminde Sittülmülk'e nasıl yardımcı olduğunu incelemektir. Bu nedenle, çalışmada toplumun kadın üyesi olarak değil Fâtımî Devleti'ni yönetmeye talip, yeri geldiğinde bürokrasiyi etkileyen adımlar atan yeri geldiğinde bir halifenin vasisi gibi hareket eden Sittülmülk'ün siyasi açıdan hayatı incelenmiştir.

Üç başlık şeklinde tasarlanan çalışmada, ilk olarak babası Azîz-Billâh döneminde kızının nasıl bir konumda olduğu ortaya konulmaya çalışılmış,

annesinin aile bağlarının, ilerleyen süreçte siyasi düşüncesini nasıl etkilediği üzerinden durulmuştur. Kardeşi Hâkim-Biemrillâh dönemi faaliyetlerin ele alındığı ikinci bölümde hilafete geçiş sürecinde Sittülmülk'ün nasıl bir tavır takındığı, kardeşinin halife olmasından sonra aralarındaki ilişkinin seyri ele alınmıştır. Kısa süre de olsa naibelik yaptığı dönemin ele alındığı üçüncü başlıkta Sittülmülk'ün yeğenini halife olarak devletin başına getirmesi ve tek başına devleti kontrol edebilmek için ne tür faaliyetlerde bulunduğu bahsedilmiştir.

Çalışmada ana kaynaklar ve telif eserler kullanılmıştır. Ancak konumuz itibarıyla ana kaynaklar konusunda bazı sıkıntılar mevcuttur. Fâtımî dönemine dair bilgiler içeren İslam tarihi kaynaklarında kronolojik bir sıra takip edilmiş ve Sittülmülk'ün yaşadığı dönemde iktidarda olan halifelerin dönemlerine göre bir ayırım yapılmıştır. Kadınların İslam tarihi kaynaklarında bir başlık olarak yer bulması zordur. Bu nedenle Sittülmülk'e dair birincil kaynaklardan elde edilen bilgiler konu bağlamında kitapların farklı bölümlerinden elde edilmiştir. Elde edilen bu bilgiler müelliflerin vefat tarihi esas alınarak kronolojik olarak analiz edilip metne dahil edilmiştir. Bu hususta Fâtımî Devleti'ne ait özel tarih kitapları ve Fâtımî Devleti'nden bahseden tarih kitaplarının ilgili bölümlerinden faydalanılmıştır. Telif eserlere bakıldığında Sittülmülk'ün bir nevi portresini çizen iki makale mevcuttur. Bunlar Yaacov Lev'in "The Fatimid Princess Sitt al-Mulk" adlı makalesi ile Paul Walker'in "The Fatimid Caliph al-'Aziz and His Daughter Sitt al-Mulk: A Case of Delayed but Eventual Succession to Rule by a Woman" adlı makalesidir. Bunun yanı sıra Delia Cortese'nin *Women and the Fatimids in the World of Islam* adlı kitabı çalışma için birer referans olmuştur.

Azîz-Billâh Dönemi

Bir isim telaffuz edilmeksizin kaynaklarda Sittülmülk¹, Seyyide² ve Seyyidetü Amme³, Seyyidetü'l-mülk⁴, Sittü'l-küllî saltanat⁵, Sittünnaş⁶ şeklinde geçmektedir. Yaygın kullanımda diğer telaffuzlar yerine Sittülmülk

¹ İbn Zâfir, *Ahbârü'd-Düvelî'l-Munğa'î'a*, Thk. A. Ferre, Kahire 1972, s. 41; İbnü'l-Kalânîsî, Ebû Ya'la Hamza b. Esed b. Ali b. Muhammed et-Temîmî, *Târîhu Dimaşk*, Thk. Süheyl Zekkar, Dâru Hassan, Dimaşk 1983, s. 57.

² Antakî, Ebü'l-Ferec Yahyâ b. Saîd b. Yahyâ, *Târîhu Yahya b. Saîd el- Antakî*, Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Jarrou Press, Trablus 1990, s. 373.

³ Antakî, *Târîhu Yahya*, s. 387.

⁴ İbn Hammâd, Ebû Abdullah B. Hamadu Muhammed B. Ali Es-Sanhâcî, *Ahbâru Mülûki Beni 'Ubeyd ve Siretühüm*, Thk. Tihâmî Nakra- Abdülhalîm Uveys, Dâru's-Sahve, Kahire 1981, s. 103.

⁵ Makrizî, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir, *İttiazü'l-Hunefa Bi-Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fatimiyyin El-Hulefa*, C. II, el-Meclisü'l-Ala li'ş-Şuuni'l-İslamiyye, Kahire 1996, s. 115.

⁶ J. Walker, "Sitt-ül-Mülk", *İA*, C. X, MEB. Yayınları, İstanbul 1978, s. 721; Hayrettin ez-Ziriklî, "ez-Zâhir el-Fâtımî", *El-A'lâm: Kâmusü Terâcim*, Thk. Züheyr Fethullâh, C. V, Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, Beyrut 2002, s. 25.

ifadesi kullanılmaktadır. Devlet hanımı, devlet kadını manasına gelen kelime, bu kadınla özdeşleşmiştir. Sittülmülk, V. Fâtımî Halifesi Azîz-Billâh'ın Mağrib'te⁷ Ümmü veled olan es-Seyyidetü'l-Azîziyye adındaki Rum cariyeden doğan kızıydı.⁸ Kendisi de annesi gibi unvan ile anılmaktaydı.⁹ Fiili hakimiyeti kısa sürmüş olsa da Fâtımî hanedanlığında sözü dinlenen ve hilafet makamına geçen yeğenin yaşının küçük olması sebebiyle devlette yönetimi ele alıp naibelik yapmış bir kadındır.

Sittülmülk üvey kardeşi Hâkim-Biemrillâh'tan yaklaşık on beş yaş büyüktü ve 359/969 senesinde Mağrib'te doğdu.¹⁰ İki kardeşin üvey olmadığına dair anneleri hakkında farklı bir iddia mevcuttur. Bu iddiaya göre es-Seyyidetü'l-Azîziyye hem Hâkim-Biemrillâh'ın hem Sittülmülk'ün öz annesiydi. Ancak Azîz-Billâh'ın bu kadından başka bir veya iki kadınla daha evlendiği bu kadınlardan birinden Hâkim-Biemrillâh'ın dünyaya geldiğini söyleyen araştırmacılar da vardır.¹¹

Sittülmülk'ün annesinin mensup olduğu aile Kıptî olarak kaydedilmiştir. Dönemin Mısır Kıptîlerinin Hıristiyan dinine mensubiyetleri göz önüne alındığında ailenin Hıristiyan olduğu, Sittülmülk'ün dedesi ve iki dayısının da kilise görevlisi olduğu kaydedilmiştir. Sittülmülk'ün büyükbabası hakkında zikredilen kayda göre onun da bir din adamı olduğu anlaşılmaktadır.¹² Azîz-Billâh hilafeti zamanında cariyesinin iki kardeşini önemli iki mevkiye atamıştır. İki kardeş de Hıristiyan din adamlarıydı. Azîz-Billâh döneminde bu iki kardeş Melkit Ortodoks kilisesinin hiyerarşisinde yüksek mevkilere atandılar. Sittülmülk'ün dayılarından biri, Orestes, 375/985 yılında Kudüs Melkit patriği olarak atandı. Yirmi yıl boyunca bu görevde kalan Orestes, ölümünden dört yıl önce Fâtımî-Bizans ilişkilerinde barış isteği ile gönderilen heyetin içinde yer aldı. Anlaşma sonrası Bizans topraklarında kalan Orestes Konstantinapolis'te 396/1005 yılında vefat etti. Diğer dayısı Arseniyus

⁷ İbn Zâfir, *a.g.e.*, s. 57.

⁸ Makrizî, *Kitâbü'l-Mukaffa'l-Kebîr*, Thk. Muhammed Ya'lavi, C. III, Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1991, s. 62; Delia Cortese-Simonetta Calderini, *Women and the Fatimids in the World of Islam*, Edinburgh University Press, Edinburg 2012, s. 52.

⁹ Muhammed 'Abdullah İnan, *el-Hâkim Biemrillah ve Esrârü'd-Da'veti'l-Fâtimiyye*, el-Mektebetü'l-Hancı, Kahire 1983, s. 88; Paul Walker, "The Fatimid Caliph al-'Aziz and His Daughter Sitt al-Mulk: A Case of Delayed but Eventual Succession to Rule by a Woman", *Journal of Persianate Studies*, S. 4, Brill 2011, s. 31.

¹⁰ İbn Zâfir, *a.g.e.*, s. 57; İbn Müeyesser, Ebû Abdillâh Tâcüddîn Muhammed b. Alî b. Yûsuf, *el-Münteka min Aĥbâru Mıŝr*, Thk. Eymen Fuad Seyyid, Kahire 1981, s. 175.

¹¹ Fatima Mernissi, *The Forgotten Queens of Islam*, çev. Mary Jo Lakeland, The University of Minnesota, Minnesota 1990; P. Walker, "The Fatimid Caliph al-'Aziz...", s. 35.

¹² Makrizî, *Kitâbü'l-Mukaffa'l-Kebîr*, C. III, s. 62; Walker, *a.g.m.*, s. 32.

375/985 yılında Fustat ve Kahire metropoliti olarak atandı.¹³ Sittülmülk'ün anne tarafından akrabalık bağları hayatı boyunca güçlü olmuştur. Kendisi Müslüman dahi olsa Hıristiyan olan akrabalarını korumuş ve gözetmiştir.¹⁴

Gençlik yıllarında devlet işlerine, babası sayesinde vakıf olduğu düşünülmektedir.¹⁵ Ayrıca devlet işlerini bilmesinin yanı sıra Halife Azîz-Billâh'ın aldığı kararlarda etkili olduğu görülmektedir. Özellikle annesinin dindaşlarının çoğu zaman öncelenmesinde etkili olmuştur. Babasının annesine duyduğu derin sevgi hem annenin dinine mensup insanların ayrıcalıklı olmasını sağlamış hem de kızının aile bağlarına verdiği önem bu insanları devlet kademelerinde üst sıralara taşımıştır. Azîz-Billâh döneminde üst düzey devlet kademelerinde zimmîlerin istihdam edilmesi ve bazı önemli görevlerin onlara tahsis edilmesi Müslüman halk tarafından hoşnutsuzluk ile karşılanmış ve bu durum halifeye bir mektup ile bildirilmiştir. Azîz-Billâh muhtemelen Müslüman halkın halifesi-imamı olması sebebiyle ayrıca Şî-İsmâîlî mezhebinin çıkarlarını öncelemek adına zimmî yöneticilerin takibi gerçekleştirilmiş ve bazılarının görevlerinden hal edilmesi üstelik tutuklanması ile bu durum sonuçlandırılmıştır. Tutuklananlar içinde vezir İsa b. Nastûrûs da vardı.¹⁶ İsa b. Nastûrûs böyle bir olay karşısında Sittülmülk ile görüşmüş ve ondan yardım istemiştir. Bu durumu bir sorun olarak gören Sittülmülk babasının üzerindeki etkisini kullanarak zimmîler için alınan kararın değişmesi için çabalamış ve neticede Azîz-Billâh divanlarda Müslümanlara da görev verilmesi şartıyla İsa b. Nastûrûs'u serbest bırakmış, görevine iade etmiştir.¹⁷ Böyle bir durumda İsa b. Nastûrûs gibi bir devlet adamının, sorunun çözümünde başvurduğu kişinin bizzat halifenin kızı olması, bir taraftan ikili arasında bir bağ olduğunu diğer taraftan da Sittülmülk'ün yönetiminde etkin olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. İsa b. Nastûrûs'un Sittülmülk'e duyduğu hürmet¹⁸ halife kızının devlet görevlileri nazarında konumunu göstermektedir.

Sittülmülk'ün annesi 385/995 yılının Şevval/Kasım ayının ortasında vefat etti. Bu vefat hadisesi sırasında yaşananlar anne-baba-kızı arasındaki bağlılığı göstermesi bakımından önemlidir. Azîz-Billâh Suriye'ye geçmek ve nihai hedef olan Irak bölgesini almak için Bilbeys'te¹⁹ sefer hazırlığı içindeydi. Bilbeys'e

¹³ Antakî, *Târîhu Yahya*, s. 373; P. Walker, a.g.m., s. 31-32.

¹⁴ İnan, a.g.e., s. 81.

¹⁵ Cengiz Tomar, "Sittülmülk", *DİA*, C. XXXVII, İstanbul 2009, s. 276.

¹⁶ İbn Zâfir, a.g.e., s. 41; İnan, a.g.e., s. 81.

¹⁷ İbn Zâfir, a.g.e., s. 41; İnan, a.g.e., s. 81.

¹⁸ İbn Zâfir, a.g.e., s. 41.

¹⁹ Bilbeys, Mısır'da bir şehir olup, Suriye yolundan Mısır'a gidildiğinde Fustat'a on fersahlık bir mesafede yer almaktadır. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, C. I, Dâru's-sadr, Beyrut 1977, s. 479.

gelmeden önce maiyetinde es-Seyyidetü'l-Azîziyye ve kızı da vardı.²⁰ Askeri ve stratejik planların yapıldığı sırada es-Seyyidetü'l-Azîziyye çadırda öldü. Halife ve kızının refakati ile naaşı saraya getirildi. Azîz-Billâh cenaze namazını kıldırdı. Sarayda aile türbesine defnedildi.²¹ Cenaze işlemleri yüksek bir harcamaya neden oldu. 10.000 dinara mal olan merasimde cenazeyi yıkayan kadın naaşın üstündeki her şeye sahip oldu. Bunlar 6000 dinar değerindeydi. Sonraki yedi gün içinde fakirlere 2000 dinar dağıtıldı. Mezar başında Kur'an okuyan kişilere 3000 dinar verildi. Kadının mezarı başında onu öven bir grup şaire 500 dinar verildi. Azîz-Billâh sefer hazırlığı içinde olan ordusunun yanına dönerken Sittülmülk annesinin mezarında kaldı ve bir ay kadar yas tuttu. Babası da daima onu ziyaret etti.²² Babasının hilafeti boyunca Sittülmülk güç ve zenginliğinden bir şey kaybetmedi. Aksine süreç ilerledikçe gücünü ve zenginliğini artırmaya devam etti. Öyle ki babasının ölümünden sonra hilafete geçecek kişinin belirlenmesi için faaliyetlerde bulundu.

Azîz-Billâh döneminde sözü dinlenen bir kadın olmasının belki de en önemli sebebi babasının annesine duyduğu derin sevgidir. Bu derin sevgi Sittülmülk'ün devlet yönetme tecrübesi kazanmasında etkili olan bir araçtı. Dahası babanın kızı için başkentte bir saray tahsis etmesi kızına mahsus bir muhafız birliği kurması²³ Azîz-Billâh nazarında kızının önemini göstermektedir. Sittülmülk'ün Fâtımî tarihinde kıymetli bir yere sahip olmasının sebebi onun bir halife kızı olmasından doğan avantajları doğru bir şekilde kullanmasındandır.²⁴

Hâkim-Biemrillâh Dönemi

Azîz-Billâh'ın bir iddiaya göre aynı anneden bir iddiaya göre farklı anneden olan iki çocuğu Sittülmülk ve hilafet makamına geçtiğinde Hâkim-Biemrillâh lakabı ile tanınan Ebû Alî el-Mansûr b. el-Azîz, babalarının öldüğü zamanda hilafet konusunda karşı karşıya geldiler.

Sittülmülk, babasının 386/996 yılında Bilbeys'te vefat etmesi üzerine gizlice maiyeti ile saraya geldi. Onun daha babasının vefatı üzerinden bir müddet geçmeden acele ile saraya gitmesinde temel sebep yeni halifenin seçimiydi. Çünkü Azîz-Billâh vefat etmeden önce sekiz yaşındaki oğlu Hâkim-Biemrillâh'ı veliyet tayin etmişti. Bu küçük çocuk babası vefat

²⁰ İbn Müyesser, *a.g.e.*, s. 170.

²¹ İbn Müyesser, *a.g.e.*, s. 172.

²² İbn Müyesser, *a.g.e.*, s. 172; P. Walker, *a.g.m.*

²³ el-Makrizî, Takıyyüddin Ebû'l-Abbâs Ahmed B Ali, *El-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi-Zikri'l-Hıtat Ve'l-Âsâr = El-Hıtatü'l-Makriziyye*, Thk. Selim Muhammed, C. II, Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut 2021, s. 377.

²⁴ Cortese- Calderini, *a.g.e.*, s. 52.

ettiğinde on bir yaşına gelmişti ve babasının atadığı Ebü'l-Fütûh el-Bercevân himayesindeydi.²⁵ Sittülmülk kardeşi Hâkim-Biemrillâh'ın halife olmasını istemiyordu. Onun yerine amca oğlu Abdullah b. Muizz'i hilafet makamına geçirmek istiyordu.²⁶ Sittülmülk'ün bir gece vakti maiyeti ile üstelik muhafız birliği yanındayken saraya geldiğini haber alan Ebü'l-Fütûh Bercevân bunu bir darbe olarak düşünmüş ve bahçede oyun oynayan veliahtın yanına gelerek etek öpüp saygısını göstermiş küçük yaştaki veliahtı devlet erkanına tanıtarak halifelikliğini ilan etmiştir.²⁷

Sittülmülk, devlet idaresinde önemli bir adım olan halife seçiminde, Ebü'l-Fütûh el-Bercevân'ın girişimi ile bertaraf edilmiş oldu. Azîz-Billâh'ın oğlunun eğitimini emanet ettiği ve üstad unvanını kullanan Ebü'l-Fütûh Bercevân, halifenin kızını sarayda kontrol altında tutarak mutlak gücü eline aldı. Kaynaklarda olayların olduğu zaman diliminde Sittülmülk'e dair bilgilerin olmaması onun hilafet etrafında dönen bu gelişmeler karşısında herhangi bir girişiminin olmadığı kendi sarayına çekildiği şeklinde yorumlanabilmektedir. Ancak bir kayda göre ise Ebü'l-Fütûh Bercevân'ın Sittülmülk'ü Kahire'de sarayında bin atlının korumasında hapsedtiği zikredilmiştir.²⁸

Sittülmülk, 9 Şaban 387/17 Ağustos 997 yılında kardeşinin hilafetini tebrik etmek amacıyla küçük halifeye bazı hediyeler göndermiştir. Biri yaldızdan biri sırçadan geri kalanı altından olmak üzere otuz eyerli at göndermiştir. Buna ilave olarak dizginli yirmi katır, on tanesi sekâlibeden olan 50 hizmetli 100 adet kıyafet, yaldızlı bir taç, kokularla dolu bir sepet hediye etmiş, farklı ağaçların dikili olduğu bahçeyi de emrine vermiştir.²⁹ Henüz çocuk yaşında olan ve hilafete geçişinin yaklaşık birinci yılını tamamlayan halife için bu hediyeler yekûn açısından fazlaydı. 389/999 yılında Hâkim-Biemrillâh'tan da Sittülmülk'e bazı iktalar verildi. Mısır'ın çeşitli yerlerinde yılda 100.000 dinara ulaşan mülkler, araziler, kiralılar tahsis edilmesi dönemin şartları içinde büyük bir hediyeye karşılık gelmekteydi.³⁰ Halifelikliğin daha ilk yıllarında devlet içinde tam bir kontrole sahip olan kardeşinden böyle bir hediye almak Hâkim-Biemrillâh için iki manaya gelebilir. Birincisi Sittülmülk'ün bu hediyeler ile aslında yerine başka birini geçirmek istediği kardeşi ile iyi bir ilişki kurmak istemesi ikincisi Ebü'l-Fütûh Bercevân kontrolündeki kardeşini

²⁵ Mustafa Öz, "Hâkim-Biemrillâh", *DİA*, C. XV, İstanbul 1997, s. 199.

²⁶ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, s. 74.

²⁷ Makrizî, *İttiazü'l-Hunefâ*, C. I, s.291; Aydın Çelik, *Fâtümîler Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 2018.

²⁸ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, s. 44; Muhammed Süheyl Takkuş, *Tarihü'l-Fatimiyyin fi Şimali İfrîkiyye ve Mısır ve Biladi ş-Şam: 297-567 H/910-1171 M*, Darü'n-Nefâis, Beyrut 2000, s. 261.

²⁹ Makrizî, *İttiazü'l-Hunefâ*, C. II, s. 15.

³⁰ Makrizî, *a.g.e.*, C. II, s. 33; P. Walker, *a.g.m.*, s. 36.

yanına çekerek yönetimde Ebü'l-Fütûh Bercevân'ın gücünü zayıflatıp kendi otoritesini güçlendirmek istemesiydi.

İki kardeş arasındaki ilişki kimi zaman yardımlaşma şeklinde ortaya çıktı. Hâkim-Biemrillâh'ın bazı konuları çözümede Sittülmülk'ten yardım aldığı kaydedilmiştir. Buna göre devletin önemli görevlerinde olan Fahd b. İbrahim ve Ebû Zafir Mahmud b. Muhammed adlı iki devlet adamı Suriye bölgesinde para politikalarında bazı usulsüzlükler yapmaya başladılar. Fahd b. İbrahim Hâkim-Biemrillâh'ın tecrübesizliğinden faydalanarak idari ve mali bazı girişimlerle hazine gelirinin artacağını vadediyordu. Ancak Sittülmülk'ün uyarılarını dikkate alan Hâkim-Biemrillâh, Fahd b. İbrahim'i idam ettirdi. Ebû Zafir Mahmud b. Muhammed ise Remle'de aynı vaatlerle para çalmaya başladı ancak Sittülmülk'ün sağladığı bilgiler ile Mahmud da yakalanıp idam ettirildi. Mahmud'un başı Hâkim-Biemrillâh'a yollandı. O da kardeşini çağırarak Mahmud'un başını ona gösterdi. Sittülmülk bu durum karşısında ona teşekkür etti ve hayır duada bulundu.³¹ 396/1005 yılında meydana gelen bu olayda Hâkim-Biemrillâh yaklaşık yirmi yaşlarında genç bir delikanlı iken Sittülmülk yaklaşık otuz yedi yaşında bir kadındı. İkili arasındaki ilişki zamanla olumsuz bir seyir takip etmeye başladı.

Hâkim-Biemrillâh ve Sittülmülk arasındaki ilişkilerin bozulmaya başladığı yılı kaynaklar 407/1017 olarak kaydetmiştir. Bu yılda devletin önemli kademelerinde görev alan iki ismin Sittülmülk ile olan münasebeti Hâkim-Biemrillâh'ı rahatsız etmiş iki isimden biri karara bağladığı davada yanlış hüküm vermesi sebebiyle iki elini kaybetmiştir. Diğer isim dönemin baş dâisi Fârikî'ydi. Hâkim-Biemrillâh'ın Fârikî'ye duyduğu saygı onun kardeşi Sittülmülk'ü sarayında ziyaret etmesiyle son buldu. Gözden düşen Fârikî Sittülmülk ile halife aleyhine iş birliği yapmakla suçlandı ve sonunda idam edildi.³² Hâkim-Biemrillâh artık Sittülmülk'ü hilafeti için bir tehdit olarak görmeye başladı. Fakat hilafetini korumak için attığı adımlar kız kardeşi için fırsat doğuruyordu.

Kardeşler arasındaki sorunu çıkmaza sokan son olay Hâkim-Biemrillâh'ın ölümüne sebebiyet verdiği iddia edilen Sittülmülk hakkındaki gayri ahlaki iddialardı. Hâkim-Biemrillâh halktan şikâyet dilekçelerini toplamak için Mısır topraklarında yaptığı gezide Fustat'ta kendisine bir dilekçe verildi. Dilekçede Sittülmülk'ün sarayına ziyarete gelen devlet erkanından önemli kişiler ile uygunsuz hallerde bulunduğu yazılıydı.³³ Fustat şehrinin muhasara altına

³¹ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, s. 95; Yaacov Lev, "The Fatimid Princess Sitt al-Mulck", *Journal of Semitic Studies*, Cilt: XXXII, S. 2, Oxford 1987, s. 322.

³² P. Walker, a.g.m., s. 37.

³³ İbnü'l-Esir, Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. VIII, Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut-Lübnan 1987, s. 129; Makrizî, *İttîâzü'l-Hunefâ*, C. II, s. 115.

alınması ve yakılıp tahrip edilmesinde bu durumun etkili olduğu kaydedilmiştir. Ancak bazı kaynaklarda Fustat şehrinin yakılma sebebi olarak Hâkim-Biemrillâh'ın Mısır'da gezdiği sırada Fustat şehrinden geçerken bulduğu mektupta kendisine yapılan hakaretlere sinirlenmesi kaydedilmiştir. Hakaretlere kayıtsız kalmayan halife zenci askerlere Fustat'ı yakma emrini vermiştir.³⁴ Fakat Fustat'ın yakılma sırasında zencilerin şehir halkına yenildiğini gören Hâkim-Biemrillâh bu durumdan korkmuş olmalı ki Türkleri, Kutâmelileri ve Fustat ahâlisinin önde gelenlerini çağırarak zenci askerlerin yaptıklarıyla bir ilgisinin olmadığını belirtmiştir. Diğer taraftan devlete asi durumuna düşen Fustat ahâlisi de bunun üzerine eman istemişlerdir. Hâkim-Biemrillâh'ın eman metnini minberlerden okutması ile sorun çözülmüş oldu. Ancak kargaşa esnasında Fustat şehrinin üçte biri yakılmış ve yarısı yağmalanmıştır.³⁵

Fustat şehrinde yaşanan bu olay sonrasında Halife kız kardeşinin yanına gelerek dilekçede yazan iddiaları kendisine sordu. Onun gece vakti sarayında erkeklerle buluştuğunun konuşulduğunu belirtti. İbn Zafîr'in kaydıyla "Seni muayene etmesi için bir ebe getirmeye karar verdim. Eğer mesele duyduğum gibiyse, seni öldürürüm; öyle değilse seni hapse atarım" şeklinde tehdit ettiği kaynaklara geçmiştir.³⁶ Makrîzî'de bulunan bilgiye göre ise; Halife kız kardeşinin bu söylentilere cevap vermesini ve ondan masumiyetini ispat etmesini istedi. Eğer aksi bir durum olursa ölümüne hüküm vereceğini söyledi.³⁷

İsmâîlî imamın kızı olan Sittülmülk yine bir İsmâîlî imam olan kardeşi tarafından ahlaksızlıkla suçlanıyordu. Yaklaşık elli yaşında olan hanedan kadınının genç kardeşi tarafından böyle bir muameleye maruz kaldığı için kızgın olması haklı bir tavidir. Bu durum onun, kardeşini öldürme sebebi olarak zikredilmiştir. Saray politikalarından uzak durmayan Sittülmülk, kardeşinin kendisine olan tavrından korkuyordu. Hem gayr-i ahlaki ithamları hem kendisini devlet idaresinden uzaklaştırması Sittülmülk'ün kardeşinden kurtulması gerekliliğini ortaya koydu. Bazı kayıtlar, Sittülmülk'ün kardeşini öldürttüğünü zikretmiştir.³⁸

³⁴ İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Müluk ve'l-Ümem*, C. XVI, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1985, s. 139-140; Nüveyrî, Şehabeddin Ahmed b. Abdülvehhab b. Muhammed, *Nihayetü'l-Ereb Fî Fünuni'l-Edeb*, Thk. Müfid Kameyha, C. XXVIII, Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan t.s., s. 121-122.

³⁵ İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl B. Şihâbiddîn Ömer B. Kesîr B. Dav' B. Kesîr El-Kaysî El-Kureşî El-Busrâvî Ed-Dımaşkî Eş-Şâfî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. IX, Mektebü'l-Maarif, Beyrut 1992, s. 10; Çelik, *a.g.e.*

³⁶ İbn Zâfir, *a.g.e.*, s. 57-58.

³⁷ Makrîzî, *İtiâzü'l-Hunefâ*, C. II, s. 115.

³⁸ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, C. XVI, s. 143; Nüveyrî, *a.g.e.*, C. XXVIII, s. 122-123; Takkuş, *Tarihü'l-Fatimiyin*, s. 285.

Hâkim-Biemrillâh'ın ölümünden Sittülmük'ü sorumlu tutan kayıtlara göre; suçlamaların arttığı dönemde Sittülmük, bir gece tebdil-i kıyafet ile Kutâme Berberilerinden Seyfû'd-devle İbn Devvâs ile görüşmüş ve bir suikast tertip etmiştir. Sittülmük, İbn Devvâs'a kardeşinin akılsız yönetimi, istibdadı ve densizliği gibi sebepler ile Hâkim-Biemrillâh'ın ortadan kaldırılmasının gerektiğini belirtmiş ve oğlunun hilafet makamına getirilmesi ile kendisine baş kumandanlık ve vasilik verileceğini vaat ve garanti etmiştir.³⁹ İbn Devvâs, halifenin öldürülmesi için Rezin ve Fellah adlarında bizzat Sittülmük'ün evladı gibi yetiştirdiği iki köleyi görevlendirdi.⁴⁰ Hâkim-Biemrillâh boz eşeğine binmiş Mukattam dağına giderken yolda öldürülmüştür. Halifenin dönüşünün gecikmesi orduyu huzursuz etmiş, Sittülmük'e gelerek halifeyi sormuşlardı. Sittülmük ise kardeşinin kendisine ertesi günü döneceğini yazdığını söylemiş ve ordunun endişelerini gidermişti.⁴¹ İbn Devvâs, halifenin cesedini Sittülmük'ün odasına getirmiş ve cesedi ona göstermiştir. Hâkim-Biemrillâh'ın cesedi Sittülmük'ün odasına gömülmüştür.⁴²

Ordunun huzursuzluğunun farkında olan Sittülmük, sözde halifeyi aramaları için birkaç kişi göndermişti. Halifeyi aramak için gönderilen kişiler Mukattam Dağı'nda halifenin eşeğini ve parçalanmış kıyafetlerini bulup saraya döndüler.⁴³ Bu durum orduya da bildirildi.

Hâkim-Biemrillâh'ın ölümü hakkında meydana gelen spekülasyonların temel sebebi ölümünün hayatı gibi tuhafıklarla dolu olmasından kaynaklıydı. Hâkim-Biemrillâh, Şevval 411/Şubat 1021 ayının bir pazartesi gecesini Mukattam Dağı'nda kaybolmuş ve kendisinden hiçbir haber alınamamıştı. Kaybolduğu gece el-Fukkâî'nin kabri başında sabahlamış sonra iki hizmetkarı ile Hulvan'a uzanan platoda yürüyüşe çıkmıştır. Hizmetkarlarından birisini yolda rastladığı Arap kafilesi ile Beytü'lmâl'e göndermiş onlara armağan verilmesini emretmiştir. Diğer hizmetkar da Hâkim-Biemrillâh'ı kamışlık ile pınarın yanında bırakarak dönmüştür. Halifeden haber alınamaması üzerine Hâkim-Biemrillâh'ın yakın adamları onu aramak için yola çıkmış ve Ufsan'a gelmişlerdir. Burada Hâkim-Biemrillâh'ın bindiği merkebi ve yünden dokuma yedi parça elbiseyi bulmuşlardır. Kolları kesilmiş ve düğmeleri

³⁹ Antaki, *Târîhu Yahyas*, s. 373; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. VIII, s. 129; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemseddin Yusuf Kızıoğlu, *Mir'atü'z-Zaman fi Tarihi'l-A'yan*, Thk. Muhammed Berekat, Kâmil el-Harrat, Ammar Reyhavi, C. XVIII, er-Risaletü'l-Alemiyye, Dimaşk 2013, s. 289; Makrizî, *İttîâzü'l-Hunefâ*, C. II, s. 115.

⁴⁰ ed- Devvâdârî, Ebû Bekr B. Abdullah B. Aybek, *Kenzü'd-Dürer ve Câmiü'l-Gurer : El-Fâ'ik Sihâhü'l-Cevherî Min Kısmeti Feleki'l-Müşteri: ed-Dürretü's-Seniyye (Mudıyye) Fî Ahbâri'd-Devleti'l-Fâtumiyye.*, Thk. Selâhaddin el-Müneccid, C. VI, Kahire 1961, s. 301.

⁴¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. VIII, s. 131.

⁴² Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, C. XVIII, s. 292.

⁴³ Nüveyrî, *a.g.e.*, C. XXVIII, s. 123.

çözülmemiş halde bulunan elbisesinin üzerinde bıçak izleri rastlanmıştır. Halifenin yakın adamları şahit oldukları durum ve ellerindeki kanıtlar ile saraya geri dönmüşler ve onun öldüğüne kani olmuşlardı.⁴⁴ Hâkim-Biemrillâh'ın ölümünde kardeşinin bir dahli olmadığına dair bir kayıt daha mevcuttur. Kayda göre 415/1024 yılında Muharrem/Mart ayında halifenin ölümünden sorumlu olduğunu itiraf eden bir adam elinde Hâkim-Biemrillâh'ın başının bir parçası ve baş süsü olduğu halde saraya geldi. Onu Allah ve din gayesi uğruna bir hançer ile öldürdüğünü itiraf etti.⁴⁵

Sittülmülk, halifenin ölümü ile devlet idaresine tam olarak müdahale etmeye başladı. Kardeşinin hilafet makamına geçmesini istememesine rağmen buna engel olamamış ancak onun ölümü ile kardeşinin oğlunu hilafet makamına geçirmişti.

Naibelik Dönemi

Hâkim-Biemrillâh'ın ölümünde dahli olup olmadığı tarihi kaynaklardaki bilgilerden tam olarak anlaşılmayan Sittülmülk, kardeşi sonrası devlet idaresini tekrar eline aldı. Onun kısa bir sürede devletin işlerinde tam bir kontrol sağlaması Hâkim-Biemrillâh döneminde gücünden fazla bir şey kaybetmediğini göstermektedir. Bir iki itiraz dışında onun istediği şekilde yeğeni için biat alınmıştır.

Hâkim-Biemrillâh imamet-hilafet silsilesine aykırı olarak kendi oğlunu veliaht tayin etmekten imtina edip 404/1013 yılında Abdullah el-Mehdî'nin torunu İlyas b. Ahmed'in oğlu olan amcazadesi Abdürrahim b. İlyas'ı kendinden sonra halife namzeti olarak gösterdi.⁴⁶ Veliaht tayin ettiği amcazadesi Şam valisiydi. Sittülmülk bu atamayı yok sayarak yerine Hâkim-Biemrillâh'ın oğlu Ebû Hasan Ali'yi Zâhir-Lii'zâzidîmillâh adıyla halife olarak atadı. Sittülmülk için bu tayin anlaşılırdır. Çünkü Hâkim-Biemrillâh'ın saltanatının son yıllarında kendi sarayında kardeşinin oğlunu ve annesini koruma altına almıştı. Aslında bu korumanın sebebi Hâkim-Biemrillâh'ın kadınlara karşı zalimane bir tutum içinde bulunmasıdır.⁴⁷ Bu koruma yalnızca can güvenliğini kapsamamaktaydı. Sittülmülk, hilafet makamı için bir veliaht yetiştirmeye başlamıştı. Yaşadığı sarayda annesini ve yeğenini koruması

⁴⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. IX, s. 10; Sinan Alptekin, *El-Hâkim-Biemrillah Devri Fâtîmî tarihi (386-411/996-1021)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997, s. 72.

⁴⁵ P. Walker, a.g.m..

⁴⁶ Nüveyrî, *a.g.e.*, C. XXVIII, s. 203; Farhad Daftary, *İsmâîliler Tarihleri ve Öğretileri*, çev. Ahmet Fethi, Alfa Basım Yayın Dağıtım Ltd. Şti, İstanbul 2007, s. 293.

⁴⁷ Lev, a.g.m., s. 323.

altına alıp bizzat ilgilenecek yeğenini eğitmişti.⁴⁸ Kardeşinden sonra hilafet makamına geçecek kişiyi kendi istediği gibi yetiştirdi. Hâkim-Biemrillâh'ın hilafet makamına geçmesini engelleyemedi fakat sonraki halifeyi hem eğitti hem de naibesi olarak halife ilan etti.

Sittülmülk, hilafet değişiminde bir sorun meydana gelmemesi için biatın ilk aşamasında devlet bürokratları ve ordu komutanlarına hediyeler, atiyeler gönderdi.⁴⁹ Devlet adamlarının ve ordu komutanlarının kendisine duydukları saygı işlerin istediği gibi gitmesini sağladı. Yeni halife hakkında kimseden itiraz gelmemişti. Ancak Hâkim-Biemrillâh'ın kaybolmasından 40 gün sonra Zâhir-Lii'zâzîdînellâh için düzenlenen biat merasiminde Hâkim-Biemrillâh'a bağlı olan Türk gulamı biat törenine itiraz etti. Onun iddiası "*Efendimin başına gelenleri öğrenene kadar biat etmeyeceğim*"di. Onun bu itirazı devlet kademesi tarafından hoşgörü ile karşılanılmaktan uzaktı. Türk gulam bu sözleri üzerine yakalandı yüzüstü sürüklenip Nil nehrinde boğduruldu.⁵⁰ Önceki halifeye ne olduğunu sorgulayan bir gulamın başına gelenler korkunun hızlı bir şekilde yayılmasına sebep oldu ve kimse artık itiraz edemez hale geldi.

Sittülmülk, bu olumsuz durum akabinde herhangi bir direnişin ortaya çıkmaması ve kardeşinin hala hayatta olabileceği iddialarını yok etmek için naibelik vazifesi ile devlet yönetimini ele aldı ve yeğenin vasisi haline geldi. Yeğeni on altı yaşındaydı.⁵¹ Kardeşi Hâkim-Biemrillâh'tan sonra bir kayda göre üç yıl⁵² bir kayda göre dört yıl⁵³ başka bir kayda göre 5 yıl 8 ay⁵⁴ devlet işlerini yürüttü. Ölümüne kadar etkili bir yönetim içinde bulundu ve ölümünde şöyle bir not kaydedildi: "Bir kadın olmasına rağmen erkeklerin koruyucusu olmuştu."⁵⁵

Sittülmülk'ü biat alındıktan sonra bekleyen iki önemli olay vardı. Biri kardeşinin velayet tayin ettiği amcazadesi diğeri kardeşini birlikte öldürdüğü iddia edilen İbn Devvâs sorunu. Amcazade Abdürrahim b. İlyas'ı bertaraf etmek için bütün gücünü ve nüfuzunu kullandı. Abdürrahim b. İlyas'ı bir şekilde Şam'dan Kahire'ye getirtip tutuklattı ve hapse attırdı.⁵⁶ Ancak bazı

⁴⁸ Daftary, *İsmaililer Tarihleri ve Öğretileri*, s. 300; Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti Tarihi*, Kriter Yayınları, İstanbul 2010, s. 152.

⁴⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. VIII, s. 131; Nüveyrî, *a.g.e.*, C. XXVIII, s. 123.

⁵⁰ Makrizî, *İttiazü'l-Hunefâ*, C. II, s. 125.

⁵¹ Devâdârî, *Kenzü'd-Dürrer ve Câmiü'l-Gurer*, C. VI s. 314.

⁵² Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, C. XI, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1996, s. 439.

⁵³ İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed b. Haldun el-Hadrami el-Mağribî, *Târîhu İbn Haldun = Kitâbü'l-İber ve Divanü'l-Mübtede ve'l-Haber Fî Eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve Men Asarahum Min Zevi's-Sultani'l-Ekber*, C. IV, Dârü'l-Fikr, Beyrut 2000, S. 78.

⁵⁴ Makrizî, *İttiazü'l-Hunefâ*, C. II, s. 174.

⁵⁵ P. Walker, *a.g.m.*

⁵⁶ Nüveyrî, *a.g.e.*, C. XXVIII, s. 203.

kayıtlar Abdürrahim b. İlyas'ın Tinnis'te tutuklandığını kaydetmiştir.⁵⁷ Sittülmülk'ün, kendi ölümünden kısa süre önce onu zehirleterek öldürttüğü de rivayet edilmiştir.⁵⁸ Farhad Daftary, ölümünün bilinmeyen koşullar altında olduğunu zikretmiştir.⁵⁹ Veliâht meselesinde farklı bir bilgi de şu şekildedir: Hâkim-Biemrillâh'ın iki ayrı veliaht bıraktığı bu iki varisin de bertaraf edilip birinin zindana atıldığı, diğerinin Şam'dan getirilip intihar etmesi istenmiştir.⁶⁰

Diğer sorun İbn Devvâs sorunuymdu. Yeni halifenin biat töreninde yaşananlar ve Hâkim-Biemrillâh'ın ölümüne dair ortaya çıkan şüpheler devlet yönetiminde Sittülmülk'ü zora sokacak hadiselerdi. Bir nevi kendi üzerinden şüpheleri atmak için eski halifenin ölümüne dair kendisiyle birlikte adı geçen Kutâme Berberisi İbn Devvâs'ı ortadan kaldırmak istedi. Sittülmülk İbn Devvâs'ı yanına çağırarak "Memleketin bütün işlerini sana havale etmek istiyoruz. İktânı da artıracamız seni hil'atle şereflendireceğiz bu iş için bir gün tayin et." dedi. İbn Devvâs böyle bir ihsan karşısında herhangi bir şeyden şüphelenmedi aksine yer öpüp dua ederek minnettarlığını gösterdi. Sittülmülk gün tayin edildiğinde İbn Devvâs'ın da içinde bulunduğu kumandanları saraya çağırdı. Kumandanlar geldiğinde saray kapılarını kapattı. Sonra İbn Devvâs'a bir hizmetçi gönderdi ve hizmetçinin "Kumandanlara 'bu sizin efendinizin katili için hazırlanmış bir plandır.' demesini ve İbn Devvâs'ın boynunu uçurmasını emretti. Hizmetçinin emri yerine getirmesi ile Sittülmülk hem kardeşinin katilini bulduğunu ilan etmiş hem de sonraki süreçte sorun çıkaracak birini ortadan kaldırmıştır.⁶¹

Sittülmülk'ün uğraştığı diğer bir sorun Hâkim-Biemrillâh'ın hilafet zamanında Halep'e atadığı Salih b. Mirdas'tı. Hâkim-Biemrillâh'ın ölümünü kabul etmeyerek yeni halifeye isyan girişimi içinde bulunan bu devlet adamı Sittülmülk'ün devlet erkânı üzerindeki etkisiyle tutuklanıp idam ettirilmiştir.⁶² Son olarak da ülke idaresini ele almak için 'Ammar b. Muhammed'in ölüm emrini vermiştir.

Yaklaşık dört yıllık mutlak yönetiminde Sittülmülk'ün ele aldığı sorun kardeşinin koyduğu yasaklardı. Bu yasaklar, kendi içinde çelişmesi insani açıdan aşılayıcı olması ve uygulanması zor olması sebebiyle halk tarafından

⁵⁷ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, C. XVIII, s. 292.

⁵⁸ Nüveyrî, *a.g.e.*, C. XXVIII, s. 285.

⁵⁹ Daftary, *İsmaililer Tarihleri ve Öğretileri*, s. 300.

⁶⁰ Michael Brett, *Fâtımî İmparatorluğu: Ortadoğu, Afrika ve Akdeniz'de İktidar Mücadelesi*, çev. Fatih Yücel, Kronik Yayınları, İstanbul 2021, s. 225-226.

⁶¹ Antâkî, *Târîhu Yahya*, s. 373; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. VIII, s. 131; Nüveyrî, *a.g.e.*, C. XXVIII, s. 128.

⁶² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-tarih*, C. VIII, s. 69.

memnuniyet ile karşılanmamıştı. Sittülmülk her ne kadar yönetimden uzak tutuluyor olsa da halkın hoşnutsuzluklarının farkındaydı. Bu nedenle halkı zora sokan ve devlete fayda vermeyen yasakları kaldırdı.⁶³ Kadınları ev hapsinden kurtardı ve kısmen ibadethaneleri yeniden inşa ederek Yahudilerin ve Hıristiyanların eski statülerini iade etti. Mali sistemi ve ticari vergileri düzenledi.⁶⁴ Bizans ile görüşmeleri yeniden başlattı.⁶⁵

Halkın iyiliğini düşünen naibe, vergileri Hâkim-Biemrillâh'tan önceki durumuna geri götürdü. Maaş ve erzak da kendisine verilen kısımdan zarurî ihtiyaçlar dışındakileri kesti. Hâkim-Biemrillâh'ın kendisine verdiği kilise vakıflarını haraç ve aşardan çıkardı.⁶⁶

Devlet ileri gelenlerine hediyeler dağıttı ve orduda gerekli gördüğü rütbeleri yükseltti.⁶⁷ Döneminde göreve getirdiği kişileri liyakat temelinde göre seçti ve önemli devlet adamlarına görevler verdi.⁶⁸

Ahlaklı, dinine bağlı bir kadın⁶⁹ olan Sittülmülk kadınların en dâhisi ve en yeteneklisi şeklinde tanımlanmıştır.⁷⁰ Yönetiminde ülkede bolluk ve bereket olduğu, hazinenin dolduğu, çeşitli malların ülke ticaretine dahil olduğu kaydedilmiştir.⁷¹ Devlet ileri gelenlerinin bile onun görüşü dışında farklı bir görüş beyan etmediği ve isteklerini öncelikleri belirtilmiştir.⁷²

Sonuç

Fâtımî Devleti'nde kadınlar, normalde siyasetten dışlanmış, ancak sosyal ve ekonomik hayattan soyutlanmış değildiler. Fâtımî ailesine mensup olmaları devlet işlerini yakından takip etmelerinde kolaylık sağladı. Ancak bu kadınlar içinde Sittülmülk bu sınırların ötesine geçti. Yönetimi elinde bulundurmak istediğinde kardeşinin ardında bıraktığı kötü izlenim onun için bir avantaja dönüşmüştü. Tarihçilerin ifadesiyle dengesiz ve baskıcı bir yönetim sergileyen Hâkim-Biemrillâh bürokrasiyi ve halkı bıktırmıştı. Bu siyasi kargaşa ve çıkmazda Sittülmülk kardeşinin ölümünü fırsata çevirerek yeğenini tahta geçirdi ve kendisini vasi tayin etti. Böyle bir durumda devletin

⁶³ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, C. XVIII, s. 292.

⁶⁴ İbn Tağriberdi, Ebü'l-Mehâsin Cemaleddin Yusuf b. Tağriberdi, *en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kahire*, C. IV, Dârü'l-Küttübi'l-Mısriyye, Kahire 1939, s. 193; Makrizî, *İttiâzü'l-Hunefâ*, C. II, s. 174; Lev, *a.g.m.*, s. 327-328.

⁶⁵ Daftary, *İsmaililer Tarihleri ve Öğretileri*, s. 301.

⁶⁶ Antâki, *Târîhu Yahya*, s. 373.

⁶⁷ Nüveyrî, *a.g.e.*, C. XXVIII, s. 128.

⁶⁸ Makrizî, *İttiâzü'l-Hunefâ*, C. II, s. 174.

⁶⁹ Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer ve Câmiü'l-Gurer*, C. VI, s. 300.

⁷⁰ Nüveyrî, *a.g.e.*, C. XXVIII, s. 129.

⁷¹ Makrizî, *İttiâzü'l-Hunefâ*, C. II, s.174.

⁷² Nüveyrî, *a.g.e.*, C. XXVIII, s. 129.

yönetici unsurlarından herhangi bir muhalefetle karşılaşmamış olması sürpriz olmamalıdır.⁷³ Çünkü Hâkim-Biemrillâh'ın baskıcı yönetiminde devletin idari işlerinde yaşanan aksaklıklar ve kriz, üst düzey bürokratları onunla iş birliği yapmaya hazır hale getirdi. Böylece babasının hilafeti döneminden itibaren bürokratik ve siyasi nüfuz elde eden, seçilecek halifeyi tayin etmek isteyen Sittülmülk ilk denemesinde başarısız olsa da ikinci denemesinde kendi yetiştirdiği namzedi hilafet makamına getirmiş oldu. Onun siyasi hayattaki duruşu ve istediğini elde edişi Fâtîmî kadınları arasında özel bir mevkiye yükselmesini ve tarihçilerin adından söz etmesini sağladı.

Kaynakça

- Alptekin, S., *el-Hâkim-Biemrillah Devri Fâtîmî Tarihi (386-411/996-1021)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997.
- Antaki, Ebü'l-Ferec Yahyâ b. Saîd b. Yahyâ, *Târîhu Yahya b. Saîd el-Antaki*, Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Jarrous Press, Trablus 1990.
- Brett, M., *Fâtîmî İmparatorluğu Ortadoğu, Afrika ve Akdeniz'de İktidar Mücadelesi*, çev. Fatih Yücel, Kronik Yayınları, İstanbul 2021.
- Cortese, D.-Calderini, S., *Women and the Fatimids in the World of Islam*, Edinburgh University Press, Edinburg 2012.
- Çelik, A., *Fâtîmîler Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018.
- Daftary, F., *İsmâîlîler Tarihleri ve Öğretileri*, çev. Ahmet Fethi, Alfa Basım Yayım Dağıtım Ltd. Şti, İstanbul 2007.
- Devâdârî, Ebû Bekr b. Abdullah b. Aybek ed-Devadari, *Kenzü'd-Dürer ve Câmiü'l-Gurer: El-Fâ'ik Sihâhü'l-Cevherî Min Kısmeti Feleki'l-Müşterî: Ed-Dürretü's-Seniyye (Mudıyye) Fî Ahbâri'd-Devleti'l-Fâtımiyye*, Thk. Selâhaddin el-Müneccid. C. IV, Kahire 1961.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed b. Haldun el-Hadrami el-Mağribi, *Târîhu İbn Haldun = Kitâbü'l-İber ve Divanü'l-Mübtede ve'l-Haber fî Eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve Men Asarahum Min Zevi's-Sultani'l-Ekber*, C. IV, Dârü'l-Fikr, Beyrut 2000.
- İbn Hammad, Ebû Abdullah b. Hamadu Muhammed b. Ali İbn Hammad es-Sanhaci, *Ahbâru Müluki Beni Ubeyd ve Siretuhum*, Thk. Tihâmî Nakra- Abdülhalîm Uveys, Dâru's-sahve, Kahire 1981.

⁷³ Lev, a.g.m., s. 328.

- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, C. VIII, Mektebü'l-Maarif, Beyrut 1992.
- İbn Müyesser, Ebû Abdillâh Tâcüddîn Muhammed b. Alî b. Yûsuf b. Müyesser, *el-Münteka Min Aĥbâru Mısr*, Thk. Eymen Fuad Seyyid, Kahire 1981.
- İbn Taĥriberdî, Ebü'l-Mehasin Cemaleddin Yusuf b. Taĥriberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kahire*, C.IV, Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire 1939.
- İbn Zâfir, *Aĥbâru'd-Düveli'l-Munĥaĥa'a*, Thk. A. Ferre, Kahire 1972.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî, *El-Muntazam fî Tarihi'l-Müluk ve'l-Ümem*, C.XV, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1985.
- İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, *el-Kâmil fî't-Tarih*, C. VIII, Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut-Lübnan 1987.
- İbnü'l-Kalânîsî, Ebü Ya'la Hamza b. Esed b. Ali b. Muhammed et-Temimi, *Târîhu Dımaşk*, Thk. Süheyl Zekkar, Dârul- Hassan, Dımaşk 1983.
- İnan, Muhammed Abdullah, *El-Hâkim Biemrillah ve Esrarü'd-Da'veti'l-Fatımiyye*, Mektebetü'l-Hancı, Kahire 1983.
- Lev, Y., "The Fatimid Princess Sitt al-Mulk", *Journal of Semitic Studies*, C. XXXII, S. 2, Oxford 1987, s. 319-328.
- Makrizî, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir, *İttiazü'l-Hunefâ Bi-Aĥbari'l-Eimmeti'l-Fatımiyyin el-Hulefâ*, C. I-II, el-Meclisü'l-Ala li's-Şuuni'l-İslamiyye, Kahire 1996.
- Makrizî, Takıyyüddin Ebü'l-Abbas Ahmed b Ali, *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi-Zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr = el-Hıtatü'l-Makriziyye*, Thk. Selim Muhammed, C. II, Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut 2021.
- Makrizî, Takıyyüddin Ebü'l-Abbas Ahmed b Ali, *Kitâbü'l-Mukaffa'l-Kebîr*, Thk. Muhammed Ya'lavi, C. III, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1991.
- Mernissi, F., *The Forgotten Queens Of Islam*, çev. Mary Jo Lakeland, The University of Minnesota, Minnesota 1990.
- Nüveyrî, Şehabeddin Ahmed b. Abdülvehhab b. Muhammed, *Nihayetü'l-Ereb fî Fünuni'l-Edeb*, Thk. Müfid Kameyha, C. XXVIII, Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan t.s.
- Öz, M., "Hâkim-Biemrillâh", *DİA*, C. XVI, İstanbul 1997, s. 199-201.
- Özaydın, A., "Bercevan", *DİA*, C. V, İstanbul 1992, s. 483.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemseddin Yusuf Kızıoĥlu, *Mir'atü'z-Zaman fî Tarihi'l-A'yan*, Thk. Muhammed Berekat, Kâmil el-Harrat, Ammar Reyhavi, C. XVIII, er-Risaletü'l-Alemiyye, Dımaşk 2013.

- Takkuş, M. S., *Tarihü'l-Fatımiyyin Fi Şimali İfrıkiyye ve Mısr ve Biladi'ş-Şam: 297-567 H / 910-1171 M.*, Darü'n-Nefâis, Beyrut 2000.
- Tomar, C., "Sittülmülk", *DİA*, 37, İstanbul 2009, s. 276-277.
- Walker, J., "Sitt-ül-Mülk", *İA*, C. X, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1978, s. 721-722.
- Walker, P., "The Fatimid Caliph al-'Aziz and His Daughter Sitt al-Mulk: A Case of Delayed but Eventual Succession to Rule by a Woman", *Journal of Persianate Studies*, S. 4, Brill 2011, s. 30-44.
- Yâkût El-Hamevî, Şihabüddin Yakut b. Abdullah (626/1229), *Mu'cemu'l-Buldân*, C. I, Daru's-sadr, Beyrut 1977.
- Yazılıtaş, N., *Fâtımî Devleti Tarihi*, Kriter Yayınları, İstanbul 2010.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, C. XI, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1996.
- Ziriklî, Hayrettin "ez-Zâhir el-Fâtımî", *el-A'lâm: Kâmûsü Terâcim*, Thk. Züheyr Fethullah, C. V, Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, Beyrut 2002.

BİR İLHANLI HÜKÜMDARININ İBADET DÜNYASI: SULTAN OLCÂYTÛ MUHAMMED (1304-1316)

AN ILKHANID RULER'S WORLD OF WORSHIP: SULTAN
ÖLJEITÛ MUHAMMAD (1304-1316)

Osman G. ÖZGÜDENLİ*
Fırat UMANÇ**

Makale Bilgisi

Başvuru: 10 Şubat 2023
Kabul: 1 Mart 2023

Article Info

Received: February, 10, 2023
Accepted: March, 1, 2023

Öz

İlhanlı hükümdarı Sultan Olcâytû (1304-1316), Moğol tarihinde olduğu kadar Yakınoğu tarihinde de dinî kişiliğiyle dikkat çeken önemli şahsiyetlerden biridir. Budist bir baba ile Nastûrî-Hristiyan bir anneden doğan ve Moğol gelenekleri içerisinde yetişen Olcâytû'ya çocukluğunda Olcây-buka ve Temüder adları verilmiştir. Merâga'da 688/1289 yılında annesi büyük hatun Urûk'un tesiriyle III. Mar Yaballaha tarafından vaftiz edilerek Nicolaus adını almıştır. Şehzâdeliği sırasında 694/1295 yılında ağabeyi Gâzân ile birlikte İslâmiyet'i kabul etmiş ve Hudâbende ismiyle anılmıştır. İslâmiyet'i kabul ettikten sonra Sünnî mezhebinin Hanefî kolunu benimseyen Olcâytû, 707/1307-8 yılında Şâfiî mezhebine geçmiştir. Olcâytû'nun 709/1309 yılında Emîr Târamtâz, Seyyid Tâcu'd-dîn-i Âvecî, Şeyh Hasan-i Kâşî ve 'Allâme el-Hillî gibi şahsiyetlerin telkinleri neticesinde Şi'î (İmâmiyye/İsnâaşeriyye) mezhebine geçtiği anlaşılmaktadır. Bu çalışma, Şamanist bir gelenekten gelip önce Hristiyan ardından İslâm'a geçtikten sonra sırasıyla; Hanefî, Şâfiî ve Şi'î mezheplerini benimseyen Sultan Olcâytû'nun ibadet dünyasını, ana kaynaklara dayanarak farklı boyutlarıyla ortaya koymaya matuftur. Bu bağlamda İslâmiyet'in, yeni kabul edilen bir din olarak, Olcâytû örneğinde, göçebe bir Moğol hükümdarının inanç pratiğine ne derecede yansdığı sorusuna da cevap aranacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sultan Olcâytû, İlhanlılar, Moğollar, ibadet, namaz, Kur'an, oruç, sadaka, dua, hac.

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı; gazi_osman@hotmail.com; ORCID: 0000-0002-6692-3209; İstanbul-Türkiye.

** Doktora öğrencisi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı; firatumanc@gmail.com; ORCID: 0000-0002-5283-6868; İstanbul-Türkiye.

Abstract

Ilkhanid ruler Sultan Öljeitü (1304-1316) is an important figure in the history of religion in the Near East and for the Mongols. Born into Mongolian Shamanist traditions from a Buddhist father and a Nestorian-Christian mother, Öljeitü was given the names Öljei-buka and Temüder in his childhood. In 688/1289 in Marāgha, his mother, the great woman Urük, had him baptized by Mar Yaballaha III and he took the name Nicolaus. In 694/1295, while he was a prince, he converted to Islam with his elder brother Ghāzān and changed his name to Khudābanda. Öljeitü adopted the Hanafī branch of the Sunnī sect shortly after his conversion to Islām but turned away from this in 707/1307-8 and switched to the Shāfi‘ī sect. He adopted the Shi‘ī (Imāmiyya/Isnāshariyya) sect in 709/1309 as a result of the influence of people such as Amīr Tāramtāz, Sayyid Tāj al-Dīn Āvajī, Sheikh Hasan Kāshī and ‘Allāma al-Hillī. The aim of this study is to understand the Islamic practice of Sultan Öljeitü who came from a Shamanist, Buddhist and Christian background and then converted to Islam, adopting in turn the Hanafī, Shāfi‘ī and Shi‘ī sects. The study examines this from different viewpoints using primary sources. At the same time, it considers how the newly accepted religion of Islam was reflected in the belief practice of a nomadic Mongol ruler, with Sultan Öljeitü taken as an example.

Keywords: *Sultan Öljeitü, Ilkhanids, Mongols, worship, salaat, Qur’an, fasting, charity, prayer, pilgrimage.*

Giriş: Sultan Olcāytü’nun Dinî-Mezhebî Dünyası

İlhanlı hükümdarı Argûn Han (1284-1291)’ın üçüncü oğlu¹ olan Olcāytü (*Ölcey-böke, Temüder, Nicolaus, Harbende, Hudābende, Ölceytü Sultân*, Moğolca: *Ölceytü*)² 12 Zî’l-hicce 680/24 Mart 1282 tarihinde Horāsân’da Merv ile Serahs şehrleri arasındaki kurak bir

¹ Reşîdu’-d-dîn Fazlullâh, Argûn Han’ın oğullarının adlarını sırasıyla; Gâzân, Yesü-Temür, Olcāytü ve Hitây-ogul şeklinde zikretmiştir (bk. *Câmi’u’t-tevârih*, neşr. Muhammed Rûşen-Mustafâ Müsevî, II, Tahran 1373/1994 [= Reşîdu’-d-dîn/Rûşen-Müsevî] s. 1153. ‘Abdullâh-i Kâşânî, Olcāytü’nun Argûn’un ikinci oğlu olduğunu kaydederek Reşîdu’-d-dîn’den ayrılmaktadır (*Târih-i Olcāytü*, neşr. Mehîn Hamblî, Tahran 1348/1969 [= Kâşânî/Hamblî], s. 7. Krş. Osman G. Özgüdenli, *Moğol İnanında Gelenek ve Değişim: Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, İstanbul 2009, s. 492).

² Adı hakkında bk. Reşîdu’-d-dîn Fazlullâh, *Mebâhis-i Sultâniyye*, neşr. Hâşim Receb-zâde, Tahran 1394/2015, s. 56 (*Ölcey - böke - Temüder - Harbende - Hudābende - Sultân Ölceytü*); Muzaffer Bahtiyâr, “Nâm-i Neveşte-yi Sultân Muhammed Hudābende”, *Mecelle-yi Dânişkede-yi Edebiyyât u ‘Ulûm-i İnsânî-yi Dânişkede-yi Tahrân*, Tahran 1368/1989, s. 210-225; Mustafa Uyar, “İlhan Ölceytü’ye Verilen Harbende İsminin Kökeni ve Anlamı Hakkında Yeni Bir Yaklaşım”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXI/2, (2016), s. 595-607.

bozkırda dünyaya gelmiştir.³ Annesi Urûk Hatun, Moğolların Kerayit boyundan Emîr İrencîn (Erencen)'in kız kardeşi olup, Dokuz Hatun'un erkek kardeşi Sârica Noyan'ın kızıydı.⁴ Moğol gelenekleri içinde yetişen⁵ şehzâdeye, “uğur” ve “bereket” getirdiği düşüncesiyle Olcây-buka (Moğ. *Ölcey-böke*) adı verilmiştir.⁶ Sonrasında adı, yine aynı gelenekler doğrultusunda, “kutlu” olduğu düşünülen erkek çocuklara nazar değmesini önlemek amacıyla Temüder'e çevrilmiştir.⁷ Yedi yaşında iken Şa'bân 688/Ağustos 1289 tarihinde⁸ annesinin tesiriyle III. Mar Yaballaha tarafından Merâğa'da vaftiz edilerek⁹ Papa IV. Nicolaus (1288-1292)'a atfen Nicolaus adı

³ Kâşânî/Hambli, s. 16-17; Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Mebâhis-i Sultâniyye*, s. 54-55; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, neşr. Ca'fer Şi'âr, Tahran 1378/2000, s. 472; Hamdullâh Mustevfî, *Târih-i güzîde*, neşr. 'Abdu'l-Huseyn Nevâ'î, Tahran 1364/1985, s. 606; Türkçe terc. Mürsel Öztürk, *Târih-i Güzîde*, Ankara 2018, s. 491; İbnu'l-Fuvatî, *Mecma'u'l-âdâb fî mu'cemi'l-elkâb*, II, neşr. Muhammed el-Kâzîm, Tahran 1374/1995, s. 433; 'Allâme el-Hillî, *Şerhu Minhâci'l-kerâme fî ma'rifeti'l-imâme*, I, (Şerh: Âyetullâh Seyyid 'Alî Milâni), Kum 1386/2007, s. 118; Hâfîz-i Ebrû, *Zeyl-i Câmi'u't-tevârih-i Reşîdî*, neşr. Hânbâbâ Beyânî, Tahran 1350/1971, s. 66; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, neşr. Muhsin Nâci Nasrâbâdî, II, Tahran 1386/2007, s. 835.

⁴ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1152; Kâşânî/Hambli, s. 7; Ernest Alfred Wallis Budge, *The Monks of Küblâi Khân Emperor of China or the History of the Life and Travels of Rabban Sâwmâ, Envoy and Plenipotentiary of the Mongol Khâns to the Kings of Europe, and Markôs who as Mâr Yahbh-Allahâ III became Patriarch of the Nestorian Church in Asia*, Translated from the Syriac by Ernest Alfred Wallis Budge, London 1928 [= Yaballaha/Budge], s. 80; Benâketî, s. 472; Hândemîr, *Habîbu's-siyer*, III, neşr. Muhammed Debîr Siyâkî, Tahran 1380/2001, s. 133; Fu'âd 'Abdu'l-Mu'tî es-Seyyâd, *eş-Şarku'l-İslâmî fî 'ahdi'l-İlhâniyyin*, Devha 1407/1987, s. 345.

⁵ Olcâyâtü'nun; “Ben ki sultanım, ilk başlarda atalarımın dinini ve yolunu benimsedim” şeklindeki ifadesinden, onun Şamanist bir gelenekte yetiştiği anlaşılmaktadır (bk. Yûsuf Rahîmlû, “Risâle-yi 'fevâ'id'-i Olcâyâtü”, *Zebân u Edeb-i Fârsî*, 106, (1352/1973), s. 143).

⁶ Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Mebâhis-i Sultâniyye*, s. 55; Kâşânî/Hambli, s. 17; Yaballaha/Budge, s. 80; Benâketî, s. 472; Şemsu'd-dîn Muhammed b. Mahmûd-i Âmulî, *Nefâ'isu'l-funûn fî 'arâ'isi'l-'uyûn*, II, neşr. Hâc Mîrzâ Ebu'l-Hasan Şi'rânî, Tahran 1381/2002, s. 257; Hâfîz-i Ebrû, *Zeyl-i Câmi'u't-tevârih-i Reşîdî*, s. 66.

⁷ Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Mebâhis-i Sultâniyye*, s. 56; Benâketî, s. 472-473; Âmulî, II, s. 257; Fasîh-i Hâfî, II, s. 835; Şûşterî, *Mecâlisu'l-mu'minîn*, V, neşr. İbrâhîm 'Arabpûr - Mansûr Sitâyeş - Muhammed Rizâ Muhammediyân - Muhammed Huseyn Hazâ'î - Muhammed 'Alî-yi 'Alî-düst, Meşhed 1392/2013, s. 285. 'Abdullâh-i Kâşânî ise, Olcây-bukâ (*Ölcey-böke*) isminden sonra Mâtmûdâr adının verildiğini kaydederek diğer müelliflerden ayrılmaktadır. Bununla birlikte müellif, ismin anlamı ve şehzâdeye verilmiş sebebi hususunda herhangi bir bilgi vermemektedir (bk. *Târih-i Olcâyâtü Sultân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 3019 [= Kâşânî/Ayasofya], vr. 144a; Kâşânî/Hambli, s. 17).

⁸ Jean Baptiste Chabot, *Histoire du Patriarche Mar Jabalaha III et du moine Rabban Çauma*, Paris 1895 [= Yaballaha/Chabot], s. 95; René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, Türkçe terc. Reşat Uzmen, İstanbul 1980, s. 354; Pier Giorgio Borbone, “Marâgha mdittâ arşkitâ: Syriac Christians in Marâgha under Mongol Rule”, *Egitto e Vicino Oriente*, XL, (2017), s. 115.

⁹ Yaballaha/Budge, s. 27. Ayrıca bk. Josef von Hammer-Purgstall, *Geschichte der Ilchane, das ist der Mongolen in Persien*, II, Darmstadt 1842-1843, s. 182; Dwight M. Donaldson, *The*

verilmiştir.¹⁰ Bir süre sonra ağır bir hastalığa yakalandığı anlaşılan¹¹ şehzâdenin adı, muhtemelen bu rahatsızlığın ardından, Moğol gelenekleri çerçevesinde kendisine nazar değmesini önlemek amacıyla bir kez daha değiştirilerek Harbende'ye çevrilmiştir.¹²

Olcâyâtû'nun, ağabeyi Gâzân (1295-1304)'ın 2 Şa'bân 694/17 Haziran 1295 tarihinde İslâmiyet'i kabul etmesi üzerine, onunla birlikte İslâm'ı kabul ettiği anlaşılmaktadır.¹³ Bu esnada İslâmî ad olarak Gâzân'ın Mahmûd, Olcâyâtû'nun ise Muhammed ismini aldığı kaydedilmektedir.¹⁴

Kaynaklar, Olcâyâtû'nun İslâmiyet'i kabul ettikten sonra evvelâ Hanefî mezhebini benimsediği hususunda hemfikirdir.¹⁵ O, 15 Zî'l-

Shi'ite Religion. A History of Islam in Persia and Irak, London 1933, s. 173; 'Abbâs 'Alî Tefazullî, "Te'sîr-i dîn u ferheng-i İrân ber-hukmrânân-i Mogûl", *Mutâla'ât-i İslâmî*, 31-32, (1375/1996), s. 124.

¹⁰ Yaballaha/Budge, s. 27; Hammer, *Geschichte der Ilchane*, II, s. 182; R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 354; J. A. Boyle, "The Dynastic and Political History of the Il-Khâns", *The Cambridge History of Iran*, V, *The Saljuq and Mongol Periods*, ed. J. A. Boyle, Cambridge 1968, s. 401; Bayarsaikhan Dashdondog, *The Mongols and the Armenians (1220-1335)*, Leiden-Boston 2011, s. 203; Menûçehr Murtafavî, *Tahkik der-bâre-yi dovre-yi İlhânân-i İrân*, Tebrîz 1341/1962, s. 36.

¹¹ Şîrîn Beyânî, *Dîn u devlet der-İrân-i 'ahd-i Mogûl*, II, Tahran 1389/2010, s. 478; Mehdî Hamîdî, "Dîn u mezheb-i İlhânân", *Dîn u mezheb der-'ahd-i İlhânî*, ed. Mes'ûd Feryâmenîş, Tahran 1396/2017, s. 27; Hâmid Şâkiryan, *Bâmdâd-i Teşeyyu' der-hukûmet-i İlhânân*, Bucnûrd 1399/2020, s. 151.

¹² Kâşânî/Hambli, s. 17; E. G. Browne, *ez-Sa'dî tâ-Câmî: Târih-i edebî-yi İrân ez-nîme-yi karn-i heftom tâ âhir-i karn-i nohom-i hicrî 'asr-ı istilâ-yi Mogûl ve Tâtâr*, Farsça terc. 'Alî Asgar Hikmet, Tahran 1339/1960, s. 61; Faruk Sümer, *Çepniler*, İstanbul 1992, s. 32. İbn Tagrîberdî, Harbende adının, şehzâdenin hayatta kalabilmesi için babası Argûn tarafından verildiğini aktarmaktadır (bk. *en-Nucûmu'z-zâhire*, IX, Kâhire 1392/1972, s. 238).

¹³ Reşîdu'd-dîn bu konuda, Gâzân'ın bütün emîrlerle birlikte İslâmiyet'i kabul ettiğini kaydetmektedir (*Târih-i mubârek-i Gâzânî*, neşr. Karl Jahn, *Geschichte Gâzân-Hân's aus dem Ta'rih-i Mubârek-i Gâzânî des Reşîd al-Dîn Fadlallâh b. 'Imâd al-Daula Abû'l-Hâir*, London 1940, s. 79-80). Benâketî'nin verdiği bilgiler de bu yöndedir (bk. Benâketî, s. 455). Hamdullâh Mustevfî, Gâzân'ın yanında bulunan herkesin İslâm'a geçtiğini yazmaktadır (*Zafer-nâme, be-inzimâm-i Şâh-nâme-yi Ebu'l-Kâsim-i Firdevsî. Çâp-i 'aksî ez-rûy-i nusha-yi hattî-yi muverreh-i 807-i hicrî der-Kitâbhâne-yi Britâniyâ (Or. 2833)*, II, Tahran-Wien 1377/1999 [= *Zafer-nâme/BM*], s. 1346). Vassâf ise, 200.000'den fazla kişinin o gün Gâzân ile birlikte İslâm'ı kabul ettiğini aktarmaktadır (*Tezciyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târih-i Vassâf)*, yay. Muhammed Mehdî İsfahânî, Tahran 1338/1959 [= Vassâf/İsfahânî], s. 616). Gâzân'ın İslâm'ı kabulü için daha bk. O. G. Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, s. 92-103.

¹⁴ Hâfîz Huseyn Kerbelâ'î, *Ravzâtu'l-cinân ve cennâtu'l-cenân*, neşr. Ca'fer Sultânû'l-Kurrâ'î, I, Tebrîz 1382/2003, s. 528; Şûşterî, *Mecâlisu'l-mu'minîn*, V, s. 270; Hammer, *Geschichte der Ilchane*, II, s. 182. Ayrıca bk. Osman G. Özgüdenli, "Olcaytu", *DİA*, XXXIII, s. 345.

¹⁵ Kâşânî/Hambli, s. 96; Yûsuf Rahîmlû, "Risâle-yi 'fevâ'id-i Olcâyâtû", s. 143; Şûşterî, *Mecâlisu'l-mu'minîn*, V, s. 276; Şîrîn Beyânî, *Dîn u devlet der-İrân-i 'ahd-i Mogûl*, II, s. 478;

hicce 703/19 Temmuz 1304 tarihinde İlhanlı tahtına oturmuş¹⁶ ve İlhanlı tarihinde ilk defa Hulefâ-yi Râşidîn'in (ilk dört halife) isimlerini bastırıldığı sikkelerde zikretmiştir.¹⁷ Hanefilerin Olcâyâtü'nun yanına gelip gitmelerinin iyice sıklaşması, Şâfiî Vezîr Reşîdu'd-dîn Fazlullâh (öl. 718/1318)'i rahatsız etmişse de o, sultanın Hanefî olmasından dolayı rahatsızlığını açıkça ortaya koyamamıştır.¹⁸ Reşîdu'd-dîn, Olcâyâtü'yu Şâfiî mezhebine geçirmenin yollarını aramış ve neticede zamanın önemli Şâfiî âlimlerinden Mevlânâ Nizâmu'd-dîn 'Abdu'l-Melik el-Merâgî'yi sultanın hizmetine sokmuştur.¹⁹ Mezhepler arasındaki tartışmalara ilgi duyan ve münazaraları yerinde izleyen Olcâyâtü, Nizâmu'd-dîn'in etkisiyle²⁰ on iki sene kaldığı Hanefî mezhebinden 707/1307-8

Sabine Schmidtke, *The Theology of al-'Allāma al-Hillī (d. 726/1325)*, Berlin 1991, s. 23; 'Abdu'r-Refî' Hakikat, *Târih-i conbişhâ-yi mezhebî der-İrân*, III, Tahran 1377/1998, s. 1013; 'Allāme Seyyid Muhammed Huseyn Tihri, *İmâm-şinâsî*, III, Meşhed 1418/1997, s. 131; Mehdî Muvahhidî-niyâ, *Endîşe-yi siyâsî; seviyye-yi penhân-i endîşe-yi Teşeyyu' der-âmedî berferâz-i u furûd-i kelâm-i siyâsî-yi Şi'a; ez-tekvîn tâ 'Allāme el-Hillī*, Tahran 1398/2019, s. 311.

¹⁶ Vassâf, *Târih-i Vassâfu'l-hazre*, IV, neşr. 'Alî-Rizâ Hâciyân-nejâd, Tahran 1388/2009 [= Vassâf/Hâciyân-nejâd], s. 166; Vassâf/İsfahânî, s. 467; Vassâf, *Tahrîr-i târih-i Vassâf*, yay. 'Abdu'l-Muhammed Âyetî, Tahran 1383/2004 [= Vassâf/Âyetî], s. 252; Kâşânî/Hambli, s. 24; Hamdullâh Mustevfî, *Târih-i guzide*, s. 606; Türkçe terc., s. 491; Hâfiz-i Ebrû, *Zeyl-i Câmi'u't-tevârih-i Reşîdî*, s. 66.

¹⁷ Bk. *Ak Akçe. Moğol ve İlhanlı Sikkeleri (Yapı Kredi Koleksiyonları)*, haz. T. Aykut-Ş. Aydın, İstanbul 1992, s. 83; Ömer Diler, *İlhanlar. İran Moğollarının Sikkeleri*, haz. Emine Nur Diler-Garo Kürkman-Johann-Christoph Hinrichs, İstanbul 2006, s. 184-391; Behrâm 'Alâ'u'd-dînî, *Sikkehâ-yi İrân; dovre-yi İlhânân-i Mogül*, Tahran 1397/2018, s. 211-238.

¹⁸ 'Abdullâh-i Kâşânî, Reşîdu'd-dîn'in Hanefî mezhebinden hazetmediğini açıkça zikretmektedir (Kâşânî/Hambli, s. 96). Daha bk. Şüşterî, *Mecâlisu'l-mu'minîn*, V, s. 276; Şîrin Beyânî, *Dîn u devlet der-İrân-i 'ahd-i Mogül*, II, s. 481; 'Alî Devânî, "'Allāme el-Hillî", *Dershâ ez-mekteb-i İslâmî*, 8, (1341/1962), s. 61; Muhammed Rizâ Bârânî, "Nakd u berresî-yi gerâyiş-i İlhânân be-İslâm u Teşeyyu'", *Târih-i İslâm der-Âyine-yi Pejûheş*, 1, (1381/2002), s. 52; Sumeyye Rebî'î, "İslâm der-'ahd-i İlhânî", *Dîn u mezheb der-'ahd-i İlhânî*, ed. Mes'ûd Feryâmeniş, Tahran 1396/2017, s. 95; Câsim Muhâvî Huseyn, "es-Sirâ'u'l-fikrî fî 'ahdî's-sultân Olcâyâtü ve âsârehu's-siyâsiyye", *Belâg*, 8, (1393/1973), s. 50-56, s. 51; Mehdî 'Abâdî, *Târih-i Teşeyyu' der-Âzerbâycân*, Tahran 1395/2016, s. 72; Mes'ûd Gulâmiye, *Merâga: Kohen şehri İrân*, I, Merâga (Tebrîz) 1397/2018, s. 329.

¹⁹ Kâşânî/Hambli, s. 76, 96; Şüşterî, *Mecâlisu'l-mu'minîn*, V, s. 276; Hammer, *Geschichte der Ilchane*, II, s. 217; 'Abbâs İkbâl, *Târih-i Mogül. Ez-hamle-yi Çingîz tâ teşkil-i devlet-i Tîmûr*, Tahran 1388/2009, s. 314; Sabine Schmidtke, *Theology of al-'Allāma al-Hillī (d. 726/1325)*, s. 24; 'Abdu'r-Refî' Hakikat, *Târih-i conbişhâ-yi mezhebî der-İrân*, III, Tahran 1377/1998, s. 1013; Kâmil Mustafâ eş-Şîbî, *Teşeyyu' ve tasavvuf. Tâ-âgâz-i sed-i devâzdehom-i hicrî*, Farsça terc. 'A. Z. Karâgozlû, Tahran 1396/2017, s. 78; 'Abbâs Zeryâb-i Hoyî, "İlhanlı Sarayı'nda Mezheplerin Mücadelesi", Türkçe terc. Osman G. Özgüdenli, *Türkiye İran Araştırmaları Dergisi*, I/2, (2022), s. 129-130.

²⁰ Nizâmu'd-dîn'in, katıldığı münazaralarda defalarca rakiplerinin iddialarını çürütürerek onları ilzam ettiği kaydedilmektedir (bk. el-Meclisî, *Bihâru'l-envâr*, I, Tahran 1362/1983, s. 209;

yılında yüz çevirerek Şâfiî mezhebine geçmiştir.²¹ Bu hadise Hanefî âlimleri rahatsız etmiş, Hanefî ve Şâfiî âlimleri arasında tartışmalar yaşanmıştır.²² Öyle ki, bu durumdan olumsuz etkilenen Olcâytû, İslâm'dan yüz çevirme derecesine gelmiştir. Bunu fırsat bilen Şi'îlerin harekete geçmesiyle Olcâytû'nun Şi'î mezhebine geçiş süreci başlamıştır. Emîr Târamtâz, Seyyid Tâcu'd-dîn-i Âvecî, Şeyh Hasan-i Kâşî ve özellikle de 'Allâme el-Hillî'nin bu süreçte önemli rol oynadığı görülmektedir. Neticede Olcâytû 709/1309 senesinde Şi'î (İmâmiyye/İsnâaşeriyye) mezhebine geçmiştir. Olcâytû'nun mezhep değişikliği, bastırıldığı sikkelerin üzerine On İki İmâm'ın isimleri ve 'Alî veliyyu'llâh ibaresinin zikredilmesi suretiyle yansımıştır.²³ Sultanın vefatından kısa süre önce (716/1316) yeniden Sünnî mezhebine geçtiğine dair kayıtlar da vardır.²⁴

Dinî ve ilmî konulara büyük ilgi duyan Olcâytû'nun devrin tanınmış dinî şahsiyetleriyle irtibat hâlinde olduğu görülmektedir. Bu bağlamda o, Kübrevî şeyhi Sadru'd-dîn İbrâhîm b. Sa'du'd-dîn Hamuvevî el-Cuveynî²⁵ (öl. 722/1322), Safeviyye tarikatının kurucusu Şeyh Safîu'd-dîn-i Erdebilî (öl. 735/1334), Rukniyye tarikatının kurucusu 'Alâ'u'd-devle-yi Simnânî (öl. 736/1335-36), Kalenderî şeyhi Barâk Bâbâ²⁶ (öl. 707/1307), Şeyh Razi'u'd-dîn

Şûsterî, *Mecâlisu'l-mu'minîn*, V, s. 277; Ahmed Meşkûh, *Târih-i Teşeyyu' der-İrân*, Tahran 1358/1979, s. 932; 'Abdu'r-Refî' Hakikat, *Târih-i conbişhâ-yi mezhebî der-İrân*, III, s. 1013; Mes'ûd Gulâmiye, *Merâga: Kohen şehr-i İrân*, I, s. 329; Hâmid Şakiryân, *Bâmdâd-i Teşeyyu' der-hukûmet-i İlhânân*, s. 158).

²¹ Kâşânî/Hambli, s. 96; Şûsterî, *Mecâlisu'l-mu'minîn*, V, s. 277; el-Meclisî, I, s. 209; Ebu'l-Fazl Hatîbî, "Olcâytû", *Dâ'iretu'l-Mu'arif-i Bozorg-i İslâmî*, X, (1380/2001), s. 450; Mehdî Hamidî, "Dîn u mezheb-i İlhânân", s. 28; Mehdî 'Abâdî, *Târih-i Teşeyyu' der-Âzerbâyçân*, s. 72.

²² Kâşânî/Hambli, s. 97-98.

²³ Ö. Diler, *İlhanlar*, s. 396-397, 400-405; Hamîd Rızâ 'Alîzade-i Mukdem, *Pejûheşî der-sikkehâ-yi Olcâytû heştomîn İlhân-i Mogûl*, Tahran 1388/2009, s. 49-76; Behrâm 'Alâ'u'd-dînî, *Sikkehâ-yi İrân; dovre-yi İlhânân-i Mogûl*, s. 239-298.

²⁴ Vassâf/İsfahânî, s. 616; Vassâf/Âyetî, s. 340; Şebânkâre'î, *Mecma'u'l-ensâb*, neşr. Mîr Hâşim Muhaddis, Tahran 1363/1984, s. 272; İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, Türkçe terc. A. Sait Aykut, İstanbul 2017, s. 202-203.

²⁵ Hakkında bk. O. G. Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, s. 93-94.

²⁶ İlhanlılarda büyük bir ün kazanan Barâk Bâbâ, Şamanizm'in heterodoks İslâm'a etkisinin en belirgin örneklerinden birini teşkil etmektedir. Sultan Olcâytû'nun, yakın temas hâlinde olduğu Barâk Bâbâ'ya, elçilik heyetine dâhil ederek çeşitli yerlere gönderdiği bilinmektedir. Meselâ 705/1305-6 yılında dervişlerinin de katıldığı bir heyetle Şam'a, Memlûk sultanı el-Meliku'n-Nâsir'a gönderilişi bunlardan biridir (İbn Hacer, *ed-Dureru'l-kâmine fi a'yâni'l-mî'ati's-sâmine*, I, Beyrût 1414/1993, s. 473; Hilmi Ziya Ülken, *Anadolu'nun Dinî Sosyal Tarihi*, terc. ve haz. Ahmet Taşgın, Ankara 2003, s. 123; O. G. Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, s. 409, n. 334). Öyle ki Barâk Bâbâ "han elçisi" şeklinde meşhur olmuştur (Hüseyn Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, II, İstanbul 1327-1330, s. 461).

Fazlullâh²⁷ ve Kemâlû'd-dîn 'Abdu'r-Rezzâk-i Kâşânî (öl. 730/1330) gibi önemli dinî şahsiyetlerin yanı sıra, Şâfiî âlimler Kutbu'd-dîn-i Şîrâzî²⁸ (öl. 710/1311) ve Mevlânâ Nizâmu'd-dîn 'Abdu'l-Melik el-Merâgî (öl. 716/1316), Şî'î âlimler Seyyid Tâcu'd-dîn-i Âvecî (öl. 711/1312), Şeyh Hasan-i Kâşî (öl. 737/1336?) ve 'Allâme el-Hillî (öl. 726/1325) ile yakın temas hâlinde olmuştur.

Olcâyâtû'nun dinî-mezhebî dünyasının şekillenmesiyle ilgili bu girişten sonra şimdi, İslâmiyet'in onun "ibadet dünyası"na²⁹ ne derecede yansıdığı sorusunun cevabına geçebiliriz. Olcâyâtû'nun ibadet dünyasını; "namaz", "Kur'an", "oruç", "sadaka", "dua" ve "hac" olmak üzere altı başlık altında incelemek mümkündür.

I. Olcâyâtû ve Namaz

Farsçada "tâzim için eğilmek, kulluk, hizmet, ibadet" anlamına gelen namaz (*namâz*)³⁰, Arapça *salât* kelimesinin (çoğulu *salavât*) karşılığı olarak Türkçeye geçmiştir.³¹ İslâm'ın şartlarından biri olup günde beş vakit kılınan namaz, bedenen ifa edilen şekli rükünleri

²⁷ Olcâyâtû, 700/1301 yılı başlarında Şeyh Razîu'd-dîn Fazlullâh'ın elinden hırka giyerek onun müridi olmuştur (bk. Ahmed b. Huseyn Şeyh Harakânî, *Destûru'l-cumhûr*, neşr. Muhammed Takî Dânişpejûh-İrec Afşâr, Tahran 1395/2017, s. 363; Fânî-yi Zonûzî, *Riyâzu'l-cenne*, II, neşr. 'Alî Refî', Kum 1378/1999, s. 115).

²⁸ Dönemin önemli âlimlerinden Kutbu'd-dîn-i Şîrâzî, Olcâyâtû'nun meclislerine katılır, oruç tutar ve cemaatle namaz kılmaktan oldukça hoşlanırdı (es-Safedî, *A'yânü'l-'asr ve a'vânü'n-nasr*, V, neşr. 'Alî Ebû Zeyd-Nebîl Ebû 'Amşe-Muhammed el-Mov'id - Mahmûd Sâlim Muhammed, Beyrût-Dimaşk 1418/1998, s. 411).

²⁹ "Boyun eğme, alçak gönüllülük, itaat, kulluk, tapma, tapınma" gibi manalara gelen "ibâdet" kelimesi, dinî bir istilâh olarak insanın Allah'a karşı saygı, sevgi ve bağlılığını göstermesi ve Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak niyetiyle yerine getirdiği tutum ve gerçekleştirdiği davranışlar, daha genel anlamda ise aynı mahiyetteki düşünüş, duyuş ve sözleri ifade etmektedir (bk. Mustafâ Sinanoğlu, "İbadet", *DİA*, XIX, s. 233-235). Dolayısıyla İslâm'da, ibadetin geniş sahası dâhilinde başta farz olan namaz, oruç, zekât ve haccın yanı sıra dua, tesbih, sena, zikir, tefekkür, istiğfar, salavat, ilim öğrenmek-öğretmek, hasta ziyareti, cenaze taşımak-defnetmek, insanların ihtiyaçlarını gidermek, yardımlaşmak, helal rızık kazanmak için çalışmak, insanlara sıkıntı veren şeyleri ortadan kaldırmak ve insanî ihtiyaçların dinin koyduğu kurallar çerçevesinde karşılanması, halis bir niyetle yapıldığı takdirde, ibadet kapsamında değerlendirilmiştir. Yine İslâm'da müminlerin Allah sevgisi, Allah korkusu, Allah'ın rahmetini ümit etmesi, kazasına razı olması ve nimetlerine şükretmesi gibi içten duyguları da, bir nevi ibadet kabul edilmiştir (Hüseyn Certel, "Dini Hayatta İbadetin Yeri ve Önemi", *Dinî Araştırmalar*, II/4, (1999), s. 211-212).

³⁰ Bk. 'Alî Ekber Dehdâ, *Lugat-nâme*, neşr. Muhammed Mu'in - Seyyid Ca'fer Şehîdî, XIV, Tahran 1377/1998, s. 22731.

³¹ İstilâh olarak namaz (*salât*), tekbirle başlayıp selâmla son bulan, belirli hareket ve sözlerden oluşan bedenî ibadeti ifade etmektedir. Geniş bilgi için bk. M. Kâmil Yaşaroğlu, "Namaz", *DİA*, XXXII, s. 350-357.

olan Allah'a karşı içinde bulunulan duygu ve düşünceleri söz ve davranış olarak ifade edilen sistemli ve kapsamlı bir ibadet biçimidir.

Kaynaklardaki bilgiler, Sultan Olcâytû'nun namaz kıldığını ortaya koymaktadır.³² Nitekim çağdaş müellif 'Abdullâh-i Kâşânî, Olcâytû'nun iki rekât namaz kıldıktan sonra İlhanlı tahtına oturduğunu, ardından ağabeyi Gâzân'ın türbesini ziyaret ettiğini, burada ağladıktan sonra namaz kıлып, dua ederek yoksul ve muhtaçlara bağışlarda bulunduğunu kaydetmektedir.³³ Yine çağdaş müellif Reşîdu'd-dîn Fazlullâh da, Olcâytû'nun namaz kıldığını belirtmektedir.³⁴

'Abdullâh-i Kâşânî'nin bazı rivayetlerinden, Olcâytû'nun beş vakit namaz kıldığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda; Olcâytû'nun Gülistân'da ağabeyi Gâzân'ın yaptırmış olduğu bir köşkte yakın adamlarıyla birlikte eğlenceyle meşgul olduğu bir sırada, yakında bulunan *korucuların* üzerine yıldırım düşmesi ve birkaç kişinin yanarak ölmesi üzerine³⁵, huzura çağrılan *bahşlıların*³⁶; “Bu korkunç yıldırım ve yakıcı şimşek, İslâm ve Müslümanların uğursuzluğundandır. Eğer sultan beş vakit namazı, ezanı ve salavat getirmeyi terk ederse tövbesi kabul olur. Ateşten geçmekle de kendisini kurtuluşa erdirir” şeklindeki sözleri³⁷, Olcâytû'nun

³² 'Abbâs Zeryâb-i Hoyî, “Sâzmân-i idârî-yi İrân der-zemân-i hukûmet-i İlhânân”, *Bezm âverdî-yi diğere*, ed. Sâdik Seccâdî, Tahran 1386/2007, s. 132; Şîrîn Beyânî, *Dîn u devlet der-İrân-i 'ahd-i Mogûl*, II, s. 482.

³³ Kâşânî/Hambli, s. 31.

³⁴ Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Mebâhis-i Sultâniyye*, s. 315.

³⁵ Kâşânî/Hambli, s. 98.

³⁶ Eski ve yeni Türk lehçelerinde “rahip, kâtip, hekim, şair” gibi anlamlara gelen “*bahşi*” kelimesi, eski Uygur metinlerinden itibaren çeşitli Türk lehçelerinde “*bakşı*” (Uygur), “*bahşi*” (Çağatay), “*bağşı*” (Türk), “*bakşı/baksa*” (Kırgız-Kazak) şeklinde geçmektedir. Kelime Moğolca ve Mançuca gibi diğer Altay dillerinde de yaygın olarak kullanılmıştır (bk. M. Fuad Köprülü, “Bahşi”, *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara 1999, s. 145-156; Bertold Spuler, “Bakhshî”, *EP*, I, s. 953; Orhan F. Köprülü, “Bahşi”, *DİA*, IV, s. 520-521).

³⁷ Kâşânî/Hambli, s. 98-99; Menûçehr Murtazavî, *Mesâ'il-i 'asr-i İlhânân*, Tahran 1397/2018, s. 223; Judith Pfeiffer, “Conversion Versions: Sultan Öljeitü's Conversion to Shi'ism (709/1309) in Muslim Narrative Sources”, *Mongolian Studies*, 22, (1999), s. 39; Denise Aigle, *The Mongol Empire between Myth and Reality. Studies in Anthropological History*, Leiden-Boston 2014, s. 114. *Bahşlıların* tüm çabalarına rağmen Olcâytû, İslâm'ı terk etmemiştir. Bu kayıt aynı zamanda, Moğollar arasında İslâmiyet'in hızla yayıldığı bu dönemde, İslâmlaşmaya muhalefet eden bir kitlenin bulunduğunu göstermektedir. Yine, Hanefî ve Şâfiî din adamları arasında gerçekleşen şiddetli bir tartışma neticesinde, Olcâytû'nun önemli emirlerinden biri olan Kutlugşâh'ın diğer emirlere hitaben; “Nedir bu bizim yaptığımız! Cengiz Han'ın kanun (*yasak-yasag*) ve töresini (*yosun*) bıraktık ve köhne Arap dinine geçtik” şeklindeki sözleri de bunu ortaya koymaktadır (bk. Kâşânî/Hambli, s. 98. Ayrıca bk. D. Morgan, “The “Great Yasa of Chinggis Khan”

gündelik hayatında beş vakit namaz kıldığını ortaya koymaktadır. Bu sözlerden etkilenen Olcâytû ve etrafında bulunanların, üç ay boyunca namaz ve diğer ibadetleri yerine getirmediği kaydedilmektedir.³⁸ Bu ifadeden Olcâytû'nun “belirli bir süre” namaz ve diğer ibadetleri terk ettiği anlaşılmaktadır. Ancak bu kayıt aynı zamanda Olcâytû'nun söz konusu hadiseden önce, gündelik hayatında namaz kıldığını da ortaya koymaktadır. Yine Olcâytû'ya nispet edilen “namaz kılmaktaki amaç aziz ve ulu Allah'ı yâd etmektir”³⁹ sözü de onun, namaz ibadetine verdiği önemi göstermesi açısından mühimdir.

Burada vakit namazlarının yanında, Cuma ve bayram namazlarına da değinmekte fayda vardır. Kuşkusuz dinlerde toplu hâlde yapılan ibadetlerin ayrı bir yeri ve önemi vardır.⁴⁰ Kaynaklarda Olcâytû'nun, toplu ibadetlerden biri olan ve ancak cemaatle kılınabilen Cuma namazını eda ettiği yönünde de kayıtlar bulunmaktadır. ‘Abdullâh-i Kâşânî, Olcâytû'nun 20 Zilkade 704/14 Haziran 1305 tarihinde Tebrîz'de Cuma namazını eda ettiğini ve namazdan sonra hayır ve ihsanlarda bulunduğunu aktarmaktadır.⁴¹ Yine aynı müellifin Hanefî ve Şâfiî âlimler arasında Cuma namazı kılındıktan sonra meydana gelen bir münakaşada Olcâytû'nun da hazır bulunduğunu kaydetmesi⁴², onun Cuma namazı kıldığını göstermektedir.

Yılda iki kez cemaatle kılınan bayram namazı da toplu hâlde yapılan ibadetlerden biridir. Kaynaklarda, Olcâytû'nun “bayram namazı” kıldığını dair de bilgiler mevcuttur. Olcâytû'nun, Gılân fethi (706/1307) esnasında Lâhîcân'da dört gün konakladığı ve Kurban Bayramı namazını burada eda ettiği kaydedilmektedir.⁴³

Revisited”, *Mongols, Turks, and Others. Eurasian Nomads and the Sedentary World*, ed. Reuven Amitai-Michal Biran, Leiden-Boston 2005, s. 304; Resûl Ca'feriyân, *Sultân Muhammed Hudâbende Olcâytû ve Teşeyyu'-yi İmâmî der-İrân*, Kum 1380/2001, s. 9-10). Bununla birlikte Olcâytû döneminde Moğolların İslâmlaşması hızla devam etmiştir.

³⁸ Kâşânî/Hambli, s. 99; Kâdî Ahmed-i Gaffârî, *Târih-i cihân-ârâ*, s. 214; el-Meclisî, I, s. 209; Menüçehr Murtazavî, *Mesâ'il-i 'asr-i İlhânân*, s. 223.

³⁹ Şûşterî, *Mecâlisu'l-mu'minîn*, V, s. 288-289.

⁴⁰ İslâmiyet'te Müslümanların kendi aralarında birlik sağlayarak birbirlerine kardeş kadar yakınlaşmaları emredilmiştir (bk. *Kur'an*, III/103).

⁴¹ Kâşânî/Hambli, s. 44.

⁴² Kâşânî/Hambli, s. 97; Yûsuf Rahîmlû, “Risâle-yi ‘fevâ'id'-i Olcâytû”, s. 143; Şûşterî, *Mecâlisu'l-mu'minîn*, V, s. 277; el-Meclisî, I, s. 210; Hammer, *Geschichte der Ilchane*, II, s. 217; Menüçehr Murtazavî, “Dîn u mezheb der-'ahd-i İlhânân-i İrân”, *Zebân u Edeb-i Fârsî*, 45, (1337/1958), s. 49; Şîrîn Beyânî, *Dîn u devlet der-İrân-i 'ahd-i Mogûl*, II, s. 482-483; ‘Alî Devânî, “Allâme el-Hillî”, s. 61.

⁴³ Bk. Hâfiz-i Ebrû, *Zeyl-i Câmî 'u't-tevârih-i Reşîdî*, s. 74; Mîrhând, *Ravzatu's-safâ fi sîreti'l-enbiyâ ve'l-mulûk ve'l-hulefâ*, V, neşr. Cemşîd Kiyânfer, Tahran 1380/2001, s. 4281;

Bütün bu kayıtlar, Olcâytû'nun namaz kıldığına dair herhangi bir şüpheyeye mahal bırakmamaktadır. Ayrıca onun, tahta oturduktan sonra İslâm dinini güçlendirmeye gayret ettiği⁴⁴ ve bu amaçla İlhanlı hâkimiyetinde bulunan topraklarda mescidler inşa ettirdiği aktarılmaktadır.⁴⁵ Yine kaynaklarda 712/1312-13 yılında Rahbe kalesinin ele geçirilmesinden sonra, kuşatma sırasında tahrip olan Mescid-i Câmî'î'nin tamiri için Olcâytû'nun 5.000 dinar ödediği kaydedilmektedir.⁴⁶ Olcâytû'nun İlhanlı ülkesindeki câmî ve mescitlerin inşa ve tamiri için sarfettiği yoğun gayreti, onun namaz ibadetine verdiği önemin tabii bir neticesi olarak değerlendirmek mümkündür.

II. Olcâytû ve Kur'an

İslâmiyet'in kutsal kitabı olan Kur'an-ı Kerîm'i; "Allah tarafından Cebrâil vasıtasıyla mahiyeti bilinmeyen bir şekilde son peygamber Hz. Muhammed'e indirilen, mushaflarda yazılan, tevâtürle nakledilen, okunmasıyla ibadet edilen, Fâtîha sûresiyle başlayıp Nâs sûresiyle biten, başkalarının benzerini getirmekten âciz kaldığı Arapça mûciz bir kelim" şeklinde tanımlamak mümkündür.⁴⁷

Hândemîr, *Habîbu's-siyer*, III, s. 194; Bernard Dorn, *Muhammedanische Quellen zur Geschichte der südlichen Küste des kaspischen Meeres*, IV, St. Petersburg 1858, s. 146.

⁴⁴ Hândemîr, *Habîbu's-siyer*, III, s. 191; Yahyâ b. 'Abdu'l-Latîf-i Kazvîni, *Lubbu't-tevârih*, neşr. Mîr Hâşim Muhaddis, Tahran 1386/2007, s. 173; Mu'înu'd-dîn-i Natanzî, *Muntehabu't-tevârih-i Mu'îni* (*Anonîm-i İskender*), neşr. Jean Aubin, Tahran 1336/1957, s. 141; 'Alî Ekber-i Hitâ'î, *Hitây-name*, neşr. İrec Afşâr, Tahran 1372/1993, s. 427.

⁴⁵ Buna dair bk. Hamdullâh Mustevfî, *Nuzhetu'l-kulûb*, neşr. G. le Strange, London-Leiden 1915, s. 32-33; es-Seyyid Mehdî-yi Kazvîni, *el-Mezâr*, neşr. Cevdet Kazvîni, Beyrût 1426/2005, s. 94; Hâfîz-i Ebrû, *Zeyl-i Câmî'u't-tevârih-i Reşîdî*, s. 68; M. Fuad Köprülü, "Vakıf Müessesesinin Hukukî Mâhiyeti ve Tarihi Tekâmülü", *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, İstanbul 1983, s. 385; Huseyn Sultânzâde, *Târîh-i medâris-i İrân. Ez-'ahd-i bâstân tâ-te'sis-i dâru'l-funûn*, Tahran 1364/1985, s. 164; Sheila S. Blair, "The Mongol Capital of Sultâniyya, 'The Imperial'", *Iran*, 24, (1986), s. 144-145. Ayrıca Olcâytû'nun Müslümanların tahrikiyle Tebrîz'deki bir kiliseyi mescide dönüştürmeye karar verdiği, ancak dayısı Kerayit asıllı Nastûrî-Hristiyan İrencin'in ve başka bazı Nastûrî-Hristiyan emirlerin bu duruma engel olmaları neticesinde bu karardan vazgeçtiği aktarılmaktadır (bk. Yaballaha/Chabot, s. 148-149; Yaballaha/Budge, s. 80; Bertold Spuler, *İran Moğolları. Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350*, Türkçe terc. Cemal Köprülü, Ankara 2011, s. 245; R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 363; J-P. Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, terc. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, İstanbul 2020, s. 434; Şîrin Beyânî, *Dîn u devlet der-İrân-i 'ahd-i Mogûl*, II, s. 488; 'Abdu'r-Refî' Hakikat, *Târîh-i conbişhâ-yi mezhebî der-İrân*, III, s. 1029). Bu hadise aynı zamanda İlhanlı devletinde Olcâytû döneminde hâlâ Hristiyan Moğol emirlerinin mevcudiyetine işaret etmektedir.

⁴⁶ Vassâf, *Târîh-i Vassâfu'l-hazre*, IV, neşr. 'Alî-Rizâ Hâciyân-nejâd, Tahran 1388/2009 [= Vassâf/Hâciyân-nejâd], s. 370-371; Vassâf/İsfahânî, s. 556-557; Vassâf/Âyetî, s. 290.

⁴⁷ Abdulhamit Birışık, "Kur'an", *DİA*, XXVI, s. 383-388.

Kur'an'ın Allah'ın kelamı olduğuna inanan müminlere göre, onu okumak Allah katında sevabı en fazla olan ibadetlerdendir. Bu açıdan Olcâyâtü'nun Kur'an-ı Kerim ile olan ilişkisine bakılacak olunursa; onun zaman zaman Kur'an okuduğu ve Kur'an'a büyük bir saygı gösterdiği görülmektedir.

Olcâyâtü, Müslüman olmadan önce, şehzâdeliği esnasında evvelâ Uygur alfabesi ile Moğolca ve Arap harfleri ile Farsça yazıyı öğrenmişti.⁴⁸ Dolayısıyla da onun Kur'an okuyabildiği anlaşılmaktadır. Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, Olcâyâtü'nun sürekli dinî ilimlerle meşgul olduğunu, bu çerçevede kendisine Kur'an ile ilgili bir konuyu toplayıp yazmasını buyurduğunu, eğer sultan bu konuyu beğenirse, kendisinin Kur'an'ın büyük bir kısmını veya tamamını tefsir edebileceğini aktarmaktadır.⁴⁹ Anlaşıldığına göre Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, Fâtiha⁵⁰ ve Kâfirûn sûrelerini, Olcâyâtü'nun isteği üzerine tefsir etmiştir.⁵¹ Yine Olcâyâtü ve etrafındakilerin Kur'an ile ilgili bazı konularda münazaralarda tartıştıkları görülmektedir.⁵²

⁴⁸ Kâşânî/Hambli, s. 17; O. G. Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, s. 56. Kaynaklar Gâzân, Olcâyâtü ve Ebû Sa'îd gibi İlhanlı hükümdarlarının, Moğol yazısının yanı sıra Farsçayı da iyi derecede bildiklerine işaret etmektedir (Osman G. Özgüdenli, *Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar (Kaynaklar ve Araştırmalar)*, İstanbul 2020, s. 280).

⁴⁹ Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Tevizhât-i Reşîdi*, I, neşr. Hâşim Receb-zâde, Tahran 1394/2015, s. 103.

⁵⁰ Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Tevizhât-i Reşîdi*, I, s. 104.

⁵¹ Bk. Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Tevizhât-i Reşîdi*, II, s. 371-376.

⁵² Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Tevizhât-i Reşîdi*, I, s. 105-117; II, s. 377-378. Olcâyâtü'nun vaktinin önemli bir kısmını ilmi ve dinî meselelere ayırdığı, âlimlerin münazaralarında hazır bulunduğu ve zaman zaman da bizzat bu münazaralara dâhil olduğu bilinmektedir. Reşîdu'd-dîn, sultanın hazır bulunduğu münazaralarda zaman zaman zihnini meşgul eden konularla ilgili sorular sorduğunu, hatta kendi görüşlerini orada bulunan âlimlere kabul ettirebildiğini kaydetmektedir (bk. *Beyânu'l-hakâ'ik*, neşr. Hâşim Receb-zâde, Tahran 1386/2008, s. 85-90, 394-395; *Mebâhis-i Sultâniyye*, s. 99. Daha bk. Mukaddes-i Erdebîlî, *Hadîkatu'ş-Şî'a*, neşr. Sâdik Huseyn Zâde-'Alî Ekber Zemânî-nejâd, Kum 1378/1999, s. 109-110; Ebû Tâlib Huseynî-yi Turbetî, *Tuzûkât-i Timûri*, Tahran 1342/1963, s. 188-194; Muhammed Zemân b. Kelb-'Alî-yi Tebrîzî, *Ferâ'idu'l-fevâ'id. Der-ahvâl-i medâris ve mesâcid*, neşr. Resûl Ca'feriyân, Tahran 1373/1994, s. 287-288; Şüşterî, *İhkâku'l-hak ve izhâku'l-bâtil*, III, neşr. Seyyid Şehâbeddin Mar'aşî-yi Necefî, Kum 1409/1988, s. 272-274). Yine müellif, Olcâyâtü'nun âlimlerle yaptığı muhtelif konulardaki konuşmalarda, pek çok ilimden haberdar olduğunu ve bu konularda yaptığı yorum ve verdiği cevaplarla hazır bulunan bütün âlimleri şaşırttığını aktarmaktadır. Bu âlimlerin kendisine; "sultan ilimler hakkında bir şey okumadığı, kitapları mütalaa etmediği ve eğitim almadığı hâlde, nasıl oluyor da pek çok ilmi mevzuu en ince ayrıntısına kadar biliyor ve bunlardan haberdar olabiliyor?" diye sorduklarını, bunun üzerine kendisinin "bir kimsenin, âlimlerden, hakîmlerden ve kitaplardan bir şey öğrenmesi şaşılacak bir durum değildir. Asıl şaşılmaması gereken, bir şey öğrenmemesi ve bilmemesidir" cevabını verdiğini kaydetmektedir (bk. *Beyânu'l-hakâ'ik*, s. 84). Reşîdu'd-dîn'in burada "öğretilmemiş bilgeliğe" dikkat çekerek Olcâyâtü'nun durumunu Hz. Muhammed'in okuma-yazma bilmediği (ümmî) hâlde birçok şeyden haberdar oluşuna benzettiği anlaşılmaktadır.

Olcâytü'nun Kur'an'a olan yakın ilgisi sadece ilmî meclislerde Kur'an âyetleri üzerine sohbetlerle sınırlı kalmamıştır. Sultanın yaptırmış olduğu mimarî eserlere yazdırdığı Kur'an âyetleri de onun Kur'an'a olan bağlılığını ortaya koymasından önemlidir.⁵³ Ayrıca sultanın isteğiyle, ebatı oldukça büyük, tezhip sanatıyla yazılmış 30 ciltlik bir Kur'an hazırlanmıştır.⁵⁴ Yine, Rahbe kalesinin muhasarası esnasında yaşanan bir hadise de Olcâytü'nun Kur'an'a olan saygısını ortaya koymaktadır. Buna göre, kuşatma sırasında Emîr Çobân ve Reşîdu'd-dîn Fazlullâh'ın Olcâytü'nun huzuruna gelerek “Onlar (kaledekiler) Müslüman ve aylardan Ramazan. Sen de Müslümansın! Geceleri Kur'an okuyanların, çocukların ve kadınların seslerini duyuyorsun” dedikleri ve bunun üzerine Olcâytü'nun muhasarayı kaldırdığı kaydedilmektedir.⁵⁵ Elbette kuşatmanın kaldırılması sadece bu nedene bağlı olarak açıklanamaz.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Olcâytü'nun okuma-yazma bildiği aşikârdır. Reşîdu'd-dîn'in burada Olcâytü'nun ilmî ve kemâlî büyüklüğünün kimseden bir şey öğrenmeye gerek bırakmadığına dikkat çektiği anlaşılmaktadır.

⁵³ Bk. ‘Abdullâh-i Kûçânî, *Kunbed-i Sultâniyye be-istinâd-i ketibehâ*, Tahran 1381/2002; Majeed Tehnyat, “The Role of the Qur'anic and Religious Inscriptions in the Buq'a Pîr-i Bakrân, Isfahan: The Shî'î Reign of Öljeytü Khudâbande in İlkhânîd Iran”, *Journal of Qur'anic Studies*, 10, (2008), s. 111-123; Sheila S. Blair, *Text and Image in Medieval Persian Art*, Edinburgh 2013, s. 123; Muhammed Rızâ Giyâsiyân, “Mutâla'a-yi tatbîkî-yi tezhîb-i Kur'anhâ-yi Olcâytü ve tezhîb-i mi'mârî-yi İlhânî”, *Pejûheşî-yi Mutâla'ât-i Hüner-i İslâm*, 18, (1392/2013), s. 117-130.

⁵⁴ Sultan Olcâytü'nun emri ile hazırlanan Kur'an-ı Kerimler büyük sanat eserleridir. Meselâ Olcâytü'nun emri ile Bağdâd'da kitaplaştırılmış ve her bir sayfası ortalama 70×50 cm. boyutunda olan bir Kur'an günümüze ulaşmıştır. Onun başlangıçta sipariş verdiği Kur'an-ı Kerimlerde Moğolca “Olcâytü” adını tercih ederken, 713/1313 yılından sonra verdiği siparişlerde “Muhammed Hudâbende” ismini tercih ettiği görülmektedir. Bu eserlerin hâşiyelerinde On İki İmâm'a dualar yer almıştır (bk. Muhammed Rızâ Giyâsiyân, “Mutâla'a-yi tatbîkî-yi tezhîb-i Kur'anhâ-yi Olcâytü ve tezhîb-i mi'mârî-yi İlhânî”, s. 119). Olcâytü için hazırlanmış olan Kur'an için ayrıca bk. David Morgan, *The Mongols*, Oxford 2007, s. 161.

⁵⁵ es-Safedî, *A'yânu'l-'asr ve a'vânu'n-nasr*, II, s. 170-171; es-Sehâvî, *et-Tuhfetü'l-latîfe fî târîhi'l-Medîneti's-şerîfe*, I, Beyrût 1414/1993, s. 251. Buna benzer bir olay Olcâytü'nun şehzâdeliği sırasında Kert hanedanına karşı vermiş olduğu mücadelede de görülmektedir. Olcâytü 698/1299 yılında Eskelce (*Amânkûh*) kalesinin kuşatmasını sürdürdüğü sırada şehir halkı Şeyhu'l-İslâm Hâce Şihâbu'd-dîn-i Câmî vasıtasıyla sulh istemiştir (Seyf-i Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, neşr. Gulâm-Rizâ Tabâtabâ'î-Mecd, Tahran 1385/2006, s. 459-460; Hândemîr, *Habîbu's-siyer*, III, s. 151). Olcâytü'nun huzuruna çıkan Şeyhu'l-İslâm; “Ey âdil Padişah! ‘Nikûdariler günahkârdırlar, bu sebeple onları ve onları himaye ettiği için Melik Fâhru'd-dîn'i istiyorum’ diye buyurdunuz. Ancak Melik Fâhru'd-dîn şu an şehirde yok ve Nikûdariler de ortadan kayboldular. Neden muharebe ediyorsunuz ve haksız yere Müslümanların kanını döküyorsunuz?” deyip sözlerini dinî ifadelerle sürdürmüş ve Olcâytü'nun İslâmî yönünden istifade ederek onu, sulh yapmaya ikna etmeye çalışmıştır (Hâfiz-i Ebrû, *Târîh-i Selâtin-i Kert*, neşr. Mîr Hâşim Muhaddis, Tahran 1389/2011, s. 100).

Ancak bu kayıt, Olcâytû'nun İslâm'a karşı hissettiği içten ve samimi duyguları ortaya koymasından önem arz etmektedir.

III. Olcâytû ve Oruç

İslâm'ın beş şartından biri olan oruç, “bir şeyden uzak durmak, bir şeye karşı kendini tutmak” anlamına gelen Arapça *savmın* (*siyâm*) Farsça karşılığı olan *rûze* sözcüğünün Türkçeleşmiş hâlidir⁵⁶. Kaynaklarda Gâzân'ın oruç tuttuğu yönünde açık bir kayıt bulunurken⁵⁷, Olcâytû'nun oruç tuttuğuna dair herhangi bir mâlûmata sahip değiliz. Bununla birlikte Olcâytû'nun “Oruç tutmadaki amaç açlığa gücü yetmektir”⁵⁸ sözü, onun oruç ibadetine verdiği ehemmiyeti göstermesi açısından önemlidir.

IV. Olcâytû ve Sadaka

Arapçada “gerçek olmak; doğruluk” gibi anlamlara gelen *sıdk* kökünden türeyen *sadaka* (çoğulu *sadakât*) kelimesi, Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak için ihtiyaç sahiplerine yapılan gönüllü veya dinen zorunlu maddî yardımları, bu çerçevede verilen para veya eşyayı ifade etmektedir.⁵⁹ Dönemin müelliflerine göre oldukça ahlâklı ve âdil bir hükümdar olan Olcâytû⁶⁰, tahta çıktıktan hemen sonra ağabeyi Gâzân'ın türbesini ziyaret ederek, burada namaz kılıp dua etmiş, yoksul ve muhtaçlara bağışlarda bulunmuştur.⁶¹ Onun sonraki dönemlerde de zaman zaman Gâzân'ın türbesini ziyaret ettiği ve burada sadakalar verdiği rivayet edilmektedir.⁶² Meselâ o, 10 Rebî'ü'l-evvel 704/11 Ekim 1304 tarihinde Tebrîz'e giderek ağabeyi

⁵⁶ İstılâh olarak oruç, tan yerinin ağarmasından güneşin batmasına kadar geçen sürede şer'an belirlenmiş ibadeti yerine getirmek niyetiyle yeme, içme ve cinsel ilişkiden uzak durmayı ifade eder (bk. Ali İhsan Yitik, “Oruç”, *DİA*, XXXIII, s. 414-416).

⁵⁷ Gâzân'ın “İslâmî kaideleri öğrendiği ve Ramazân ayında oruç tuttuğu” bilinmektedir (bk. Charles Melville, “Pādshāh-i Islām: The Conversion of Sultān Mahmūd Ghāzān Khān”, *Pembroke Papers, I, Persian and Islamic Studies In honour of P. W. Avery*, ed. Charles Melville, Cambridge 1990, s. 164; O. G. Özgüdenli, *Gāzān Han ve Reformları (1295-1304)*, s. 96.

⁵⁸ Şüsterî, *Mecâlisü'l-mu'minîn*, V, s. 288-289.

⁵⁹ Bu yönüyle sadaka, genellikle maddî bir değerın ihtiyaç sahibine hibe edilmesi yoluyla gerçekleşen bir ibadettir (bk. Ali Duman, “Sadaka”, *DİA*, XXXV, s. 383-384).

⁶⁰ Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Letâ'ifu'l-hakâ'ik*, II, neşr. Hâşim Receb-zâde, Tahran 1394/2015, s. 874; Şeyh Hasan-i Kâşî, *Târih-i Muhammedî*, neşr. Resûl Ca'feriyân, Kum 1377/1998, s. 50; Hamdullâh Mustevfi, *Târih-i guzîde*, s. 606; Türkçe terc., s. 491; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, II, neşr. Ahmed el-Arnâvût-Turkî Mustafa, Beyrût 1420/2000, s. 129; E. G. Browne, *ez-Sa'dü tâ-Câmî*, s. 67; Huseyn Sultânzâde, *Târih-i medâris-i İrân*, s. 163-164.

⁶¹ Kâşânî/Hambli, s. 31; H. Howorth, *History of the Mongols. From the 9th to the 19th Century*, III, *The Mongols of Persia*, London 1888, s. 536.

⁶² Kâşânî/Hambli, s. 41, 44, 52, 83.

Gâzân'ın türbesini ziyaret etmiş ve ihtiyaç sahiplerine pek çok sadaka vermiştir.⁶³ Yine sultan, 715/1315 yılında, Rab'-i Reşîdî'yi ziyaret ettikten sonra babası Argûn'un köşkünde iki gün konakladığı sırada dervişlere, muhtaçlara ve yoksullara sadakalar bağışlayarak yardımlarda bulunmuştur.⁶⁴ Vaktinin büyük bir kısmını ilmî meselelere ayıran Olcâyâtû'nun, dervişler ile bolca zaman geçirerek onlara büyük bağışlarda bulunduğu kaydedilmektedir.⁶⁵ Ayrıca kaynaklarda cömert bir hükümdar olduğu rivayet edilen Olcâyâtû'nun⁶⁶, hanımı İl-tüzmiş (*İl-düzmiş/İl-tüzmiş*)⁶⁷ Hatun ve vezîri Reşîdu'd-dîn Fazlullâh'a mektup göndererek oğulları Bistâm, Bâyezîd ve Tayfûr için sadakalar vermelerini buyurduğu aktarılmaktadır.⁶⁸ Yine Olcâyâtû'nun dervişlere, muhtaçlara, yoksullara ve özellikle de seyyidlere (*sâdât*)⁶⁹ sadakalar dağıtıp pek çok bağışta bulunduğu bilinmektedir.⁷⁰ Sultanın, İslâm'da mübarek

⁶³ Kâşânî/Hamblî, s. 41. Ayrıca 709/1310 yılında Selmân-i Fârsî'nin türbesini ziyaret eden Olcâyâtû burada bir kümbet inşa ettirmiş, bu kümbet ile aynı ölçüde bir hankâh da yaptırarak nakit paranın yanı sıra burada yiyecek ve içeceğin de bulundurulmasını buyurmuştur. Böylece türbe ziyaretinde bulunanların hem güvenliği sağlanmış hem de yeme-içme gereksinimleri karşılanmıştır (bk. Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Beyânu'l-hakâ'ik*, s. 332-333; Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, "Fâide-yi ziyâret", neşr. İrec Afşâr, *Ferheng-i İrân-zemîn*, 23, (1357/1978), s. 83-84). Yine, İsnâaşeriyye'nin altıncı imamı Ca'fer b. Muhammed es-Sâdık (öl. 148/765)'in türbesinin yanında ziyaretçi ve yolcular için bir hankâh inşa ettirerek türbenin önünde eyvânlı bir gölgelik yaptırmıştır (Ahmed b. Huseyn Şeyh Harakânî, s. 363; Şûsterî, *Mecâlisu'l-mu'minîn*, IV, s. 56; Fânî-yi Zonûzî, II, s. 115).

⁶⁴ Kâşânî/Hamblî, s. 178-179.

⁶⁵ Âmulî, II, s. 259. Mu'înu'd-dîn-i Natanzî'nin Olcâyâtû hakkındaki; "Her zaman seyyid, şerîf, fakîh ve âriflere sahip çıkardı" sözleri de dikkate değerdir (bk. *Muntehabu't-tevârih-i Mu'îni*, s. 154).

⁶⁶ İbnu'l-Verdî, *Tetim-metu'l-muhtasar fi ahbâri'l-beşer*, (*Ta'rîhu İbni'l-Verdî*), II, Beyrût 1417/1996, s. 256; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye fi't-ta'rîh*, XIV, Beyrût 1988, s. 77; Türkçe terc. Mehmet Keskin, *el-Bidâye ve'n-nihâye. Büyük İslâm Tarihi*, XIV, İstanbul 1995, s. 146.

⁶⁷ Anne tarafından soyu Cengiz Han'a dayanan İl-tüzmiş (*İl-düzmiş/İl-tüzmiş*) Hatun, Kongürât (*Qonggirat*) kabilesinden Kutlug-timûr Kürgen'in kızı idi. *Hâtûn-i mu'azzama* unvanı ile Olcâyâtû'nun en yüksek mertebeli hanımı durumundaydı (Kâşânî/Ayasofya, vr. 139b; Kâşânî/Hamblî, s. 7, 49, 83, 237; Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Mebâhis-i Sultâniyye*, s. 61).

⁶⁸ Kâşânî/Hamblî, s. 237. Ayrıca bk. H. Howorth, *History of the Mongols*, III, s. 544.

⁶⁹ Hz. Muhammed'in soyundan gelen kimselere "*Seyyid/sâ'd*" (Farsça çoğul şekli *sâdât*) denir (bk. 'Alî Ekber Dehhodâ, *Lugat-nâme*, IX, s. 13877-13878, 13219; Muhammed Mu'în, *Ferheng-i Fârsî*, II, Tahran 1371/1992, s. 1975).

⁷⁰ Kâşânî/Hamblî, s. 179; Hâdemîr, *Hulâsatu'l-ahbâr fi beyâni ahvâli'l-âhyâr*, neşr. Mîr Hâşim Muhaddis, Tahran 1399/2020, s. 827. Gâzân Han da Sünnî olmasına rağmen seyyidleri aziz ve muhterem sayarak onlara bağış ve ihsânlarda bulunmuştur. 702/1302 yılında yayınladığı bir fermânla, yolculuk eden seyyidlerin ağırlanması için ülkenin muhtelif şehirlerinde *dâru's-siyâde* adı verilen "konaklama yerleri" inşa edilmesini buyurmuştur. Kısa süre içerisinde başta Tebrîz (Şenb-i Gâzân), İsfahân, Şîrâz, Bağdâd, Kirmân, Kâşân, Yezd, Sivas, Kûfe ve Necef gibi önemli şehirler olmak üzere, ülkedeki pek çok yerleşim merkezinde

sayılan Cuma günlerinde de, Cuma namazını kılıp hayırlar dağıttığı ifade edilmektedir.⁷¹ Hatta onun ölüm döşeginde dahi esirlerin serbest bırakılmasını ve sadakalar verilmesini buyurduğu kaydedilmektedir.⁷² Bu durum İslâm'ın kaidelerinden biri olduğu kadar eski Moğol gelenekleriyle de ilgilidir. Zira olumsuz hadiselerle karşılaşıldığında, Moğol gelenekleri doğrultusunda kötü ruhlardan korunmak için bağış (sadaka) yapılmakta ve/veya kurban kesilmekteydi.⁷³

V. Olcâytû ve Dua

Dua kelimesi Arapçada “çağırarak, seslenmek, istemek; yardım talep etmek” anlamındaki *da 'vet* ve *da 'vâ* kelimeleri gibi masdar olup, “küçükten büyüğe, aşağıdan yukarıya vâki olan talep ve niyaz” anlamında isim şeklinde de kullanılmaktadır. Kelime İslâm literatüründe, Allah'ın yüceliği karşısında kulun aczini itiraf etmesini, sevgi ve tâzim duyguları içinde Allah'tan lutuf ve yardım dilemesini ifade etmektedir.⁷⁴

İlhanlı devletinde Gâzân Han'ın İslâm'a geçmesiyle birlikte İslâmiyet resmîyet kazanmış ve Moğollar arasında hızla yayılmaya başlamıştı. Yukarıda da değinildiği gibi Olcâytû, şehzâdeliği sırasında ağabeyi Gâzân ile birlikte İslâmiyet'i kabul etmiştir. Olcâytû'nun İslâm'ı kabul ettikten sonra Allah'a yaklaşmanın yollarını aradığı, yasak ve yanlış şeyleri yapmamaya çalışarak günah

*dâru's-siyâde*ler inşa edilip buralara önemli miktarda gelir vakfedilmiştir (O. G. Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, s. 335; A. Bausani, “Religion under the Mongols”, *The Cambridge History of Iran, V, The Saljuq and Mongol Periods*, ed. J. A. Boyle, Cambridge 1968, s. 543-544). Ayrıca Olcâytû da henüz Sünnî iken Sultâniyye'de *dâru's-siyâde* inşa ettirmişti (Hâfız-i Ebrû, *Zeyl-i Câmî'u't-tevârîh-i Reşîdî*, s. 68; Huseyn Sultânzâde, *Târih-i medâris-i Irân*, s. 164). Esasen Olcâytû'nun gerek Sünnî gerekse Şî'î olduğu dönemlerde Hz. 'Alî ve Ehl-i Beyt'e derin bir sevgisinin olduğu kaynaklarda zikredilmiştir (bk. Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Es'ile ve ecvibe*, II, neşr. Rizâ Şa'bânî, İslâmâbâd 1371/1993, s. 249; Kâşânî/Hambli, s. 99-100; Şebânkâre'i, s. 271; Hâdemîr, *Meâsiru'l-mulk*, neşr. Mîr Hâşim Muhaddis, Tahran 1372/1994, s. 161; Şüşterî, *Mecâlisu'l-mu'minîn*, V, s. 271, 285; Kelb-'Alî-yi Tebrîzî, s. 287; Şîrîn Beyânî, *Dîn u devlet der-Îrân-i 'ahd-i Mogûl*, II, s. 485-486; Mehdî 'Abâdî, *Târih-i Teşeyyu' der-Âzerbâycân*, s. 78).

⁷¹ Kâşânî/Hambli, s. 44.

⁷² Vassâf/İsfahânî, s. 616; Vassâf/Âyetî, s. 340.

⁷³ J-P. Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, terc. Aykut Kazancıgil, İstanbul 1991, s. 200; Pai-nan Rashid Wu, *Sukût-i Bagdâd ve hukmrevâ'i-yi Mogûlân der-'Irâk (Miyân-i sâlhâ-yi 1258 ve 1335 milâdî)*, Farsça terc. Esedullâh Âzâd, Meşhed 1368/1989, s. 176.

⁷⁴ Bunun yanında Allah'a sunulacak talepleri sözlü veya yazılı olarak dile getiren metinlere de dua denilmektedir (bk. Osman Cilacı, “Dua”, *DİA*, IX, s. 529-530).

işlemekten sakındığı kaydedilmektedir.⁷⁵ Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, Olcâyütü'nun önceki İlhanlı hükümdarlarından çok daha dindar⁷⁶ ve kerâmet sahibi bir kişiliğe sahip olduğunu aktarmaktadır.⁷⁷ Kaynaklarda onun, üç günlük taç giyme merasiminden sonra, İslâm hükmünce yasak olan şeylerden uzak durulması ve Müslüman din adamlarının sözlerinin uygulanması yönünde fermân verdiği belirtilmektedir.⁷⁸

Ahiret inacına sahip olduğu bazı sözlerinden de açıkça anlaşılan Olcâyütü'nun⁷⁹, bütün müminler gibi Allah'a dua ettiği kaydedilmektedir. Meselâ ağabeyi Gâzân'ın mezarını ziyaret ederek

⁷⁵ Kâşânî/Hambli, s. 25. Şeyh Hasan-i Kâşî, Sultan Olcâyütü için *der-mulket u dîn u hukm u imân / û râst hukûmet-i Suleymân / in ast nişân-i şehriyârî / in ast kemâl-i kâmkârî* şeklinde ifadeler kullanmaktadır (bk. *Târîh-i Muhammedî*, s. 50). Ayrıca Olcâyütü'nun ibadete son derece önem verdiği, tahta çıkmasının hemen ardından emirler arasında ibadet, oruç ve namazla tanınanları kendisine dost olarak seçip, meclislerine dâhil etmesinden anlaşılabilir. Bu emirler arasında Tûkmâk, 'Alî Kûşçî, Hirze, Muhammed Sorokân Bâşkîrd, Tâş-temûr ve Bûcây da bulunmaktaydı (bk. Kâşânî/Hambli, s. 28-29). Öte yandan Gâzân döneminde İslâm'ın Moğollar arasında hızla yayılmaya başladığı ve pek çok Moğol emirinin İslâmiyet'i kabul ettiği bilinmektedir. Bu durum Olcâyütü'nun hükümdarlığı zamanında da devam etmiştir. Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, Olcâyütü zamanında binlerce kişinin Müslüman olduğunu (*Tevzihât-i Reşîdî*, I, s. 323) ve onlarca Yahudi'nin Olcâyütü İslâmiyet'i kabul ettiği sırada onun vasıtasıyla İslâm'ı benimsediğini kaydetmektedir (*Tevzihât-i Reşîdî*, II, s. 453). Yine Olcâyütü'nun 707/1307-8 yılında Ermenistan ve Gürcistan halkına İslâm'a girmeleri konusunda baskı yaptığı da ifade edilmektedir (B. Spuler, *İran Moğolları*, s. 245; Şîrîn Beyânî, *Dîn u devlet der-İrân-i 'ahd-i Mogûl*, II, s. 488; Mehdi Kebkî, "Mesîhiyyet der-'asr-i İlhânî", *Dîn u mezheb der-'ahd-i İlhânî*, ed. Mes'ûd Feryâmeniş, Tahran 1396/2017, s. 85).

⁷⁶ Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Mebâhis-i Sultâniyye*, s.73.

⁷⁷ Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Beyânu'l-hakâ'ik*, s. 85, 377; Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Mebâhis-i Sultâniyye*, s. 72-73. 'Abdullâh-i Kâşânî de Olcâyütü'nun kerâmet sahibi bir hükümdar olduğuna dikkat çekerek bu konuda çeşitli örnekler vermektedir (bk. *Târîh-i Olcâyütü/Hambli*, s. 234-238). Ayrıca bk. Jonathan Brack, *Mediating Sacred Kingship: Conversion and Sovereignty in Mongol Iran*, Basılmamış Doktora Tezi, University of Michigan, Michigan 2016, s. 232-233; Jonathan Brack, "Theologies of Auspicious Kingship: The Islamization of Chinggisid Sacral Kingship in the Islamic World", *Comparative Studies in Society and History*, LX/4, (2018), s. 1163-1164.

⁷⁸ Hâfîz-i Ebrû, *Zeyl-i Câmi'u'l-tevârih-i Reşîdî*, s. 66; 'Abbâs İkbâl, *Târîh-i Mogûl*, s. 308; Şîrîn Beyânî, *Dîn u devlet der-İrân-i 'ahd-i Mogûl*, II, s. 479. 'Abdullâh-i Kâşânî, Olcâyütü'nun dinî konulara ilgi duyduğunu, bu çerçevede hareket ederek dini koruduğunu, adaleti yayarak hayır ve hasenatı arttırmaya çalıştığını; "İnsanlar meliklerinin dini üzerindedir" sözü gereğince, halkın da bu yönde hareket ettiğini kaydetmektedir (bk. Kâşânî/Hambli, s. 107).

⁷⁹ Olcâyütü'nun "Şüphesiz ölüm hakıdır. Herkes bir gün dirilecek ve hesaba çekilecek, cennetlikler cennete, ceहनemlikler ceहनeme girecektir" şeklindeki sözleri (bk. Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Beyânu'l-hakâ'ik*, s. 378), onun "ahiret inancı" hakkındaki düşüncelerini yansıtmayı açısından önemlidir. Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Letâ'ifu'l-hakâ'ik* isimli eserinde de Olcâyütü'nun benzer bir ifadesine yer vermiştir: *Bâyed ki mu'min elbette be-behş der-âyed ve meşhûr ki sâhib-i mezlime bî-rizâ-yi hesm der-ne-tevâned refi...* (bk. *Letâ'ifu'l-hakâ'ik*, I, s. 95).

burada namaz kıyıp, dua ettiği ve yoksullara bağışlarda bulunduğu aktarılmaktadır.⁸⁰ Ayrıca Olcâytû Sultâniyye’de hatunlar, şehzâdeler ve emirlerin huzurunda cülûs merasimini icra ettikten sonra⁸¹, tahttan aşağı inip Allah’a secde ederek; “Ey Allah’ım! Büyüklük, padişahlık, saltanat ve memleket senindir. Ben Harbende, bütün kullarımdan daha küçüğüm. Ama taç ve izzeti bana bağışladın ve saltanat kaftanımı bana giydirdin. Ben ki, buna teveccüh göstermedim ve senin verdiğin nimetler için şükür vazifemi yerine getirmediğim” şeklinde dua etmiştir.⁸² Olcâytû’nun bu duasında dikkat çeken hususlardan biri, bu dönemde Hudâbende ismini kullanmasına rağmen Allah’a “ben Harbende” şeklinde yakarmış olmasıdır. O böyle bir hitapla, muhtemelen Allah’ın yüceliği karşısında kulun acizliğini göstermek istemiş olmalıdır.

Olcâytû’nun dua etmesi ile ilgili Reşîdu’-d-dîn Fazlullâh tarafından kaydedilen “ilginç” bir hadise dikkate değerdir. Müellif, Olcâytû’nun 15 Şa’bân 709/18 Ocak 1310 tarihine denk gelen Berat gecesi, kendisi ile birlikte Selmân-i Fârsî’nin türbesini ziyaret ettiğini⁸³ belirterek, sultanın seher vakti türbeye ulaştığını, boy abdesti aldıktan sonra Mu’zem Tûkmâk, Karâ Muhammed ve Hâce gibi emirlerle oturduğu bir sırada ansızın türbenin nûrlar içinde kaldığını, sultanın yanındaki üç emir ile birlikte türbeyi ziyaret ettiğini, bu hadisenin türbenin ziyaretçileri tarafından sultanın gelişine bağlandığını ve orada bulunan herkesin dua ettiğini zikretmektedir.⁸⁴

VI. Olcâytû ve Hac

Arapçada “gitmek, yönelmek; ziyaret etmek” anlamlarına gelen *hac* kelimesi, fıkıh ıstılâhı olarak imkânı olan her Müslüman’ın

⁸⁰ Kâşânî/Hambli, s. 31; H. Howorth, *History of the Mongols*, III, s. 536.

⁸¹ Olcâytû’nun 15 Zilhicce 703/19 Temmuz 1304 tarihinde Ucân’da İlhanlı tahtına oturduğu ve burada cülûs töreni düzenlediği bilinmektedir (bk. Kâşânî/Hambli, s. 24-25; Vassâf/Hâciyân-nejâd, IV, s. 166, 169; Vassâf/İsfahânî, s. 467-469). Muhtemelen Olcâytû, İlhanlı devletinin merkezini Tebrîz’den Sultâniyye’ye taşıdıktan sonra burada ikinci defa cülûs töreni düzenletmiş ya da Şûşterî, Ucân yerine Sultâniyye ismini kaydederek hataya düşmüştür.

⁸² Şûşterî, *Mecâlisu’l-mu’minîn*, V, s. 287-288. Olcâytû, nasıl dua edilmesi gerektiği hususuna da dikkat çekmiştir. O, eğer insan Allah’tan bir talepte bulunacaksa, bunun faydalı ve gerçekleştirilebilir olmasına dikkat etmesi gerektiğini vurgulamıştır (bk. Reşîdu’-d-dîn Fazlullâh, *Beyânu’l-hakâ’ik*, s. 90).

⁸³ Reşîdu’-d-dîn Fazlullâh, etraftaki bölgelerden pek çok insanın Berat gecesinde Bağdâd’a gelerek Selmân-i Fârsî’nin türbesini ziyaret ettiğini kaydetmektedir (bk. *Beyânu’l-hakâ’ik*, s. 331-332).

⁸⁴ Reşîdu’-d-dîn Fazlullâh, *Beyânu’l-hakâ’ik*, s. 332-333; Reşîdu’-d-dîn Fazlullâh, “Fâide-yi ziyâret”, s. 83-84.

belirlenmiş zaman içinde Kâbe, Arafat, Müzdelife ve Mina'yı ziyaret etmesi ve belli bazı dinî görevleri yerine getirmesi suretiyle yaptığı ibadeti ifade etmektedir.⁸⁵ Moğolların zaman zaman hâkim oldukları bölgelerdeki Müslümanların hacca gitmelerine engel oldukları ve bu sebeple hac ibadetinin güçleştiği bilinmektedir. Bu durum Bağdâd idarecisi 'Alâ'u'd-dîn 'Atâ Melik-i Cuveynî'nin Abâkâ Han (1265-1282)'dan hac yollarını açmasını ve bu yolları devlet kontrolü ile denetletmesini istemesine kadar devam etmiştir. Abâkâ, Cuveynî'nin bu isteği doğrultusunda 667/1269 yılında hacca giden yolların açılması için fermân vermiştir.⁸⁶

İslâmiyet'i kabul eden Ahmed Tekûdâr (1282-1284)⁸⁷, İlhanlı tahtına oturduktan sonra hac meselesine büyük önem vermiş ve bu çerçevede bazı vakıflardan gelen yıllık gelirleri Mescid-i Harâm'a⁸⁸ bağlamıştır.⁸⁹ Ancak Ahmed Tekûdâr'ın ölümünden sonra yerine geçen Argûn Han'ın, Yahudi asıllı vezîri Sa'du'd-devle'nin telkinleri neticesinde, Kâbe'yi yıktırmayı düşündüğü nakledilmektedir.⁹⁰

⁸⁵ Bk. Ömer Faruk Harman, "Hac", *DİA*, XIV, s. 382-386.

⁸⁶ Mehnâz Müsevî Mukaddem Turbetî, *Hac ez-sukût-i hukûmet-i İlhânî tâ-pâyân-i hukûmet-i Timûriyân*, Tahran 1393/2014, s. 36. İlhanlıların hacı yasaklamalarında, Memlûklarla yürüttükleri askerî-iktisadî mücadelenin etkili olduğu anlaşılmaktadır.

⁸⁷ Ahmed Tekûdâr'ın İslâm'ı kabulüne dair bk. Reuven Amitai-Preiss, "The Conversion of Tegüder Ahmad to Islam", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 25, (2001), s. 15-43; Reuven Amitai-Preiss, "Sufis and Shamans: Some Remarks on the Islamization of the Mongols in the Ilkhanate", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XLII/1, (1999), s. 27-46; Judith Pfeiffer, "Reflections on a 'Double Rapprochement': Conversion to Islam Among the Mongol Elite During the Early Ilkhanate", *Beyond the Legacy of Genghis Khan*, ed. Linda Komaroff, Leiden 2006, s. 369-389; Judith Pfeiffer, *Conversion to Islam among the Ilkhans in Muslim Narrative Traditions: The Case of Ahmad Tegüder*, s. 317-391; Cüneyt Kanat, "İlhanlı Hükümdarı Tekûdâr'ın Müslümanlığı Kabulü ve Bunun Memlûk Devleti'ndeki Yankıları", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12, (2002), s. 233-247; Mustafa Uyar, "İlhanlı Hükümdarlarının İslâm'a Girmesinde Rol Alan Türk Sûfileri: İlhan Tegüder ve Gazan Han Devirleri", *Bellekten*, LXXVI/275, (2012), s. 7-30; Mustafa Uyar, "Moğol Hanlarının Müslümanlaşması", *Cengiz Han ve Mirası*, ed. Cem Korkut-Mürsel Doğrul, Ankara 2021, s. 136-140.

⁸⁸ Mescid-i Harâm tabiriyle Kâbe, Kâbe'yi kuşatan ve ibadet için kullanılan alan, Mekke veya Mekke haremî ifade edilmektedir. Yine "el-beyt, el-beytü'l-atîk, el-beytü'l-ma'mûr, el-beytü'l-harâm, el-harem, el-haremü'l-Mekkî, Harem-i şerîf, Kâbe ve durâh" tabirleri de Mescid-i Harâm için kullanılmaktadır (bk. Nebi Bozkurt-Mustafa Sabri Küçükşacı, "Mescid-i Harâm", *DİA*, XXIX, s. 273-277).

⁸⁹ Mehnâz Müsevî Mukaddem Turbetî, *Hac ez-sukût-i hukûmet-i İlhânî tâ-pâyân-i hukûmet-i Timûriyân*, s. 37.

⁹⁰ Vassâf/İsfahânî, s. 242; Vassâf/Âyetî, s. 136; Mehnâz Müsevî Mukaddem Turbetî, *Hac ez-sukût-i hukûmet-i İlhânî tâ-pâyân-i hukûmet-i Timûriyân*, s. 37. Argûn'un bu düşüncesinin

İslâmiyet'i kabul eden Gâzân, tahta çıktıktan sonra Müslümanların hacca rahat bir şekilde gidebilmeleri için önemli adımlar atmıştır. Bu çerçevede o, Mekke'ye giden yolları onararak hacca kervanlar göndermeye başlamış, ayrıca Emîr Kutluğşâh'ın yanına 1.000 asker vererek onu hacca giden kervanların güvenliğinden sorumlu tutmuştur.⁹¹

Olcâyâtü, tıpkı kendisinden önceki Müslüman İlhanlı hükümdarları Ahmed Tekûdâr ve Gâzân gibi, "hac ibadetini" yerine getirmemiştir. Bununla birlikte onun hacca büyük ilgi gösterdiği bilinmektedir. Anlaşıldığına göre 716/1316 yılında Mekke'de ortaya çıkan karışıklıklarda Emîr Humeyde, Memlûklar tarafından Mekke işleri ile görevlendirilen kardeşini öldürtünce, Memlûklar ile karşı karşıya gelmiş ve çareyi Olcâyâtü'dan yardım istemekte bulmuştur. Humeyde'nin yardım talebine olumlu cevap veren Olcâyâtü'nun 1.000 kişilik bir askerî birlik göndererek onun Mekke tahtına oturmasını sağlamıştır.⁹² Bu hadiseden sonra Mekke'de nüfuzu iyice güçlenen Olcâyâtü'nun hacca olan ilgisinin daha da arttığı anlaşılmaktadır.⁹³ Olcâyâtü'nun vefatından kısa süre önce (716/1316), Mekke'de Şi'îliği yaymaya yönelik girişimlerde bulunduğu görülmektedir.⁹⁴ Kaynaklarda sultanın vefatından bir hafta önce, Hz. Ebû Bekr ve Hz. 'Omer'in kabirlerini yıktırmak için Medîne'ye 3.000 süvariden⁹⁵ oluşan bir askerî birlik gönderdiği, ancak onun

dinî sebeplerden ziyade, Memlûkların hacdan elde ettiği gelirlere mani olma arzusundan kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

⁹¹ Vassâf/İsfahânî, s. 390; Mehnâz Müsevî Mukaddem Turbetî, *Hac ez-sukût-i hukûmet-i İlhânî tâ-pâyân-i hukûmet-i Timûriyân*, s. 39; Mahmûd Sâmânî, *Munâsebât-i İrânîyân bâ Hicâz der-dovrehâ-yi muhtelif-i târîh-i İslâm*, Tahran 1393/2014, s. 131-132. Yine Gâzân, Mekke'de ihtiyaç sahipleri için dinî yapılar inşa ettirdiği gibi, Mekke ve Medine'deki seyyid ve şeyhlerin masrafları için de devlet hazinesinden para tahsis etmiştir (bk. Leon Cahun, *Asya Tarihine Giriş. Kökenlerden 1405'e, Türkler ve Moğollar*, Türkçe terc. Sabit İnan Kaya, İstanbul 2006, s. 276; A. Bausani, "Religion under the Mongols", s. 543).

⁹² Kâşânî/Hambî, s. 199-200; Ebu'l-Fidâ', *Ta'rîhu Ebi'l-Fidâ' (el-Muhtasar fî ahbârî'l-beşer)*, II, neşr. Mahmûd Deyyûb, Beyrût 1417/1997, s. 425; İbn Hacer, II, s. 79-80; Mehnâz Müsevî Mukaddem Turbetî, *Hac ez-sukût-i hukûmet-i İlhânî tâ-pâyân-i hukûmet-i Timûriyân*, s. 39-40; Mahmûd Sâmânî, *Munâsebât-i İrânîyân bâ Hicâz der-dovrehâ-yi muhtelif-i târîh-i İslâm*, s. 133.

⁹³ Mehnâz Müsevî Mukaddem Turbetî, *Hac ez-sukût-i hukûmet-i İlhânî tâ-pâyân-i hukûmet-i Timûriyân*, s. 39-40.

⁹⁴ Muhammed Cevâd Meşkûr, *Seyr-i kelâm der-ferk-i İslâm*, Tahran 1368/1989, s. 85; Richard T. Mortel, "Zaydi Shi'ism and the Hasanid Sharifs of Mecca", *International Journal of Middle East Studies*, 19, (1987), s. 463.

⁹⁵ V. V. Barthold, bu süvarilerin 4.000 kişiden oluştuğunu belirtmektedir (bk. *Halife ve Sultan. İslâm'da İktidarın Serüveni*, Türkçe terc. İlyas Kamalov, İstanbul 2012, s. 86).

vefat haberini alan askerlerin bir kısmının birliği terk etmesi, geri kalanların ise çölde bedeviler tarafından mağlup edilmesi sonucunda⁹⁶ bu seferin başarıya ulaşamadığı zikredilmektedir.⁹⁷ Mekke emîri Humeyde, Olcâyâtû'nun vefatının ardından hutbeyi 717-720/1317-1320 yılları arasında Ebû Sa'îd Han (1317-1335) adına okutmuştur.⁹⁸

Burada son olarak her ne kadar doğrudan bir "ibadet" olmasa da, inanç ile çok yönlü ilişkisi dolayısıyla, Olcâyâtû'nun "hayır faaliyetleri"ne de kısaca değinmek yerinde olacaktır. Zira İslâm inancında, insanlara malî yardımlarda bulunulması, başka bir ifadeyle mutlak surette Allah rızası gözetilerek yapılan iyilikler, ibadet hükmünde değerlendirilmiştir.⁹⁹

Yapmış olduğu hayır işleri göz önünde bulundurulduğunda, Olcâyâtû'yu hayırsever bir hükümdar olarak değerlendirmek mümkündür.¹⁰⁰ Olcâyâtû'nun hükümdarlığı esnasında Sultâniyye şehrinin kapılarında yoksul ve ihtiyaç sahipleri için günde iki kez çeşitli yiyeceklerle donatılmış sofralar kurulmaktaydı. Sıradan ve

⁹⁶ Fâsî, *el-İkdu's-semîn fî târihi'l-beledi'l-emîn*, III, neşr. Muhammed Abdülâdir Ahmed 'Atâ, Beyrût 1419/1998, s. 449; V. V. Barthold, *Halife ve Sultan*, s. 86. İbn Fehd, Olcâyâtû'nun ömrünün sonlarına doğru Mekke'ye sefer düzenlediğini, ancak vefatından dolayı başarıya ulaşamadığını nakletmektedir (bk. *Gâyetü'l-merâm bi-ahbâri saltanati'l-Beledi'l-harâm*, neşr. Fehîm Muhammed Şeltût, II, Mekke 1406/1986, s. 61-63).

⁹⁷ İbn Tagrıberdî, IX, s. 238; Fâsî, III, s. 449; İbn Fehd, *Gâyetü'l-merâm bi-ahbâri saltanati'l-Beledi'l-harâm*, II, s. 62-63; Eflâkî, *Menâkibu'l-ârifîn*, II, neşr. Tahsin Yazıcı, Ankara 1980, s. 858; Türkçe terc. Tahsin Yazıcı, *Âriflerin Menâkabeleri*, II, İstanbul 1973, s. 249; Muhammed el-Hemedânî, *Sevâkibu'l-menâkib*, neşr. 'Ârif Nevşâhî, Tahran 1390/2011, s. 326; F. Babinger-M. F. Köprülü, *Anadolu'da İslâmiyet*, terc. Ragıp Hulusi, haz. Mehmet Kanar, İstanbul 1996, s. 101; B. Spuler, *İran Moğolları*, s. 212; V. V. Barthold, *Halife ve Sultan*, s. 86; Şîrîn Beyânî, *Dîn u devlet der-İrân-i 'ahd-i Mogûl*, II, s. 486; Muhammed Rizâ Bârânî, "Nakd u berresî-yi gerâyîş-i İlhânân be-İslâm u Teşeyyu", s. 58; Cevâd 'Abbâsî, "Umerâ-yi Mogûl ve İslâm Gerâyî der-dovre-yi İlhânân", s. 107; İsmail Aka, "X. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kadar Şiilik", *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*, İstanbul 1993, s. 81.

⁹⁸ V. V. Barthold, *Halife ve Sultan*, s. 86; Mehnâz Müsevî Mukaddem Turbetî, *Hac ez-sukût-i hukümet-i İlhânî tâ-pâyân-i hukümet-i Timûriyân*, s. 40; R. T. Mortel, "Zaydi Shi'ism and the Hasanid Sharifs of Mecca", s. 463-464. Ebû Sa'îd Han döneminde İlhanlılar ile Memlûklar arasında dostluk ilişkileri kurulmuştur (el-Kalkaşandî, *Halifelik Kurumu ve Tarihi*, terc. Ramazan Şeşen, İstanbul 2019, s. 245). Öyle ki Emîr Çobân, Mekke'de bir su kanalı ve Medine'de bir medrese inşa ettirmiştir (bk. İbn Fehd, *İthâfu'l-verâ bi-ahbâri Ummi'l-kurâ*, III, neşr. Fehîm Muhammed Şeltût, Mekke 1403/1983, s. 181-182, 185).

⁹⁹ Mustafa Çağrıncı, "Hayır", *DİA*, XVII, s. 43-46.

¹⁰⁰ Ahmedî, Olcâyâtû'nun hayırsever kişiliğini şu şekilde tasvir etmektedir: *Key tevâzu' ehl-idi ol pâdişâh / İşi hayr etmekdi halka sâl u mâh* (bk. *İskendernâme (İnceleme-Tenkitli Metin)*, haz. Yaşar Akdoğan-Nalan Kutsal, İstanbul 2019, s. 831).

seçkin üç bine yakın insan bu yemeklerden istifade etmekteydi.¹⁰¹ Yine kaynaklarda Olcâytû'nun, meydana gelen bazı felaketler neticesinde zor durumda kalan esnafın zararını karşıladığı aktarılmaktadır. 'Abdullâh-i Kâşânî, 19 Muharrem 710/19 Haziran 1310 tarihinde Bağdâd'daki Haşbiyye hanında çıkan yangında, değerli kumaşlar ve Mısır, Hitây ve Çin mallarının yandığını kaydederek, Olcâytû'nun malları yanan tâcirlerin 100 tümen (1.000.000 dinar) tutan zararını kendi hazinesinden karşıladığını zikretmektedir.¹⁰²

Öte yandan Olcâytû'nun dinî ve içtimaî alanlarda da bazı düzenlemeler yaptığı görülmektedir. Bu bağlamda sultan, sarayın haremi hariç, köle alım ve satımını yasaklamış, Müslümanların günahlardan ve kötü işlerden sakınmalarını, müzisyen ve fahişelerin tövbe etmelerini emretmiştir. Kumarhane ve fuhuş evlerinin kapatılması ve bunların vergilerinin silinmesi yönünde de bir fermân çıkarmıştır. Bölgede yalnızca bir şaraphanenin işletilmesini ve bundan sadece Moğol elçilerinin faydalanmasını emrederek, Müslümanların bu şaraphaneyi kullanmalarını yasaklamıştır.¹⁰³ Yine Olcâytû, reâyânın haklarına riayet edilmesi hususunda Gâzân'ın vasiyetnâmesine¹⁰⁴ uygun bir fermân çıkararak, reâyânın gözetilip korunmasını emretmiş, reâyâyâya evleri, malları, tarlaları ve gelirleri konusunda güvence vermiştir.¹⁰⁵

Kaynaklarda Olcâytû'nun yalan, iftira ve gıybet gibi kötü davranışlardan son derece rahatsızlık duyduğu aktarılmaktadır. Bir şahsın başka birini Olcâytû'ya şikâyet etmesi üzerine sultanın; "Onun ihaneti bizce belli değildir; ancak senin gıybetin, gammazlığın ve dedikoduculuğun ortadadır" dediği rivayet edilmektedir.¹⁰⁶ Mu'înu'd-dîn-i Natanzî'nin "Ömrü boyunca asla günah işlemedi, kimseye zulmetmedi. Her zaman seyyid, şerîf, fakîh ve âriflere sahip çıktı. Emirleri ve devlet adamlarını da bu şekilde

¹⁰¹ Kâşânî/Hamblî, s. 108.

¹⁰² Kâşânî/Hamblî, s. 109.

¹⁰³ Vassâf/Hâciyân-nejâd, s. 290-291; Vassâf/İsfahânî, s. 520-521; Vassâf/Âyetî, s. 271; Şîrîn Beyânî, *Dîn u devlet der-İrân-i 'ahd-i Mogûl*, II, s. 482.

¹⁰⁴ Kâşânî ve Vassâf tarafından iki farklı versiyon şeklinde günümüze ulaştırılan bu vasiyetnâmenin neşri ve tercümesi için bk. Osman G. Özgüdenli, "İlhanlı Hükümdarı Gâzân Han'ın Vasiyetnâmesi: Metin, Tercüme ve Değerlendirme", *Orhon Yazıtları ve Türk-Moğol İlişkileri*, ed. İlhan Şahin - Enkhbat Avirmed - Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun, İstanbul 2021, s. 281-339.

¹⁰⁵ Kâşânî/Hamblî, s. 26.

¹⁰⁶ Kâşânî/Hamblî, s. 239.

davranmaya teşvik etti” şeklindeki kaydı, her ne kadar abartılı da olsa, Olcâytû'nun dinî ve insanî yönünün kaynaklara yansımaları ortaya koyması açısından önemlidir.¹⁰⁷

Olcâytû'nun pek çok olumlu ahlâkî özelliği yanında, olumsuz bir ahlâkî özelliği ile ilgili dikkat çekici bir kayda İbn Haldûn'un *el-İber* adlı eserinde rastlamak mümkündür. Müellif, Olcâytû'nun cinsel hayatında bazen gayrimeşru yolları benimsediğini belirterek onun, fethettiği bölgelerdeki kadınlara el uzattığını ve bunda aşırıya kaçtığını ifade etmektedir.¹⁰⁸ Ancak böyle bir kayda dönemin kaynaklarında rastlanmamaktadır. Dolayısıyla İbn Haldûn'un hangi kaynak veya kaynaklara dayandığı ve verdiği bilginin ne derecede doğruluk arz ettiği bilinmemektedir. Bunun yanı sıra bütün İlhanlı hükümdarı gibi, Olcâytû'nun da şarap ve kırmızı içtiği kaynaklarda nakledilmektedir.¹⁰⁹

Sonuç olarak, Sultan Olcâytû'nun hâkimiyeti İlhanlı devleti tarihinde dinî açıdan bir “dönüşüm” dönemi olmuştur. Şüphesiz bunda dinî ve mezhebî eğilimleriyle dikkat çeken Olcâytû'nun renkli kişiliğinin de etkisi büyüktür. Moğol gelenekleri içinde doğan Olcâytû, Merâğa'da 688/1289 yılında annesi Urûk'un tesiriyle III. Mar Yaballaha tarafından vaftiz edilerek Nicolaus adını almış ve 694/1295 yılında ise ağabeyi Gâzân ile birlikte İslâmiyet'i kabul etmiştir. Önce Hanefî ardından Şâfiî mezhebini benimsemiş, 709/1309 yılında da Şi'a (İmâmiyye/İsnâaşeriyye) mezhebine geçmiştir. Dinî ve ilmî meselelerle yakından ilgilenen Olcâytû'nun İslâmiyet'i kabul ettikten sonra bu dinin gereklerini büyük ölçüde yerine getirdiği görülmektedir. Özellikle Olcâytû'nun şehzâdelik ve hükümdarlık dönemindeki dinî tutumu, İslâmî kimliği hakkında kaynaklarda yer alan geniş mâlûmat; onun samimi bir Müslüman ve ibadet ehli bir insan olduğu hususunda hiçbir şüpheye yer bırakmamaktadır. Dolayısıyla onun, yeni kabul ettiği dini, inanç ve ibadet dünyasına büyük ölçüde yansıttığı görülmektedir. Bu çalışmada ulaşılan bulgular aynı zamanda, Olcâytû örneğinde, bozkır

¹⁰⁷ Bk. Mu'înu'd-dîn-i Natanzî, s. 154.

¹⁰⁸ İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn. Kitâbu'l-İber ve divâni'l-mubtedâ ve'l-haber*, V, Beyrut 1421/2000, s. 619; Farsça terc. 'Abdu'l-Muhammed Âyetî, *el-İber. Târîh-i İbn Haldûn*, IV, Tahran 1383/2004, s. 911.

¹⁰⁹ Kâşânî/Hambli, s. 25, 52; E. G. Browne, *ez-Sa'dî tâ-Câmî*, s. 67; 'Abdu'l-Huseyn Zerrînkûb, *Rûzgârân-i târîh-i İrân. Ez-âgâz ta-sukût saltanat-i Pehlevî*, Tahran 1378/1999, s. 532. Moğollarda kırmızı için bk. George Lane, *Daily Life in the Mongol Empire*, London 2006, s. 150-154.

geleneğinden gelen bir Moğol hükümdarının, yeni kabul ettiği İslâmiyet'i, kısa bir süre içerisinde inanç ve ibadet dünyasına başarılı bir şekilde yansıtabildiğini de ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- 'Abbâs 'Alî Tefazullî, "Te'sîr-i dîn u ferheng-i Îrân ber-hukmrânân-i Mogûl", *Mutâla'ât-i İslâmî*, 31-32, (1375/1996), s. 119-132.
- 'Abbâs İkbâl, *Târîh-i Mogûl. Ez-hamle-yi Çingîz tâ teşkîl-i devlet-i Timûr*, Tahran 1388/2009.
- 'Abdu'l-Huseyn Zerrînküb, *Rûzgârân-i târîh-i Îrân. Ez-âgâz ta-sukût saltanat-i Pehlevî*, Tahran 1378/1999.
- 'Abdu'r-Refî' Hakîkat, *Târîh-i conbişhâ-yi mezhebî der-Îrân*, III, Tahran 1377/1998.
- 'Abdullâh-i Kâşânî, Cemâlu'd-dîn Ebu'l-Kâsım 'Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Tâhir, *Târîh-i Olcâyâtü Sultân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 3019 [= Kâşânî/Ayasofya]; neşr. Mehîm Hamblî, Tahran 1348/1969 [= Kâşânî/Hamblî].
- 'Abdullâh-i Kûçânî, *Kunbed-i Sultâniyye be-istinâd-i ketibehâ*, Tahran 1381/2002.
- 'Alî Devânî, "'Allâme el-Hillî", *Dershâ ez-mektab-i İslâmî*, 8, (1341/1962), s. 56-63.
- 'Alî Ekber-i Hitâ'i, *Hitây-name*, neşr. İrec Afşâr, Tahran 1372/1993.
- 'Allâme el-Hillî, *Şerhu Minhâci'l-kerâme fî ma'rifeti'l-imâme*, I, Şerh: Âyetullâh Seyyid 'Alî Mîlânî, Kum 1386/2007.
- 'Abbâs Zeryâb-i Hoyî, "İlhanlı Sarayı'nda Mezheplerin Mücadelesi", Türkçe terc. Osman G. Özgüdenli, *Türkiye İran Araştırmaları Dergisi*, I/2, (2022), s. 128-133.
- 'Abbâs Zeryâb-i Hoyî, "Sâzmân-i idârî-yi Îrân der-zemân-i hukûmet-i İlhanân", *Bezm âverdi-yi dîger*, ed. Sâdik Seccâdî, Tahran 1386/2007, s. 127-188.
- Ahmed b. Huseyn Şeyh Harakânî, *Destûru'l-cumhûr*, neşr. Muhammed Takî Dânişpejûh-İrec Afşâr, Tahran 1395/2017.
- Ahmedî, Tâcu'd-dîn İbrâhîm b. Hızır, *İskendernâme (İnceleme-Tenkitli Metin)*, haz. Yaşar Akdoğan-Nalan Kutsal, İstanbul 2019.
- Aigle, D., *The Mongol Empire between Myth and Reality. Studies in Anthropological History*, Leiden-Boston 2014.
- Ak Akçe. Moğol ve İlhanlı Sikkeleri (Yapı Kredi Koleksiyonları)*, haz. T. Aykut-Ş. Aydın, İstanbul 1992.
- Aka, İ., "X. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kadar Şiilik", *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*, İstanbul 1993, s. 69-103.

- ‘Alî Ekber Dehhodâ, *Lugat-nâme*, neşr. Muhammed Mu‘în-Seyyid Ca‘fer Şehîdî, IX, XIV, Tahran 1377/1998.
- ‘Allâme Seyyid Muhammed Huseyn Tihârânî, *İmâm-şinâsî*, III, Meşhed 1418/1997.
- Amitai-Preiss, R., “Sufis and Shamans: Some Remarks on the Islamization of the Mongols in the Ilkhanate”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XLII/1, (1999), s. 27-46.
- Amitai-Preiss, R., “The Conversion of Tegüder Ahmad to Islam”, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 25, (2001), s. 15-43.
- Babinger, F.-Köprülü, M. F., *Anadolu’da İslâmiyet*, terc. Ragıp Hulusi, haz. Mehmet Kanar, İstanbul 1996.
- Barthold, V. V., *Halife ve Sultan. İslâm’da İktidarın Serüveni*, Türkçe terc. İlyas Kamalov, İstanbul 2012.
- Bausani, A., “Religion under the Mongols”, *The Cambridge History of Iran*, V, *The Saljuq and Mongol Periods*, ed. J. A. Boyle, Cambridge 1968, s. 538-549.
- Behrâm ‘Alâ’u’-d-dînî, *Sikkehâ-yi İrân; dovre-yi İlhânân-i Mogûl*, Tahran 1397/2018.
- Benâketî, [Penâketî], Fahu’d-dîn Ebû Suleymân Dâvûd b. Tâcu’d-dîn, *Târîh-i Benâketî (Ravzat ulî’-elbâb fî ma’rifeti’-t-tevârih ve’l-ensâb)*, neşr. Ca‘fer Şi‘âr, Tahran 1378/2000.
- Birişik, A., “Kur’an”, *DİA*, XXVI, s. 383-388.
- Blair, S. S., “The Mongol Capital of Sulţāniyya, ‘The Imperial’”, *Iran*, 24, (1986), s. 139-152.
- Blair, S. S., *Text and Image in Medieval Persian Art*, Edinburgh 2013.
- Borbone, P. G., “Marāgha mdittā arşkitā: Syriac Christians in Marāgha under Mongol Rule”, *Egitto e Vicino Oriente*, XL, (2017), s. 109-143.
- Boyle, J. A., “The Dynastic and Political History of the Il-Khāns”, *The Cambridge History of Iran*, V, *The Saljuq and Mongol Periods*, ed. J. A. Boyle, Cambridge 1968, s. 303-417.
- Bozkurt, N.-Küçükaşçı, M. S., “Mescid-i Harām”, *DİA*, XXIX, s. 273-277.
- Brack, J., *Mediating Sacred Kingship: Conversion and Sovereignty in Mongol Iran*, Basılmamış Doktora Tezi, University of Michigan, Michigan 2016.
- Brack, J., “Theologies of Auspicious Kingship: The Islamization of Chinggisid Sacral Kingship in the Islamic World”, *Comparative Studies in Society and History*, LX/4, (2018), s. 1163-1164.

- Browne, E. G., *ez-Sa'dî tâ-Câmî: Târih-i edebî-yi Îrân ez-nîme-yi karn-i heftom tâ âhir-i karn-i nohom-i hicrî, 'asr-i istîlâ-yi Mogûl ve Tâtâr*, Farsça terc. 'Alî Asgar Hikmet, Tahran 1339/1960.
- Budge, E. A. W., *The Monks of Kûblâi Khân Emperor of China or the History of the Life and Travels of Rabban Sâwmâ, Envoy and Plenipotentiary of the Mongol Khâns to the Kings of Europe, and Markôs who as Mâr Yahbh-Allahâ III became Patriarch of the Nestorian Church in Asia*, Translated from the Syriac by Ernest Alfred Wallis Budge, London 1928 [= Yaballaha/Budge].
- Cahun, L., *Asya Tarihine Giriş. Kökenlerden 1405'e, Türkler ve Moğollar*, Türkçe terc. Sabit İnan Kaya, İstanbul 2006.
- Câsim Muhâvî Huseyn, "es-Sirâ'u'l-fikrî fi 'ahdi's-sultân Olcâyâtü ve âsârehu's-siyâsiyye", *Belâg*, 8, (1393/1973), s. 50-56.
- Certel, H., "Dini Hayatta İbadetin Yeri ve Önemi", *Dini Araştırmalar*, II/4, (1999), s. 209-222.
- Chabot, J. B., *Histoire du Patriarche Mar Jabalaha III et du moine Rabban Çauma*, Paris 1895 [= Yaballaha/Chabot].
- Cilacı, O., "Dua", *DİA*, IX, s. 529-530.
- Çağrıç, M., "Hayır", *DİA*, XVII, s. 43-46.
- Dashdondog, B., *The Mongols and the Armenians (1220-1335)*, Leiden-Boston 2011.
- Diler, Ö., *İlhanlar. İran Moğollarının Sikkeleri*, haz. Emine Nur Diler-Garo Kürkman-Johann Christoph Hinrichs, İstanbul 2006.
- Donaldson, D. M., *The Shi'ite Religion. A History of Islam in Persia and Irak*, London 1933.
- Dorn, B., *Muhammedanische Quellen zur Geschichte der südlichen Küste des kaspischen Meeres*, IV, St. Petersburg 1858.
- Duman, A., "Sadaka", *DİA*, XXXV, s. 383-384.
- Ebû Tâlib Huseynî-yi Turbetî, *Tuzûkât-i Tîmûrî*, Tahran 1342/1963.
- Ebu'l-Fazl Hatîbî, "Olcâyâtü", *Dâ'iretu'l-Mu'ârif-i Bozorg-i İslâmî*, X, (1380/2001), s. 447- 450.
- Ebu'l-Fidâ', el-Meliku'l-Mu'eyyed 'Îmâdu'd-dîn İsmâ'îl b. 'Alî b. Mu-hammed b. 'Omer b. Şehinşâh b. 'Omer, *Ta'rîhu Ebî'l-Fidâ' (el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer)*, II, neşr. Mahmûd Deyyûb, Beyrût 1417/1997.
- Eflâkî, Şemsu'd-dîn Ahmed el-'Ârifî, *Menâkibu'l-'ârifîn*, I-II, neşr. Tahsin Yazıcı, Ankara 1980; Türkçe terc. Tahsin Yazıcı, *Âriflerin Menkabeleri*, I-II, İstanbul 1973.

- el-Kalkaşandî, Şihâbu'd-dîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. 'Alî, *Halîfelik Kurumu ve Tarihi (1355-1417) (Me'âsiru'l-inâfe fi me'âlimi'l-hilâfe)*, Türkçe terc. Ramazan Şeşen, İstanbul 2019.
- el-Meclisî, Muhammed Bâkır b. Muhammed Takî b. Maksûd 'Alî, *Bihâru'l-envâr*, I, Tahran 1362/1983.
- es-Safedî, Salâhu'd-dîn Halîl b. Aybek es-Safedî, *A'yânu'l-'asr ve a'vânu'n-nasr*, II, V, neşr. 'Alî Ebû Zeyd-Nebîl Ebû 'Amşe-Muhammed el-Mov'id-Mahmûd Sâlim Muhammed, Beyrût-Dimaşk 1418/1998.
- es-Safedî, Salâhu'd-dîn Halîl b. Aybek es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, II, neşr. Ahmed el-Arnâvût-Turkî Mustafa, Beyrût 1420/2000.
- es-Sehâvî, Ebû'l-Hayr Şemsu'd-dîn Muhammed b. 'Abdu'r-Rahmân b. Muhammed, *et-Tuhfetu'l-latîfe fi târihi'l-Medîneti's-şerîfe*, I, Beyrût 1414/1993.
- es-Seyyid Mehdî-yi Kazvînî, *el-Mezâr*, neşr. Cevdet Kazvînî, Beyrût 1426/2005.
- Fânî-yi Zonûzî, Muhammed Huseyn b. 'Abdu'r-Resûl, *Riyâzu'l-cenne*, II, neşr. 'Alî Refî', Kum 1378/1999.
- Fâsî, Muhammed b. Ahmed, *el-'İkdu's-semîn fi târihi'l-beledi'l-emîn*, III, neşr. Muhammed Abdulâdir Ahmed 'Atâ, Beyrût 1419/1998.
- Fasîh-i Hâfî, Fasîhu'd-dîn Ahmed b. Celâlu'd-dîn Muhammed, *Mucmel-i Fasîhî*, II, neşr. Muhsin Nâcî Nasrâbâdî, Tahran 1386/2007.
- Fu'âd 'Abdu'l-Mu'tî es-Seyyâd, *eş-Şarku'l-İslâmî fi 'ahdi'l-İlhâniyyin*, Devha 1407/1987.
- Grousset, R., *Bozkır İmparatorluğu. Attila-Cengiz Han-Timur*, Türkçe terc. Reşat Uzman, İstanbul 1980.
- Hâfîz Huseyn Kerbelâ'î-yi Tebrîzî, *Ravzâtu'l-cinân ve cennâtu'l-cenân*, neşr. Ca'fer Sultânû'l-Kurrâ'î, I-II, Tebrîz 1382/2003.
- Hâfîz-i Ebrû, Şihâbu'd-dîn 'Abdullâh-i Hâfî, *Târih-i Selâtîn-i Kert*, neşr. Mîr Hâşim Muhaddis, Tahran 1389/2011.
- Hâfîz-i Ebrû, Şihâbu'd-dîn 'Abdullâh-i Hâfî, *Zeyl-i Câmî'u't-tevârih-i Reşîdî*, neşr. Hânâbâ Beyânî, Tahran 1350/1971.
- Hamdullâh Mustevfî-yi Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb*, neşr. G. Le Strange, London-Leiden 1915.
- Hamdullâh Mustevfî-yi Kazvînî, *Târih-i guzide*, neşr. 'Abdu'l-Huseyn Nevâ'î, Tahran 1364/1985; *Târih-i guzide*, Türkçe terc. Mürsel Öztürk, Ankara 2018.
- Hamdullâh Mustevfî-yi Kazvînî, *Zafer-nâme, be-inzimâm-i Şâh-nâme-yi Ebu'l-Kâsim-i Fir-devsî. Çâp-i 'aksî ez-rûy-i nusha-yi hattî-yi muverreh-i 807-i hicrî der-Kitâbhâne-yi Britâniyâ (Or. 2833)*, I-II, Tahran-Wien 1377/1999 [= *Zafer-nâme/BM*].

- Hamîd Rızâ ‘Alîzade-i Mukdem, *Pejûheşî der-sikkehâ-yi Olcâyâtü heştomîn İlhan-i Mogûl*, Tahran 1388/2009.
- Hâmîd Şâkirîyân, *Bâmdâd-i Teşeyyu‘ der-hukûmet-i İlhanân. Mutâla‘a-yi tatbîkî-yi İslâm pezîrî-yi Tekûdâr, Gâzân, Olcâyâtü*, Bucnûrd 1399/2020.
- Hammer-Purgstall, Josef von, *Geschichte der Ilchane, das ist der Mongolen in Persien*, I-II, Darmstadt 1842-1843.
- Hândemîr, Giyâsu‘d-dîn b. Husâmu‘d-dîn, *Habîbu‘s-siyer*, neşr. Muhammed Debîr Siyâkî, I-IV, Tahran 1380/2001.
- Hândemîr, Giyâsu‘d-dîn b. Husâmu‘d-dîn, *Hulâsatü‘l-ahbâr fî beyâni ahvâli‘l-âhyâr*, neşr. Mîr Hâşim Muhaddîs, Tahran 1399/2020.
- Hândemîr, Giyâsu‘d-dîn b. Husâmu‘d-dîn, *Meâsiru‘l-mulk*, neşr. Mîr Hâşim Muhaddîs, Tahran 1372/1994.
- Harman, Ö. F., “Hac”, *DİA*, XIV, s. 382-386.
- Howorth, H. H., *History of the Mongols. From the 9th to the 19th Cen-tury*, III, *The Mongols of Persia*, London 1888.
- Huseyn Sultânzâde, *Târîh-i medâris-i Irân. Ez-ahd-i bâstân tâ-te‘sis-i dâru‘l-funûn*, Tahran 1364/1985.
- Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, II, İstanbul 1327-1330.
- İbn Battûta, Ebû Abdullâh Şemsu‘d-dîn Muhammed b. ‘Abdullâh b. Muhammed b. İbrâhîm et-Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, Türkçe terc. A. Sait Aykut, İstanbul 2017.
- İbn Fehd, ‘İzzu‘d-dîn ‘Abdu‘l-‘azîz b. ‘Omer b. Muhammed, *Gâyetü‘l-merâm bi-ahbâri saltanati‘l-Beledi‘l-harâm*, II, neşr. Fehîm Muhammed Şeltût, Mekke 1406/1986.
- İbn Fehd, Necmu‘d-dîn ‘Omer b. Muhammed, *İthâfu‘l-verâ bi-ahbâri Ümmi‘l-kurâ*, III, neşr. Fehîm Muhammed Şeltût, Mekke 1403/1983.
- İbn Hacer, Şihâbu‘d-dîn Ahmed b. ‘Alî b. Muhammed b. Muhammed ibn Hacer el-‘Askalânî, *ed-Dureru‘l-kâmine fî a‘yâni‘l-mi‘ati‘s-sâmine*, I, II, Beyrût 1414/1993.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Velîyu‘d-dîn ‘Abdu‘r-Rahmân b. Muhammed, *Târîhu İbn Haldûn. Kitâbu‘l-‘iber ve dîvâni‘l-mubtedâ ve‘l-haber*, V, Beyrut 1421/2000; Farsça terc. ‘Abdu‘l-Muhammed Âyetî, *el-‘İber. Târîh-i İbn Haldûn*, IV, Tahran 1383/2004.
- İbn Kesîr, İsmâ‘îl b. ‘Omer, *el-Bidâye ve‘n-nihâye fî‘t-ta‘rih*, XIV, Beyrut 1988; Türkçe terc. Mehmet Keskin, *el-Bidâye ve‘n-nihâye. Büyük İslâm Tarihi*, XIV, İstanbul 1995.

- İbn Tagrıberdî, Cemâlu'd-dîn Ebu'l-Mehâsin Yûsuf, *en-Nucûmu'z-zâhire fî mulûki Misr ve'l-Kâhire*, IX, Kâhire 1392/1972.
- İbnu'l-Fuvatî, Kemâlu'd-dîn 'Abdu'r-Rezzâk b. Ahmed, *Mecma'u'l-âdâb fî mu'cemi'l-elkâb*, II, neşr. Muhammed el-Kâzim, Tahran 1374/1995.
- İbnu'l-Verdî, Zeynu'd-dîn Hafis 'Omer b. Muzaffer, *Tetim-metu'l-muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, (*Ta'rîhu İbni'l-Verdî*), II, Beyrût 1417/1996.
- Kâmil Mustafâ eş-Şîbî, *Teşeyyu' ve tasavvuf. Tâ-âgâz-i sed-i devâzdehom-i hicrî*, Farsça terc. 'A. Z. Karâgozlû, Tahran 1396/2017.
- Kanat, C., "İlhanlı Hükümdarı Teküdar'ın Müslümanlığı Kabulü ve Bunun Memlûk Devleti'ndeki Yankıları", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12, (2002), s. 233-247.
- Köprülü, M. F., "Bahşi", *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara 1999, s. 145-156.
- Köprülü, M. F., "Vakıf Müessesesinin Hukukî Mâhiyeti ve Tarihi Tekâmülü", *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, İstanbul 1983, s. 351-408.
- Lane, G., *Daily life in the Mongol Empire*, London 2006.
- Mahmûd Sâmânî, *Munâsebât-i İrânîyân bâ Hicâz der-dovrehâ-yi muhtelif-i târîh-i İslâm*, Tahran 1393/2014.
- Mehdî 'Abâdî, *Târîh-i Teşeyyu' der-Âzerbâyecân (ez-İlhânân ta-resmîyet yâften-i Şi'a der-İrân)*, Tahran 1395/2016.
- Mehdî Hamidî, "Dîn u mezheb-i İlhânân", *Dîn u mezheb der-'ahd-i İlhânî*, ed. Mes'ûd Feryâmeniş, Tahran 1396/2017, s. 19-31.
- Mehdî Kebkî, "Mesîhiyyet der-'asr-i İlhânî", *Dîn u mezheb der-'ahd-i İlhânî*, ed. Mes'ûd Feryâmeniş, Tahran 1396/2017, s. 73-86.
- Mehdî Muvahhidî-niyâ, *Endîşe-yi siyâsî; seviyye-yi penhân-i endîşe-yi Teşeyyu' der-âmedî ber-ferâz-i u furûd-i kelâm-i siyâsî-yi Şi'a; ez-tekvîn tâ 'Allâme el-Hillî*, Tahran 1398/2019.
- Mehnâz Mûsevî Mukaddem Turbetî, *Hac ez-sukût-i hukûmet-i İlhânî tâ-pâyân-i hukûmet-i Timûriyân*, Tahran 1393/2014.
- Melville, C., "Pâdshâh-i Islâm: The Conversion of Sultân Mahmûd Ghâzân Khân", *Pembroke Papers, I, Persian and Islamic Studies In honour of P. W. Avery*, ed. Charles Melville, Cambridge 1990, s. 159-177.
- Menûçehr Murtazavî, "Dîn u mezheb der-'ahd-i İlhânân-i İrân", *Zebân u Edeb-i Fârsî*, 45, (1337/1958), s. 17-80.
- Menûçehr Murtazavî, *Mesâ'il-i 'asr-i İlhânân*, Tahran 1397/2018.
- Menûçehr Murtazavî, *Tahkîk der-bâre-yi dovre-yi İlhânân-i İrân*, Tebrîz 1341/1962.
- Mes'ûd Gulâmiye, *Merâga: Kohen şehr-i İrân*, I, Merâga (Tebrîz) 1397/2018.

- Mevlânâ Şeyh Hasan-i Kâşî, *Târîh-i Muhammedî*, neşr. Resûl Ca'feriyân, Kum 1377/1998.
- Mîrhând, Mîr Muhammed b. Seyyid Burhânu'd-dîn Hândşâh, *Ravzatu's-safâ fi sîreti'l-enbiyâ ve'l-mulûk ve'l-hulefâ*, V, neşr. Cemşid Kiyânfer, Tahran 1380/2001.
- Morgan, D., *The Mongols*, Oxford 2007.
- Morgan, D., "The "Great Yasa of Chinggis Khan" Revisited", *Mongols, Turks, and Others. Eurasian Nomads and the Sedentary World*, ed. Reuven Amitai-Michal Biran, Leiden-Boston 2005, s. 291-308.
- Mortel, R. T., "Zaydî Shi'ism and the Ḥasanid Sharifs of Mecca", *International Journal of Middle East Studies*, 19, (1987), s. 455-472.
- Mu'înu'd-dîn-i Natanzî, *Muntehabu't-tevârih-i Mu'îni (Anonîm-i İskender)*, neşr. Jean Aubin, Tahran 1336/1957.
- Muhammed Cevâd Meşkûr, *Seyr-i kelâm der-ferk-i İslâm*, Tahran 1368/1989.
- Muhammed el-Hemedânî, Abdülvehhâb b. Celâlu'd-dîn, *Sevâkibu'l-menâkib*, neşr. 'Ârif Nevşâhî, Tahran 1390/2011.
- Muhammed Mu'în, *Ferheng-i Fârsî*, II, Tahran 1371/1992.
- Muhammed Rızâ Giyâsiyân, "Mutâla'a-yi tatbîkî-yi tezhîb-i Kur'anhây-i Olcâyâtü ve tezînat-i mi'mârî-yi İlhanî", *Pejûheşî-yi Mutâla'ât-i Hüner-i İslâm*, 18, (1392/2013), s. 117-130.
- Muhammed Rizâ Bârânî, "Nakd u berresî-yi gerâyiş-i İlhanân be-İslâm u Teşeyyu'", *Târîh-i İslâm der-Âyîne-yi Pejûheş*, 1, (1381/2002), s. 31-74.
- Muhammed Zemân b. Kelb-'Alî-yi Tebrîzî, *Ferâ'idu'l-fevâ'id. Der-ahvâl-i medâris ve mesâcid*, neşr. Resûl Ca'feriyân, Tahran 1373/1994.
- Mukaddes-i Erdebîlî, Ahmed b. Muhammed, *Hadîkatu's-Şi'a*, neşr. Sâdik Huseyn Zâde-'Alî Ekber Zemânî-nejâd, Kum 1378/1999.
- Muzaffer Bahtiyâr, "Nâm-i Neveşte-yi Sultân Muhammed Hudâbende", *Mecelle-yi Dânişkede-yi Edebiyyât u 'Ulûm-i İnsânî-yi Dânişkede-yi Tahrân*, Tahran 1368/1989, s. 210-225.
- Özgüdenli, O. G., *Moğol İranında Gelenek ve Değişim: Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, İstanbul 2009.
- Özgüdenli, O. G., *Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar (Kaynaklar ve Araştırmalar)*, İstanbul 2020.
- Özgüdenli, O. G., "İlhanlı Hükümdarı Gâzân Han'ın Vasiyetnâmesi: Metin, Tercüme ve Değerlendirme", *Orhon Yazıtları ve Türk-Moğol İlişkileri*, ed. İlhan Şahin - Enkhbat Avirmed - Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun, İstanbul 2021, s. 281-339.

- Özgüdenli, O. G., “Olcaytu”, *DİA*, XXXIII, s. 345-347.
- Pai-nan Rashid Wu, *Sukût-i Bagdâd ve hukmrevâ 'i-yi Mogûlân der- 'Irâk (Miyân-i sâlhâ-yi 1258 ve 1335 milâdî)*, Farsça terc. Esedullâh Âzâd, Meşhed 1368/1989.
- Pfeiffer, J., *Conversion to Islam among the Ilkhans in Muslim Narrative Traditions: The Case of Ahmad Tegüder*, Basılmamış Doktora Tezi, The University of Chicago, Chicago-Illinois 2003.
- Pfeiffer, J., “Twelver Shi'ism as State Religion in Mongol Iran: An Abortive Attempt, Recorded and Remembered”, *Pera-Blätter*, 11, İstanbul 1999, s. 1-25.
- Pfeiffer, J., “Conversion Versions: Sultan Öljeytü's Conversion to Shi'ism (709/1309) in Muslim Narrative Sources”, *Mongolian Studies*, 22, (1999), s. 35-67.
- Pfeiffer, J., “Reflections on a ‘Double Rapprochement’: Conversion to Islam Among the Mongol Elite During the Early Ilkhanate”, *Beyond the Legacy of Genghis Khan*, ed. Linda Komaroff, Leiden 2006, s. 369-389.
- Resûl Ca'feriyân, *Sultan Muhammed Hudâbende Olcâyâtü ve Teşeyyu 'yi İmâmî der- İrân (be-zemine-yi risâle-yi 'fevâ'id'-i Olcâyâtü)*, Kum 1380/2001.
- Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî, *Beyânu'l-hakâ'ik*, neşr. Hâşim Receb-zâde, Tahran 1386/2008.
- Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî, *Câmi'u't-tevârih*, neşr. Muhammed Rûşen-Mustafâ Müsevî, I-IV, Tahran 1373/1994 [= Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî].
- Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî, *Es'ile ve ecvibe*, II, neşr. Rizâ Şa'bânî, İslâmâbâd 1371/1993.
- Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî, “Fâide-yi ziyâret”, neşr. İrec Afşâr, *Ferheng-i İrân-zemîn*, 23, (1357/1978), s. 73-94.
- Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî, *Letâ'ifu'l-hakâ'ik*, I-II, neşr. Hâşim Receb-zâde, Tahran 1394/2015.
- Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî, *Mebâhis-i Sultâniyye*, neşr. Hâşim Receb-zâde, Tahran 1394/2015.
- Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî, *Târîh-i mubârek-i Gâzânî*, neşr. Karl Jahn, *Geschichte Gâzân-Hân's aus dem Ta'rîh-i Mubârek-i Gâzânî des Reşîd al-Dîn Fadlallâh b. 'Imâd al-Daula Abû'l-Hair*, London 1940.
- Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî, *Tevzihât-i Reşîdî*, I-II, neşr. Hâşim Receb-zâde, Tahran 1394/2015.
- Roux, J. P., *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Türkçe terc. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, İstanbul 2020.
- Roux, J. P., *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Türkçe terc. Aykut Kazancıgil, İstanbul 1991.

- Schmidtko, S., *The Theology of al-'Allāma al-Hillī (d. 726/1325)*, Berlin 1991.
- Seyf-i Herevî, Seyf b. Muhammed b. Ya'kûb el-Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, neşr. Gulâm-Rizâ Tabâtabâ'î-Mecd, Tahran 1385/2006.
- Sinanoglu, M., "İbadet", *DİA*, XIX, s. 233-235.
- Spuler, B., "Bakhshî", *EF*, I, s. 953.
- Spuler, B., *İran Moğolları. Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350*, Türkçe terc. Cemal Köprülü, Ankara 2011.
- Sümer, F., *Çepniler: Anadolu'nun Bir Türk Yurdu Haline Gelmesinde Önemli Rol Oynayan Oğuz Boyu*, İstanbul 1992.
- Sumeyye Rebî'î, "İslâm der-'ahd-i İlhanî", *Dîn u mezheb der-'ahd-i İlhanî*, ed. Mes'ûd Feryâmenîş, Tahran 1396/2017, s. 87-100.
- Şebânkâre'î, Muhammed b. 'Alî b. Muhammed b. Huseyn, *Mecma'u'l-ensâb*, neşr. Mîr Hâşim Muhaddis, Tahran 1363/1984.
- Şemsu'd-dîn Muhammed b. Mahmûd-i Âmulî, *Nefâ'isu'l-funûn fi 'arâ'isi'l-'uyûn*, II, neşr. Hâc Mîrzâ Ebu'l-Hasan Şî'rânî, Tahran 1381/2002.
- Şîrîn Beyânî, *Dîn u devlet der-İrân-i 'ahd-i Mogûl*, II, Tahran 1389/2010.
- Şûşterî, Seyyid Ziyâu'd-dîn Nûrullâh b. Şerefu'd-dîn 'Abdullâh b. Nûrullâh, *Mecâlisu'l-mu'minîn*, I-VII, neşr. İbrâhîm 'Arbpûr-Mansûr Sitâyeş-Muhammed Rizâ Muhammediyân-Muhammed Huseyn Hazâ'î-Muhammed 'Alî-yi 'Alîdûst, Meşhed 1392/2013.
- Şûşterî, Seyyid Ziyâu'd-dîn Nûrullâh b. Şerefu'd-dîn 'Abdullâh b. Nûrullâh, *İhkâku'l-hak ve izhâku'l-bâul*, III, neşr. Seyyid Şehâbeddin Mar'aşî-yi Necefi, Kum 1409/1988.
- Tehnyat, M., "The Role of the Qur'anic and Religious Inscriptions in the Buq'a Pîr-i Bakrân, Isfahan: The Shî'î Reign of Öljejtü Khudâbande in İlkhânîd Iran", *Journal of Qur'anic Studies*, 10, (2008), s. 111-123.
- Togan, Z. V., *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981.
- Uyar, M., "İlhan Ölceytü'ye Verilen Harbende İsmının Kökeni ve Anlamı Hakkında Yeni Bir Yaklaşım", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXI/2, (2016), s. 595-607.
- Uyar, M., "İlhanlı Hükümdarlarının İslâm'a Girmesinde Rol Alan Türk Sûfileri: İlhan Tegüder ve Gazan Han Devirleri", *Bellekten*, LXXVI/275, (2012), s. 7-30.
- Uyar, M., "Moğol Hanlarının Müslümanlaşması", *Cengiz Han ve Mirası*, ed. Cem Korkut-Mürsel Doğrul, Ankara 2021, s. 133-148.
- Ülken, H. Z., *Anadolu'nun Dinî Sosyal Tarihi (Öncüler: Barak Baba, Geyikli Baba, Hacı Bektaş)*, terc. ve haz. Ahmet Taşgın, Ankara 2003.

Vassâf, Şihâbu'd-dîn 'Abdullâh b. Fazlullâh Kâtib-i Şîrâzî, *Târih-i Vassâfu'l-hazre*, IV, neşr. 'Alî-Rizâ Hâciyân-nejâd, Tahran 1388/2009 [= Vassâf/Hâciyân-nejâd]; Vassâf, *Tezciyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târih-i Vassâf)*, yay. Muhammed Mehdî İsfahânî, Tahran 1338/1959 [= Vassâf/İsfahânî]; Vassâf, *Tahrîr-i târih-i Vassâf*, yay. 'Abdu'l-Muhammed Âyetî, Tahran 1383/2004 [= Vassâf/Âyetî].

Yahyâ b. 'Abdu'l-Latîf-i Kazvînî, *Lubbu't-tevârih*, neşr. Mîr Hâşim Muhaddis, Tahran 1386/2007.

Yaşaroğlu, M. K., "Namaz", *DİA*, XXXII, s. 350-357.

Yitik, A. İ., "Oruç", *DİA*, XXXIII, s. 414-416.

Yûsuf Rahîmlû, "Risâle-yi 'fevâ'id'-i Olcâytû", *Zebân u Edeb-i Fârsî*, 106, (1352/1973), s. 135-156.

**İLHANLI HATUNU VE AMASYA DARÜŞŞİFASI
BANİSİNİN İSMİ VE HAYATI HAKKINDA YENİ
DEĞERLENDİRMELER**
**İL-DÛZMEN Mİ? İL-DÛŞ MU? YILDIZ MI? İL-
TÛZMİŞ Mİ? İL-DÛZMİŞ Mİ? İLDURMUŞ MU?**
NEW ASSESMENTS ABOUT THE NAME OF THE
KHATUN OF ILKHANID AND THE BUILDER OF
AMASYA DARÜŞŞİFA
IS IT IL-DÛZMEN? OR İL-DÛŞ? OR YILDIZ? OR İL-
TÛZMİŞ? OR İL-DÛZMİŞ? OR İLDURMUŞ?

Ahmet ÖZTURHAN*

Makale Bilgisi

Başvuru: 20 Aralık 2021
Kabul: 19 Ekim 2022

Article Info

Received: December, 20, 2021
Accepted: October, 19, 2022

Öz

Amasya Darüşşifası İlhanlılar Dönemi'nde Anadolu'da inşa edilen nadir yapılar arasında yer almaktadır. Kitabenin kapısında banisinin ismi yer almaktadır. Fakat araştırmacılar tarafından banisinin ismi İl-Dûzmen, İl-Dûş, Yıldız, İl-Tûzmîş, İldurmuş gibi farklı şekillerde okunmuştur. Amasya Darüşşifası banisi ve Sultan Olcâytû'nun eşi olan bu İlhanlı hatunun ismi dönemin kaynaklarında da farklı şekillerde yer almaktadır. İlhanlı hatunun isminin dönemin kaynaklarındaki yazılış şekilleri istinsah ve neşir hatalarından kaynaklı olmalıdır. Bu makalede Amasya Darüşşifası kitabesini okuyarak ve dönemin kaynaklarında geçen bilgilere bakarak Sultan Olcâytû'nun eşinin ismini doğru bir şekilde aktarmaya çalışacağız. Ayrıca bu İlhanlı hatununun hayatı, faaliyetleri ve çocukları hakkında çağdaş kronikleri inceleyerek bilgi vereceğiz.

Anahtar Kelimeler: Amasya Darüşşifası, Sultan Olcâytû, İlhanlılar, İlhanlı Hatunu.

Abstract

Amasya Darüşşiffa (hospital) is among the rare structures built in Anatolia during the Ilkhanids period. Its builder name is situated on the door of the inscription. However, her name has been read by researchers in different ways such as İl-Dûzmen,

* Dr. Öğr. Üyesi, Batman Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü; ahmet.ozturhan@batman.edu.tr; ORCID: 0000-0001-5593-065X; Batman-Türkiye.

Îl-Dûş, Yıldız, Îl-Tûzmiş, Îl-Durmuş. Her name also takes place in different forms in the main sources of the period. The spelling of the Ilkhanid Khatun in the sources of the period must have originated from the errors of copying and publishing. In this study, we will try to convey the name of Sultan Olcâytû's wife correctly by reading the inscription of Amasya Darüşşifa and looking at the information in the sources of the period. In addition, we will provide information about the life, activities and children of her by examining contemporary chronicles.

Key Words: Amasya Darüşşifa, Sultan Olcâytû, Ilkhanids, Khatun of Ilkhanid.

Giriş

Amasya Darüşşifası h. 708 (1308-1309) yılında İlhanlı hükümdarı Olcâytû Sultan Muhammed Han'ın saltanatı (1304-1316) döneminde inşa edilmiştir. Bu yapı, İlhanlılar döneminde Anadolu sahasında inşa edilen en önemli ve ender hayrat binaları arasında yer almaktadır.¹

Amasya Darüşşifası hakkında kaleme alınmış çalışmalarda söz konusu binanın banisinin isminin farklı şekillerde yazıldığına şahit olduğumuz için bu konuyu tekrar ele almayı gerekli gördük. Bu çalışmada Amasya Darüşşifası banisi olan İlhanlı hatununun ismini dönemin kaynaklarında geçtiği şekilde aktaracağız. Ardından Amasya Darüşşifası'nın yapımı ile ilgili kitabesine göz atarak banisinin isminin doğru yazılışı ve okunuşunu tespit edeceğiz. Son olarak Amasya Darüşşifası banisinin hayatı hakkında bilgi vereceğiz.

I. Amasya Darüşşifası Banisinin İsmi Literatürdeki Yazılışları

Amasya Darüşşifası hakkında kaleme alınmış yerli ve yabancı kitap ve makalelerde darüşşifanın banisinin adı farklı biçimlerde ve hatta birbirine benzemeyen biçimlerde verilmiştir. Günümüze kadar bu ismin literatürdeki yazılışları şu şekillerde olmuştur:

Mısırlı bilim adamı Ahmed İsa Bek (1876-1946), Arapça olarak yazdığı "Tarihu'l-Bimaristanat fi'l-İslam" adlı eserinde kitabede geçen bu ismi Îl-Dûzmen Hatun (إيلدوزمن خاتون) şeklinde vermiştir.²

Amasyalı Abdizade diye bilinen Hüseyin Hüsameddin, "Amasya Tarihi" adlı iki ciltlik eserinin iki yerinde Amasya Darüşşifası'ndan bahsederken her iki yerde de banisinin ismini Îl-Dûş Hatun (إيلدوش خاتون) olarak kaydetmiştir.³

¹ Bu konuda bk. Gönül Cantay, "Amasya Dârüşşifâsı", *DİA*, C. III, İstanbul 1991, s. 5-6.

² Ahmed İsa Bek, *Târihu'l-bimâristânât fi'l-İslâm*, Dâru'l-Ra'idü'l-'Arabî, Beyrut 1981, s. 275.

³ Amasyalı Abdizade Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, C. I, Hikmet Matbaası, İstanbul 1327-1330, s. 172; Amasyalı Abdizade Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, C. II, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul 1332, s. 465.

Aynı şekilde Osman Fevzi Olcay'ın 1937 yılında kaleme aldığı "Amasya Şehri Tarihi" kitabında bu ismi Îl-Dûş Hatun (ایلدوش خاتون) diye okumuş hatta yazar kitabında darüşşifanın kitabesinin resmini çizmiştir (Ek 1).⁴

Yine Gönül Cantay, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nin "Amasya Dârüşşifası" maddesinde bu ismi aynı şekilde "İlduş Hatun" diye kaydetmiştir.⁵

A. Engin Beksaç-Ahmet Vefa Çobanoğlu, Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nin "İlhanlılar (Sanat)" maddesinde bu ismi "Yıldız Hatun" şeklinde vermişlerdir.⁶

II. Sultan Olcâytû'nun Hatununun İsminin Dönem Kaynaklarındaki Yazılışları

Amasya Darüşşifasının banisinin isminin yazılışını doğrulamak için dönem kaynaklarında bu ismin nasıl geçtiğine bakmamız gerekir. Bunun için makalemizin bu bölümünde bu bilgilere yer vereceğiz.

XIV. yüzyıl başında bizzat İlhanlı hükümdarı Gazan Han'ın emri üzere Hoca Reşîdüddîn Fazlullah-ı Hemedânî tarafından Farsça olarak kaleme alınmış Moğol tarihinin en muteber ve kapsamlı kaynağı niteliğinde olan Câmî'ü't-Tevârih adlı eserde⁷ bu isime rastlamak mümkündür. Câmî'ü't-Tevârih adlı eserinin İlhanlılar kısmında geçen bu isim, Îl-Tûzmîş Hatun (ایلتوزمیش خاتون)⁸ ve Îl-Tûzmîş Hatun (الٹوزمیش خاتون)⁹ şeklinde geçmektedir. Aynı şekilde mezkûr yazarın Kitâb-ı Nesebnâme-i Mûluk adlı eserinde Îl-Tûzmîş (ایلتوزمیش)¹⁰ ve aynı eserin farklı yerinde Îl-Tûzmîş (ایلتوزمش خاتون)¹¹ şeklinde kaydedilmiştir. Yine Reşîdüddîn'in diğer bir eseri Kitâb-ı Sultâniyye

⁴ Osman Fevzi Olcay, *Amasya Şehri Tarihi*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Belediye Yazmaları nr. B0002, vr. 59^b.

⁵ Cantay, "Amasya Dârüşşifası", s. 5.

⁶ A. Engin Beksaç-Ahmet Vefa Çobanoğlu, "İlhanlılar (Sanat)", *DİA*, C. XXII, İstanbul 2000, s. 106.

⁷ Yazar ve eseri hakkında geniş bilgi için bk. Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları, Tarih ve Müverrihler*, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991, s. 260-300; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İsar Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 234-237; Zeki Velidi Togan, "Reşîdüddîn", *İA*, C. IX, İstanbul 1988, s. 709; Karl John, "Cihan Tarihçisi Olarak Reşîdüddîn", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1966, C. III, Cüz 3-4, s. 227-236.

⁸ Reşîdüddîn Fazlullah-ı Hemedânî, *Câmî'ü't-Tevârih*, neşr. Muhammed Rüşen-Mustafa Musevî, C. II, Neşr-i Elbruz, Tahran 1373 hş., s. 1055, 1189, 1316, 1320.

⁹ Reşîdüddîn, *a.g.e.*, C. II, s. 1320.

¹⁰ Reşîdüddîn Fazlullah-ı Reşîdüddîn, *Kitâb-ı Nesebnâme-i Mûluk*, Topkapı Sarayı Müzesi III. Ahmed Kitaplığı, nr. 2937, vr. 143^a.

¹¹ Reşîdüddîn, *a.g.e.*, vr. 145^a.

fi Merâtibu'n-Nebeviyye'de ise bu isim Îl-Dûzmîş Hatun (ایلدوزمیش خاتون)¹² şeklinde geçmektedir (Ek 2).

Ebu'l-Kasım Abdullâh b. Muhammed Kâşânî'nin İlhanlı hükümdarı Sultan Olcâyâtü dönemi olaylarının ayrıntılı bir biçimde kaydedildiği Târîh-i Olcâyâtü adlı Farsça eserinde de bu hatun hakkında bilgiler mevcuttur. Eserin Pervisi-Berger neşrinde bu isim “Îl-tûzmîş” şeklinde verilmiştir.¹³ Yine bu eserin Hambelî tarafından neşre esas olarak kullanılan nüshasında ise söz konusu isim Ūl-Tormîş (اولترمیش)¹⁴, Îl-Tormîş (ایلترمیش)¹⁵ ve Îl-Tormîş (الترمیش)¹⁶ gibi istinsah hatasından kaynaklı olarak üç farklı şekilde görünmektedir. Derya Örs ise Târîh-i Olcâyâtü adlı eserin tercümesinde bu ismi “İldurmuş” şeklinde okumuştur.¹⁷

Dönemin diğer bir önemli kaynağı da Hamdullah Müstevfî tarafından kaleme alınan Târîh-i Güzîde adlı eserdir. Araştırdığımız isim bu eserin sadece bir yerinde geçmektedir ve Îl-Dûrmîş Hatun (ایلدورمش خاتون)¹⁸ şeklinde verilmiştir. Mezkûr eserin Mürsel Öztürk tarafından yapılan Türkçe tercümesinden de bu isim “İldurmuş” şeklinde okunmuştur.¹⁹

Yine İlhanlı Dönemi'nin önemli kaynaklarından olup Fahreddîn Davûd Benâkitî tarafından Farsça kaleme alınan ve daha çok Târîh-i Benâkitî diye bilinen Ravzatü'l-uli'l-Erbâb fi Tevarîhi'l-Ekâbir ve'l-Ensâb adlı eserde söz konusu isim Îl-Tûrmîş Hatun (ایلتورمیش خاتون)²⁰ ve Îl-Tûrmîş Hatun (ایلتورمش خاتون)²¹ ve eserin başka bir yerinde ise te “ت” harfinin noktaları sehven aşağıya konularak Îl-Yûrmîş Hatun (ایلیورمش خاتون)²² şeklinde yazılmıştır.

¹² Reşîdüddîn Fazlullah-ı Reşîdüddîn, *Kitâb-ı Sultâniyye fi Merâtibu'n-Nebeviyye*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 3415, vr. 126^a, 131^a.

¹³ Osman G. Özgüdenli'den naklen bk. Osman Gazi Özgüdenli, *Moğol İnanında Gelenek ve Değişim Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009, s. 169, n. 394.

¹⁴ Ebu'l-Kasım Abdullâh b. Muhammed Kâşânî, *Tarih-i Olcâyâtü*, neşr. Mehin Hambelî, Şirket-i İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, Tahran, 1391 hş., s. 7, 237.

¹⁵ Kâşânî, *a.g.e.*, s. 49, 83.

¹⁶ Kâşânî, *a.g.e.*, s. 236.

¹⁷ Derya Örs, *Tarih-i Olcaytu (İnceleme ve Çeviri)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1992, s. 52.

¹⁸ Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Târîh-i Güzîde*, neşr. Abdülhüseyin-i Nevaî, İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran 1339 hş., s. 607.

¹⁹ Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Târîh-i Güzîde*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 492.

²⁰ Fahreddîn Davud bin Muhammed Benâkitî, *Tarih-i Benâkitî (Ravzatü'l-uli'l-Erbâb fi Tevarîhi'l-Ekâbir ve'l-Ensâb)*, neşr. Cafer Şuar, Encumen-i Asar-i Milli, Tahran 1348 hş., s. 426, 467, 473.

²¹ Benâkitî, *a.g.e.*, s. 473.

²² Benâkitî, *a.g.e.*, s. 398.

Şemseddîn Ahmed Eflâkî tarafından Farsça olarak kaleme alınan Menâkıbü'l-Ârifin eserinin İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığında bulunan el yazma nüshasına baktığımızda bu isim İl-Tozmiş (ایلترمش)²³ şeklinde yazılmıştır (Ek 3).

Yine aynı eserin Tahsin Yazıcı tarafından 1983 (1362 hş.) tarihindeki Farsça Tahran basımındaki neşrinde İl-Tormiş Hatun (ایلترمش خاتون)²⁴ ve aynı eserin Tahsin Yazıcı tarafından yapılan Türkçe tercümesinde ise “İltirmiş Hatun” şeklinde yazılmıştır.²⁵

III. Amasya Darüşşifası Kitabesi

Amasya Darüşşifası kapılarının farklı cephelerinde kitabeler mevcuttur. Bu kitabelere baktığımızda bu binanın yapılış tarihi, hangi hükümdarın saltanatı dönemi, kim tarafında yaptırıldığı ve mimarı hakkında verilen malumatı ana kapının üzerinde bulunan kitabede olduğunu görmekteyiz. Bu kitabe Arapça yazılmış olup üzerinde şu ibarelere yer verilmiştir.

Kitabenin Arapça Orijinal Metni ve Transkripsiyonu:

“وَقَّعَ اللهُ عَزَّ سُلْطَانَهُ بِعِمَارَةِ دَارِ الشِّفَاءِ الْمُبَارَكَةِ بِأَيَّامِ السُّلْطَانِ الْمُعَظَّمِ الْخَاقَانِ الْأَعْظَمِ غِيَاثِ
الدُّنْيَا وَالذِّينِ أَوْلَجَائِي السُّلْطَانِ مُحَمَّدِ خَلْدِ اللهِ سُلْطَانَهُ وَ أَيَّامِ عَزَّةِ الْخَاتُونِ الْمُعَظَّمَةِ مَلِكَةِ
الْكِبِيرَةِ ائِلْدُوْزْمِشْ خَاتُونِ زَيْدَتِ دَوْلَتِهَا الْعَبْدِ الضَّعِيفِ عَنَبْرِ بْنِ عَبْدِاللهِ تَقَبَّلَ اللهُ مِنْهُ فِي سَنَةِ
تَمَانٍ وَسَبْعِمِائَةٍ”

“*Veffaka'llahu İzze Sultanehu bi-İmareti Darüşşifai'l-Mübareketi fi Eyyami's-Sultani'l-Muazzam ve'l-Hakani'l-Azam Gıyasü'd-Dünya ve'd-Din Olcâyütü es-Sultan Muhammed Halledallahu Sultanehu ve Eyyame İzzehu, Hatunu'l-Muazzametühu Meliketü'l-Kebiretu İl-Dûzmiş Hatun Züyyidet Devletuha, el-Abdu'z-Zaif Anber bin Abdullah Takabbellahu Minhu fi Senei Seman ve Seb'umie*”

Kitabenin Türkçe Tercümesi: “Allah Yüce Sultan ve Büyük Hakan Dünya ve Dinin Yardımcısı Olcâyütü Sultan Muhammed'i -Allah Onun Saltanatını ve Ululuk Günlerini Devamlı Kılın- Mübarek Darüşşifa'yı Yaptırmasında Muvaffak Kılmıştır. Allah, Yüce Hatun Büyük Melike İl-Dûzmiş Hatun'un

²³ Şemseddin Ahmet Eflâkî, *Menâkıbu'l-Ârifin*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Belediye Yazmaları nr. OE_Yz_0606, vr. 237a.

²⁴ Şemseddin Ahmet Eflâkî, *Menâkıbu'l-Ârifin*, C. II, neşr. Tahsin Yazıcı, İntişârât-ı Dünay-yı Kitab, Tahran 1362 hş., s. 847, 848.

²⁵ Ahmet Eflâkî, *Menâkıbü'l-Ârifin*, C. II, çev. Tahsin Yazıcı, Hürriyet Yayınları, Ankara 1973, s. 241. Tahsin Yazıcı Diyanet İslam Ansiklopedisinin “Ârif Çelebi” maddesinde yine bu hatundan bahsederken İltirmiş Hatun diye yazmıştır. Bk. Tahsin Yazıcı, “Ârif Çelebi”, *DİA*, C. III, İstanbul 1991, s. 363.

Devletini Arttırsın. Güçsüz Kul Abdullah Oğlu Anber. Allah Ondan Kabul Etsin. Yedi Yüz Sekiz Senesinde.”

Çalışmamızın ekler kısmında vermiş olduğumuz kitabenin fotoğrafında da görüldüğü üzere binanın banisinin adı açık bir şekilde İl-Dûzmiş Hatun (ایلدوزمش خاتون) olarak kaydedilmiştir (Kitabenin fotoğrafı için Bk. Ek 4).

Görüldüğü gibi gerek bu ismin İlhanlı kaynaklarında geçen yazılışları gerekse kitabedeki yazılış şekli bu ismin açıkça “İl-Dûzmiş” olduğunu göstermektedir. Türkçe isim olan “İl-Dûzmiş” “ülkeyi veya ili (kavmi) düzenlemiş” anlamına gelmektedir.²⁶ Kaynaklarda görülen bazı ufak farklılıklar ise hiç kuşkusuz her kaynağın farklı nüshalarındaki istinsah hatasından kaynaklandığından öteye geçmemektedir. Bu farklılıkların esas sebebi ise açıkça anlaşıldığı gibi Arap alfabesindeki harflerin noktalarının yanlış yere konulması veya konulmamasından kaynaklanmaktadır. Özellikle de ze “ز” harfindeki noktanın istinsah esnasında sehven koyulmamasıyla ra “ر” şeklinde yazılmasıyla alakalı olduğu görülmektedir. Diğer taraftan Farsça dili özelliğinden kaynaklanan “u” sesli harfi incelererek “o” harekesiyle yazılmasıdır ki; bu durum Menâkıbü'l-Ârifîn'de daha belirgin bir şekilde görülmektedir.

IV. Dönem Kaynaklarında İl-Dûzmiş Hatun Hakkında Geçen Bilgiler

İl-Dûzmiş Hatun'un hayatı hakkında pek fazla bilgiye sahip değiliz. Dönem kaynaklarında onun hakkında çok az ve dağınık bilgiler mevcuttur. Bu dağınık bilgileri bir araya getirerek az da onu tanıtır hayatı ve faaliyetlerine bir nebze olsa da ışık tutmaya çalışacağız.

İlhanlı kaynaklarından malum olduğu kadar İl-Dûzmiş Hatun hem baba hem de annesi tarafından soylu bir aileye mensup olduğu anlaşılmaktadır. Onun annesi ve babası hakkında en detaylı bilgiyi Tarih-i Benâkîti'de görmekteyiz. Adı geçen eserdeki verilen bilgilere göre onun annesinin, Cengiz Han'ın oğlu Çağatay'ın oğlu Mûvatûkân'ın²⁷ oğlu Bâycû'nun oğlu Kûdân'ın²⁸ kızı *Yisûncîn Hatun* olduğu babasının ise, Kongûrat kabilesine mensup olup Cengiz Han'nın dâlûcî²⁹ olan Kûnây'ın oğlu Kara Tâycû'nun

²⁶ Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, C. I, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999, s. 323.

²⁷ Bu isim Cihangüşa'da Mâtîkân ve Câmî'u't-Tevârih'de Mûvatûgân şeklinde geçmektedir. Bk. Alâeddîn Atâ Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihangüşây-i Cüveynî*, neşr. Muhammed b. Abdolvâhâb-ı Kazvîni, C. I, İntişârât-ı Hermes, Tahran 1378 hş., s. 328; Reşîdüddîn, *Câmî'u't-Tevârih*, I, s. 753.

²⁸ Bu isim Câmî'u't-Tevârih'de Tûdân şeklinde geçmiştir. Bk. Reşîdüddîn, *a.g.e.*, I, s. 753.

²⁹ Dâlûcî, kâhin, koyun kürek kemiklerini kullanarak kehanet eden kimse anlamına gelmektedir. Bk. Ferdinand D. Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük*, çev. Günay Karaağaç, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 361.

oğlu *Kutluğ Timur Gürekan* olduğu belirtilmiştir.³⁰ Tarih-i Olcâyâtü'da annesinin soyu Çağatay'ın oğlu Manku'nun kızı Yisûncîn olarak belirtilmişse de soy ağacındaki yanlışlar ve kopukluklardan dolayı bu bilgi dikkate şayan değildir.³¹ Câmî'ü't-Tevârih'de ise adının geçtiği her yerde sadece babasının ismi de yazılarak zikredilmiştir.

Kaynaklarda İl-Dûzmîş Hatun, İlhanlı hükümdarı Sultan Olcâyâtü (Muhammed Hudâbende)'nun üçüncü hatunu olarak zikredilmektedir.³² Ancak anlaşıldığı kadarıyla adı geçen hatunun, Olcâyâtü'dan evvel, önceki İlhanlı hükümdarlarından Abaka ve Geyhatu'nun da hatunu olmuştur. Aslında bu çok garip gelse de Moğol tarihinde pek çok örneği görüldüğü gibi³³ Moğol töresi gereği hükümdar, babasının veya amcasının ölümünden sonra onların hatunuyla evlenebilirdi.³⁴ Hem Câmî'ü't-Tevârih ve Kitâb-ı Nesebnâme-i Müluk'te hem de Tarih-i Benâkitî'de Kutluğ Timur Gürekan'ın kızı olan İl-Dûzmîş Hatun'un adı, Abaka³⁵ ve Geyhatu'nun³⁶ hatunları listesinde verilmiştir.

Bu durumda İl-Dûzmîş Hatun, Olcâyâtü ile evlendiği zaman yaş itibarıyla Olcâyâtü'dan büyük olmalıdır. Bu evlilik büyük ihtimal ile Geyhatu'nun ölümünden sonra³⁷ ve daha Olcâyâtü hükümdar olmadan evvel gerçekleşmiş olmalıdır. Zira kaynaklarda İl-Dûzmîş Hatun'un Olcâyâtü'dan olan ilk çocuğu Bistâm, 10 Cemazeyilahir 709/15 Kasım 1309 tarihinde öldüğünde 12 yaşında olduğu zikredilmiştir.³⁸ Diğer taraftan Olcâyâtü'nun İlhanlı hükümdarı olması 1304 senesine tekabül etmektedir. Bundan dolayı bu evliliğin 1295 ile 1297 yılları arasında gerçekleşmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

³⁰ Benâkitî, *a.g.e.*, s. 397, 398.

³¹ Kâşânî, *a.g.e.*, s. 7.

³² Kâşânî, *a.g.e.*, s. 7; Benâkitî, *a.g.e.*, s. 473; Anonim, *Mu'izz el- Ensâb fi Şeceretü'l Ensâb-ı Selâtin-i Moğol*, Bibliotheque Nationale Paris, Persian 67, 75^b. Fasîh-i Havfî, İl-Dûzmîş Hatun'u yanlışlıkla Sultan Olcâyâtü'nun hanımının annesi olarak göstermiştir. Bk. Fasîh-i Havfî, *Mucmel-i Fasîhî*, neşr. Mahmud Ferruh, C. III, Kitabfuruşî-i Bâstân, Meşhed, 1339 hş., s. 10, 14.

³³ Mesela Dokuz Hatun, Buluğan Hatun vs. bk. Hemedanî, *Kitâb-ı Nesebnâme-i Müluk*, vr. 141^a, 143^a, 145^a, 147^a.

³⁴ Cüveynî, *a.g.e.*, C. II, s. 713; Abdülkadir Özcan, "Hatun", *DİA*, C. XVI, İstanbul 1997, s. 500. Tabi bu meseleyi günümüz şartlarıyla değil o dönemdeki Moğol adet ve ananeleri gereğine göre değerlendirmek daha doğru olacaktır. Bu konu hakkında detaylı bilgi için Şîrîn Beyânî, *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*, çev. Mustafa Uyar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.

³⁵ Hemedanî, *Câmî'ü't-Tevârih*, C. II, s. 1055; Hemedanî, *Kitâb-ı Nesebnâme-i Müluk*, vr. 143^a; Benâkitî, *a.g.e.*, s. 426.

³⁶ Hemedanî, *a.g.e.*, C. II, s. 1189; Hemedanî, *a.g.e.*, v. 145^a; Benâkitî, *a.g.e.*, s. 447.

³⁷ 1291-1295 yılları arasında İlhanlı hükümdarı olan Geytahu, 6 Cemâziyelevvel 694 (24 Mart 1295) tarihinde idam edilmiştir. Geytahu Han hakkında bilgi için bk. Abdülkadir Yuvalı, "Geyhatu Han", *DİA*, C. XIV, İstanbul 1996, s. 44-45.

³⁸ Kâşânî, *a.g.e.*, s. 88; Hafız-ı Ebru, *Zeyli Câmî'ü't-Tevârih-i Reşidî*, neşr. Hanbaba Beyanî, Çaphane-yi İlmî, Tahran 1317 hş., s. 70.

Hem Câmî'ü't-Tevârih ve hem Benâkitî'nin verdiği bilgiye göre 4 Safer 703 (17 Eylül 1303) tarihinde Îl-Dûzmîş Hatun, Bistâm Oğul ve Bâyezîd/Ebu Yezîd ile Horasan'dan Tebriz'e vardı. Bu sıralarda "remed" denilen bir tür göz hastalığından rahatsızlanan Gazan Han; onların gelmesine çok sevinerek büyük bir eğlence toyu düzenleyip kızı Olcay Kutluğ ile Şehzade Bistâm'ı nişanladı.³⁹

Câmî'ü't-Tevârih'e göre Îl-Dûzmîş Hatun, Pazar günü 1 Cemaziyülahır 703/10 Ocak 1304 tarihinde oğlu Şehzade Ebu Yezîd'in doğum günü münasebetiyle kendi otağında bir şenlik merasimi düzenlemiş devletin bütün ileri gelenleri bu şenliğe katılarak tebriklerini sunmuşlardır.⁴⁰

Kâşânî, 29 Şevval 706/3 Mayıs 1307 tarihinde Îl-Dûzmîş Hatun'un hasta olduğunu ve Gilan seferine çıkan sultan Olcâyâtû'nun yanında gidemediğini ve Sultan'ın onun sağlığına kavuşması için ünlü tabip ve müverrih Hoca Reşîdüddîn'ı görevlendirdiğini belirtmiştir.⁴¹

Îl-Dûzmîş Hatun hakkında bilgi veren kaynaklardan biri de Ahmed Eflâki'nin yazmış olduğu Menâkıbü'l-Ârifin eseridir. Bu eserde Ulu Arif Çelebi hazretlerinin Tebriz'de Gazan Han ve Îl-Dûzmîş Hatun'un da bulunduğu bir mecliste yaptığı sema gösterisi ve bu semadan sonra hükümdar ve hatunun onu müridi olduklarını anlatılmıştır. Eflâki, Her ne kadar bu olayın tarihini vermese de bu olayın Gazan Han'ın yeni padişah olduğu zamanda cereyan ettiğini rivayet etmektedir.⁴² Ancak Îl-Dûzmîş Hatun'u yanlışlıkla Gazan Han'ın hatunu olarak göstermekte de hataya düşmüştür. Hikâyenin özeti şu şekildedir:

Ârif Çelebi, Gazan Han'ın saltanatının (1295-1304) ilk yıllarında Irak-ı Acem'i görmek ve o diyardaki âlimlerini tanımak niyetiyle Erzurum üzerinden Tebriz'e gitti. Erzurum'da Gazan Han'ın huzuruna gitmekte olan Tuman Bey adında birisi ile tanıştı. Ârif Çelebi'nin kerametlerine şahit olan Tuman Bey, orada onun müridi oldu. Daha sonra Gazan Han'ın huzuruna varan Tuman Bey, bir defasında Gazan Han'a Ârif Çelebi ve onun kerametleri hakkında bahsetti. Bundan etkilenen Gazan, Ârif Çelebi ile görüşmek istese de Ârif Çelebi hanın huzuruna varmaktan imtina ettiğini ve "*Benim onu görmemem onun için daha iyi olur. Ben uzaktan, o adil sultan hakkında dua edeyim ve dervişliğimle meşgul olayım. Çünkü en çabuk kabul edilen dua, bir kardeşin kardeşinin gıyabında ettiği duadır*" demiştir. Ârif Çelebi'nin bu cevabı üzerine görme isteği kat-kat çoğalan Han, vezirlerine onu görmek için

³⁹ Reşîdüddîn, *Câmî'ü't-Tevârih*, s. 1316; Benâkitî, *a.g.e.*, s. 467, 468; Havfi, *Mucmel-i Fasîhî*, C. III, s. 10.

⁴⁰ Reşîdüddîn, *a.g.e.*, s. 1320.

⁴¹ Kâşânî, *a.g.e.*, s. 236.

⁴² Eflâki, *Menâkıbü'l-Ârifin*, C. II, çev. Tahsin Yazıcı, s. 239.

bir tedbir bulmalarını emretti. Bu esnada Gazan Han'ın huzurunda bulunan İl-Dûzmîş Hatun “*Ben onun mübarek yüzünü görmek için bir toplantı tertip edip ona sema vereyim, Şeyhülislam'ın oğlunu da gönderip onu davet edeyim. Belki teşrif ederler*” demiştir. Ârif Çelebi bu isteği kabul edip o meclise giderek sema törenine başlamıştır. Sonunda İl-Dûzmîş Hatun, Ârif Çelebi'ye birçok hediye ve elbiseler vererek onun müritlerinden olmuştur. Gazan Han da Ârif Çelebi'nin sayesinde Mevlâna ailesine gönül vermiş ve bu hanedana sevgisi çoğalmıştır.⁴³

Her ne kadar İlhanlı kaynaklarında böyle bilgilere rastlanmasa da Gazan Han Dönemi ile birlikte İlhanlı merkezlerinde Mevlevilik ve sema törenlerinin yaygınlaştığını görmek mümkündür. Nitekim bunu Sultaniye'de Mevlevilik tarikatına ait bazı ünlü kişilerin sema meclisini andıran toplu mezarlıklarının günümüze kadar ulaşması ve halk dilinde “Keçe Börk” diye bilinen bir türbenin de Ârif Çelebi'ye ait olduğunun bilinmesi de bu durumu teyit etmektedir.⁴⁴

Bütün bu bilgileri değerlendirdiğimiz zaman Ârif Çelebi sayesinde İlhanlı sultanlarının Mevleviliğe sempati duyduklarını ve bu devirde Mevlevi tarikatının İlhanlı devletinin merkezinde yaygınlaştığını söyleyebiliriz. Diğer taraftan bu hikâyeden de anlaşıldığı üzere hem Gazan Han hem de İl-Dûzmîş Hatun'un Ârif Çelebi'nin sayesinde sema ve Mevleviliğe sempati duyup temayül ettikleri anlaşılmaktadır. Gerçekten de İlhanlıların sonlarına doğru Mevlevilik ve sema gösterilerinin İlhanlıların başkentleri olan hem Tebriz hem de Sultaniye'de yaygınlaştığına şahit oluyoruz.

V. İl-Dûzmîş Hatun'un Vefatı ve Defnedildiği Yer

Dönemin İlhanlı tarihçilerinden Kâşânî, İl-Dûzmîş Hatun'un ölümü hakkında şu ifadeleri aktarır: “*23 Rabiulahir 708/10 Ekim 1308 tarihi perşembe günü öğleden sonra İl-Dûzmîş Hatun kriz (müfâcât=ani ölüm) nedeni ile vefat etti. Tabutunu Sultaniye'ye nakledip ve yüce kümbetin altında defnettiler*”.⁴⁵

⁴³ Eflâki, *a.g.e.*, s. 239-242.

⁴⁴ Abbas Attarî Kirmanî, *Târih-i Şehirhay-ı İran*, Neşr-i Asim, Tahran 1387 hş., s. 402. Mevleviliğin bu sahada yayılmasında hiç kuşkusuz Ârif Çelebi'nin önemli bir rolü olmuştur. Ârif Çelebi'nin hem eşinin Tebrizli olması hem de kendisinin bu bölgedeki âlimlerle tanışmak ve görüşmek istediği için sık sık Tebriz'e gitmiştir. Diğer taraftan Eflâki'nin verdiği bilgiye göre Ârif Çelebi babası Sultan Vele'din İlhanlı Hükümdarı Olcâytü Hudâbende'nin (1304-1316), Hz. Peygamber'in kabri yanında gömülü bulunan Hz. Ebû Bekir'in kemiklerini kabrinden çıkarttırıp kaçirtmak isteme teşebbüsünü önlemesini isteği için 1316'da yola çıktığını ve 8 Zilhicce 716 (21 Şubat 1317)'da Sultâniye'ye varıp orada bir yıl veya biraz daha fazla bir süre kaldığını ve sema törenini yaptığını biliyoruz. Bk. Yazıcı, “Arif Çelebi”, 363-364.

⁴⁵ Kâşânî, *a.g.e.*, s. 83. Fasîh-i Havfî'de İl-Dûzmîş Hatun'un Sultaniye'ye defnedildiğini teyit etmektedir. Bk. Havfî, *Mucmel-i Fasîhî*, C. III, s. 15.

Îl-Dûzmîş Hatun'un vefatı Târih-i Güzîde'de, 708 senesi Cemaziyülevvel ayında olduğu belirtilmiştir.⁴⁶ Tarih-i Benâkitî ve Mucmel-i Fasîhî'de ise 705 (Ekim/Kasım 1308) senesinde Tebriz kazasından olan Verâkân Yurt'unda vefat ettiği ve cenazesinin Sultaniye Kalesi'nin yüce eşğinde ve oğullarının yanında defnedildiğini belirtilmiştir.⁴⁷

VI. Îl-Dûzmîş Hatun'un Çocukları Hakkında

Olcâyâtü Sultan'ın Îl-Dûzmîş Hatun'dan Bistâm, Bâyezîd ve Muhammed Tayfûr adında üç oğlu ve Sâtı-bek isminde bir kızı olmuştur. Tarih-i Olcâyâtü'nun da belirttiği gibi⁴⁸ Olcâyâtü'nun evliyalara muhabbetinden dolayı oğullarının isimlerine evliya isimlerini vermiştir. Bunun için Îl-Dûzmîş Hatun'dan olan üç oğlunun isimleri, Bâyezîd-i Bistâmî diye bilinen meşhur İslam mutasavvıf ve âlimi Ebû Yezîd Tayfûr b. Îsâ'nın ismindendir.⁴⁹ Bu her üç oğlu da küçük yaşta iken vefat etmiştir. Kaynaklarda bunların hakkında çok az bilgi mevcuttur. Aşağıda bu üç oğlu hakkında dönem kaynaklarında geçen bilgiler şöyledir:

a. Bistâm

Olcâyâtü ağabeyi Gazan Han öldükten hemen sonra 25 Şevval 703 / 31 Mayıs 1304 tarihinde Geyhatu'nun oğlu Alafrenk'in İlhanlı hükümdarlığını destekleyen ve kendisine suikast planı hazırlayan Horasan Emiri Hurkudak'ı idam etti. Daha sonra, Horasan bölgesini oğlu Bistâm Oğul'a verdi. Bistâm küçük yaşta olduğu için siyasette usta biri olan Aladay Noyan'ın oğlu Emirzade Biktut'u ona naip olarak atayıp ordu işlerini de yine ona verdi.⁵⁰

3 Cemaziyülahır 704/1 Ocak 1305 tarihinde Şehzade Bistâm için Gazan Han'ın kızı Olcay Kutluğ'u istediler. Bu istek her iki aile tarafından kabul edildi.⁵¹

Daha sonra 1 Safer 708/21 Temmuz 1308 tarihi pazar gününde Şehzade Bistâm ile Olcay Kutuluğ'un düğünü yapıldı. Başlık parası olarak da 400 tümen katıksız altın verildi.⁵²

⁴⁶ Kazvinî, *a.g.e.*, s. 607; Türkçe çev., s. 492.

⁴⁷ Benâkitî, *a.g.e.*, s. 473; Havfî, *a.g.e.*, s. 14-15.

⁴⁸ Kâşânî, *a.g.e.*, s. 49.

⁴⁹ Olcâyâtü Sultan'ın Hacı Hatun'dan Ebû Saîd ve Olcâtây Hatun'dan da Ebû'l-Hayr adında birer oğlu vardı. Bu ikisinin isimlerini ise 11. yy. da yaşamış Horasanlı mutasavvıfı Ebû Saîd-i Ebû'l-Hayr'dan vermiştir.

⁵⁰ Abdu'l-Muhammed Âyetî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, İntişârât-ı Bunyâd-ı Ferheng-i İrân, Tahrân 1346 hş., s. 273.

⁵¹ Kâşânî, *a.g.e.*, s. 42.

⁵² Kâşânî, *a.g.e.*, s. 82.

Ancak çok geçmeden 10 Cemaziyülahır 709/15 Kasım 1309 tarihinde şehzade Bistâm, Sahne ve Çimçal taraflarında vefat etti. Bu olaydan herkes çok hüzünlenmiş ve gözyaşları sel olmuştur.⁵³ Kaşani, onun küçük yaşta öldüğünü söylemektedir.⁵⁴ Bunun yanında Hafız-ı Ebru Bistâm'ın öldüğünde 12 yaşında olduğunu yazmaktadır.⁵⁵

Benâkitî ise Şehzade Bistâm'ın Sultaniye'deki yüce kubbenin altında defnedildiğini yazmaktadır.⁵⁶

b. Bâyezîd/Ebu Yezîd

Pazar günü 1 Cemaziyülahır 703/10 Ocak 1304 tarihinde Şehzade Ebu Yezîd'in doğum günü münasebetiyle İl-Dûzmîş Hatun'un ordasında toy ve şenlik merasimi düzenlenmiştir. Gazan Han, hatunlar, şehzadeler ve emirlerin tamamının iştirak etmiş ve tebriklerini ileterek şenlikler yapmışlardır. Gazan Han, bütün şehzadeler, hatunlar ve devlet eşrafına ikramlarda bulunarak onları özel suyûrgâmîşiler ile şereflendirmiştir.⁵⁷

19 Rebiyülahır 704/19 Kasım 1304 tarihinde şehzade Bâyezîd'ı ilk defa ata bindirip eğlence ile şenlik yaptılar.⁵⁸

3 Cemaziyülahır 704/1 Ocak 1305 tarihinde Tuday Hatun'nun torunu ve İlcitay Kuşci'nin kızını Bâyezîd için istediler. Bu istek her iki aile tarafından kabul görüldü.⁵⁹

Kâşânî onun küçük yaşta vefat ettiğini bildirmektedir.⁶⁰ Hafız-ı Ebru ise Bâyezîd öldüğünde 8 yaşında olduğunu belirtmektedir.⁶¹ Benâkitî Şehzade Bâyezîd'in Sultaniye'deki yüce kubbenin altında defnedildiğini yazmaktadır.⁶²

c. Muhammed Tayfûr

15 Cemaziyülevvel 705/3 Aralık 1305 tarihinde İl-Dûzmîş Hatun'un bir oğlu oldu. İsmi Muhammed Tayfûr koydular.⁶³ Hakkında kaynaklarda pek

⁵³ Kâşânî, *a.g.e.*, s. 88.

⁵⁴ Kâşânî, *a.g.e.*, s. 7.

⁵⁵ Ebru, *a.g.e.*, s. 70.

⁵⁶ Benâkitî, *a.g.e.*, s. 398; Muizü'l-Ensâb adlı eserde de Bistâm'ın Sultaniye'ye defnedildiği teyit edilmektedir. Bk. Anonim, *Mu'izz el- Ensâb fî Şeceretü'l Ensâb-ı Selâtin-i Moğol*, vr. 77^a.

⁵⁷ Reşîdüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, C. II, s. 1320.

⁵⁸ Kâşânî, *a.g.e.*, s. 41.

⁵⁹ Kâşânî, *a.g.e.*, s. 42.

⁶⁰ Kâşânî, *a.g.e.*, s. 7.

⁶¹ Ebru, *a.g.e.*, s. 71.

⁶² Benâkitî, *a.g.e.*, s. 398. Muizü'l-Ensâb adlı eserde de Bâyezîd'in Sultaniye'ye defnedildiği teyit edilmektedir. Bk. Anonim, *a.g.e.*, vr. 77^a.

⁶³ Kâşânî, *a.g.e.*, s. 49.

bilgi bulunmamaktadır. Kâşânî ve Hafız-ı Ebru, Tayfûr'un küçük yaşta vefat ettiğini yazmıştır.⁶⁴

d. Sâti-bek

Sâti-bek Hatun, İlhanlı Devleti hükümdarı Olcâyâtü Han ve İl-Dûzmiş Hatun'un kızı ve İlhanlı Devleti'nin 9. hükümdarı Ebu Said Bahadır'ın ayrı anneden doğma kız kardeşidir. İlk eşi devletin önemli bir vezir ve komutanı olan Emir Çoban idi.⁶⁵

Ebu Said'in 30 Kasım 1335 tarihinde ölümünden⁶⁶ kısa bir süre sonra, güçlerini birleştirmek amacıyla Arpa Han ile evlendi. Arpa Han'ın 2 yıl geçmeden savaş sırasında ölümünden sonra sırasıyla Musa Han ve Muhammed Han devleti yönettiler. Sâti-bek Hatun, 1338 yılında iktidarı ele geçirerek ender Müslüman kadın hükümdarlardan biri oldu. Bununla birlikte Toga Timur Han ile iktidarı paylaştığı da kabul edilir. Ertesi yılın mayıs ayı civarında tahta Çobanlı Şeyh Hasan tarafından Süleyman Han ile evlendirilerek tahta Süleyman Han oturtuldu. Zaten son dönemde Sâti-bek Hatun artık Şeyh Hasan'ın İlhanlıları idarede kullandığı bir kukla hükümdar haline gelmiş idi.⁶⁷ Kaynaklarda Sâti-bek'in ölümü ve defnedildiği yer hakkında ise bilgi bulunmamaktadır.

Sonuç

İlhanlılar döneminde Amasya'da bir İlhanlı hatunu tarafından yapılan darüşşifanın kapısının üzerinde bulunun kitabede banisinin ismi açık olarak İl-Dûzmiş olarak yazılmaktadır. Bu darüşşifanın kitabesindeki isim araştırmacılar tarafından farklı şekillerde okunmuştur. Bu çalışmayla ilk defa olarak darüşşifanın banisinin ismini İl-Dûzmiş olduğunu tespit etmiş bulunmaktayız. Bu ismin doğru şeklini dönem kaynaklarını inceleyerek tasdik etmekteyiz. Nitekim dönemin kaynaklarında görülen istinsah hatası, naşirlerin ve mütercimlerin tercüme hatalarını göz ardı edersek kaynaklarda da bu ismin İl-Dûzmiş/İl-Tûzmiş şeklinde yazıldığını görmekteyiz. Diğer taraftan bu ismi anlam bakımından da değerlendirdiğimizde mezkûr ismin “*ili (kavmi) düzenlemiş*” anlamına gelmesi de görüşümüzü desteklemektedir. Kaynaklarda İl-Dûzmiş Hatun'un hayatı ve faaliyetleri hakkında kısa bilgiler

⁶⁴ Kâşânî, *a.g.e.*, s. 7; Ebru, *a.g.e.*, s. 71.

⁶⁵ Kâşânî, *a.g.e.*, s. 7; Anonim, *a.g.e.*, vr. 77^a; Peter Jackson, “Sati Bik” *Encyclopædia Iranica*, çevrimiçi baskı 2016, <https://www.iranicaonline.org/articles/sati-bik-princess> (Erişim tarihi 01.10.2021)

⁶⁶ Ahmet Korkmaz, “Celayırlılar Döneminde Yakın Doğu'da Ticari Vaziyet (1340-1411)”, *Orta Çağ'da Ticaret*, ed. Tolgahan Karaimamoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 279.

⁶⁷ Sâti-bek hakkında bk. Nilgün Dalkesen, “Sâti Bîk (Sati Bek) and the Post-Ilkhānid Middle East”, *Fe Dergi*, 9, S. 2, 2017, s. 71-80.

mevcuttur. Bu bilgiler değerlendirildiğinde onun İlhanlı hatunları içerisinde önemli bir mevkie haiz olduğu ve bürokrat bir aileye mensup olması nedeniyle de saygın bir konuma sahip bulunduğu anlaşılmaktadır. Sırasıyla Abaka, Geyhatu ve son olarak da Olcâytû'nun hatunu olmuştur. Ancak kaynaklar sadece Olcâytû'dan çocukları olduğunu belirtmişlerdir. Kendisinin Bistâm, Bâyezîd ve Tayfûr adında üç oğlu ve Sâtı-bek isminde bir kızı olmuştur. Bunlardan iki oğlu daha kendisi hayatta iken çok küçük yaşta vefat etmişlerdir. Kendisinin ölümünü de bu evlat acısı yüzünden olduğu söylenebilir. İlk oğlu ve taht varisi olan Bâyezîd de kendisinin vefatından kısa bir süre sonra ölmüştür. Kaynaklarda küçük yaşta ölen çocuklarının hangi nedenle vefat ettikleri hakkında bir bilgi verilmemiştir. Her ne kadar İl-Dûzmîş Hatun'un oğulları küçük yaşta ölse de onun vefatından sonra Satı-bek'in sultanlık tahtına geçişi ile o, İlhanlı tarihinde valide sultan olarak tavsif edilecek haklı bir üne sahip olmuştur. Diğer taraftan İran coğrafyasında mezkûr Hatun'un Mevleviliğin yayılması ve yaygınlaşmasında etkili bir rol oynadığını söylenebiliriz.

Kaynakça

- Beksaç, A. E.- Çobanoğlu, A. V., “İlhanlılar (Sanat)”, *DİA*, C. XXII, İstanbul 2000, s. 105-108.
- Abbas Attarî Kirmanî, *Târih-i Şehirhay-ı İran*, Neşr-i Asim, Tahran 1387 hş.
- Abdu'l-Muhammed Âyetî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, İntişârât-ı Bunyâd-ı Ferheng-i İrân, Tahrân 1346 hş.
- Özcan, A., “Hatun”, *DİA*, C. XVI, İstanbul 1997, s. 499-500.
- Yuvalı, A., “Geyhatu Han”, *DİA*, C. XIV, İstanbul 1996, s. 44-45.
- Ahmed İsâ Bek, *Târihu'l-bimâristânât fi'l-İslâm*, Dâru'l-Ra'idü'l-'Arabî, Beyrut 1981.
- Ahmet Eflâki, *Menâkıbü'l-Ârifîn*, C. II, çev. Tahsin Yazıcı, Hürriyet Yayınları, Ankara 1973.
- Korkmaz, A., “Celayırlılar Döneminde Yakın Doğu'da Ticari Vaziyet (1340-1411)”, *Orta Çağ'da Ticaret*, ed. Tolgahan Karaimamoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 279-292.
- Alâeddîn Atâ Melik Cüveynî, *Târih-i Cihangüşây-i Cüveynî*, neşr. Muhammed b. Abdulvâhâb-ı Kazvînî, C. I, İntişârât-ı Hermes, Tahran 1378 hş.
- Amasyalı Abdizade Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, C. I, Hikmet Matbaası, İstanbul 1327-1330.
- Amasyalı Abdizade Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, C. II, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul 1332.

- Örs, D., *Tarih-i Olcaytu (İnceleme ve Çeviri)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1992.
- Ebu'l-Kasım Abdullâh b. Muhammed Kâşânî, *Tarih-i Olcâyâtü*, neşr. Mehin Hambelî, Şirket-i İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, Tahran, 1391 hş.
- Fahredden Davud bin Muhammed Benâkitî, *Tarih-i Benâkitî (Ravzatü'l-uli'l-Erbâb fî Tevarihi'l-Ekâbir ve'l-Ensâb)*, neşr. Cafer Şuar, Encumen-i Asar-i Milli, Tahran 1348 hş.
- Sümer, F. *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, C. I, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999.
- Fasîh-i Havfî, Mucmel-i Fasîhî, neşr. Mahmud Ferruh, C. III, Kitabfuruşî-i Bâstân, Meşhed, 1339 hş.
- Lessing, F. D. *Moğolca-Türkçe Sözlük*, çev. Günay Karaağaç, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
- Cantay, G., “Amasya Dârüşşifâsi”, *DİA*, C. III, İstanbul 1991, s. 5-6.
- Hafız-ı Ebru, *Zeyli Câmî 'u't-Tevârih-i Reşîdî*, neşr. Hanbaba Beyanî, Çaphane-yi İlmî, Tahran 1317 hş.
- Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzîde*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.
- Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzîde*, neşr. Abdülhüseyn-i Nevaî, İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tashran 1339 hş.
- John, K., “Cihan Tarihçisi Olarak Reşîdüddin”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1966, C. III, Cüz 3-4, s. 227-236.
- Dalkesen, N., “Sâti Bîk (Sati Bek) and the Post-Ilkhânid Middle East”, *Fe Dergi* 9, S. 2, (2017), s. 71-80.
- Olçay, O. F., *Amasya Şehri Tarihi*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Belediye Yazmaları nr. B0002.
- Özgüdenli, O. G., *Moğol İnanında Gelenek ve Değişim Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009.
- Jackson, P., “Sâti Bîk” *Encyclopædia Iranica*, çevrimiçi baskı 2016, <https://www.iranicaonline.org/articles/sati-bik-princess> (Erişim tarihi 01.10.2021)
- Şeşen, R., *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İsar Vakfı Yayınları, İstanbul 1998.
- Reşîdüddîn Fazlullah-ı Hemedânî, *Câmî 'u't-Tevârih*, neşr. Muhammed Rûşen-Mustafa Musevî, C. I-II, Neşr-i Elbruz, Tahran 1373 hş.
- Reşîdüddîn Fazlullah-ı Hemedânî, *Kitâb-ı Nesebnâme-i Müluk*, Topkapı Sarayı Müzesi III. Ahmed Kitaplığı, nr. 2937.

Reşîdüddîn Fazlullah-ı Hemedânî, *Kitâb-ı Sultâniyye fî Merâtibu'n-Nebeviyye*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 3415.

Şemseddin Ahmet Eflâkî, *Menâkıbu'l-Ârifîn*, C. II, neşr. Tahsin Yazıcı, İntişârât-ı Dünay-yı Kitap, Tahran 1362 hş.

Şemseddin Ahmet Eflâkî, *Menâkıbu'l-Ârifîn*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Belediye Yazmaları nr. OE_Yz_0606.

Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, Tarih ve Müverrihler, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991.

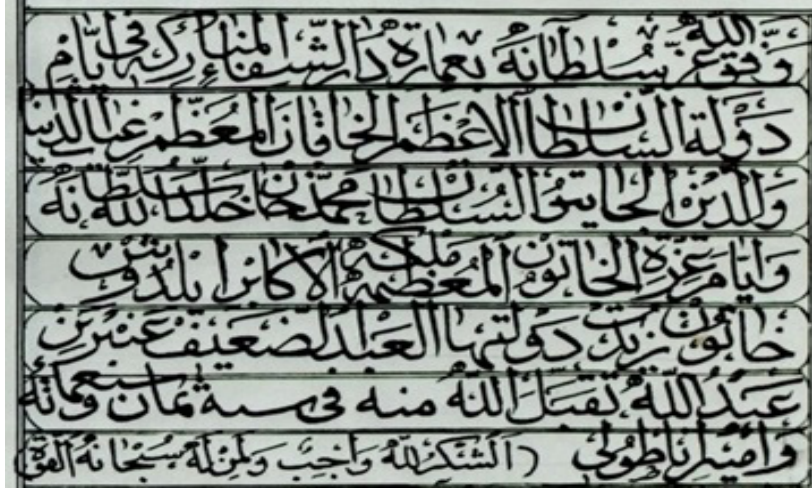
Şîrîn Beyânî, *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*, çev. Mustafa Uyar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.

Yazıcı, T., “Ârif Çelebi”, *DİA*, C. III, İstanbul 1991, s. 363-364.

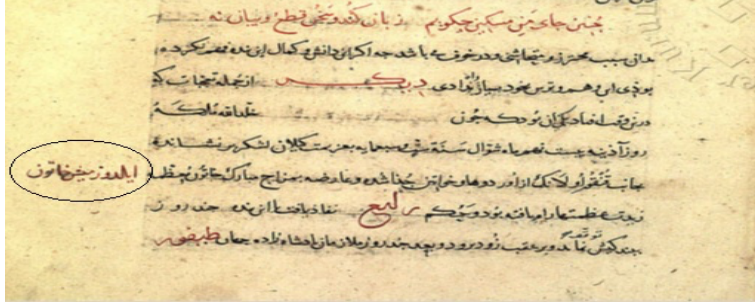
Togan, Z. V., “Reşîdüddîn”, *İA*, C. IX, İstanbul 1988, s. 709-710.

Ekler:

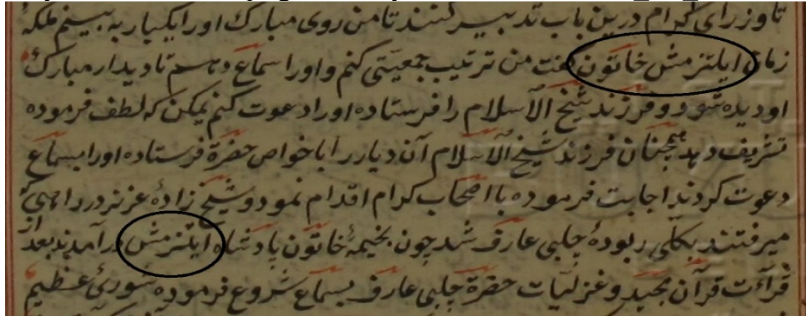
EK 1. Osman Fevzi Olcay, *Amasya Şehri Tarihi*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Belediye Yazmaları nr. B0002, vr. 59b.

EK 2. Reşîdüddîn Fazlullah-ı Hemedânî, *Kitâb-ı Sultâniyye fî Merâtibu'n-Nebeviyye*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 3415, vr. 124^a.

EK 3. Şemseddin Ahmet Eflâkî, *Menâkıbu'l-Ârifîn*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Belediye Yazmaları nr. OE Yz 0606, vr. 237^a.

Ek 4. Amasya Darüşşifası Kitabesinde Geçen İl-Düzmîş Hatun İbaresesi (Fotoğraflar, Doç. Dr. Mehmet KUTLU'un şahsi arşivinden alınmıştır.)

Ek 4.1

Ek 4.2

Ek 4.3

BİR GÜMRÜK DEFTERİNE GÖRE DOĞU AKDENİZ'DEKİ TİCARÎ HAREKETLİLİK: XVIII. YÜZYILIN ORTALARINDA TRABLUŞSAM İSKELESİ

THE COMMERCIAL VITALITY IN THE EASTERN
MEDITERRANEAN ACCORDING TO OTTOMAN
CUSTOMS REGISTERS: TRIPOLI PIER IN THE MIDDLE
OF THE 18TH CENTURY

Mehtap ÇELİK*

Makale Bilgisi

Başvuru: 28 Şubat 2023
Kabul: 14 Mart 2023

Article Info

Received: February, 28, 2023
Accepted: March, 14, 2023

Öz

Trablusşam iskelesi, eski dönemlerden itibaren bölge ticaretinin dışarıya açılan kapılarından biridir. Bu özelliğini 16. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı devletinin idaresine girdikten sonra da koruyan kent, iskelesi sayesinde hem iç hem de dış ticarete konu olan ticarî malların gümrüğe giriş çıkış yaptığı bir konuma sahip olmuştur. Bu bağlamda çalışmamızın ana kaynağını Osmanlı iktisat tarihi açısından önemli bilgiler ihtiva eden gümrük defterleri oluşturmaktadır. Bilindiği üzere bu kayıtlar sayesinde iskeleye gelen ithalat ve ihracata konu olan ticarî mallar ile iskelenin hangi ticarî merkezlerle bağlantılı olduğu ve aynı zamanda mevsimlere göre ticaretin seyrini takip etmek mümkün olabilmektedir. Trablusşam iskele gümrüğünde 18. yüzyılın ortalarındaki ticarî hareketlilik, Osmanlı Arşivinde Kamil Kepeci tasnifinde yer alan 5241 Numaralı Trablusşam iskele gümrüğüne ait defter kapsamında değerlendirilmiş olup, 18. yüzyıl ortalarında iskele gümrüğünde faaliyet gösteren Osmanlı tebaası Müslüman, Rum, Yahudi ve Ermeni tüccar yanında, 17. yüzyılın sonlarından itibaren diğer Avrupa devletlerine göre bölgedeki ticaret hacimleri genişleyen, başta ham ipek olmak üzere hammadde ithalatını, kumaş ve diğer mamul malların ihracıyla tamamlayan Fransızların varlık gösterdikleri tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Trablusşam İskelesi, Doğu Akdeniz ticareti, Gümrük, 18. yüzyıl.

* Dr. Öğr. Üyesi, Mersin Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü; meehtaab@gmail.com; ORCID: 0000-0002-5675-012; Mersin-Türkiye.

Abstract

The Tripoli pier has been one of the gateways to the regional trade since ancient times. The city, which preserved this feature even after it came under the administration of the Ottoman Empire in the first quarter of the 16th century, has had a position where commercial goods, which are subject to both domestic and foreign trade, entry and exit the customs, thanks to its pier. The main source of our study is the customs books, which contain important information in terms of Ottoman economic history. As it is known, thanks to these records, it is possible to follow the commercial goods coming to the pier, which are the subject of imports and exports, as well as to which commercial center the pier has ties to, and at the same time, the course of trade according to the seasons. The commercial activity in the pier customs of Tripoli in the middle of the 18th century has been evaluated within the scope of the book belonging to the pier customs numbered 5241 in the Kamil Kepeci classification in the Ottoman Archives. In the middle of the 18th century, there were Muslim, Greek, Jewish and Armenian merchants of Ottoman nationality operating in the port customs. In addition, it has been determined that the French, whose trade volumes have expanded in the region compared to other European states since the end of the 17th century, have completed the import of raw materials, including raw silk, with the export of fabric and other manufactured goods.

Keywords: *The Tripoli pier, Eastern Mediterranean trade, Customs, 18th Century.*

Giriş

Braudel'in de ifade ettiği gibi "Akdeniz demek, birbirine bağlı deniz ve kara yolları demektir; kısacası bir gidiş geliş, bütün bir ulaşım sistemi demektir. Gemi, deniz yolu, liman donanımı, ticaret kenti; bütün bunlar büyük kentlerin, devletlerin, Akdeniz ekonomilerinin hizmetindeki alışveriş araçları, kısaca zenginlik araçlarıdır."¹ Hem daha ucuz hem de bazı durumlarda daha kolay olan deniz taşımacılığı, dış ticaretin yanında iç ticaret için de her zaman önemli olmuştur.²

Devletin ticarî faaliyetlerde bulunanlardan belirli oranlarda vergi aldığı bilinmektedir. Bu bağlamda denizden gelip karaya çıkarılan veya karadan gelip gemiye yüklenen ticarî mallardan da gümrük vergisi alınmıştır. Gümrük vergisi, Özvar'ın da ifade ettiği gibi "sınırını aşan mal veya insanın maruz kaldığı vergidir."³ Osmanlı devletinde gümrük vergisi⁴ malın cinsine, geldiği

¹ Fernand Braudel, *Akdeniz: Tarih, Mekân, İnsanlar ve Miras*, Metis Yayınları, İstanbul 2008.

² Mehmet Emin Üner, "Gümrük Defterlerine Göre XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Urfa'da Ticaret", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 116/229, s. 31-50.

³ Erol Özvar, "Osmanlı'da Gümrükler ve Kervanlar", *Osmanlı Medeniyeti: Siyaset, İktisat ve Sanat*, Klasik Yay., İstanbul 2005, s. 107; Mehmet Genç, "Osmanlı Devleti'nde İç Gümrük Rejimi" *Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yay., İstanbul 2000, s. 195; Mübahat Kütükoğlu, "Osmanlılar'da Gümrük", *DİA*, 14, 1996, s. 263.

⁴ Osmanlı devletinin ilk dönemlerinde alınan gümrük vergileri şer'î hükümlere uygun olarak zekat-ı âşir tarzında tahsil edilmiştir. Aynı zamanda Hanefî hukukçularının bu vergi ile ilgili

veya gittiği yere, tüccarın dini ve tabiiyetine göre belirleniyordu. Tacirler kendi aralarında Müslim, zımmî ve harbî olmak üzere üç kısma ayrılıyorlardı. Müslim ve zımmî olanlar Osmanlı tebaası, harbîler ise müste'men statüsündeki tacirlerdi. Belli bir sancak veya eyalete ait olmayan 1481 tarihli Gümrük kanunnâmesinde gümrük vergisinin Müslüman ve zımmîlerden %2'yi diğerlerinden ise %4'ü geçmediği görülmektedir. Yine aynı dönemde harbîlerden alınan vergi oranı %5'e yükselmiştir. 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar Müslümanlardan %3, zımmîlerden %4, harbîlerden ise %5 oranında gümrük vergisi alınmıştır. Ayrıca Müslüman olmayan yabancı bir devlette yaşayan Müslümanlar da %5 oranında gümrük vergisine tabi tutulmuşlardır. 16. yüzyılın sonlarına doğru kapıkullarının et masraflarını karşılamak üzere gümrük vergisine kassabiyye ya da zarar-ı kassabiyye adıyla %1 oranında zam yapılarak Müslümanlar için %4'e, zımmîler için %5'e harbîler için de %6'ya yükseltilmiştir.⁵

Osmanlı gümrük sisteminde malın geldiği yerde satılması halinde gümrüğe giren maldan âmediye çıkan maldan ise reftiye adı altında ayrı ayrı vergi alınır. Transit geçişlerde alınan vergiye ise mürûriye adı verilir. Gümrük resmi *ad valorem* yani malın gümrüğe girdiği andaki kıymeti üzerinden bazı bölgelerde ve ürün çeşitlerinde ise spesifik yani malın denk, kantar, yük, kile, ferde gibi ölçüler üzerinden hesap edilerek alınır. Özellikle tüccar ve gümrük eminleri arasında malın gerçek değerinin belirlenmesi sırasında ortaya çıkan anlaşmazlıklara pratik çözüm olarak vergiler, spesifik olarak tahsil ediliyordu. Osmanlı devletinde gümrükler kıyılarda sevahil, sınırlarda hudut ve bu ikisi arasında da kara gümrükleri olmak üzere üç kısma ayrılmıştı. Kara gümrükleri genellikle iç ticaret mallarına uygulanırken sahil gümrükleri, iç ve dış ticaret mallarının her ikisini birden kapsamaktaydı. Sahil şehirlerine gidecek malların gümrükleri muhtemelen kaçakçılığın önünü kesmek için vardıkları yerden alınır ve gümrükte tüccara malın cinsini ve miktarını

değerlendirmesi Osmanlı devletinde gümrük uygulamalarının da dayanak noktası olmuştur. Buna göre "Aşûr adıyla bir yerden bir yere intikal eden ticarî mallardan alınan vergilerin Müslümandan alınması, gerçek manada zekattır. Gayrimüslimlerden alınması ise, cizye gibidir ve cizyenin sarf edildiği gider fasıllarına sarf olunur" Aşûr ise, ticarî malların zekatlarını almak için devlet tarafından atanan bir vergi memuru olup, esasen gümrük kolcularını ifade etmektedir. Bu vergide de alınan miktar yine tacirlerin tabiiyetine ve dinine göre değişmektedir. Belirli ticaret yollarından ve gümrüklerden mal geçiren tüccar Müslüman ise %2,5 yani rub' öşr, gayrimüslim olup zımmî ise %5 yani nisf öşr, kanunlarda harbî, fıkıh kitaplarında da müste'men olarak geçen bir yabancı ise tam öşr yani %10 vergi vermek zorunluluğundaydı. Geniş bilgi için bk. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri-I: Giriş ve Fâtih Devri Kanunnameleri*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1990, s. 164-166.

⁵ Özvar, a.g.m., s. 113; Kütükoğlu, a.g.m., s. 264; Genç, a.g.m., s. 197. Ancak bu oranlar her yerde ve her zaman uygulanmadığı görülmektedir. Görece düşük olan bu oranların belki de Karadeniz'in eski ticarî canlılığına kavuşması için uygulandığı muhtemeldir. Geniş bilgi için bk. Kerim İlker Bulunur, *Osmanlı Gümrük Sistemi (1476-1620)*, Kitabevi, İstanbul 2020, s. 70, 74.

kapsayan bir belge verilirdi.⁶ Deniz yoluyla gelen malın gümrüğe tabi olması, gemiden boşaltılması şartına bağlandığı II. Mehmed ve II. Bayezid dönemine ait kanunnamelerde de açıkça belirtilmiştir. Yani malın gümrüğe tabi tutulması için satılıp satılmaması önemli değildi; gemiden boşaltılması ya da bir gemiden başka bir gemiye aktarılması esastı.⁷

Gümrüklerin yönetimine gelince, Osmanlı devletinde gümrükler, birer mukataa haline getirilerek emaneten, iltizâmen ya da şartlara göre bu iki yöntem arasında geçişler yapılarak yönetilirdi. Örneğin iltizâmla yönetilen mukataanın herhangi bir nedenle gelirinin azalması halinde emanet yoluyla da idare edilebilirdi. Zira emin, devlet tarafından tayin edilen bir memur statüsündeydi. Aynı zamanda gümrük mukataaları diğer mukataalarda da olduğu gibi birkaç gümrük mukataası ve hatta dalyan ve pençik gibi vergilere ait olan mukâta'alarla da birleştirilerek iltizâma verilebilirdi. Buradaki amaç birinin kârının diğerinin zararını telafi etmesiydi.⁸ Nitekim Trablusşam gümrüğü mukataasının 1146/1733 senesinde el-hâcc Yusuf Ağa'nın⁹ 1152/1739 tarihinde de Hacı İbrahim'in¹⁰ iltizâmında, 1155/1742 tarihinde ise muhtemelen gümrük gelirlerinde yaşanan bir azalmadan dolayı emaneten yönetildiği görülmektedir.¹¹

⁶ Spesifik olarak tahsil edilen gümrük vergisi uygulamasında ad valorem sistemi de dikkate alınmıştır. Şöyle ki; spesifik uygulama pratik hayatta kullanılırken esas olan ad valorem uygulaması terkedilmemiştir. Geniş bilgi için bk. Özvar, a.g.m., s.112-115; Kütükoğlu, a.g.m., s. 263; Genç, a.g.m., s. 198; Bulunur, a.g.e., s. 69.

⁷ “Venedik ve Ceneviz'den gemi gelüp metâ'in gemiden çıkaracak olursa, gerek satsun gerek satmasun, yüz akçede dört akçe gümrük alına veyahud gemiden gemiye koyacak olursa dahi yüz akçede dört akçe gümrük alına, amma Müslüman veyahud haraçgüzardan (zımmî) iki akçe gümrük alına, amma Müslüman ve yahud haraçgüzâr olacak olursa yüz akçede Müslümandan bir akçe alına ve haraçgüzardan iki akçe gümrük alına” Bk. Robert Anhegger- Halil İnalçık, *Kânûnnâme-i Sultânî Ber Müceb-i Örf-i Osmânî, (II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasaknâme ve Kanunnâmeler*, TTK, Ankara 1956, s. 78-79; Akgündüz, I. Kitap, s. 381; Ticarî emtia gemiden çıkartılması ve satılması veya başka bir gemiye nakli durumunda gümrüğe tabi tutuluyordu. Geniş bilgi için bk. Kerim İlker Bulunur, “Kanunnamelere Göre Erken Dönem Osmanlı Gümrük Sistemi”, *Klasikten Moderne Osmanlı Ekonomisi*, ed. Arif Bilgin-Burhan Çağlar, Kronik Kitap, İstanbul, 2019.

⁸ Kütükoğlu, a.g.m., s. 266; Murat Çizakça, *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi*, çev. Şehnaz Layikel, Tarih Vakfı Yurt Yay., 1999, s. 150-151; Gümrük mukataaları ticaret hayatının en önemli göstergelerinden biri olup, hazinenin de en büyük gelir kaynaklarından birini oluşturmuştur. Ülkeye gelen ve çıkan her türlü ticarî metâ'dan gümrük vergisi alınır. Aynı zamanda ülke içinde de gümrük uygulaması vardı. Bk. Özer Ergenç, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler”, *Osmanlı Tarihi Yazıları: Şehir, Toplum, Devlet*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2013, s. 279-280.

⁹ *D.BŞM.TŞH.d. 17072*, s. 2, 26 Rebî'ü'l-âhir 1146 (6 Ekim 1733).

¹⁰ *D. BŞM.d. 2281*, s. 28, 25, Cemâziyye'l-evvel 1152 (30 Ağustos 1739).

¹¹ Gümrük emini Hacı Mustafa yediyle iştirâ olunub der-mahzen olan tuz sene-i cedid ibtidâsından alındıkda fûrûht olunub..., *D.BŞM.TŞH.d. 17074*, s. 17-18, 1 Zi'l-ka'de 1155 (28 Aralık 1742); *KK.d. 5241*, s. 18.

Trablusşam iskele gümrüğünün tarihsel sürecine geçmeden önce araştırmamızın amacından ve literatürden bahsetmek yerinde olacaktır. Bu bağlamda makalemizde Doğu Akdeniz'in dışı açılan kapılarından biri olan Trablusşam iskelesinin önceki dönemlerde olduğu gibi 18. yüzyılın ortalarında da bu özelliğini ne ölçüde koruduğu, iskele gümrüğünde işleme tabi tutulan ticarî malların türleri ve yine iskelede ticarî faaliyetlerde bulunan tacirlerin kimlikleri Osmanlı arşiv kayıtlarında yer alan 5241 numaralı gümrük defteri üzerinden sorgulanacaktır. Literatürde Trablusşam iskele gümrüğü özelinde bir çalışma bulunmamakla birlikte, Trablusşam eyaleti, Doğu Akdeniz ticareti ve limanları üzerine yazılmış olan makale ve eserler mevcuttur. Özellikle Wilhelm Heyd'in *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi* adlı eseri¹², Avrupalıların Doğu Akdeniz'deki ticarî faaliyetlerini ve ilişkilerini anlaşılır kılmıştır. Enver Çakar'ın Mufassal tahrir defterine göre hazırladığı makalesi de¹³ Trablusşam kenti ve iskele gümrüğünün gelirleri hakkında bilgi vermesi açısından önemlidir. Özellikle Mikail Acıpınar'ın 16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyılın ilk yıllarında Doğu Akdeniz'de ticarî faaliyetlerin ana unsuru olan limanların gelişimiyle ilgili olan çalışması, araştırmamızda yol gösterici olmuştur.¹⁴ Öte taraftan M. Sait Türkhan, doktora tezi olarak hazırladığı "*18. Yüzyılda Doğu Akdeniz'de Ticaret ve Halep*" başlıklı tez çalışmasında¹⁵ 18. yüzyılda İngiliz Levant Company tacirlerinin Halep merkezli ticarî faaliyetlerinden bahsederken, Trablusşam ve Doğu Akdeniz'deki diğer limanların tarihsel sürecine de değinmektedir. Özgür Oral'ın 18. yüzyılın ikinci yarısına ait Osmanlı-Venedik ticarî ilişkileri kapsamında hazırladığı doktora çalışmasında da¹⁶ yine Doğu Akdeniz limanlarındaki ticarî faaliyetlerden söz edilmektedir.

1- Bir Doğu Akdeniz Limanı: Tarihsel Süreç İçerisinde Trablusşam İskelesi

Çalışmamıza konu olan ve Doğu Akdeniz'de önemli bir liman kenti olan Trablusşam'ın stratejik konumundan İbni Battuta şu şekilde bahseder; "*Suriye bölgesinin merkezi şehirlerindedir burası. İçinden nehirler akar. Etrafı bağlarla çevrilidir. Deniz ve karanın getirdiği avantajlara sahiptir. Çarşıları zengin, sokakları güzeldir.*"¹⁷ İbni Battuta'nın Seyahatnâmesi'nde de görüldüğü

¹² Wilhelm Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, TTK, Ankara 2000.

¹³ Enver Çakar, "XVII. Yüzyılın Ortalarında Trablusşam Şehrinin Sosyal ve İktisadi Durumu (1645 Tarihli Mufassal Tahrir Defterine Göre)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 23/35, 2004, s. 45-69.

¹⁴ Mikail Acıpınar, "İskenderun İskelesi: Doğu Akdeniz'de Uluslararası Bir Ticaret Limanının İnkişafı Meselesi (1589-1612)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 2/44, 2020, s. 1-40.

¹⁵ M. Sait Türkhan, *18. Yüzyılda Doğu Akdeniz'de Ticaret ve Halep*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2014.

¹⁶ Özgür Oral, *Osmanlı-Venedik Ticari İlişkileri (1763-1794)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2017.

¹⁷ İbni Battuta, *Seyahatnâme*, C. I, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2000, s. 94.

üzere Akdeniz'in doğu sahilinde yer alan ve stratejik konumuyla dikkati çeken bu şehir, 16. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı devletine dahil edilmiştir. 16. yüzyılın sonlarına kadar Şam eyaletinin sancağı olup, söz konusu dönemde Cebele, Hama, Humus, Selemiye ve merkez sancak Trablusşam'ı kapsayan bir eyalet haline getirilmiştir. Trablusşam'ın eyalet haline getirilmesinde güvenlik kaygıları özellikle de yerel aşiret yöneticilerinin kendi içlerindeki çekişmeler ve aynı zamanda bunların sebep oldukları eşkıyalık hareketleri etkili olmuştur. Nitekim bu şekilde Trablusşam iskelesi ile bölgenin en büyük uluslararası ticaret merkezlerinden biri olan Haleb arasındaki bağlantı yolunun da güvenliğinin sağlanacağı öngörülmüştür.¹⁸

Piri Reis de Trablusşam iskelesini denizden gelirken şu şekilde tanımlamaktadır:

“Poyraz tarafında yüksek bir dağ vardır. Bu dağın lodos tarafı Trablus'tur.” Trablus'un kalesi yüksek bir yeredir. Şehir ise alçak bir yerde olup, ortasından su geçer, bu sayede bağlık bahçeliktir. Şehir denizden 3 mil içeridedir. Şehrin karşısında deniz kenarında limanı koruyan iki burç vardır. Burçların önündeki döküntülükten bir küçük liman ortaya çıkmıştır. Ancak buraya sadece küçük gemiler girebilir. Büyük barçalar denizde yatar.”¹⁹

¹⁸ Yavuz Sultan Selim döneminde 16. yüzyılın ilk çeyreğinde Memlûk ordusu mağlup edildikten sonra Suriye ve Filistin'in tamamı ile Anadolu'nun güneyindeki bir kısım toprakların, Arap Vilayeti adıyla da bilinen Şam Eyaleti'ni oluşturduğu ve nihayetinde Osmanlı taşra idâri teşkilatında bu şekilde yerini alan Trablusşam'ın 1579'a geldiğinde müstakil bir eyalet haline getirildiği görülmektedir. 1584 tarihinde maliye defterdarlığının kurulduğu Trablusşam eyaleti dönem dönem Haleb'e ilhak edilerek, 1598'de tekrar müstakil bir eyalete dönüştürülmüştür. Geniş bilgi için bk. Enver Çakar, “17. Yüzyılın İlk Yarısında Trablusşam Eyaleti: İdari Taksimat, Eyalet ve Sancak Yönetimi”; *Mustafa Öztürk Omuruna Tarih Yazıları Seti-I. Kitap*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2021, s. 129-147; Aynı yazar, “XVII. Yüzyılın Ortalarında Trablusşam...”, s. 45-69; Aynı yazar, “XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyliğinin İdari Taksimatı”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13/1, 2003, s. 369-370; Akgündüz, *a.g.e.*, C. 8, s. 593; Evliyâ Çelebi'nin Seyahatnâmesi'nde de Trablusşam'ın idâri durumu hakkında şu bilgiler yer almaktadır: “Hâss-ı Tarabulus-ı Şâm yedi yüz seksen altı bin akçedir. Beş sancaktır. Hazîne defterdârı ve defter kethüdâsı ve tîmâr defterdârı ve çavuşlar kethüdâsı ve alaybeği ve çeribaşısı vardır. Tarabulus-ı şâm paşa sancağıdır. Sancakları; Livâ-i Hamâ ve Hims ve Selemiyye ve Cebeliyye ve Lâtikiyye ve Hasan-âbâd'tır.” Bk. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C. I, Yay. Haz., Robert Dankoff-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2006, s. 76, 79.

¹⁹ Piri Reis, *Kitab-ı Bahriye*, C. II, çev. Yavuz Senemoğlu, Ankara 1973, s. 252; İbni Battuta'nın seyahatnamesinde de görüldüğü üzere, denize iki mil uzaklıkta bulunan şehir, Hristiyanların elinden alındıktan sonra denizden iç tarafta olmak üzere yeniden kurulmuştur. Yine Seyahatname'den 14. yüzyıl sonlarında da şehrin etrafının bağlarla ve bahçelerle çevrilmiş olduğu, zengin bir çarşısının bulunduğu ve aynı zamanda deniz ve karanın getirdiği avantajlara sahip olduğu anlaşılmaktadır. Geniş bilgi için bk. İbni Battuta, *a.g.e.*, C. I, s. 94; Trablus'un etrafındaki bağ ve bahçelerde güney meyveleri, limon, portakal, incir ve badem yetişmekteydi. Ayrıca zeytinlikler ve susam tarlalarından da kaliteli ürünler elde ediliyordu. Üretilen pamuk

Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi'nde verdiği bilgilerden Trablusşam'ın ticarî hareketliliğe sahip bir kent olduğunu anlıyoruz. Evliya Çelebi, kentin batısında bulunan limanın batı, kuzey ve yıldız rüzgarlarına açık olduğunu, gemilerin ancak demir kuvveti ile yatırıldığını söyler. Büyük bir liman olduğu için etrafında 6 adet kule ve iskele, başında da kale gibi sağlam bir han vardır. Bunun içinde 150 odalı bir bezirgan hanı ve bu hanın hemen yakınında da gümrük eminin binası bulunmaktadır. Zira bu hanlar hem şehre gelen tüccar ve aynı zamanda yolcuların konakladığı yerler olup hem de tüccar mallarının deposu durumundaydılar. Gümrük emini binasının sırasında bulunan iki yüz kargir mahzen ve 20 kadar dükkânıyla gayet işlek bir iskele olup yerli ve yabancı gemilerin sıkça bu iskeleye uğradıkları bilinmektedir. Nitekim kentte bulunan Avrupalıların balyozları, konsolosları ve tercümanları da buna açık bir delildir.²⁰

Bilindiği üzere batılı tacirler işlek bir kervan yolu ile birbirine bağlanan Haleb ve Şam taraflarına gelen doğunun ürünlerine kolayca ulaşabilmekteydiler.²¹ Bu kervan yolu ticarî faaliyetlerin yoğun olduğu Hama ve Humus şehirlerinden geçmekteydi. Bunlardan özellikle Humus'un denize çıkış noktası küçük olmasına rağmen son derece hareketli bir liman olan Tartus'tu. Daha ileride ise önemli bir limana sahip olan Trablusşam ile küçük bir çarşısı ve daha hafif tonajlı gemiler için küçük bir limanı olan Cebel bulunmaktaydı. Bölgenin en önemli ticarî merkezi olan Şam ise İran, Mezopotamya, Anadolu, Mısır ve Arabistan'dan gelen malların buluştuğu bir noktaydı.²²

Trablusşam iskelesinde batılı tacirlerin yanında hayatlarını ticaretle kazanan doğulu Yahudi ve Hristiyan tacirler de bulunmaktaydı. Kentte çoğunlukta olan Müslüman nüfusun yanı sıra Hristiyan ve az miktarda Yahudi nüfus yaşamaktaydı. 17. yüzyıl ortalarında Yahudiler, nüfuslarındaki azalmayla birlikte ticarî alandaki üstünlüklerini de büyük ölçüde Hristiyanlara kaptırmışlardı.²³

Batılı tacirler bölgeden hem doğal hem de sınaî ürünler ihraç ediyorlardı. Özellikle Trablusşam ve etrafındaki bahçe ve tarlalarda limon, portakal, badem, incir, zeytin ve susam yetiştirilmekteydi. Aynı zamanda ipek ve pamuğun da

ve ipek de kısmen ham kısmen de işlenmiş olarak ihraç edilirdi. Trablus'ta ipek dokumak için çok sayıda işçi çalışırdı. Geniş bilgi için bk. Heyd, *a.g.e.*, s. 193-194.

²⁰ Evliya Çelebi eserinde kentte, Kuyumcular hanı, Yeni han, Pirinç hanı, Mısıryyûn hanı, Tüccar hanı, Çavuş hanı, Zeyt hanı, Canbeğ hanı, Mutaf hanı, Arasta hanı, Hınna hanı ve Gumıyyaza hanı olmak üzere on ikisi meşhur handan ve çarşıda tüccara ait 2700 adet dükkân ve bir tane de bezzazistandan bahsetmektedir. Bk. Evliya Çelebi, *a.g.e.*, C. IX, s. 192.

²¹ Geniş bilgi için bk. Marcus Abraham, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Haleb*, Çev. Mehmet Emin Baş, Küre Yay., İstanbul 2013, s. 190-191.

²² Heyd, *a.g.e.*, s. 178, s. 184-185.

²³ Çakar, "XVII. Yüzyılın Ortalarında Trablusşam...", s. 49-51; Cengiz Tomar, "Trablusşam", *DİA*, 41, 2012, s. 294.

başlıca üretim merkezlerinden biri olan Trablusşam'dan, bu ürünler yarı işlenmiş ya da ham olarak ihraç ediliyordu. Ayrıca bölgede çivit ve kızıl kök boyanın yetişmesi ipek dokumacılığıyla²⁴ birlikte çoğunlukla Yahudilerin elinde olan kumaş boyacılığının da gelişmiş olduğunun bir göstergesiydi.²⁵

Görüldüğü üzere Haleb ve Şam'ın dışarıya açılan kapılarından biri olan Trablusşam iskelesi, 16. yüzyılın ortalarından itibaren bu fonksiyonunu, gelişme gösteren İskenderun limanı karşısında kaybetmeye başladı. Özellikle Haleb ve Trablusşam arasındaki yol koşullarının uygunsuzluğu, Trablusşam'daki yerel beyler arasındaki siyasi çekişmeler, eşkıyalık hareketleri ve buna bağlı olarak işlerin yavaş yürümesi, gümrük vergilerinin fazlalığı ve diğer taraftan Trablusşam ve Haleb arasındaki mesafenin uzaklığı ve kara yolculuğunda yaşanan zorluklardan²⁶ dolayı mamul tekstil ürünleriyle yüklü yabancı gemiler,

²⁴ Trablusşam'da ipek dokumak için çok fazla işçi çalışırdı. 1700'den hemen önce yazan David Bosanquet, İngiltere pazarı için çok sayıda Trablus ipeğinin satın alındığını öne sürmüş ve bir de Radcliffe & Buckley'nin 1711'de Matthew Kendrick ile yazışmaları Beyaz ipekten bunu gösteren terimlerle söz etmiştir. Beyaz ipek zaten köklü bir ticaret metaydı. Ancak Ralph ve Edward Radcliffe ve onların muhbirleri arasındaki 1714 ve 1718 arasındaki mektuplar düzenli olarak İran şerbasi ve ardasset için ipek fiyatları verse de dönemin en yoğun ticareti yapılan ipeklerinden biri "belladine" dir "Tripoli belladine" terimi de bu dönemde ortaya çıkmıştır. Geniş bilgi için bk. Ralph Davis, *Aleppo and Devonshire Square English Traders in the Levant in the Eighteenth Century*, Palgrave Macmillan, Toronto 1967, s. 143.

²⁵ Heyd, *a.g.e.*, s. 191-194; Levant ticareti, baharat, ipek, değerli taşlar gibi değerli mallar ve esirler yanında, deniz trafiği sayesinde İtalyan şehirlerinin ihtiyaç duyduğu eşya, buğday, şarap, zeytinyağı, kuru balık, deri, yün gibi ithal malları kapsamaktaydı. Bilindiği üzere Osmanlıdan önceki dönemlerde de var olan Orta-Doğu'nun Avrupa'nın yünlü kumaşlarına, madenlerine ve çeşitli lüks eşyaya olan talebi, Osmanlı döneminde de devam etmiş ve bu süreçte Haleb, İstanbul, Bursa, Selânik, Kahire, Şam, Trablusşam, Beyrut, Basra, Cidde, Bağdad, İzmir uluslararası ticaretin pazarları durumuna gelmiştir. Bu bağlamda Osmanlı devletinde büyük şehir pazarlarına vücut veren Doğu-Batı ticaretinin İran ile Doğu kolunu, kervan ticareti tamamlıyordu. İstanbul, Haleb, Şam, Kahire, Bağdad gibi büyük şehirlerde zengin bedesten tüccarı kervan örgütler ve baharat, ipek, ince pamuklular gibi değerli Doğu mallarını bu kervanlarla getirip Batılı tüccara veya yerli perakendecilere satıyorlardı. Nitekim Tebriz'den gelen ipek kervanları bunun en önemli örneğidir. Geniş bilgi için bk. Halil İnalcık, *Devlet-i Aliye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I Klasik Dönem (1302-1606)*, 11. Baskı, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2009, s. 386-387; Kentin etrafında bulunan bahçelerde limon, hurma, turunç, rumman ve diğer meyve ağaçları bulunmaktadır. Zeytini, zeytinyağı, sabunu, ipeği her yere gider, bu yüzden şehir zenginleşmiştir, Evliya Çelebi, *a.g.e.*, C. IX. s. 192; Faruk Tabak, *Solan Akdeniz 1550-1870*, çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2010, s. 27.

²⁶ Kervanların Arap ve Dürzi eşkıyaların saldırılarına uğramaları, yolların fiziki açıdan yetersiz oluşu ve su kaynaklarının azlığı İskenderun-Haleb yolunu tüccarlar için daha güvenli kılmıştır. Geniş bilgi için bk. Acıpınar, *a.g.m.*, s. 14; Trablusşam'ın Haleb'ten uzaklığı (eşek ya da deveyle sekiz gün) ve kente giden yol boyunca koşulların uygunsuzluğu İskenderun iskelesinin tercih edilme nedenleri arasındaydı. Haleb'ten Trablusşam'a giden kervanların izleyebileceği iki yol vardı: İçeriden giden, Hama ve Humus kasabalarından geçen bir yol ve Akdeniz kıyısından giden bir sahil yolu. İlk seçenek hac yolunun bir parçası ve bu yüzden Osmanlı kuvvetlerinin koruması ve gözetimi altında olmasına rağmen, sık sık Bedevi saldırılarına sahne

Haleb'ten tedarik edecekleri pamuk ve ipek gibi hammaddeleri gemilerine yüklemek için İskenderun limanına yöneldiler.²⁷ Bu dönemde yerel çekişmelerden dolayı güvensiz bir ortamın oluşu özellikle Dürzi emirlerinden Ma'noğlu Fahreddin'in Osmanlı idaresine karşı isyanı yabancı tüccar devletlerin konsolosluklarını Haleb'e taşımalarına neden oldu.²⁸ Bunun üzerine Trablusşam iskelesindeki faaliyetlerinin tamamen kesilmesinden endişe duyan yerel yöneticiler, yabancı tüccarın tekrar Trablusşam limanını kullanmalarını yönünde bir karar çıkartarak, Fransa ve Venedik'in eskisi gibi Trablusşam iskelesine yönelmelerini sağladılar. Ancak İskenderun-Trablusşam rekabetinin devam etmesi neticesinde İskenderun iskelesinin kullanıma açık kalmasına, vergilerin defterdara ödenmesine ve iskelenin Trablusşam gümrük mukataasına bağlı kalmaya devam etmesine karar verildi. 16. yüzyılın sonlarına gelindiğinde ise İskenderun gümrüğü, Trablusşam iskele gümrüğü kaleminden ayrılarak müstakil bir gümrük haline getirildi. Fakat yerel ailelerden biri olan Sayfaların itirazları sonucunda, Trablusşam defterdarının girişimiyle efrenc gümrüğü tekrar Trablusşam iskelesi gümrüğüne bağlanarak, gümrük gelirlerindeki düşüşün önü alınmaya çalışıldı.²⁹

17. yüzyılın ilk yıllarında İskenderun limanı kapatılmamasına rağmen³⁰ Trablusşam iskelesinin eskisi gibi, Haleb başta olmak üzere bölge ticaretinin ana limanı olduğu görülmektedir. Nitekim söz konusu dönemde Lazkiye, Cebile, Banyas ve Antartus iskeleleri olmak üzere tek bir gümrük bölgesi olan Trablusşam'dan tekrar Hristiyan tüccarın en çok uğradığı liman olarak bahsedilmektedir.³¹ Trablusşam iskelesinin 17. yüzyılın ilk çeyreğinde tekrar

oluyordu. Sahil yolu daha emin değildi; çünkü burada da dağlardaki mevzilerinden çıkan Alevi aşiretlerin soygunları yaşanıyor. Trablusşam'ın Avrupalıların gözünde çekiciliğini azaltan bir başka etken de onun yönetimi idi. 16. yüzyılın çoğunda, Trablusşam'ın yönetimi Sayfa ailesine mensup unsurların elindeydi. Bu aile, bölgedeki aşiretlerden oluşan önemli bir askerî güce sahipti ve bu güçlerini gümrükte de kullanıyorlardı. Avrupalı tüccarlardan aldıkları parayı da siyasi konumlarını korumak üzere kullanıyorlardı. Geniş bilgi için bk. Bruce Masters, Haleb: Osmanlı İmparatorluğu'nun Kervan Kenti, *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti*, 2000, s. 32.

²⁷ Acıpınar, a.g.m., s. 10.

²⁸ Türkhan, a.g.t., s. 35; Feridun M. Emecen, "Fahreddin Ma'noğlu", *DİA*, C. 12, İstanbul 1995, s. 80-82.

²⁹ Acıpınar, a.g.m., s. 16-17, 21-22.

³⁰ Ancak Avrupalı yetkililerin bu durumdan hoşnut olmayarak merkez üzerinde baskı kurmaları sonucunda 1612'de İskenderun limanının tekrar dış ticarete açılması yabancı tüccarları ve temsilcilerini memnun etti. Zira Trablusşam-Haleb kervan yolunun güvensizliği ve gümrük mültezimlerinin suistimalleri yüzünden zarar etmekteydiler. Geniş bilgi için bk. Acıpınar, a.g.m., s. 30; Masters, a.g.e., s. 33.

³¹ Trablusşam, Avrupa yönlü ve ipekli dokumalarının, maden cevherlerinin, kalay ve çeliğinin ithali, karşılığında baharat ile Lübnan ham ipeği ve pamuğunun ihrac edildiği başlıca limanlardan biri olmuştu. Limana uğrayan gemiler, Venedik, Fransa, Sakız veya Kıbrıs kökenliydi. Bk. Halil İnalçık, "Hindistan Ticareti", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1300-1600*, C. I, ed. Halil İnalçık and Donald Quataert, Eren Yayıncılık, İstanbul,

canlanmasının nedenlerinden birisi, İran'dan Haleb'e gelen ipek ticaretindeki azalmadır.³² Özellikle Fransızların İran ipeği yerine Lübnan'ın ham ipeğini tercih etmeleri ve acentelerini Sayda ve Trablusşam iskelesine taşımaları iskeledeki ticarî hareketliliği canlandırdığını nihayetinde 18. yüzyılda birbiriyle bağlantılı olan gelişmelerin, ticaretin Haleb ve çevresinden Trablusşam ve daha güneydeki limanlara doğru kaydığını göstermektedir.³³

2- 5241 Numaralı Gümrük Defterine Göre Trablusşam İskele Gümrüğü'ndeki Ticarî Hareketlilik

Bilindiği üzere gümrük defterleri bir liman şehrinin ticarî faaliyetlerinin izlenebildiği önemli kaynaklar arasında gelmektedir. Kütükoğlu, gümrük defterlerinin Osmanlı iktisat tarihi açısından önemli bilgiler ihtiva ettiğini, Osmanlı kentlerindeki Avrupa devletleri konsoloslarının buldukları iskelelerin ticaret hacimleri hakkındaki rakamları, Osmanlı gümrüklerindeki resmi kayıtlardan aldıklarını belirtmektedir. Osmanlı gümrük kayıtlarını oluşturan bu defterler, muhteviyatına göre mufassal, icmal, teslimat-bakaya, muhasebe, vazife ve ahkam defterleri adı altında gruplara ayrılmıştır. Bu defterler arasında gün be gün gümrük hesaplarını gösteren mufassal defterler genel olarak bazı muayyen bilgileri ihtiva etmekle birlikte gümrükten gümrüğe hatta aynı gümrükte bile bazı farklılıklar gösterebilmektedir. Sahil gümrüklerinde tutulan kayıtlara bakıldığında gemilerin esas alındığı görülmektedir. Bu bağlamda bu defterlerde, iskeleye gelen gemilerin nereden geldiği bilgisinin bulunması söz konusu liman şehrinin hangi ticaret merkezleriyle ilişkide bulunduğunun tespit edilmesi açısından önem arz etmektedir. Bu kayıtlarda malın ithalatı, ihracatı, gemiye yüklenmesi, gemiden indirilmesi, gemiden gemiye nakledilmesi, tartı işlemleri ve vergilerinin tahsil edilmesi gibi gümrükte gerçekleştirilen her türlü işlem yer almaktadır. Söz konusu kayıtlarda geminin cinsi, sayısı ve kaptanın adı gibi bilgiler verildikten sonra gemi içindeki mallar ve bunların sahibi olan tacirlere yer verilip, defterin sonuna gelindiğinde ise, her ay sonunda yapılan masraflar yani kâtip ve gümrük emininin maaşları, depoların kirası, mutfak masrafları ve benzeri harcamalar çıkarılarak elde edilen gümrük geliri kaydedilmiştir. Bu

2000, s. 411; Aynı zamanda Trablusşam'da ipek üretiminin fazla olması, yabancı tüccarın bölgeye gelme nedenlerinden biriydi. Geniş bilgi için bk. Oral, *a.g.t.*, s. 154.

³² Haleb'te yünlü giysileri ham İran ipeğiyle takas etmek, Levant Şirketi'nin tüccarları için en karlı ticaret aracıydı. Rusya'nın İran şehirlerini ele geçirmesi, Nadir Şah'ın faaliyetleri, Şirvan'daki isyan ve Osmanlı-İran savaşları gibi nedenlerle pazardaki İran ipeği miktarının değişmesi, İngilizlerin Levant'taki ticaretini olumsuz yönde etkilemiştir. Geniş bilgi için bk. Abdul-Karim Mahmud Gharaybeh, *English Traders in Syria, 1744-1791*, Unpublished PhD Thesis University of London School of Oriental and African Studies, 1950, s. 123.

³³ Şah Abbas'ın ölümünden sonra Haleb yeniden İran ipeğinin pazarı haline gelmiştir. Bk. Masters, *a.g.e.*, s. 36-37.

şekilde hem hazinenin gelir kaybına uğramaması hem gümrük görevlilerinin denetiminin sağlanması hem de herhangi bir anlaşmazlık durumunda bu defterlere başvurulması öngörülmüştür.³⁴

Bu bağlamda çalışmamızın ana kaynağı oluşturan Kamil Kepeci Maden Kalemi İstanbul Gümrüğü tasnifinde yer alan 5241 Numaralı gümrük defteri de yukarıdaki bilgiler kapsamında sahil gümrüğünde tutulan mufassal bir gümrük defterinin özelliklerini taşımaktadır. Söz konusu defter, 1 Kânun-ı evvel 1155/12 Aralık 1742'den 28 Şubat 1155/11 Mart 1743 tarihine kadar olan gümrük hareketlerini ihtiva etmektedir. Üç aylık süre boyunca gün be gün tutulan bu deftere, tüccarın adı ve getirdiği malın cinsi, miktarı ve ödedikleri gümrük vergisinin ayrı ayrı kaydedildiği ve her günün sonunda da o gün ödenmiş olan gümrük vergisinin toplamının verildiği görülmektedir. Ay sonlarında ise gümrüğe ait gelir ve gider kalemlerinin yazılıp, giderler toplam gümrük gelirinden çıkarıldıktan sonra o aya ait gümrük geliri hazineye teslim edilmiştir.³⁵ Aşağıdaki tablolarda da görüldüğü üzere Trablusşam iskele gümrüğü gelirlerindeki en büyük paya İslâm gümrüğü sahiptir. Bunun dışında Şubat ayı hariç Aralık ve Ocak aylarında İslâm gümrüğünün ardından ikinci sırayı toplam gümrük geliri içinde düşük bir paya sahip olan kassâbiye³⁶ adı verilen bir vergi kalemi almaktadır. Gümrüğün gider kalemleri ise, görevlilerin maaşları ve depo kiralarından ibarettir. Buna göre, incelenen dönemde gümrük gelirlerin çoğunluğunu İslâm gümrüğünün oluşturduğunu, gümrükteki devlet görevlilerinin sayıca az olduklarını ve gümrüğün rutin işleyişi esnasında büyük bir harcamaya gerek duyulmadığını söylemek yanlış olmaz.

³⁴ İcmal defterlerinde ise, mufassallardan hazırlanan bir veya birkaç aylık veya bir yıllık gelir ve masrafların hülasaları bulunmaktadır. Teslimat ve bakaya defterleri de gümrük gelirlerinin tamamının kapatılmadığını ve bir seneden diğerine kalan bakiyeleri gösteren defterlerdir. Muhasebe defterleri, büyük bir gümrüğün kendisine bağlı olan emanet ve iltizâmla idare edilen bütün gümrüklerle diğer bağlı rüsumların her türlü hesaplarını gösteren etraflıca hazırlanan bir çeşit icmal defteridir. Gümrükten maaş alanların kayıtlarını içeren defterler vazife defterleri; gümrük ile ilgili çeşitli hükümleri içeren defterler ise ahkâm defterleri ismini almaktadırlar. Geniş bilgi için bk. Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı Gümrük Kayıtları", *Osmanlı Araştırmaları*, 1/01, 1980, s. 219-227; Bulunur, *a.g.e.*, s. 57.

³⁵ "vech-i meşrûh üzere bâlâda mastûr olan ba'de'l-mevâcib yalnız altıyüz kırkûç guruş ile 3 para mah-ı Kânûn-ı evvelin irâdı olub devletlü 'inâyetlü efendimiz hazretlerinin gâ'ibânlarından hazîne kâtibi Ahmed Efendi'nin vusûlü ile zikr olunan mâl-ı gümrük bâ-vusûl bi't-tamâm teslim-i hazîne" Bk. *KK.d. 5241*, s. 5.

³⁶ Osmanlı maliyecileri 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çeşitli faktörlerin etkisi ile et fiyatlarının hızla yükselmeye başlaması üzerine sayıları gittikçe artan yenicilerin et masraflarını karşılamak için gümrük vergi oranlarında %1'lik bir artışa gittiler ve bu bağlamda vergi oranları Müslümanlar için %4'e zimmiler için %5'e yabancılar için de %6'ya yükseltilmiş oldu. Geniş bilgi için bk. Genç, *a.g.m.*, s. 197.

Tablo 1: 12 Aralık 1742/11 Ocak 1743 tarihinde Trablusşam gümrüğünün gelir ve gider kalemleri³⁷

Gelir	Guruş/Para	Gider	Guruş
Gümrük-i İslâm	647,5	Mevâcib-i küttâb ve didebân ve aşçı ve zeyt ve tuz konulan hücre kirası	39
Gümrük-i Efrenc	10,8		
Mîrî kassâb	15		
Kahvehâne	9,5		
Resm-i kapan	0,5,5		
Toplam	682,3	Masraflar çıkarıldıktan sonra toplam gümrük geliri	643

Yukarıdaki tablodan anlaşıldığı üzere Aralık ayında toplam gümrük gelirinin %95'ini İslâm gümrüğü oluştururken, toplam gelir içinde efrenc gümrüğünün oranı yalnızca %1,6'dır. Ocak ayında yine İslâm gümrüğü %98'lik oranla toplam gümrük geliri içinde yüksek bir paya sahip olurken, söz konusu ayda efrenc gümrüğünde hiçbir hareketlilik bulunmamaktadır. Şubat ayına gelindiğinde ise efrenc gümrüğünde diğer aylara nazaran gümrük işlemlerinin yapıldığı, toplam gümrük gelirinin %73'ünü İslâm %25'ini de efrenc gümrüğünün oluşturduğu görülmektedir. Efrenc gümrük geliri oranlarının düşük olması, muhtemelen Müslüman ya da zimmî tacirlerin, müste'men tacirlere ait olan malları, kendi malları arasında göstermesinden kaynaklanmaktadır.³⁸ Nitekim Trablusşam iskele gümrüğünde de Avrupalı tüccarın daha düşük gümrük vergisi ödemek için, Müslüman ve çoğunlukla da zimmî tüccar ile birlikte hareket ettikleri düşünülmektedir. Zirâ müste'men tüccar ve onların iç piyasada simsarlığını yapan zimmîler, Osmanlı devleti ile Avrupa arasındaki ticarete etkin bir rol oynuyorlardı. Zimmî tacirlerin hem gümrükteki hem de diğer idarecilerle müste'men tüccara göre daha iyi ilişki kurabilmeleri ve öte taraftan Müslümanlara nazaran Avrupalılarla din ve dil bakımından daha yakın olmaları, müste'men tüccar ile zimmî tüccar arasındaki ilişkileri iyice güçlendirmişti. Yine defterde bazı gayrimüslim tüccarın tercümanlık görevini de üstlendiği görülmektedir. Bu bağlamda Osmanlı tebaasından olup beratlı tercüman olan gayrimüslimler de tıpkı müste'men tüccar gibi, isterlerse ticarî amaçla alım-satım hakkına sahip oluyorlardı.³⁹ Örneğin defterde adı geçen

³⁷ *KK.d. 5241*, s. 5.

³⁸ *Bulunur, a.g.e.*, s. 77.

³⁹ 1675 İngiltere, 1680 Hollanda ve 1740 Fransa kapitülasyonları ile tercümanlar da müste'men tüccar gibi hak ve ayrıcalıklara sahip oldular. Ayrıca önemli bir husus da Fransızların 1740

Diyap Zerik, ticaretle uğraştığı gibi aynı zamanda da tercümanlık görevini üstlenmişti.⁴⁰ Muhtemelen diğer gayrimüslim tüccar arasında da tercümanlık görevini üstlenenler bulunmaktaydı.

Tablo 2: 12 Ocak/11 Şubat 1743 tarihinde Trablusşam gümrüğünün gelir ve giderleri⁴¹

Gelir Türü	Guruş/Para	Gider	Guruş/Para
Gümrük-i İslâm	1125,9	Mevâcib-i küttâb ve didebân ve aşçı ve zeyt ve tuz konulan hücre kirası	39
Gümrük-i Efreñç	-	Fransa baş tercümanına	100
Gümrük-i resm-i hinta	-		
Mîrî kassâb	15		
Kahvehâne	9,5		
Resm-i kapan	2		
Toplam	1152,9	Masraflar çıkarıldıktan sonra toplam:	1012,9

Tablo 3: 12 Şubat/11 Mart 1743 tarihinde Trablusşam gümrüğünün gelir ve giderleri⁴²

Gelir Türü	Guruş/Para	Gider	Guruş/Para
Gümrük-i İslâm	1393	Mevâcib-i küttâb ve didebân ve aşçı ve zeyt ve tuz konulan hücre kirası	39
Gümrük-i Efreñç	483,5		
Gümrük-i resm-i hinta	-		
Mîrî kassâb	15		
Kahvehâne	9,5		
Avâid-i camus	2,5		

kapitülasyonları ile, elçi ve konsolosların istedikleri kişileri kimseye danışmadan tercüman olarak atayabilmeleriydi. Aynı zamanda tercümanlar yine bu anlaşma ile konsolos vekili olarak da tayin edilebiliyorlardı. Geniş bilgi için bk. Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler: Kapitülasyonlar, Avrupa Tüccarları, Beratlı Tüccarlar, Hayriye Tüccarları, 1750-1839*, Turhan Kitabevi, 1983 s. 26-27, s. 53; Nitekim zamanla bu imtiyazları zimmîler de kendileri için almak isteyince, yabancı elçi ve konsoloslara rüşvet vererek devletten tercümanlık beratı almaya çalıştılar. Böyle bir tercümana verilmiş olan berat sayesinde berat sahibi, çocukları ve hizmetkarları ile beraber reyanın vermek zorunda olduğu çizye ve diğer vergilerden muaf oluyordu. XVII. yüzyılda Batı devletleri kendi tercümanları için diplomatik muafiyetler elde ettiler ve tıpkı müste'menler gibi mali ve hukuki avantajlar elde ederek çok düşük gümrük vergisi ödediler. Geniş bilgi için bk. Halil İncılık, "İmtiyazat", *DİA*, C. 22, İstanbul 2000, s. 250; Cengiz Orhonlu, "Tercüman", *İA*, C. 12, 1979, s. 180-181.

⁴⁰ *KK.d. 5241*, s. 13.

⁴¹ *KK.d. 5241*, s. 10.

⁴² *KK.d. 5241*, s. 17.

Resm-i kapan	1,5		
Toplam	1905,1	Masraflar çıkarıldıktan sonra toplam:	1866,1

Defterin son kısmına gelindiğinde ise aşağıdaki tabloda da görüldüğü üzere bir yıllık gümrük geliri her aya mahsus olmak üzere gösterilmiştir.

Tablo 4: Trablusşam gümrüğünün 1742/1743 senesine ait gümrük gelirleri

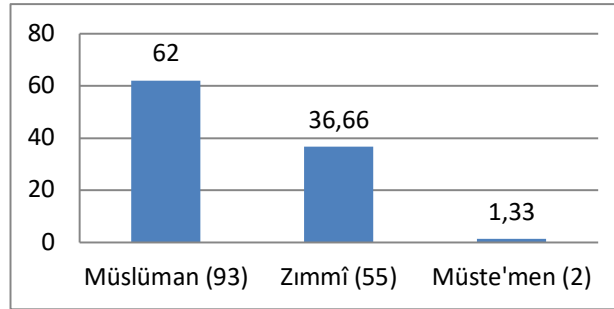
Tarih	Ait Olduğu Ay	Gümrük Geliri, Guruş/Para	%
Mart	Mart	3263,4	% 14,13
Nisan	Nisan	1254,5	% 5,4
Mayıs	Mayıs	1508,5	% 6,5
Haziran	Haziran	1680,7	% 7,2
Temmuz	Temmuz	1398,9	% 6
Ağustos	Ağustos	1062,1	% 4,6
Eylül	Eylül	897,4	% 3,8
Ekim	Ekim	1761	% 7,6
Kasım	Kasım	1549,3,5	% 6,7
Aralık	Aralık	643,3	% 2,7
Ocak	Ocak	1012,9	% 4,3
Şubat	Şubat	1866,1,5	% 8
Toplam	Toplam	17897	
Sene-i atık tuz fâizi	Sene-i atık tuz fâizi	5186	
Genel Toplam		23084	

Tabloda yer alan verilerden de anlaşıldığı üzere, Trablusşam iskelesinin 1742/1743 senesine ait gümrük geliri 17897 guruş 2,5 para olup, bu miktara geçen senenin tuz faizi olan 5186 guruş 3,5 paranın eklenmesiyle 23084 guruş 26 paraya çıkmıştır. Aralık, Ocak ve Şubat aylarına ait gümrük gelirlerinin yıllık toplam gümrük gelirinin yaklaşık %15'ini oluşturduğu ve gümrük gelirlerindeki en belirgin düşüşün ise Nisan ve Aralık aylarında yaşandığı görülmektedir. Muhtemelen bu aylarda gümrük gelirlerinde görülen azalmanın olası nedenlerinden birisi, efrenç gümrüğünde meydana gelen durağanlıktan kaynaklanmaktadır.

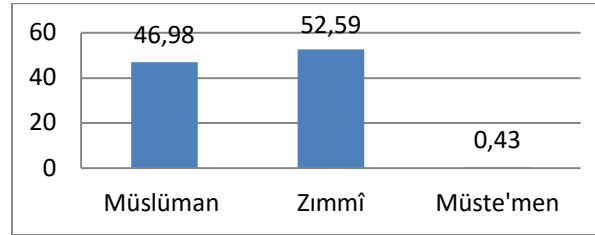
Trablusşam gümrüğüne üç aylık bir süre zarfında yaklaşık 464 girişin yapıldığı tespit edilmiştir. Grafik 1 ve 2'deki verilerden de anlaşıldığı üzere Müslüman tüccar sayısının zimmî tüccar sayısına oranla daha fazla olmasına

rağmen, söz konusu rakamın 218 girişini 93 adet Müslüman tüccar, 246 girişini de 55 adet zimmî tüccar gerçekleştirmiştir. Bu bağlamda 18. yüzyılın ortalarında Trablusşam iskelesinde çoğunlukla Osmanlı tebaası Rum, Ermeni⁴³, Yahudi⁴⁴ ve Müslüman tüccarın faaliyette buldukları anlaşılmaktadır.

Grafik 1: Gümrüğe giriş yapan Müslüman, zimmî ve yabancı tüccarın sayısı

Grafik 2: Müslüman, zimmî ve yabancı tüccarın gümrüğe giriş oranları

Gümrük defterinde sistematik bir şekilde olmasa da tüccar adlarının yanına nereli oldukların yazılması, Trablusşam iskelesinde ticaretle meşgul olan tüccarın çoğunluğunun Trablusşam ve çevresi olmak üzere Haleb, Şam, Beyrut, Sayda ve Dimyat'tan olduğunu göstermektedir. Şöyle ki; Habib zimmînin İskeleli, Hacı Hüseyin'in Dimyatlı, bezirgan Hacı Halil'in Şanlı,

⁴³ Ermeni bir sarraf olan Agob ve diğer bezirgan Ermeni tacirlerin genellikle kahve, çuka, Fransevî fes, çivit, çerçeve kağıdı, mazi, nargile, şeker gibi malların ticaretiyle uğraştıkları görülmektedir. Bk. *KK.d. 5241*, s. 10, 16; Sarraflarla ilgili bk. Ertan Ünlü, "18. Yüzyılda Osmanlı Eliti Bir Darphane Sarrafının Muhallefatı: Bedros nam-ı diğer Petraki", *OTAM*, 43, 2018, s. 281-317; Aynı yazar, "18. Yüzyılda Sarraf Katleri: "Devlet Malına Halel" in mi, Hizipleşmenin mi Kurbanları?", *Osmanlı Araştırmaları*, 52, 2018, s. 99-133; Sarraflar bilindiği üzere gümrükteki ticarî işlemlerin yürütülmesinde de önemli rol oynuyorlardı. Devlet görevlilerine ve mültezimlere kredi sağlıyorlardı. Geniş bilgi için bk. Ümit Ekin, "17. Yüzyılın Son Çeyreğinde Rodoscuk Gümrüğü", *Klasikten Moderne Osmanlı Ekonomisi*, ed. Arif Bilgin-Burhan Çağlar, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 39.

⁴⁴ İncelenen dönemde Yahudi Abram ve Musa Yahudi adında iki adet Yahudi tüccara rastlanmıştır. Bk. *KK.d. 5241*, s. 2, 12.

zimmî Sefer'in Halebli, Hacı İbni İsmail'in de Beyrutlu olduğu adlarının yanında yer alan İskeleli, Dimyatî, Şamî, Halebî ve Beyrutî ifadelerinden anlaşılmaktadır. Zimmî tüccardan Trablusşamlı bezirgan Abdullah Sadıka isimli tacirin yaklaşık % 27'lik bir oranla gümrükte en fazla işlem yapan tacir olduğu, Müslüman tüccardan ise Hacı Mehmed Receb'in %9'luk bir oranla Müslüman tüccar arasında ilk sırayı aldığı görülmektedir.

Tacirler mallarını müste'men gemilerinde taşıyabiliyorlardı. Nitekim seyyahlardan edinilen bilgilere göre küçük Fransız ve İngiliz gemileri Suriye limanları ile Dimyat arasında Osmanlı tebaası olan tüccarın mallarını taşıyorlardı.⁴⁵ Tacirlerin bunun için yabancı elçi ve konsolosluklardan mühürlü kefalet kâğıdı almaları gerekiyordu. Şöyle ki; Trablusşam'dan Fransız bayrağı altında seyrüsefer yapan Venedikli Anton Martin adlı kaptanın gemisine malları yüklenen Müslüman tacirler, Fransız konsolos ve bezirganlarından kefalet almışlardı.⁴⁶

Tüccar mallarının genellikle kalyon⁴⁷, şehtiye⁴⁸ ve şahtura⁴⁹ gibi gemi türleriyle taşındığı görülmekle birlikte söz konusu gemilerin yüklerini hangi limandan aldıklarına ya da hangi limana boşaltacaklarına dair bilgilere sistematik olarak yer verilmemiştir. Trablusşam iskelesine veya iskelenin açıklarına üç aylık süre boyunca Dimyat-Trablusşam arasında tüccar malı taşıyan Fransız gemilerinin demir attığı ve bu gemilerde bulunan ticarî

⁴⁵ Türkhan, *a.g.t.*, s. 69.

⁴⁶ "...Venedüklü'den Anton Martin nâm şehtiye kapudanı şehtiyesiyle efrenc bayrağı altında Trablusşam iskelesine gelüb dahil oldukda Trablusşam'da França konsolosu olan Mösyö Bumra nâm konsolos efrenc bazerganlarından Gelan veledi Bartomi ve Mosidos ve Arihna nâm tacirlerin re'yleri ve kefaletleri ve ücret-i navl ile tüccâr-ı müsliminden ve sâirden nice kimesneler İstanbul'a gelmek üzere emvâl ve erzâklarıyla mesfûr Anton Martin nam kapudanın ştiyesine süvâr..." Bk. *A.DVNSMHHM.d. 119/594*, 10 Safer 1124 (19 Mart 1712); Aynı zamanda gemilerde ticarî malın yanı sıra yolcular da taşınmaktaydı. Bk. *C.HR. 138/6855*, 25 Muharrem 1123 (15 Mart 1711). "...memâlik-i mahrûsemde vâki' tüccâr-ı müslimîn ve sâ'ir 'ibadullah eğer ticâret ve eğer vesâ'ir mesâlih için taht-ı kazânızda vâki' iskele ve limanlarda müste'men sefâ'inine süvâr ve rûy-ı deryâya çıkub ba'zı iskele ve mahallere 'azîmet murâd edenlere mâdamki zehâb ve ayâbda nüfûs ve emvâllerine zarar ve gezend erişmemek üzere müste'men elçilerinden ve berât-ı şerîfimle konsolos olanlardan kefâleti mutazammın memhûr ve ma'mûlün-bih kağıt verilmedikçe zinhâr ve zinhâr tüccâr-ı müslimîn ve sâ'ir 'ibadullahın bir ferdin müste'men sefâ'inine süvâr olmalarına izin ve ruhsat gösterilmeyip..." Bk. *A.DVNSMHHM.d. 120/810*, 10.05.1126 (24 Mayıs 1714); "...Mısır ve Reşid ve İskenderun tacirlerinin zikr olunan França kalyonuna ve ştiyesine vaz' ve tahmîl eyledikleri metâ' ve eşyâları..." Bk. *A.DVNSMHHM.d. 120/672*, 29 Rebî'ü'l-evvel 1126 (14 Nisan 1714).

⁴⁷ Kalyon, üç direkli yelkenli bir savaş gemisidir. Kalyon hem donanmada savaş gemisi hem de ticaret gemisi olarak kullanıldığı bilinmektedir. Bk. İdris Bostan, *Kürekli ve Yelkenli Osmanlı Gemileri*, Bilge Yayın Habercilik, 2005, s. 278

⁴⁸ Kısaca ştiye de denilen ve yalnızca yelkenle hareket eden iki direkli bir gemidir. Bk. Bostan, *a.g.e.*, s. 390.

⁴⁹ Tuna ve Fırat nehirlerinde kullanılan ince donanma gemisidir. Dört köşe bir Latin yelkeni olan şehtur, gayet ince tahtadan yapılır ve üzeri zift ile kaplanırdı. Bk. Bostan, *a.g.e.*, s. 243.

malların ise iskeleye çoğunlukla zimmî kaptanların gemileriyle taşındığı görülmektedir. Nitekim Fransız bandıralı gemilerle müslim ve gayrimüslim tüccara ait mamul ya da yarı mamul tekstil ürünleri, hububat, kahve, boya ve ecza hammaddeleri, hırdavat, kalay ve sığır derisi gibi ticarî mallar Trablusşam iskelesine taşınmıştır. Aşağıdaki tabloya bakıldığında iskeleye en fazla yük taşıyan Mihail Gazal adlı kaptandır. Hristiyan bir Rum olduğu düşünülen Mihail Gazal aynı zamanda Trablusşam-Dimyat arasında da tüccar malı taşımaktadır. 8 Şubat 1155/19 Şubat 1743 tarihinde Mihail Gazal'ın Dimyat'a, Müslüman ve zimmî tüccara ait 99 kese 964 batman ham ipek taşıdığı görülmektedir.⁵⁰ Kayıtlarda gemilerin kaç kişi tarafından işletildiklerine rastlanamadığı için gemi mülkiyeti ile ilgili maalesef bir bilgi veremiyoruz ancak gemi işletmeciliğinin oldukça masraflı bir iş olması, çok ortaklı işletmelerin olabileceğini düşündürmektedir. Bu bağlamda kaptan Mihail Gazal ve diğerlerinin taşımacılık işini birbirleriyle ya da zengin bir tüccarla ortaklık üzere yaptıkları ve çok sayıda gemi hissesine sahip oldukları ihtimal dahilindedir. Nitekim Çizakça'nın belirttiği üzere, İstanbul ile Odessa kentine yakın Hocabey limanı arasında büyük çaplı ticaretle uğraşan Hacı İbrahim Ağa adlı bir tüccar, çok sayıda gemi hissesine sahipti.⁵¹

Tablo 5: Kaptanlar ve yükün boşaltıldığı/yüklendiği tarih

Yükünü boşalttığı/yüklediği tarih	Kaptanın adı	Açıklamalar
10 K.evvel 1155/21 Aralık 1742	Mihail Gazal	
11 K.evvel 1155/22 Aralık 1742	“	
15 K.evvel 1155/26 Aralık 1742	Yusuf Mensa	
16 K.evvel 1155/27 Aralık 1742	Mihail Gazal	
17 K.evvel 1155/28 Aralık 1742	Mensa (Yusuf Mensa olabilir) şahtura	
18 K.evvel 1155/29 Aralık 1742	Yazıcı Mensa	
19 K.evvel 1155/30 Aralık 1742	Mihail Gazal	
22 K.evvel 1155/2 Ocak 1743	“	
23 K.evvel 1155/3 Ocak 1743	“	
7 K.sânî 1155/18 Ocak 1743	Arvadi'nin kayığıyla	
15 K.sânî 1155/26 Ocak 1743	Yazıcı Farih Hadadlı	Dimyat'tan geliyor
16 K.sânî 1155/27 Ocak 1743	Mihail Gazal	

⁵⁰ *KK.d. 5241*, s. 11.

⁵¹ Gemi ortaklıkları hususunda ayrıntılı bilgi için bk. Çizakça, *a.g.e.*, s. 86, s. 78-85.

23 K.sânî 1155/3 Şubat 1743	Mihail Gazal ve Ramazan (2 gemi)	Fransız gemisi Dimyattan geliyor. Sayda, Beyrut ve Trablusşam yükünü taşıyor.
24 K.sânî 1155/4 Şubat 1743	“	Sayda ve Beyrut yükü
25 K.sânî 1155/5 Şubat 1743	“	“
8 Şubat 1155/19 Şubat 1743	Mihail Gazal	Dimyat’a gidiyor.
10 Şubat 1155/21 Şubat 1743	Reis Fazıl Efendi	Trablusşam yükü
22 Şubat 1155/4 Mart 1743	Mesahir? ve Yazıcı Fital (2 gemi)	Fransız gemisinin Trablusşam yükü iki adet gemi ile iskele taşıyor
23 Şubat 1155/6 Mart 1743	“	“
28 Şubat 1155/	-	3 Şubat’ta Dimyat’tan gelen Fransız gemisinin yükü Trablusşam yükü

Nitekim yukarıdaki tablodan da anlaşıldığı üzere, 23 Kânûn-ı sâni 1155/3 Şubat 1743 tarihinde Dimyat’tan gelen ve yükünün bir kısmı Sayda ve Beyrut bir kısmı da Trablusşam’a ait olan bir Fransız gemisi⁵², muhtemelen Trablusşam iskelesine yanaşmadığı için açıkta demir atmış ve “*Dimyat’tan bir Fransevî sefinesi gelib bi-emri’l-lahi te’âlâ su atmışdı ba’dehu şer’-i şerîf tarafından keşf olunub hükm-i şer’iyye mücebince boşalan...*” ifadesinden de gemide bulunan malların kadı tarafından kontrol edilip hüküm verildikten sonra gemi ya da kayıklarla 6 Şubat’a kadar peyderpey Trablusşam iskelesine taşındığı anlaşılmaktadır.⁵³ Iskele gelen bu malların daha sonra bir dağıtım merkezi fonksiyonunu üstlenen Trablusşam iskelesinden kara ya da deniz yoluyla Doğu Akdeniz hinterladında tekrar bir dağıtıma söz konusu olacağı muhtemeldir. Nitekim tacirler iskelede gümrük vergilerini ödedikten sonra mallarını buldukları yerde satabilirler ya da istedikleri yere götürebilirlerdi.⁵⁴

⁵² “...Dimyat’dan bir Fransevî sefinesi gelüp bi-emri’l-lahi te’âlâ su atmış idi şer’-i şerîf tarafından keşf olunub hükm-i şer’iyye boşalan Sayda ve Beyrut yükü başkaca tahrir olunmuşdur bundan aşağısı cümle Beyrut ve Sayda yüküdür kumaş ve kahve ve keten cümle beyân olunur isim be isim işaret olunmuşdur bir mikdar kumaş ve kahve vesâ’ir işbu mâh-ı Kânûn’a dâhildir bir mikdârı dahi sene-i âhiri Şubatına dahildir...” Bk. *KK.d. 5241*, s. 7, 23 Kânûn-ı sâni 1155 (3 Şubat 1743).

⁵³ *KK.d. 5241*, s. 7.

⁵⁴ 18. yüzyılın ilk yarısında Fransızların Doğu Akdeniz sahillerinde ticarete baskın bir rol oynadığı görülmektedir. 18. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Fransızlar, Akka ve Trablus’un dış ticaretinde de lider konumda olabilmek için diğer ülkeleri bu pazarda devre dışı bırakmak için mücadele etmişlerdir. Geniş bilgi için bk. Davis, *a.g.e.*, s. 37; Fransa’nın 18. yüzyılın ilerleyen ikinci yarısında İzmir limanında da öne çıktığı görülmektedir. Fransızlar, Marsilya limanı aracılığıyla 19. yüzyılın başlarına kadar İzmir’den önemli miktarda pamuk ihraç etmişler ve bununla ülkelerinin güneşindeki tekstil ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Diğer taraftan bölgede

3- Trablusşam İskele Gümrüğünde İşlem Gören Ticarî Ürünler

Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi'nde geçen "*Araba ve develer ile Mısır ve Şâm ve Trablus ve Sayda ve Beyrut ve Akka ve İzmir ve Arab u Acem ve Hind metâ'ları yılda beş altı bin deve ve araba yükleri her diyârdan gelüp bu şehirde yük çözülp yük bağlanup cemî'i Macar ve Leh ve Çeh ve İsfâç ve Nemçe ve Bosna ve Venedik ve İspanya vilâyetlerine yükler gidüp gelmektedir*"⁵⁵ ifadesi Trablusşam iskelesinin daha çok bir dağıtım merkezi fonksiyonunu üstlendiğini gösterir. Ayrıca seyahatnamede yer alan "*çöreği ve kübeybesi ve muklesi ve katâyifi ve şekeri ve kurkası ve karnabîti ve zeytünü ve zeytunyağı ve sâbûnu cihânı dutup meşhûr-ı âfâkdır ve pembesi ve harîri ve poşusu ve mukaddemi firâvândır.*"⁵⁶ ifadesinden de Trablusşam'da hem doğal hem de sınaî ürünlerinin bol olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca eserinde özellikle ipek üretimine vurgu yapan Evliya Çelebi, kentte yüzbinlerce kantar ipek üretildiğinden de bahseder.⁵⁷

Trablusşam iskelesi gümrüğünden ticarete konu malların esasen 18. yüzyıla geldiğinde de değişmediği görülmektedir. Bilindiği üzere Trablusşam'ın etrafındaki bahçelerde ve tarlalarda yetiştirilen limon, portakal, nar, ayva, ceviz, hurma, zeytin, susam, kalkas, lahana gibi doğal ürünler ile sınaî ürünler önceki dönemlerden beri kentin iskelesinden ihraç edilmekteydi. İskeleyden Avrupa ülkelerine genellikle pamuk, pamuk ipliği, ipek, muhtelif kumaşlar, sahtıyan, mazı, balmumu, haliçe (küçük halı), ham bez, sıgır derisi ve baharat çeşitleri, bakır ve kalay gitmekteydi. Tacirler vasıtasıyla Haleb, Şam ve Mısır taraflarından Trablusşam'a gelen bu ticarî mallar kanunnameye belirtildiği üzere, gümrük vergileri ödendikten sonra ihraç edilirdi.⁵⁸ Bu bağlamda iskele gümrüğünde işlem gören ticarî mallar incelendiğinde karşımıza, başta kumaş olmak üzere özellikle Mısır taraflarından gelen yarı

Fransızlardan başka Hollandalılar ve diğer Batı Avrupalıların da İzmir limanından pamuk satın aldıkları bilinmektedir. Geniş bilgi için bk. Elena Frangakis-Syrett, "İzmir'de Pamuk ve Kumaş Ticareti (18. Yüzyılın İkinci Yarısından 19. Yüzyılın Başlarına)", ed. Keyder, Çağlar, *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticarî Tarım*, 1998, s. 101-104; Bulunur, *a.g.e.*, s. 67.

⁵⁵ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, C. V, s. 187; Osmanlı devletinde karayolu ulaşımı için bk. Ümit Ekin, "Klasik Dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda Karayolu Ulaşımını ve Nakliyatı Etkileyen Faktörler (1500-1800)", *Bellekten*, 81/291, 2017, s. 387-418.

⁵⁶ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, C. IX, s. 193.

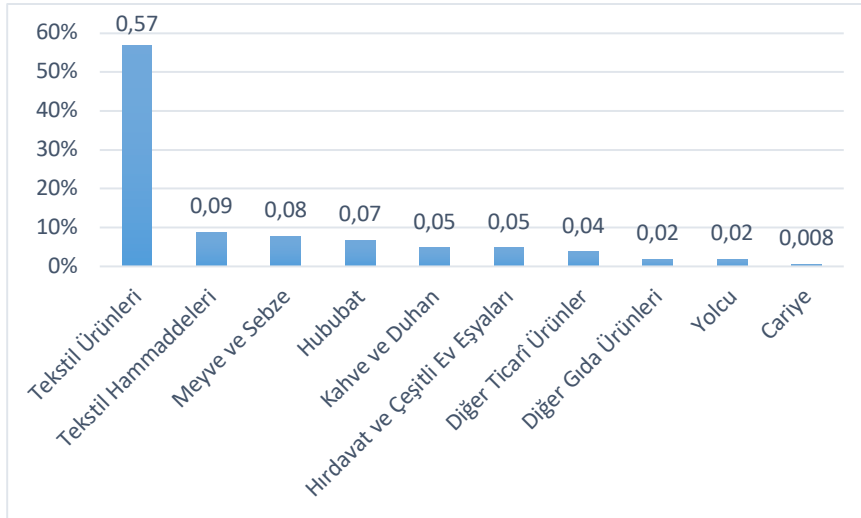
⁵⁷ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, C. IX, s. 190.

⁵⁸ Liman aynı zamanda ticarî açıdan olduğu kadar askerî amaçlarla da kullanılmaktaydı. Özellikle sefer zamanlarında Bağdat, Haleb ve Diyarbakır'dan kara yoluyla Trablusşam iskelesine taşınan mühimmatın, buradan da ihtiyaç duyulan yere gönderildiği görülmektedir. Nitekim şehirde mekârî mesleğinin yani hayvan kiracısı olanların sayısının fazla olması 17. yüzyılın ortalarında Trablusşam'ın oldukça işlek bir liman olduğunun göstergelerinden biri olsa gerektir. Geniş bilgi için bk. Çakar, "XVII. Yüzyılın Ortalarında Trablusşam...", s. 60, 63-64; Akgündüz, *a.g.e.*, C. III, s. 497-498.

işlenmiş tekstil ürünleri, tekstil hammaddeleri, çarşaf, yorgan, battaniye, torba, akçe kesesi, mendil gibi ev tekstili, mücevvez ve fes olmak üzere başlık türleri, bilezik, tarak, ayna, makas, bardak, fincan, tuzluk, çerçeve kağıdı, kağıt, hırdavat, pekmez, şeker, helva, şırlağan yağı (susam yağı), revgan-ı sade, zeyt ve dakik gibi gıda ürünleri, başta pirinç olmak üzere mercimek, hınta, löbye gibi hububat ürünleri, limon, portakal, kalkas, lahana, soğan, sarımsak, ceviz, mısır, nar kabuğu, ayva, acve, hurma gibi meyve-sebze türleri, kahve, duhan, deri çeşitleri, boya ve ecza hammaddeleri ile demir ve kalay gibi madenler çıkmaktadır. İncelenen süre zarfında baharat⁵⁹ olarak ise, yalnızca kimyon ticaretine rastlanmıştır.

Trablusşam iskelesinde gümrük vergilerinin ise, spesifik yani malın denk, kise, batman, kantar, ritl, yük, kile, ferde, desti vs. üzerinden hesap edilerek tahsil edildiği görülmektedir.⁶⁰ İskele gümrüğünde Grafik 3 ve 4'ten de anlaşıldığı üzere en çok işlem gören ve aynı zamanda en yüksek gümrük gelirine sahip olan kalemler arasında ilk sırayı tekstil ürünlerinden oluşan ticarî mallar, ikinci sırayı ise tekstil hammaddeleri almaktadır.

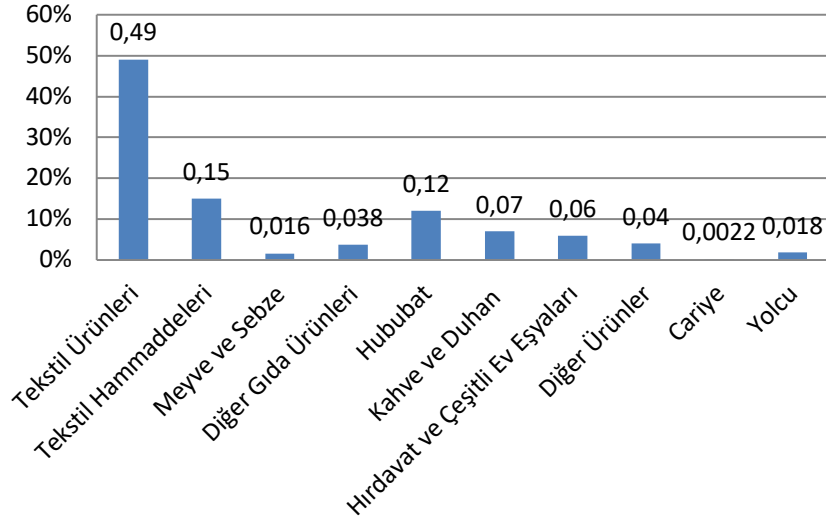
Grafik 3: Ticarî ürünlerin gümrükteki işlem oranları

⁵⁹ Bilindiği üzere 16. yüzyıl boyunca baharat uluslararası ticarete en önemli paya sahipti. Tabii ki baharat yanında pahalı kumaşlar, ham ipek ve kıymetli taşlar da hem sermaye yatırımı hem de kâr marjları açısından yüksek bir değere sahiptiler. 16. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlılar Mısır ve Suriye'yi zapt ettiklerinde Venedik'in baharat ikmalini yaptığı Beyrut, Trablusşam ve İskenderiye limanları artık Osmanlıların eline geçmişti. İlk dönemlerde Venedik artan fiyatlardan etkilendiyse de 16. yüzyılın ortalarına gelindiğinde özellikle Basra üzerinden gelen baharatın Halep ve Trablusşam'a ulaşır olmasıyla yeniden toparlandı. İnalçık, *a.g.e.*, s. 406-408.

⁶⁰ Bk. Akgündüz, *a.g.e.*, C. III, s. 497-498.

Grafik 4: Ticarî ürünlerin gümrük gelir oranları

İncelenen dönemi ay bazında değerlendirdiğimizde Aralık ayında yine gümrük gelirlerinde ilk sırayı %57'lik oranla tekstil ürünleri alırken bunu %18'lik oranla pirinç ticareti takip etmektedir. Diğer ticarî malların oranı ise %25'tir. Ocak ayında ise toplam gelirin %68'ini tekstil ürünleri, %21'ini ham ipek, %10'unu ise diğer ticarî malların oluşturduğu tespit edilmiştir. Bu %10'luk pay diliminde ise en fazla orana %8,5'luk bir payla Yemen kahvesi sahiptir. Şubat ayına gelindiğinde ise, yaklaşık %49'luk bir oranla tekstil ürünleri yine ilk sırayı almıştır. İkinci sırayı da %33'lük bir oranla diğer kalemler ve bu kalem içinde de en yüksek payı %10'luk bir oranla Fransız himayesinde Kudüs'e giden hacılardan⁶¹ alınan vergi oluşturup, ardından %9'luk bir oranla pirinç ve %8'lik bir oranla ham ipek gelmektedir.

İncelenen gümrük defterinde de görüldüğü üzere tekstil ürünleri arasında yer alan kumaş, Avrupalıların Doğu Akdeniz'e ihraç ettikleri en önemli ticarî mallardan biri olup, pamuk, ham ipek, keten gibi tekstil hammaddeleri de Doğu Akdeniz limanlarından ithal ettikleri mallar arasında birinci sırayı almaktaydı. Batılı tacirler kumaş üretiminde kullandıkları pamuk, ipek, keten

⁶¹ Osmanlı-Fransız siyasi münasebetlerindeki değişimle birlikte Fransız kapitülasyonları ve uygulamaları XVII. yüzyılda değişiklikler gösterdi. Böylece Fransızlar bazı önemli imtiyazlar elde ettiler. Öncekinde, Fransızların Osmanlı Devleti'ndeki bütün Katolikleri ve Katolik misyonerleri koruma iddialarının temelini oluşturan, Fransızların Kudüs'e giden Hristiyan hacıları ve orada yerleşik bulunan keşişleri himaye hakkı kabul edildi. Geniş bilgi için bk. İnalcık, a.g.m., s. 245-252; Mübahat S. Kütükoğlu, "Avrupa Tüccarı", *DİA*, C. 4, 1991, s. 159-160.

gibi hammaddeleri ya ham ya da kısmen işlenmiş olarak genellikle üreticilerin elinde kalmış olduğu Aralık, Ocak ve Şubat aylarında almayı tercih ediyorlardı.⁶² Nitekim Trablusşam iskele gümrüğünde başta ham ipek olmak üzere pamuk ve keten gibi hammaddeler ile özellikle Mısır taraflarından gelen dokumalar ihraç edilen ürünler arasında büyük bir paya sahip olduğu ve bununla bağlantılı olarak kumaş boyama malzemesi olarak kullanılan mazı, çivit ve kınanın da ticarî mallar arasında olduğu tespit edilmiştir.⁶³

18. yüzyılın ikinci yarısında Fransa Doğu Akdeniz’de ayrıcalıklı bir role sahip olup, önemli bir ekonomik güç olduğu görülmektedir.⁶⁴ Nitekim yüzyılın başındaki İspanya veraset savaşları ve uzun süredir devam eden Osmanlı-İran savaşları İngilizlerin Halep merkezli ticaretini özellikle de İran’dan gelen ham ipek ticaretini olumsuz etkilemiş ve Fransızların kumaş ticaretinde öne çıkmalarının nedenlerinden biri olmuştur.⁶⁵ Bilindiği üzere 15. yüzyıl ve 16. yüzyıl başlarında Floransa, Ceneviz ve Venedik Osmanlı pazarlarını ve malları denetim altına alma yarışında olup, bu yarışa 16. yüzyılın sonlarından itibaren Hollanda, İngiltere ve Fransa da katılmıştı. Bilhassa Akdeniz ticaretinde üç önemli Osmanlı kenti olan İstanbul, İzmir ve Halep bu devletlerin ticarî üstünlüğü ele geçirebilmek için mücadelelerine sahne olmuştur.⁶⁶ 1740’lara gelindiğinde kumaş ticaretinde üstünlüğün Fransızlarda olduğu görülmektedir. Fransız kumaşlarının İngiliz kumaşlarına oranla daha ucuz ve aynı zamanda daha hafif, ince, renkli, parlak ve bölge iklimine uygun olmaları Akdeniz’de tercih edilmelerinde etkili olmuştur. Aynı zamanda Fransız kumaşları üzerindeki gümrük vergilerinin düşürülmesi de önemli bir tercih nedeniydi. Söz konusu

⁶² Frangakis-Syrett, a.g.m, s. 105.

⁶³ Trablusşam’da ipek dokumacılığının yanı sıra çoğunlukla kumaş boyacılığı da gelişmişti. Nitekim bölgede bol miktarda kızıl kök ve çivit yetişmekteydi. Boya sanayisi ise çoğunlukla Yahudilerin elinde toplanmıştı Geniş bilgi için bk. Heyd, a.g.e., s. 193-195.

⁶⁴ Braudel, a.g.e., s. 6.

⁶⁵ Türkhan, a.g.t., s. 287.

⁶⁶ 17. yüzyılın başlarına gelindiğinde ticarete önde gelen uluslar olan İngiltere, Fransa, Flenk ve Venedik, Osmanlı devleti ve daha ötesinde oldukça karmaşık ticaret ve yönetim ağı kurmuşlardı ve bu devletlerin her birinin İstanbul’da temsilcilikleri bulunmaktaydı. Aynı zamanda yerelde de konsoloslukları bulunup kendileri için en karlı ticaret koşullarını ve Osmanlı devletinden en çok özerkliği elde etmek için birbirleriyle savaşıyorlardı. Daniel Goffman, *Osmanlı Dünyası ve Avrupa: 1300-1700*, Çev. Ülkün Tansel, Kitap Yayınevi, 2004, s. 223-237; 17. yüzyılın başlarında Venediklilerin Akdeniz ticaretindeki rolü epeyce düşmüştü. Bu dönemde Venedik ticareti hem korsanların hem de İngiliz ve Hollandalı rakiplerinin baskısı altındaydı. İngilizler 15. yüzyıl sonlarından başlayarak 16. yüzyılın ortalarına dek ticaret yoluyla Akdeniz’e sızdıkları ve 1570’lere gelindiğinde de ilkinden daha geniş bir alana yayıldıkları görülmektedir. Geniş bilgi için bk. Suraiya Faroghi, "Osmanlı İmparatorluğu’nda Venedikliler (1600-1630)", *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, Yapı Kredi Yayın., İstanbul 2003, s. 35-40; Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I*, çev. M. Ali Kılıçbay, Eren Yay., İstanbul 1989.

dönemde İngilizler Akdeniz'e yılda 10 gemi gönderirken, Fransızlar 200'ü büyük, 400-500'ü de küçük olmak üzere yaklaşık 700 gemi göndermekteydiler.⁶⁷ Fransızların 18. yüzyılın ortalarında Doğu Akdeniz ticaretinde etkin oldukları belgelerden de takip edilebilmektedir. Örneğin Kıbrıs'a mal getiren Fransız tacirlerin buradan Trablusşam'da bulunan ortaklarına çuka ve kağıd gönderdikleri görülmektedir.⁶⁸

Trablusşam iskele gümrüğünde ticarete konu olan ürünlerden biri olan meyve ve sebzenin ticarî hacminin gıda ürünlerine göre düşük olduğu görülmektedir. Kentin çevresinde bulunan bağ ve bahçelerde bu ürünlerin bolca yetiştirildiği düşünüldüğünde, incelenen gümrük defterinin kış aylarına ait olması, muhtemelen bu oranın söz konusu aylarda daha az işlem görmüş olabileceğini düşündürmektedir. İskelede işlem gören diğer gıda ürünlerine bakıldığında içlerinde pekmezin diğerlerine oranla daha fazla ticarî hacme sahip olduğu, Hacı Mustafa, İbrahim, Reis Hasan Geylanî, Mahrus Ahmed, Mustafa, Abdülkadir Halebî, Mustafa Beşe, zimmî Yusuf, Hacı Halil Şamî, Rum Yanni adlı tacirlerin diğer ticarî ürünler yanında pekmez ticaretiyle de uğraştıkları anlaşılmaktadır.⁶⁹ 22 Kânûn-ı evvel 1155/2 Ocak 1743 tarihinde Mihail Gazal'ın gemisiyle Reis Hasan Geylanî'ye ait 12,5 desti pekmez için 1 guruş 1 para, Haleb'li tacir Abdülkadir'e ait 2 cerre⁷⁰ 38 adet pekmez için de 3,5 guruş 2 para gümrük vergisi ödedikleri görülmektedir.

Fransızlar, Türkhan'ın da tezinde belirttiği gibi, 18. yüzyılın ortalarında Trablusşam'da iç piyasaya yönelik pirinç ticareti yapıyorlar ve muhtemelen

⁶⁷ “1740'larda Fransızların İstanbul'a 12000, İzmir'e 7000, Haleb'e ise 5000 top kumaş ihraç ettikleri bilinmektedir” Ancak yine de İngiliz kumaşlarının üstünlüğü yitirmediği üst tabaka tarafından satın alınmaya devam edildiğini de belirtmek gerekir. Geniş bilgi için bk. Alfred C. Wood, *A History of the Levant Company*, London 1964. s. 141-143; Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz Münasebetleri I (1580-1838)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1974, s. 53.

⁶⁸ Belgelerde ayrıca Fransızların gümrüklerini Kıbrıs gümrük eminine ödedikleri halde Trablusşam gümrük eminin “*bir def'a gümrüğü edâ olunan emti'adan mugâyir-i âhid-nâme-i hümayûn edâ tezkirelerine i'tibâr etmeyüb tekrâr gümrük taleb ve cebren alub zulm ve te'addî eylediklerin bildirüb*” ifadesinden gümrük sorunları da yaşadıkları anlaşılmaktadır. Bk. *A.DVN.DVE.d. 908*, s. 67, Evâhir-i Safer 1151 (Haziran 1738); *A.DVN.DVE.d. 908*, s. 13, Evâhir-i Şa'ban 1155 (Ekim 1742); Trablusşam'da olan França bezirganlarından mahall-i mezbûrda bir mikdâr França eşyası Haleb'e götürmek murâd ve Trablusşam gümrükçüsünden âhid-nâme-i hümayûn mücebince %3 gümrük hesabı ile edâ tezkiresin taleb eyledikde gümrükçü-i mezbûr hilâf-ı âhidnâme-i hümayûn edâ tezkiresin vermekde muhâlefet üzere olduğun....” *A.DVN.DVE.d. 908*, s. 3, Evâil-i Cemâziyye'l-âhir 1157 (Temmuz 1744).

⁶⁹ *KK.d. 5241*, s. 1, 4, 6, 7, 8, 11, 12.

⁷⁰ Topraktan yapılmış karınlı kap anlamına gelen cerre, pekmez, bal gibi ürünlerin satımı sırasında kullanılan bir ölçüdür. Bk. Ünal Taşkın, *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, Elazığ 2005, s. 20.

Mısır'dan gelen pirinci depolayıp, piyasada azaldığında da satıyorlardı.⁷¹ Elimizdeki verilerden de anlaşıldığı üzere Trablusşam gümrüğünde zimmî tacirler muhtemelen bazen kendi adlarına bazen de batılı devletlerin adına pirinç ticareti yapmaktaydılar. Örneğin 17 Kânûn-ı evvel 1155/28 Aralık 1742 tarihinde kaptan Mensa şahturasıyla getirdiği Sayda ve Beyrut yükü olan pirinci Trablusşam iskelesine boşaltmıştı. Elimizdeki verilerden pirinç ticaretiyle çoğunlukla zimmî tacirler uğraştığı anlaşılmaktadır. Nitekim söz konusu gemide bulunan 139 çuval pirincin 56 çuvalı Trablusşamlı zimmî tacir Diyab Zerik'e aitti.⁷² Diyab Zerik 56 çuval pirinç için 45 guruş gümrük vergisi ödemiştir. Yine 10 Şubat 1155/21 Şubat 1743 tarihinde Reis Fazıl Efendi'nin gemisinden boşaltılan ve çoğunlukla zimmî tüccara ait olan 102 irdebb⁷³ pirinç ile 24 Şubat 1155/7 Mart 1743'te tarihinde boşaltılan 42 batman pirinç iskelede gümrüğe tabi tutulmuştu.⁷⁴ Görüldüğü gibi tarım ürünleri Trablusşam ticaretinde önemli bir paya sahipti. Pirinçten sonra mercimek ve buğday da ticarete konu olan diğer tarım ürünleri arasında gelmekteydi. Nitekim İbrahim Zerik ile Abdullah Sadıka ve Yunus Tarrad ile İlyas Selemine Dimyat-Trablusşam arasında ortaklaşa mercimek ticareti yapmaktaydılar.⁷⁵

18. yüzyıl ortalarında Trablusşam iskelesinde kahve de ticarî ürünler arasında yer almaktaydı. İncelenen dönemde kahve ticaretiyle de daha çok zimmî tacirlerin uğraştıkları tespit edilmiştir. Nitekim iskeleye yanaşan gemilerde Hanna Garib, Nasır Lütfullah, Lütfü Medri, Yunus Tarrad ve Abdullah Sadıka adlı tacirlere ait kahve torbaları bulunmaktaydı. Şöyle ki; 3 Şubat 1743 yılında Dimyat'tan gelerek Trablusşam iskelesinin açıklarına demir atan Fransız gemisinden Ramazan ve Mihail isimli reislerin kendi gemileriyle Trablusşam'a zimmî bezirgan Abdullah Sadıka'ya ait 12 torba 270 batman Yemen kahvesi taşıdıkları ve bunun için 87 guruş 4 para gümrük vergisi ödedikleri görülmektedir.

İncelenen gümrük defterinde Trablusşam iskele ticareti içinde hacmi düşük de olsa köle ticaretine de rastlanmıştır. Seyyid İbrahim, Seyyid Ahmed ve Seyyid Ömer adlı Müslüman tacirlerin Mısır'dan 3 adeti bekar olmak üzere

⁷¹ Türkhan, *a.g.t.*, s. 151.

⁷² *KK.d. 5241*, s. 3

⁷³ İrdabb ya da erdeb (erdib) Mısır'da tahıl ölçmek için kullanılan bir hacim ölçüsüdür. 18. ve 19. yüzyıllarda 1 irdebb 133, 7 kg'lık bir buğday ağırlığı idi. 1 irdebb 181 litreye denk gelmekteydi. Geniş bilgi için bk. Hinz, s. 48; el-Mouelhy Mısır'da pirinç irdebinin 195 kg olduğunu belirtmektedir. Geniş bilgi için bk. Taşkın, *a.g.t.*, s. 43.

⁷⁴ *KK.d. 5241*, s. 12, 15.

⁷⁵ Yunus Tarrad ve Abdullah Selemine'nin 52 Çuval mercimek için 26 guruş gümrük vergisi ödedikleri görülmektedir. Tunus Tarrad ve İlyas Selemine'de 23 çuval mercimek için 11,5 guruş gümrük vergisi ödemişlerdir. Beyrutlu bir tüccar olan Hacı Mustafa da 9 batman buğday için 1,5 guruş 4 para gümrük vergisi ödemiştir. Bk. *KK.d. 5241*, s. 8, 12.

toplamda 7 adet zenci cariye getirdikleri ve bekar cariyeler için 6 guruş 5 para, diğerleri için de 2,5 guruş gümrük vergisi ödedikleri görülmektedir. Bilindiği üzere Osmanlıların en büyük köle kaynaklarından biri Kafkas bölgesi diğeri ise Ortadoğu ve Kuzey Afrika topraklarıydı. Nitekim bütün sanayi öncesi toplumlarda olduğu gibi Osmanlı devletinde de her türlü girişimin insan gücüne dayanması köle akışını gerekli kılmaktaydı.⁷⁶ Üç aylık toplam gümrük geliri içinde çok küçük bir paya sahip olan bu tutar, Trablusşam iskelesi gümrüğünde kış aylarında köle ticaretinin yoğun olmadığını ya da azaldığını göstermektedir.

Sonuç olarak seyyahlarında gözlemlediği gibi Trablusşam, bir liman ve ticaret şehri olma özelliğini her dönemde korumuştur. Bu bağlamda Doğu Akdeniz'in dışa açılan kapılarından biri olan Trablusşam iskelesinin önceki dönemlerde olduğu gibi 18. yüzyılda da hem iç hem de dış ticarete konu olan malların vergilendirildiği görülmektedir. İncelenen dönemde gümrükte en çok işlem gören ticarî mallar arasında tekstil ürünleri ve tekstil hammaddeleri gelmektedir. Burada şu hususu belirtmekte fayda var, özellikle Mısır taraflarından gelen pamuklu ve ipekli dokumalar, yerli dokuma sanayisinin canlılığını göstermesi açısından önemlidir. Öte taraftan kentin ekonomik hayatında önemli paya sahip olan kahve ve pirincin eskiden olduğu gibi 18. yüzyıl ortalarında da uğrak limanlarından birinin Trablusşam iskelesi olduğu anlaşılmaktadır.

18. yüzyılın ortalarında Trablusşam iskelesinde faaliyet gösteren Osmanlı tebaası Müslüman, Rum, Yahudi ve Ermeni tüccar yanında, 17. yüzyılın sonlarından itibaren diğer Avrupa devletlerine göre bölgedeki ticaret hacimleri genişleyen, başta ham ipek olmak üzere hammadde ithalatını, kumaş ve diğer mamul malların ihracıyla tamamlayan Fransızların varlık gösterdikleri görülmektedir.

Son söz olarak, Trablusşam iskelesinden çoğunlukla çeşitli yünlü ve ipekli yarı mamul tekstil ürünleri ve bunların hammaddeleri ile bazı maden ve gıda ürünlerinin ihraç edildiğini ve buna karşılık başta kumaş olmak üzere diğer mamul ürünlerin ithalinin gerçekleştiğini söylemek yanlış olmaz.

Kaynakça

A. Arşiv Belgeleri

⁷⁶ İnalçık, *a.g.e.*, s. 342; Esir kaynaklarının en önemlisi ve klasik olanı, "satın alma" yoludur. Eskiçağdan beri süregelen bu ticarî gelenek, Osmanlı İmparatorluğu boyunca sürmüş, üstelik büyük bir kazanç yolu olmuştur. Ayrıca Osmanlı haremi bu yoldan birçok köle ve cariye kazanmıştır. Geniş bilgi için bk. İsmail Parlatur, "Türk Sosyal Hayatında Kölelik", *Belleten*, 47/87, 1984, s. 817-818.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-1 Asafi Divan-1 Hümâyûn Mühimme Defterleri (A.DVNSMHHM.d.) 119/594, 120/810, 120/672.

Bab-1 Asafi Divan-1 Hümâyûn Düvel-i Ecnebiye Ahkam Defterleri (A.DVN.DVE.d.) 908/3, 908/6, 908/13.

Bâb-1 Defteri Başmuhasebe Kalemi Defterleri (D.BŞM.d.) 2281/28.

Bâb-1 Defteri Başmuhasebe Kalemi Trablusşam Hazinesi Defterleri (D.BŞM.TRH.d.) 17072/2, 17074/17-18.

Cevdet Hariciye (C.HR.) 138/6855.

Kamil Kepeci Tasnifi Defterleri (KK.d.) 5241.

B. Araştırma ve İnceleme Eserler

Acıpınar, M., “İskenderun İskelesi: Doğu Akdeniz’de Uluslararası Bir Ticaret Limanının İnkişafı Meselesi (1589-1612)”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 2/44, 2020, s. 1-40.

Akgündüz, A., *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri-I: Giriş ve Fâtih Devri Kanunnâmeleri*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1990.

_____, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, III. Kitap, Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnameleri*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1991.

Anhegger, R.-İnalçık, H., *Kânûnnâme-i Sultânî Ber Müceb-i Örf-i Osmânî, (II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasaknâme ve Kanunnâmeler*, TTK, Ankara 1956.

Bağış, A. İ., *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler: Kapitülasyonlar, Avrupa Tüccarları, Berathlı Tüccarlar, Hayriye Tüccarları, 1750-1839*, Turhan Kitabevi, 1983.

Bostan, İ., *Kürekli ve Yelkenli Osmanlı Gemileri*, Bilge Yayın Habercilik, İstanbul 2005.

Braudel, F., *Akdeniz: Tarih, Mekân, İnsanlar ve Miras*, Metis Yay., İstanbul 2008.

_____, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I*, çev. M. Ali Kılıçbay, Eren Yay., İstanbul 1989.

Bulunur, K. İ., *Osmanlı Gümrük Sistemi (1476-1620)*, Kitabevi, İstanbul 2020.

_____, “Kanunnamelere Göre Erken Dönem Osmanlı Gümrük Sistemi”, *Klasikten Moderne Osmanlı Ekonomisi*, ed. Arif Bilgin-Burhan Çağlar, Kronik Kitap, İstanbul 2019.

Çakar, E., “17. Yüzyılın İlk Yarısında Trablusşam Eyaleti: İdari Taksimat, Eyalet ve Sancak Yönetimi”, *Mustafa Öztürk Onuruna Tarih Yazıları Seti-I. Kitap*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2021.

- _____, "XVII. Yüzyılın Ortalarında Trablusşam Şehrinin Sosyal ve İktisadi Durumu (1645 Tarihli Mufassal Tahrir Defterine Göre)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 23/35, 2004, s. 45-69.
- _____, "XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyiliğinin İdarî Taksimatı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13/1, 2003, s. 369-370.
- Çizakça, M., *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi*, çev. Şehnaz Çelikel, Tarih Vakfı Yurt Yay., 1999.
- Davis, R., *Aleppo and Devonshire Square English Traders in the Levant in the Eighteenth Century*, Palgrave Macmillan, Toronto 1967.
- Ekin, Ü., "17. Yüzyılın Son Çeyreğinde Rodosçuk Gümrüğü", *Klasikten Moderne Osmanlı Ekonomisi*, ed. Arif Bilgin-Burhan Çağlar, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 33-49.
- _____, "Klasik Dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda Karayolu Ulaşımını ve Nakliyatı Etkileyen Faktörler (1500-1800)", *Bellekten*, 81/291, 2017, s. 387-418.
- Emecen, F. M., "Fahredden Ma'noğlu", *DİA*, C. 12, İstanbul 1995, s. 80-82.
- Ergenç, Ö., *Osmanlı Tarihi Yazıları: Şehir, Toplum, Devlet*, Tarih Vakfı Yurt Yay, İstanbul 2013.
- Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C. I., Yay. Haz., Robert Dankoff-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2006.
- Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C. V, Yay. Haz., Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-İbrahim Sezgin, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2001.
- Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C. IX, Yay. Haz., Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-Robert Dankoff, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2005.
- Faroqhi, S., "Osmanlı İmparatorluğu'nda Venedikliler (1600-1630)", *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2003, s. 35-77.
- Frangakis-Syrett, Elena, "İzmir'de Pamuk ve Kumaş Ticareti (18. Yüzyılın İkinci Yarısından 19. Yüzyılın Başlarına)", ed. Keyder, Çağlar, *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticarî Tarım*, İstanbul 1998, s. 101-119
- Genç, M., "Osmanlı Devleti'nde İç Gümrük Rejimi", *Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yay., İstanbul 2000, s. 194-200.
- Gharaybeh, A. M., *English Traders in Syria, 1744-1791*, Unpublished PhD Thesis University of London School of Oriental and African Studies, 1950.
- Goffman, D., *Osmanlı Dünyası ve Avrupa: 1300-1700*, çev. Ülkün Tansel, Kitap Yayınevi, 2004.
- Heyd, W., *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Çev. Enver Ziya Karal, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000.

- İbni Battuta, *Seyahatnâme*, C. I, çev. A. Sait Aykut, İstanbul 2000.
- İnalçık, H., *Devlet-i Aliye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I Klasik Dönem (1302–1606)*, 11. Baskı, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2009.
- _____, “Hindistan Ticareti”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1300-1600*. C. I, ed. Halil İnalçık and Donald Quataert, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000.
- _____, “İmtiyazat”, *DİA*, C. 22, İstanbul 2000, s. 245-252.
- Kütükoğlu, M. S., *Osmanlı-İngiliz Münasebetleri I (1580-1838)*, TTK, Ankara 1974.
- _____, “Avrupa Tüccarı”, *DİA*, C. 4, 1991, s. 159-160.
- _____, Osmanlı Gümrük Kayıtları, *Osmanlı Araştırmaları*, 1/01, 1980.
- _____, “Osmanlılar’da Gümrük”, *DİA*, C. 14, 1996, s. 263-268.
- Marcus, A., *Moderliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Haleb*, çev. Mehmet Emin Baş, Küre Yay., İstanbul 2013.
- Masters, B., “Haleb: Osmanlı İmparatorluğu’nun Kervan Kenti”: *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2000.
- Oral, Ö., *Osmanlı-Venedik Ticari İlişkileri (1763-1794)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2017.
- Orhonlu, C., “Tercüman”, *İA*, C. 12, 1979, s. 180-181.
- Özvar, E., “Osmanlı’da Gümrükler ve Kervanlar”, *Osmanlı Medeniyeti Siyaset, İktisat, Sanat*, Klasik Yay., İstanbul 2005.
- Parlatır, İ., “Türk Sosyal Hayatında Kölelik”, *Belleten*, 47(187), 1984, s. 805-830,
- Pîrî Reis, *Kitab-ı Bahriye*, C. II, çev. Yavuz Senemoğlu, Ankara 1973.
- Tabak, F., *Solan Akdeniz*, çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2009.
- Taşkın, Ü., *Osmanlı Devleti’nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2005.*
- Tomar, C., “Trablusşam”, *DİA*, C. 41, 2012, s. 292-294.
- Türkhan, M. S., *18. Yüzyılda Doğu Akdeniz’de Ticaret ve Haleb*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014.
- Üner, M. E., “Gümrük Defterlerine Göre XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Urfa’da Ticaret”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 116/229, s. 31-50.
- Ünlü, E., “18. Yüzyılda Osmanlı Eliti Bir Darphane Sarrafının Muhallefatı: Bedros nam-ı diğer Petraki”, *OTAM*, 43, 2018, s. 281-317.
- _____, “18. Yüzyılda Sarraf Katlleri: “Devlet Malına Haleb”in mi, Hizipleşmenin mi Kurbanları?”, *Osmanlı Araştırmaları*, 52, 2018, s. 99-133.
- Wood, A. C., *A History of the Levant Company*, London 1964.

16. YÜZYILDAN 20. YÜZYILA OSMANLI İSTANBUL'UNDA MEYHANE MEZELERİ VE YİYECEKLERİ

WINEHOUSE APPETIZERS AND MEALS IN OTTOMAN
ISTANBUL FROM 16TH TO 20TH CENTURY

İhsan ERDİNÇLİ*

Makale Bilgisi

Başvuru: 1 Ocak 2022
Kabul: 17 Kasım 2022

Article Info

Received: January, 1, 2022
Accepted: November, 17, 2022

Öz

İstanbul, Bizans dönemindeki içki ve meyhanelere dair birikimini 1453 yılında Osmanlı İmparatorluğu tarafından fethedildikten sonra da devam ettirmiştir. Literatürde Osmanlı dönemi İstanbul meyhanelerine, içki tüketimine ve müdavimlere yönelik devletin yaklaşımına dair çalışmalar mevcuttur. Bu çalışma ise yine İstanbul meyhaneleri örneğine odaklanarak içkiye müptela birinin hangi tür meze ve yiyecekler eşliğinde içki tükettiği sorusundan hareketle planlanmıştır. Üzerinde durulan sorulardan bir diğeri, meyhane müdavimlerinin sofrasını süsleyen meze ve yiyecekler ile genel olarak İstanbul mutfağı arasında nasıl bir ilişki olduğudur. Çalışmada, Osmanlı İmparatorluğu'nun özellikle 19. yüzyılın ortalarında yaşadığı modernleşme sürecinin etkileri dikkate alınarak meze ve yiyecek türlerindeki süreklilikler veya değişen yönler saptanmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda balığın Müslümanlar arasında tüketimi daha sınırlı olsa da 16. yüzyılın ortalarından itibaren içki sofralarında tüketildiği görülmektedir. Yaklaşık üç asır sonra ise Müslümanlar, kendileri için içki içmenin kanunen suç olmaktan çıkmasıyla birlikte meze tüketme anlayışına katkı yapmaya başlamışlardır. Osmanlı İstanbul'u özelinde ulaşılan sonuçlar, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun çağdaşı olan devletlerdeki içkili kamusal eğlence hayatıyla karşılaştırma yapma imkânı sunması bakımından önem taşımaktadır. Çalışmanın kaynakları kronikler, seyahatname ve hatırat türündeki gözleme dayalı eserler ile konunun devlet katındaki önemiyle ilişkili olarak kayıtlara oldukça az yansıyan şer'iyye sicilleri ve arşiv belgeleridir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, İstanbul, Meyhane, Meze, Mutfak, Tüketim Usulleri.

* Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü; ierdincli@ktu.edu.tr; ORCID: 0000-0002-4762-6129; Trabzon-Türkiye.

Abstract

Istanbul has maintained the Byzantine period's drink and tavern tradition also after the Ottoman Empire's conquest in 1453 CE. There are studies in the literature covering Istanbul winehouses, alcohol consumption, and the state's approach towards regulars in the Ottoman period. This study, however, focused on Istanbul winehouses and the appetizers and foods preferred by the winehouses regulars. Another focus point is the relationship between the appetizers and meals decorating the table of the winehouses regulars and the Istanbul cuisine in general. Considering the effects of the Ottoman Empire's modernization process, especially in the middle of the 19th century, the study has aimed to determine the changing and unchanging appetizer and meal types in winehouses. In this direction, although the consumption of fish among Muslims is more limited, it is seen that it has been consumed with alcohol since the middle of the 16th century. After about three centuries, Muslims started to contribute to the understanding of consuming appetizers, as drinking alcohol ceased to be a legal crime for them. The study results reached for the Ottoman period's Istanbul have been significant to provide the opportunity to compare the Ottoman public's food and drink entertainments between other contemporary states. The study sources are chronicles, observations in travelogues and memoirs, as well as court records and archive documents, which were rarely reflected in the transcripts concerning the importance of the subject for the state.

Keywords: Ottoman Empire, Istanbul, Tavern, Appetizer, Cuisine, Consumption Methods.

Giriş

Meyhanelerin konukseverliğin konukevine dönüşme sürecine paralel bir şekilde ticarileşmesi, uzun bir tarihi sürece dayanmaktadır.¹ Antik dönem Mezopotamya, Yunan ve Roma uygarlıklarında meyhaneler gibi içki tüketilen mekânlarla yemek tüketimi arasında az veya çok bir şekilde ilişki kurmak mümkündür.² Erken orta çağlar Avrupa'sında meyhaneler, köy ve kentin en büyük toplumsal merkezi olarak karşımıza çıkar.³ Meyhaneler ve içkili mekânların konaklama, yeme ve içme hizmeti sunmaya başlaması ise orta çağın sonlarına rastlar.⁴ 14. yüzyılın ortalarındaki "kara ölüm"ün akabinde yaşanan göçün kentlerdeki işgücünü arttırması ve ev dışında

¹ Wolfgang Schivelbusch, *Keyif Verici Maddelerin Tarihi/Cennet, Tat ve Mantık*, çev. Zehra Aksu Yılmaz, Genesis Kitap, Ankara 2012, s. 197.

² "Meyhane", *Ana Britannica*, C. XXII, Hürriyet Yayınları, 1994, s. 347.

³ Jacques Le Goff, *Ortaçağ Batı Uygarlığı*, çev. Hanife Güven-Uğur Güven, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2015, s. 345.

⁴ Schivelbusch, *a.g.e.*, s. 197.

yiyecek, içecek, barınma ihtiyacını ortaya çıkarması, meyhaneleri içki içilen mekânlar içerisinde daha önemli hale getirir.⁵

Meyhaneler, modern zamanların başlarından itibaren yaşanan nüfus artışlarıyla büyüyen kentlerde daha çok artarak birer buluşma merkezine dönüşür.⁶ 15-16. yüzyıllar, Avrupa’da, özellikle Fransa’da mutfağın özel bir gastronomi alanı haline geldiği dönemdir. Bu değişimden meyhaneler ve içkili mekânlar da payını alır.⁷ 18. yüzyıla gelindiğinde insanlar, küçük ve konfordan yoksun evlerine alternatif olarak çoğu zaman sıcak ve daha rahat bir ortam sunan meyhaneleri tercih ederler. Üstelik toplumun her kesimine açık olan bu tür mekânlar, içkinin yanı sıra yiyecek de sunmakta, insanları iş, bilgi alışverişi, kutlama, siyasî toplantılar vb. gerekçelerle bir araya getirebilmektedir.⁸ 1710 Paris’indeki 5.000, 1735 Londra’sında ise 10.000’den fazla olan meyhane/taverna sayısı, bu mekânların önemi göstermektedir.⁹

Meyhaneler, Osmanlı’da İstanbul’un fethiyle birlikte ilk olarak başlangıçta Galata’da varlığını sürdürdü. Belirli kurallar dâhilinde meyhanelerin işletmecisi ve müşterisi olmak ve genel olarak içki tüketmek ve ticaretini yapmak, devletin gayrimüslim tebaasına tanıdığı bir imtiyazdı.¹⁰ Meyhaneler, ilk zamanlarda gayrimüslimlere içki dağıtımının ve vergilendirmenin yapıldığı mekânlardı. 16. yüzyılın ortalarından itibaren artık yavaş yavaş içinde vakit geçirilen, İstanbul mutfağından çeşitli meze ve yiyecekler eşliğinde içki içilen bir sosyalleşme mekânına dönüşmeye başladı.¹¹ Bu dönüşüm sürecinde meyhanelerin sayısı, devletin güvenlik eksenli yaklaşımına bağlı olarak gerçekleşen müdahaleleri ve düzenlemeleri ölçüsünde değişkenlik gösterdi. 1545’te İstanbul Kadılığı’ndaki (Suriçi) 200 meyhaneye karşılık Bilad-ı Selase’deki (Galata, Eyüp, Üsküdar) meyhane sayısı bilinmemektedir. III. Murad’ın hekimlerinden biri olarak 1580’lerde İstanbul’da bulunan Domenico Hierosolimitano, 1500 meyhaneden bahseder. Yüzyılın sonlarında Koca Sinan Paşa’nın sadece Suriçi’nde

⁵ James Van Horn Melton, *Aydınlanma Avrupasında Kamunun Yükselişi*, çev. Ferit Burak Aydar, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2011, s. 257.

⁶ Yves-Marie Bercé, *Modern Avrupa’da Ayaklanmalar ve Devrimler*, çev. Muna Cedden, İmge Kitabevi, Ankara 2003, s. 120-121.

⁷ Fernand Braudel, *Maddi Uygarlık: Gündelik Hayatın Yapıları*, çev. M. Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara 2017, s. 169-171.

⁸ Melton, *a.g.e.*, s. 255-258.

⁹ Bercé, *a.g.e.*, s. 121.

¹⁰ İhsan Erdinçli, *Keyif, Günah ve Suç Arasında Osmanlı’da Meyhaneler ve Müdavimleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2021, s. 67-68.

¹¹ Fikret Yılmaz, “Boş Vaktiniz Var mı? veya 16. Yüzyılda Anadolu’da Şarap, Eğlence ve Suç”, *Tarih ve Toplum*, S. 1 (241), Bahar 2005, s. 31-32.

belirttiği toplamda 500'den fazla meyhane sayısına bakılırsa yaklaşık elli yıllık bir sürede üç katına yaklaşan bir artış gerçekleşmiştir. 1635'te Michel Baudier, yaklaşık elli yıl öncesiyle aynı olan 1500 meyhane sayısını verirken, aynı dönemlerde Evliya Çelebi, tüm İstanbul'da 1.060 meyhaneden bahseder. Dönem dönem genel yasak kapsamına alınarak kapatılan meyhaneler, zamanla sayı sınırlandırmasına tabi tutulmuştur. Böyle bir yasak akabinde II. Mahmud'un 1826 yılı sonrasında açılmasına izin verdiği meyhanelerin sayısı, devletin resmî kayıtlarına göre 554 veya 589'dur.¹² Kısa bir süre sonra 1840'lı yıllarda sayı sınırlandırmasının mevcut olduğu bir dönemde vergi esaslı hazırlanan defterlerden ise tüm İstanbul'da tekrar açılan/faaliyet gösteren meyhane sayısının 434 olduğu anlaşılmaktadır. Kadılık düzeyinde bu meyhanelerin %54'ü Galata, %25'i Suriçi, %13'ü Üsküdar, %8'i de Eyüp'te (Hasköy) idi. Osmanlı İstanbul'unda meyhaneler, sayıları arttıkça, devlet nazarında ödedikleri vergi nispetinde resmi kimlik kazanıp ayrışmaya başlamıştır. Bu şekilde meyhaneler, gedikli, koltuk ve ayaklı olmak üzere temelde fiziki büyüklükleri ve özellikleri nispetinde üç sınıfa ayrılmıştır. Özellikle büyük âlemlerin yapıldığı gedikli meyhanelerde, yerden hafifçe yükseklikteki tahta masaların etrafında iskemleler konumlandırılmıştır. Meyhane içerisinde devasa büyüklükte fiçılar, içki ve mezelerin/yiyeceklerin sunumu için tezgâh, özel müşteriler için şirvan/balkon vardı. 19. yüzyılın ortalarından itibaren aydınlatmada kullanılan kandil ve şamdanların yerini gaz lambası, sofraya için alçak masaların yerini yüksek masalar, iskemlelerin yerini ise sandalyeler almıştır.¹³

Bu çalışmada Osmanlı İstanbul'unda sayıları ve genel özellikleri belirtilen meyhanelerin müşterilerine hangi meze ve yiyeceklerle hizmet verdiği, 16. yüzyılın ortalarından II. Meşrutiyet'in ilan edildiği 1908 yılına kadarki evrede değişim ve süreklilik perspektifi açısından ele alınmıştır. Tespit edilen meze ve yiyeceklerin özel bir meyhane mutfağından bahsedilmesini mümkün kılacak özelliklere sahip olup olmadığı da irdelenmiştir. Çalışmanın mekân ve zaman bakımından sınırı, büyük oranda

¹² 18. yüzyıla ait Paris ve Londra'daki meyhane/taverna varlığı dikkate alındığında, Osmanlı başkenti İstanbul'daki meyhane sayılarının ne ifade ettiği daha anlamlı olacaktır.

¹³ Meyhanelerin sayıları, işlevleri ve İstanbul'daki coğrafi dağılımlarına ilişkin son yıllarda pek çok çalışma yapılmıştır: Ahmet Hezarfen, "H. 1245'te (1829) Başmuhasebeye Gedik Olarak Kayıtlı İstanbul Meyhaneleri", *Tarih ve Toplum*, S. 129, Eylül 1994, ss. 36-39; Işıl Çokuğraş, *Bekâr Odaları ve Meyhaneler Osmanlı İstanbulu'nda Marjinalite ve Mekân (1789-1839)*, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2016; Hakan Kaynar, "Muhabbet Baki Mahubân Kayıp: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Meyhaneler", *İstanbul Araştırmaları Yıllığı*, S. 3, 2014; Ahmet Yaşar, "Koltuk: Osmanlı İstanbul'unda Han Meyhaneleri", *Meyhane Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi, İstanbul, 2019. Bu konuda tarafımızdan yapılmış ayrıntılı bir değerlendirme için bk. Erdinçli, *a.g.e.*, s. 312-342.

kullanılan kaynaklar ölçüsünde belirlenmiştir. Müslümanların içki üretmesi, tüketmesi ve ticaretini yapması yasak olduğu için klasik dönem meze ve yiyecek kültürüne dair anlatılar, çoğunlukla yabancı gözlemcilerin eserlerine dayanmaktadır. Bununla birlikte bir süre kadılık yapan şair ve yazar Âşık Çelebi'nin 1568'de tamamladığı *Meşâ'irü's-Şu'arâ* adlı eserinde, Galata dışında Tahtakale'de faaliyet gösteren meyhanelerde şarabın yanında meze de tüketildiğine ilişkin sınırlı da olsa bilgiler vardır.¹⁴ Yine 1082'de Keykâvus tarafından oğlu Giylânşah için ahlak ve muaşeret kurallarını açıklayan *Kabusnâme* adlı eserin II. Murad döneminde (1421-1451) Mercimek Ahmed tarafından yapılan çevirisi, özellikle Osmanlı devlet adamlarının ve üst sınıfın yaşantısını etkileyen bilgiler içermektedir.¹⁵ Çok yönlü kişiliğiyle fazla sayıda eser kaleme alan tarihçi ve şair Gelibolulu Mustafa 'Âli tarafından 1587'de tamamlanan *Kavâ'idü'l-Mecâlis*, *Kabusnâme* tarzında yazılmıştır. Bu bağlamda yüzyılın sonlarında tamamladığı *Mevâ'idü'n-Nefâis*'i ekleyerek meydana getirdiği *Mevâ'idü'n-Nefâis fî-Kavâ'idü'l-Mecâlis* adlı eseri de önemlidir.¹⁶ Eserde iştret sofralarında yer alan meze ve yiyecekler ile bunların tüketim usullerine dair detaylı denilebilecek bilgiler bulunmaktadır.¹⁷

Meze ve yiyecek türlerinde gözle görülür bir çeşitlenme ve değişimin yaşandığı evre ise 1838 yılında imzalanan Balta Limanı Anlaşması ile oluşan serbest ticaret ortamında başlamıştır. Hemen akabinde ilan edilen Tanzimat Fermanı akabinde ceza hukuku alanında yaşanan gelişmeler, devletin içki tüketimine ve meyhanelere yaklaşımını değiştirmesinde ve buna bağlı olarak Müslümanların cezalandırma korkusu yaşamaksızın meyhanelere gidebilmeye başlamasında etkili olmuştur.¹⁸ Özellikle 19. yüzyılın ortaları ve 20. yüzyılın başlarında, hangi içkiyle ne tür meze ve yiyecek tüketilmesi gerektiği konusunda kendi tecrübelerine yer veren Müslümanlarla karşılaşmak olasıdır. Dolayısıyla Ahmed Rasim başta olmak üzere 19. yüzyılın sonlarına doğru Müslümanların eserlerine de rastlanmaktadır. Dolayısıyla meze ve yiyeceklerden bahseden gözlemcilerin kimlikleri metinde büyük ölçüde vurgulanmaya çalışılmıştır. Meyhanelerde tüketilen meze ve yiyeceklerin özel mi yoksa İstanbul mutfağının bir parçası mı

¹⁴ Âşık Çelebi, *Meşâ'irü's-Şu'ara*, Haz: Filiz Kılıç, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2018, s. 168.

¹⁵ Keykâvus, *Kabusnâme*, çev. Mercimek Ahmed, Haz: O. Ş. Gökyay, Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2006, s. 7-9.

¹⁶ Halil İncalcık, *Has-Bağçede 'Aş u Tarab Nedimler Şâirler Mutribler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 254-255.

¹⁷ Gelibolulu Mustafa 'Âli, *Gelibolulu Mustafa 'Âli ve Mevâ'idü'n-Nefâis fî-Kavâ'idü'l-Mecâlis*, Haz: Mehmet Şeker, TTK, Ankara 1997, s. 347-348.

¹⁸ Bu değişim süreciyle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Erdinçli, *a.g.e.*, s. 233-245.

olduğu sorusu ise özellikle 19. yüzyılın ortalarında artış gösteren yemek kitaplarının incelenip kıyaslanmasıyla cevaplanmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda çalışmada kullanılan kaynaklar; kronikler, seyahatname ve hatırat türündeki gözleme dayalı eserler ile kayıtlara oldukça az yansıyan şer'iyeye sicilleri ve arşiv belgeleridir. Sicil kayıtları ve arşiv belgelerinin azlığı, konunun devlet nazarındaki önemiyle ilişkilidir. Zira resmî kayıtlar, meyhanelerde ne yenildiğine değil esas olarak yaşanan asayiş olaylarına odaklanmaktadır.

1. Meyhanelerde Mezeler ve Yiyecekler

Meyhanede veya herhangi bir iştret âleminde içkinin yanında hangi tür mezeler tüketilmekteydi? 20. yüzyıl biterken hayatını kaybeden Salâh Birsnel, yazdığı pek çok eserden biri olan *Boğaziçi Şingir Mingir* adlı çalışmasında “Dünyada meze olmayacak şey yoktur...”¹⁹ diyerek bir anlamda konuyu özetlemiştir. Ama yine de içkilere hangi mezelerin eşlik ettiğinin bilinmesi, bugünden geçmişe bir sürekliliğin olup olmadığının belirlenmesini de sağlayacağı için önem taşımaktadır. Ayrıca meyhanelerde sunulan mezeler ve yiyecekler ile genel olarak İstanbul mutfacı arasında bir benzerlik olup olmadığı da tartışılacaktır.

Meze kelimesi, köken itibarıyla bir yandan Antik Yunana diğer yandan da İran'a dayandırılmaktadır.²⁰ Farsça mezenin sözlük anlamı “lezzet, zevk, tat” demektir.²¹ Yine aynı anlamlara gelen Farsça “çeşni”/“çaşni” kelimesinden türetilmiş “çaşnigir”, Osmanlı sarayında temelde padişahın özel sofracısı ve hazırlanan yemeklerin tadına bakmakla sorumlu bir görevlidir.²² Bir rivayete göre özellikle yavaş yavaş içilen rakı için kurulacak sofranın da özenle hazırlanması gereği, çilingir sofrası tabirinin ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir.²³ Genel anlamda meze, meyhanelerde ve iştret sofralarında içkinin yanında tadımlık tüketilen çeşitli türdeki yiyecekleri karşılamak için kullanılmaktadır.²⁴ Ancak bir iki tek içmek için meze yerine çerez ve meyve gibi yiyecekler tercih edilir. Deniz Gürsoy'a göre meze, özellikle yavaş yavaş içilen/içilmesi gereken rakının yanında tüketilir. Genel olarak diğer içkiler, yemeğin yanında içilebilir ama rakı sohbet eşliğinde içilir ve yanında ona uygun özellikte bir şeyler yenir.²⁵

¹⁹ Salâh Birsnel, *Boğaziçi Şingir Mingir*, Sel Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 263.

²⁰ Gürsoy, *a.g.e.*, s. 65.

²¹ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İkdâm Matbaası, İstanbul 1899, s. 1331.

²² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, TTK, Ankara 1988, s. 426-427.

²³ Vefa Zat, *Âdâbiyla Rakı ve Çilingir Sofrası*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994, s. 181.

²⁴ *Rakı Ansiklopedisi*, Overtteam Yayınları, İstanbul 2014, s. 318.

²⁵ Deniz Gürsoy, *Çilingir Sofrasında Rakı*, Oğlak Yayıncılık ve Reklamcılık Ltd. Şti., İstanbul 2006, s. 52-57.

Bununla birlikte hangi içki içilirse içilsin mezelerin meyhaneci açısından işlevi, müşterilerinin meyhanede geçirdiği süreyi uzatmaktır. Meyhaneler, müşterilerine temelde aynı tür meze ve yiyecek sunabilir. Ancak meyhaneciliğin hizmet üreten bir meslek olması, meyhane aşçılarının mahareti ve meze/yiyecek hazırlarken kullandığı malzemenin kalitesi ile birleşince, müşterilerin aldığı keyfi farklılaştırabilir. Dolayısıyla bir meyhanenin hususiyetlerinin oluşmasında, müşterilerine sunduğu içkinin kalitesi ve sunumu kadar meyhanecinin bizzatı kendisinin tutumu ve aşçısının mahareti de önemli bir yere sahiptir.

İçkilere eşlik eden mezeler ve yiyecekler, erken dönem Osmanlı İstanbul’unda gündelik hayata dair önemli bilgiler sunan Divan Edebiyatı’nda sıklıkla işlenmiştir. Bu eserlerde meze ve yiyecekler, gerçek anlamlarının yanı sıra farklı benzetmeler için de kullanılmıştır.²⁶ Ancak bu tür eserlerde içkinin yanında tüketilmiş meze ve yiyeceklere dair bilgiler de bulmak mümkündür. Genellikle 15. yüzyılın sonlarında yaşamış Divan şairlerinden işrete müptela olanlar, şarabın yanında kebab yemeyi tercih etmişlerdi. Bu dönemlerde Tâcîzâde Câfer Çelebi (ö. 1515), “Nukl- şîrîn hûb olur çün bâde-i nâb üstine” ifadeleriyle kebab ve şarap birlikteliğine vurgu yapan şairlerden biriydi.²⁷ Yavuz Sultan Selim dönemi (1512-1520) sonlarında hayatını kaybeden, Aydınli veya Rumelili olduğu düşünülen kâtip ve şair Bezmî, işrete müptela bir kişi olarak müdavimi olduğu meyhanelerde şarabın yanında kebab tercih etmekteydi. “Bî-bade kebabun dadı yok tevbe kebaba” şeklindeki beyti, kendi tecrübelerinin bir yansımasıydı.²⁸ Şair Bakî (ö. 1600) de bütün nimetlerin tatlı olan şerbetle, yani tatlı içeceklerle güzel olduğunu ama kebabın acı şarapla lezzetlendiğini belirtmiştir. Kebabın pişerken akıttığı yağları gözyaşına benzetmiş, bu duruma ayrılığın sebep olduğunu, yoksa yakıcı ateşin kebabın gözüne gelmeyeceğini ifade etmiştir.²⁹

İşret sofraları için turşular da önemli mezelerin başında gelmekteydi. Örneğin Bursalı Bahşî, çokça içtiği talebelik döneminde mahmurluğunu atmak için turşu tüketti. 14 Eylül 1510 gecesi yaşadığı bir deprem

²⁶ Divan Edebiyatı’nda yer alan mezeler ve hangi bağlamlarda kullanıldıklarına ilişkin birkaç çalışma için bk. Savaşkan Cem Bahadır, *16 Yüzyıl Klasik Türk Şiirinde Şarap ve Şarapla İlgili Unsurlar*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012, s. 240-245; Gizem Saral, *16. Yüzyıl Divanlarında Mutfak Kültürü*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2017, 126-138.

²⁷ Ömer Özkan, *Divan Şiirinde Sosyal Hayat (14 ve 15. Yüzyıl)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2005, s. 358.

²⁸ Aşık Çelebi, *a.g.e.*, s. 693-695; Latîfî, *Tezkiretü’ş-Şu’arâ ve Tabsıratü’n-Nuzamâ (İnceleme-Metin)*, Haz: Rıdvan Canım, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara 2000, s. 187.

²⁹ Esmâ Şahin, *Bakî Divanına Göre 16. Yüzyıl Osmanlı Toplum Hayatı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2011, s. 405-406.

esnasında sarhoş bir halde bulunmasından üzüntü duyarak kötü alışkanlıklarıyla birlikte içkiden de uzaklaşmıştı. Ama eski işret arkadaşlarının ayılmak için toplandığı odasında birkaç kavanoz turşu bulundurmaya devam etmişti. Daha sonra taşındığı Beşiktaş semtindeki evi, kendisine Sirkeci Bahşi diye anılmasını sağlayacak şöhreti getirmişti. Bahşi, buradaki bahçesinde tatlı ve ekşi meyveler yetiştirip meyhaneciler tarafından bile özellikle aranır hale gelecek kadar ünlenecek turşu ve sirke üretmeye başlamıştı.³⁰

16 yüzyılın ortalarında Tahtakale'deki Yani Meyhanesi ve II. Bayezid (1481-1512), Yavuz Sultan Selim (1512-1520) ve Kanuni (1520-1566) dönemlerinde faaliyet gösterdiği bilinen Efe meyhanesinde bir araya gelen şairler, şiiirler okuyup mezeler eşliğinde şarap içmekteydi. Hatta bazıları daha ucuz olması için pazardan aldıkları mezeleriyle gelirdi. Yahudilikten ihtida etmiş bakkal Osman Zarif, şairlerin cüzlerini ve evrakını rehin olarak alıp ödünç şarap verir ve iyi meze tedarik ederdi.³¹ Aynı dönemlerde önce II. Selim (1566-1574), sonra da III. Murad'ın (1574-1595) sadrazamı olan Özdemiroğlu Osman Paşa, isimleri bilinmese de düzenlediği işret sofralarında mezelerin yanı sıra et ve diğer yemekler tüketmekteydi.³²

Edremit şer'ıye sicillerine yansıyan 16. yüzyıla ait örneklerden hareketle Fikret Yılmaz, içkili toplantılarda meyvelerin, isimleri belirtilmeyen et yemeklerinin ya da her ikisinin birden tüketilebildiğini belirtmektedir. Hatta 1532 yılında Edremit'te düzenlenen içkili eğlencelerden birinde katılımcıların ne yiyeceklerini buluşma öncesinde kararlaştırdığı ve aralarında paylaştığı anlaşılmaktadır. Buna göre katılımcılardan biri turunç diğeri nar getirmişti. Her ne kadar isimlerini bilmesek de tavuk, koyun, büyükbaş hayvan ve özel bir yiyecek olarak oğlak çevirmesi bu tür eğlencelerde tüketilmekteydi. Yılmaz, bilhassa oğlağın yılın belirli zamanlarında bulunabilmesi, kesilmesi halinde geleceğinden vazgeçilmesi ve çevirme olarak hazırlanmasının zahmetli olması gibi nedenlerden dolayı daha çok ziyafet sofralarının "keyfi bir tüketim nesnesi" olarak görüldüğünü düşünmektedir.³³

Gelibolulu Mustafa 'Âli, *Mevâ'idü'n-Nefais fî-Kavâ'idü'l-Mecâlis* adlı eserinde şarap ile birlikte tüketilmesi ve kaçınılması gereken meze ve yiyeceklere dair bilgiler vermiştir. Şarap ile birlikte tüketilebilecek

³⁰ Walter G. Andrews-Mehmet Kalpaklı, *Sevgililer Çağı-Erken Modern Osmanlı-Avrupa Kültürü ve Toplumunda Aşk ve Sevgili*, çev. N. Zeynep Yelçe, YKY, İstanbul 2018, s. 129-130.

³¹ Âşık Çelebi, *a.g.e.*, s. 168; Halûk İpekten, *Divan Edebiyatında Edebî Muhitler*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1996, s. 157, 244-245.

³² Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, C. I, Haz: Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, s. 85-87.

³³ Yılmaz, *a.g.m.*, s. 38-39.

yiyecekler, yarı pişmiş kebab ile ekşili çorba ve kavurmalar, köfteler gibi yemeklerdir. Özellikle balıkların her türü, pavurya, istiridye, ıstakoz, teke (karides) ve midye gibi deniz mahsulleri, sonsuz lezzette (nefâyis-i bi-intihâ) mezelerdir. Osmanlı toplumunda makam sahibi, cömert, eğlenceye düşkün ve tanınmış ileri gelen kişiler için kurulan işret sofraları ise kırk elli kadar meze ve yiyeceklerle gayet özenli ve göze hitap eder bir şekilde düzenlenmeliydi. Böyle bir sofraya fıstık, fındık ve kavrulmuş badem, balık yumurtası, havyar, pastırma (lahm-ı kadit) türünde yiyecekler ile dopdolu olmalı, mevsim meyveleri, özellikle de çiçeklerle bezenmeli, hatta gül mevsimiyse taze gül yapraklarıyla süslenmeliydi. Genel olarak börekler, yoğun yağlı yemekler ise şarap meclislerinde tercih edilmemeliydi.³⁴ Aslında balık, bir deniz kenti olan İstanbul’da bol miktarda bulunmasına rağmen Müslümanların çeşitli nedenlerle tercihlerinin son sırasında yer almaktaydı. Bilhassa gayrimüslimlerce tüketilen balık, muhtemelen 16. yüzyılın ortalarında henüz meyhanelere de girmemişti.³⁵ Ancak her ne kadar Müslüman bir kimliğe sahip olsa da Gelibolulu’nun balık ve çeşitli deniz mahsulleri de bulunan bu sofrada herhangi bir dinî ayırım gözetmediği, esas olarak niteliğe odaklandığı söylenebilir. Bununla birlikte dönemin her işret sofrasının bu şekilde kurulduğunu söylemek mümkün değildir. Ancak en azından içkinin yanında hangi tür meze ve yiyeceklerin tüketildiğini göstermesi açısından önemlidir.

16. yüzyılın ortalarında İstanbul’da bulunan yabancı gözlemcilerin eserlerine bakıldığında da şaraba eşlik eden yiyecekler arasında et ve balık vardır. 1577-1578 yılında İstanbul’a gelen Gerlach, zindanlardaki bazı tutsakların rüşvet karşılığında gardiyandan şarap ve ekmeğin yanı sıra et ve balık da alabildiklerini yazmaktadır.³⁶ 1591’de Avusturya İmparatorluğu’nun İstanbul elçisi olarak görevlendirilen Frederic Kregwitz’in heyetinde bulunan Wenceslaw Wratislaw da hemen hemen aynı dönemlerde balık, istiridye, meyve, salata ve isimlerini belirtmediği yemeklerden oluşan bir işret sofrası tasvir etmiştir:

³⁴ Gelibolulu Mustafa ‘Âli, *a.g.e.*, s. 347-348.

³⁵ Sula Bozis, *İstanbul Lezzeti İstanbullu Rumların Mutfak Kültürü*, çev. F. Benlisoy-S. Benlisoy, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 7-9; Stefanos Yerasimos, “15-16. Yüzyıl İstanbul Mutfağı”, *İstanbul Dergisi*, S. 47, 2003, s. 68-69. Balık konusunda olmasa da diğer kabuklu türündeki deniz canlılarının Müslümanlardan tarafından tüketilmemesinde Hanefî Mezhebi’nin etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Bk. Hüseyin Karaman-Mutlu Gül, “Deniz Ürünlerinin Hükmü ve Bu Konudaki İhtilafların Değerlendirilmesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 61/1, 2020, s. 177-178.

³⁶ Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1577-1578*, C. II, çev. Turkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007, s. 683.

“O gün konuğu olduğumuz ev sahibi, âdet olan ilk hoş-beşten sonra ikinci iş olarak hemen çarşıdan en iyi türden balık ısmarladı ve güzel aşçısına da başka yemekler hazırlaması emrini verdi. Alman kuyumcunun evinde bir kadın daha vardı ki bu da öteki gibi mutfak işlerini görüyordu. Bu iki kadın bize en kısa zamanda istiridyelerden, uzun ve yuvarlak başlı balıklardan çok lezzetli yemekler ve mezeler hazırladılar. Soframızda bol limon portakal, nar gibi meyvalar olduğu gibi, salatalara da yer vermişlerdi. Ev sahibinin bize candan sunduğu kırmızı şarap ise pek nefisti...”³⁷

17. yüzyılın ilk çeyreğinde İstanbul’a gelen Polonyalı Simeon da denize bakan üç-dört katlı geniş meyhanelerin yer aldığı Galata’nın her türlü zevk ve eğlence yeri olduğunu yazar: “...*Burada çeşitli lezzetli deniz balıkları, envai havyarlar, tuzlu balıklar, portakal, limon, nefis zeytin ve zeytinyağı bulunur. İstakoz, midye ve sair lezzetli yiyecekler de buradan akar...*”³⁸ Esas olarak mersin balığının yumurtalarından yapılan ve siyah, beyaz, kırmızı gibi pek çok çeşidi bulunan havyar, aslında İstanbul’da ucuz olduğu için Müslümanlar dâhil fakirinden zenginine herkesin alabildiği bir yiyecekti. Ancak daha çok Hristiyan Ortodoksların içki sofralarının vazgeçilmez mezelerinden biriydi.³⁹ Özellikle de Rumların içki içerken yemeyi sevdiği bir meze olarak 16. yüzyılda İstanbul’da “çok bol” bulunabilmekteydi.⁴⁰

Eserini 17. yüzyılın ortalarında kaleme alan Evliyâ Çelebi, çeşitli kısımlarda verdiği listede iştret sofralarına eşlik etmesi için balık ve deniz mahsullerini özel bir şekilde vurgulamıştır. Örneğin istiridyenin içki içenler tarafından zeytinyağıyla pişirilerek veya limon sıkılarak çiğ şekilde tüketilebildiğini belirtmiştir. Bunun dışında içki içilmeksizin beş-on gün kadar düzenli bir şekilde yendiğinde cinsel gücü arttırıcı bir etkiye sahip olduğunu da ifade etmiştir. Yazara göre Hasköy’de Tersane Bahçesi tarafında çıkarılan istiridyeler daha iyiydi.⁴¹ Seyyah, Galata’daki meyhanelerin müdavimlerinin yemesi için “...*Balıkpazarı Çarşısı’nda yüzlerce tür balıklar var ki anlatılmaz...*” demektedir. Aynı yerde meyvelerin “en iyisi”nin ve diğer yiyecekler ile içeceklerin “seçkinleri”nin de Galata’da bulunduğunu belirten Evliyâ Çelebi, bu meyve ve yiyeceklerin meyhane müdavimlerinin sofrasına meze yapıldığını vurgulamak istiyor

³⁷ W. Wratislaw, *Anılar*, çev. M. Süreyya Dilmen, Karacan Yayınları, İstanbul 1981, s. 73-74.

³⁸ Hrand Der Andreasyan, *Polonyalı Simeon’un Seyahatnâmesi (1608-1619)*, Haz: Saro Dadyan, Everest Yayınları, İstanbul 2013, s. 18.

³⁹ Priscilla Mary Işın, *Osmanlı Mutfak İmparatorluğu*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014, s. 167-170.

⁴⁰ Metin And, *16. Yüzyılda İstanbul*, YKY, İstanbul 2012, s. 161.

⁴¹ Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul*, Haz: S.A. Kahraman ve Y. Dağlı, YKY, İstanbul 2014, s. 376.

gibidir.⁴² Ayrıca mideyi açarak iştah verdiğini belirttiği turşunun sarhoşlar için gerekli bir “fâsiklar” yemeği olduğunu yazmıştır.⁴³ Onun verdiği bazı balık ve deniz mahsulü çeşitleri şunlardır: kılıç, kalkan, uskumru, palamut, lakerda, kefal, paço, ilarya, istavrit, kolyoz, gümüş, hamsi, tekir, iskorpit, gelincik, kaya, çiroz, lüfer, yengeç, teke, ahtapot, lakoz, pavurya, istakoz, teke yılan balığı, sülüne, kereviz, istiridye, midye, denizkestanesi, tarak ve buncu. Bunlar arasında ıstakoz, lakoz ve istiridye diğerlerine nazaran daha kuvvet verici içki mezeleri olarak ayrıca vurgulanmıştır. İstiridye, midye, denizkestanesi, sülüne, tarak ve buncu ise içki içenler için “şekilli nefis mezeler” şeklinde ifade edilmiştir. Bazıları, bu balıkları ateşte demir ızgara üzerinde pişirerek bazıları da çiğ tüketti. Listenin önem taşıyan yönlerinden biri, “neşe, şenlik yemeği” olan balığın meyhane olan yerlerde veya hemen yakınında yer alan özel pazarlarda satılmasıdır. Evliyâ Çelebi’ye göre bir balık başı, bir “bekri”nin bir günlük meze gereksinimini karşılamaktadır.⁴⁴ Yine sardalyenin meyhanelerde içkiye eşlik eden bir meze olduğu anlaşılmaktadır. Tam tarihi bilinmemekle birlikte 17. yüzyılın ortalarında sardalyenin tuzlanarak saklandığı fiçılar, gedikli meyhanelerin hususiyetlerinden biri olarak görünmektedir.⁴⁵

18. yüzyılda da Balıkpazarı’nda midye, istiridye, yengeç ve ıstakoz bulmak mümkündü. Ama bu deniz mahsullerini yiyenler, *Risâle-i Garîbe* adlı kitabın yazarı tarafından “na-pak” (temiz olmayan/pis) olarak nitelendirilmişti.⁴⁶ Aynı yüzyılın sonlarında Cosimo Comidas Carbognano (Kozmas Komidas Kömürcüyan), Adalar etrafından getirilen istiridyenin İstanbul’un “en iyi”leri olduğunu yazar.⁴⁷ James Ellsworth De Kay da 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde geldiği İstanbul’a ait gözlemlerinde, Boğaz’ın küçük ve lezzetli istiridyelerinin en bol bulunduğu yerin Arnavutköy olduğunu belirtir. Burada meşhur bir Rum şarap dükkânına girerek bizzat tecrübe ettiği istiridyeyi fazlasıyla beğendiğini itiraf eder.⁴⁸

⁴² A.g.e., s. 393.

⁴³ A.g.e., s. 527.

⁴⁴ A.g.e., s. 538-540.

⁴⁵ Mehmet Tevfik’in anlattığı bir olaya göre 17. yüzyılda yaşadığı rivayet edilen Bekri Mustafa, meyhanenin kapanma saatinin geldiğini söyleyerek kendisini dışarı çıkarmaya çalışan subaşı Tuzsuz Ahmet Ağa’yı ve beraberindeki adamlarından birini, meyhanedeki orta direğin dibine konumlandırılan sardalye fiçısının içine sokmuştur. Bk. Mehmet Tevfik, *İstanbul’da Bir Sene*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s. 165-166.

⁴⁶ 18. Yüzyıl İstanbul Hayatına Dair *Risâle-i Garîbe*, Haz: Hayati Develi, Kitabevi, İstanbul 1998, s. 23.

⁴⁷ C. C. Carbognano, *18. Yüzyılın Sonunda İstanbul*, çev. Erendiz Özbayoğlu, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 91.

⁴⁸ James Ellsworth De Kay, *1831-1832 Türkiye’sinden Görünümler*, çev. S. A. Hazar, ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayıncılık, Ankara 2009, s. 257.

18. yüzyılın sonlarında İstanbul'a gelen Aynî (ö. 1837),⁴⁹ *Sâkinâme* adlı eserinde işret meclislerinin İran'da şarabın mucidi olarak bilinen Cem'in bile talip olmasını sağlayacak düzeyde mevsime uygun olarak muntazam bir şekilde hazırlanması gerektiğine dikkat çekmiştir. Şarap ve rakı sofralarında tüketilen çeşitli türdeki meze ve yiyecekler içerisinde ilk sırada balık yumurtası, pastırma ve havyara yer veren Aynî'ye göre deniztarağı, ıstakoz ve midye, içkiye eşlik eden mezeler içerisinde öne çıkmaktadır. Balık turşusu ve sardalye güzeldir ama tuzlu balıklar içinde mersin en nefis olanıdır. Sığırdili, kavurma, kuş kebabı, söğüş ve büryan,⁵⁰ şarap ile yenilen diğer mezelerdir. Her tür peynir, özellikle de tazesı, güzel bir mezedir. Ceviz, kestane, badem, fıstık, şekerli leblebi, hünnap (Arabistan kirazı), fındık, kiraz, armut, elma, nar, çilek, incir, üzüm, kavun, karpuz, kızılıçık, şeftali, ayva, alıç, habbüllezi (Abdülleziz bitkisinin meyvesi), hurma ve her tür yaş ve kuru meyveler meze olabilmektedir.⁵¹

Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren hız kazanan modernleşme sürecinde içki tüketimine ve meyhanelerin denetimine yönelik yaklaşımını değiştirmiştir. Artık içki içmek, Müslümanlar için cezalandırılması gereken bir suç olmaktan çıkmış, meyhaneler de herhangi bir sorun yaşandığında genel yasak kapsamına alınmamıştır. Cezalandırma korkusu yaşamaksızın meyhanelere gidebilmeye başlayan bazı Müslümanlar, Hanefî mezhebinin şarap dışındaki içkilere yaklaşımından beslenerek muhtemelen meyhanelerde rakı tüketmeyi tercih etmiştir. Alafranga görünmek isteyen Müslümanlar ise arpa suyu adıyla bilinen biraya ve birahanelere yönelmişlerdir.⁵²

Yaşanan değişim, rakının yanında balık tüketimini arttırmış olmalıdır. Balığın, özellikle de ıstakozun "rakıyla iyi gider" denilerek 19. yüzyılın

⁴⁹ 1766'da Antep'te doğmuş, 1790'da İstanbul'a gelerek aldığı eğitimden sonra 15 yıl kadılık yapmıştır. Çeşitli resmî görevlerde bulunan Aynî, 1837 yılında ölmüştür. Ayrıntılı bilgi için bk. Aynî, *Sâkinâme*, Haz: Mehmet Arslan, Kitabevi, İstanbul 2003, s. 46-47.

⁵⁰ Büryan, pıryan ve püryan gibi şekillerde de söylenen büryan, Farsça olup bir yemek pişirme biçimidir. Yaygın olarak kuzu, tavuk ve balık gibi etlerin tandır içine asılarak pişirilmesi için kullanılsa da ızgara veya tencerede pişen yemekler için de aynı isim kullanılabilir. Bk. Yunus Emre Akkor-Zennup Pınar Çakmakçı, *Osmanlı Deniz Mutfağı*, Alfa, İstanbul 2013, s. 80.

⁵¹ Aynî, *a.g.e.*, s. 235-236. İşret sofralarında yenen meze ve yiyeceklerden balıklar, kabuklularla hazırlanan deniz mezeleri, peynir ve işkembe çorbası, Divan Edebiyatı'nda özellikle vurgulanmıştır. 18. yüzyıl hattat ve şairlerinden İbrahim Tırsî örneği için bk. Kadriye Yılmaz, *İbrahim Tırsî ve Dîvân'ı İnceleme-Tenkidli Metin-Sözlük*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2001, s. 36, 58, 115.

⁵² Konuyla ilgili bir değerlendirme için bk. Erdinçli, *a.g.e.*, s. 256-258; İhsan Erdinçli, *Tanzimat'tan Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Osmanlı'da Birahaneler ve Birahaneçilik (İstanbul ve İzmir Örneği)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2012.

ikinci yarısında Rumelihisarı’nı gezen Hagop Baronyan’a satılmaya çalışılması, en azından bu dönemlerde rakı ve balık ikilisinin birlikte anıldığını göstermesi bakımından önemlidir.⁵³ Yanında hangi içkiyi tükettikleri bilinmese de bazı Müslümanlar, getirttikleri bazı yiyeceklerin ve külbastının⁵⁴ yanı sıra balığın da bulunduğu bir sofrayı kurdurarak altı saat kadar iştret edip aşırı sarhoş olmuşlardı. Eğlencenin sonunda yiyecek ve içeceklerin ücreti olan yüz on kuruşun fazla olmasını gerekçe göstererek ödemek istemeyen Müslümanlarla meyhanenin sofracısı arasında anlaşmazlık çıkmıştı. Aşırı sarhoş olan Müslümanlar, tarafları anlaştırmaya çalışan zabıtlere karşı çıkıp bir de küfredince tutuklanmışlardı.⁵⁵

19. yüzyılın ortalarından itibaren rakı-balık ilişkisi, dönemin yabancı gözlemcilerin eserleri üzerinden incelendiğinde İstanbul’da hangi tür balık ve deniz mahsullerinin satıldığı izlenebilmektedir. Sarkis Sarraf Hovhannesyan, eserini tamamladığı 1800 yılında, nereden ve hangi mevsimde geldiğini de belirterek Balıkxane’de satılan çok çeşitli türde balıktan söz etmektedir. Bunlar kılıç balığı, lüfer, altıparmak, peçuta, palamut, çınakop, uskumru, kalkan, levrek, kolyoz, mezigit, istavrit ve hamsi ile midye, istiridye, ıstakoz, çağanoz, pavurya (yengeç), böcek, karides gibi kabuklulardır.⁵⁶ Aynı yüzyılın ortalarında İstanbul’a gelen Charles White da, balıkların bolluğundan söz etmekte ve tekir, uskumru, istavrit, palamut, kefal, kırlangıç, gümüş, levrek, kılıç, izmarit, iskorpit, mercan, mersin, lapina, sardalya, kalkan, lüfer, midye, istiridye ve ıstakoz gibi çok çeşitli türde balığın getirildiği veya çıkarıldığı yerleri, mevsimleri ile birlikte belirtmektedir.⁵⁷ 19. yüzyılın sonlarında ise Balık pazarı, Boğaz’ın oldukça büyük tekirlerini, Marmara adalarından gelen istiridyeleri, neredeyse sadece Yahudilerin salamura yaptığı palamudu ve ton balıklarını, Karadeniz uskumrularını, daima ay ışığında tutulan lüferlerini, devasa kılıç balıklarını, ayrıca sardalya, kalkan ve gümüş balığı gibi pek çok balık çeşidini sunmaktaydı.⁵⁸ 1891-1918 arasında İstanbul’da bulunan Friedrich Shrader, Galata balık pazarında büyük tahta tablalarda veya sepetlerde lüfer, kefal, uskumru, barbunya, orkinos ve kılıçbalıklarının satıldığından bahsetmektedir.⁵⁹

⁵³ Hagop Baronyan, *İstanbul Mahallelerinde Bir Gezinti*, çev. Paris Hilda Teller Babek, Can Sanat Yayınları, İstanbul 2014, s. 52-54.

⁵⁴ Kemiksiz et, balık ve tavuğun küllü ateş üzerinde ızgarada pişirilmesidir. Bk. Akkor-Çakmakçı, *a.g.e.*, s. 81.

⁵⁵ *MVL*, 61/45, 3 Eylül 1848 (1264.L.4).

⁵⁶ Sarkis Sarraf Hovhannesyan, *Payitaht İstanbul’un Tarihçesi*, Haz: A. Anadolu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 39.

⁵⁷ Charles White, *Three Years in Constantinople; or Domestic Manners of the Turks in 1844*, C. II, Henry Colburn, Publisher, London 1845, s. 74-80.

⁵⁸ Edmondo de Amicis, *Constantinople*, çev. Caroline Tilton, G. P. Putnam’s Sons, Newyork 1878, s. 71-72. Türkçe çevirisi için bk. Edmondo de Amicis, *İstanbul*, çev. Beynun Akyavaş, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986, s. 89-90.

⁵⁹ Friedrich Shrader, *İstanbul*, çev. Kerem Çalışkan, Remzi Kitabevi, İstanbul 2015, s. 162.

19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyılın başlarına tekabül eden gözlemler, meyhanelerde çok çeşitli türde meze ve yiyecekler tüketildiğini göstermektedir. Genel olarak meyhanelerde, meze ve yiyecek olarak kekikli külbastı, sarma, midye, ciğer tavaları, sardalya ve likorinoz gibi tuzlanmış balıklar, siyah ve beyaz havyar, dumani üzerinde çeşitli balık ızgaraları ve deniz mahsulleri salataları hazırlanır, pastırma, sucuk ve çeşitli meyveler sunulurdu.⁶⁰ İşret esnasında yenilen mezeler ve yiyeceklere bütün olarak bakan Ahmet Rasim, kendisi de özellikle rakı içen biri olarak işret sofralarının mezeleri hakkında kırmızı etten İstanbul'da tutulan ve civardan getirilen balık türlerine ve diğer yiyeceklerden yapılan mezelere kadar çeşitlilik gösteren bir listeye yer vermektedir. Kırmızı et, işret sofralarında her tür köfte, şiş kebabı, pırzola, kuzu söğüşü, işkembe tuzlaması, ciğer kebabı, tavası, pilâkisi olarak karşımıza çıkarken, en fazla çeşitlilik sardalye, çiroz, ringa, ançüez, her tür taze balık, sarı ve siyah havyar, midye tavası, pilâkisi, salatası, istiridye, ihtinya (bir midye türü), pavurya, ıstakoz, karides şeklinde deniz mahsullerindedir. Ayrıca çerkes tavuğu, kaz ciğeri ve ezmesi ile her türlü salata, peynir, muska böreği, turp, turşu, yoğurt, cacık, zeytin ve zeytinyağlı çeşitleri, pastırma, sucuk ve yumurta da yine meze olarak kullanılmaktaydı. Bunun yanı sıra balık, midye, bumar, dalak, yaprak, lâhana, patlıcan, biber ve domatesten yapılan dolmalar da mezeler arasındaydı. Son olarak reçel, keten ve tahin helva, baklava ve kaymak da bu listeye dâhildi.⁶¹ Bilhassa rakı sofrasının mezelerinden bir diğeri olan çiroz, uskumrunun yumurtasını atmış hali olup eti yağsız ve lezzetsiz olduğu için taze iken değil, daha çok kurutularak yenmekteydi.⁶² İstavrit balığından levreğe, ıstakozdan yengece ve yengecin iri cinsi pavuryaya, midye dolmadan siyah havyara kadar deniz mahsullerinin içkilere tadımlık olarak meze yapıldığı anlaşılmaktadır.⁶³ Balık, günümüzde özellikle rakı sofralarının vazgeçilmezi olup “rakının en yakışık mezesi” olarak tanımlanmıştır.⁶⁴ Balığı yakın dönemin işret sofralarının “en kral” mezesi olarak niteleyen Birsnel, palamudu “rakının gerçek mezesi” olarak belirtmektedir.⁶⁵

Meyhaneciler, tezgâh önünde birkaç kadeh içip gitmek isteyen müşterilerini de meze konusunda ihmal etmemiştir. Bu “tezgâh âlemi”ne

⁶⁰ Balikhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, Haz: Ali Şükrü Çoruk, Kitabevi, İstanbul 2011, s. 179-181.

⁶¹ Ahmet Rasim, *Anılar ve Söyleşiler*, Haz: Nuri Erten, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1983, s. 189-190. Ahmet Rasim'in verdiği listede karşımıza çıkan yoğurt ve cacık, günümüzde rakının yanında tercih edilen mezelerin başında gelmektedir. Özellikle cacık, içinde barındırdığı yoğurt, hıyar, sarımsak, zeytinyağı, dereotu gibi maddelerle rakıyı midede karşılar ve alkolün etkilerini yumuşatarak hazmı kolaylaştırır. Bk. Gürsoy, *a.g.e.*, s. 76.

⁶² Reşad Ekrem Koçu, “Çiroz”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C. VII, Koçu Yayınları, İstanbul 1965, s. 4036.

⁶³ Koçu, *Eski İstanbul'da Meyhaneler...*, s. 41-42.

⁶⁴ “Balıkpazarı”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C. IV, Koçu Yayınları, İstanbul 1960, s. 2023

⁶⁵ Birsnel, *a.g.e.*, s. 263-266.

eşlik eden mezeler, fasulye veya lahana haşlaması, havuç ve daha fazla ısıya maruz kaldığı için kırılaşan kırık leblebi gibi şeylerdi.⁶⁶ Meyhanede uzun uzadıya işret etmeye durumları veya zamanları olmayan bu kişilerden bazıları, “...ağızlarının kokusunu belli etmemek için çiğ nohut ve kuru kahve ve günlük, kakule, karanfil gibi şeyler yemeğe bile kendilerini mecbur tutarlardı.”⁶⁷ 1890-1908 yılları arasında Eminönü faaliyet gösteren Fertek Meyhanesi ise bu şekilde “tezgâh âlemi” yapılabilen değil, sadece ayakta içki içilen bir meyhaneydi. Müşterilerine Balıkpazarı’nda Niğde/Fertek’ten gelen rakı ve Tekirdağ’ın Mürefte rakısıyla elma, armut, leblebi ve zeytinden oluşan mezelerden sunardı.⁶⁸

Son olarak içkinin mezesiz bir şekilde tüketilmesini ifade eden “yumruk mezesi” üzerinde durulmalıdır. İlk olarak bu tabir, Tanzimat öncesinde kendilerinden borç alınan Yahudi ve Ermeni sarraf ile Rum bankerlerin “vükelâ vüzera” evlerindeki toplantılarda düzenlenen eğlencelere dâhil olması halinde yalnızca içki içmelerine izin verilmesiyle ilişkili bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bu tür eğlencelerde usul ve teamül gereğince meze tüketmelerine izin verilmeyen “kefere”ler, kendilerine sunulan rakıyı susuz bir şekilde içip ağzını da yumruğu ile silerdi.⁶⁹ Ama “yumruk mezesi” ifadesi, literatürde daha çok ayaklı ya da seyyar meyhanelerle yer almaktadır. Zira ayaklı meyhanecinin kendisi de müşterisi de bu işi gizlice yapmak zorundaydı. Dolayısıyla çoğu kez meze sunulmaz, zaten müşterilerin bu yönde bir talebi de olmazdı. Ayaklı meyhanecinin manav, bakkal ya da köşe başında kendisine sunduğu içkiyi bir yudumda içen kişi, manavdaysa mevsime uygun meyve-sebzelerden bir parça alır değilse elinin tersiyle ağzını siler ve yoluna devam ederdi.⁷⁰ Yumruk mezesinin İngilizlerdeki karşılığı “way of nips” ifadesiydi.⁷¹

2. Meze ve Yiyeceklerin Hazırlanmasında Meyhane Mutfağının Rolü

Tespit edilen meze ve yiyeceklerin hazırlanması için meyhanelerde özel bir bölüm ve hizmetliler var mıydı? Detayları bilinmese de 16. yüzyılın sonlarına ait bir minyatürde, meyhane veya umumhanenin bir bölümünde

⁶⁶ Mehmet Tevfik, *a.g.e.*, s. 161

⁶⁷ Balıkxane Nazırı Ali Rıza Bey, *a.g.e.*, s. 179

⁶⁸ Jak Deleon, *Balat ve Çevresi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1991, s. 47.

⁶⁹ Gökhan Akçura, “Bir Rakı Sohbeti”, *Yemek ve Kültür*, S. 6, 2006, s. 73.

⁷⁰ Koçu, *Eski İstanbul’da Meyhaneler...*, s. 16; Sermet Muhtar Alus, *İstanbul Yazıları*, Haz: E. Şadi Erdiñç-F. İlıkan, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 1994, s. 198

⁷¹ Gürsoy, *a.g.e.*, s. 67.

şişte kebab çevirenler görülmektedir.⁷² 17. yüzyılın ortalarına ait Kumkapı hâricindeki Panbuk Meyhanesi, yirmi adet kebab sinisinden başka kırk adet tencere, iki büyük kazan, yirmi adet sacayak, üç adet el tavaşı, üç yüz adet kaşık, toprak ve ağaçtan bin adet tabağı ile müşterilerine meze ve yemek sunan epey büyük ve muhtemelen de ünlü bir meyhaneydi. Meyhanenin araç gereçlerinden kebab sinisi, etin hangi tür yemek yapımında kullanılarak meyhane müdavimlerinin içkilerine meze yapıldığını da göstermektedir.⁷³ Yine aynı yıllarda Yenikapı hâricindeki Taşlık'ta bulunan bir başka meyhanenin tava, şiş, ocak demiri ve kapaklı tenceresinin her birinden ikişer adet vardır. Bu meyhanenin eşyaları arasında bulunan şiş de etin nasıl servis edildiğini gösteren bir diğer örnektir.⁷⁴ Kumkapı ve Yenikapı civarında bulunan meyhanelerle ilgili dikkat çeken önemli bir nokta, her iki meyhanenin alet-edevatına ilişkin belirgin biçimde görülen bu farklılıktır. Bu durum, meyhanelerin fizikî büyüklüklerinin aynı olmamasıyla ilişkilidir. Dolayısıyla İstanbul'daki her meyhane, müşterilerine aynı düzeyde meze ve yiyecek sunma kapasitesine sahip değildi. Meyhanelerin gedikli, koltuk ve ayaklı gibi farklı türlere ayrılması da bu niteliklerini etkileyen önemli bir faktördü. İstanbul meyhaneleri, bu çeşitli meze ve yemeklerin hazırlanması için özel bir mutfağa ve aşçıya sahipti. Örneğin 18. yüzyılda meyhane aşçıları, dışarıda yapılacak işret âlemleri için de et pişiriyordu. Vak'anüvis Subhî Mehmed Efendi'nin anlattığı bir örnekte, aslında aşçı getirilen eti pişirmeyi reddetmiştir. Bunun sebebiyse, kalyoncunun kendi meyhanelerinin müşterisi olmamasıydı. Yani meyhane aşçısı, normalde kendi müşterileri olması halinde bu tür talepleri yerine getiriyordu.⁷⁵

⁷² Tülay Artan, "I. Ahmed'in Av Sefaları: Sıradanlığa Çeşni Katmak, Zahmetin Sofrasını Donatmak", *Haydi Sofraya! Mutfak Penceresinden Osmanlı Tarihi*, ed. Amy Singer, çev. Pelin Tünaydın, Kitap Yayınevi, İstanbul 2015, s. 132-133.

⁷³ *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil (H. 1073-1074/M. 1663-1664)*, Haz: Rasim Erol ve diğerleri, ed. Coşkun Yılmaz, İSAM, İstanbul 2010, s. 424.

⁷⁴ *İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi 74 Numaralı Sicil (H. 1072-1073/M. 1661-1662)*, Haz: Hüseyin Kılıç ve diğerleri, ed. Coşkun Yılmaz, İSAM, İstanbul 2011, s. 194-195.

⁷⁵ Vak'anüvis Subhî Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi*, Haz: Mesut Aydınar, Kitabevi, İstanbul 2007, s. 761.

II. Mahmud döneminin sonlarında İstanbul’a gelen John Reid, neredeyse tüm meyhanelerde aşçı bulunduğunu, böylece günün herhangi bir saatinde genellikle iyi kalitede yiyecek bir şeyler bulmanın mümkün olduğunu belirtmektedir.⁷⁶ 1843’te İstanbul’a gelen Gerard de Nerval, “koca bir fırın”da pişirilmiş et yahnisinin bizzat gidilip alınması gerektiğini söylemektedir.⁷⁷ Bu hususta Edmondo de Amicis, Tatavla’daki meyhanenin tezgâhından aldığı bir kadeh Bozcaada reçineli şaraba eşlik etmesi için balık, kebab ve “iştah açıcı yemekler”in hazırlandığı “kocaman” ocağa gidip hangi hayvanın etinden yapıldığını bilmediği kebab (rosto) almıştır. Ardından

Şekil 1: Enderunlu Fazıl’ın *Hübanname* adlı eserinde meyhanede kurulan mükellef bir sofrada mezeler eşliğinde içki tüketilmesini yansıtan 18. yüzyıla ait bir minyatür.

dizlerine kadar gelen masalarına dönüp şarabını içerek yemeğini yemiştir.⁷⁸ Efrem Karanov adındaki bir Bulgar da, 19. yüzyılın ikinci yarısında baş gösteren kolera nedeniyle vakitlerinin çoğunu geçirdikleri meyhanede hem öğle hem de akşam yemeği yenildiğini söylemektedir.⁷⁹ Bununla birlikte bütün meyhanelerin ayrı bir mutfağı ve özel bir aşçısı yoktu. Özellikle 19. yüzyılın ortalarında hazırlandığı tahmin edilen defterlere göre meyhanelerin genellikle aşçısı bulunmamakta, çok azında, büyük olasılıkla namlı ve işlek bir konumda olanlarında bir veya birden fazla aşçı çalışmaktaydı. Muhtemelen aşçısı bulunmayan meyhanelerde meze ve yiyecekler, meyhanecinin kendisi, ustası tarafından hazırlanmaktaydı.⁸⁰ Özellikle aşçıların maharetinin yanı sıra bu mutfakların temizliği ve zenginliği ile de meşhur olanlar gedikli meyhanelerdi.⁸¹ Mezeler ve yiyecekler, meyanelerde göbeğine tuz yerleştirilmiş kütüklerin üzerinde servis edilmekteydi.⁸² 19. yüzyılın ikinci

⁷⁶ John Reid, *The Turkey and Turks: Being The Present State of the Ottoman Empire*, Robert Tyas&Paternoster Row, London 1840, s. 196-197.

⁷⁷ Gérard de Nerval, *Doğu’da Seyahat*, çev. Selahattin Hilav, YKY, İstanbul 2012, s. 561-562.

⁷⁸ Amicis, *Constantinople*, s. 59-60; Amicis, *İstanbul*, s. 71-73.

⁷⁹ *Bulgar Gözüyle İstanbul*, Haz: Hüseyin Mevsim, TTK, Ankara 2011, s. 48.

⁸⁰ *NFS.d.* 275, 9 Ocak 1845 (1260.Z.29).

⁸¹ Koçu, *Eski İstanbul’da Meyhaneler...*, s. 30-31.

⁸² Sâmîha Ayverdi, *İstanbul Geceleri*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1977, s. 67.

yarısından itibaren, artık masalar meyhane dekorunda yerini alacak ve meze tabakları ile süslenecektir.

Tarihi bilinmemekle birlikte meyhane müdavimleri, meyhanecinin veya aşçının hazırlaması için yanlarında çeşitli yiyecekler getirebilmekte, bunları meyhaneciye hazırlatabilmekteydi. Hali vakti yerinde olan akşamcılarının bazıları, kendi isteklerine göre portakal, elma, kayısı, şeftali, armut, karpuz, üzüm gibi mevsime uygun bir meyve ile meyhaneye gelebilmekteydi. Bazıları ise lüfer, kılıç, barbunya gibi mevsim balıklarını pişirtmek üzere meyhaneciye verebilirdi. Yine uygun miktarda sucuk, pastırma ve havyar gibi mezelikler de getirilebilmekteydi. Meyhane çalışanları, müşterisinin elinde böyle bir meze gördüğü zaman, hemen alarak hazırlayıp sofrasına koyardı.⁸³ 19. yüzyılın sonlarında pişirtilmek üzere meyhaneye getirilen lüfer ve tavuk, Mehmet Tefvik'in ifadesiyle yaşanan "tuhaf" bir olayın konusu olmuştur. Mürekkepçi İzzet adındaki biri işret arkadaşları ile Samatya'da bir meyhaneye giderken ölü bir tavuğu alıp meyhaneciye vermişti. Durumu bilmeyen meyhaneci, tavuğu kızartarak sofralarına getirmişti. Bu sırada meyhaneye gelen üç beş kişi de yanlarında getirdikleri "âlâ lüfer balığı"nın ızgara yapması için meyhaneciye teslim etmişti. İzzet, lüfer balığı hazırlanıp sofraya getirilince, sahte bir tartışma çıkarmış ve tavuğu yememeye yemin etmişlerdi. Diğer masadakiler, bu işret âleminin bozulmasını istemedikleri için masalarındaki lüfer balığını İzzet ve arkadaşlarına gönderip tavuğu da kendilerine almışlardı.⁸⁴

Meyhane akşamcıları, yanlarında getirdikleri mezelerin bir kısmını bakkal, manav, balıkçı, sirkeci, turşucu, mezeciler ve seyyar satıcılardan temin edebilmekteydi. Örneğin Efrem Karanov'un gittiği meyhaneci Nikola'nın dükkânının yanında yaşlı bir Ermeni'nin işlettiği bir bakkal vardı. Burada kuru üzüm, incir, hurma, leblebi ve peynir bulmak mümkündü. 19. yüzyılın son çeyreğinde peynir, jambon, salam, pastırma, sucuk, tarama, havyar vb. yiyeceklerin satıldığı, aynı zamanda bekleyenlere bir kadeh içki sunulduğu bakkal-meyhane tarzı yerler de vardı.⁸⁵ Benzer şekilde Ahmet Rasim, balık tavası ve peyniri meyhanenin karşısındaki bakkal İstavri'den, üzüm, elma, portakal gibi meyveleri de sirkeçiden alırdı.⁸⁶ 19. yüzyılda Pera'da Hazzopulo Pasajı yakınında bulunan Santal Birahanesi'nin köşesindeki turşucu ise müşterilerine hem içkiyi hem de her çeşit mezeyi

⁸³ Mehmet Tefvik, *a.g.e.*, s. 167, Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, s. 181; Reşad Ekrem Koçu, *Eski İstanbul'da Meyhaneler ve Meyhane Köçekleri*, Doğan Kitap, İstanbul 2015, s. 41.

⁸⁴ Mehmet Tefvik, *a.g.e.*, s. 179-180.

⁸⁵ İlhan Eksen, *İstanbul'un Tadı Tuzu*, Everest Yayınları, İstanbul 2008, s. 29-30.

⁸⁶ Ahmed Râsim, *Matbûat Hatıralarında Muharrir, Şair, Edib*, Haz: Kâzım Yetiş, Tercüman 1001 Eser, İstanbul 1980, s. 149.

“ucuz ucuz, bedavasına” sunardı. Manavlarda, son turfanda kavun ve karpuzdan elma ve armuda kadar meyveleri, mezcilerdeyse, taramadan balık yumurtasına kadar her çeşit mezenin yanı sıra rakı, şarap ve birayı, iştret sofrasına meze yapmak için bulmak mümkündü.⁸⁷ Özellikle Galata veya Balık Pazarı’ndaki mezecilerde lakerda, çiroz, likorinoz, tuzlu sardalye veya ançüez, balık yumurtası ve havyar, sucuk, pastırma, füme dil, sosis-salam çeşitleri, beyaz peynir, kaşar peyniri, çeşitli turşular bulunurdu. Üstelik bu meze çeşitleri, sadece yılbaşı kutlamalarında kurulan sofralara özgü soğuk ve sıcak kırktan fazla mezenin satın alınan bir kısmı olup bazıları da evde hazırlanırdı.⁸⁸ 19. yüzyılın sonlarında İstanbul sokaklarındaki seyyar satıcılar, meyve ve sebze gibi işlenmemiş gıdaları, kabak çekirdeği, leblebi ve fındık gibi kuruyemişler ile pilav, midye dolması gibi önceden hazırlanmış olan yiyecekleri ve köfte, ciğer, kebab gibi o anda pişirilen yiyecekleri satardı.⁸⁹ Bu seyyar satıcıların meyhanelerin bulunduğu yerlere de gitmiş olabileceği veya meyhane müdavimlerinin yollarının üstünde karşılaştıkları bu seyyar satıcılardan istediklerini satın almış olabileceği kuvvetle muhtemeldir.

Şekil 2: 19. yüzyılın başlarında hazırlandığı düşünülen *Tuhfet’ül-Mülk* adlı eserde içkilerin yanında küçük tabaklar içerisinde meze ve yiyecek servis edildiğini gösteren bir meyhane minyatürü.

Kaynak: <http://www.sothebys.com/content/sothebys/de/auctions/ecatalogue/2018/arts-of-the-islamic-world-118220/lot.105.html> Erişim Tarihi: 21.11.2021

⁸⁷ Alus, *a.g.e.*, s. 23-24, 88.

⁸⁸ Bozis, *a.g.e.*, s. 39.

⁸⁹ Özge Samancı, “19. Yüzyıl Sonlarında İstanbul Sokak Lezzetleri”, *Yemek ve Kültür*, 21, 2010, s. 68.

Acaba İstanbul meyhanelerinde tüketilen mezeler ve yiyecekler, özel bir mutfak mıydı yoksa İstanbul mutfağının bir parçası mıydı? Bu soruyu yanıtlamak için meyhanelerde hazırlandığı tespit edilebilen meze ve yiyeceklerin 16. yüzyılda daha az ama 19. yüzyılda artış gösteren dönemin İstanbul mutfağından yemek kitaplarında taranması gerekmektedir. Bu doğrultuda *Ağdiye Risalesi* (1715),⁹⁰ *Melceü't-Tabbâhîn* (1844)⁹¹ ve *Ev Kadını* (1882-83)⁹² gibi yemek kitapları incelediğinde, meyhanelerde tüketilen meze ve yiyeceklerin 19. yüzyılda daha da artan çeşitleriyle İstanbul mutfağında yer aldığı bilgisine ulaşılabiliyor. Elbette tam tersi, yani yemek kitaplarında tarifleri verilen meze ve yiyecekleri, meyhane mutfağında aramak anlamlı olmayacaktı. Zira ehlikeyif müdavimler, evlerinde veya herhangi bir aşevi-lokantada tüketebileceği herhangi bir yiyeceği, içkisinin yanında daha z tercih edecektir. Bu durumda meyhane aşçıların, başta şarap ve rakı olmak üzere içkilere eşlik edebilecek, tat bakımından birbiriyle uyumlu özellikte meze ve yiyecekler hazırlamaları çok daha olasıdır. Örneğin Kilitbahirli piyade mülazımı (teğmen) Mahmud Nedim bin Tosun, 1900 yılında tamamladığı *Aşçıbaşı* adlı eserinde tariflerini verdiği meze ve yiyecekler içerisinde zeytinyağlı lahana dolmasının, hıyar ve üzüm turşusu ile denizkestanesi (karadiken) ızgarasının özellikle “ehl-i zevk ve iştret” için neşe kaynağı olduğunu belirtmiştir.⁹³

Müslim ve gayrimüslim unsurlarla çok geniş bir yelpazeye sahip olan İstanbul mutfağı, özellikle 19. yüzyıl öncesinde Müslümanlarca daha az tercih edilen deniz ürünleri de barındırmaktaydı. Bu yönüyle meyhanelerin, parçası olduğu İstanbul mutfağından esintilerin bulunduğu daha seçme lezzetler hazırladığı söylenebilir. Örneğin Bozis, herhangi bir dönem belirtmemiş olmakla birlikte İstanbul'da bol miktarda bulunan balıkları, gayrimüslimlerin, özellikle de Rumların evlerinde taze şekilde, sardalye gibi tuzlanmış, özellikle uskumrudan yapılan çiroz ve palamut ile daha büyüğü torikten yapılan lakerda gibi kurutulularak ve bekletilerek hazırlanmış meze halleriyle tüketildiğini yazmıştır. Yazara göre “Rum mutfağının en sevilen, ucuz mezelerinden olan çiroz”, evlerde ve meyhanelerde içkilere eşlik etmekteydi. Asma yaprağına sarılarak hazırlanan sardalye de yine İstanbul meyhanelerinin özel mezelerinden biri olup bunlara “şarap dayanmazdı”. Yazar, isimlerini saydığı daha pek çok balık ve deniz mahsulü çeşidinin Rum evlerinin yanı sıra meyhanelerde içkilere

⁹⁰ Dürriade Nurullah Mehmed Efendi, *Ağdiye Risalesi*, Haz: Mine Esiner Özen, İşaret Yayınları, İstanbul 2015, s. 73-87, 91-99.

⁹¹ Mehmed Kâmil, *Melceü't-Tabbâhîn*, Haz: Günay Kut-Turgut Kut, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2015, s. 65-85, 140-147.

⁹² Ayşe Fahriye, *Ev Kadını*, Haz: Turgut Kut, Çiya Yayınları, İstanbul 2018, s. 59-65, 73-82, 170-180.

⁹³ Mahmud Nedim bin Tosun, *Aşçıbaşı*, Haz: Priscilla Mary Işın, YKY, İstanbul 2016, s. 106, 131, 132, 190.

eşlik ettiğini belirtmektedir. Ayrıca asırlarca sözlü bir yapıda olan İstanbul mutfağını ev, saray, aşevi-lokantanın yanı sıra meyhane geleneğinin de katkılarıyla oluştuğunu ifade etmektedir. Ancak meyhane mutfağından çıkan lezzetlerin neler olduğu konusunda örneklere yer vermemektedir.⁹⁴

Anlaşıldığı kadarıyla meyhanelerin başlangıçta daha sınırlı olan lezzetleri, 19. yüzyılın ortalarından itibaren epey genişlemiştir. Bununla birlikte meyhanelerin spesiyalitesi denilebilecek özel seçme lezzetlerinden de bahsetmek mümkündür. Mehmet Tefik, “pîr-i tersâ” diyerek kastettiği Hıristiyan meyhane aşçısının çok çeşitli türde yemek pişirmediğini, ama yaptığı külbastı ve sebzededen de “türlübastı”nın yemekle doyumlayacak lezzette olduğunu yazmaktadır. Yine bilhassa sardalye balığının tuzlanarak saklandığı fiçılar, meyhanelerin hususiyetiydi.⁹⁵ Abdülaziz Bey ise meyhanelerin çoğunda hazırlanan ama eski ve büyük olanlarında taze olarak pişirilen “cızbız köftesi”nin pek beğenildiğini belirtir. “Hani ya su, nerede kaldı, meze getirmedi, gel şu şişeyi doldur” seslerinin yanı sıra “hani ya köfte” ve “daha köfte gelmeyecek mi?” şeklindeki bağrıışmalar, meyhanenin birçok yerinden yükselirdi.⁹⁶ Koçu’ya göre balık çorbaları, mürekkepbalığı yahnileri, böbrekli bulgur pilavları, yumurtalı çiroz tavaları, mantar börekleri ve tandır kebabları, gedikleri meyhanelerin meşhur yiyecekleriydi.⁹⁷ Meyhaneciler, hatırlı müşterilerine, bilhassa da müdavimlerine çağrı ve davet niteliğinde özel bir meze daha hazırlardı. Meyhaneciler, midye ya da uskumrudan hazırladıkları bu mezeyi, Ramazan boyunca kapalı kalan meyhanelerinin tekrar açıldığını haber vermek için bayramın birinci günü gönderirlerdi. Bu yüzden de mezenin adı “unutma bizi dolması” idi.⁹⁸

3. Meze ve Yiyecekleri Seçme-Yeme Usulleri

İşret sofralarında mezelerin nasıl yenileceğine ilişkin davranış kalıpları, ahlak ve adap kuralı olarak zaman içerisinde oluşmuştur. Bu konuda Osmanlı işret sofralarını da etkileyen *Kabusnâme*’de Keykâvus, şarap içerken çok *nukl*, yani meze yemenin hem “ulular”ca beğenilmediğini hem de mideye ağır geldiğini belirterek “çerezhor” olunmamasını tavsiye etmiştir. Ancak Keykâvus, işret sofralarında mezenin bol miktarda bulunması gerektiğini yazmıştır. Oğluna da eğer şarap meclisi kurarsa, mezeyi “ortaya çok dök” diyerek tavsiyede bulunmuştur.⁹⁹ Gelibolulu, 16.

⁹⁴ Bozis, *a.g.e.*, s. 10-11.

⁹⁵ Mehmet Tefik, *a.g.e.*, s. 165-166.

⁹⁶ Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, Haz: K. Arısan-D. Arısan Günay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 308.

⁹⁷ Koçu, *Eski İstanbul’da Meyhaneler...*, s. 30-31.

⁹⁸ Mehmet Tefik, *a.g.e.*, s. 179.

⁹⁹ Keykâvus, *a.g.e.*, s. 80-83.

yüzyıl sonlarında özellikle cömert, eğlencelere düşkün ve önde gelen kişiler için kurduğu işret sofrasında kırk elli kadar mezenin bulunması gerektiğini yazarak bir anlamda Keykâvus'un tavsiyesine uygun hareket etmiştir. Yazar, bu işret sofralarında hangi mezelerin tüketilebileceğini belirttikten sonra börekler ve pilav dışında yoğun yağlı yemeklerden uzak durulması gerektiğini belirtmiştir.¹⁰⁰ Yine Keykâvus'un vurguladığı işret sofralarında yer alan mezelerden çok fazla yemenin hoş karşılanmadığına dair bir eleştiriye 18. yüzyıl İstanbul'unu konu alan bir eserde rastlanmaktadır. Ne yazık ki ne de ismi bilinen bu eserin müellifi, kendi günlük hayatında karşılaştığı toplumsal normlara aykırı davranışları konuşma dilinde yazıya aktarmıştır. Hayati Develi tarafından *Risâle-i Garîbe* adıyla isimlendirilerek çevrilen eserde "Ben bade içmem, hemân yirem!" diyerek "sofra kurudanlar" eleştirilmiştir.¹⁰¹ Bu anlayışın izleri, günümüze yakın tarihlerde yazılan eserlerde de görülmektedir. Yine aynı şekilde "rakının özenle hazırlanmış, az miktarda mezeyle" içilmesi gerektiği, mezelere "silip süpürürcesine" girişmeninse rakı âdabına uygun düşmeyip "görgüsüzlük" sayıldığı belirtilmiştir. Ayrıca sofradaki beğenilen mezelerden kâfi miktarda almak, ikram ederek paylaşmak gereğine de dikkat çekilmiştir.¹⁰²

Hangi içki ile ne tür mezelerin yenilebileceği, esas itibarıyla 19. yüzyılın ikinci çeyreği ile birlikte oluşmaya başlamıştır. Bu konuda Baronyan, Topkapı örneğinde olduğu gibi bir meyhanedeki işret âleminde rakının yanında "biraz fasulye pilaki, biraz meyve" gibi sade mezeler de yenilebileceğini belirtmektedir. Yine yazara göre Samatya'daki Gümüş Halkalı Meyhanesi'ndeki gibi "rakıyla yalnız bir parça peynir" de tüketilebilirdi.¹⁰³ 1864 yılında İstanbul'da doğan Ahmet Rasim'e kulak verdiğimizde, işrete eşlik etmesi için hazırlanmış mezeler ve yiyecekler konusunda kendi tecrübelerini de paylaştığı epey uzun bir listeye karşılaşılmaktadır. Ama böylesi uzun bir liste sıralayan Ahmet Rasim, mezenin karın doyurmak için değil tadına, çeşnisine bakılmak için yenilmesi gerektiğini de vurgulamaktadır. Aynı zamanda bu uzun listedeki her yiyeceğin hepsinin birden değil isteğe göre birkaçının seçilerek sade bir işret sofrası kurulması gerektiğini, kendisinin deyişiyle "eskiler" in görüşüne başvurarak açıklamaktadır. Buna göre işret âlemine Sakız mastikası, meze olarak ıstragolya, yani sakız leblebisi ve "civanperçemi tütün" ile yön verirdi. Ahmet Rasim, içki sofralarına eşlik eden mezeleri yemenin usulü hakkında dönemin işret ehlinin görüşlerine de yer vermiştir. Nitekim

¹⁰⁰ Gelibolulu Mustafa 'Âli, *a.g.e.*, s. 348.

¹⁰¹ 18. Yüzyıl İstanbul Hayatına Dair *Risâle-i Garîbe*, s. 27.

¹⁰² Zat, *a.g.e.*, s. 181-182

¹⁰³ Baronyan, *a.g.e.*, s. 64, 95.

bildiğimiz nohudun tuzlanıp fırınlanmış şekli olan Sakız leblebisi, rahmetli Aziz Bey’in görüşüne göre “*Hem ağzın kokusunu alır, hem de midenin suyunu, çeker!*.”di. Aziz Bey, dişleri bozulunca, leblebi unu kullanmaya başlamıştı. Ahmet Rasim de arkadaşı ile gittiği Sakızlı Meyhanesi’nde¹⁰⁴ ilk kez içtiği rakının ağız kokusunu gidermek için Sakız leblebisi ve lahana turşusu tercih etmişti. Yine Bektaşî önderlerinden Yorganî Hasan adıyla ünlü olan Baba, yarım okkalık rakı ile bir paket tütün ve mevsim meyvelerinden birini tercih etmekte, çeşit çeşit yağlı şeyleri, meze değil, yemek olarak görmekteydi. Ahmet Rasim de mevsim meyvelerinin rakıyı bir dereceye kadar içilmesini sağladığını ve “güzel etki” yaptığını deneyimleyerek bu görüşe katılmaktadır.¹⁰⁵

Ahmet Rasim, yaşadığı dönemin önde gelen kişilerinden bazılarının meze yeme usullerini de anlatmaktadır. Bunlardan Balıkhane Nazırı olarak yaptığı göreviyle anılan 1864 doğumlu Ali Rıza Bey, rakıya hem cila verdiği hem de mideye dokunmadığı için mevsim yemişlerini tercih ederken, yaşı sekseni aştığı halde hiçbir zaman balığı meze yapmamıştı. Ahmet Rasim’in yazılarında yeme-içme konusunda ismini sıklıkla andığı Rahmetli Baba Yaver ise keten helvası mezesine bayılır, iki eli salata demetleriyle meyhaneden içeri “sebzevatçı beygırleri” gibi girer, sorulunca da “*Bu hınzırın asıl mezesi kavundur!. derdi.*” Şair ve musikişinas Nuri Şeyda (ö.1901) bir portakal, elma veya az miktardaki bir başka meyveyi, ünlü kemeñçeci Vasil (ö.1907) özellikle bir salkım yaş üzümü, Osman Bey sadece ekmek ve zeytini tercih ederdi. Gazeteci Ebuzziya (ö. 1913), genellikle bir meyve, mevsiminde ise sadece kavun, gazeteci ve yazar Ahmet Mithat Efendi (ö.1912) bir büyük tabak fasulye piyazı, şair ve müellif Muallim Naci (ö.1893) ise her içişinde badem, ceviz içi, fıstık gibi kuru yemiş tükettirdi. Tanıdığı daha pek çok kişi, taze balık, yaprak dolmaları ve kendisi gibi çoğunlukla meyve ve salata çeşitlerini kullanırken Türk musiki bestekârı, keman ve kanun icracısı Kemanî Tatyos gibi “ne bulursa” yiyenler de vardı, sofrasında çeşit çeşit meze olsa da sadece birini tercih edip ona yönelenler de. Bazıları da sadece taze sarımsak, kavrulmuş kahve çekirdeği, kabak çekirdeğini tercih ederken, bazılarıysa mezeye rakıdan daha çok

¹⁰⁴ 1751 yılında cami karşısında faaliyet gösterdiği ve Müslümanları rahatsız ettiği gerekçesiyle kapatılan meyhanenin ismi Sakızlı’dır. Bk. *C.ZB. 31/1546*, 14 Aralık 1751 (1165.M.29). Aynı meyhanenin ismi 1791 yılında da görülmektedir. *HAT. 211/11470*, 29 Ağustos 1791 (1205.Z.29). Eğer yeri değişmediyse ve benzer isimde başka bir yer yoksa Sakızlı Meyhane’nin en azından Ahmet Rasim döneminde yaklaşık iki asra uzanan bir geçmişi olduğu görülmektedir.

¹⁰⁵ Ahmet Rasim, *Anılar ve Söyleşiler*, s. 174-176, 188-190.

rağbet gösterirdi. Ahmet Rasim'in ifadesiyle “*Sözün kıyası, ne kadar insan, o kadar huy derler a, özellikle içkide de bu söz tam anlamını bulmuştur.*”¹⁰⁶

Ahmet Mithat Efendi, *Dürdane Hanım* romanında hem az meze yiyerek ve hem de su kullanmayarak rakı içilmesini şu sözlerle anlatmıştır:

“...Bir baş tömbekiği nargilede içinceye kadar okkalığı sızdıran ve meze olarak dahi bir çaryek turp ile iktifâ eyleyen bekrileri şimdi destgâh önünde resmi görülen Baküs görse idi ‘işret rubûbiyetinden [Şarap Tanrısı] bi’l-istifa makamını anlara terk eder idi buraya “su” denilen şey ancak kap kacak yıkamak için girip yoksa öyle bir kadeh rakının yanında koca bir bardak dahi su bulunduğunu o koca bekriler görseler idi “Eyvah ne günlere kaldık! Su ile mi keyf yetiştireceğiz!” diye ber-gazap olurlar idi.”¹⁰⁷

Her ne kadar Ahmet Mithat Efendi, rakının su ile içilmesini eleştirse de az veya çok miktarda meze ve yiyeceklerle kurulan rakı sofrasında mutlaka su vardır. Muhtemelen rakının yanında suyun da bulunma zorunluluğu, 19. yüzyılın ortalarına rastlamaktadır. Bunun sebeplerinden biri, içki içme adabının aynı dönemlerde oluşmaya başlamasıdır. Konuyla ilgili kendi tecrübelerini aktaran Ahmet Rasim, Langa’daki Millet Gazinosu’nda “sakalı ağarmış bir zat”tan öğrendiği “Rakı kadehe konur, ama kadehle beraber içilmez, yudum yudum içilir!” ve “İçmek, hiçbir zaman sarhoş olmak demek değildir.” kuralını hayatını boyunca uyguladığını belirtmektedir. Yazara göre duble kadehlere rakı miktarı kadar su da konulmalı, beş dakika kadar arayla altı-sekiz yudumda içilmelidir.¹⁰⁸ Diğer sebebiyse muhtemelen rakının içerisinde barındırdığı alkol derecesinin eski dönemlere nazaran daha sert hale gelmesidir.¹⁰⁹ Ayrıca içinde yüksek oranda alkol barındıran rakı, vücudun su kaybetmesine sebep olurdu. Bu yüzden su, rakının ayrılmaz bir mezesi olarak hem kadehteki rakı miktarını dengeler hem de ayrı bir bardakta tüketilirdi.¹¹⁰

Son dönemlerde özellikle rakı sofralarının en başta gelen mezesi olarak tercih edilen kavun, kar yerine buzun, leylekboynu kadehi yerine de limonata bardaklarının kullanılmaya başlanması ile birlikte diğer meyveleri ikinci plana atmıştır.¹¹¹ Elma, armut, portakal, kayısı, şeftali, son turfanda

¹⁰⁶ A.g.e., s. 190-191.

¹⁰⁷ Ahmed Mithat, *Dürdane Hanım*, Tercümân-ı Hakikat, İstanbul 1299, s. 3.

¹⁰⁸ Ahmet Rasim, *Anılar ve Söyleşiler*, s. 175-181. Ayrıca bu konuda bir değerlendirme için bk. İhsan Erdinçli, “Sarhoşluktan Keyif Haline: Osmanlı İstanbul’unda İçki İçme ve Meyhâne Âdâbı”, *OTAM*, S. 47, 2020, s. 21-44.

¹⁰⁹ Zat, a.g.e., s. 120-123.

¹¹⁰ Gürsoy, a.g.e., s. 45-48.

¹¹¹ Zat, a.g.e., s. 176.

kavun ve karpuz gibi mevsim meyveleri, sofralardan eksik edilmemiş, neredeyse her işret sofrasında yer almıştır. Ama yakın dönemdeki işret sofralarına eşlik eden mezeleri, geçmiş dönem ile kıyaslayarak anlatan Birsel; kavun, karpuz, şeftali, elma, üzüm gibi meyveleri meze olarak tercih edilmesini eleştirmektedir. Zira bu meyvelerden kavun, doğada sıcak ve yaş olduğu için mideyi torba gibi sarkıtır. Karpuz, diğer mezelerin öğütülmesini zorlaştırırken, üzümün midede öğütülmesi için de bademe ihtiyaç duyulmaktadır. Birsel, yine de meze olarak meyveleri tercih etmek isteyenlere, hemen her meyveden yapılabilen turşuyu önermektedir. Ona göre özellikle rakının gerçek mezesi balık, balıklardansa palamuttur. Kebabı da yapılabilen palamutun “en alengirlisi” ızgarası olup kendisi özellikle “palamut tütünü”, yani “füme balık” olarak yemeyi tercih etmektedir.¹¹²

Sonuç

İstanbul’un fethinden sonra ilk olarak Galata’da varlığı bilinen meyhaneler, içinde oturulup mezeler eşliğinde içki tüketme işlevini 16. yüzyılın ortalarında kazanmaya başlamıştır. Hemen her meyhanede kuruyemiş, sebze veya mevsim meyvelerinden basit düzeyde mezeler hazırlanıp sunulduğu söylenebilir. Ancak bazı meyhaneler, sahip oldukları aşçılar vasıtasıyla özel hazırladıkları mezeler ve yiyeceklerle nam salmıştı. Özel meze ve yiyecekleri, kendilerine müdavimler yaratmanın bir aracı olarak kullanmıştı. Böyle aşçılara sahip olan meyhaneler, bir yandan İstanbul mutfağından seçme lezzetler sunarken diğer yandan da köfte, külbastı, türlobastı, tuzlanmış bir şekilde fiçı içerisinde saklanan sardalye gibi özel meze ve yiyecekler de hazırlamaktaydı. “Unutma bizi dolması” ise özellikle Tanzimat öncesi dönemin bir geleneği olarak meyhanelerin Ramazan boyunca kapalı kaldıktan sonra tekrar açıldıklarını haber vermek için müdavimlerine gönderdikleri midye veya uskumru dolmalarıydı.

Mezeler, meyhane müdavimlerinin istediği içki türüne, hal ve vaktinin müsaitliğine göre değişkenlik göstermekteydi. Her bir meyhane müdavimi, kendi tercihi doğrultusunda gerek meyhaneciler ve aşçıların hazırladığı gerekse de kendilerinin getirerek yaptırttığı mezelerden herhangi biriyle işret ederdi. Ancak 16. yüzyılın sonlarında Gelibolulu Mustafa ‘Ali’nin kurduğu işret sofrasında ve 17. yüzyılda Evliya Çelebi’nin eserinin çeşitli kısımlarında içkiye eşlik edebilecek meze ve yiyecekler arasında balık ve kabuklulara da yer verilmiştir. Bunlar içerisinde balık, neşe ve şenlik yemeği olarak nitelenirken ıstakoz, lakoz, istiridye, midye, denizkestanesi, sülüne, tarak gibi deniz ürünleri de hem şekil itibarıyla görünüşleri hem de içki ile uyumu konusunda özellikle vurgulanmıştır. Esas olarak ayaklı meyhanelerin

¹¹² Birsel, *a.g.e.*, s. 263-266

varlığı ise mezesiz meze olarak tanımlanabilecek “yumruk mezesi” tabirinin ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir.

Hangi içkiyle hangi meze ve yiyeceklerin tüketilmesi gerektiğine ilişkin literatürün oluşması, Osmanlı Devleti’nin içki tüketimine ve meyhanelere yönelik kısıtlayıcı ve yasaklayıcı yaklaşımını değiştirdiği 19. yüzyılın ortalarına rastlamaktadır. Artık meyhaneler, genel yasak kapsamına alınıp kapatılmadığı için fizikî ve mutfak kültürü bakımından gelişme göstermiştir. Cezalandırılma korkusu yaşamaksızın meyhanelere gidebilmeye başlayan Müslümanlar ise içkilerin yanında tüketilecek meze ve yiyeceklerle ilgili birikime katkı sağlamaya başlamıştır. Özellikle Avrupalı tüketim maddelerini Osmanlı coğrafyasına açan Balta Limanı Anlaşması, meze ve yiyecekler bakımından da alafrangalılığı getirmiştir. Ayrıca Müslümanların meyhanelerde daha görünür olmaya başladığı bu süreçte tercih ettiği bir içki olarak rakının yanında balığın da yükselişe geçtiği söylenebilir. Aslında daha önceki dönemlerde içkiye eşlik eden meze ve yiyecekler arasında özellikle vurgulanan balık ve deniz mahsulleri, 19. yüzyılın ikinci yarısında daha fazla tüketilmeye başlamış olmalıdır. Bu dönemlerde daha görünür olmaya başlayan rakı-balık ilişkisi, 20 yüzyıl başlarına ait gözlemlerde yer aldığı ölçüde yerleşik bir içki ve meze kültürü meydana getirmiştir.

Kaynakça

A. Arşiv Kaynakları ve Yayımlanmış Sicil Kayıtları

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Nüfus Defterleri (NFS.d.), 275, 9 Ocak 1845.

Meclis-i Vâlâ Evrâkı (MVL), 61/45, 3 Eylül 1848.

Cevdet Zabtiye (C.ZB), 31/1546, 14 Aralık 1751.

Hat-ı Hümayûn (HAT), 211/11470, 29 Ağustos 1791.

İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil (H. 1073-1074/M. 1663-1664), Haz: Rasim Erol ve diğerleri, ed. Coşkun Yılmaz, İSAM, İstanbul 2010.

İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi 74 Numaralı Sicil (H. 1072-1073/M. 1661-662), Haz: Hüseyin Kılıç ve diğerleri, ed. Coşkun Yılmaz, İSAM, İstanbul 2011.

B. Diğer Eserler

“Balıkpazarı”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C. IV, Koçu Yayınları, İstanbul 1960.

“Meyhane”, *Ana Britannica*, C. XXII, Hürriyet Yayınları, 1994.

18. *Yüzyıl İstanbul Hayatına Dair Risâle-i Garibe*, Haz: Hayati Develi, Kitabevi, İstanbul 1998.
- Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, Haz: K. Arısan-D. Arısan Günay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.
- Ahmed Midhat, *Dürdane Hanım*, Tercümân-ı Hakikat, İstanbul 1299.
- Ahmed Râsim, *Matbûat Hatıralarında Muharrir, Şair, Edib*, Haz: Kâzım Yetiş, Tercüman 1001 Eser, İstanbul 1980.
- Ahmet Rasim, *Anılar ve Söyleşiler*, Haz: Nuri Erten, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1983.
- Akçura, G., “Bir Rakı Sohbeti”, *Yemek ve Kültür*, S. 6, 2006, s. 65-78.
- Akkor, Y. E.-Çakmakçı, Z. P., *Osmanlı Deniz Mutfağı*, Alfa, İstanbul 2013.
- Alus, S. M., *İstanbul Yazıları*, Haz: E. Şadi Erdiç-F. İlkan, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 1994.
- And, M., *16. Yüzyılda İstanbul*, YKY, İstanbul 2012.
- Anf, M., *Osmanlı Tasvir Sanatları: 1 Minyatür*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2004.
- Andreasyan, H. D., *Polonyalı Simeon’un Seyahatnâmesi (1608-1619)*, Haz: Saro Dadyan, Everest Yayınları, İstanbul 2013.
- Andrews, W. G.-Kalpaklı, M., *Sevgililer Çağı-Erken Modern Osmanlı-Avrupa Kültürü ve Toplumunda Aşk ve Sevgili*, çev. N. Zeynep Yelçe, YKY, İstanbul 2018.
- Artan, T., “I. Ahmed’in Av Sefaları: Sıradanlığa Çeşni Katmak, Zahmetin Sofrasını Donatmak”, *Haydi Sofraya! Mutfak Penceresinden Osmanlı Tarihi*, ed. Amy Singer, çev: Pelin Tünaydın, Kitap Yayınevi, İstanbul 2015.
- Âşık Çelebi, *Meşâ’irü’ş-Şuara*, Haz: Filiz Kılıç, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2018.
- Aynî, *Sâkînâme*, Haz: Mehmet Arslan, Kitabevi, İstanbul 2003.
- Ayşe Fahriye, *Ev Kadını*, Haz: Turgut Kut, Çiya Yayınları, İstanbul 2018.
- Ayverdi, S., *İstanbul Geceleri*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1977.
- Bahadır, S. C., *16 Yüzyıl Klasik Türk Şiirinde Şarap ve Şarapla İlgili Unsurlar*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012.
- Balikhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, Haz: Ali Şükrü Çoruk, Kitabevi, İstanbul 2011.

- Baronyan, H., *İstanbul Mahallelerinde Bir Gezinti*, çev. Paris Hilda Teller Babek, Can Sanat Yayınları, İstanbul 2014.
- Bercé, Y.-M., *Modern Avrupa'da Ayaklanmalar ve Devrimler*, çev. Muna Cedden, İmge Kitabevi, Ankara 2003.
- Birsel, S., *Boğaziçi Şıngır Mıngır*, Sel Yayıncılık, İstanbul 2015.
- Bozıs, S., *İstanbul Lezzeti İstanbullu Rumların Mutfak Kültürü*, çev. F. Benlisoy-S. Benlisoy, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.
- Braudel, F., *Maddi Uygurlık: Gündelik Hayatın Yapıları*, çev. M. Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara 2017.
- Bulgar Gözüyle İstanbul*, Haz: Hüseyin Mevsim, TTK, Ankara 2011.
- Carbognano, C.n C., *18. Yüzyılın Sonunda İstanbul*, çev. Erendiz Özbayoğlu, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993.
- Çokuğraş, I., *Bekâr Odaları ve Meyhaneler Osmanlı İstanbulu'nda Marjinalite ve Mekân (1789-1839)*, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2016.
- De Amicis, E., *Constantinople*, çev. Caroline Tilton, G. P. Putnam's Sons, Newyork 1878.
- De Amicis, E., *İstanbul*, çev. Beynun Akyavaş, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986.
- De Kay, J. ., *1831-1832 Türkiye'sinden Görünümler*, çev. S. A. Hazar, ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayıncılık, Ankara 2009.
- De Nerval, G., *Doğu'da Seyahat*, çev. Selahattin Hilav, YKY, İstanbul 2012.
- Deleon, J., *Balat ve Çevresi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1991.
- Dürrizade Nurullah Mehmed Efendi, *Ağdiye Risalesi*, Haz: Mine Esiner Özen, İşaret Yayınları, İstanbul 2015.
- Eksen, İ., *İstanbul'un Tadı Tuzu*, Everest Yayınları, İstanbul 2008.
- Erdinçli, İ., "Sarhoşluktan Keyif Haline: Osmanlı İstanbul'unda İçki İçme ve Meyhâne Âdâbı", *OTAM*, S. 47, 2020, s. 21-44.
- Erdinçli, İ., *Keyif, Günah ve Suç Arasında Osmanlı'da Meyhaneler ve Müdavimleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2021.
- Erdinçli, İ., *Tanzimat'tan Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Osmanlı'da Birahaneler ve Birahaneçilik (İstanbul ve İzmir Örneği)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2012.
- Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul*, Haz: S.A. Kahraman ve Y. Dağlı, YKY, İstanbul 2014.

- Gelibolulu Mustafa ‘Âli, *Gelibolulu Mustafa ‘Âli ve Mevâ’idü’n-Nefais fi-Kavâ’idi’l-Mecâlis*, Haz: Mehmet Şeker, TTK, Ankara 1997.
- Gerlach, Sç, *Türkiye Günlüğü 1577-1578*, C. II, çev. Turkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007.
- Goff, J. L., *Ortaçağ Batı Uygarlığı*, çev. Hanife Güven-Uğur Güven, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2015.
- Gürsoy, D., *Çilingir Sofrasında Rakı*, Oğlak Yayıncılık ve Reklamcılık Ltd. Şti., İstanbul 2006.
- Hezarfen, A., “H. 1245’te (1829) Başmuhasebeye Gedik Olarak Kayıtlı İstanbul Meyhaneleri”, *Tarih ve Toplum*, S. 129, Eylül 1994, s. 36-39.
- Hovhannesyanyan, S. S., *Payitaht İstanbul’un Tarihçesi*, Haz: A. Anadol, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- Işın, P. M., *Osmanlı Mutfak İmparatorluğu*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.
- İnalçık, H., *Has-Bağçede ‘Aş u Tarab Nedimler Şâirler Mutribler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.
- İpekten, H., *Divan Edebiyatında Edebî Muhitler*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1996.
- Karaman, H.-Gül, M., “Deniz Ürünlerinin Hükmü ve Bu Konudaki İhtilafların Değerlendirilmesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 61/1, 2020.
- Kaynar, H., “Muhabbet Baki Mahbubân Kayıp: Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Meyhaneler”, *İstanbul Araştırmaları Yıllığı*, S. 3, 2014.
- Keykâvus, *Kabusnâme*, çev. Mercimek Ahmed, Haz: O. Ş. Gökyay, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006.
- Koçu, R. E., “Çiroz”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C. VII, Koçu Yayınları, İstanbul 1965.
- Koçu, R. E., *Eski İstanbul’da Meyhaneler ve Meyhane Köçekleri*, Doğan Kitap, İstanbul 2015.
- Latîfi, *Tezkiretü’ş-Şu’arâ ve Tabsıratü’n-Nuzamâ (İnceleme-Metin)*, Haz: Rıdvan Canım, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara 2000.
- Mahmud Nedim bin Tosun, *Aşçıbaşı*, Haz: Priscilla Mary Işın, YKY, İstanbul 2016.
- Mehmed Kâmil, *Melceü’t-Tabbâhîn*, Haz: Günay Kut-Turgut Kut, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2015.
- Mehmet Tevfik, *İstanbul’da Bir Sene*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.
- Melton, J. V. H., *Aydınlanma Avrupasında Kamunun Yükselişi*, çev. Ferit Burak Aydar, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2011.

- Özkan, Ö., *Divan Şiirinde Sosyal Hayat (14 ve 15. Yüzyıl)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2005.
- Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, C. I, Haz: Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.
- Rakı Ansiklopedisi*, Overteam Yayınları, İstanbul 2014.
- Reid, J., *The Turkey and Turks: Being The Present State of the Ottoman Empire*, Robert Tyas&Paternoster Row, London 1840.
- Samancı, Ö., “19. Yüzyıl Sonlarında İstanbul Sokak Lezzetleri”, *Yemek ve Kültür*, 21, 2010.
- Saral, G., *16. Yüzyıl Divanlarında Mutfak Kültürü*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2017.
- Schivelbusch, Wolfgang, *Keyif Verici Maddelerin Tarihi/Cennet, Tat ve Mantık*, çev. Zehra Aksu Yılmaz, Genesis Kitap, Ankara 2012.
- Shrader, F., *İstanbul*, çev. Kerem Çalışkan, Remzi Kitabevi, İstanbul 2015.
- Şahin, E., *Bâkî Divanına Göre 16. Yüzyıl Osmanlı Toplum Hayatı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2011.
- Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İkdâm Matbaası, İstanbul 1899.
- Uzunçarşılı, İ. H., *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, TTK, Ankara 1988.
- Vak'anüvis Subhî Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi*, Haz: Mesut Aydın, Kitabevi, İstanbul 2007.
- White, C., *Three Years in Constantinople; or Domestic Manners of the Turks in 1844*, C. II, Henry Colburn, Publisher, London 1845.
- Wratislaw, W., *Anılar*, çev. M. Süreyya Dilmen, Karacan Yayınları, İstanbul 1981.
- Yaşar, A., “Koltuk: Osmanlı İstanbul’unda Han Meyhaneleri”, *Meyhane Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi, İstanbul, 2019, 39-45.
- Yerasimos, S., “15-16. Yüzyıl İstanbul Mutfağı”, *İstanbul Dergisi*, S. 47, 2003, s. 63-70.
- Yılmaz, F., “Boş Vaktiniz Var mı? veya 16. Yüzyılda Anadolu’da Şarap, Eğlence ve Suç”, *Tarih ve Toplum*, S. 1 (241), Bahar 2005, s. 11-49.
- Yılmaz, K., *İbrahim Tırsî ve Dîvân’ı İnceleme-Tenkidli Metin-Sözlük*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2001.
- Zat, V., *Âdâbiyla Rakı ve Çilingir Sofrası*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.

**SIRBİSTAN'IN VE OSMANLI SIRPLARININ
MAKEDONYA MESELESİNDEKİ YERİ**
THE ROLE OF SERBIA AND OTTOMAN SERBS IN THE
MACEDONIAN ISSUE

Nurbanu DURAN*

Makale Bilgisi

Başvuru: 3 Nisan 2022
Kabul: 26 Aralık 2022

Article Info

Received: April, 3, 2022
Accepted: December, 26, 2022

Öz

Berlin Antlaşması neticesinde Sırbistan, bağımsızlık kazanmış, ancak Osmanlı Rumelisi'nde kalan Sırlar Osmanlı hakimiyetinde yaşamaya devam etmiştir. Sırbistan ise bölgede kalan Sırlar yardımıyla ve tarihsel bağlarının vasıtasıyla Makedonya olarak nitelendirilen Kosova, Manastır, Selanik vilayetlerinde hak iddia etmiştir. Bulgarlar ve Yunanlılar gibi Makedonya probleminin bir parçası haline gelen Sırlar, bu probleme ilk çözüm yolu olarak eğitim ve din yolunu kullanarak bölgede propaganda yapmayı seçmişlerdir. Bu amaçla bölgede Sırp kimliğini korumak amacıyla Sırp okulları kurmak ve kiliselere Sırp din adamlarının atanmasını sağlamak için çalışmışlardır. Bu çabaların yetersiz kaldığı noktada ve Balkanlar'daki diğer halkların da faaliyetlerini müteakip özellikle Bulgarlara karşı silahlı çete faaliyetlerine girişmişlerdir. İlk zamanlar yerel ve küçük çete faaliyetleri olarak nitelendirebileceğimiz girişimler zamanla Sırbistan'ın önce gizlice daha sonra açık olarak desteklediği çetnik hareketine dönüşmüştür. Bu durum, bölgede Balkan Savaşları'na kadar devam edecek Sırp, Bulgar, Yunan çatışmalarını ve bunlara karşı önlemler almaya çalışan Osmanlı yönetimimin çabalarını içeren bir süreç yaratmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sırbistan, Makedonya Meselesi, Sırlar, Çetnik Organizasyonu, Sırp Okulları, Balkanlar, Kiliseler.

Abstract

With the Treaty of Berlin, Serbia gained independence, but the remaining Serbs in Ottoman Rumelia continued to live under Ottoman rule. Serbia, on the other hand, claimed rights in the provinces of Kosovo, Manastir and Thessaloniki, which are described as Macedonia, with the help of the Serbs who remained in the region and through its historical ties. The Serbs, who became a part of the Macedonian problem like the Bulgarians and Greeks, chose to make propaganda in the region by using

* Dr., nurbanuduran@gmail.com; ORCID: 0000-0002-6452-1054; İstanbul-Türkiye.

education and religion as the first solution to this problem. For this purpose, they worked to establish Serbian schools and to appoint Serbian clergy to churches in order to preserve the Serbian identity in the population in the region. At the point where these efforts were insufficient and following the activities of other peoples in the Balkans, they started armed gang activities especially against the Bulgarians. At first, the attempts that we could describe as local and small gang activities eventually turned into the chetnik movement, which the Kingdom of Serbia supported first secretly and then openly. This situation created a process that included the Serbian, Bulgarian and Greek conflicts in the region that would continue until the Balkan Wars, and the efforts of the Ottoman administration, which tried to take measures against them.

Keywords: *Serbia, Macedonian Issues, Serbians, Chetnik Movements, Serbian Schools, Balkans, Churches.*

Giriş

Makedonya¹, Osmanlı coğrafyasında Kosova, Manastır ve Selanik vilayetlerini kapsayan bölgeye verilen isimdir. 1870 yılında Bulgar Eksarhlığı'nın kurulması ve ardından gelen 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı ve Berlin Antlaşması'nın sonuçları ise Makedonya meselesinin hazırlayıcıları olacaktır. Balkan coğrafyasındaki milletlerin birbirleriyle mücadeleye başladıkları bu süreci Beydilli "Balkanlaşma" tabiri ile açıklar. Buna göre Balkanlaşma, "*siyasi yönden fevkalade karışık yaşayanlardan değişik ırk, din ve mezheplere kültür ve medeniyet dünyalarına bölünmüş olanlarından ötürü birbirleriyle kanlı mücadeleler verdikleri kriz bölgelerini tanımlamak üzere kullanılır.*"² Nitekim bu kriz bölgesinde Bulgarlar, Sırlar ve Yunanlılar birbiriyle çakışan hedefleri doğrultusunda çatışırken bu probleme büyük güçlerin müdahalesi ve Osmanlı Devleti'nin hem bu müdahaleler hem de bölgedeki karışıklıklarla uğraşması, problemin gün geçtikçe içinden çıkılmaz bir hale bürünmesine neden olacaktır.

¹ Makedonya, Roma İmparatorluğu döneminde Amphipolis, Selanik, Pella ve Herakleia bölgelerinden oluşmaktaydı. MS. 395'te Doğu Roma İmparatorluğu'nun elinde kalan Makedonya, çeşitli kavimlerin egemenlik alanı haline geldi. 1389 Kosova Savaşı sonrası Osmanlı hakimiyetine giren Makedonya'da, "Makedonya" ismi unutulmuş, ancak 19. yüzyılın başları itibarıyla tekrar kullanılmaya başlanmıştır. Ancak Osmanlı yönetimi "Makedonya" tabirini ayrılıkçı bir anlam ifade ettiği için resmi olarak kullanmamıştı. Eski Makedonya diye ifade edilen bölge, Osmanlı Devleti'nin Rumeli Eyaleti'nin bir parçası idi. 19. yüzyılda ise Makedonya, Kosova, Manastır ve Selanik vilayetlerini içermekteydi. Bk. Mehmet Hacısalihoğlu, "Makedonya", *DİA*, C. 27, s. 439.

² Kemal Beydilli, "II. Abdülhamit Devrinde Makedonya Meselesine Dair", *Osmanlı Araştırmaları*, IX, İstanbul 1989, s. 77-78.

19. yüzyılda Avrupa'daki devrimci halk ayaklanmalarının Balkanlardaki akisleri bölgedeki yerel ve romantik devrimci faaliyetlerin ortaya çıkmasında önemli rol oynamıştır. Bu dış etkilerin yanı sıra Balkanlardaki demiryolu inşası, nüfus hareketleri gibi gelişmeler de bu coğrafyanın değişimine katkı yapmıştı. Osmanlı idaresinin bölgedeki sivil ve askerî memurların maaşlarını ödeyemez hale gelmesi, vergi tahsilinde yaşanan sıkıntılar gibi ekonomik problemler de söz konusuydu. Buna eklenen Avrupa devletleri müdahalesi, bölgedeki durumun daha da kötüleşmesine neden oluyordu.³ Bu ortam içerisinde Bulgarlar, Sırlar ve Yunanlılar, Osmanlı Avrupa'sında, var olduğuna inandıkları kendi meşru ve tarihsel hakları çerçevesinde hareket ediyordu. Yunanistan kendi hakkını antik zamanlara ve Bizans'ın Makedonya eyaletine dayandırıyor. Bulgarlar ise bölgedeki iddialarını, Simeon ve II. Ivan Asen dönemlerinden kalma romantik hayallerine ve Rusya'nın Ayastefanos Antlaşması ile kurmaya çalıştığı Büyük Bulgaristan girişimine dayandırıyor. Sırlar ise iddialarını, Nemanjić ve Mrnavčević döneminden kalma temellere, birçok bölgede hala korunan kimliğe ve dil akrabalığına dayandırıyor.⁴ Sırbistan Devleti'nin Makedonya bölgesine olan ilgisinin bir nedeni de Sırbistan'ın, Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i işgali sonrası genişleyebileceği tek yönün güney bölgesi olmasıdır. Bu da Sırp kaynaklarında Eski Sırbistan ve Makedonya olarak adlandırılan bölge demek oluyordu.⁵ Osmanlı arşiv belgelerinde de rastladığımız Eski Sırbistan tabiri, Modern Sırp devletinin oluşumundan sonra ortaya çıkan coğrafi bir terimdir. Eski Sırbistan, 19. yüzyılın sonuna kadar Sırp terminolojisinde Ohri-Pirlepe-İştib hattının kuzeyinde yer alan bölgeleri kapsamaktaydı. Bu bölgenin güneyinin tamamı da Makedonya olarak kabul ediliyordu. Başka bir deyişle Eski Sırbistan, Manastır vilayetinin kuzeybatı kısmı ile Kosova'yı kapsıyordu.⁶ Ancak genel itibarıyla bu bölgenin Makedonya olarak anılması dolayısıyla biz de metnin geri kalanında bölgeyi tanımlamak için Makedonya tabirini kullanmayı tercih ediyoruz.

Makedonya bölgesinde birlikte yaşayan halklar arasında yalnızca Bulgarların ve Yunanlıların kendilerine ait birer kiliselerinin olması ise bölge Sırları açısından önemli bir eksiklik olarak görülüyordu. Bundan ötürü Sırlar, millet sisteminin ayrıcalıklarından yararlanma talebinde

³ Kaya Bayraktar, "Makedonya Sorunu ve Avrupa Müdahalesi 1902-1905", *Bilig*, 69, 2014, s. 14.

⁴ Jovan Simijanović, "Okolnosti na Početku Srpske Četničke Akcije, Neki Pokušaji Saradnje i Sukobi Četnička i Komita u Makedoniji", *Baština*, 25, 2008, s. 239-240.

⁵ Simijanović, a.g.m., s. 240.

⁶ Uroš Šešum, "Srpska Četnička Organizacija u Staroj Srbiji 1903-1908: Terenska Organizacija", *Srpske Studije*, II, Beograd 2011, s. 239-240.

bulunuyorlardı.⁷ Çıkarları gün geçtikçe daha da çatışmaya başlayan Bulgarlar, Sırp ve Yunanlılar bölgede hedeflerine ulaşabilmek için önce sosyal ve kültürel ardından çeşitli çete organizasyonlarını kullanmaya başlamıştı. Bu amaçla Bulgarlar, Makedonya bölgesinde otonom bir idare teşkil etmek amacıyla 1893'te Makedonya İhtilal Örgütü, 1895'te Yüksek Makedonya Komitesi'ni kurmuşlardı. Bulgarların bu girişimi üzerine Yunan Hükümeti de bölgeye çeteler göndermişti.⁸ Kendilerinden daha fazla imkana sahip olduğunu düşündükleri Bulgarlar ve Yunanlıların bu girişimleri üzerine Sırp da çete organizasyonlarına başlamışlardı. Bu ise bölgeyi gün geçtikçe daha fazla karışıklığa sürüklemekteydi. Bu bağlamda Makedonya meselesinin önemli aktörlerinden biri olan Sırbistan Devleti'nin ve Osmanlı Sırplarının Makedonya bölgesindeki politikasını hem sosyal ve kültürel hem de çete faaliyetleri bakımından anlamaya çalışmak faydalı olacaktır.

1. Sırbistan'ın Makedonya'daki Din-Eğitim-Kültür Alanındaki Propaganda Faaliyetleri

Sırbistan'ın, Makedonya bölgesine olan ilgisi esasında Berlin Antlaşması'ndan çok daha öncesine dayanmaktadır. Nitekim biliyoruz ki, Sırp dış politikasını belirleyen Sırp devlet adamı İlija Garašanin'in 1844'te hazırladığı "Načertanje" (Taslak)⁹ isimli metin sonrası Sırbistan'ın Makedonya'ya olan ilgisi güçlenmeye başlamıştı. Bu tarihten itibaren Sırbistan idaresi bu bölgeyi kendine bağlaması gereken bir yer olarak gördü.¹⁰ Bu amacı gerçekleştirmek için Sırbistan, ilk olarak eğitimi bir araç olarak kullanmayı denedi ve 2 Mart 1868'de Belgrad metropoliti Mihailo, Osmanlı dahilinde bulunan Sırp okulları ve öğretmenleri sorununu ele alacak bir komite kurulması konusunda bir öneride bulundu. Ağustos 1868'de bu öneri kabul edilerek "Osmanlı İmparatorluğu'nun Tüm Bölgelerinde Sırp Eğitime

⁷ Ljiljana Čolić, "Poseban Pogled na Makedonsko Pitanje u Osmanskoj Carevini", *Srpske Studije*, 7, Beograd, 2016, s. 246; Klara Volarić, "Carigradski Glasnik: A Forgotten Istanbul-based Paper in the Service of Ottoman Serbs, 1895-1909, Central European University Department of History, Unpublished Master Thesis, Budapest, 2014, s. 4.

⁸ Metin Ünver, "Zorlayıcı Diplomasi'nin İzleri Osmanlı Devleti'nin Makedonya'da Uluslararası Malî Bir Kontrol Mekanizması Kabul Etmeye Zorlanması (1905)", *Tarih Dergisi*, 71, 2020, s. 354.

⁹ Kelime anlamı "Taslak" olan "Načertanje", metninde Ilija Garašanin'in Sırbistan'ın geleceği hakkındaki fikirleri yer alıyordu. Ayrıca Sırp propaganda politikasına da değiniliyordu. Garašanin, burada Sırp dış politikasının nasıl olması gerektiğini yazarken Sırbistan'ın küçük bir devlet olduğunu ve Osmanlı Devleti'ne bağlı bulunduğunu belirtiyordu. Bu durum Sırp dış politikasını, sınırları genişletme amacına yönlendiriyordu. Radoš Ljušić, *Srpska Državnost 19. Veka*, Beograd, 2008, s. 134. Öte yandan eklemek gerekir ki, *Načertanje* metninin orijinali mevcut değildir.

¹⁰ Vukašin Dedović, "Planovi Delovanja Srbije u Staroj Srbiji i Makedoniji i Metode Njihovog Sprovođenja od 1878 do 1884. Godine", *Baština*, 48, Priština, 2019, s. 328.

Yardım Komitesi” kuruldu. Böylece Sırbistan, komitenin kurulması ile birlikte Makedonya bölgesinde kültür ve eğitim alanında daha organize hareket etmeye başladı.¹¹ Sırbistan, 1868-1876 yılları arasında bölgede kilise ve okul komiteleri, 1886-1891 yılları arasında Aziz Sava (Sveti Sava) Topluluğu vasıtasıyla Ortodoks Slav nüfus üzerindeki Sırp etkisini korumaya çalışmıştı. Osmanlı topraklarında yeni okullar açılmış, Sırpça kitaplar yayımlayıp dağıtılmış ve Makedonya bölgesine Sırp metropolitlerin atanması için çaba sarf edilmiştir. Sırbistan, bu girişimlerinden dolayı bölgede özellikle Bulgarlar ile çatışmıştı. Ancak Sırbistan'ın Osmanlı'nın legal kuruluşu olan Bulgar Eksarhanesi ile mücadele etmesi pek mümkün değildi.¹² Nitekim nispeten eşit koşullarda olan Bulgar Eksarhlığı ile Rum Patrikhanesi arasındaki gerilim, bölgedeki mektep ve kilise meselelerinde zaten birçok soruna neden oluyordu.¹³

Bu süreçte Sırbistan'ın Makedonya bölgesinde yaşayan Osmanlı Sırplarına yönelik faaliyetlerine ve Makedonya meselesindeki duruşuna dair farklı fikirler vardır. Bir teoriye göre, Sırbistan'ın Osmanlı içindeki Sırp ulusal politikasını yeniden etkinleştirmesi 1885 yılında dönemin başbakan ve dışişleri bakanı Milutin Garašanin ile değişmişti.¹⁴ Nitekim Sırbistan 1885 olayları sonrasında (Sırbistan-Bulgaristan Savaşı) Osmanlı Devleti ile iş birliği içinde olmaya karar verdi ve Makedonya'da mevcut durumun korunmasını savunmaya başladı. Bu nedenle Sırbistan daha barışçıl bir politika izleyerek bölgede din ve eğitim alanında propaganda yapmayı tercih etti.¹⁵ Bir diğer teoriye göre ise Sırbistan, 1878'deki bağımsızlığı sonrası Avusturya-Macaristan¹⁶ etkisi altına girmiş ve daha önce bahsettiğimiz Taslak'tan (Načertanje) ziyade 1881'de imzalanıp 1895'e kadar geçerli olan gizli bir sözleşmeye bağlı kalmıştır. Bu sözleşme ile Avusturya- Macaristan,

¹¹ A.g.m., s. 329.

¹² Uroš Šešum, “Društvo Protiv Srba 1897-1902”, *Srpske Studije*, IV, 2013, s. 74-75; Biljana Vučetić, “Some Consideration on the Emergence of the Serbian Chetnik Movement in Macedonia During the Last Period of Ottoman Rule”, *Istorijski Zapisi*, LXXXVIII, 3-4, 2015, s. 113.

¹³ Burada bahsi geçen Bulgar, Sırp ve Yunan halklarının kilise ve mektepler konusunda yaşadıkları çatışmalar dini nitelikten çok milli bir nitelik taşımaktadır. Aşkın Koyuncu, *Bulgar Eksarhlığı*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale, 1998, s. 204.

¹⁴ Miloš Jagodić, “Planovi o Politici Srbije Prema Sratoj Srbiji i Makedoniji (1878-1885)”, *Istorijski Časopis*, LX, 2011, s. 435.

¹⁵ Volarić, a.g.t., s. 49.

¹⁶ Burada eklemek gerekir ki, Avusturya-Macaristan esasında bu dönemde *Drang Nach Osten* kavramı doğrultusunda hareket etmekteydi. Bu ise Avusturya-Macaristan ve Almanya'nın bağımlı devletler sistemi yaratarak ve çıkar alanları kurarak Doğu'ya doğru genişleme niyetini ifade etmektedir. Bk. Andrej Mitrović, *Prodor na Balkan: Srbija u Planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908-1918*, Beograd 1981, s. 9.

Sırbistan'a Bosna, Hersek ve Yeni Pazar sancaklarında propaganda yapmaması karşılığında Eski Sırbistan ve Makedonya'da siyasi ve eğitim propagandası yapma ve Niş, İvranya, Kumanova ve Üsküp'e doğru genişleme vaadinde bulunuyordu. Ancak görülüyor ki 1885 Sırp-Bulgar Savaşı sonuçları Sırbistan'ı, Osmanlı Devleti'ne yakınlaştırmıştı.¹⁷

Esasında yüzünü hangi yöne çevirmiş olursa olsun Sırbistan'ın bölgedeki faaliyetleri, yeni kurulan konsolosluklar yoluyla yürütülmüştü. Yerel halkta Sırp milliyetçiliğinin yerleştirilmesi amacıyla Sırp Dışişleri Bakanlığı Osmanlı yönetiminin müsaadesiyle 1886'da Üsküp¹⁸ ve Selanik¹⁹, 1889'da Priştine²⁰ ve Manastır'da²¹ konsolosluklar açmıştı. Bu dört konsolosluk birbirleriyle sürekli iletişim halindeydi.²² Bu konsoloslukların temel görevleri arasında bölgede okullar açmak (Sırp propagandası için temsilciler ve öğretmenler bulmak), dini-eğitimsel kurumlar kurmak, Sırp kitapçıları açmak, Sırp kitaplarını, dergilerini ve gazetelerini yaymak ve Sırbistan'daki Makedonyalıları Makedonya'da çalıştırmak üzere eğitmek gibi maddeler vardı.²³

Aynı zamanda Sırbistan Skupština Meclisi, Makedonya'da açılacak Sırp okulları için 300 bin frank tahsis etmiş ve Belgrad'da, Makedonya okullarına öğretmen yetiştirmek için bir öğretmen okulu açmıştı.²⁴ Öte yandan Sırp devlet adamı Stojan Novaković, İstanbul'da Sırbistan Sefareti'nde orta elçi olarak görev yaptığı iki dönemde de (1886-1891/1897-1900) Rum Patrikhanesi'nden Makedonya'ya Sırp din adamları atanmasına izin

¹⁷ Jovo Miladinović, *Osmanlı-Sırp Karşılıklı Askeri İstihbarat Faaliyetlerinin Değerlendirilmesi 1880-1912*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2016, s. 4. Sırbistan ile Avusturya-Macaristan arasında imzalanan bu gizli sözleşmenin maddeleri için bk. *Balkanski Ugovorni Odnosi 1876-1996*, haz. Momir Stojković, Beograd 1998; Suzana Rajić, "Sto Četrdeset Godina od Prvog Političkog Ugovora Nezavisne Srbije (1881-2021). Dobro i Zlo Tajne Konvencije", *Srpske Studije*, 12, 2021, s. 110-111.

¹⁸ İlk Üsküp Konsolosu Aleksa Pačić'tir. Bk. *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Dersaadet 1305, s. 378.

¹⁹ İlk Selanik konsolosu Petar Karastojanović'tir. Bk. *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Dersaadet 1305, s. 378.

²⁰ İlk Priştine konsolosu Luka Marinković'tir. Bk. *İ.HR. 338/21912*, 20 Zilhicce 1306.

²¹ İlk Manastır konsolosu, Dimitri Bodi'dir. Bk. *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Dersaadet, 1308, s. 883.

²² Klara Volaric, "Between the Ottoman and Serbian States: Carigradski Glasnik, an Istanbul-based Paper of Ottoman Serbs, 1895-1909", *Hungarian Historical Review*, 3/3, 2014, s. 575; Volaric, *a.g.t.*, s. 54; Milun Stijović, "Prilog Odnosima Srpskih Konzula u Prištini sa Osmanskim Vlastima na Kosovu i Metohiji", *Istorijski Časopis*, LXVIII, s. 231.

²³ Slavko Terzić, "Konzulat Kraljevine Srbije u Bitolju (1889-1897)", *Istorijski Casopis*, LVII, 2008, s. 328.

²⁴ Y.PRK.TKM. 22/16-1, 29 Temmuz 1891.

vermeleri, Sırp okulları ve Sırp dini-kültürel cemaatlerin kurulması için çalışmıştı. Bu amaçla Novaković, Patrikhane ve Yunan diplomatik çevrelerle müzakereler gerçekleştirdi. Bu çabaların bir sonucu olarak Raška-Prizren Piskoposluk bölgesine 1896, Üsküp'e 1897, Köprülü (Veles) ve Debre (Debar)'a 1910'da Sırp metropolitler atandı. Bu yerleşim yerleri Debre (Manastır Vilayeti içinde) hariç Kosova Vilayeti içindeydi. Buradan da anlaşılacağı üzere Sırp metropolitler, Osmanlı Sırplarının yoğun yaşadığı yerlere atanmıştı.²⁵ Ancak bu demek değildi ki, Sırp nüfusun kilise problemleri çözülmüştü. Nitekim Sırp bazı yerlerde kiliselerini Bulgar cemaati ile paylaşmak durumunda kaldı. Bu durum ise Sırp'ların düzenli dini ibadet imkanlarını daraltmıştı. Örneğin, 23 Ocak 1897 tarihli Kumanova'dan gelen rapora göre bir bayram günü kilisede tören yapılmadan geçmişti. Çünkü o gün Bulgarların sırasıydı.²⁶ 25 Mart 1895 tarihli Makedonya'da mütemekkin bazı Sırp'lardan gelen arzıda ise, aynı topraklarda yaşadıkları Bulgarlar ve Rumların dini merasimlerini gerçekleştirmek için muafiyetlere sahip oldukları halde Sırp'ların Osmanlı tebaasından olmalarına ve sâdik olmalarına rağmen haksızlığa uğradıkları dile getiriliyordu. Hatta Rumlar ve Bulgarların İstanbul'da ruhanî vekillerinin olduğunu ve bunların Osmanlı Devleti'nin imhası için her şeyi yaptıklarını belirtiyorlardı. Bulgarlar ve Rumlarla aynı yerde oturan Sırp'lar da kendi lisanları ile konuşmak, bunu çocuklarına öğretmek ve kendi lisanlarında ayin yapmak istediklerini belirtiyorlardı.²⁷ Bu şikâyetlere bağlı olarak Osmanlı yönetimi Sırp'lara kimi haklar sunmuştu. Ancak Sırp'lara verilen bu haklar Bulgarların Sırp'lar aleyhinde çalışmalarına neden oluyor ve iki halk arasındaki çatışmaları körüklüyordu. Örneğin, 1902 yılında Üsküp'e Fermiliyan Efendi isimli bir Sırp metropolit atanmış, bunun üzerine Bulgarlar bu konu ile ilgili bir protesto gerçekleştirmişti. Bulgar kız ve erkek mektepleri müdürleri, bu metropolitin Üsküp'teki Bulgar nüfuzunu yavaş yavaş yok edeceği gerekisiyle bu kararın protesto edilmesi gerektiğini ifade ediyorlardı.²⁸ Ancak bu muhalefete rağmen Fermiliyan Efendi'nin Üsküp'e tayini Sırp ve Karadağ elçilerinin istekleri ve Rusya'nın baskısı neticesinde gerçekleşmişti. Sırp'lar açısından çok önemli bir gelişme olan bu tayin için Sırp Kralı Aleksandar da bu olayı ulusal bir başarı olarak nitelendirmiş ve gelecek günlerin Sırp'lar açısından daha parlak olacağını söylemişti.²⁹ Bu olayın neticesinde ise Sırp'ların daha önce Patrikhane ile bozulmaya başlayan ilişkileri düzelmeye başlamış ve hatta Sırp ve Rum

²⁵ Volarić, *a.g.t.*, s. 56-57.

²⁶ Čolić, *a.g.m.*, s. 251.

²⁷ Y.PRK.MŞ 5/101, 25 Mart 1895.

²⁸ HR.SFR.04 423/4, 15 Nisan 1902.

²⁹ Yakub Ahabab, "Balkanlar'da Kiliseler Sorunu Örneği Olarak: Fermiliyan Meselesi (1897-1902)", *Journal of History and Future*, 1/1, 2015, s. 61.

çeteciler, Bulgar Eksarhlığı'na bağlı bazı köylerde burada yaşayan insanları Patrikhane'ye döndürmek için birlikte çalışmışlardır.³⁰

Manastır vilayetindeki ilk Sırp kilise cemiyeti ise 1890 başında Manastır'da kuruldu. Cemiyetin kurucusu Atanasije Juntić idi ve cemiyetin resmi adı "Sırp-Makedon Kilise-Okul Cemiyeti" idi. Cemiyetin 1890 sonunda Poreç'te, 1891 yılında Pirlepe ve Kırçova'da, 1892 yılında ise, Ohri, Galiçnik ve Debre'de diğer şubeleri açılmıştı. Ancak belirtmek gerekir ki cemiyet ne Patrikhane ne de Osmanlı yönetimi tarafından kabul görüyordu.³¹

Kilise meselelerinde olduğu gibi yeni açılan Sırp okulları da Sırp lar ile Bulgarlar arasındaki düşmanlığın artmasına neden oluyordu. Örneğin, 1899 Ekim ayında Üsküp Bulgar metropoliti, Sırp lar tarafından açılacak olan okulu bahane ederek Bulgarları Sırp lar aleyhine kışkırttığı gibi aynı zamanda Osmanlı yönetimi aleyhine hareket etmeye teşvik ettiği bilinmekteydi.³²

Sırp okulları konusunda Osmanlı merkez idaresi kadar yerel idare de konuyu yakından takip etmekteydi. Yerel idareciler özellikle bölgedeki Sırp konsolosların faaliyetleri konusunda endişeliydi. 1890 yılına ait Manastır vilayetinden giden yazıda, vilayet dahilinde Sırp unsurunun genişlemesi arzusuyla Sırp konsolos tarafından Sırp okulları açılmaya çalışıldığı ifade ediliyordu. Manastır'daki yerel idare, bu okulların siyasi anlamda zararlı olabileceği düşüncesiyle bu okullara ruhsat verilmemesi gerektiğini hem Maarif hem de Dahiliye Nezaretlerine birkaç defa bildirmişti. Ardından İstanbul'dan gelen emirle, görülen mahzur üzerine okullara ruhsat verilemeyeceği beyan olunmuştu.³³ Nitekim bu süreçte Sırp okulları kimi zaman zararlı yayınlar okuttukları gerekçesiyle de devlet tarafından gözlemlenmiştir. Örneğin, Nisan 1895'te Sırbistan Hariciye Nezareti'nden Üsküp Konsolosluğu'na gelen üç sandıktan şüphelenilmesi üzerine sandıklar açılmış ve içerisinde Sırp mekteplerine dağıtılmak üzere 18 farklı kitabın toplamda 1250 civarındaki nüshalarına rastlanmıştı. Bu kitapların bir kısmı tamamen bir kısmı ise kısmen zararlı olarak nitelendirilmişti.³⁴ Gizli bir şekilde bölgeye kitaplar sokmak haricinde Sırbistan Devleti açık ve resmi bir

³⁰ Koyuncu, *a.g.t.*, s. 214.

³¹ Terzić, *a.g.m.*, s. 340.

³² *Y.PRK.MK.* 9/37, 31 Ekim 1899.

³³ *Y.MTV.* 46/73, 15 Kasım 1890.

³⁴ Bu kitapların bazılarının isimleri şunlardır: Hüsn-i Hat Defteri, Časoslov, Iskender Bey, Služba, Psaltir, Država i narodi, Triod, Služebnik, Hristijanska crkva, Oktoih, Trebnik, Vardar, Trebnik, Životopis, Srbljak. *MF.MKT.* 254/40, 2 Nisan 1895. Bu dönemdeki Makedonya bölgesindeki Sırp okulları konusunda yaşananlar ile ilgili detaylı bilgi için bk. Nurbanu Duran, "The Issue of Ottoman Serbian Education Following The Treaty of Berlin According to the Ottoman Archive Documents", *Srpske Studije*, 12, 2021.

şekilde de kitap dağıtımını yapabilmekteydi. Makedonya'da dağıtılacak kitapların bir kısmı İstanbul'da basılıyordu. Stojan Novaković, Osmanlı yönetiminden izin aldıktan sonra İstanbul'da "Makedonski Kalendar" isimli basımevini kurmuş ve 1889'dan 1897'ye kadar İstanbul'da 17 farklı ilköğretim kitabı basılmıştı.³⁵

Kilise ve eğitim konularını kullanarak gerçekleştirilen propagandanın daha geniş kitlelere ulaşmasını sağlamak için gazeteler de önemli araçlardı. Dönemin kültürel propaganda aracı olarak kullanılan gazeteleri arasında İstanbul'da yayımlanan bir Sırp gazetesinin de dahil olması, Sırlar için önemli bir adımdı.

"Carigradski Glasnik" isimli Sırp gazetesi, 1885'teki Sırp-Bulgar Savaşı sonrası Makedonya'nın özellikle kuzey bölümünde Sırp ulusal kimliğini geliştirmek amacıyla yayımlanmaya başlayacaktır.³⁶ Esasında Carigradski Glasnik öncesinde Sırların kısa süreli yayın denemeleri olmuştu. Örneğin, haftalık vilayet gazetesi olarak 1871-72 arasında yayımlanan Prizren Gazetesi ve Golub isimli Sombor'da yayımlanan gazete Osmanlı topraklarında yaşayan Sırların Sırp kimliğini korumalarına hizmet etmişti.³⁷ Öte yandan yine Carigradski Glasnik öncesinde 1887'de Stojan Novaković İstanbul'da "Makedonski Glas" isimli Makedon diyalektiğinde bir gazete yayımlamaya çalışmış, ancak bunun için izin alamamıştı.³⁸

Carigradski Glasnik ise 14 Ocak 1895'te yani "Sveti Sava" gününde İstanbul'da ilk sayısını yayınlamıştı.³⁹ Gazete "*Yaşa bizim büyük padişahımız*" şeklinde ilk kelimelerini yazmış ve aynı zamanda programlarının ne olduğunu açıklamıştı. Ardından İstanbul ile ilgili haberler verildikten sonra yerel haberler, ekonomi ve endüstri, ticaret, trafik ve din dersi başlığı altındaki haberlere yer verilmişti.⁴⁰ Özellikle 1896 yılından itibaren gazetede Fransızcadan çeviri metodoloji ve pedagoji makaleleri yayımlanmaya başladı. Gazetenin sabit bölümleri arasında İstanbul haberleri, Sırbistan'dan haberler, Sırp haberleri, okul ve öğretim bölümleri vardı. Gazeteye, öğretmen ve öğrencilerin profesyonel-pedagojik eğitimine yönelik özel bölümler de eklenmişti.⁴¹

³⁵ Terzić, a.g.m. s. 341.

³⁶ Volarić, a.g.t., s. 2.

³⁷ Čolić, a.g.m., s. 254.

³⁸ Volarić, a.g.t., s. 94.

³⁹ Ljiljana Čolić, "Skadar u Carigradskom Glasniku: 1895-1905", *Srpske Studije*, 4, 2013, s. 253.

⁴⁰ Carigradski Glasnik, 1, 14 Ocak 1895.

⁴¹ Vukašin Dedović, "Rad Srbije na Zaštiti Državnih i Nacionalnih Interesa u Makedoniji od 1885 do 1912. Godine", Univerzitet u Beogradu Filozofski Fakultet Doktorska Disertacija, Beograd 2016, s. 551.

Gazetenin sahipleri ve editörleri Makedonya menşeli idi ve hepsi de Sırp diplomatik çevreleri ile ilişkide idi.⁴² Gazetenin ilk imtiyaz sahibi Nikodem Savić idi. Ardından 1897'de Grugujević⁴³ ve 1907'de ise Grugujević'in vefatı üzerine Jovan Celić gazetenin yeni sahibi olmuştu.⁴⁴ Gazetenin ilk sahibi Nikodem Savić, bu gazeteyi yayınlamak istemesinin nedeni olarak Sırbistan ahalisinin Osmanlı coğrafyasının ahvali ile ilgili haberleri Avusturya, Almanya ve Sofya'daki bazı yayınlardan almasını ve İstanbul'da bu zamana kadar Sırpça bir gazete yayımlanmamış olmasını gösteriyordu.⁴⁵ Öte yandan politik amaç ise Osmanlı içindeki tarafsız Hristiyanlara, yükselen Bulgar ve Yunan propagandalarına karşı Sırp kültürünü empoze etmektir.⁴⁶ Buna bağlı olarak gazetede sıkça eğitim ile ilgili haberlere yer verilmekteydi. Örneğin, 1897 yılına ait 33.nüshada Sırp çocukların okula gitmeleri gerekliliği ile ilgili bir haber yer alıyordu. Haberde şu ifadeler vardı: *"Bugünlerde milletler kılıçla yapılan savaşlar yerine kültürel gelişim alanında yarışıyorlar. Bu savaş artık bir milletin ya da bireyin var olması ya da yok olmasına yön veriyor. Okul, sizi bu kültürel oyun için hazırlayacak tek şeydir. Okul sizin zihninizi güçlendirecek ve kalbinizi yükseltecek. Eğer bu olmazsa kişi bir Sırp olamaz."*⁴⁷

Yine 27 Nisan 1895 tarihli gazetenin 15. sayısının ilk sayfasında yerel eğitim ile ilgili bir haber yer alıyordu. Burada yerel eğitimin bir erdem ve güzel bir özellik olduğundan bahsediliyor ve haber şöyle devam ediyordu: *"...Çünkü bir insan tüm dünya felsefesini kelimesi kelimesine bilebilir; ünlü bir doktor, becerikli bir tüccar ve çok zengin olabilir. Ama eğer onu toplumsal hayata taşıyacak, orada favori olacak, içlerinde kendine bir yer yaratacak yerel bir eğitim almazsa onun için her şey boşuna olacaktır. O, en asil duyulardan mahrum çok güzel bir kukla olacaktır."*⁴⁸

Bir diğer sayıda Milan Gajić isimli Prizren'de İlahiyat hocası olarak görev yapan yazar, bölgedeki okullar ve eğitim hakkında bazı bilgiler veriyordu. Buna göre, Yeni Pazar sancağında 20 adet Sırp ilk okulu vardı. Yenipazar, Yeni Varoş, Prepol ve Taşlıca (Plevlja)'da okullar kız ve erkek çocuklar için ayrı ayrı iken sancağın diğer yerlerinde ise kız ve erkek çocuklar birlikte okula gidiyorlardı. 1894-95 döneminde Yenipazar'da 964 öğrenci varken bunların

⁴² Volarić, a.g.t., s. 49.

⁴³ BEO. 936/70135, 16 Nisan 1897.

⁴⁴ BEO. 2997/224729, 19 Şubat 1907.

⁴⁵ DH.MKT. 316/38, 19 Kasım 1894.

⁴⁶ Uroš D. Miketić, "Carigradski Glasnik (1895-1909): Prilog Proučavanju Privrednih, Crkvenih i Školskih Prilika Srba u Kosovskoj Mitrovici i Okolini", *Baština*, 49, 2019, s. 322.

⁴⁷ Volarić, a.g.m., s. 566.

⁴⁸ Carigradski Glasnik, 15, 27 Nisan 1895.

742'si erkek 221'i kız öğrenciydi. 18 erkek öğretmen 6 kadın öğretmen vardı. Yazar, bölgedeki nüfus göz önüne alındığında bu bölgede az sayıda Sırp Ortodoks ilk okulu olduğunu belirtirken bu sayının yükseleceğini umduğunu da ekliyordu.⁴⁹

Gazete yayınlanmaya başladığı dönemde biliyoruz ki Sırpların Makedonya'daki amacı mevcut durumu korumak üzerineydi. Bu amaçla Carigradski Glasnik, tam anlamıyla Osmanlı basın düzenine göre işletilmişti. Dahası, Osmanlı sansürünün gözetimi altında İstanbul'da yayınlanan gazete, gayretli bir biçimde Osmanlı devlet imajını yayıyordu. Bu nedenle bazı durumlarda gazetenin aslında bölgedeki Sırp irredentist planlarının bir ürünü olduğuna inanmak zorlaşıyordu.⁵⁰ Buna mukabil gazete, zaman zaman Osmanlı yönetimi ile çeşitli sorunlar da yaşamıştır. Örneğin, gazetenin 1902 yılına ait 37. sayısında yer alan bir haberle ilgili olarak Osmanlı yönetiminde rahatsızlıklar meydana gelmişti. Bunun nedeni ise bahsi geçen nüshada Osmanlı memleketinde bulunan Sırp okullarında çalışan Sırp muallimlerinin yılda bir veya iki defa bir araya gelmesi gerekliliğini anlatan/tavsiye eden bir haberin yayınlanmış olmasıydı. Muallimlerin toplanma amaçları ise bu okulların programlarının tertibi ve ders kitaplarının tanzimi ile mezkur program ve kitapların Sırp hayatı ve millet bağlarını tezyid edecek surette olması için çalışmak olacaktı. Osmanlı yönetimi gazetenin bu tarz makalelerini zararlı olarak niteliyordu. Böyle bir toplantıya izin verildiği takdirde bir iki sene sonra Sırpların çok daha zararlı toplantılar yapmalarına neden olunabileceği belirtiliyordu.⁵¹

On yılı aşkın bir süre yayın hayatını sürdüren ve II. Abdülhamid döneminin gazetesi olan Carigradski Glasnik, Jön Türk devrimi sonrası da kısa bir süre daha varlığını sürdürmüştü; hatta bu dönemde gazete Sırp çıkarlarını daha açık bir dille ifade etmeye başlamıştı.⁵² Ancak 10 Ekim 1909 tarihli son sayısıyla yayın hayatına son vermiştir.

2. Sırbistan'ın Makedonya'daki Çete Faaliyetleri

Sırbistan 1880'lerden itibaren özellikle okul ve kilise yoluyla Osmanlı içindeki Sırp nüfusu etkilemeye çalışmış olmasına rağmen bu propaganda yöntemlerinden çok fazla verim alamamıştı. Bu nedenle özellikle 1900 yılından itibaren Sırbistan yönetimi, Üsküp ve Manastır'daki Sırpları organize etmeye ve silahlı eylemlere karşı direnç geliştirmeleri için -özellikle Bulgarlara karşı- desteklemeye başlamıştı. Böylece lokal ve silahlı Sırp

⁴⁹ Carigradski Glasnik, 27, 20 Temmuz 1895.

⁵⁰ Volarić, a.g.m., s. 561.

⁵¹ MF.MKT. 668/24, 7 Ekim 1902.

⁵² Volarić, a.g.m., s. 568.

çeteleri oluşmuştu. Şüphesiz Sırbistan'ın resmi politikası böyle silahlı mücadelelere uygun değildi. O nedenle Sırbistan'ın Makedonya bölgesindeki en büyük yardımcıları olan Sırp diplomatik temsilcileri de buna göre ve gizli hareket etmek zorunda kalmıştı. Bu durum 1905 yılına kadar devam etse de bu tarihten sonra Sırbistan politikası değişti ve silahlı çeteler açık bir şekilde desteklenmeye ve çeteciler Sırbistan bütçesinden finanse edilmeye başlandı. Aynı zamanda bu çetelere insan gücü ve ekipman yardımında da bulunuldu.⁵³ Bu süreçte çetelere silahlar Sırbistan'dan gönderiliyor ve çoğunlukla konsolosluklar üzerinden diplomatik paketler şeklinde sağlanıyordu.⁵⁴

Esasında 1878 Kumanova İsyanı ve 1880/1881 Brsyak İsyanı (Brsjačka Buna) Sırp halkının Makedonya bölgesinde Sırbistan ile iş birliği içerisinde ortaya koyduğu ilk silahlı eylemlerdi. 1879-1890 yılları arasında Makedonya kökenli Sırp ulusalcılar çete hareketlerini organize bir harekete çevirmeye çalıştılar.⁵⁵ Ancak Sırp'ların bölgedeki ilk askerî organizasyonunun 1897-1901 periyodunda olduğunu görüyoruz. En fazla 10 kişiden oluşan bu gruplar Belgrad Polis şefi olan Rista Bademić tarafından organize edilmiş ve Makedonya menşeli kişileri içerecek şekilde düzenlenmişti. Bu gruplar her yıl ilkbahar sonunda bölgeye gönderiliyor ve buradaki Sırp halkını Arnavutların kanundışı hareketlerine ve Bulgar devrim gruplarına karşı korumayı hedefliyorlardı. Hatta 1901 Haziran ayında Osmanlı topraklarına gönderilen iki çete grubu Sırp Dışişleri Bakanlığı tarafından desteklenmiş ve kendilerine ayda elli dinarlık bir ödeme yapılmıştı. Ancak devlet tarafından yapılan bu yardımlar 1901'de Sırbistan'daki hükümet değişikliği sonrası bir süreliğine durdurulmuştur.⁵⁶

Bu çete hareketlerinin bir diğer önemli destekleyicisi biliyoruz ki kurulan Sırp komiteleriydi. Bunlardan biri olarak düşündüğümüz ve Osmanlı arşiv belgeleri arasında rastladığımız Niş'te 1902 yılında kurulan "Makedonya Sırp Vatanperverlik Komitesi" özellikle dikkat çekicidir. Zira bu komiteye dair Sırp kaynaklarında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Hatta Osmanlı yönetiminin bu komiteye dair aldığı bilgiyi yanlış bir istihbarat neticesinde elde ettiği de düşünülebilir. Böyle bir komitenin varlığına dair şüpheler olsa

⁵³ Biljana Vucetić, "Srpska Revolucionarna Organizacija u Osmanskom Carstvu na Početku XX. Veka", *Istorijski Časopis*, LIII, 2006, s. 359.

⁵⁴ Dedović, *a.g.t.*, s. 660.

⁵⁵ Uroš Sešum, *Srpska Cetnička Akcija (1897-1908): Oružana Diplomacija*, Matica Srpska, Novi Sad 2019, s. 45.

⁵⁶ Vučetić, *a.g.m.*, 2015, s. 114; Miloš Jagodić, "Srpske Čete u Makedoniji (1897-1901)", *Ustanci i Pobune Srba u Turskoj u XIX Veku*, ed. Radomir Videnović, Niš 2012, s. 111; Sešum, *a.g.m.*, 2011, s. 244-245. Öte yandan belirtmek gerekir ki, 1897'de Sırbistan'ın çeteler ile ilgili faaliyetleri çok büyük gizlilik içinde yürütülüyordu. Hatta bu süreçte emirlerin sözlü olarak verildiği tahmin ediliyor. Sešum, *a.g.e.*, s. 48.

da talimatnamesinin içeriği bakımından ilgi çekicidir. Özellikle Bulgarlara karşı bir komite olup Türk ve Arnavutların aza olarak kabul edilebileceği bir komite olması nedeniyle ilginçtir. Bu nedenle komitenin talimatnamesinin tercümesini değerlendirmek önemli olacaktır.

Komite reisinin Rista Popović olduğu belirtilen 15 Temmuz 1902 tarihli komite talimatnamesi şu şekildedir:

1. Makedonya Sırp komitesinin merkezi Niş'tedir. Ve merkez komitesinden maada muhtelif ihtilal komitesi ve azaları dahi kasabalar ve karyelerde bulunacaktır.
2. Komiteye her Sırp, Rum ve Makedonyalı ve Arnavut veyahut Türk âzâ olabilir. Âzâlığa yazılacak olanlar diğer komitelere mensup olmayacaktır. Ba-husus Bulgaristan'da olan Makedonya İhtilal komitesinden asla kabul edilmeyecektir. Komitemiz her Bulgar'ın aleyhine olarak müdafaada bulunacaklardır.
3. Komitenin maksadı ise Makedonya ve Trakya'da ve Sırbistan'da Bulgarların her teşebbüsatlarını takip etmektir.
4. Bu maksadı icra etmek için komite suret-i mahsusada Bulgar Makedonya komitesinin vücudunu mahv ile hükümsüz bırakılması ve umum Makedonya ihtilal komitesinin hükmünü icra ettirmektir.
5. Umum mahalli komiteler şubelere taksim olunabildiği gibi bir zabıt ile bir acentenin taht-ı himaye ve kumandasına verilmiştir.
6. Her komite bir komite reis-i sânisinin taht-ı idaresinde bulunacaktır. Ve onlar âzâlar tarafından intihab olunacaktır. Ve reis-i sâniler de Niş'te bulunan merkez komitesine itaat etmeye mecburdur.
7. Karye komiteleri kasaba komitelerinin taht-ı himayesinde bulunacaktır. Ve bu komiteler ise sancak komitelerine aittir. Tekmil-i vezâif merkez komitesi tarafından icra olunacaktır.
8. Karyelerde komiteye âzâ olmak için arzu edenleri doğrudan doğruya merkez komitesi kabul edecektir. Merkez komitesi reis-i sânilerin mühim kararlarını tahkik ile evvel be-evvel tahlif edecektir.
9. Merkez âzâları her sene Belgrad âzâları tarafından intihab olunacaktır. Reis-i sâniler Makedonya'da ve Türkiye'de suret-i hafiyede intihabat icra olunacaktır. İntihab mahalli ve zamanı merkez komitesi tarafından tayin olunacaktır.
10. Merkez komitesi intihabı hakkında reis-i sânilere mâlûmat ita edecektir.
11. Her bir ihtilâl merkezi husûsî bir müdüre mâlik olup bir tâlîmat üzerine harekette bulunacaktır.

12. Her âzâya merkez komitesi tarafından birer nam-ı müste'âr verilecektir ve komite tarafından iki tabanca ile bir kama verilecektir.

13. Merkez komitesinin mührünün üzerinde sancak, kılıç, bomba, tüfek ile etrafında yazı ile “Bulgarların öldürülmesi ve Sırp merkez komitesi” diye yazılmıştır.

14. Merkez komitesiyle komite-i sâniler arasında cereyan edecek muhabere için her birisinin yedinde birer şifre bulunacaktır.

15. Komitelerin dâhili ve hârici vezâifi düşmanlara müdahale ettirilmemesini muhafaza ettirmek için komitenin polis-i hafiyeleri vardır.

16. Reis-i sânileriyle merkez komiteleri beyninde cereyan eden işler hakkında her mah cedveller gönderilecektir.

17. Rızaen ve âzâlar tarafından verilen îâne komitenin çıkarmış olduğu akçelerden hafî ihtilali teşkil edenlerin yedlerine mezkûr îâne verilecektir.

18. Her kim işe zıd getürecek olursa hatta âzâlardan olsa bile idam edilecektir: İhtar mücâzat reis-i sâniler tarafından tayin olunacak ve ondan sonra merkez komitesi tasdik edecektir.

19. Her nerede Bulgar bulunur ise telef edilmesine her bir âzâ mecburdur.

20. Teklif olunan işleri icrada tekasül edenler kendisini öldürsünler.⁵⁷

Görüldüğü üzere talimatnamesinin çok net olduğu komiteye dair bilginin, eksik, yanlış ya da çarpıtılmış bilgilere dayanmış olması ihtimal dahilindedir.

İlerleyen dönemde Makedonya'daki Sırp halkının da net bir şekilde çete faaliyetlerini desteklediğini görmek mümkündür. Örneğin, 1903 Mart ile Ağustos ayı arasında Makedonya'daki birçok Sırp öğretmen Manastır ve Üsküp'teki Sırp konsoloslarına başvurarak bölgedeki yerel köylülerin silahlı çeteler kurmalarına izin vermelerini istemişti.⁵⁸ Nitekim bu tarihten itibaren Osmanlı Devleti içinde daha planlı bir Sırp savunma organizasyonu ihtiyacı olduğu anlaşılmıştı. Böylece “Çetnik Organizasyonu” özel bir girişim olarak 1903'te ortaya çıktı. Ancak 1905 yılına kadar Sırbistan, Osmanlı içindeki Sırp halkının bu tür hareketlerini reddetmişti. 1903 yılı sonbaharından 1904 yılı yaz sonuna kadar çetnikler, Sırp devleti yönetiminden bağımsız faaliyetlerini sürdürmüştü. Fakat belirtmek gerekir ki devlet bu faaliyetlere olumlu bakmış,

⁵⁷ Y.PRK.TKM. 45/60.

⁵⁸ Vučetić, a.g.m., s. 118.

müdahale etmemiş ve zaman zaman da desteklemiştir. 1904 yazında Sırbistan Dışişleri Bakanlığı, organizasyonun tek başlarına başarılı olamayacağını anlayınca organizasyon ile ortak oldu. Bu durum 1905 Temmuz ayına kadar yani Dışişleri Bakanlığı'nın çetnik organizasyonun tüm kontrolünü eline alana kadar sürdü.⁵⁹

Böylece oluşan Sırp çetnik hareketi, beş farklı grubun bir araya gelmesi ile oluşmuştu. Belgrad'daki merkez komite ilk oluşan gruptu ve lojistik kapasite ile girişimci ruha sahipti. İkinci grup Sırbistan'ın güney bölgesinde yer alan İvranye'de Zivojin Rafailovın önderliğinde yerel devrimci komite tarafından şekillenmişti. Entelektüel destek ise 3. gruptan gelmekteydi ve aralarında önde gelen Sırp politikacılar, profesörler ve çeşitli vatansever topluluk üyeleri vardı. 4. grup, Sırp ordu memurlarından oluşuyordu ki bunlar kral Aleksandar Obrenović suikastı sonrası politik hayatta önemli bir rol oynamaya başlamışlardı. 5. grup ise Makedonya'daki Sırp ulusal çalışanlarından oluşuyordu ki bunlar kademeli bir şekilde önemli pozisyonlara yükselmişlerdi.⁶⁰ Sırp çetnik örgütünün Makedonya'daki yapısı Üsküp ve Manastır'daki komiteler ile Kumanova, Bujanovac, Köprülü (Veles), Debre, Ohri, Pirlepe, Kırçova, Poreç, Drimkol ve Kruşevo'daki alt komiteler ve bunlara bağlı alt komitelerden oluşmaktaydı.⁶¹

Bu şekilde gelişmiş bir organizasyon ağı kurmaya çalışan çetniklerin önemli isimlerinden biri olan Vasilije Trbić, hatıralarında bu organizasyonun oluşumuna dair bilgiler vermiş ve organizasyonun önceliklerinden bahsetmiştir. Trbić, çetnik liderlerinin ilk görevinin, Makedonya'daki Sırp nüfusa, bağımsızlık kazanmayı Bulgarlar kadar istediklerini gösterdikleri bir çete kurmak olduğunu ifade ediyordu.⁶² Başka bir deyişle çetnik organizasyonun görevi, bağımsız olmak ve Sırp halkı ile birleşmek, Bulgar şiddetine karşı savaşmak ve Makedonya bölgesinde Sırp ulusal bilincini uyandırmaktı.⁶³

Bu amaçlarla çalışan Sırp saha organizasyonu 1905'te dağılma tehlikesi ile karşı karşıya geldiği için bu yapıyı korumak amacıyla Dışişleri Bakanlığı vekili Jovan Zujovic ve Dışişleri Bakanlığı Konsolosluk bölümü başkanı Jovan Jovanović Pižon 1905 Haziran/Temmuz döneminde bir araya gelmişti. Bu görüşmeler neticesinde Sırp çetnik hareketi, yeniden yapılandırma ihtiyacı doğrultusunda yeni bir çetnik planlaması yapılmıştı. Plan, Sırp çetnik organizasyonunu iç ve dış yani Sırbistan ve Makedonya olarak bölümlüyordu.

⁵⁹ Vučetić, a.g.m., 2015, s. 114-115.; Jagodić, a.g.m., s. 111; Šešum, a.g.m., 2011, s. 244-245.

⁶⁰ Vučetić, a.g.m., 2015, s. 114-115.

⁶¹ Šešum, a.g.e., s. 191.

⁶² Simijanović, a.g.m., s. 243.

⁶³ Šešum, a.g.m., 2011, s. 245.

Bu plana göre, Sırbistan'daki teşkilatta merkez komite, Belgrad'da idi. İvranya'da yürütme kurulu ve Sırp-Osmanlı sınırında ise icra kurulu vardı.⁶⁴ Ayrıca organizasyonun tüm yönetimi Sırp Dışişleri Bakanlığı konsolosluk bölümü şefi Jovan Jovanović'e bırakılıyordu. Böylece Sırp Hükümeti bu organizasyonun gelecekteki aktiviteleri için tüm sorumluluğu üzerine alıyordu. Bu görevi üstlenmelerindeki en önemli nedenlerden biri de çetnik organizasyonundaki bazı sorumsuz kişiler nedeniyle Avusturya'nın Makedonya bölgesine girmesini engellemeye çalışmaktı.⁶⁵

Çetnik organizasyonun ortaya çıkmasındaki en önemli itici gücün Bulgar aleyhtarlığı olmasına rağmen 1903 İinden Ayaklanması ve sonrası, Sırp ve Bulgar komiteleri kimi iş birliği denemelerinde bulunmuştur. Hatta 1904 Mart'ında Sırlar ile Bulgarlar arasında resmi düzeyde biri gizli diğeri açık olmak üzere iki sözleşme imzalanmıştı. Açık sözleşme ekonomik ve hukuki iş birliğini içerirken gizli sözleşme ise üçüncü bir gücün saldırısı veya büyük güçlerden birinin Balkan yarımadasını işgal veya ilhakı durumunda karşılıklı yardımı içeriyordu.⁶⁶ Böylece Bulgarlar ile Sırlar arasında yani çetnikler ve Bulgar komitesi arasında bir iş birliği umulurken çok kısa bir süre sonra 1904 yılında bunun imkansızlığı anlaşılmıştı. Sahadaki durum artık Bulgarlar ile Sırlar arasında resmi olmayan bir savaşa dönüşmüştü.⁶⁷ Ancak buna rağmen biliyoruz ki 1906 yılında Bulgarlar, Belgrad'a bir temsilci göndererek Sırp komitacılarla görüşmüş ve Makedonya meselesi ile ilgili olarak tekliflerde bulunmuştur. Buna göre Makedonya, Bulgarlar, Sırlar ve Yunanlılar arasında bölüşülebilir ve sınır meseleleri de daha sonra belirlenebilirdi.⁶⁸ Hatta bu sırada Sırbistan'ın Sofya'daki bir ajanı ile Üsküp ve Manastır konsoloslarının da Belgrad'da olduğu bilinmektedir.⁶⁹ Ancak bu çabaların herhangi bir olumlu sonucu olmamış ve Sırp-Bulgar çatışmaları tüm yoğunluğuyla devam etmiştir. Bölgedeki Sırp-Bulgar çatışmasının yanı sıra kimi zaman Sırlar da kendi aralarında bazı anlaşmazlıklar yaşamıştır. Örneğin, Üsküp'teki Sırp konsoloslugu ile Sırp metropolitliği arasındaki ara sıra meydana gelen anlaşmazlıklar 1907 sonu ve 1908 başı itibariyle açık çatışmalara dönüşmüş ve Sırp organizasyonunun faaliyetlerinin aksatmasına neden olacak seviyeye ulaşmıştır.⁷⁰

⁶⁴ Šesum, *a.g.e.*, s. 190.

⁶⁵ Dedović, *a.g.t.*, s. 682, 684.

⁶⁶ Sešum, *a.g.m.*, 2011, s. 245.

⁶⁷ A.g.m, s. 248.

⁶⁸ Mithat Aydın, "Osmanlı Makedonya'sında Slavist Bulgar Komita Faaliyetleri", *Belgi*, 18, 2019, s. 1604.

⁶⁹ *Y.PRK EŞA 49/18*, 29 Mart 1906.

⁷⁰ Dedović, *a.g.t.*, s. 728.

Osmanlı cephesinden baktığımızda ise 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanının hemen öncesinde ittihatçıların Sırp, Bulgar ve Rum örgütlerinin desteğini almaya çalıştıklarını görmekteyiz.⁷¹ Bu duruma bağlı olarak meşrutiyetin ilanının hemen ertesinde Sırp çetnikler eylemlerini durdurmuş ve Osmanlı yönetiminin yeni yetkililerine teslim olmuşlardır.⁷² Aynı şekilde Bulgar ve Yunan çeteler de teslim oldular ve bu gruplar illegal silahlı eylemlerini bir süreliğine legal politik savaşa dönüştürdüler. Sırp, Sırp Demokrat Partisi'ni kurdular ve 1908 seçimlerinde Makedonya bölgesinden üç Sırpı İstanbul'a vekil olarak gönderdiler. Priştine'den Sava Stojanović, Üsküp'ten Aleksandar Parlić, Manastır'dan Janićije Dimitrijević. Ancak bölge Hristiyanlarının İttihat ve Terakki'nin gelişimiyle mevcut durumun iyi yönde değişmesine dair düşünceleri kısa sürmüştü. 3 Ağustos 1909'da Meclis-i Mebusan'da kabul edilen "Cemiyeler Kanunu" ve ardından 27 Eylül'deki "Rumeli vilayetinde şekavet ve mefsetetin men'i ve mütecasırlarının ta'kib ve te'dibi hakkında kanun-ı muvakkat" neticesinde Sırp, Bulgar ve Yunanlıların politik organizasyonu söndü ve bu unsurları isyana teşvik etti. Böylece bölgede çete faaliyetleri yeniden canlandı ve Makedonya'da siyasi durum kötüleşti ve Sırp nüfus tekrar silahlanmaya başladı.⁷³ Bu durumun en önemli nedenlerinden biri İttihatçıların, bu yasayla birlikte bölge halklarının çetelere verdiği desteği bazen zor kullanarak önlemeye çalışmasıydı. Ayrıca bölge halklarının sosyal ve ekonomik koşullarını iyileştirmek gibi koşulları ikinci plana atması bu durumun yaşanmasında etkiliydi.⁷⁴

Böylece Osmanlı Devleti'nin, yönetim kademesinde yaşanan değişiklikler Makedonya bölgesindeki çete faaliyetlerine kısa bir süre ara verilmesine neden olsa da umduklarını bulamayan Balkan halkları isteklerini tekrar silahlı yollarla elde etmeye çalışmış ve hem Osmanlı hem de bahsi geçen Balkan halkları bu şartlar altında Balkan Savaşlarına gitmiştir.

Sonuç

Makedonya Meselesi şüphesiz yalnızca burada yaşayan halkların ya da Osmanlı yönetiminin kontrolünde değildi. Büyük güçlerin bölgeye olan müdahalesi de burada yaşananları doğrudan etkilemiştir. Ancak meseleye

⁷¹ Hasan Taner Kerimoğlu, "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Makedonya Politikası ve Çeteler Kanunu 1908-1912", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 14/2, 2014, s. 155.

⁷² Uroš Šešum, "Cetnici u Prvom Balkanskom Ratu 1912. Godine", *Srpske Studije*, III, 2012, s. 64.

⁷³ Dejan D. Antić., *Političke Prilike Srpski Narod u Vardarskoj Makedoniji (1903-1912)*, Univerzitet u Nišu Filozofski Fakultet Doktorska Disertacija, Niš, 2016, s. 301; Dedović, *a.g.t.*, s., 771, 797; *Düstur, Tertib-i Sâni*, C. 1, 1329, s. 757-765.

⁷⁴ Kerimoğlu, *a.g.m.*, s. 165.

bölgede yaşayan halklar özelinde baktığımızda, üstünlük kazanmak adına her yolu deneyen insanları görmek mümkün olacaktır.

Sırlar da bölgede etkilerini arttırabilmek için ilk olarak kilise ve okulları kullanmayı hedeflemişti. Ancak biliyoruz ki, birçok kez Sırp okulları zararlı faaliyetlerinden dolayı Osmanlı denetimine takılmıştı. Öte yandan her ne kadar barışçıl bir yöntem olarak görülürse görülsün, Sırların okul kurma girişimleri dahi özellikle Bulgarlar ile bazı çatışmalara girmesine neden olmuştu. Nitekim bölgedeki Sırp nüfusu Bulgar nüfusuna nispetle daha azdı ve Bulgarların özellikle Bulgar Eksarhlığı'nı kullanarak yaptıkları propagandalar çok daha etkiliydi. Sırların kendilerine ait bir kiliselerinin olmaması, hatta kiliselere Sırp metropolit atanmaması Sırlar açısından çok önemli problemlerdi. Özellikle Sırp devlet adamlarının çabaları neticesinde bazı bölgelere atanan Sırp metropolitler, okul meselelerinde olduğu gibi Sırlar ile Bulgarları karşı karşıya getirmiştir. Diğer bir propaganda aracı olan ve Sırların İstanbul'da yayınlamış olduğu Carigradski Glasnik gazetesi ise Osmanlı yönetimi açısından birkaç haber haricinde sorun yaratmamıştı. Gazete, Osmanlı yönetimiyle gayet uyumlu bir yapıda çalışmıştı.

Makedonya meselesinin şüphesiz en sorunlu yanı çete faaliyetleriydi. Bölge halkları yaptıkları sosyal ve kültürel propagandaların yetersiz kaldığı noktada silaha sarılmıştı. Sırlar da önce devlet desteği olmadan daha sonra ise arkalarına devlet desteğini alarak çetecilik faaliyetlerini çetnik organizasyonu ile gerçekleştirmişti. Ana hedefleri ise Bulgar çetecilerdi.

Bu çerçevede meseleye Osmanlı yönetimi açısından baktığımızda devletin baş etmek zorunda olduğu çok fazla olgu olduğunu görürüz. Devlet, yalnızca bölgedeki çete faaliyetlerini önlemek konusunda değil aynı zamanda okullardaki yabancı yayınları denetlemek, sakıncalı yayınları ayıklamak, okullarda ve kiliselerde yaşanan sorunları engellemek gibi birçok konuyla uğraşmak zorundaydı. Başka bir deyişle Osmanlı yönetimi Makedonya meselesinde çok fazla cephede savaşmak zorunda kalmıştı. İlerleyen dönemde Balkan halkları arasında kurulan ittifaklar neticesinde daha önce birbirlerine yönelttikleri silahlar bir süre sonra Osmanlı Devleti'ne yöneltilmiş ve Osmanlı Devleti gerçek anlamda birçok cephede savaşmak zorunda kalmıştır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Ali Evrak Odası: BEO. 936/70135; BEO. 2997/224729

Dahiliye Evrakı: DH.MKT. 316/38

Hariciye Evrakı: HR.SFR.04 423/4.

İradeler: İ.HR. 338/21912

Maarif Nezareti Evrakı: MF.MKT. 668/24

Yıldız Evrakı: Y.PRK.TKM. 22/16; Y.MTV. 46/73; Y.PRK.MK. 9/37; Y.PRK.MŞ 5/101 1-2-2-28; Y.PRK.EŞA. 49/18; Y.PRK.TKM.45/60.

Diğer Kaynaklar

Ahbab, Y., "Balkanlar'da Kiliseler Sorunu Örneği Olarak: Fermilyan Meselesi (1897-1902)", *Journal of History and Future*, 1/1, 2015, s. 51-70.

Antić, D. D.; *Političke Prilike Srpski Narod u Vardarskoj Makedoniji (1903-1912)*, Univerzitet u Nišu Filozofski Fakultet Doktorska Disertacija, Niš 2016.

Aydın, M., "Osmanlı Makedonyasında Slavist Bulgar Komita Faaliyetleri", *Belgi*, 18, 2019, s. 1587-1606.

Balkanski Ugovorni Odnosi 1876-1996, haz. Momir Stojković, Beograd, 1998.

Bayraktar, K., "Makedonya Sorunu ve Avrupa Müdahalesi 1902-1905", *Bilig*, 69, 2014, s. 1-28.

Beydilli, K., "II. Abdülhamit Devrinde Makedonya Meselesine Dair", *Osmanlı Araştırmaları*, IX, İstanbul, 1989, s. 77-99.

Carigradski Glasnik, 1, 14 Ocak 1895;

15, 27 Nisan 1895.

27, 20 Temmuz 1895.

Čolić, Ljiljana; "Poseban Pogled na Makedonsko Pitanje u Osmanskoj Carevini", *Srpske Studije*, 7, Beograd 2016, s. 244-255.

Čolić, Liljana; "Skadar u Carigradskom Glasniku: 1895-1905", *Srpske Studije*, 4, 2013, s. 253-266.

Düstur, Tertib-i Sâni, c. 1, Dersaadet 1329.

Dedović, Vukašin; *Rad Srbije na Zaštiti Državnih i Nacionalnih Interesa u Makedoniji od 1885 do 1912. Godine*, Univerzitet u Beogradu Filozofski Fakultet Doktorska Disertacija, Beograd 2016.

Dedović, Vukašin; "Planovi Delovanja Srbije u Staroj Srbiji i Makedoniji i Metode Njihovog Sprovođenja od 1878 do 1884. Godine", *Baština*, 48, Priština 2019, s. 327-353.

Hacısalihoglu, M., "Makedonya", *DİA*, C. 27, s. 437-444.

Jagodic, Miloš; "Planovi o Politici Srbije Prema Sratoj Srbiji i Makedoniji (1878-1885)", *Istorijski Časopis*, LX, 2011, s. 435-460.

- Jagodić, Miloš; “Srpske čete u Makedoniji (1897-1901)”, *Ustanci i Pobune Srba u Turskoj u XIX Veku*, ed. Radomir Videnović, Niš 2012, s. 111-130.
- Kerimoğlu, H. T., “İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Makedonya Politikası ve Çeteler Kanunu 1908-1912”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 14/2, 2014, s. 149-188,
- Koyuncu, A., *Bulgar Eksarhlığı, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Çanakkale, 1998.
- Ljušić, Radoš; *Srpska Državnost 19. Veka*, Beograd, 2008.
- Miketić, U. D., “Carigradski Glasnik (1895-1909): Prilog Proučavanju Privrednih, Crkvenih i školskih Prilika Srba u Kosovskoj Mitrovici i Okolini”, *Baština*, 49, 2019, s. 321-338.
- Miladinović, J., *Osmanlı Sırp Karşılıklı Askerî İstihbarat Faaliyetlerinin Değerlendirilmesi 1880-1912*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016.
- Mitrović, A., *Prodor na Balkan: Srbija u Planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908-1918*, Beograd 1981.
- Rajić, S., “Sto Četrdeset Godina od Prvog Političkog Ugovora Nezavisne Srbije (1881-2021). Dobro i Zlo Tajne Konvencije”, *Srpske Studije*, 12, 2021, s. 85-121.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Dersaadet 1305.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Dersaadet 1308.
- Simijanović, J., “Okolnosti na Početku Srpske Četničke Akcije, Neki Pokušaji Saradnje i Sukobi Četnička i Komita u Makedoniji”, *Baština*, 25, 2008, s. 239-250.
- Stijović, M., “Prilog Odnosima Srpskih Konzula u Prištini sa Osmanskim Vlastima na Kosovu i Metohiji”, *Istorijski Časopis*, LXVIII, s. 331-347.
- Šešum, U., “Srpska Četnička Organizacija u Staroj Srbiji 1903-1908. Terenska Organizacija”, *Srpske Studije*, II, Beograd 2011, s. 239-261.
- Šešum, U., “Četnici u Prvom Balkanskom Ratu 1912. Godine”, *Srpske Studije*, III, 2012, s. 63-82.
- Šešum, U., “Društvo Protiv Srba 1897-1902”, *Srpske Studije*, IV, 2013, s. 73-103.
- Šešum, U., *Srpska Četnička Akcija (1897-1908): Oružana Diplomacija*, Matica Srpska, Novi Sad 2019.
- Terzić, S., “Konzulat Kraljevine Srbije u Bitolju (1889-1897)”, *Istorijski Časopis*, LVII, 2008, s. 327-342.
- Ünver, M. “Zorlayıcı Diplomasi’nin İzleri Osmanlı Devleti’nin Makedonya’da Uluslararası Malî Bir Kontrol Mekanizması Kabul Etmeye Zorlanması (1905)”, *Tarih Dergisi*, 71, 2020, s. 347-406.

- Volarić, K. "Carigradski Glasnik: A Forgotten Istanbul-based Paper in the Service of Ottoman Serbs, 1895-1909, Central European University Department of History, Unpublished Master Thesis, Budapest 2014.
- Volarić, K., "Between the Ottoman and Serbian States: Carigradski Glasnik, an Istanbul-based Paper of Ottoman Serbs, 1895-1909", *Hungarian Historical Review*, 3/3, 2014, s. 560-686,
- Vucetić, B., "Srpska Revolucionarna Organizacija u Osmanskom Carstvu na Početku XX. Veka", *Istorijski Časopis*, LIII, 2006, s. 359-374.
- Vučetić, B., "Some Consideration on the Emergence of the Serbian Chetnik Movement in Macedonia During the Last Period of Ottoman Rule", *Istorijski Zapisi*, LXXXVIII, 3-4, 2015, s. 111-128.

GÜNEY AFRIKA'DA BİR OSMANLI MÜNEVVERİ: AHMET ATAULLAH BEY

AN OTTOMAN EMISSARY IN SOUTH AFRICA: AHMET
ATAULLAH BEY

Halim GENÇOĞLU*

Makale Bilgisi

Başvuru: 17 Şubat 2023
Kabul: 8 Mart 2023

Article Info

Received: February, 17, 2023
Accepted: March, 8, 2023

Öz

Ahmet Ataullah Bey, Sultan II. Abdülhamid döneminde Osmanlı Devleti'ne hizmet etmiş bir Türk münevveriydi. Onun faaliyetleri Sultan Abdülhamid döneminde Güney Afrika'da izlenen Panislamist siyaset hakkında malumat verdiği gibi ondokuzuncu yüzyıl İslam dünyasının genel çerçevesini de ortaya koyar. Onun ailesi esasında çok eskiden beri İslam ilimleriyle uğraşan köklü bir ulema sınıfından gelmektedir. Bu kısa biyografi onun doğumundan vefatına kadar yaşam ve siyasi mücadelelerini izah etmeyi amaçlar. Bu makale onun Güney Afrika'daki faaliyetleri yanısıra Asya'da diplomatik gayretleri de ele alınmıştır. Çalışma onun Osmanlı başkonsolosu olarak Singapur'da henüz 39 yaşında iken genç yaşta ölümüyle hitam bulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ahmet Ataullah Bey, Güney Afrika, Sultan Abdülhamid. Cape Town, Osmanlı İmparatorluğu, Panislamizm.

Abstract

Ahmet Ataullah Bey was an Ottoman intellectual and statesmen who served the Ottoman State under the Caliphate in reign of Sultan Abdul Hamid II. His activities provide insight into the policies of the Ottoman Caliphate in South Africa and show the social conditions of the nineteenth century Muslim world. He came from a very established and well-educated family and his ancestors were great Ulama in Ottoman history. This short biography will deal with his educational and political activities from his childhood to his death. It will also illustrate his significant endeavours in South Africa as well as in Asia in the light of the broader historical context. His family will also be discussed in this paper. The text concludes with his bitter death while he was serving as consul general in Singapore at the fairly young age of 39.

* Dr., Cape Town Üniversitesi, Afrika Çalışmaları Bölümü; gncal001@myuct.ac.za; ORCID: 0000-0001-6147-4486; Cape Town-Güney Afrika.

Keywords: *Ahmet Ataullah Bey, South Africa, Sultan Abdul Hamid. Cape Town, Ottoman Empire, Panislamism.*

Giriş

Bu çalışmanın gayesi Osmanlı-Afrika ilişkilerinde önemli bir rol oynayan ve her bakımdan müstesna bir hayat hikayesi olan ilim ve siyaset adamı Ahmet Ataullah Bey'in hayat mücadelesini ortaya koymaktır. Gerek Güney Afrika'daki eğitim hayatı gerekse birçok kıtada Osmanlı Hilafeti adına yürüttüğü siyasi faaliyetleri ile daha önce teferruatıyla ele alınmamış olan Ahmet Ataullah Bey'in serencamı, belki Sultan Abdülhamid'in Panislamizm siyasetini özetleyen en kayda değer tarihi şahsiyetlerden birisidir. Özellikle doğup büyümüş olduğu Güney Afrika'da bırakmış olduğu tesir ve siyasi mirası bakımından Ahmet Ataullah Bey'in hayatını Afrika ve Osmanlı arşivleri ışığında ele almak, kabile dillerine dahi konu olmuş olan tarihi şahsiyetini ortaya çıkarmak, sadece Türk tarihinin bir dönemini aydınlatmakla kalmayıp, Sultan Abdülhamid'in Afrika'nın en ucundaki devlet politikalarının anlaşılmasını sağlayacaktır. İngilizce, Afrikansca, Isixhosa, Arapça ve Osmanlıca kaynaklarda genişçe yer alıp, karşılaştırmalı kaynaklar çerçevesinde ele alınan ve Singapur'da talihsizce son bulan hayatı bu çalışmanın esas konusunu teşkil eder.¹

Ahmet Ataullah Bey'in Ailesi ve Yetiştigi Çevre

19. yüzyıl Osmanlı devlet adamlarından olan Ahmet Ataullah Bey 1865 yılında Güney Afrika'nın Cape Town şehrinde dünyaya geldi.² Annesi aslen İngiliz kökenli Güney Afrikalı Rukiye Maker hanımefendi, babası ise meşhur Osmanlı alimlerinden Erzurumlu Seyyid Müderris Ebubekir Efendi'dir.³ Babası 1862 yılında Sultan Abdulaziz Han tarafından Ümit Burnu'ndaki Müslümanlara din eğitimi vermek için Güney Afrika'ya gönderilen bir Osmanlı alimidir.⁴ Büyük dedeleri Emcedi adıyla maruf olup uzun yıllar önce Mekke'den Bağdat'a ve sonra Şehrizor'a ve nihayetinde 1832 yılında da Erzurum'a göç etmişlerdir.⁵ Emcedi ailesinin vakıf kayıtlarına göre Büyük dedesi *Emir Süleyman el Gazi el Kureyşi el Emcedi*

¹ HR.SAİD. 6/1 Hicri 1319, 2 Saban.

² *Cape Argus*, "Moslem Honours", Cape Town. 4 Mayıs 1903, s. 3. Bk. *Cape Town Milli Arşivi*; Letter from Governor to Earl of Kimberley, GH 23/37 (3); GH 1/413 no.171). 1.4.1881.

³ *Natal Witness* "Cape News" (Pietermaritzburg, South Africa) April 10, 1863: Mia Brandel-Syrier, *The Religious Duties of Islam as taught and explained by Abu Bakr Effendi* [A translation from the original Arabic and Afrikaans. 1960, s. IX Leiden: Brill,

⁴ Orhan Okay Uçar, "*Topaloğlu Bekir*", *DİA*. "Ebübekir Efendi, (ö. 1297/1880), Osmanlılar tarafından dinî eğitim vermek üzere Güney Afrika'ya gönderilen Hanefî âlimi", C. 22, Ankara 2002.

⁵ *MKT.UM. 81/18*.

ve ailesi, Selçuklu devrinden bu yana Şehrızor'da kendi medresesinde İslam ilimleri ve Kuran okutmakla mesguldü.⁶ Ahmet Ataullah'ın dedesi Molla Ömer Emcedi Şehrızor'da vergiye muhalefet eden Kürtler tarafından öldürülünce oğlu Ebubekir Efendi ailesini alıp Erzurum'a göçerek orada akrabası olan Müderris Seyyid Hacı Muhammed Efendi'nin yanında Ahmediye medresesinde müderrisliğe başlamıştı.⁷

Ahmet Ataullah ilk öğrenimini Cape Town'da babasının açmış olduğu Osmanlı Teoloji Mektebinde aldı.⁸ Bu okulda hem babası Müderris Ebubekir Efendi'nin ilminden yararlandı hem de Güney Afrika'nın çok dilli toplum yapısında farklı lisanlar öğrenme şansına sahip oldu. Henüz on yaşında iken İngilizce, Afrikansca ve Arapça'ya hakimdi. Aynı zamanda Cape Town'daki Mc Laehlan akademisindeki eğitimini tamamladı.⁹ Onbir yaşında babasıyla Mekke'ye ve oradan da İstanbul'a gitti.¹⁰ 1876 yılında Abdulaziz Han'ın vefatıyla tahta geçen Sultan Abdulhamid Han, Ebubekir Efendi'nin Afrika'daki faaliyetleri ile yakından ilgilenmiş ve Ebubekir Efendi'nin kaleme aldığı eserlerinden *Merasid ud din* ve *Beyan ud din* adlı ilmihallerin basılması için devlet matbaasına talimat vermişti.¹¹ Onun iki oğlu Ahmet Ataullah ve

⁶ *Hesham Neamatollah Efendi Hususi Arşivi*. Şehrızordaki medrese ile ilgili vakıf kaydı. 1629 Miladi. Son zamanlarda çıkan bazı yayınlarda Ebubekir Efendi'nin Kürt etnisitesine ait bir alim olduğu yönündeki ilmi bir dayanağı olmayan siyasi gaye taşıyan yorumlar, hakikatle bağdaşmadığı gibi onun yaşayan aile üyeleri tarafından bir talihsizlik olarak ifade edilmektedir. Bk. M. Zahir Ertekin-Başuğuy Bedrettin, "Ebübekir Efendi Xwoşnav (1814-1880): 'alimeki Kurd Li Efrîqaya Başûr.'" *E-Şarkiyat İlmî Araştırmaları Dergisi*, 2019, s. 500-525. Efendi'nin mezar taşında yazan el Seyid el Kureyşi ifadesi onun Arap asıllı bir Osmanlı alim olduğuna delalet eder.

⁷ Muhammed Efendi'nin oğlu Müderris Abdul Rezzak Efendi ise daha sonra Ahmet Ataullah Efendi'nin kız kardeşi Fehime hanımla izdivaç etmiştir. Yazar Uçar, Fehime Hanım'ın Ebubekir Efendi'nin Erzurum'daki ilk evliliğinden olduğunu yazmıştır. Ahmet Uçar, *Unutulmayan Miras: Güney Afrika'da Osmanlılar*, Çamlıca, İstanbul 2008, s. 241. Halbuki Fehime Hanım'ın 1880 yılında Güney Afrika'dan Türk pasaportu için başvuru yaptına dair belge, onun Ebubekir Efendi'nin Güney Afrika'daki eşi Tahora Hanım'ın kızı olduğunu ortaya koyuyor. Bk. Halim Gençoğlu, *Güney Afrika'da Zaman ve Mekan*, İstanbul 2018, s. 226. Son dönem büyük İslam alimlerinden Ömer Nasuhi Bilmen Abdul Rezzak Efendi'nin yeğenidir. Bu aile tarih boyunca büyük alim zatlar yetiştirmiştir. Bk. Hulusi Yavuz, *Osmanlı Devleti ve İslamiyet*, İz yayınları, İstanbul 1991, s. 208-209.

⁸ *İkdam Gazetesi*, 'Ahmet Ataullah Efendi', İstanbul, Kasım 1901, No 2652 s. 1.

⁹ *HR.SAID*, Nu. 9/1.

¹⁰ *Cape Argus*, "Muslims in War" Çarşamba, 9 Mart, 1898. s. 8.

¹¹ *BOA* /49: 80: MF.MKT Ümit Burnu ahalsinin tedrisiyle görevli Ebubekir Efendi tarafından yazılan *Beyanü'd-Din ile Merasidü'd-Din* adlı kitapların acilen basımı. Yazar Argun, Ebubekir Efendi'nin doğum tarihini 1835 olarak kaydetmiştir. Halbuki Ebubekir Efendi'nin pasaportundan onun 1814 doğumlu olduğu anlaşılıyor. Bk. Selim Argun, *The Life and Contribution of the Ottoman Scholar Abubakr Effendi, Towards Islamic Thought and Culture in South Africa*, Master Tezi, Güney Afrika 2000, s. 10.

Hişam Nimetullah'ı İstanbul'da tahsillerini tamamlamaları için İslam mektebine kayıt yaptırmıştı. Onlar İstanbul'daki eğitimine devam ederken babası Ebubekir Efendi tekrar Ümit Burnu'na geri döndü. 1880 yılında da Ebubekir Efendi'nin Cape Town'da vefatı üzerine Ahmet Ataullah, kardeşi Hişam Nimetullah'ı yanına alarak Ümit Burnu'na, geri döndüler. İşte Ahmet Ataullah'ın Güney Afrika'daki mücadelesi asıl bundan sonra başlar.

Ahmet Ataullah, Ümit Burnu'na varınca babasının bıraktığı yerden Cape Town'daki Osmanlı Mektebinde hocalığa devam etti.¹² 1883 yılında buradaki adres defterinde Wale ve Bree Sokağı üzerindeki köşe binanın Osmanlı mektebi şeklinde kaydedildiği ve onun adının da Arapça hocası (Arabic School Master) şeklinde kayıtlı olduğuna tesadüf ediyoruz.¹³ Bu yıllarda dahi Türkiye'deki akrabalarıyla irtibatını kesmemiş, zaman zaman amcazadesi Ömer Lütfi Efendi'ye mektup yazmıştır. Bu mektuplardan birisi ailenin Ebubekir Efendi'den sonra Güney Afrika'da sahipsiz kaldığını ortaya koyuyor.

“Benim nur-i aynim biraderim efendim,

İki sene olacaktır sizden hiçbir haber alamadım. Bilmem ki bana ne için mektup yazmaz, mektuplar göndermezsin. Eğer bize darılmış iseniz bize darılmayınız. Sizden gayri akrabamız yok. Biz bu uzak diyarda yetimlikle garip kaldık. Ağustos'da size çend defa mektuplar göndermişim. Ve lakin cevap gelmedi. Bilmem ki postada kalır mı, yoksa postacı alır saklar mı? Buna da bir kere bak. İnşallah Mevla beni yakın zamanda sizin yanınıza götürsün. Sizin cevabınız ile yine ferahlayayım.”

Evin en büyük erkek çocuğu Ahmet Ataullah'ın bu mektubu babası Müderris Ebubekir Efendi'nin Ahmet Cevdet Paşa'ya yazdığı son mektubuna benzer.¹⁴

Ahmet Ataullah Bey Cape Town'daki hocalığı esnasında bir çok olayda aktif rol almış ve genç yaşında Müslüman liderler arasında entellektüel bir karakter olarak tanınmıştı. 1886 yılında Cape Town'ın meşhur en eski kabristanı Tana Baru Mezarlığını¹⁵ salgın hastalık yaydığı gerekçesiyle

¹² Cape Towndaki okulun günümüzdeki hali için bk. Halim Gençoğlu, “The Forgotten Effendi: Ottoman Muslim Theologian, Mahmud Fakih Emin Effendi, and the Real Story of the Bo-Kaap Museum, C. 1894-1978”, *New Contree: A Journal of Historical and Human Sciences for Southern Africa*, 73, 2015, s. 162-180: III. <http://hdl.handle.net/10394/15330>.

¹³ *Cape Town Alphabetic Director*, Guidebook Cape of Good Hope, 1885, s. XXVII.

¹⁴ Halim Gençoğlu, *Güney Afrika'da Zaman ve Mekân: Ümit Burnu'nun Umudu Osmanlılar*, Libra Kitap, İstanbul 2018, s. 242.

¹⁵ Achmat Davids, ve Committee for the Preservation of the Tana Baru, *The History of the Tana Baru: The Case for the Preservation of the Muslim Cemetery [Sic] at the Top of Longmarket Street*. Cape Town: Committee for the Preservation of the Tana Baru, 1985, s. 178.

İngiliz sömürge hükümeti ani bir kararla kapatmıştı.¹⁶ Bunun üzerine mücadele veren Ahmet Ataullah Bey'i Malay kökenli Cape Town Müslümanları lider seçip her bakımdan desteklemişlerdi.¹⁷ Toplu olarak ilk kez demokratik hakları için mücadele veren yerli Müslümanlar, Ataullah Bey, Abdul Burn ve Hatip Mahmud Efendi tarafından örgütlendiler.¹⁸

1886 yılında dönemin İngiliz Sömürge Hükümeti tarafından kapatılan Müslüman Şehir Mezarlığı için Cape Town Müslümanları ayaklanma başlattılar.¹⁹ Şehrin İslam cemiyetinin ileri gelenlerinden Abdul Burn bu haksız girişimin önünü almak için Ahmet Ataullah Bey'den yardım istedi. Özellikle pederi Osmanlı alimi Ebubekir Efendi'nin öğrencileri ve taraftarları da onu desteklemekteydiler. Gerek Seyid Ebubekir Efendi'nin Tana Baru Kabristanı'nda metfun olması gerekse bu kabristanın Müslüman mahallesi Bo-Kaap semtinin hemen yamaçlarında eski bir mezarlık olması sebebiyle Ahmet Ataullah Bey bu konuya özel bir alaka göstermişti. Bu vesileyle onun bir çok camide ve miting alanlarında konuşma yaparak halkın bilinçlenmesi için uğraş verdiğini tarihçi Davids kaydeder.²⁰ Konuyla ilgili ilk halk konuşmasını Burhan'ul Camii'nde yapmış ve bu sosyal hareket Cape Town'nın önde gelenlerinden Shahibo, Hamza Achmat, Sulaiman, Abdol Kaliel ve daha birçok lider tarafından desteklenmişti.²¹ Daha sonra Long Market Caddesindeki camide büyük bir kalabalığa hitap ederek yerli halkın tamamen desteğini kazanır.²² Bu faaliyetleri sırasında halkın güvenip saygı duyduğu bir lider olarak addedilir ve kamuoyunda tanınan bir sima olur.²³ Tüm bu çabalardan sonra Tana Baru Kabristanı'nın tekrar gömüye

¹⁶ Ahmad Davids, "Imams and Conflict Resolution Practices among Cape Muslims in the Nineteenth Century", *Kronos*, 7 (22), 1995, s. 71.

¹⁷ *Cape Argus*, 18 January 1893, s. 9

¹⁸ Mahmud Fakih Efendi, Ebubekir Efendi'nin vefatından sonra Cape Town'da uzun yıllar Osmanlı okulunun müdürlüğünü yapmıştır. Bk. Gençoğlu, "The Forgotten Effendi...", s. 162-180.

¹⁹ A.g.y., s. 175.

²⁰ Achmat Davids, *The Mosques of Bo-Kaap: A Social History of Islam at the Cape*, A Hijra Publication, Cape: South African Institute of Arabic and Islamic Research 1980, s. 65.

²¹ Jeppie, bir çalışmasında Ebubekir Efendi'nin Güney Afrika'daki dini anlaşmazlıkları gidereceği yerde daha çok körüklediği yönündeki ifadeleri taraflı yorumlar olmakla birlikte yazarın Ebubekir Efendi'nin çalışmaları hakkında bilgi sahibi olmadığını ortaya koyar. Bk. Shamil Jeppie, "Leadership and Loyalties: The Imams of Nineteenth Century Colonial Cape Town, South Africa", *Journal of Religion in Africa*, 26 (2), 1996. Halbuki, bu konuda çok ciddi çalışmalar yapan Güney Afrikalı tarihçi merhum Ahmed Davids, Güney Afrika'da İslami eğitimden bahsedeceksek Ebubekir Efendi'den önce ve sonra bir sınıflandırmadan bahsetmemiz gerekir demiştir. Bk. Achmat Davids, Hein Willemsse, Suleman Essop Dangor, *The Afrikaans of the Cape Muslims from 1815 to 1915*, 1st ed. Talatala Series, 3. Pretoria: Protea Book House 2011, s. 212.

²² Rochlin, S. A., "Aspects of Islam in Nineteenth-Century South Africa", *Bulletin of the School of Oriental Studies*, University of London 10 (1), 1939, s. 213-21.

²³ A.g.e., s. 174.

açılmasına müsaade edilmemesine rağmen yine Müslümanların yaşadığı mahalleye yakın Salt River semtinde Mowbray Mezarlığı adında yeni bir Müslüman mezarlığı açabilmeyi hükümete kabul ettirmişlerdi.²⁴

Bu tarihlerde Kimberley ve Natal şehirlerinde yeni bulunan altın ve elmas madenleri sebebiyle Cape Town gibi Güney Afrika'nın diğer şehirlerinden özellikle birincisine büyük bir göç gerçekleşmişti. Kısa sürede gelişen ve hızla nüfusu artan bu şehirdeki Malay ve Hintli Müslüman cemaatinin ihtiyacına binaen Ahmet Ataullah Bey de Kimberley'de kayınbabası Abdur Rahman ve onun kayınbiraderi Hacı Abdul Rahim'in medresesinde onlara yardım etmek amacıyla yanlarına gitmişti. 1886 yılında Hacı Abdul Rahim Dollie'nin Kimberley'deki ölüm kaydında Ahmet Ataullah Bey'in şahit olduğuna dair imzası, onun bazı yazarların iddia ettiğinden daha önce Kimberley'de bulunduğu delil teşkil eder.²⁵

Ahmet Ataullah Bey'in Kimberley'deki Faaliyetleri

Ahmet Ataullah Bey'in Güney Afrika'daki hayatının büyük bir bölümü onun Kimberley şehrinde kurduğu *Ottoman Imperial School* adıyla maruf okulunda geçmiştir. Ahmet Ataullah Bey, Cape Town'da babasından kalan okula benzer Kimberley'de bir İslam okulu açmıştır.²⁶ Aile yakınlarına kalan eski resimlerden, onun henüz 1887 yılında buradaki okulunda ilim öğretmekle meşgul olduğunu anlıyoruz.²⁷ Henüz 1887 yılı Şubat ayında Osmanlı Devleti'nin Londra Sefaretine gönderilen 180 yerli Müslümanın imzaladığı bir mektupta Ahmet Ataullah Bey'in bu şehirde muallim olarak vazifelendirilmesi isteniyordu.²⁸ Orada görevlendirilmesinin hemen akabinde Ahmet Ataullah Bey'in Sultan Abdülhamid'e yazdığı mektubunda memnuniyetini "tebaası olmakla gurur duyduğum ve çok memnun olduğum velinimetimiz, Padişahımız, Şerefli Efendimiz tarafından lutüf buyurulan ve hediye edilen rütbe ve payelerin değerlerinin ölçülemeyecek derecede büyük ve kıymetli olduğunu ve bu vesileyle teşekkür ve hürmetlerimin meşihat makamına bildirilmesini rica ederim" şeklinde ifade etmişti.²⁹ 1890 yılında Kimberley Müslümanları adına Şeyh Muhammed Ahmet Efendi'nin Musurus Paşa'ya gönderdiği mektupta Ahmet Ataullah Bey'in aynı zamanda Kimberley'de konsolosluk vazifesini ifa etmesinin önemi vurgulanmıştı. Mektuba verilen cevapta oradaki Osmanlı tebasından olan Ermeni, Arap ve Yahudilerin bir konsolosluk açacak kadar yekün teşkil etmediği ifade

²⁴ Davids, *The Mosques of Bo-Kaap...*, s. 178.

²⁵ Halim Gençoğlu, *Bree Sokağı*, Gruis Yayınları, İstanbul 2021, s. 65.

²⁶ *Cape Town Arşivi*, DOC 4/1/516 836 Mortgage Bond. Hesham Neamatollah Effendi, 1897.

²⁷ *The Cape Argus* Carşamba, Mart 9, 1898.

²⁸ *HR.TO.* 62/55.

²⁹ *HR.TO.* 64/1.

edilmiştir. Osmanlı Sicili Ahval Defterleri'nde ise daha sonraları icra etmiş olduğu şehbenderlik görevi dolayısıyla hakkında detaylı bilgilere tesadüf etmekteyiz. Bu belgelerin birisinde kısa tercüme-yi hali Ahmet Ataullah Bey hakkında tafsilatlı bilgi vermektedir.³⁰

“Babiali Memurini Mülkiye Komisyonu Sicili Ahval İdaresi

Ümit Burnu'nda Kimberley şehri mektebi Osmanlı muallimi Ataullah Efendi ulemadan müteveffa Hacı Bekir Efendi'nin mahdumudur. Emir Süleymanzadeler denmekle müteariftir. Bin iki yüz seksen bir sene-i hicriyesinde sene-i maliye Ümit Burnu'nda Cape şehrinde tevellüd eylediği nüfus tezkire-i Osmaniyesi sureti musaddakasında muharrerdir. Pederinden mukaddime-i ulumi diniyyeyi ve Mısır'da Camiulezher'de fikhi şerif ve Multeka el Ebhur'a kadar ders görüp, sene 1300 tarihli icazetname almış ve muahharan Ümit Burnu'nda Saint Alavisiet Brosers ve Mh Lechman Akademi nam mekteplerde İngiliz ve Flemenk lisanları üzere Ulumi Riyaziye ve Cografya ve Tarih ve Hesap ve Fenn-i Ziraat ve Felahat derslerini okuyup tasdikname almıştır. Tuhvetu'l İhvan (İslam) nam eseri derdesti tab olup Arapça, Türkçe, İngilizce ve Flemenkce tekellüm ve kitabet ve Urdu lisanıyla yalnız tekellüm eylediği tercüme-i hal varakasında münderictir.”³¹

Kısa özgeçmişinin bulunduğu bu belgede Ahmet Ataullah Bey'in aynı zamanda *Tuhvetu'l İslam* adlı bir eser kaleme almış olduğunu öğrenmekteyiz. Şu ana kadar yapmış olduğumuz araştırmalarımızda bu eserin bir nüshasına tesadüf etmiş değiliz. Ahmet Ataullah Bey'in Kimberley'de açmış olduğu okul faaliyetleri ile ilgili hem Osmanlı Arşivleri'nde hem de Cape Town Arşivleri'nde çok miktarda haber ve vesika mevcuttur.³² Bir Osmanlı arşiv kaydına göre 31 Ekim 1887 yılında Ahmet Ataullah Bey Kimberley şehrindeki Osmanlı Mektebine 2500 kuruş maaşla muallim olarak atanmıştı. Fakat Cape Town arşivindeki bir belgeden anlaşıldığına göre onun henüz 1886 yılında Kimberley'de olduğu anlaşılıyor. 1889 yılı Mayıs ayında ise Ahmet Ataullah Bey'in Osman-i ve Mecidi nişanıyla ödüllendirildiği görülmektedir.³³

“Bâb-i Âlî

³⁰ Y.PRK.TKM. 18/32.

³¹ Hariciye Nezareti 23 Kanuni Sani sene 1316.

³² Hariciye Nezareti, Tercüme Odası 14/10/1893 (Miladî) Hacı Mustafa Efendi'nin Cape Town Mektebi Muallimliği'ne tayini ve Kimberli Mektebi'nin hüsn-i idaresi için Müdür Ataullah Efendi'ye bazı tavsiyelerde bulunulması. Diğer bir vesika, Y.PRK.AZJ. 29/Z/1312 (Hicri) Güney Afrika'da Kimberley Mekteb-i Osmanî Müdürü Ahmed Ataullah'ın maaşının arttırılması talebi.

³³ HR.SAİD. Nu. 9/10 Ramazan Sene 1318 fi 10 Kanuni Sani sene 1315.

Nezâret-i Umûr-u Hâriciye Tercüme Odası Aded

Hâriciye Nezâreti'ne fi 9 Mayıs sene 90 tarihiyle Londra Sefâret-i Seniyyesi...

Dâire-i Sadâret

Amedî-i Dîvân-i Hümâyûn

Vilâdet-i bâhirü'l-meymenet-i hazreti pâdisâhî münâsebetiyle tebrîkât ve ihtirâmâtî hâvî Ümit Burnu'nda kâin Kimberley Şehri cemâ'at-i İslamiyyesi tarafından irsâl olunan mahzarın gönderildiğine dair Londra Sefâret-i Seniyyesi'nden vârid olan tahrîrât ve melfûfu tercemeleri manzûr-i âlî buyrulmak için Hâriciye Nezâret-i Celîlesi'nin tezkiresi ve mezkûr mahzarın aslıyla berâber arz ve takdim kılındı efendim.³⁴

Sadr-i azam

Kâmil

1887”

Ahmet Ataullah Bey, Kimberley'deki okulunda eğitiminin yanısıra Müslüman halkın sosyo-kültürel gelişimine kaydadeğer hizmetlerde bulundu.³⁵ Açmış olduğu Osmanlı okulunda yetişen öğrenciler ırkçı ve ayrımcı Güney Afrika yönetimine karşı bilinçli olarak mücadele etmeyi öğrendiler.³⁶ Bu ülkede çıkan dönemin gazetelerinde onun Kimberley ve Natal şehirlerinde Mahatma Gandi'yle buluşarak ülkenin ırkçı yasalarına karşı mücadele ettikleri anlaşılmaktadır.³⁷

Ataullah Bey aynı zamanda Güney Afrika tarihinde ilk defa harekesiz Arap harfleriyle Afrikansca yazı yazan kişidir. Onun Müslüman kimliğine hizmetlerine Cape Town'lı tarihçi Achmad Davids büyük yer vermiştir.³⁸ Ahmet Ataullah Bey'in Arap harfleriyle fakat Afrikansca kaleme aldığı bir mektubu günümüze kadar ulaşmıştır. Bu mektupta kendi hayat mücadelesinden ve geleceğe karşı fikir ve düşüncelerine yer vermiştir. Bu çok yönlü kişiliğiyle Ahmet Ataullah Bey Güney Afrika tarihinde kaydadeğer bir yere sahiptir.³⁹

³⁴ *Y.A.Hus.* 235/7 [29 May 1890]

³⁵ *DH.MKT* 2288/62 Hicri 1317 Saban 20 Ahmet Ataullah Ebubekir Efendizade (Kimberly Mekteb-i Osmani)

³⁶ Davids, *The Mosque of Bo-Kaap...*, s. 180.

³⁷ *Indian Opinion* “Hamidia Islamic Society” Durban, South Africa, August 1, 1908.

³⁸ Achmad Davids, *The Arabic Afrikaans of the Cape Muslims*, Pretoria 2011, s. 120.

³⁹ Orjinali Afrikansca olan mektup “Ek is bajang vir under” şeklinde başlamaktadır. Bu mektup Ataullah Bey'in misyonunu ve hayat görüşünü ortaya koymaktadır. “Ben diğer

Bu faaliyetleri yanı sıra Ahmet Ataullah Bey dünyanın bir çok ülkesini ziyaret ederek İngiltere'de Osmanlı Sefiri Musurus Paşa'yla ve Abdullah Quilliam ile görüşüp bu çalışmalarını Osmanlı hükümetine rapor etmiştir.⁴⁰

“Devletli Efendim Hazretleri,

Londra'ya vardığımda pederim merhum Ebubekir Efendi'nin talebelerinden Londra'da mukim Müslüman tüccarlardan ve Ümit Burnu ahalisinden Hacı Muhammed Doulie aracılığı ile Londra Müslümanlarının ileri gelenleri ile görüştüm. Her tarafta bir araya gelmek için teşkil edilen Encümeni İslam Cemiyetini de ziyaret ettim. İngilizler'in Ümit Burnu'ndaki Müslümanlara haksızlık ve zulümlerini anlatarak bir kat daha kalplerini galeyana getirdim. Ermeni meselesinin sırf İngilizler'in menfaatleri için çıkarıldığına tam bir kanaatle inandıklarını cemiyet mensupları bana bildirdiler. Geçen yıl Siloz adlı bir İngiliz'in Anadolu'yu dolaşarak Londra'ya dönüşünden sonra Ermeni meselesinin İngiliz kamuoyunda tartışılmaya başlandığını söyleyerek bu şahsın etkisiz hale getirilmesi gerektiğini belirtmektedirler. Bir haftaya kadar Liverpool ve Ümit Burnu tarafına hareket edeceğim.”⁴¹

Bu mektupta Ahmet Ataullah Bey'in son derece faal ve bilinçli bir diplomat gibi hareket ettiğini söylemek mümkündür. Mektubun bir diğer dikkat çeken tarafı ise onun o dönemde bile Ermeni meselesinden detaylarıyla haberdar olduğunun yanı sıra bu hususta dersaadete gerekli malumatı vermiş olmasıdır.

Ahmet Ataullah Bey'in Kimberley şehrindeki okulunda dikkat çeken en önemli faaliyetlerinden birisi yerli Müslümanların sıkıntılarını da Osmanlı Londra Sefareti aracılığıyla İstanbul hükümetine bildirmiş olmasıdır. Osmanlı arşivindeki yazışmalarından anlaşıldığına göre elmas madenlerinin Kimberley şehrini nasıl mağmur hale getirdiğini ve bu sebeple Avrupa'dan Güney Afrika'ya ne denli bir göçün olduğunu İstanbul'a bildirmişti. Ahmet Ataullah Bey'in o tarihlerde *Excalibur* gazetesinde Osmanlı Hilafeti üzerine kaleme aldığı yazıları da elimizdedir. Bu şehirde müdürlüğünü yaptığı Osmanlı okulunda Müslüman kadınlar bölümü açarak eşi Muhsine Hanım'ı orada müdüre olarak görevlendirmişti. Oradaki eski kuşak

insanları yani sizleri düşünmekteyim. Bugün öğrendim ki Peygamber Efendimiz de doğduğu topraklardan göç etmiş. Demek ki bu manada benim de Afrika'da kalmam artık doğru görünmüyor. Şimdi farklı bir politika izleyeceğim ve buradan gideceğim. Lakin çok daha güçlü olarak sizin için geri döneceğim. Şu anda 29 yaşındayım. Tüm bunları çok kısa zamanda yerine getireceğim. Cape Town'da değil lakin Batavia ve Java'da yapacaklarım var. Umarım başarılı olurum.” Bk. Achmad Davids, *The Afrikaans Literature of the Cape Muslims, 1845-1915*, Pretoria 2011, s. 95.

⁴⁰ *Y.A Hus. 235-73; HR.TO. 64-45.*

⁴¹ *Y.PRK.TKM. 18/32.*

Müslümanlar halen Ahmet Ataullah Bey'in faaliyetleri hakkında dedelerinden duydukları önemli tarihi hikayeleri anlatırlar. Cape Town arşivindeki bir belgeye göre Hindistanlı Müslümanların teşkil ettiği Johannesburg şehrindeki Hamidiye İslam Cemiyetinin faaliyetlerinde Ataullah Bey'in kaydadeğer çalışmalarını görmek mümkündür.⁴²

Ahmet Ataullah Bey Cape Town Sömürge Parlamentosunda

Türk arşivlerindeki yazışmalarda Ahmet Ataullah Bey hakkında daha çok Kimberley şehrindeki Osmanlı Mektebi ile Singapur'daki başkonsolosluğu dönemindeki faaliyetlerine değinilmiş olsa da Güney Afrika arşiv ve eski gazeteleri onun Cape Town'daki siyasi münasebetlerine ayrıntılarıyla yer verir. Hakikaten 1893 yılı Güney Afrika, Zimbabve ve Mozambik'de yayınlanan İngilizce, Afrikansca ve Isixhosa dilindeki gazeteler onun Cape Town sömürge meclisine adaylığını büyük bir itinayla takip etmişti. Hatta İngiltere'de Şeyh Abdullah Quilliam tarafından çıkarılan *The Crescent and Star* gazetesi onun Cape sömürge Parlamentosundaki adaylığını müjdeyle duyurmuştu.⁴³

Hakikaten Ahmet Ataullah Bey'in Güney Afrika'daki mücadelesi bir çok açıdan ehemmiyet taşır. Bu hususta elimizdeki en mühim kaynaklar yerel gazetelerde onun Güney Afrika'daki mücadelesinde verdiği demokrasi savaşını detaylarıyla ortaya koymaktadır. 1983 tarihli bir gazete haberinde Ataullah Bey ile ilgili çok kaydadeğer bilgiler yer almaktadır.

“Cape Town'da bir Müslüman Aday

Ahmed Ataullah Efendi, Kimberley'de Osmanlı Devleti tarafından görevlendirilen bir öğretmen olup, genel seçimlerde Müslümanları temsil etmek için aday olmuştur. Ahmed Bey merhum Ebubekir Efendi'nin oğlu olmakla beraber bilindiği üzere Ebubekir Efendi 1861 yılında Osmanlı Hükümeti tarafından Cape Town'daki Müslüman guruplar arasındaki sürtüşmeyi gidermek için Ümit Burnu'na gönderilen bir İslam profesörüdür. Ebubekir Efendi Ümit Burnu'na gelince ailesi Hristiyan olan bir Müslüman hanımefendiyle evlendi ki işte bu evlilikten vekil adayımız Ahmed Bey doğdu. Eğitilmiş bir kişi olup birkaç dili iyi derecede konuşur. Kahire, Mekke ve İstanbul'da tahsil görmüş olup, daha sonra Kimberley'de açılan İslam okulunun başına geçmiştir. Kayınbiraderi Abdullah Abdurrahman da Tıp tahsili için İngiltere'de Glasgow Üniversitesin'de ihtisas yapmaktadır. Cape Argus gazetesi Sayın Ahmet Bey'le bir kısa röportaj yaptı ve bu görüşmede Ahmet Bey'in şu anda dahi 900'dan fazla destekleyicisi olduğu belirtildi.

⁴² *Cape Town Milli Arşivi*; Letter from Governor to Earl of Kimberley, GH 23/37 (3); GH 1/413 no.171). 1.4.1881

⁴³ Geaves Ron, *Islam in Victorian Britain: The Life and Times of Abdullah Quilliam*, Markfield, Leicestershire: Kube Publishing 2010, s. 157.

Bu kişilerin hepsi size oy verecekler mi?

800 kişi kesin bellidir. Şimdiden tüm imamları ve evleri tek tek gezip gördüm.

Herhangi bir Avrupalı'dan (Beyaz) oy için söz aldınız mı?

Evet aldım, en az 20 Hristiyan aile de beni destekleyecekler.

Bu kişilerden toplumda kaydadeğer pozisyonda olan var mı ?

Elbette, her biri gayet münevver kişiler lakin isimlerini burada veremem.

Meclise girmek için esas gayeniz nedir?

Mecliste kendimizi temsil etmeyi arzulamaktayız, hepsi bu.!

Politikanız nedir tam olarak?

Bunu söylemek şu an için çok erken, Müslüman toplumu olarak günümüz hükümetinde bir mevkiye sahip olmalıyız.

Herhangi bir halk konuşması yaptınız mı?

Henüz değil, fakat bir özel toplantı yapmış bulunmaktayım, bu vesileyle Müslüman topluluğunu bilgilendirdim.”⁴⁴

Ahmet Ataullah Bey, Güney Afrika tarihinde Cape Town Parlamentosuna giren ilk Müslüman politikacıdır.⁴⁵ Onun Güney Afrika'daki demokrasi mücadelesi dönemin yerel gazetelerinde defalarca yer almıştı⁴⁶. Mesela bu yerel gazetelerin birisinde onun adaylığı alaycı bir dille tenkit ediliyordu. İngiliz kökenli sömürgeci yayınlardan *The Natal News* gazetesinin yaptığı haberdeki açıklama, sadece onu tenkit etmekten ibaret olmayıp Avrupalıların kendinden olmayanlara karşı tuttukları tavrı ortaya koymaktadır.⁴⁷

“Biz Malayların (Müslümanlar) haklarını savunmalarına karşı değiliz. Hatta onların haklarını temsilen Ahmet Ataullah Efendi'ye de bir itirazımız yok. Fakat bu yerli halkın Cape Town yasama konsülü nazarında ne haklara sahip olduğunu hatırlamaları gerekir. Bunların şüphesiz sınıflandırılmış oldukları kategori sadece Kafirs, Fingous, Basutos, Hottentots, Bechuanas ve bu ülkenin diğer ikinci sınıf benzer yerlileridir. Bu sebeple Ahmet Ataullah Efendi'nin Cape Town Parlamentosuna girme teşebbüsü bize daha çok haddini bilmezlik olarak geliyor.”

⁴⁴ *Cape Argus*, 18 Ocak 1893, s. 9.

⁴⁵ A.g.y., s. 175.

⁴⁶ *Cape Argus* 4 Mayıs 1903, “Moslem Honours”, s. 3, Cape Town.

⁴⁷ Hollandalı yazar Cornellisen'in 2013 yılında kaleme aldığı bir makalede 19. yüzyılda Osmanlı-Güney Afrika münasebetlerini izah ederken Güney Afrika'yı bir Osmanlı kolonisi gibi tanıtmayı tenakuzlarla dolu bir çalışmadır. Bk. M. Cornelissen, “South Africa: An Ottoman Colony?”, *International Review of Turkish Studies*, volume 3, Issue 2, Summer 2013, s. 64-86.

Bu şartlar altında ve Müslümanların ikinci sınıf vatandaş sayıldığı bir toplumda Ahmet Ataullah Bey, esasında Güney Afrika'daki tüm ezilmiş hakların sesi olarak Cape Town meclisinde kendine bir yer arıyordu. Fakat dönemin ırkçı politikaları nedeniyle bir Müslümanın parlamentoda olmasını hazmedemeyen İngiliz sömürge hükümeti mensupları, Müslümanların hatta bir takım Avrupa kökenli kesimin dahi oyunu alan Ahmet Ataullah Bey'in Cape Town Parlamentosu'ndan safdışı edilmesi için elinden geleni yaptılar.⁴⁸ Özellikle Cecil John Rhodes⁴⁹ Sauner ve Hofmeyer⁵⁰ Ahmet Ataullah Bey'i parlamentodan atmak için her türlü politik oyunu denemişlerdi. Bir seferinde Cape sömürge meclisine girerken bu İngiliz politikacılardan birisinin Ahmet Ataullah Bey'in Osmanlı fesini kastederek alaycı bir şekilde “şapkanı çıkar da öyle içeriye gir” dediği bilinir ki bu o dönemdeki Osmanlı Devleti'ne karşı olan klasik Batılı tutumun bir göstergesi olarak anlaşılabilir.⁵¹ Dönemin yerel gazete haberlerinde 1893 yılında onun “gulyabani” gibi resmedilmiş olması Cape Sömürge Hükümeti'nin Müslüman bir adaya olan yaklaşımını ortaya koymaktadır.⁵²

Ahmet Ataullah Bey'in on dokuzuncu yüzyıl Güney Afrika'sında nasıl bir toplumda demokrasi mücadelesi verdiğini izah etmek açısından Cape Town arşivinde bulunan iki belgeyi izah etmekte fayda vardır. Birinci belge, Güney Afrika arşivindeki bir yazışmada Osmanlı vatandaşı Farah asıllı Suriyeli bir Hristiyan'ın diğer Müslüman Osmanlılarla bir tutulmayıp dininden ötürü “Avrupalılar gibi sınıflandırılmalıdır” şeklindeki kayıttır.⁵³ Bu resmi kayıt sadece ırka ve ten rengine göre değil, dine dayalı bir ayrımcılığın olduğunu da ortaya koyar. İkinci belge ise Ahmet Ataullah Bey'in yeni doğan oğlunu nüfusa kaydettirirken onu Malay diye sınıflandırılmasına dair dönemin gazetesine yansıyan haberdır.⁵⁴ Öte yandan aynı tarihlerde Cecil John Rhodes'un Ankara geçisi için İstanbul'da Sultan Abdülhamid'le görüşmesindeki ırkçı sözleridir. Bu görüşmeyi aktaran İngiliz amiral Woods Paşa'nın hatıralarındaki bölüm son derece önemlidir. Woods Paşa, Cecil Rhodes'u siyaset bilmez birisi olarak tanımlamaktadır.

⁴⁸ *Cape Argus* 39 Ocak 1893.

⁴⁹ *The Times*, "Death of Mr. Rhodes", 27 March 1902, s. 7.

⁵⁰ J. H. Hofmeyer & F.W. Reitz, *The life of Jan Hendrik Hofmeyer*, (Onze Jan), Cape Town, Van de Sandt de Villiers 1913, s. 19.

⁵¹ Cape Town yerel gazetesine yansıyan bu olayda İngilizce 'Take off your hat' serzenişine karşı Ataullah Bey'in hiç oralı bile olmadan işine devam ettiği ve zorlu bir rakip olduğu ifade edilmektedir. Bk. *Cape Times* "Muslim Candidate" Cape Town. 23 Ocak 1894, s. 3.

⁵² *The Cape Register*, "the bogie man" Cape Town. 28.01.1893. s. 5.

⁵³ *Questions Affecting Coloured and Native Races*, 1911, African South, confidential correspondences, no, 970.

⁵⁴ *Cape Times*, 21 May 1894, "What is Malay". s. 3. Güney Afrika.

“Cecil Rhodes İstanbul'a geldiğinde benle karşılaştı. Sultan'la buluşmak için birkaç aydır cevap bekliyordu. Groote Schoor parkında yetiştirmek için Sultan'dan Ankara keçisi istemişti. Fakat Ankara keçisinin satışı yasaktı. Tercüman olarak görüşmede bizzat bulundum. Sultan'a dönerek: “Yazık oldu buraya kadar geldiğime, halbuki almak için çok beklemiştim. Neden anlamadım. Benden önce bir çobana, Cohor Sultanı Malay Müslüman bir meleze hem de hediye etmişsiniz. Biliyor musunuz o melez adam benim ülkemde çizmelerimi temizler” Üzümlere söylemeliyim ki Rhodes yüksek makamlarda konuşabilecek bir diplomasi adamı değil.”⁵⁵

Woods Paşa'nın hatıralarında paylaştığı bu paragrafta Cecil John Rhodes'un ne denli ırkçı olduğu açıkça anlaşılıyor. Sultan Abdülhamid'in Cohor Sultanına hediye ettiği Ankara keçisi Cecil John Rhodes'a parayla bile vermemesinin nedeni aslında biraz da budur. Cecil Rhodes'un işte bu tavrı Güney Afrika'da Osmanlı Devleti'ni temsil eden Ahmet Ataullah Bey'e karşı da aynı şekilde hasmane bir şekilde tezahür etmişti. Onun Cape Town meclisine girmeye hak kazanmasına rağmen tutunamamasının sebebi yine bu sömürgecilerin Müslümanlara karşı takındığı bu düşmanca tavrıdan ileri geliyordu.⁵⁶

İngiliz sömürge hükümeti üyeleri ilk olarak Cape Town asıllı olmayanlar parlamentoda Cape Town halkını temsil edemez şartını tartıştılar, lakin sonradan aralarındaki İngiliz vekillerden birisi olan meşhur sömürgeci Cecil John Rhodes'un aslen İngiltere doğumlu olması nedeniyle bu fikirlerini değiştirip tamamen ırkçı bir yaklaşımla '*beyaz olmayanlar parlamentoda temsil etme hakkına sahip değildirler*' şeklinde bir yasa tasarısı getirdiler.⁵⁷ Ahmet Ataullah Bey, Cape Town asıllı bir anneden doğmuştu. Esasında annesi Rukiye Hanım köken olarak Avrupalı olduğu halde Müslümanlığı kabul ettiği için diğer Müslümanlar gibi ikinci sınıf muamelesi görmekteydi. Yine babasının bir Osmanlı münevveri olmasına rağmen 1880 yılında vefatında Ebubekir Efendi'nin ölüm kaydına *Malay Priest* kaydı düşmüş olmaları sömürgecilerin tüm Müslümanlara bakış açısını ortaya koyuyordu. Bu vesileyle Ahmet Ataullah Bey de Güney Afrika'da beyaz (Avrupalı) sayılmamaktaydı. Tüm çabalarına rağmen Cape Parlamentosu'nda tutunamayan Ahmet Ataullah Bey kendisini o zamana kadar destekleyen halka bir teşekkür konuşması yapmıştı.

“Güney Afrika tarihinde ilk defa Avrupalı olmayan bir vekil adayı bu parlamentoda yer aldı. Nihayetinde beni bir yolunu bulup elemine

⁵⁵ Henry F. Woods, *Spunyarn from the Strands of a Sailor's Life Afloat and Ashore: Forty-Seven Years Under the Ensigns of Great Britain and Turkey*, London: Hutchinson 1924, s. 101.

⁵⁶ Muhammad Adhikari, “Coloured Identity and the Politics of Coloured Education: The Origin of the Teachers' League of South Africa”, *The International Journal of African Historical Studies*, Boston University African Studies Center, vol. 27, No. 1, 1994, s. 103.

⁵⁷ Davids, *The Mosques of Bo-Kaap*, s. 176.

ettiler ve bunun üzüntüsünü taşıyorum. Fakat önümüzdeki genel seçimlerde çok daha tecrübeli ve güçlü bir politikacı olarak mücadele edeceğim. Bu kutsal savaşımla onurla sürdüreceğim. Bana göstermiş olduğunuz samimi desteğiniz için size minnettarım. Bu mücadelede ben birşey kaybetmedim, lakin siz Müslüman kardeşlerimin güvenini kazandım. Herkese yürekten teşekkür ederim.”⁵⁸

Bu sözleriyle Ahmet Ataullah Bey bir taraftan demokrasi yolundaki mücadelesini özetlerken diğer yandan hüznü bir veda konuşması yapmıştı. Güney Afrika'nın on bir resmi dilinden birisi kabul edilen Isixhosa dilinde 1893 yılında çıkan gazetelerin onun Cape Koloni Parlamentosuna girmek için gayretlerini haber etmiş olması, onun siyahi yerlilere de bir umut ışığı olduğunu ortaya koyar. Bu cephesiyle Ahmet Ataullah Bey, Güney Afrika tarihinde derin izler bırakmış bir şahsiyettir. Güney Afrikalı tarihçi Ahmed Davids onun için “Cape Town Parlamentosu'nda siyahileri temsil eden Güney Afrika tarihindeki ilk siyaset adamı Ahmet Ataullah Bey'dir” demişti.⁵⁹ Bundan sonraki yıllarını Singapur'daki başkonsolosluğuna kadar Güney Afrika, Türkiye, İngiltere, Mısır, Hindistan ve daha birçok ülkedeki İslam Ulemasını ziyaret etmekle geçiren Ahmet Ataullah Bey, birkaç dile vakıf dünya çapında bilinen bir siyaset adamı olarak tanınıyordu.⁶⁰

Singapur Başkonsolosluğu

Ahmet Ataullah Bey Güney Afrika'daki eğitim faaliyetleri sırasında Sultan Abdulhamid Han'ın dikkatini çeker ve Singapur Osmanlı başşehbenderliğine atanarak Cape Town'dan ayrılır. Ahmet Ataullah Bey'in Cape Town'daki politik mücadelelerine yeğeni Doktor Abdullah Abdurrahman kaldığı yerden devam etti. Ahmet Ataullah Bey 1901 yılında yeni görevi belli olmuştur. Singapur'a Osmanlı başşehbenderi olarak atanır Singapur'a gelişi halk arasında büyük ilgiyle karşılanır ve gazetelerde günlerce manşet olur.⁶¹ Buradaki Müslüman halkın meseleleriyle birebir ilgilenen ve her türlü davetlerine katılan

⁵⁸ *Cape Argus* 30 Ocak 1894, s. 3.

⁵⁹ Davids, Willemse, Dangor, *a.g.e.*, s. 54.

⁶⁰ Yazar Tayob bir çalışmasında Ahmet Ataullah Bey'i başka bir Osmanlı münevveri Şeyh Ahmet Efendi ile karıştırarak büyük bir tenakuza düşmüştür. Kitabında “Ahmet Ataullah babasının aksine Güney Afrika İslam toplumuna hizmet edeceğine 1904 yılında Pretoria camiindeki baş imamlığı sırasında birçok ihtilafa sebebiyet vermiştir” şeklindeki ifadeleri tamamen yanlıştır. Zira Ahmet Ataullah Bey, Güney Afrika'da hiçbir zaman cami imamlığı yapmadığı gibi 1900 yılının başında İstanbul'a yerleşmiş ve 1903 yılında Singapur'da vefat etmiştir. Abdulkader Tayob, *Islamic Resurgence in South Africa*, Cape Town, Uct Press. 1995, s. 64, 101. Şeyh Ahmet Efendi ise daha uzun yıllar yaşamış ve hatta kurtuluş savaşı yıllarında İstanbul'a gönderdiği bir mektupta Mustafa Kemal Paşa ve ordusuna dua etmiştir. Bk. Gençoğlu, *a.g.e.*, s. 178.

⁶¹ *The Straits Times*, 25 Ekim 1901, s. 2.

Ahmet Ataullah Bey yerli halk tarafından Osmanlı Devleti'nin gönderdiği bir kurtarıcısı olarak görülür.⁶² Şehbenderlik vasifesinden hemen önce Kolombo'da Hamidiye Okulunu açmış olması onun Osmanlı Hilafeti adına bölgede etkin bir siyaset izlediğini ortaya koyar.⁶³

Ahmet Ataullah Bey ve faaliyetleri sadece Osmanlı devleti için değil Java'da, Singapur'da, Batavia'da ve Güney Afrika'da Müslüman toplumu için tarihi önem taşır. Genç yaşına rağmen Singapur'da kısa sürede fevkelade bir şöhrete sahip olması yanında Ahmet Ataullah Bey'in faaliyetleri aynı zamanda yerli yabancı basının ilgisini çekmiştir.⁶⁴ Bu aktif kişiliğiyle Ahmet Ataullah Bey Hilafet'in gücünden rahatsız olan İngiliz hükümetinin dikkatini celbettiği malumdur. Be vesileyle ölümü ile ilgili vakanın bir suikast olduğu üzerine bazı yazarların beyanları da gayet yerindedir.⁶⁵

Gazete haberine göre, 1903 yılında katıldığı bir davetin çıkışında at arabasıyla evine giderken atın ürkmesiyle daha kötü bir sonuç doğurmaması için at arabasından atlayarak başından yaralanır.⁶⁶ Bu kazada genç yaşında hayatını kaybeden Ahmet Ataullah Bey büyük bir törenle toprağa verilir.⁶⁷ Cenaze töreninde Cohor Sultanı Klantan Sultanı, Negri Sembilan Sultanı, Salangor Sultanı, Pohang Sultanı, Pehric Mihracesi hazır bulunmuştu.⁶⁸

“Atabe-i Ulyayı Şehriyari Cohor Hakimi İbrahim Han Tarafından
Takdim Kılınan Telgrafname

Devlet-i Aliyyeleri Bassehbenderi Ahmet Ataullah Beyi'n bu sabah Singapur'da araba kazasına uğrayarak vefat ettiği kemal-i teessüfle arz ve isar kılınır. Hak-i pay-i hazreti sehriyarileriyle hükümeti seniyelerine acizleri ve tebeam pek samimi bir suretde beyan-ı taziyet ederiz.”⁶⁹

Cohor Hakimi, İbrahim

Ahmet Ataullah Bey'in kıymetli ve verimli çalışmaları genç yaşta ölümüyle son buldu. Bir hizmet adamı olarak, babası Ebubekir Efendi gibi

⁶² *The Strait Times*, “Sultan of Turkey's Birthday”, 18 November 1902, s. 5.

⁶³ Mim Kema Öke, *Hilafet Hareketleri*. İstanbul: İrfan Yayıncılık, 2005. s. 121.

⁶⁴ Antony Reid, “Nineteenth Century Pan-Islam in Indonesia and Malaysia”, *The Journal of Asian Studies*, vol. 26, No. 2, 1967, s. 7.

⁶⁵ Uçar, *a.g.e.*, s. 343, 344.

⁶⁶ *The Straits Times*, 25 Ekim 1901, s. 2

⁶⁷ *Cape Argus* 4 May 1903, “Moslem Honours”, Başka bir Osmanlı konsolosunun Güney Afrika'da ölümüyle ilgili bk. Halim Gençoğlu, “Birinci Dünya Savaşında Güney Afrikada Osmanlılar”, *Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı. Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, 100. yıl özel sayısı, S. 25, 2015, s. 188.

⁶⁸ *Hayat*, “Güney Afrika Birliği” 13 Temmuz, 1961, No: 29, s. 11.

⁶⁹ Y.PRK.NMH. 9-44.

Allah yolunda, ezilen ve hakkı yenen Müslüman halkın çıkarlarını gözetmek için gayret ederken genç yaşta vefat etti.⁷⁰ Allah yolunda şehit olan Ahmet Ataullah Bey Güney Afrika Müslüman toplumunda saygı duyulan ve unutulmayan bir sima olarak halen anılmaktadır.⁷¹

Evliliği

Ataullah Bey Güney Afrika'nın köklü bir ailesine mensup olan Abdulrauf Abdurrahman'ın kızı Muhsine Hahım'la takriben 1886 yılında evlenmişti. Bu evlilikten ikisi kız olmak üzere dört çocuğu olmuştu. Bunlara Mehmet Fuat, Ebubekir Rüşdi, Hatice ve Hayrun Nisa isimlerini koydu.⁷² İki erkek kardeş Mehmet Fuat ve kardeşi Ebubekir Rüşdi, Abdulhamid Han'ın emriyle düzenlenen bir düğün tertip ettirilerek sünnet ettirilmişlerdir.⁷³ Osmanlı arşiv dökümanlarından anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı Hükümetinin Ahmet Ataullah Bey'in ölümünden sonra da çocuklarına sahip çıkıldığı görülmektedir.⁷⁴ Bir arşiv vesikasında, Ümit Burnu'ndaki Mekteb-i Osmani'nin Müdürü Ataullah Efendi'nin oğullarından Mehmet Fuad Efendi'nin parasız olarak Mekteb-i Sultani'ye kabul edildiği, küçük oğlu Ebubekir Rüşdi Efendi'nin de yaşı geldiğinde aynı okula kaydedileceği, kızı Hatice Hanım'ın ise Kız Sanayi Mektebi'ne yatılı olarak kabulü için mektep müdüriyetine yazılması gerektiği ile ilgili yazılı talimat Ataullah Bey'in çocuklarının akibeti ile ilgili kayda değer malumat vermektedir.⁷⁵

Ahmet Ataullah Bey'in ölümünden sonra bir süre İstanbul'da ve akabinde İngiltere'ye taşınan eşi Muhsine Hanım çocuklarının eğitimleriyle meşgul olmuştur. Hindistanlı Professor Muhamed Khan hatıralarında Muhsine Hanım'ın çocukları ile birlikte Londra'daki 38 numarada bir evde yaşadığını büyük oğlu Fuat Ataullah ile ahablık edip Osmanlı Devleti'nin akibeti üzerine pek çok kez sohbet ettiğini yazmaktadır.⁷⁶ Fuat Ataullah 1942 yılında bir Türkçe İngilizce sözlük kaleme almıştır ki Mustafa Kemal Atatürk'e ithaf ettiği bu çalışma aynı zamanda bir Türk ilim adamı tarafından kaleme alınan sahasındaki ilk kitap olup, İngilizce konuşan

⁷⁰ Ataullah Beyin Singapurda'ki mezarı için bk. http://www.mfa.gov.tr/site_media/html/singapur_v1_en.pdf, 21/12/2019 tarihinde erişildi.

⁷¹ Davids, *The Afrikaans Literature...*, s. 95. Ayrıca Bk. Taner Seben, *Singapur'daki ilk temsilciliklerimiz ve Başkonsolos Ahmet Ataullah Efendi*, Ankara 2018, s. 6.

⁷² Ahmet Effendi ve çocuklarına ait bir forograf için bk. <https://atom.lib.uct.ac.za/index.php/za-uct-bc-s-bcs646>, 21/12/2019 tarihinde erişildi.

⁷³ Halim Gençoğlu. *Erzurum'un Efendisi Ümit Burnunda*, Erzurum 2019, s. 30.

⁷⁴ *MF.MKT. 439* No:35, 11/Za/1316 (Hicrî).

⁷⁵ Maarif Vekaleti Mektubat, 11/Za/1316 (Hicrî) 439/35

⁷⁶ Abdur Rahman Khan, A. R. C. S., B. Sc. *My Life and Experiences*, Osmania University College, Research Associate, Institute of Meteoritics, University of New Mexico, U.S.A. President, The Hyderabad Academy, Rtgumpet, Deccan 1951, s. 36-44.

toplum için yazılmış olan Türkçe öğretim metodudur.⁷⁷ Bu eser halen Londra Üniversitesi'nde kaynak eser olarak okutulmaktadır. Mehmet Fuat Ataullah'ın 1939 yılında Türk vatandaşlığından çıkarılmış olması üzücü olduğu kadar mantiken izah edilemeyecek kadar talihsiz bir olaydır. Cumhurbaşkanlığı arşivinde bulunan bir belgede onun İngiltere vatandaşlığına geçtiği ve İngiltere hesabına ajanlık yaptığı bilgisi mevcuttur. Fakat aile yakınlarının beyanatları Mehmet Fuat'ın Türkçü ve Atatürkçü olduğu sebebiyle İnönü döneminde bir bahaneyle vatandaşlıktan çıkarıldığı yönündedir. Çanakkale cephesinde savaşan Mehmet Fuat Ataullah ömrünün sonuna kadar İngiltere ve Güney Afrika'da Türk tarihi ve Türk dili üzerine seminerler vermişti. Vefatı özellikle Güney Afrika Müslüman camiası tarafından üzüntüyle karşılanmış ve gazetelere haber olmuştu.⁷⁸

Küçük kardeşi Ebubekir Rüşdi Ataullah da babalarının Singapur'da genç yaşta ölümüyle eğitim için Londra'ya taşınan ailenin dört çocuğundan birisiydi. Birinci Dünya Savaşı'nda erkek çocuklardan Fuat Ataullah ve Rüşdi Ataullah İngiltere'deki eğitimlerine ara vererek gönüllü olarak Osmanlı ordusuna katılmışlardı. 1913 yılında Güney Afrika'da yayımlanan bir haberde, Erzurumlu Müderris Ebubekir Efendi'nin Londra'da pilotluk eğitimi gören torunu Rüştü Ataullah Bey, Cape Town'a gelmiş ve ilk Müslüman pilot olarak haber edilmişti.⁷⁹ Gazeteye röportaj veren Rüşdi Bey, Cihan Harbi sebebiyle İstanbul'a gidip Osmanlı ordusunda savaşacağını beyan etmişti.⁸⁰ Hakikaten Osmanlı belgelerine göre Yemen cephesinde Ümit Burnulu künyesiyle savaşmış olan Rüşdi Bey, çok iyi derecede İngilizce bildiği için Lawrence'e karşı istihbarat dairesinde tutulmuştu.⁸¹

⁷⁷ Ahmet Fuad Ataullah, *Turkish Self Taught in Latin characters, By the natural method with the English Phonetic Pronunciation*, London 1942, s. 84.

⁷⁸ *Muslim Views*, "Fuat Ataullah Effendi" by Dr Muhammad Ajam, South Africa 1972, s. 11.

⁷⁹ Halim Gençoğlu, "The First Coloured Aviator in South Africa: Abu Bakr Rushdu Atala" *Bulletin of the National Library of South Africa*, vol. 74, no 1, June 2020. Ayr. Bk. <https://www.news.uct.ac.za/article/-2020-07-24-rushdu-atala-south-africas-first-aviator-of-colour>, 04.08.2020 tarihinde erişildi.

⁸⁰ *Türkiye Notları*, Milli Mücadelemiz ve Türkçülük "Türkçülüğü Afrika'da yaşatan iki Osmanlı Fuat ve Rüştü Ataullahzadeler" (Halim Gençoğlu) Eylül 2019. Sayı,7.

⁸¹ 1975 yılında vefat eden Ebubekir Rüştü Atala, Westbury Hıristiyan mezarlığının bir köşesinde bir kaç Müslümanın bulunduğu köşede yatıyor. Bakımsız halde bulunan Birinci Dünya Savaşı gazisi Ebubekir Rüştü Atala'nın pek mütevazı görünen mezar taşına, kendisinden sonra vefat eden ve eşinin yazdığı anlaşılan 'sevgili eşim Ray Rüştü Atala' yazısı kazanmış. Oğlu Ahmet Kemal Bey'in hayattaki son isteği Türk vatandaşlığı alıp Türkiye'ye bir Türk gibi gidebilmektir. Türkiye'ye hiç gidemediği halde her daim Türk olmaktan gurur duyan Ahmet Kemal Bey, Güney Afrika'daki evinde babasından kalan hatıralarla yaşıyor. Mezarı tarafımızdan onarılıp 14 Ekim 2019 tarihinde aile yakınlarının da iştirak ettiği bir törenle anılmıştır. Bk. <https://haberlutfen.com/suriyede-savasan-guney-afrikali-osmanli-pilotunun-mezari-onarildi/>, 21/12/2019 tarihinde erişildi.

Havva Hayrunnisa Hanım Londra'daki tıp tahsilinden sonra Türkiye'ye dönmüş ve Türkiye'nin ilk kadın doktorlarından birisi olmuştur.⁸² Daha sonra Güney Afrika'ya taşınarak vefatına kadar orada yaşayan Havva Hayrünnisa Hanım, Johannesburg şehrinde açmış olduğu muayenehanesinde hizmet etmiştir. Halen hayatta olan yeğeni Ahmet Kemal Atala'nın bize aktardığına göre 1950li yıllarda Güney Afrika'nın en meşhur kadın doğum uzmanı olan halası Havva Hayrünnisa Hanım, özel uçakla alınıp Mısır'ın hanedan ailelerine doğum yaptırdığı biliniyordu.⁸³

Diğer kızı Hatice Hanım ise Hindistanlı tüccar ve siyaset adamı olan Yakup Hasan'la evlenerek Karacı'ye yerleşti. Güney Afrika'nın yerel gazetelerinden *Indian Opinion*'da 1921 yılında yayınlanan bir haberde Yakup Hasan'ın Mahatma Gandhi ile buluştuğu ve Durban şehrinde Güney Afrika anayasasında Hintli göçmenlerin yasal hakları üzerine toplandığı kaydedilmişti.⁸⁴ Eşi Hatice Hanım, Karacı'nın ilk kadın hakimi olarak tarihe geçti.⁸⁵ Güney Afrika Milli Arşivlerinde bulunan bir belgeye göre Ahmet Ataullah Bey'in eşi Muhsine Hanım 1942 yılında Güney Afrika'da vefat etmiştir.⁸⁶

Sonuç

Emcedizade Ahmet Ataullah Bey ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Afrika'daki Panislamizm siyasetinin belki en muteber

⁸² Nuran Yıldırım, "Dünya'da ve Türkiye'de ilk kadın hekimler ve kadınların hekim olma Mücadelesi", *Toplumsal Tarih*, S. 147, Mart 2006, s. 55.

⁸³ Halim Gençoğlu, "Two Forgotten Medical Doctors: Mohammed Shukri and Havva Khayrunnisa Effendi", *Bulletin of the National Library of South Africa*, Cape Town 2015, 69 (1).

⁸⁴ Efendizadelerin Cape Town'da yaşayan bir başka ferdi Ahmet Şakir Bey, 1938 yılında Mustafa Kemal Atatürk vefat edince Cape Town'da Sultan Abdülhamid'in ismini taşıyan Hamidiye Caminde onun ruhuna mevlit okutmuştu. Hintli ve Malay müslümanlarla toplanan Osmanlı kökenli aileler, ayrıca Mustafa Kemal Atatürk için bir anma töreni yapmışlardı. Ahmet Şakir aynı zamanda Londra'daki sefirimiz Fethi Okyar'a mektup yoluyla üzüntülerini bildirmişti. Fethi Okyar ise cevabında Cape Town Türk topluluğunun mektubundan memnuniyet duyduğunu belirtmiş ve Atatürk'ün ölümünün tüm mazlum milletleri yasa boğduğunu ifade etmişti. Tüm bu gelişmelerden dolayı İngiltere halen bir sömürge gibi müdahale ettiği Güney Afrika Hükümetine bir nota göndererek Atatürk'ün vefatından dolayı Güney Afrika'daki bayrakların yarıya çekilmesini iletmişti. Atatürk'ün kurtuluş mücadelesi Mahatma Gandhi'nin Hindistan'ın kurtuluşu için bir ilham kaynağı olmuş, onun konuşmalarına yansımıştı. Güney Afrika'daki Hintli Müslümanlar da Mustafa Kemal'in ideal bir devlet adamı olduğunu ifade etmiş, bu konuyu gazetelerde yazmışlardı. Öyle ki Güney Afrika'da vefat eden zengin bir Hintli Müslüman 1941 yılında hayır işlerinde harcanması için mirasının Türkiye Cumhuriyetine bırakmıştı. Gençoğlu, "...Güney Afrikada Osmanlılar", s. 188.

⁸⁵ Bize İran ve İskoçya'dan ulaşan bazı torunlarının ne yazık ki aile hakkında fazla bilgileri olmadığını söylediler. Ona rağmen ailenin o kolunun devam ettiğinden eminiz. Diğer kardeşlerin torunları ise İngiltere ve Güney Afrika'da yaşamaktadır.

⁸⁶ *National Archives of South Africa*, MOOC 6/9/10239 87054 Bey, Gacilla Mohsena Attaoullah. Nee Abdurahman. Estate Papers. 19.

müessesilerinden birisiydi. Onun Osmanlı Devleti adına Sahra-altı Afrika'da yaptığı faaliyetleri yanında yerel gazetelere Osmanlı Hilafet müessesesinin önemi hakkında yazdığı makaleleri üstlendiği bu misyonun en müşahhas delilidir. Bu sebeple Ahmet Ataullah Bey'in Güney Afrika'da ve akabinde Türkiye ve Singapur'daki faaliyetleri müstakil bir kitap çalışmasının konusu olacak kadar önemlidir.

Güney Afrika'da Müslüman halkın milli kimliğinin oluşmasında ve bir entellektüel sınıfın ortaya çıkmasında en yetkili isimlerden birisi Ahmet Ataullah Bey'dir. Babası Müderris Seyyid Ebubekir Efendi'nin ilminden ziyadesiyle etkilendiği mücadeleci kişiliğinden ve faaliyetlerinden anlaşılmaktadır. Singapur'daki faaliyetleri de ayrı bir politik zekanın ve bitmek bilmeyen enerjisinin tezahuru olarak görülebilir.

Ahmet Ataullah Bey, Güney Afrika'daki Müslüman halkın varlığının ortaya çıkmasında ve beyaz ırkçı toplumunun içinde yer edinmesini sağlayan bir kilometre taşı olarak tarihe geçmiştir.

Özellikle Güney Afrika'nın yerli siyahi halklarını temsil eden ilk tarihi şahsiyetin bir Osmanlı münevveri olması, sadece onun faal bir siyaset adamı olduğu değil Osmanlı Devleti'nin Afrika ve Asya'da sahada her bakımdan faal bir politika izlediğini ortaya koyar. Bu noktadan bakıldığında Ahmet Ataullah Bey'in faaliyetlerini Osmanlı Devleti'nin on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde özellikle Sultan Abdülhamid dönemi Afrika politikalarının bir özeti olarak addetmek yanlış olmasa gerektir.

Kaynakça

Osmanlı Devlet Arşivleri (BOA)

HR.SAID. Nu. 9/10 Ramazan Sene 1318 fi 10 Kanuni Sani sene 1315.

HR.TO. 64-45.

MF.MKT. 439 No:35, 11/Za/1316 (Hicri).

Y.A.Hus. 235/7 [29 May 1890].

Y.A.Hus. 235/73 Fi 11 fievval sene 1307 fi 17 Mayıs sene 1306

Y.PRK.AZJ. 29/Z /1312 (Hicri).

Y.PRK.NMH. No; 9-44.

Cape Town Milli Arşivi

Doc 4/1/516 836 Mortgage Bond. Hesham Neamatollah Effendi, 1897–1897.

Doc 4/1/355 2595 Mortgage Bond. Ahmed Attaoullah Effendi or Achmad AttaAllah 1893.

Doc 4/1/174 37 Mortgage Bond. Ahmed Ben Effendi or Ahmad AltasLaah or Achmad Atta 1886.

Doc 4/1/331 6 Mortgage Bond. Ahmad Ataolah Effendi or Ahmad Bey Effendi. 1893.

GH 23/37 (3); Letter from Governor to Earl of Kimberley, GH 1/413 no.171). 1.4.1881.

Mooc 6/9/10239 87054 Bey, Gacilla Mohsena Attaoullah. Nee Abdurahman. Estate Papers. 19.

Gazeteler

Cape Argus, 18 Ocak 1893.

Cape Argus, Carsamba, Mart, 9, 1898.

Cape Argus. 4 Mays 1903, Moslem Honours, Cape Town.

Cape Times, "Who is Malays" 23 Ocak 1894.

Hayat, 13 Temmuz, 1961, "Güney Afrika Birliği" No: 29, s.11.

İkdam Gazetesi No 2652 (Kasım 1901) Ahmet Ataullah Effendi .

Indian Opinion "Hamidia Islamic Society" Durban, South Africa, August 1, 1908.

Indian Opinion, February 8, 1913, "News in Brief" s. 6, Durban, South Africa.

Muslim Views, 1972 Fuat Ataullah Effendi by Dr Muhammad Ajam, s. 11, South Africa.

Natal Witness "Cape News" (Pietermaritzburg, South Africa) April 10, 1863.

Serveti Funun No 705, 1271 Hicri.

The Cape Register, "the bogie man" 28. 01. 1893. S. 5., Cape Town.

The Rhodesia Herald. August 29, 1913, "First Coloured Avaitor" S. 21, Harare, Zimbabwe.

The Strait Times, 18 November 1902, Sultan of Turkey's Birthday.

The Straits Times, 25 Ekim 1901.

The Times, 27 March 1902; Death of Mr. Rhodes.

Kitaplar

Attaoullah, F. A., *Turkish Self-Taught and Grammar in Latin Characters, by the Natural Method with the English Phonetic Pronunciation: Revised and Enlarged Vocabularies and Phrases*, 5th ed. Marlborough's Self-Taught Series, London: Marlborough 1940.

Brandel-Syrier, M., *The Religious Duties of Islam as taught and explained by Abu Bakr Effendi* [A translation from the original Arabic and Afrikaans. Leiden: Brill 1960.

- Cairns, M, D. G Boonzaaier, C. Graham Botha, Genealogical Society of South Africa, and South Africa Directorate State Archives and Heraldic Services *Alphabetical Guide to Gravestones in the Somerset Road Cemetery*, Cape Town, 1st ed. Pretoria: State Archives Service 1907.
- Cape Town Alphabetic Director, *Guidebook*, Cape of Good Hope, 1885.
- Dauids, A.-Hein, W.-Dangor, S., *The Afrikaans of the Cape Muslims from 1815 to 1915*, 1st ed. Talatala Series, 3. Pretoria: Protea Book House 2011.
- Dauids, A., *The History of the Tana Baru: The Case for the Preservation of the Muslim Cemetery [sic] at the Top of Longmarket Street*, Cape Town: Committee for the Preservation of the Tana Baru 1985.
- Dauids. A., *The Mosques of Bo-Kaap: A Social History of Islam at the Cape*, A Hijra Publication, Cape: South African Institute of Arabic and Islamic Research 1980.
- Geaves, R., *Islam in Victorian Britain: The Life and Times of Abdullah Quilliam*, Markfield, Leicestershire: Kube Publishing 2010.
- Gençoğlu, H., *Bree Sokagi, Afrika'ya Hayat veren Türkler*, Gruis Yay., İstanbul 2021.
- Gençoğlu, H., *Güney Afrika'da Zaman Ve Mekân: Ümit Burnu'nun Umudu Osmanlılar*, 1. Baskı, Libra, İstanbul 2018.
- Hofmeyr, J. H.-Reitz, F.W., *The life of Jan Hendrik Hofmeyr*, (Onze Jan), Cape Town, Van de Sandt de Villiers 1913.
- Khan A., *My Life and Experiences*, (London) F. R. A. S. Retired Principal, Osmania University College, The 1951.
- Öke, M. K., *Hilafet Hareketleri*, İrfan Yay., İstanbul 2005.
- Questions Affecting Coloured and Native Races*, African South, confidential correspondences, 1911, no, 1970.
- Taner, S., *The First Turkish Representatives in Singapore and Consul General Ahmed Ataullah Efendi*, Embassy of the Republic of Turkey in Singapore 2018.
- Tayob, A., *Islamic Resurgence in South Africa*, 101, Uct Press, Cape Town 1995.
- Şahin, U., Orhan, O., Topaloğlu, B., *DİA*, "Ebûbekir Efendi, (ö. 1297/1880), Osmanlılar tarafından dinî eğitim vermek üzere Güney Afrika'ya gönderilen Hanefî âlimi", C. 22, Ankara 2002.
- Uçar, A., *Unutulmayan Miras: Güney Afrika'da Osmanlılar*, Çamlıca, İstanbul 2008.
- Woods, H. F., *Spunyarn from the Strands of a Sailor's Life Afloat and Ashore: Forty-Seven Years Under the Ensigns of Great Britain and Turkey*, Hutchinson,. London 1924.

Yavuz, H., *Siyaset ve Kültür Tarihi Açısından Osmanlı Devleti ve İslâm*, İz Yay., İstanbul 1991.

Yıldırım, N., *14. Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar, Hastaneler, Kurumlar: Sağlık Tarihi Yazıları*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2014.

Makaleler

Adhikari, M., "Coloured Identity and the Politics of Coloured Education: The Origin of the Teachers", *The International Journal of African Historical Studies*, Boston, 1994, vol. 27, No. 1 s. 103.

Ajam, M., "Dr Abdullah Abdurahman-Benefactor of the Bo-Kaap", *Kronos: Journal of Cape History*, 17, no. 1, 1990 s. 48-58.

Cornelissen, M., "South Africa: An Ottoman Colony?", *International Review of Turkish Studies*, volume: 3, Issue: 2, 2013, s. 64-86.

Davids, A., "Imams and Conflict Resolution Practices among Cape Muslims in the Nineteenth Century", *Kronos*, 7, no. 22, 1995: s. 54-72.

Ertekin, M. Z.-Başuğuy, B., "Ebûbekir Efendî Xwoşnav (1814-1880): 'alimekî Kurd Li Efrîqaya Başûr.'" *E-Şarkiyat İlmi Araştırmaları Dergisi*, 2019, s. 500-525.

Gençoğlu H., "Two Forgotten Medical Doctors: Mohammed Shukri and Havva Khayrunnisa Effendi", *Bulletin of the National Library of South Africa*, 69 (1), Cape Town 2015, s. 93-127.

Gençoğlu, H., "Birinci Dünya Savaşında Güney Afrikada Osmanlılar" *Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı. Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, 100. yıl özel sayısı, Yıl 13, Sayı 25, Ankara 2015, s. 188.

Gençoğlu, H., "Türkçülüğü Afrika'da yaşatan iki Osmanlı Fuat ve Rüştü Ataullahzadeler", *Türkiye Notları, Milli Mücadelemiz ve Türkçülük*, S. 7, Ankara 2019, s. 61-75.

Gençoğlu, H., "The Forgotten Effendi: Ottoman Muslim Theologian, Mahmud Fakih Emin Effendi, and the Real Story of the Bo-Kaap Museum, C. 1894-1978", *New Contree: A Journal of Historical and Human Sciences for Southern Africa*, No. 73, 2015, s. 162-180.

Jeppie, S., "Leadership and Loyalties: The Imams of Nineteenth Century Colonial Cape Town, South Africa", *Journal of Religion in Africa*, 26, no. 2 (1996), doi:10.2307/1581453.

Reid, A., "Nineteenth Century Pan-Islam in Indonesia and Malaysia", *Journal of Asian Studies*, vol. 26, No. 2, 1967, s. 7.

Rochlin, S. A., "Aspects of Islam in Nineteenth-Century South Africa", *Bulletin of the School of Oriental Studies*, University of London, v. 10, No. 1, 1939.

E-kaynaklar

<https://haberlutfen.com/suriyede-savasan-guney-afrikali-osmanli-pilotunun-mezari-onarildi/21/12/2019> tarihinde erişildi.

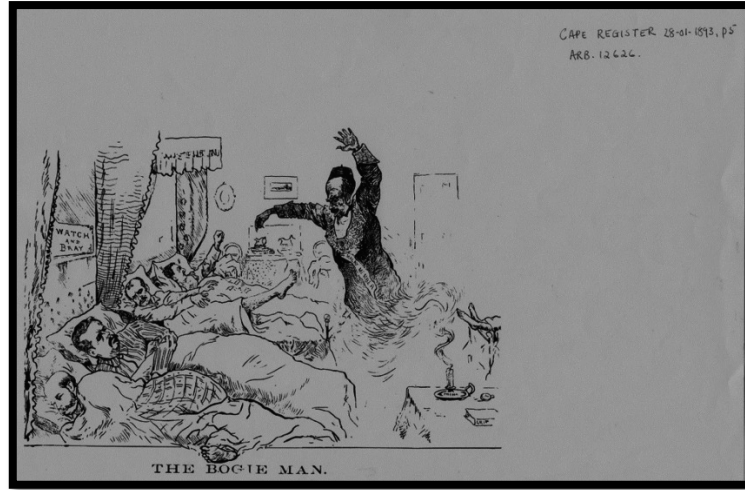
<https://haberlutfen.com/suriyede-savasan-guney-afrikali-osmanli-pilotunun-mezari-onarildi/,21/12/2019> tarihinde erişildi.

<https://atom.lib.uct.ac.za/index.php/za-uct-bc-s-bcs646,21/12/2019> tarihinde erişildi.

<https://www.news.uct.ac.za/article/-2020-07-24-rushdu-atala-south-africas-first-aviator-of-colour,04.08.2020> tarihinde erişildi.

Ekler**BELGE I.** Ahmet Atallah Bey'in bir fotoğrafı, 1890'lı yıllar**BELGE II.** Ahmet Atallah Bey çocukları Havva, Rüştü ve Fuad iki Osmanlı zabitiyle.

BELGE III. Ahmet Ataullah Bey'in Cape Koloni Parlamentosu'na adaylığı sırasında onunla ilgili Güney Afrika basınında çıkan bir karikatür.

BELGE IV. Ahmet Ataullah Bey'le ilgili Güney Afrika'da kabile dillerinden Isixhosa lisanında çıkan haberlerden birisi.

Hail Effendi.—Ngu Astouliab Ahmed Effendi i Tishala yosapo kwama Silamsi ekxy' apa zalebbinqele pezulu ama Silamsi ase Kapa ukuba amngenis e Palamente ngolunyulo luzayo. I Effendi seyikova ukubuya e Kapa apo ebenengqungqutela yentlanganiso yo Hadjite. Kwi nito ezibeko kulontlanganiso abanye bato impi mazo iqine lupumelelise u Effendi ulaze o Kafilu bangenise owabo amntu kuqala; bambi bato skungencedi luto ukungenisa umntu omnye e Palamente—iyakele kwaza kwollnye igumbi onye inkowu isiti: *Ken Staams es beler den een Kafer* (yaduma intlanganiso yangama ya-ya-ya)—kanti iroko kushunyayolwa u Manyano! Nalapa e Kimbili ulure beluko lokungati ama Silamsi alapa nawo afuna ukumisa eyawo indoda; luto loyo isahlizwa impuku.

BELGE V. Ahmet Ataullah Bey'in Kimberley'de açtığı Osmanlı İslam Mektebi'nin kız şubesi

BELGE VI. Ahmet Ataullah Bey'in Anglo-Boer Muharebesi sırasında Afrika'daki ilk Müslüman savaş muhabiri olduğuna dair gazete haberi

Ahmed Effendi, who supported the Progressive candidates with his influence among the Moslems in the Cape Colony and in the last election, left Kimberley on August 22nd, arrived at Zanzibar on September 10th, en route for Khartoum as special correspondent for the Arabic journal "Oukab." The Effendi will be back in the Colony within ten months, visiting on his way Uganda, Mom' bessa, and the Island of Johanna. The Effendi claims to be the first Moslem war correspondent of the Cape Colony.

BELGE VII. Ahmet Ataullah Bey'in faaliyetleri hususunda onunla ilgili Güney Afrika gazetelerinde çıkan bazı haberler

A MOSLEM PETITION

Imperial Ottoman School,
June 1st, 1891.

To the Editor of the Daily Independent

DEAR SIR,—I beg to furnish you with a copy of the petition which the Moslems inhabitants of the Diamond Fields have forwarded to the Governor. I trust you may consider it of sufficient interest to publish for your many Moslem readers. It would also give us great pleasure if you could refer to it in an editorial for which the many Moslems of the whole Colony would also feel deeply obliged to you.

I am, Dear Sir,
Your Obedient Servant,
A. ATTAULLAH EFFENDI,
Of the Imperial Ottoman School.

The following is a copy of a petition which has just been forwarded to His Excellency the Governor by our Indian and Colonial Moslem inhabitants requesting His Excellency to exert his influence to have the Wesselton Mine thrown open to the public:—

To His Excellency Sir Henry Brougham Loch, KCB, &c, &c, Her Majesty's High Commissioner.

We, the undersigned Indian and Colonial Moslem inhabitants of the Diamond Fields, beg most humbly and respectfully to approach Your Excellency upon the subject of the severe distress at present existing among a very large number of the Mohamedan community. Your Excellency has already been made acquainted with the poverty now being endured by thousands of Europeans in our midst who have already submitted their condition to the notice of Your Excellency, to whose appeal in their present distressing condition, we now humbly beg to add our own.

We desire to remind Your Excellency that we have at all times been loyal and law abiding subjects. We have shared with our European fellow residents in many vicissitudes through which the Diamond Fields have passed during the last twenty years, and have always cheerfully accepted our fair portion of the responsibilities of citizenship.

In common with some thousands of our European brethren we are of opinion that the only means of relieving the terrible distress which now prevails, and of restoring prosperity not only to the Diamond Fields, but also to the Cape Colony in general, is the opening of the Wesselton Mine as a public diggings.

We therefore humbly petition Your Excellency to exert your influence with the Government to bring about this widely desired result, and can assure Your Excellency that by no section of the community is some alleviation of the prevailing distress more urgently needed than by the Indian and Colonial Moslem inhabitants.

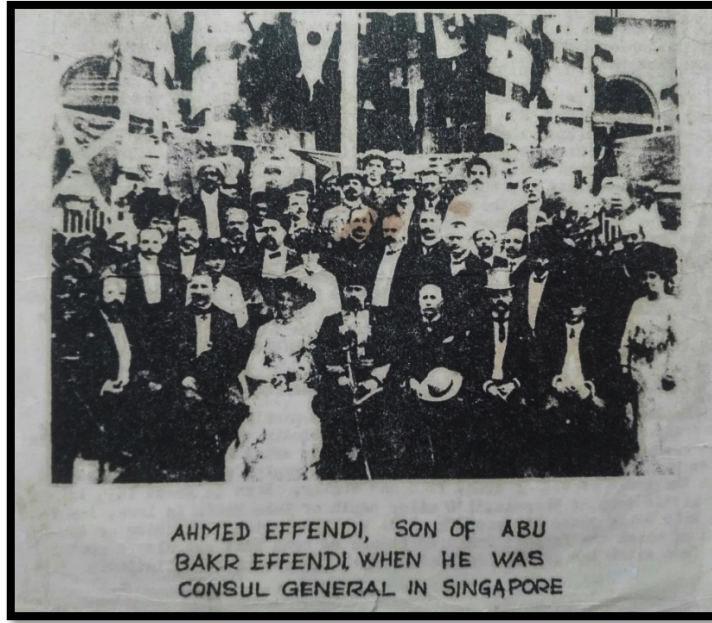
We have the honour to be,
Your Excellency's most humble and obedient Servants,
Ahmed Attaoullah Effendi,
Hadjie Mohamed Fasha,
Abdurahman Khan,
Hadjie Serajodien,
Mohamed Jacob,
Juma Khan,
Ebrahim Khan,
And some hundreds of others.

L.H. SER 62 384 154

A MOSLEM CELEBRATION.

THE anniversary celebration of the birthday of His Majesty the Sultan of Turkey came off on the 5th instant: and was no doubt observed with rejoicings by His Imperial Majesty's subjects and co-religionists in various portions of the globe where the adherent of the Islam faith are to be found. It is in a celebration nearer home that we are more immediately interested. At Kimberley the Moslems seem to have good and substantial cause to commemorate the birthday of His Imperial Majesty the Sultan ALKHAZIE ABDUL HAMID KHAN II. From a deeply interesting and instructive speech by AHMED EFFENDI, Nazier of the Ottoman and Arabic School in Kimberley, we gather that the present Sultan has emphatically espoused the cause of education. Of course the lines taken are those which commend themselves to Mahomedans. Nevertheless His Majesty's zeal in this respect is worthy of all praise; and we join our Moslem friends in wishing the Sultan many happy returns of the day. The occasion of this anniversary was improved by the Malays in Kimberley for the purposes of the distribution of prizes to the pupils of the school that exists at that place aided and patronised by the Sultan. AHMED EFFENDI's speech, reviewing the aspect and prospects of education in the Turkish Empire, and bringing out most prominently the relation of His Imperial Majesty to the progress made, was particularly *apropos*. That address gives an insight into one at least of the causes that render Islam's followers to hang so well together by the bonds of a fellow feeling which pervades all of that faith throughout the world; and we rejoice that an opportunity has thus been given A. AHMED EFFENDI to give us all a luminous, although not a voluminous, account of what is at the present moment transpiring within the dominions of the Ottoman Empire, much of the doings of which are a sealed book to outsiders.

BELGE VIII. Ahmet Ataulah Bey'in Singapur'da Şehbenderlik vazifesi sırasında çekilen resimlerinden birisi

BELGE IX. Ahmet Ataulah Bey'in eşi Muhsine Hanım'ın Güney Afrika'da öldüğüne dair resmi kayıt.

DEATH NOTICE.

NOT TO THE PROVISIONS CONTAINED IN "THE ADMINISTRATION OF ESTATES ACT, 1925"

Mrs. MUHSINE ATTAULLAH (born ABDURAHMANI)

Deceased

Place of Birth of the deceased South Africa - Turkish Subject

Father Deceased

Mother Deceased

Age of the deceased 73 years 10 months

In life of the deceased, or, if a woman, of her husband Landed proprietor

Place of residence of the deceased, or, if a woman, of her husband Cape Town

Unmarried, widower or widow Widow

Place of death South Africa

Date of death 10th May 1945

House House

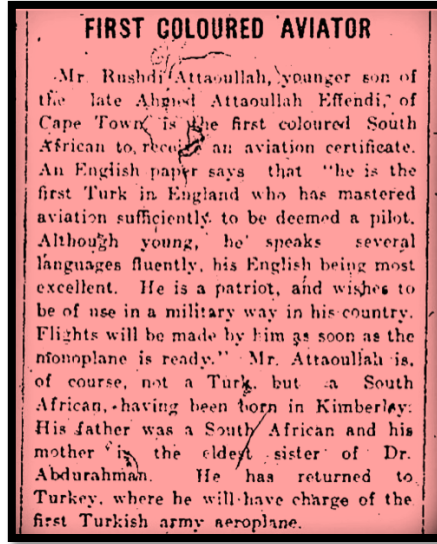
Town or Place Klerksdorp

District Transvaal

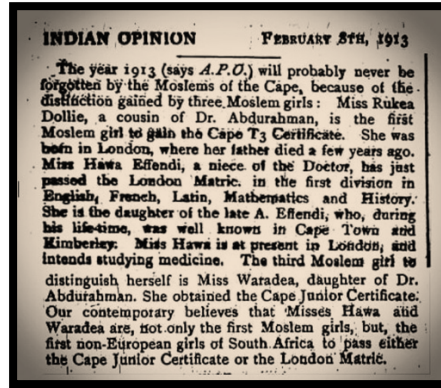
Children of deceased, and next of kin

1. Dr. Khairunnissa Attaouliah (Widow)
2. Khadsja Yakup Hassan
3. Mohamed Fuzul Attaouliah
4. Ebu Bekir Ruatu Atala

BELGE X. Ahmet Ataullah Bey'in oğlu Rüştü Bey'in Güney Afrika'nın ilk Müslüman pilotu olduğuna dair haber, 1913

BELGE XI. Ahmet Ataullah Bey'in kızı Havva Hayrünisa ile yeğenleri Rukiye Dollie ve Vareda Abdurrahman'la ilgili gazete haberi, 1913

İNGİLİZ KONSOLOS FREDERİCK G. FREEMAN'IN RAPORLARINDA BİTLİS (1901-1903)

BITLIS IN THE REPORTS OF THE BRITISH CONSOLE
FREDERICK G. FREEMAN (1901-1903)

Tülay KESKİN*

Makale Bilgisi

Başvuru: 8 Ocak 2022
Kabul: 17 Ekim 2022

Article Info

Received: January, 8, 2022
Accepted: October, 17, 2022

Öz

Bitlis vilayetinde 1894 yılındaki Sason Olayı ve sonrasında meydana gelen Ermeni olayları İngiltere Hükümeti'nin dikkatini bu vilayete çevirmesine yol açmış ve 1895 yılında Bitlis Yardımcı Konsolosluğu kurulmuştur. 1901 yılının sonlarına doğru Konsolosluğa Frederick G. Freeman atanmıştır. Bitlis'e yardımcı konsolos olarak atanan Frederick G. Freeman, Bitlis'e atandığı sırada Diyarbakır'da yardımcı konsolos olarak görev yapmaktaydı. Bitlis'e tayin edilmesinin ardından 17 Ekim 1901'de Diyarbakır'dan ayrılmış ve 21 Ekim'de Muş'a gelmiştir. Freeman Bitlis Yardımcı Konsolosu olarak görev yaptığı yaklaşık 1 yıl 7 ay boyunca, Bitlis vilayetindeki siyasi, ekonomik, sosyal, idari ve askeri gelişmeler hakkında raporlar hazırlamıştır. Raporları, Ermeni komitecilerinin faaliyetleri, Sason bölgesinde 1901 yılı Temmuz ve Ağustos aylarında meydana gelen çatışmalar, aşiretler arasında yaşanan sıkıntılar, bölgede yaptığı geziler, Ermenilere yardım dağıtımı, 29 Nisan 1903'te meydana gelen deprem ve deprem sonrasında yaşanan kayıplar, Bitlis Valisi Hüsnü Bey'in sağlık sorunlarından dolayı istifa etmesi hakkındadır.

Anahtar Kelimeler: Bitlis Vilayeti, İngiliz Konsolosluğu, Ermeni Meselesi, Sason Olayı

Abstract

The Sason affair in 1894 in the Bitlis province and the Armenian events that took place after it caused the British Government to turn its attention to this province and

*Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı; tulaykeskinn@gmail.com; ORCID:0000-0002-1836-1563; Manisa-Türkiye.

Bu çalışma, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında hazırlanan "II. Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayetinde İngiliz Konsoloslarının Faaliyetleri" başlıklı doktora tezinden uyarlanmıştır.

the Bitlis Assistant Consulate was established in 1895. Towards the end of 1901, Frederick G. Freeman was appointed as the consulate. Frederick G. Freeman, who was appointed as vice-consul to Bitlis, was working as vice-consul in Diyarbakır when he was appointed to Bitlis. After being assigned to Bitlis, he left Diyarbakır on 17 October 1901 and came to Muş on 21 October. Freeman prepared reports on the political, economic, social, administrative, and military developments in the Bitlis province for approximately 1 year and 7 months, when he served as the Bitlis vice-consul. His reports were about the activities of the Armenian committee members, the conflicts that took place in the Sason region in July and August 1901, the troubles between the tribes the trips he made in the region, the distribution of aid to the Armenians, the earthquake that took place on 29 April 1903, and the losses after the earthquake, the resignation of Bitlis Governor Hüsnü Bey owing to health problems.

Keywords: Bitlis Province, British Consulate, Armenian Issue, Sason Affair

Giriş

Berlin Antlaşması'nın ardından İngiltere, elde ettiği haklara dayanarak Ermeni nüfusun ağırlıklı olduğu vilayetlere konsolos gönderme hazırlıklarına başlamıştır. Bu dönemde Doğu Anadolu'da konsolosluk ve ticari acentesi olmayan İngiltere, Osmanlı-Rus Savaşı'nı İngiliz Hükümeti adına takip eden Askeri Konsolos Yüzbaşı Herry Trotter'i Erzurum'a konsolos olarak atamıştır. Erzurum, Van, Diyarbakır, Mamuratülaziz'e atanacak yardımcı konsoloslar 1 Kasım 1878'de faaliyete geçen Erzurum Konsoloslukuna bağlı olacaktır. Bu vilayetler için gerekli ferman ve beratlar alınarak Mart 1879 ve Mayıs 1879 tarihleri arasında atamalar yapılmıştır.¹

İngiliz konsolosları Doğu Anadolu'da göreve başladıklarında Bitlis, Van vilayetine bağlı bir sancaktı. Dolayısıyla burası, Van'a atanan Yardımcı Konsolos Emilius Clayton'un yetki alanındaydı. Aralık 1879'da vilayet haline getirildiğinde buraya ayrı bir konsolos ataması yapılmamış, 1895 yılında Bitlis vilayetine yardımcı konsolos atanana kadar buradan Van konsolosları sorumlu tutulmuştur. Van konsoloslarının yanında bölgede bulunan diğer İngiliz konsolosları da zaman zaman Bitlis'e gelmişler ve vilayet hakkında bilgi toplayarak İngiliz Büyükelçiliğine rapor olarak sunmuşlardır.²

Bitlis vilayetinde 1894 yılındaki Sason Olayı ve sonrasında meydana gelen Ermeni olaylarının artışı İngiltere Hükümeti'nin dikkatini bu vilayete çevirmesine yol açmıştır. Erzurum İngiliz Konsolosu Graves'in de yükünün artması Bitlis vilayetinde bir yardımcı konsolosluk kurulması zarureti doğurmuştur. Bitlis'te yeni bir yardımcı konsolosluk kurulması için Dışişleri

¹ Şaşmaz, 2013, s. 12; Kocabaşoğlu, 2004, s. 132; Kirakossian, 2003, s. 88-90.

² Kirakossian, 2003, s. 104; Şaşmaz, 2013, s. 32.

Bakanı Kimberley'e Büyükelçi Currie tarafından bir teklif yapılmıştır. Bu teklife göre, Doğu Anadolu vilayetleri hakkında bilgi sahibi olan Sofya Konsolosu Charles S. Hampson tayin edilmeliydi. Currie'nin bu teklifi üzerine Hampson'un ataması geçici olarak 7 Şubat 1895'te, asli olarak 28 Temmuz 1895 tarihinde yapılmıştır. Hampson'un Erzurum'a geldiği sırada Sason Olayı münasebetiyle kurulan komisyonlar hâlâ bölgedeydi. Zaten Bitlis Yardımcı Konsolosluğunun açılma sebebi de Sason'daki gelişmeler olduğu için Hampson'un öncelikle vilayet merkezine değil Muş'a gitmesine karar verilmiştir.³ Hampson'dan sonra sırasıyla Francis Edward Crow, James Heny Monahan, Agop Mirzoyan, Frederick George Freeman, Walter John Heathcote, Arthur Bernard Geary Bitlis Yardımcı Konsolosu olarak görev yapmışlardır.

Frederick G. Freeman'ın Göreve Başlaması

1895-1896 yıllarında Anadolu'nun pek çok yerinde ayaklanma çıkaran ancak bir sonuç elde edemeyen Ermeni komiteleri, ihtilal ve isyan alanlarını daraltarak bu faaliyetlerini tek bir yerden yürütme kararı aldılar. Bunun için de en elverişli yer olarak gördükleri Sason ve Talori bölgesini seçtiler. 1897 yılından itibaren diğer vilayetlerden ve Rusya'dan Ermeni çeteleri gelerek buraya yerleşmeye başladı. İlk olarak Karakin adında bir Ermeni'nin başında bulunduğu çete Rusya'dan gelerek Sason'da faaliyete başlamıştır. Karakin'in öldürülmesi üzerine yerine Ahlatlı Serop geçmiştir. Ancak onun da kısa bir süre sonra öldürülmesinin ardından Antranik⁴ adlı bir Ermeni, komite faaliyetlerini idare etmiştir.⁵

1900 yılının yaz aylarından itibaren Antranik liderliğindeki Ermeni komiteciler, Bitlis kumandanı Ferik Mehmet Ali Paşa tarafından takip edilmeye başlanmıştır. Geligüzan ve Gülfan adlı Ermeni köylerinde saklandıkları tespit edilerek iki köy askerler tarafından abluka altına alınmış, çıkan çatışmada komitecilerden bazıları öldürülmüştür.⁶

Bitlis Valisi Hüsnü Bey, 21 Temmuz 1900'de Ali Paşa'nın Sason'daki görevini tamamlayarak Bitlis'e döndüğünü, öldürülen komitecilerin sayısının 16 olduğunu, bunların arasında elebaşı Antranik'in de olabileceğini, bölgede gerekli aramaların tamamlandığını bildirmiştir. 1901 yılının yaz aylarına kadar

³ Şaşmaz, 2013, s. 33.

⁴ Ermeni çete revidir. 1865'te Şebinkarahisar'da doğmuştur. 1885 yılında isyan hareketlerine katılmış ve 1894 Sason isyanının tertipleycisi Serop ölünce 1899'da onun yerine geçmiştir. Haluk Selvi, "Hangi Antranik?" www.satemer.sakarya.edu.tr/pdf//Antranik.pdf, 25.09.2017.

⁵ *HR.SYS. 194/7*; Uras, 1987, s. 520; Hocoğlu, 1976, s. 376-378.

⁶ *DH.TMIK.M. 88/88*.

vilayet genelinde asayiş ve güven ortamı sağlanmış, Muş ve çevresinde meydana gelen birkaç olayın dışında başka bir olay meydana gelmemiştir.⁷

Ermeni komiteciler, 1901 yılının yaz aylarında tekrar faaliyete geçmişlerdir. Amaçlarına ulaşmak için 25 hanelik Ermeni köyünü yakmışlar ve bazı Ermenileri katletmişlerdir. Komiteciler, Ermeni köylerinden para toplamak için Sason'dan Muş'a giderken yakalanmışlardır. Bunun üzerine vilayet yönetimi tarafından asayişin tekrar sağlanması için jandarmaların hazır bulundurulmasına ve bölgeye yeteri kadar asker sevk edilmesine karar verilmiştir.⁸ Vali, 1901 yılının yaz aylarında vilayetin tamamının bir an önce Ermeni komitecilerden temizlenmesi ve ilerleyen zamanlarda meydana gelebilecek daha büyük olayların önüne geçilebilmesi için ağustos ayının sonlarına doğru askerî harekâta girişilmesi gerektiğini düşünmüştür. Bunun yanında Sason bölgesinin tamamen Ermeni komitecilerden temizlenmesi amacıyla buraya yedek kuvvetlerin gönderilmesi ve askeri bir kışla yapılması kararlaştırılmış, ancak Ermenilerin karşı çıkması sonucu yapılamamıştır.⁹

Bitlis'te durum böyle iken Büyükelçi O'Conor, 1901 yılında yapmış olduğu konsolosluk düzenlemeleri kapsamında Bitlis'te hâlihazırda bir konsolosluğun ve görevli bir kavaşın bulunmasından dolayı buraya acil bir konsolos atanmasının gerekmediğini ve herhangi bir masrafa da gerek olmadığını düşünerek Bitlis'e bir yardımcı konsolos atamamıştır. Van konsolosuna acil bir durum olduğunda Bitlis'e gidip orada durumu kontrol etmesi ve gelişmeleri rapor etmesi için talimat vermiştir. Büyükelçinin bu talimatı Dışişleri Bakanı Lansdowne tarafından da uygun görülmüştür.¹⁰

1901 yılının yaz aylarından itibaren Ermeni komitecilerin faaliyetlerindeki artış buraya tekrar konsolos atanmasını gerekli kılmıştır. Yılın sonlarına doğru Diyarbakır'da yardımcı konsolos olarak görev yapmakta olan Frederick G. Freeman yardımcı konsolos olarak Bitlis'e tayin edilmiştir. Bitlis'e tayin edilmesinin ardından 17 Ekim 1901'de Diyarbakır'dan ayrılarak ve 21 Ekim'de Muş'a gelmiştir.¹¹

Konsolos Freeman, dragomanı¹² olmadığı için Diyarbakır'daki konsoloslukta görevli Ermeni Tercüman Thomas Mıgırdıçyan'ın Bitlis'e

⁷ Hocaoğlu, 1976, s. 384-387.

⁸ *DH.ŞFR.* 263/ 49-73; *Y.A.HUS.* 419/ 11-15; *DH.TMIK.M.* 106/16; *DH.TMIK.M.* 108/ 74-27; *DH.TMIK.M.* 75/40.

⁹ *DH.ŞFR.* 262/ 61; *HR.SYS.* 2793/43; *Y.MTV.* 220/137; Hocaoğlu, 1976, s. 384-387.

¹⁰ Şaşmaz, 2013, s. 311.

¹¹ *DH.ŞFR.* 267/79.

¹² Dragoman sözcüğü, tercüme yapan kişi anlamında kullanılmaktadır. Türkçede tercüman şeklinde kullanılan, aslen Ârâmi kökenli bir sözcüktür. Batı dillerinde çeşitli biçimleriyle dragoman sözcüğü kullanılmıştır.

gönderilmesini istemiştir. Ancak Diyarbakır Konsolosu Anderson kendisinin de bir dragomana ihtiyacı olduğunu belirterek onu Bitlis'e göndermek istememiştir. Konsolos Anderson, Mıgırdıçyan'ın yerine Sivas'ta görev yaptığı süre zarfında orada çalışan dragomanın Bitlis'e gönderilebileceğini ancak onun Kürtçe bilmediğini ifade etmiştir.¹³

Freeman'ın Bitlis'e tayin edildiği haberini alan Amerikan Misyoner Cole, Muş'a giderek Freeman'ı karşılamak istemiş ve vilayet yönetiminden kendisine ve kavasına¹⁴ yolculukları sırasında eşlik etmesi için jandarma verilmesini talep etmiştir. Ancak Misyoner Cole'un bu isteği uygun bulunmayarak, Muş'a gitmesine izin verilmemiştir. Bunun üzerine Vali Hüsnü Bey, misyonerin kendi başına Muş'a gitmeye kalkışması durumunda ne yapılması gerektiğini Dâhiliye Nezaretine sormuştur.¹⁵

Freeman, Muş'ta iki gün kaldıktan sonra Bitlis'e gelmiştir. Vali Hüsnü Bey, onun Muş'ta kalmayarak Bitlis'e gelmesinin Ermeni meselesiyle ilgili olduğunu ve Bitlis'teki olaylar hakkında Amerikan Misyoner Cole'dan bilgi almak için geldiğini ve çok kısa bir süre sonra Muş'a tekrar gideceğini düşünmüştür. Nitekim Vali haklı çıkmış ve bir süre sonra Freeman, Misyoner Cole ile birlikte 7 Kasım'da tekrar Muş'a gitmiştir.¹⁶ Freeman'ın görevine başlar başlamaz Bitlis'te Ermeniler ile görüşmeye başlaması Vali tarafından şüphyle karşılanmış, Ermeniler ile görüşmesinin onları şımartabileceğini ve buna izin verilip verilmeyeceğinin Sadaret tarafından kendisine bildirilmesini istemiştir.¹⁷

Konsolos Frederick G. Freeman'ın İlk Dönem Çalışmaları

Freeman'ın görevine başlamasının üzerinden çok az bir zaman geçmişti ki Ermeni komiteciler, Antranik liderliğinde Arak Manastırını işgal etmişlerdir. Bundan dolayı Freeman, Muş'ta bulunan Ermeni komitecilerin durumları ve onlara karşı yürütülen askeri faaliyetler ile ilgili bilgi toplamak amacıyla sıklıkla Muş'a gidip gelmiştir.¹⁸

Arak Manastırı Muş'a bir buçuk saat mesafede ve Sason Dağı'nın zirvesinde bulunuyordu. Ermeni komiteciler elli-altmış yetim ve yedi sekiz dul kadının bulunduğu bu manastıra gelerek Muş Ermenilerinden tehditle para istemişlerdir. Bu durum Ermeni murahhası tarafından gizlice ihbar edilmiştir.

¹³ Şaşmaz, 2013, s. 312.

¹⁴ Kavas, elçilik ve konsolosluklarda çalışan ve özel kıyafetleri olan koruma memurlarıdır.

¹⁵ *DH.ŞFR. 267/79.*

¹⁶ *Y.PRK.UM. 56/98; Y.PRK.ZB. 31/56.*

¹⁷ *Y.PRK.UM. 56/98.*

¹⁸ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları (1896- 1909)*, 2009, s. 88-90; *Rus General Mayewski'nin Doğu Anadolu Raporu Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki*, 1997, s. 110-111.

Bunun üzerine manastır abluka altına alınmış ancak kadın ve çocukların zarar görmemesi için herhangi bir harekâta girişilmemiştir. Gece olduğunda manastıra gelen beş-altı silahlı Ermeni, askerlere saldırmış bir onbaşı şehit olmuş ve bir asker de ağır yaralanmıştır. Bunun üzerine bölgeye takviye asker gönderilmiştir. Eşkiyanın yaklaşık yirmi kişi olduğu ve manastırda ihtiyaçlarını görece kadar su ve yiyecekleri bulunduğu dolayısıyla bir süre daha manastırda kalarak dışarı çıkmadıkları, buna rağmen bir tek eşkiyanın bile kaçmasına fırsat verilmeyeceği Vali Hüsnü Bey ve Ferik Mehmet Ali Paşa tarafından Babiâli'ye iletilmiştir. Bunun üzerine Sadaret, manastırda bulunan çocuk ve kadınlara zarar gelmemesine önemle dikkat edilmesini, bu sebeple eşkiyaya kendileri teslim olana kadar müdahale edilmemesini, ne zaman teslim olurlarsa haklarında gerekenlerin yapılacağını bildirmiştir. Babiâli ile yazışmaların devam ettiği sıralarda Mehmet Ali Paşa manastır civarına gitmiş, eşkiyanın kaçmaması için takviye birlik götürmüş ve önemli yerlere askerler yerleştirerek ablukayı kuvvetlendirmiştir.¹⁹

21 Kasım günü Freeman ile Rusya Van Konsolosu birlikte manastırın bulunduğu yere gitmişlerdir.²⁰ Birlikte gün boyunca askerî harekâtı izlemişler ve akşamüstü Muş'a dönmüşlerdir. Bitlis Komutanı Salih Paşa, Freeman'ın Ermeni komiteciler ile uzun uzadıya bir görüşme yaptığını ve ihtilal fikrini yaymaya çalıştığını vilayete bildirmiştir. Freeman bir gün sonra Misyoner Cole ile beraber Bitlis'e geri dönmüştür.²¹

22 Kasım'da iki Osmanlı elçisi manastıra gönderilmiştir. Bunun üzerine Antranik, ıslahatların derhal uygulanmasını, siyasi suçluların serbest bırakılmasını, bazı köylere zarar verenlerin cezalandırılmasını, Kürtlere dağıtılan silahların toplatılarak suçluların cezalandırılmasını talep etmiştir. Ancak talepleri kabul edilmemiştir.²² Komiteciler manastırdan sürekli olarak askerlerin üzerine ateş açmışlarsa da askerler karşılık vermemiştir. Bu durum Antranik'in 9 Aralık'ta manastırdan kaçmasına kadar devam etmiştir. Kaçan komiteciler bir buçuk tabur asker ve pek çok jandarma tarafından takip edilmiş ancak bulunamamıştır. Manastırdan 60 kadar komitecinin kaçtığı ve bölgede bulunan Ermeni köylerine dağıldıkları anlaşılmıştır.²³ Komitecilerin, Arak Manastırı'na sahip olmaları Ermeniler tarafından büyük bir kazanım

¹⁹ *Y.PRK.ASK.* 177/49; *HR.SYS.* 2793/48-50; ...*Ermeni İsyancıları (1896-1909)*, s. 88-90; ...*Van ve Bitlis Vilayetleri Askerî İstatistiki*, s. 110-111.

²⁰ *Y.MTV.* 220/189; *Y.MTV.* 221/20; *DH.ŞFR.* 264/9-68; *DH.ŞFR.* 263/88-100. Van Konsolosu daha önce de Muş'ta meydana gelen olayların tahkiki için eylül ayında Muş'a bir saat mesafede bulunan bir Ermeni köyüne gitmiştir.

²¹ *A.MKT.MHM.* 621/31; Hocaoglu, 1976, s. 388-389.

²² Uras, 1987, s. 521; Selvi, 2017, s. 3.

²³ ...*Ermeni İsyancıları (1896-1909)*, 2009, s. 93-96.

olarak değerlendirilmiştir. Ancak onların sürekli olarak kaçak yaşamaları Ermeniler için büyük bir endişe kaynağı olmuştur.²⁴

Ermeni komitecilerin 4 Ocak 1902'de Muş'a iki buçuk saat mesafede olan Norşin köyüne geldiklerinin haber alınması üzerine Miralay Cabbar Bey kumandasında bir miktar asker ve jandarma oraya gitmiştir. Çıkan çatışmada Jandarma Yüzbaşı Hüseyin Bey hayatını kaybetmiş, Subay Edhem Bey hafif yaralanmıştır.²⁵

Konsolos Freeman, Norşin köyünde bulunan Ermeni komitecilerin yakalanması için gönderilen askeri birliklerin köylülerin mallarını gasp ettiklerine dair haberlerin yazılı olduğu bir mektup aldığını belirtmiştir. Kendisi Cabbar Bey'in emrindeki düzenli askerlerin yağmalamaya katılıp katılmadıklarının şüpheli olduğunu düşünüyor ancak Kürtlerin bu yağmada yer aldığına inanıyordu. Freeman'ın bilgilerin kendisine güvenilir kaynaktan ulaştığını ifade etmesine rağmen askerlerin yağma olayına katılıp katılmadığının şüpheli olduğunu söylemesi kendisine ulaştırılan bilgilere çok da güvenmediğini göstermektedir.²⁶

Freeman, bölgede yaşananlar ile ilgili pek çok Ermeni tarafından kendisine ulaştırılan haberin doğru olup olmadığını öğrenmek için Vali Hüsnü Bey ile görüşmüştür. Vali'ye Norşin köyünde meydana gelen yağma olayının gerçekte yaşanıp yaşanmadığını, Kürtlerin silahlandığını ve mühimmat hazırladıklarına dair iddiaları sormuştur. Ayrıca Bitlis Müftüsü Fethullah²⁷ başkanlığında Kürt ileri gelenleri tarafından Hıristiyanlar ile bir arada yaşamalarının imkânsızlığının ifade edildiği bir dilekçeyi Sultan'a gönderip göndermediklerini de sormuştur. Freeman, Bitlis Müftüsü Fethullah ve nüfus memuru olan kardeşi Sadullah'ın hem Hıristiyanların hem de Müslümanların nazarında çok kötü bir intibaya sahip olduğunu ve ikisi hakkında ciddi şikâyetlerinin olduğunu bildirmiştir. Kendisi, onlar hakkındaki soruşturmanın bu şikâyetler üzerine yapıldığını düşünmüştür.²⁸

Vali ise bölgede hiç kimsenin silah taşımaya izin verilmediğini, yedi düzenli bölüğün bölgede olduğunu ve komitecilerinin kaçışının engellenemediğine dair söylentilerin gerçeği yansıtmadığını söylemiştir.

²⁴ FO 195/2125: 198.

²⁵ DH.ŞFR. 273/32; DH.ŞFR. 374/79; ...*Ermeni İsyanları (1896- 1909)*, s. 98-10.

²⁶ FO 195/2125: 198.

²⁷ Freeman, Bitlis Müftüsü Fethullah ve nüfus memuru olan kardeşi Sadullah'ın hem Hıristiyanların hem de Müslümanların nazarında çok kötü bir intibaya sahip olduğunu ve ikisi hakkında ciddi şikâyetlerinin olduğunu bildirmektedir. Kendisi, onlar hakkındaki soruşturmanın bu şikâyetler üzerine yapıldığını düşünüyordu. Freeman'dan O'Conor'a, No 10, 2 Eylül 1902, FO 195/2125. s. 198.

²⁸ FO 195/2125: 198.

Freeman, Vali'nin bu açıklamalarının daha önce bir jandarma komutanının ve bir teğmenin vurulmuş olmasıyla çeliştiğini ifade etmiştir. Vali, Freeman'ın bu soruları karşısında kendisine Londra'da insanların sekiz ila on saatlik bir yolculuğa silahsız mı çıktıkları sorusunu yöneltmiştir. Freeman beklenmedik bu soru karşısında şaşırıldığını ve pratikte bunun doğru olduğunu kabul etmiştir.²⁹

Konsolos Freeman vilayetteki askeri durum ile ilgili şunları bildirmektedir. Bitlis vilayetinin askeri birliklerini artık Salih Paşa idare edecektir. Salih Paşa, Erzurum'a dönen Ferik Mehmet Ali Paşa'nın emrindeki birliklerin kumandasını almak için ayın üçünde Muş'a gitmek üzere Bitlis'ten ayrılacaktır. Salih Paşa'nın Muş'a gitmesiyle birlikte 16. Karargâh birliği de eylül ayının ilk günlerinde Muş'a taşınmıştır. Bu değişimin Salih Paşa'nın isteği üzerine yapıldığı düşünülmektedir. Said Bey ise 16. Tugay Komutanı olarak Bitlis'teki birlikleri komuta etmek için orada kalmıştır.³⁰

Amerikan Misyoner Cole, Erzurum'da bulunan Amerika Konsolosu'na Muş yakınlarında bulunan Mongok köyündeki fakirlere tahıl dağıtmak için yetkililerden kendisi için izin alınmasını isteyen bir mektup göndermiştir. Freeman bu mektubun kopyasını Büyükelçi O'Conor'a göndermiştir. Misyoner Cole'un bu mektubundan Vali Hüsnü Bey'in de haberi olmuştur. Vali, Cole'e Mongok'a neden yardım etmek istediğini sormuş ve sorusuna acil olarak cevap vermesini istemiştir. Çünkü Vali, Bitlis'te meydana gelen olayların tek sorumlusunun Kürtler olmadığına, isyancı Ermenilerin olduğuna, hatta Ermeni köylülerinin kendi evlerini yaktığına ve tahıllarını yok ettiklerine inanmaktaydı. Cole ve Vali arasında geçen bu konuşmadan haberdar olan Freeman, Vali Hüsnü Bey'in Cole'un Mongok sakinlerinin durumlarını abarttığını düşündüğü için yardım faaliyetlerine izin vermeyebileceğini Büyükelçi O'Conor'a iletmiştir. Freeman bu rapora ihtiyaç sahiplerine yardım edilmemesinin vicdansızlık olacağına dair düşüncesini de eklemiştir.³¹

Freeman'ın 22 Mart 1902 tarihinde kaleme aldığı ikinci raporu 1901 yılının sonunda Malazgird kazasında Hasenanlı ve Haydaranlı aşiretleri arasında çıkan kavga hakkındadır. Freeman, olay ile ilgili bilgi almak için Vali ile görüşmüş ancak kendisinden detaylı bir bilgi alamamıştır. Vali olayın sadece bir aile tartışması olduğunu söylemiştir. Ancak Freeman olayların gerçekte nasıl çıkmış olabileceğini başkalarından öğrenmiştir. İki

²⁹ FO 195/2125: 198.

³⁰ FO 195/2125: 198.

³¹ FO 195/2125: 78-80.

aşiret arasında uzun zamandır devam eden bir çekişme söz konusuydu. Aralarındaki kavga birbirine karşı üstünlük kurma yarışından kaynaklanmaktaydı. Hasenanlı aşiretinden Rıza ve Beşir ağalar, Haydaranlı aşiretinden Hüseyin Ağa'nın adamlarına karşı birlikte yola çıktıklarında Beşir, Rıza'nın adamları arasında kardeşini öldüren kişiyi görmüş ve onu vurmuştur. Bunun üzerine bölgede büyük bir kargaşa çıkmıştır. Çatışmada 12 kişi ve 70 ila 80 at ölmüş, yaklaşık 30 kişi de ağır şekilde yaralanmıştır. Beşir Ağa olayın bununla kapanmadığını ve bir gün tekrarlanacağını söylemiştir. Freeman, olayla ilgili şubat ayının sonlarına doğru beklenen bu karşılaşmanın gerçekleştiğine dair kendisine bir haber geldiğini ancak doğrulanmadığını bildirmiştir.³²

11 Mart'ta Rıza ve Hasenanlı Hamidiyelerinin komutanı olan kardeşi Fethi olayı tekrar başlatmıştır. Bunun üzerine Muş mutasarrıfı, Vali'den bu durum ile baş edebilecek yeni bir kaymakam görevlendirilmesini istemiştir. Vali de Malazgird kaymakamlığına Nuri Bey'i atamıştır. Nuri Bey'in 24 Mart'ta Malazgird'e giderek yeni görevine başlayacağı düşünülmekteydi. Hizan, Mutki ve Ahlat gibi kazalarda kaymakamlık yapmış olan Nuri Bey, yaklaşık 18 yıldır Bitlis vilayetinde görev yapmaktaydı. Freeman, Nuri Bey'in yeni görevine atanmasının ardından onunla görüşmüştür. Freeman, bu görüşme sonunda Kaymakam'ın, Vali'nin olaylar ile ilgili hiçbir şey söylemediğinden, Müşir ve Ferik'in de bir şey yapamadığından yakındığını, bunların yanında Fethi'nin 5-6 yıl içerisinde 500 ya da 600 kişinin ölümüne sebep olduğunu anlattığını rapor etmiştir. Kürtleri eşkıya olarak adlandıran Freeman, Kaymakam Nuri Bey'in birkaçını asması veya hapsedmesinin sonucunda bölgede sorunun son bulacağı yorumunda bulunmuştur. Bunların yanında Rıza'nın tutuklanarak Bitlis'e getirildiğini ancak her defasında para ödeyerek serbest kaldığına dair haberlerin kendisine geldiğini aktarmıştır.³³

Freeman 1902 yılında vilayetteki Ermeni komitecilerin faaliyetlerine dair raporlar hazırlamak yerine daha çok Kürt olayları ve davalarıyla ilgilenmiş ve onlar hakkında bilgiler vermiştir. Bunlardan biri 1901 yılında öldürülen ve ölümü büyük karışıklığa neden olan Şerif Ağa ile ilgilidir. Freeman, bu tutuklamaların Muş Mutasarrıfı'nın daha önce kendisine "*yaşanan hiçbir olayın Kürtler tarafından yapılmadığı ve her olayın Ermeni isyancılar tarafından yapıldığını*" söylemesiyle çeliştiğini ifade etmiştir. Freeman, Said Efendi adlı bir kişinin de Muş'ta bir camide cemaate karşı kışkırtıcı bir dil kullanmaktan dolayı

³² FO 195/2125: 82-85.

³³ FO 195/2125: 82-85.

tutuklandığını, Said Efendi'nin, yetkililerin Ermeni komitecileri ellerinden kaçırmalarına tepki olarak, artık vaaz vermeyeceğini söylediğini bildirmiştir.³⁴

Hakkında ayrıntılı bilgi verilen bir diğer dava 1901 yılının sonlarında yakalanan Faris Ağa hakkındadır. Faris Ağa'nın duruşması Bitlis Temyiz Mahkemesinde 1 Mayıs'ta başlamıştır. Mahkeme sekizinci duruşmada tamamlanmış ve Faris Ağa, iki yıl hapis ve 3 lira para cezasına çarptırılmıştır. Faris Ağa'ya: Bitlis'e yakın olan Kultik köyü halkının para, tahıl ve diğer mallarını şiddet ve tehdit yoluyla almak ayrıca dul bir kadından 1000 kuruş değerinde kıymetli taşı çalmak, dört evli kadına tecavüz etmek ve köy muhtarı ile öğretmenini dövmek ve ölümle tehdit etmek gibi suçlar isnat edilmiştir. Dava ile ilgili 43 Ermeni tanık bulunmaktaydı, bunların 19'u davacı 24'ü de Faris Ağa'nın tanıdığıdır. Mahkemede Kultik köyü dışındaki köylerden 17 şahit dinlenmiştir. Bunlardan 14'ü suçlamalarıyla ilgili delillerini sunmuş ve 3 kişi de Faris Ağa'nın kıymetli taşın ücretini ödediğine dair yemin etmiştir.³⁵

Faris Ağa ile ilgili Freeman'a anlatılanlara göre; Ağa, askere çağrıldığında kaçmış ve daha sonra yakalanıp Yemen'e gönderilmiştir. Daha sonra Avrupalı gibi giyinerek firar etmiştir. Çeşitli suçlardan arandığı için yakalanarak hapsedilmiştir. 6 ay sonra hapisten de kaçarak evine dönmüştür. Faris Ağa çeşitli suçlardan Bitlis, Muş ve Van hapisanelerinde yatmıştır. Evli olan baldızını yaklaşık beş altı sene önce dağa kaçırmıştır. Freeman, Faris Ağa'nın 5 yıldır Kultik köyünün kol müdürü olduğunu köylülerin ondan çekinmesi sebebiyle birçok gasp cezasından kurtulduğunu, Kultik halkına yaptığı zulmün yakalandığı güne kadar devam ettiğini belirtmiştir. Konsolos Freeman, Ağa'nın hem Ermenileri hem de Kürtleri katlettiğini, vilayet yetkililerinin de ağaları hoş gördüğü ve onları gizlice desteklediklerini iddia etmiştir. Musa Bey ile Faris Ağa'nın benzerliğine dikkat çekerek, Faris Ağa için de hırsız ve zorba demenin abartı olmayacağı yorumunda bulunmuştur. Faris Ağa, Vali ile görüştüğünde gençlik yıllarında kötü bir insan olduğunu kabul etmiş, ancak şimdiki durumunu düzelttiğini ve tamamen değiştiğini söylemiştir. Faris Ağa'nın bu sözleri Vali'yi oldukça memnun etmiştir. Bu durum karşısında Freeman, en az Faris Ağa kadar Vali Hüsnü Bey'inde bu suça ortak olduğunu ifade etmiştir.³⁶

Konsolos Freeman, Muş yakınlarındaki Arak Manastırı'nı işgal edip kadın ve çocukları rehin alan ve öldürmekle tehdit eden Ermeni komitecilerin lideri Antranik'in yerini 1902 yılının yaz aylarında Rusya'dan gelen Armenak adlı

³⁴ FO 195/2125: 55-59.

³⁵ FO 195/2125: 200-201.

³⁶ FO 195/2125: 200-201.

bir Ermeni'nin devraldığını bildirmiştir. Nemrut Dağı çevresinde olduğu düşünülen Armenak ve çetesinin Faris Ağa'yı öldürmeyi planlandığını aktaran Freeman, üç ay önce Armenak'a mahkeme tarafından iletilen hapis cezasının, bu plana engel olabilecek bir unsur olduğunu düşünmektedir. Ayrıca Faris Ağa'nın da bir Ermeni çetesi tarafından öldürülmesi halinde Muş'ta vuku bulan Şerif Ağa cinayetinin akabinde yaşanan karışıklıkların tekrarlanacağına dair bir değerlendirmede bulunmuştur.³⁷

Freeman, Vali ile görüşmesinde Faris Ağa davasının yanında Şeyh Mehmet adlı bir kişi hakkında da bildiklerini onunla paylaşmıştır. Freeman'ın güvenilir kaynaklardan edindiğini söylediği bilgilere göre; Şeyh Mehmet, Bitlis'e bir saat uzaklıkta küçük bir köy olan Hambelçur köyünde çiftçilik yapmaktadır. Köy sakinleri kendilerini Şeyh Mehmet ve onun zorba adamlarından korumak için art arda dört şikâyet dilekçesi göndermişler ancak sonuç alamamışlardır. Köyden bir takım erkek, kadın ve çocuk Freeman'ın yanına gelerek Şeyh Mehmet ile ilgili şikâyetlerini iletmışlerdir. Kendisi de, daha önce onun hakkında bir şey duymadığını ancak vilayetin çeşitli yerlerinden onun ile ilgili şikâyetler gelebileceğini Vali'ye anlatmıştır. Vali ise köy hakkında bir şey duymamış gibi davranarak Sason'daki Kabilcevaz'ı kastedip etmediğini sormuştur. Freeman konuşma sırasında Vali'nin birkaç hafta önce köyden bir dilekçe aldığını söyleyerek kendini ele verdiği, "*Sana söyledim, Şeyh Mehmet kötü bir adam*" diye lafını keserek kendisine bağırıldığını bildirmiştir. Freeman, daha sonra köylülerin Vali ile görüşmeye geldiğini öğrenmiştir. Vali, erkekleri kabul etmiş kadın ve çocukları da köylere zaptiyeler ile geri göndermiştir.³⁸

Freeman'ın hakkında bilgi verdiği bir diğer dava Cafer adlı bir Kürt'ün davasıdır. Cafer, Faris Ağa'nın yeğenidir. Olay 1901 yılı baharında meydana gelmiştir. Simek köyünden Cafer adlı bir Kürt, başka bir Kürt köyü olan Vanik'teki bir başka Kürt'ü öldürmüştür. Vanik köyünden Ohannes isimli birinin de içinde bulunduğu bir grup Ermeni, Cafer'i ihbar etmiştir. Cafer kendisini ihbar eden Ohannes'i de öldürmüş, bunun üzerine Cafer de Ohannes'in arkadaşı tarafından vurulmuştur. Freeman, yaralı olarak yakalanan Cafer'in Bitlis hapisanesinde olduğunu, 7 Mayıs 1902'de büyükelçiliğe bildirmiştir.³⁹

Konsolos Freeman, 1902 yılı Nisan ayının ilk haftalarında Bitlis'e gelen Marquis isimdeki bir İngiliz ile birlikte Muş'a gitmiştir. Muş'a giderken kendilerine refakat etmeleri için jandarma verilmiştir. Muş Mutasarrıflığı da

³⁷ FO 195/2125: 200-201.

³⁸ FO 195/2125: 141-144.

³⁹ FO 195/2125: 141-144.

durumdan haberdar edilmiştir.⁴⁰ Bu dönemde Misyoner Cole ise Amerikalı üç kadın ile birlikte Erzurum'a gitmiştir. Vali Hüsnü Bey, Cole'un neden Erzurum'a gittiği konusunda bilgi edinmek için Bitlis'ten Hınıs'a kadar onlara eşlik edecek iki jandarma vermiştir. Bunun üzerine Misyoner Cole ve diğer Amerikalı üç kadının neden Erzurum'a gittiği konusunda kendilerine sezdirilmeden tahkikat yapılması, hal ve hareketlerinin gizlice izlenmesi gerektiği Bitlis ve Erzurum vilayetlerine bildirmiştir.⁴¹ Yapılan tahkikat sonucunda Cole'un, İstanbul'dan Erzurum'a gelen bir doktoru karşılamak için oraya gittiği anlaşılmıştır. Daha sonra doktor ve Cole birlikte Bitlis'e gelmişler ve burada bir hastane inşa etmeyi düşünmüşlerdir.⁴²

1902 yılının Eylül ayında Bitlis vilayetine Van İngiliz Yardımcı Konsolosu Gerald E. Tyrrell gelmiştir. 26 Haziran 1902'de Van'da konsolosluk görevine başlayan Tyrrell, kısa bir süre sonra Haydaranlı aşireti mensupları arasındaki çatışmaya dair bilgi toplamak için Müküs kazası ve civarında gezi yapmak istediğini büyükelçiliğe bildirmiştir. İzin aldıktan sonra 28 Ağustos'ta gezisine başlayan Tyrrell, Eylül ayının ilk haftasında Siirt sancağına bağlı Pervari ve Eruh kazalarına ziyarette bulunmuştur. Van Konsolosu'nun bölgede bulunduğu haberini alan Vali Hüsnü Bey, 8 Eylül'de Dâhiliye Nezaretine konu ile ilgili bilgi vermiştir.⁴³

Freeman, eylül ayının başlarında Rıza'nın 13 adamı ile Fethullah'ın adamlarının Çılhor'da 45 büyükbaş hayvanı çaldıklarını bildirmiştir. Vali, olayın araştırılması için bir heyeti, 27. Hamidiye Alayı Kumandanı Tahir Bey ile görüşmeleri için Malazgird'e göndermiştir. O dönemde Fethullah yarbay, Rıza da binbaşısıdır. Tahir Bey'in heyete verdiği cevap "*Ne yapabilirim?*" olmuştur. Tahir Bey hayvanların Malazgird'te olduğuna dair Vali'ye bir telgraf göndermiştir. Hayvanlar geri alınmış, heyet de daha sonra Bitlis'e dönmüştür. Ağustos ayı içerisinde ise 27. Alaydan ikinci Binbaşı Süleyman'ın otuz adamı Bulanık kazasına bağlı Ermeni köyü Adkon'dan 30 manda, 50 öküz ve 60 inek olmak üzere köylülerin elindeki tüm hayvanları çaldıkları bildirilmektedir. Köylüler, Gop kaymakamına başvurmuş ise de Kaymakam hiçbir şey yapamayacağını söyleyerek onları Vali'ye göndermiştir. Vali de onları Tahir Bey'e yönlendirmiştir. Tahir Bey, Vali'nin çalınan sığırların telafisi için askerlere herhangi bir emir göndermediğini söylemiştir. Yalnızca Adkon'un değil daha birçok köyün mağdur olduğunu söylemiştir. Bu yağmalar hakkında Vali ile görüşen

⁴⁰ DH.ŞFR. 281/137; DH.MKT. 480/35.

⁴¹ DH.ŞFR. 283/24; DH.TMIK.M. 124/17.

⁴² DH.TMIK.M. 127/23.

⁴³ DH.ŞFR. 2291/98; Şaşmaz, 2013, s. 285.

Freeman, Vali'nin umursamaz ve rahat tavırlarından, kendisine sürekli olarak aynı şeyleri söylediğinden yakınmaktadır.⁴⁴

Vali Hüsnü Bey 23 Eylül'de Siirt'e gitmek için Bitlis'ten ayrılmıştır. Vali'nin Siirt sancağına bağlı Eruh ve Pervari kazalarını ziyaret etmek için gittiği düşünülüyordu. Ancak ani olarak Siirt'e gitmesi halk arasında bazı söylentilerin çıkmasına sebep olmuştur. Bunlardan birincisi Vali'nin artık Bitlis'e yönetici olarak dönmeyeceği, bir diğeri de Eruh kazasında meydana gelen iki Kürt aşireti arasındaki kavgaydı. Freeman, bu söylentilerin doğruluğu hakkında net bir şey öğrenememiştir. Hüsnü Bey'in yokluğunda vali vekili olarak görev yapan Kadı Süleyman Efendi'den de bilgi edinememiştir. Süleyman Efendi'nin toplum tarafından sevilen ve sayılan bir kişi olduğunu ifade eden Freeman, bu nedenle onun bölgede Kürtlerin neden olduğu tahribatları engelleyebileceğini düşünmektedir.⁴⁵

Freeman, güvendiği bir kişiden Siirt hapishanesinden kaçan bir Kürt'ün aşiretten topladığı adamları ile birlikte husumetli oldukları köyü basması ve çıkan olayda birçok kişinin ölmesi üzerine Vali'nin burayı ziyaret ettiğini öğrenmiştir. Vali'nin Bitlis'ten ayrılmasından bir gece sonra Bitlis vadisindeki Alemhan'a dokuz piyade gönderilmiştir. Askerler, Bitlis'e 3 saat uzaklıktaki Ermeni köyü Çılhor baskını ile bağlantılı 8 Kürt'ü yakalamıştır. Askerlere, köyde olayların büyüme ihtimaline karşı takviye istemeleri konusunda bilgi verilmiştir. Köyde 8 Kürt teslim olmuş, 4'ü ise kaçmıştır. Yakalan kişiler Rıza Ağa'nın hamidiyelerinden ve Hasenanlılardandır. Kaçan bu 4 kişi bir köy kervanına saldırmışlar ve 15 öküze el koymuşlardır. Yakalanan sekiz kişinin Rus silahları kuşanmış olduğu ve 500 üzerinde de fişek taşıdıkları tespit edilmiştir. Bu kişiler yukarıda da ifade edildiği gibi yakalanarak adli mercilere teslim edilmişlerdir.

Bu olayların dışında Freeman, Bitlis'in saygın insanlarından Yusuf Ağa'nın oğlunun bıçaklanması ve Bitlis'e yakın bir köy olan Parkhand'da bir baskın meydana geldiğini bildirmiştir. Köyde bir Ermeni'nin evine girilmiş ve ev sakinlerinin hepsi öldürülmüştür. Freeman bu olayın da Kürtler tarafından gerçekleştirildiğinin ve suçluların yakalanması için hiçbir şey yapılmadığını ifade etmiştir. Ayrıca bu tarz öldürme, yaralama yağma olaylarının yanında birçok başka haberin de kendisine geldiğini ancak doğruluğundan emin olmadığı için bunlardan bahsetmediğini beyan etmiştir.⁴⁶

⁴⁴ FO 195/2125: 204-205.

⁴⁵ FO 195/2125: 216-219.

⁴⁶ FO 195/2125: 216-219.

Yukarıda görüldüğü gibi Freeman, büyükelçiliğe vilayette Ermeni komitecilerin artan faaliyetleri hakkında bilgi vermek yerine meydana geldiğini iddia ettiği Kürt baskın ve yağmaları hakkında bilgiler vermiştir. Raporlarında Kürtlerin yapmış oldukları baskın ve yağmalara dair çok sayıda detaylandırılmış örnek sunarken Ermeni komitecilerin yapmış oldukları tek bir olaydan bahsetmemektedir.

Frederick G. Freeman'ın Mutki, Muş ve Malazgird Ziyareti

Freeman 1 Ekim 1902 tarihinde Mutki, Muş ve Malazgird'e gitmek için Büyükelçi O'Connor'dan izin istemiştir.⁴⁷ Bu isteğini Bitlis Valisi Hüsnü Bey'e de iletmıştır. Hüsnü Bey, Freeman'ın bu isteğini Dâhiliye Nezaretine bildirmiştir.⁴⁸ Freeman 6 Ekim'de Vali'ye tekrar müracaat ederek Mutki, Huyut, Malazgird ve Bulanık bölgelerini ziyaret etmek için bir an önce yola çıkacağını söylemiştir. Yolculuk sırasında kendisine eşlik edecek jandarmanın verilmemesi halinde olur da başına bir şey gelirse sorumluluğun valilikte olacağını söylemesi üzerine Freeman'a gezisi sırasında eşlik etmesi için jandarma verilmiştir.

Freeman ilk olarak 14 Ekim'de Bitlis'e bağlı Mutki'ye giderek buranın nüfus yapısını araştırmış, bölgenin fotoğraf ve resimlerini almıştır. Freeman'ın bölgeyi "Ermenistan" olarak adlandırdığı görülmektedir. Bu bilgiler Mutki Kaymakamı ve Freeman'ın yanına verilen jandarma tarafından Hüsnü Bey'e iletilmiştir. Freeman bu faaliyetlerinin yanında bazı kiliselerin, bölgede önemli şahsiyetlerin resim ve fotoğraflarını almış, aynı şeyleri Sason bölgesinde de yapmıştır. Yabancı bir konsolosun bu gibi faaliyetlerinin Ermenilerde farklı fikirlerin uyanmasına sebep olacağı ve Müslümanları kızdıracağına da altı çizilerek durum Babiâli'ye ve Sultan'a iletilmiştir. Yabancı konsolosların bu gibi faaliyetlerine kesinlikle izin verilmemesi yönünde bir irade çıkmıştır. Bunun üzerine Babiâli, bölgede bu ziyaretlerin sakıncalı olduğunu ileri sürerek, gezisine bir an evvel son vermesi gerektiğini valiliğe bildirmiştir.⁴⁹ Bu durum sadece Bitlis Yardımcı Konsolosu Freeman için değil, diğer vilayetlerde görev yapan İngiliz konsolosları için de söz konusuydu. 1902 yılının Eylül ve Ekim ayları arasında Erzurum, Van, Mersin, Harput, Diyarbakır İngiliz konsoloslarının kendi görev yerlerinin dışına çıkarak bölgede araştırma yapmaları ve bazı temaslarda bulunmaları oldukça dikkat çekmiştir. Konsolosların bu gibi seyahatlerinin ve faaliyetlerinin Ermenileri

⁴⁷ FO 195/2125: 201.

⁴⁸ FO 195/2125: 201.

⁴⁹ *Y.A.HUS.* 436/ 54; *İ.HUS.* 100/28; *DH.TMİK.M.* 135/13; *BEO.* 1938/83.

daha da şımartacağından ötürü Dâhiliye Nezaretinin bilgisinin dışında hareket etmesine müsaade edilemeyeceği ifade edilmiştir.⁵⁰

Freeman, gezisi sırasında bölgenin genel durumu hakkında edindiği bilgiler ışığında yardım yapılacak yerleri belirlemiştir. Öncelikli olarak daha evvel adı geçen Muş yakınlarındaki Mongok köyünün, Bitlis vilayetindeki diğer köylerden daha fazla yardıma ihtiyacı olduğunu tespit etmiştir. Ermeni köyü olan Mongok'ta mayıs ve haziran aylarında yangın meydana gelmiş ve köyün yarısı harap olmuştur. Köyde yangından önce 50 Gregoryen, 8 Protestan, 2 Katolik olmak üzere toplamda 60 hane bulunmaktaydı. Yangından sonra 27 Gregoryen, 5 Protestan hane kalmıştır. Dolayısıyla yangında toplam 28 hane yok olmuştur. Bu yangında bir Gregoryen kilisesi, bir Protestan mabedi ve bir okul yanarak kullanılamaz hale gelmiştir. Köydeki tahılların ve mısırların da tamamı da yanmıştır. Freeman yangından sonra gittiği köyde, nisan ayında Muş'u ziyareti sırasında Mongok'ta kaldığı evin de yandığını görmüştür. Mongok sakinlerinin birçoğu, Şerif Ağa'nın öldürülmesi, komitecilerle olan ilişkilerinin tespit edilmesi ve kendi evlerini yakmak suçlamasıyla tutuklanmıştır. Vali, Freeman'a bir zamanlar bu köydeki evlerin Müslümanlara ait olduğunu söylemiştir. Raporunda Vali'nin söylediklerinin çok saçma bir masal olduğunu ifade eden Konsolos, söylenenlerin doğru olduğu varsayılsa bile köylülerin kendi evlerini yakmaları anlamına gelemeyeceği yorumunda bulunmuştur.⁵¹

Nisan 1902'de 600 nüfusa sahip olan Mongok'un nüfusu ekim ayında 30'u erkek, 200'ü kadın ve çocuk olmak üzere 230 kişi kalmıştır. Köy sakinlerinden 9 kişi hapisanede ölmüştür. 30 kişi hapis cezası almış, 18 kadın ve 18 çocuk ölmüş ve birçok aile başka köylere göç etmiştir. Gregoryen piskoposlara göre köyden 70 kişi tutuklanmış, bunlardan 30'u 15 yıl hapis cezasına çarptırılmış, 18 kadın ve çocuk korkudan ölmüştür. Başka bir kaynaktan edindiği bilgilere göre tutuklanan kişilerin 8'i hapisanede ölmüş, 22'si serbest bırakılmış, 15 kadın korku yüzünden ölmüş, 5 kadın ise düşük yapmıştır. Bu köyde Ermeni çocuklar arasında ölüm oranları çok yüksektir. Erkeklerin çoğunun tutuklanmasıyla evlerinin ve yiyecek kaynaklarının tahrip edilmesiyle oluşan sefaletin boyutları oldukça büyüktür. Freeman, Mongok'ta ihtiyaç sahiplerine para dağıtılırsa, Kürtlerin ve vergi tahsildarlarının kısa sürede ellerinden alacağını bu yüzden para dağıtmak yerine, tahıl dağıtmanın ve evlerini yeniden inşa etmenin daha faydalı olacağını düşünmektedir. Ona göre 75 ila 100 lira arasında bir para Mongok'un yeniden inşasına ve

⁵⁰ DH. TMIK. M. 127/42; *BEO*. 2002/150120.

⁵¹ FO. 195/2125: 232- 238.

köylülerin hayatlarını sürdürmelerine yetebileceklerdir. Böylece başka yerlere göç eden köylüler de köylerine geri dönebilirdi.

Vali, Mongok için İstanbul'dan kesin izin alınmadan yardım yapılmayacağını ancak izin verildiği takdirde yetkililerin para ve tahılların dağıtılmasında ellerinden gelenin en iyisini yapacaklarını Freeman'a söylemiştir. Freeman, bu vilayete verilecek olan yardım parasının ne kadar olursa olsun, kış boyunca Bitlis ve Muş köylerine dağıtılmak üzere harcanmasının çok iyi olacağını, özellikle Muş yakınlarındaki Manik ve Havarik köyleri için de bir miktar para ayrılması gerektiğini düşünmüştür. Bu iki köy 1901 yılının Kasım ayında yağmalanmış daha sonra da terk edilmiştir. Freeman, yetkililerin bilgisi olmaksızın Mongok'ta bir miktar buğday dağıtmıştır. Ayrıca Misyoner Cole'un elinde yaklaşık 50-60 lira olduğunu, bir bağışçının ona 20 lira daha vereceğini ifade etmiştir. Bunların yanında kendisinin burada güvendiği tek kişinin Misyoner Cole olduğunu da altını çizmiştir.⁵²

Bitlis yetkilileri uzun zamandır vilayetin genelinde rahat hareket eden ve Ermenilere istedikleri gibi yardımda bulunan konsolosların bu gibi faaliyetlerine artık izin vermiyordu. 1895'ten beri konsolosların desteklerini ve yardımlarını yanlarında hisseden Ermenilerin her geçen gün İngilizlerin etkisi altına girdikleri görülüyordu.

Eylül 1902'de Van Konsolosu Tyrrell'in Bitlis'e gelişinden sonra Diyarbakır Yardımcı Konsolosu William James Anderson⁵³ da ekim ayının ilk haftası Bitlis vilayetine gelmiştir. Genç sancağına bağlı Çapakçur kazasına gelerek burası ile ilgili bilgi toplamıştır.⁵⁴ Eylül ve ekim aylarında Bitlis vilayetine gelen Van ve Diyarbakır konsoloslarının bu sırada Freeman ile görüştiklerine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

1902 yılı Ekim ayının ortalarında yaklaşık 15 silahlı Ermeni komiteci Rusya üzerinden İran yoluyla Sason'a gelmişlerdir. Gelen bu komitecilerin lideri Kevork adlı bir kişi ile Armenak'ın oğlu Serkis'ti. Freeman, Antranik'in de onlarla birlikte olduğunu ve amaçlarının bahar ayında isyan çıkarmak olduğunu belirtmiştir.⁵⁵

⁵² FO. 195/2125: 232- 238.

⁵³ William James Anderson, 15 Ekim 1901'de Diyarbakır'a gelerek yardımcı konsolos olarak görevine başlamıştır. Görev yaptığı süre boyunca Diyarbakır ve çevresindeki topografik çalışmalar yapmıştır. O da diğer konsoloslar gibi vilayet genelinde meydana gelen idari değişiklikler ile Diyarbakır vilayetinde Kürt ve Arap kökenli aşiretler hakkında bilgileri İstihbarat Dairesi ile Dışişleri Bakanlığı'na göndermiştir. 1902 yılı sonuna kadar Diyarbakır ve çevresinde askeri rotalar ile aşiretler ile ilgili bilgileri toplamaya devam etmiştir (Şaşmaz, 2013, s. 285, 353.)

⁵⁴ DH.ŞFR. 294/110.

⁵⁵ FO 195/2125: 307.

Freeman, 1903 yılının ilk aylarında bölgeye gelen komitecilerin faaliyetleriyle ilgili bilgi toplamaya büyük çaba sarf ettiğini söylemektedir. Ancak gerçek bilgiye nereden ulaşabileceğini bilemediğini ifade ederek komiteciler hakkına bilgi vermekten kaçınmıştır. Freeman, söz konusu Kürtlerin baskın ve yağmaları olduğunda her duyduğunu rapor ederek kendi ifadesiyle de çarşı dedikodularından ibaret olan kulaktan dolma bilgileri büyükelçiliğe göndermeye devam etmiştir.

Muş Mutasarrıfı yaklaşık iki ay önce Sason'da Ermeni komitecilerin olduğunu Freeman'a söylemiştir. Freeman 10 Ocak'ta 32'den fazla Ermeni komitecinin Çılhor'a geldiğini, komitecilerden bazılarının Van'a, bazılarının da Bitlis'e geldiğini öğrenmiştir. Ermeni komiteciler Hakkâri'de Neri şeyhiyle anlaştığı için sınırı kolaylıkla geçmişlerdir. 18 Ocak'ta Bitlis'e askeri birlik gönderilmiş ancak kar yağdığı için komitecilerden kimseyi yakalayamamışlardır. Komiteciler Rusya'dan Muş Ovası'ndaki köylere çok sayıda tüfek getirmişlerdir. Bu sırada Bitlis Valisi Hüsnü Bey istifasını istemiştir. Kendisi her ne kadar bölgede barışı sağlamadan oradan ayrılmaktan endişeli olsa da sağlık sorunları sebebiyle istifa etmek zorunda kalmıştır ve bir süre İstanbul'da kalarak dinlenme niyetindedir. Freeman raporunda, Vali'nin istifasının kabul edilmesi durumunda yerine güçlü ve dürüst bir kişinin gelmesi için girişimlerde bulunacağını ifade etmiştir.⁵⁶

Freeman, şubat ayında Bitlis Komutanı Said Paşa ile görüşmüştür. Paşa'dan Malazgird 27. Hamidiye alayının komutanları Rıza Ağa ile Süleyman Ağa'nın, Zeki Paşa'nın vermiş olduğu emir ile Erzincan'a gittiklerini öğrenmiştir. Rıza Ağa muhafızlar eşliğinde Erzincan'a gitmiştir. Freeman, bu bilgileri Bitlis Komutanı Said Paşa'dan almış ancak Zeki Paşa'nın neden iki ağayı Erzincan'a çağırdığını öğrenememiştir.⁵⁷

Freeman 1903 yılının başlarında sağlık sorunlarının olduğunu, apandisit ameliyatı olmak için İngiltere'ye gitmek istediğini bu yüzden nisan ayı gibi izne ayrılmak istediğini Büyükelçi Whitehead'a bildirmiştir. Freeman'ın izne ayrılacağı sırada Bitlis vilayetinde son zamanların en yıkıcı depremi meydana gelmiştir. Freeman ve Amerika misyonerlerinden Doktor Underwood da, hem bilgi almak hem de deprem bölgesine yardım etmek istediklerini iletmek için Vali ile görüşmüşlerdir. Depremzedelere yardım etmek için Vali'den izin alan Underwood, 3 Mayıs'ta deprem bölgesine gitmek için hazırlıklara başlamıştır. Freeman ise sağlığı el vermediği için deprem bölgesine gidememiştir. Her ne kadar kendisi deprem bölgesine gidememiş olsa da kavasını Misyoner Underwood ile deprem bölgesine göndermiştir. Deprem bölgesine giden

⁵⁶ FO 195/2147: 26-28.

⁵⁷ FO 195/2147: 55B- 63.

Misyoner Underwood, depremde hayatını kaybedenler hakkında ayrıntılı raporlar hazırlamıştır. Bu raporların birer kopyası Freeman'a iletilmiş Freeman da bu raporları üst yazı ile büyükelçiliğe göndermiştir.⁵⁸

Sağlık sorunlarından dolayı izne ayrılmak zorunda kalan Frederik G. Freeman'dan sonra Bitlis Yardımcı Konsolosluğuna 20 Nisan 1903'te W. J. Heathcote atanmıştır.⁵⁹

Sonuç

Konsolos Frederick G. Freeman'ın görevine başlamasından kısa bir süre sonra Ermeni komiteciler, Antranik liderliğinde Arak Manastırı'nı işgal etmişlerdi. Bundan dolayı Freeman, Muş'ta bulunan Ermeni komitecilerin durumlarını ve onlara karşı yürütülen askeri faaliyetler ile ilgili bilgi toplamak amacıyla sıklıkla Muş'a gidip gelmiştir. Burada yaşanan çatışmalar hakkında misyonerler ve Ermeniler tarafından kendisine aktarılan bilgileri ve kendi gözlemlerini rapor etmiştir.

Freeman, Hasenanlı ve Haydaranlı aşiretleri arasında yaşanan problemler, askeri ve idari yönetimdeki atamalar, Armenak'ın Muş'a gelişi ve Antranik'ten liderliği alması, bölgede yaşanan Kürt olayları ile devam eden davalar hakkında raporlar kaleme almıştır. Freeman Ekim 1902 tarihide Mutki, Muş ve Malazgirt bölgelerine yaptığı gezi sırasında Ermeni köylerini ziyaret ederek yardıma ihtiyacı olanları tespit etmiş ve bazılarını da izinsiz olarak yardım etmiştir.

İngiliz konsolosluk raporları, Bitlis vilayeti hakkında önemli bilgileri ihtiva etmekle birlikte dikkatle incelenmesi gereken belgelerdir. Nitekim konsoloslar her olay ve gelişmeyi Ermeniler açısından bakarak değerlendirmişlerdir. Raporların çoğu incelendiğinde Ermeniler aleyhinde olumsuz tek bir kelime bulunmazken Müslümanlar ve yöneticiler hakkında aşağılayıcı sözler kullanmaktan hiç çekinmedikleri görülmektedir. Dolayısıyla raporlarda verilen bilgiler yanlı bir tutumun eseridir ve sadece Ermenilerin görüşlerini yansıtmaktadır. Bu nedenle konsolos raporları önemli bir kaynak olmakla birlikte bu raporlara dayanarak tarafsız bir tarih yazılamayacağı sonucuna varılmıştır.

Kaynakça

Osmanlı Arşiv Belgeleri (BOA)

Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM): 621/31

⁵⁸ FO 195/2147: 131-134; 152-157; 193- 197; 189-192; 193- 197.

⁵⁹ Y.PRK.ASK. 194/10.

Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemî (DH.MKT): 480/ 35.

Dahiliye Nezareti Tesrî-i Muâmelât ve Islahat Komisyonu Muamelat (DH.TMIK.M): 88/88, 106/16, 108/74-27, 75/40, 127/23.

Dahiliye Şifre Kalemî Belgeleri (DH.ŞFR): 263/49-73, 262/61, 267/79, 264/9-68, 263/88-100, 273/32, 374/79, 281/137.

Hariciye Nezareti Siyasî Kısmı Belgeleri (HR.SYS): 2793/43, 2793/48-50.

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MTV): 220/137, 220/189, 221/20.

Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK): 177/49.

Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK.UM): 56/93, 56/98.

Yıldız Perakende Evrakı Zaptiye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.ZB): 31/56.

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS): 419/11-15.

Dışişleri Arşivi

National Archives, Foreign Office (FO) 195/2125.

Freeman'dan O'Conor'a, No 10, 2 Eylül 1902, FO 195/2125. s. 198.

Freeman'dan O'Conor'a, No 10, 2 Eylül 1902, FO 195/2125. s. 198.

Freeman'dan O'Conor'a, No 5, 22 Mart 1902, FO 195/2125. s.78-80.

Freeman'dan O'Conor'a, No 6, Çok Gizli, 22 Mart 1902, FO 195/2125. s.82-85.

Freeman'dan O'Conor'a, Gizli, 29 Ocak 1902, FO 195/2125. s.55- 59.

Freeman'dan O'Conor'a, No 11, 9 Eylül 1902, FO 195/2125. s. 200-201.;

Freeman'dan O'Conor'a, No 7, 22 Mart 1902, FO 195/2125. s.141-144.

Freeman'dan O'Conor'a, tel, 26 Eylül 1902, FO 195/2125. s. 201.

Freeman'dan Barclay'a, 13 Ekim 1902 tarihli mektup, 27 Kasım 1902, FO 195/2125. s. 232- 238.

Freeman'dan O'Conor'a, tel, 16 Aralık 1902, FO 195/2125. s. 307.

Hocaoğlu, M., *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezâlimi ve Ermeniler*, İstanbul 1976.

Kirakossian, A. J., *British Diplomacy and the Armenian Question, from the 1830s to 1914*, London 2003.

Kocabaşoğlu, U., *Majestelerinin Konsolosları İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)*, İletişim Yayınları, I. Baskı, İstanbul 2004.

Mayewski, *Rus General Mayewski'nin Doğu Anadolu Raporu- Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki-*, çev. Mehmed Sadık, Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayın No: 4, Van 1997.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları (1896- 1909), C. III, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 98, Ankara 2009.

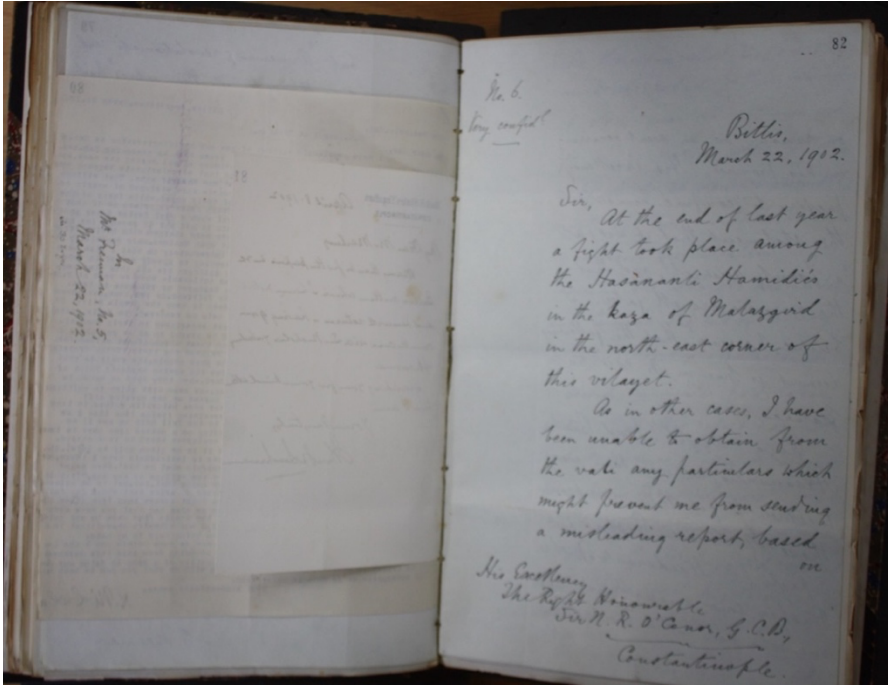
Selvi, H., "Hangi Antranik?" www.satemer.sakarya.edu.tr/pdf/Antranik.pdf, (25.09.2017).

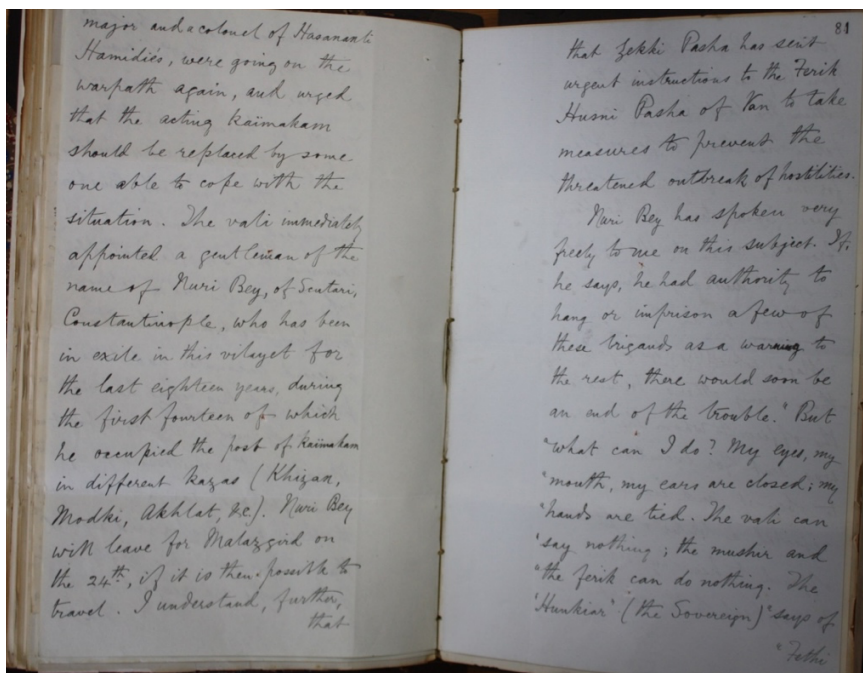
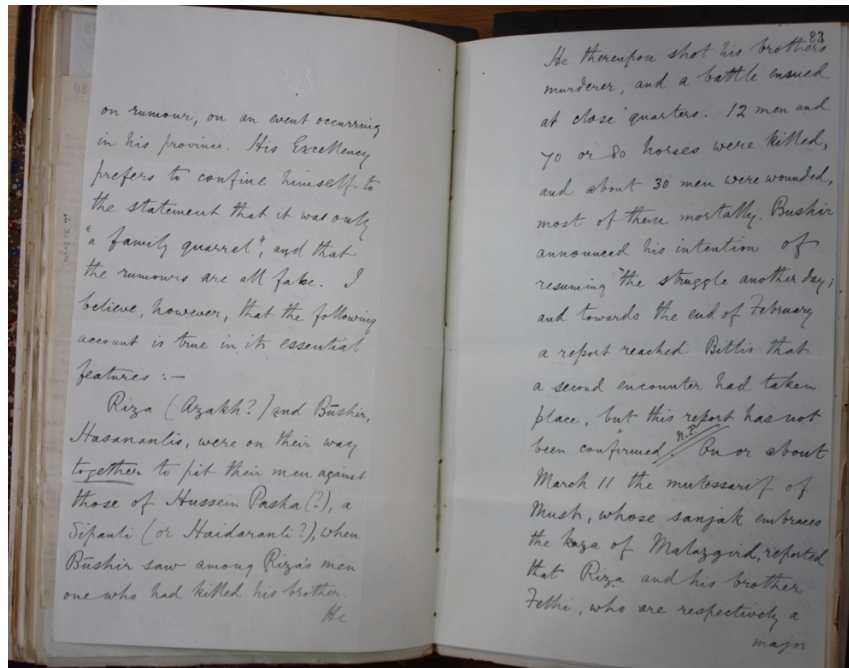
Şaşmaz, M., *İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliamı İddiaları (1878-1914)*, AKDİTYK, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2013.

Uras, E., *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, II. Baskı, İstanbul 1987.

Ekler

Ek 1: Yardımcı Konsolos J.G. Freeman'ın 22 Mart 1902 tarihli raporu

**ARKEOLOG MAX VON OPPENHEIM'IN OSMANLI
DEVLETİ'NDEKİ CASUSLUK FAALİYETLERİ**
ARCHAEOLOGIST MAX VON OPPENHEIM'S ESPIONAGE
ACTIVITIES IN THE OTTOMAN STATE

Elif Gizem POLAT*

Makale Bilgisi

Başvuru: 15 Şubat 2022
Kabul: 20 Şubat 2023

Article Info

Received: February, 15, 2022
Accepted: February, 20, 2023

Öz

Osmanlı Devleti üzerinde nüfuz kurma mücadelesinin kıyasıya yaşandığı 19. yüzyılda seyyah, arkeolog ve diplomat Max von Oppenheim, Almanya adına casusluk yapmış isimler arasındadır. Osmanlı topraklarına yaptığı seyahat ve çalışmaların ardından Almanya'nın Dışişleri Bakanlığı bünyesinde bulunan kurumlarda istihdam edilmesi ve süreç içerisinde İngiltere ve Osmanlı Devleti çalışanları tarafından takibe alınması bu makalenin çıkış noktasını oluşturmaktadır. Osmanlı arşiv belgeleri, Max von Oppenheim'in yayınladığı raporlar, kitap ve makaleler, bilim insanları tarafından daha önce yapılmış çalışmalar ışığında bu husus aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, II. Reich, XIX. Yüzyıl, Max von Oppenheim, Arkeoloji, Kahire, Tell Halaf, Emperyalizm, Casus.

Abstract

In the 19th century, when the struggle for influence over the Ottoman State was cutthroat. Traveler, archaeologist and diplomat Max von Oppenheim is among the names who spied on behalf of Germany. After his travels and studies in the Ottoman lands, he worked for the employment of institutions under the Ministry of Foreign Affairs of Germany. In this process, being followed by the British and Ottoman State employees constitutes the starting point of this article. Ottoman archival documents, reports published by Max von Oppenheim, books and articles have tried to illuminate this issue in the light of previous studies by scientists.

Keywords: Ottoman State, II. Reich, XIX. Century, Max von Oppenheim, Archaeology, Cairo, Tell Halaf, Imperialism, Spy.

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Kırıkkale Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı; elifgizemp@gmail.com; ORCID: 0000-0002-1775-9238; Kırıkkale-Türkiye.

Giriş

Şark sorununun merkezi olarak görülen Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılda Avrupa'nın bölücü faaliyetleri ve işgalleri karşısında ezilmekteydi. İngiltere'nin 1856 yılında Paris Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü garanti altına alacağına dair attığı imza, 1878 Berlin Antlaşması ile sona erdi, önce Kıbrıs'a daha sonra ise 1882 yılında Mısır'a yerleşti. Balkanlarda çıkan isyanların da destekleyicisi olan İngiltere, Fransa'yı da yanına çekti ve Osmanlı Devleti önce Cezayir ve ardından 1881 yılında Tunus'u Fransız işgalcilere teslim etmek zorunda kaldı.¹ Nitekim dış politikada yalnız bırakılan Osmanlı Devleti henüz topraklarını fiili olarak işgal etmemiş olan Almanya ile siyasi ilişkilerine hız verdi.

1871 yılında siyasi birliğini Bismarck önderliğinde tamamlayan Almanya ise dünya siyasetine diğer Avrupa ülkelerine göre daha geç katılmıştı.² Almanya için bu durum Asya ve Afrika'nın İngiltere ve Fransa tarafından çoktan paylaşıldığı anlamına gelmekteydi. Şayet Almanya dünya siyasetinde iyi bir konum istiyorsa hızla sömürgecilik yarışına katılmak zorundaydı.

Nihayet 1896 yılına gelindiğinde II. Wilhelm'in Almanya'yı küresel bir güce dönüştürmeyi amaçlayan 'weltpolitik' siyasetini ilan etmesi ile devletin dış politikası emperyalizmi benimsedi. İlan edilen dünya politikası (weltpolitik) ile birlikte yeni pazar ve hammadde arayışında olan Almanya, rotasını Osmanlı topraklarına çevirdi. Fakat Almanya; İngiltere, Fransa ve Çarlık Rusya'dan farklı bir politika izleyerek Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü kendi çıkarları doğrultusunda korumayı tercih etmekteydi.³ Sonucunda İngiltere, Fransa ve Çarlık Rusya ile karşı karşıya gelecek olsa da ilan ettiği dünya siyasetine hız veren Almanya neo-koloniyalizmin ilk mimarı olarak anılmasına sebep olacak projelerini hayata geçirmek amacıyla çalışmıştır.⁴ Bu uğurda 'barışçıl yayılma' siyasetini takip eden Almanya, Osmanlı topraklarındaki nüfuzunu daha güçlü kılmak adına arkeoloji heyetleri göndermiş, enstitüler ve cemiyetler kurmuştur. Söz konusu arkeoloji heyetlerinde, enstitü ve cemiyetlerde bulunan kişilerin bir kısmı Kayzer adına casusluk faaliyetlerinde de bulunmuştur. Bunlardan birisi de Max von Oppenheim'dir.

¹ H. Ömer Budak, *Olaylar ve Anlaşmalar Işığında Devlet-i Aliyye'nin Yıkılış Süreci*, Anadolu Okul Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2018, s. 188-189.

² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907) VIII. Cilt*, TTK, 6. Baskı, Ankara 2007, s. 166.

³ İlber Ortaylı, *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara 1981, s. 8.

⁴ Ortaylı, *a.g.e.*, s.122.

Osmanlı Devleti ve Almanya'nın Arkeolojiye Bakış Açıları

Kutsal Kitap ve Antik Döneme ait yazılı eserler Rönesans Dönemi Avrupası'nda önem kazanmış, Michelangelo gibi büyük sanatçıların eserlerini etkilemekle kalmamış bu kitaplarda anlatılan şehirlere olan ilgi de artmıştır.⁵ Bazı Antik Yunan ve Roma heykellerinin yine bu dönemde sergilenmesi ile birlikte antik uygarlıklara olan hayranlık, Avrupa'da XVII. ve XVIII. yüzyıllarda kendi köklerinin Yunan ve Roma Uygarlıklarından geldiği düşüncesi Klasik Arkeolojiyi vücuda getirmeye başlamıştı. Reform hareketiyle başlayan ve Charles Darwin'in evrim teorisiyle zirveye ulaşan dinlere olan güvensizlik Kutsal Kitap Arkeolojisini de beraberinde getirmiş, Tevrat ve İncil'de adı geçen yerleri arkeolojik olarak araştırıp somut birer kanıt olarak sunma kaygısı bu şehirlerin bulunduğu topraklar olan Yakındoğu coğrafyasına araştırma heyetlerinin ve seyyahların akın etmeleri ile sonuçlanmıştır. Ayrıca 1789 yılında gerçekleşen Fransız Devrimi'nin ardından dünyaya yayılan milliyetçilik akımından etkilenen arkeoloji, "nereden geldik?" sorusunu ulusçu bir çerçevede değerlendirmeye başlamıştır.

XIX. yüzyılda yukarıda sıralanan tarihi olaylarla son şeklini alan arkeoloji, Osmanlı Devleti nezdinde Batılılaşma hareketleri içerisinde müze çalışmaları ile birlikte ivme kazanmıştır. 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı ile Batılılaşma hareketlerine hız verilmesinin ardından "âsâr-ı atîka" kavramı Osmanlı belgelerinde sıkça zikredilir olmuştur. Fethi Ahmet Paşa Batılı tarzda bir müze kurulması fikrini ortaya atmış ve bununla birlikte Osmanlı topraklarında bulunan eski eserlerin tespit edilmesi için faaliyetler başlatılmış, eski eserler Aya İrini Kilisesi'nde toplanmıştır.⁶ Batılı tarzda ilk müzecilik çalışması olan Aya İrini Kilisesi'ndeki Mecmua-i Âsâr-ı Atîka öncesinde türbe ve tekkelerde korunan ve sergilenen eşyalar ilk müzeler olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷ Bu hususta belirtmek gerekir ki müzelerin kökenini oluşturan ve toplumdaki elit kesimin meydana getirdiği koleksiyonlar her dönemin kendine özgü fikir akımlarını da içermektedir. Nitekim Avrupa'da Grek ve Roma sikkelerinden oluşan koleksiyonlar veya doğa bilimi açısından önem arz eden çalışmalar koleksiyonlarda ön plandayken, Türklere ait koleksiyonların genellikle sikke, elyazması, hat ve tezhip sanatına ilişkin eserlerden meydana geldiği görülmektedir.⁸ Bu durum

⁵ Mehmet Özdoğan, *50 Soruda Arkeoloji*, Bilim ve Gerçek Kitaplığı, İstanbul 2012, s. 70.

⁶ İlber Ortaylı, "Tanzimatta Vilayetlerde Eski Eser Taraması", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 6, İletişim Yay., İstanbul 1985, s. 1599.

⁷ Süleyman Özkan, "Osmanlı Devleti'nde Eski Eser Koleksiyonculuğu", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt XIX, Sayı 2, 2004, s. 66-67.

⁸ Özkan, a.g.m., s. 71.

Avrupa’da Grek ve Roma hayranlığının (Philhellenizm) kimlik arayışıyla birleşmesi ve Avrupalı devletlerin kökenlerini bu uygarlıklara dayandırmasıyla ilişkilendirilmektedir. Osmanlı Devleti’nin ise yönünü Batıya çevirmeden önce bu eserlerle ilgilenmemesi anlaşılır bir durumdur. Bununla birlikte Osmanlı Devleti’nde Batılılaşma çerçevesinde Antik Yunan ve Roma Dönemlerinin kapsamlı olarak araştırıldığı Klasik Arkeolojinin ön plana çıktığı görülmektedir.⁹ Bu durum da yine bu dönemin fikrî yapısı çerçevesinde değerlendirilmelidir. Yunan ve Roma kalıntılarında oluşan koleksiyonların sergilenmesi ile Osmanlı Devleti’nin siyasi ve sosyal bakımdan Avrupa’ya yakınlığı vurgulanmak istenmiştir. Ayrıca tebaasının farklı uluslardan oluşması sebebiyle milliyetçilikten fazlasıyla uzak durmaya çalışan Osmanlı Devleti için söz konusu arkeoloji çalışmaları ve müzelerde sergilenen eserler toprak bütünlüğünü simgelemekte ve Avrupa’nın büyüklüğünün Osmanlı topraklarında daha önce kurulan medeniyetler sayesinde olduğu özellikle belirtilmektedir.¹⁰ Nitekim 17 Ağustos 1880 tarihinde Çinili Köşk’te Maarif Nazırı Münif Paşa’nın açılış konuşmasında da bu durum vurgulanmış olup, bunun yanı sıra eski eser kaçakçılığı ve bu kaçakçılığın sebebinin eski eserlere Osmanlı Devleti’nde kıymet verilmemesinden kaynaklandığını belirtmiştir. Ek olarak Osmanlı Devleti’nde bu tutumun değiştiğini, bunun en açık örneğinin Müze-i Hümayun olduğunu vurgulayan Münif Paşa, Avrupalıların bu hususta fikir ve davranışlarını değiştirmelerini ümit ettiğini söylemiştir.¹¹

1881 yılına gelindiğinde ise Sadrazam Ethem Paşa’nın oğlu Osman Hamdi Bey’in müze müdürü olarak atanması Türk arkeolojisi için bir dönüm noktası olmuştur.¹² Nitekim onun müdürlüğe gelmesinin ardından 1884 yılında yayımlanan Âsâr-ı Atîka Nizamnamesi çağdaş anlamda yayınlanan ilk eski eser yasasıdır.¹³ Ardından gelen nizamnameler ile birlikte denetim sıkılaştırılmış, eser kaçakçılığı önlenmeye çalışılmış, seyyah ve arkeologlar takibe alınmıştır. Örneğin, Alman arkeolog ve seyyah Heinrich Schliemann, Osmanlı Devleti’ne ilk defa geldiği 1868 yılında Troya’yı keşfetmiş ve 1870 yılında kazılara başlamıştı. Bulduğu arkeolojik eserleri yurtdışına kaçıran Schliemann, 1887 yılında tekrar geldiğinde Osmanlı Devleti’ne girişinin

⁹ Mehmet Özdoğan, *Arkeolojinin Politikası ve Politik Bir Araç Olarak Arkeoloji*, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2006, s. 32.

¹⁰ Wendy M. K. Shaw, *Osmanlı Müzeciliği Müzeler, Arkeoloji ve Tarihin Görselleştirilmesi*, çev. Esin Soğancılar, İletişim Yay., 3. Baskı, İstanbul 2020, s.94-95.

¹¹ Mustafa Cezar, *Sanatta Batı’ya Açılış ve Osman Hamdi Bey I. Cilt*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 1971, s. 180.

¹² İ.DH. Dosya No: 835, Gömlek No: 67168, Hicri 09.10.1298.

¹³ A.DVN.MKL. Dosya No: 25, Gömlek No: 45, Hicri 29.12.1301.

yasak olduğunu öğrenmiştir.¹⁴ Nitekim Osmanlı Devleti eski eser kaçakçılığını önleme kapsamında araştırmalar yapmakta ve nizamnamelerde “devlet malı” olarak nitelendirilen eski eserleri yurt dışına kaçıran kişilerin devlete girişini dahi menetmekteydi.

Bu gibi önlemlerin yanı sıra Osman Hamdi Bey ilk kez arkeolojik çalışmaları da başlatmış, 1883 yılında Adıyaman'da Nemrut Dağı'nda, 1887 yılında Lübnan'da Sayda'da kazıları, 1891 ve 1892 yılları arasında da Muğla Yatağan'da bulunan Lagina da kazılar gerçekleştirmiştir. Osman Hamdi Bey'in özellikle Sayda kazısı esnasında bulduğu lahitlerle birlikte Çinili Köşk yetersiz gelmeye başlamış ve yeni bir müze binası inşa edilmesi için 1887 yılında başvuruda bulunmuştur. Mimar Alexandre Vallaury tarafından yapılmış olan yeni müze binası 13 Haziran 1891 tarihinde açılmıştır.¹⁵ Bugün İstanbul Arkeoloji Müzesi olarak adlandırılan bu müze de Batılılaşma sürecinde Müze-i Hümayun'ca benimsenen Klasik Arkeoloji düşüncesi, müze binasının mimarisine yansımış ve bina Helenistik Döneme göre planlanmıştır.¹⁶

Genel olarak bakıldığında müze ve arkeoloji adına yapılan çalışmaların Avrupa ile Osmanlı Devleti arasındaki uluslararası siyasi kaygıların etkisi altında olduğu açıktır. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nde yapılan çalışmalar Avrupa'daki gibi eser temelli olup, Antik Yunan ve Roma dönemlerini benimseyerek Avrupalı milletler arasında yer edinilmeye çalışılmıştır. Almanya ise Yunan ve Roma'yı kendi kültür temelinde görmekle birlikte Şark araştırmalarını Bizans ve Klasik dönemlerden öteye götürerek Asur, Hitit, Arami gibi Antik Çağ uygarlıkları üzerine çalışmalar yapmaya başlamıştı. Böylece Kutsal Kitap'ın somutlaştırılması adına birçok arkeolojik çalışma başlatan Alman arkeologlar, Osmanlı Devleti'nden aldığı izinler ile Yakınoğu coğrafyasının yer altı ve yerüstü zenginliklerini de keşfetmeye başlamıştır. Nitekim arkeolog unvanını kullanan birçok Alman jeolog Musul ve çevresinde petrol bulmak amacıyla araştırmalar gerçekleştirmiş ve Osmanlı Devleti subaylarına yakalanmışlardır.¹⁷

25 Ocak 1898 yılında James Simon tarafından kurulan Alman Şark Cemiyeti (Deutsche Orient Gesellschaft) Osmanlı Devleti sınırlarında yapılan kazı çalışmalarını yönetmiş ve finanse etmiştir. 1901 yılından itibaren Alman Şark Cemiyeti'nin koruyucusu ve başı Kayzer II. Wilhelm olmuştur. Söz konusu cemiyetin finansörleri ve üyeleri arasında ise Bağdat-

¹⁴ DH. MKT, Dosya No: 1417, Gömlek No: 90, Hicri 11.08.1304.

¹⁵ Mustafa Cezar, *a.g.e.*, s. 261.

¹⁶ Mehmet Özdoğan, *a.g.e.*, s. 32.

¹⁷ Peter Hopkirk, *İstanbul'un Doğusu'nda Bitmeyen Oyun*, çev. Mehmet Harmancı, Gençlik Yay., İstanbul 1995, s. 39.

Berlin Demiryolu'nu da finanse eden Deutsche Bank'ın direktörlerinden Gwinner, silah şirketi Krupp'un patronu Frederich Alfred Krupp ve Siemens gibi isimler de bulunmaktaydı.¹⁸ Almanya'nın İngiltere ve Fransa'ya karşı verdiği yarışın bir kolu olan arkeoloji Alman Şark Cemiyeti'nin desteği ile hem Alman müzelerine eser kazandırdı hem de Osmanlı Devleti topraklarını daha yakından tanıdı. Bununla birlikte İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar sürecek olan Cermen ırkının tek çatı altında birleştirilmesi için uygulanan propagandalarda arkeoloji ön saflarda yerini almaya başladı. Nitekim Gustaf Kossina'nın 1880'lerden itibaren gerçekleştirdiği milliyetçilik akımının etkisi altındaki çalışmaları ile ulusal kimlik ve birlik ideolojileri güçlendirilmekteydi.¹⁹

Gustaf Kossina gibi Pancermen hareketini benimseyen her bilim insanı ve araştırmacı ulusal kimliğin tarihi geçmişle güçlendirildiği çalışmalar ortaya koymaktaydı. Aynı zamanda 19. yüzyılda Balkanları, Anadolu'yu ve Mezopotamya'yı Alman ırkı için kolonileştirilmek gibi fikirler de yayılmaya başlamıştı. Bu bağlamda arkeoloji çalışmaları Pancermenizmin etkisi altındaki arkeologlar tarafından, Osmanlı Devleti'nin bir sömürge devleti haline getirilmesi gerektiği ve bunun nasıl yapılacağına dair rapor ve çalışmalarla birlikte yürütülmeye başladı. Nitekim Anadolu'nun Almanlar için gelecek vadeden bir sömürge olması fikrini öne süren Alman arkeolog ve seyyah Ludwig Ross, Anadolu'ya gerçekleştirdiği seyahatler sonucunda 1850 yılında Anadolu'da kurulabilecek Alman kolonilerinden bahseden bir kitap yayımlamıştır.²⁰ Ludwig Ross gibi Osmanlı Devleti'nde çalışmalar yürüten Max von Oppenheim da casusluk faaliyetlerinde bulunmuştur.

XIX. ve XX. yüzyıllarda asıl görevi “*müze ajanlığı*” yapıp, estetik yanı güçlü olan eserleri kendi ulusal müzelerine kazandırmak ve bunları halkı eğitmek amacıyla kullanmak olan arkeologlar, “Alman nüfuzunu Osmanlı Devleti'nde nasıl ve ne kadar arttırabiliriz?” gibi soruları cevaplandıran çalışmalar yürütmüşlerdir. Başta Max von Oppenheim olmak üzere Alman arkeologlar ve seyyahlar Osmanlı Devleti'nde gerçekleştirdikleri çalışmalarla arkeoloji bilimine katkıda bulunup sistemleşmesini sağladıkları gibi, ‘barışçıl’ olarak tarihi eser yağmasının da hız kazanmasına neden olmuşlardır. Bu yağmanın sergilendiği ulusal müzeler; geçmişte yaşamış büyük medeniyetleri, Eski ve Yeni Ahit'te zikredilen şehirleri ve bunların

¹⁸ Özer Özbozdağlı, *Ortadoğu'nun Yağmalanan Hafızası Almanların Ortadoğu'da Arkeolojik Faaliyetleri (1890-1914)*, İdeal Kültür Yay., İstanbul 2020, s. 54.

¹⁹ Brent Maner, *Germany's Ancient Pasts Archaeology and Historical Interpretation Since 1700*, The University of Chicago Press, Chicago & London 2018, s. 254.

²⁰ Ludwig Ross, *Kleinasien und Deutschland: Reisebriefe und Aufsätze mit Berzugnahme auf die MöglichKeit Deutscher Riederlassungen in Kleinasien*, C.E.M. Pfeffer, Halle 1850.

kalıntıları ancak üstün bir ırkın koruyabileceği düşüncesi ile hareket etmişlerdir. Bazen rüşvet bazen tehdit yoluyla kendi coğrafyasından koparılan tarihi eserler, o coğrafyanın ve üzerinde yaşayan toplumun da koruyuculuğunun üstlenildiğini dolaylı yoldan simgeleyen alanlar haline gelmiştir. Almanlar tarafından yürütülen arkeoloji çalışmaları ilk başta Avrupa'nın maddi kültür yağmasının sergilendiği ve kültürel zenginliğin göstergesi haline gelen müzelere eser kazandırmak için çabalayan müze ajanlarının seferleri gibi gözükmetedir. Fakat özellikle Birinci Dünya Savaşı yıllarında bölgeye dair bilgi birikimleri sebebiyle müze ajanlığından siyasi ve hatta saha ajanlığına terfi etmiş oldukları gözlemlenmektedir.

Baron Max von Oppenheim'in Faaliyetleri

1860 yılında Yahudi bir bankacının oğlu olarak dünyaya gelen Max von Oppenheim'in ailesi, demiryollarına yaptığı maddi yatırımlar dolayısıyla 1867'de Avusturya ve 1868 yılında ise Prusya hükümdarları tarafından kalıtsal olarak Freiherr (Baron) unvanını almıştı.²¹ Doğu dünyasına çocukluğundan itibaren derin ilgisi olan Baron Max von Oppenheim öğrencilik yıllarından itibaren Arapça, Farsça ve Türkçe öğrenmeye başlamıştı.²² Babasının isteği üzerine okuduğu hukuk bölümünü 1883 yılında bitirdikten sonra aynı yıl ilk Doğu ziyaretini gerçekleştirmişti. İkinci ziyaretini 1886 yılında gerçekleştiren Oppenheim'in Doğu'ya olan ilgisi Fas seyahatinin ardından daha da arttı. Fas'ta altı ay kalarak Arapçasını geliştirdi.²³ 1892 tarihinde tekrar yola çıkan Max von Oppenheim bilimsel çalışmalarına başladı. Osmanlı Devleti'nden aldığı seyahat izni ile Afrika'da araştırmalar yaptı.²⁴ Senûsi Tarikatı üzerine yoğunlaşan Oppenheim, bu tarikatın hem dini hem de Almanya'nın çıkarları için yürütülen siyasi çalışmalar açısından önemli olduğunu düşünmekle birlikte edindiği bilgileri Alman hükümetine sundu.²⁵ Ardından Mısır ve Mezopotamya'ya yönelen Max von Oppenheim, 1894 yılında gittiği Kahire'de Bedevilerin kültürlerini daha iyi anlayabilmek ve öğrenmek için onlarla birlikte çadırlarda yaşamaya başladı.²⁶ Arabistan çöllerinde yaptığı geziler sırasında Şammar Kabilesi üzerinde araştırmalar yaptı ve Şammar Şeyhi Faris Paşa ile iyi ilişkiler kurdu.²⁷

²¹ Lionel Gossman, *The Passion of Max von Oppenheim Archaeology and Intrigue in the Middle East from Wilhelm II to Hitler*, Open Book Publishers, Cambridge 2014, s. 29.

²² Wolfgang G. Schwanz, "Max von Oppenheim und der Heilige Krieg Zwei Denkschriften zur Revolutionierung Islamischer Gebiete 1914 und 1940", *Sozial Geschichte*, 19 (3), 2004, s. 31, 33.

²³ Özbozdağlı, *a.g.e.*, s. 98-99.

²⁴ Y.A.HUS., Dosya No: 286, Gömlek No: 20. Hicri 03.06.1311.

²⁵ Gossman, *a.g.e.*, s. 30.

²⁶ Max von Oppenheim, *Tell Halaf A New Culture in Oldest Mesopotamia*, Translated by: Gerald Wheeler, G.P. Putnam's Sons, London & New York 1933, s. 1.

²⁷ McMeekin, *a.g.e.*, s. 37.

1895 yılında Hindistan'a kadar uzanan gezisini tamamlayıp Almanya'ya döndükten sonra bölgedeki çalışmalarını rapor halinde Alman Dışişleri Bakanlığına sunan Oppenheim, bu Bakanlıktan (Austawärtiges Amt) Almanya'nın Kamerun ile Çad Gölü arasında kalan alana nüfuz edebilmesi için bölgeye gerçekleştirilecek olan araştırma gezisinde Alman heyetine liderlik etmesi için teklif almıştır.²⁸ Bu proje gerçekleştirilememiş olsa da 1896 yılında Kahire Elçiliğinde göreve başlayacak olan Max von Oppenheim 1895 yılında henüz Almanya'ya dönmeden İstanbul'da II. Abdülhamit ile bir araya geldiği gibi onun ileride Almanya'nın çıkarları için kullanacağı Panislamizm ile ilgili görüşlerini takip etmiştir.²⁹ Max von Oppenheim bu görüşme ile ilgili olarak seyahat ettiği bölgelere ilişkin etnografik bilgiler içeren Bedeviler (Die Beduinen) adlı kitabında "*Sultan Abdülhamit ile mükemmel ilişkiler kurmayı başardım. Konstantinopolis'e ne zaman gelirim haber vermeme istedi.*" diye aktarmaktadır.³⁰

25 Mayıs 1896 (16 Zilhicce 1313) tarihli arşiv belgesinde ise Max von Oppenheim'in Alman Konsolosluğu'ndaki maiyetine "*-meal-i İslamiyye'yi anlatmak için*" gideceği bildirilmektedir.³¹ Bu belge Yahudi kökenli ve Katolik olarak büyüyen bir insanın Osmanlı Devleti'ne kendisini nasıl tanıttığını göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Casus Max von Oppenheim bu belge ile Kahire'ye taşınmış ve faaliyetlerine burada devam etmiştir. Biyografi çalışmalarında Max von Oppenheim'in İslamiyet'e ve Doğu'ya olan ilgisinin şahsi olduğu belirtilmiş olsa da bu belge aksini ispat etmektedir. Öyle ki bu durum II. Wilhelm'in 1898 yılında Şam'a gerçekleştirdiği ziyarette Selahattin Eyyübi'ye övgüler yağdırıp, "*300 milyon Müslüman'ın dostu*" olduğunu belirttiği konuşmasını anımsatmaktadır.³² Bu konuşma Panislamizm akımının devlet politikası olduğu II. Abdülhamit döneminde Almanların Osmanlı Devleti'ne uyguladığı nüfuz politikası çerçevesinde değerlendirilmektedir. Nitekim Panislamizm kullanılarak Osmanlı Devleti'ne sızma çabaları görülmektedir.

Almanya'da, II. Abdülhamit'in Panislamizm politikasının ve Halifeliğinin dünya üzerindeki Müslümanları ne yönde etkileyeceği ve müttefik Almanya'nın bunu nasıl kendi lehine çevireceğine dair araştırma ve çalışmalara başlanmıştır. Bu bağlamda Panislamizm'i ilerleyen yıllarda Alman çıkarları doğrultusunda bir eylem planına dönüştürmek amacıyla bölgede araştırma yapması için Max von Oppenheim'in önceden

²⁸ Gossman, *a.g.e.*, s. 30-31.

²⁹ Schwanitz, *a.g.m.*, s. 33-34.

³⁰ Gossman *a.g.e.*, s. 31' de Max von Oppenheim, *Die Beduinen*, vol. I, s. 3-6.

³¹ Y.PRK.TŞF., Dosya No: 4, Gömlek No: 71. Hicri 16.12.1313

³² Ortaylı, *a.g.e.*, s. 5.

görevlendirilmiş veyahut yönlendirilmiş olma olasılığı bahsedildiği üzere şahsi ilgiden daha yüksektir. Max von Oppenheim'in Alman çıkarlarına yönelik çalışmalarına henüz siyasi bir kimlik kazanmadan, henüz Kahire'ye atanmadan ve resmi bir görevi olmadan başlaması ve ulaştığı bilgileri Dışişleri Bakanlığı ile paylaşması bu durumu desteklemektedir. Ancak yapılan araştırmalar ve arşiv belgelerinde Oppenheim'in daha önceden bu yönde görevlendirildiğine dair bir bilgiye de rastlanmamıştır.

Osmanlı Devleti'ne yaptığı seyahatin ardından vücuda getirdiği çalışmalar onun bir bölge uzmanı olarak anılmasına sebep olmuş ve 1896 yılında Melchior Hubert Paul Gustav Graf von Hatzfeldt aracılığıyla Kahire'deki Alman Büyükelçiliğine atanmıştır.³³ Bu görevde azledileceği 1910 yılına kadar Alman Dışişleri Bakanlığı için toplam dört yüz altmış yedi rapor hazırlamıştır. Bu raporlar; Bağdat-Berlin Demiryolu hattı için uygun olan güzergâh, Panislamizm, Halifelik, Babil vadisindeki sulama kanalları, Mısır politikası, Hac ziyaretleri, Sudan'daki Mehdi taraftarları, Mekke Şerifi ve onun Hicaz'daki nüfuzu, Sünni-Şii ayrımı ve bu ayrımdan kaynaklanan Mehdi kültürü, Ermeniler, Maruniler, Kıptiler, Vahabiler; Fransız, İngiliz, Rus ve Amerikan misyoner okulları ile ilgilidir.³⁴

Kahire'de bulunduğu süre içerisinde Vahabî Şeyhi İbni Reşid, Nusayri Şeyhi³⁵, Hidiv Abbas Hilmi, Osmanlı Devleti'nin Mısır Yüksek Komiseri Ahmet Muhtar Paşa, Mısır milliyetçilerinden ve El-Mu'ayyad gazetesinin yayın yönetmeni Şeyh Ali Yusuf, el-Liva gazetesinin editörü Mustafa Kamil, Mekke Şerifi ve oğulları, Milli Kabilesinin şeyhi İbrahim Paşa ve Panislamizm taraftarı olan Tunuslu Şeyh Abdülaziz Şaviş ile iyi ilişkiler kurdu.³⁶ Ayrıca Birinci Dünya Savaşı esnasında rakipleri olacak olan Gertrude Bell ve Thomas E. Lawrence ile de bir araya gelen Oppenheim'in bu dostları ne İngiltere'nin ve Fransa'nın ne de Osmanlı Devleti'nin gözünden kaçmamaktaydı. Osmanlı Devleti'ne karşı bölücü faaliyetlerde bulunan ve bu amaçla Devlet-i Aliyye'nin tebaasına her fırsatta milliyetçi telkinlerde bulunan İngiltere, Mısır'daki milliyetçi hareketlerden ve onların dostu olan Oppenheim'dan hazzetmemeye başlayacaktı.

İngiltere ve Almanya'nın nüfuz mücadelesine girdiği II. Abdülhamit döneminde öne çıkan konulardan biri Bağdat'tan İstanbul'a ve oradan da Avrupa'ya açılması planlanan demiryolu idi. Bir imtiyaz olarak Alman

³³ McMeekin, *a.g.e.*, s.38.

³⁴ McMeekin, *a.g.e.*, s. 40-42.

³⁵ Max Freiherr von Oppenheim, Hans Lucas, *Griechische und Lateinische Inschriften Aus Syrien, Mesopotamien und Kleinasien*, Sonderabdruck Aus Der Byzantinischen Zetirschrift XIV. Jahrgang, Leipzig 1905, s. 3.

³⁶ McMeekin, *a.g.e.*, s. 42; Gossman, *a.g.e.*, s. 38.

şirketlerine verilen bu demiryolu hattı güzergâhının tespiti için oluşturulan heyete Max von Oppenheim da katıldı. Bu hususla ilgili olarak önce George von Siemens ile görüşen Oppenheim, söz konusu demiryolu için araştırmalarına Şam mevkiinden başladı.³⁷ Araştırma gezisinde Kürtler ve Arap Bedevilerinden oluşan Milli Kabilesinin şeyhi İbrahim Paşa ile görüşen Max von Oppenheim, kabiledaki bedevilerden aldığı bilgiler ile Tell Halaf'ı keşfe çıktı.³⁸ 19 Kasım 1899 tarihinde Tell Halaf'a ulaştı.³⁹ Nitekim keşf ile ilgili olarak hazırladığı raporda Beyrut, Baalbek, Şam, Tel Nabi, Mendu, Mardin, Hama, Humus, Selimiye, Halep, Urfa, Diyarbakır Nizip, Siverek, Antep, Adana, Mersin, Konya'ya gittiğini bildirmekle beraber Bağdat-Berlin Demiryolu'nun geçeceği güzergâhta çok sayıda antik döneme ait şehir ve kalıntıların olduğunu söylemektedir.⁴⁰

Halife II. Abdülhamit'in Berlin-İstanbul-Bağdat Demiryolu hattı ile Müslümanlar üzerindeki nüfuzunu arttıracaklarını düşünenlerden biri olan Max von Oppenheim 1900 yılının yazında Postdam'da Kahire Başkonsolosu Paul Graf von Metternich aracılığıyla Kayzer II. Wilhelm ile bir araya geldi. Görüşmede Bedeviler ve onların gelenekleri hakkında Kayzer'e bilgi veren Oppenheim, görüşmenin ardından II. Wilhelm tarafından Legationsrat (Resmi Başdanışman) unvanı aldı.⁴¹ 1906 ve 1909 yıllarında temas kurduğu Mısır milliyetçileri, devraldığı El-Fatat Gazetesindeki yazılar, Panislamizm destekçiliği ve Akabe sorununda parmağı olduğu gerekçesiyle İngiltere ve Fransa kamuoyunca "*Kayzer Casusu*" olarak adlandırılmaya başlandı. Baskılar sonucunda 1906'da uyarı aldı ve daha sonra Başkonsolos Graf Metternich tarafından Kahire'de resmi bir görevi olmadığı duyuruldu. Kasım 1910'da ise elçilikteki işinden alındı.⁴²

5 Ağustos 1911 tarihinde Tell Halaf'ta ilk arkeolojik kazıları başlattı. Kazılarda yaklaşık iki yüz Ermeni'yi işçi olarak görevlendirdi.⁴³ Tell Halaf için aldığı kazı ruhsatının yanı sıra Zor Sancağı ve çevresinde tarihi eser aramak amacıyla seyahat izni de aldı. Bu izinlerle başta Tell Halaf olmak üzere bulduğu tarihi eserleri yurt dışına kaçırmak amacıyla bölgede çalışmalar yürüten Oppenheim'in aynı zamanda Rakka'da aşiret reislerine para dağıttığı da tespit edildi.⁴⁴ Bununla birlikte Halep valisinin Dersaadet'e

³⁷ Max von Oppenheim, *Tell Halaf*, s. 1.

³⁸ *A.g.e.*, s. 2-4.

³⁹ *A.g.e.*, s. 7.

⁴⁰ Politisches Archive des Auswärtigen Amts (PAAA), RZ, 201, R 14556.

⁴¹ McMeekin, *a.g.e.*, s. 39-40.

⁴² McMeekin, *a.g.e.*, s. 44, 46.

⁴³ Max von Oppenheim, *a.g.e.*, s. 15.

⁴⁴ DH.İD., Dosya: 129-1, Hicri 23.09.1332.

bildirdiğine göre; Bedevi aşiretleri ile Oppenheim'in görüşmelerinin siyasi amaç taşıdığı ve aldığı seyahat izinleri ile Musul, Mardin ve Diyarbakır'a giderek buralarda siyasi faaliyetlerde bulunabileceği aktarılmıştır.⁴⁵

Gerçekleştirdiği seyahatler ve yaptığı arkeoloji çalışmaları esnasında Irak, Suriye, Anadolu ve Mısır'ın coğrafyası ve etnolojisi hakkında bilgi sahibi olan Oppenheim, İslamiyet'e dair edindiği bilgiler ile birlikte 1914 yılının Ekim ayında Alman Dışişleri Bakanlığı'na "İslam Dünyasının Düşmanlarımıza Başkaldırısı" adlı bir raporu sunmuştur. Bu raporda Mısır ve Hindistan'daki Müslümanların İngiltere'ye karşı ayaklanmasının önemini vurgulayan Oppenheim, Fransa ve Çarlık Rusya'nın egemenliği altında bulunan Müslümanların arasında başlatılacak ayaklanmanın Almanya'nın lehine olacağını belirtmektedir⁴⁶. Birinci Dünya Savaşı sırasında Alman Doğu İstihbarat Bürosu bünyesinde bu uğurda propagandalar yürüten Oppenheim, özellikle Mekke Şerifi Hüseyin'i ittifak safına çekmek amacı ile görüşmeler de gerçekleştirmiştir.⁴⁷

Sonuç

Avrupa'da Sanayi Devrimi'nin ardından ivme kazanan hammadde arayışı sonucunda, doğal kaynaklar ve insan gücü bakımından zengin olan Doğu'nun Düvel-i Muazzama nazarında değeri katbekat artmıştır. Süreç içerisinde Osmanlı Devleti'nin zengin topraklarını da hedef almaya başlayan Avrupa, Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü parçalamak veyahut nüfuz etmek amacıyla birçok yönetime başvurmuştur. Bu hususta yoğun olarak Osmanlı tebaasında yaşayan farklı millet ve dini inançlardan yararlanmaya çalışılmıştır. Öte yandan Avrupalı devletlerin gözüne kestirdiği bölgelerde, orada yaşayan toplumun kültürünü anlayıp daha etkili bir şekilde nüfuz etmeleri için arkeoloji heyetleri görevlendirilmiş, enstitüler kurulmuştur. Böylece arkeoloji; petrol arama çalışmaları, ulaşım ağı gibi ekonomik, Birinci Dünya Savaşı öncesi ve savaş esnasında askerî, Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu coğrafyadan bağımsızlıklarını ilan eden devletlerin ise ideolojik olarak kullandığı bir bilim dalı haline almıştır. Onu icra edenler ise bazen öncü birlik, bazen istihbarat bazen de ganimet toplayan er olarak Osmanlı topraklarında yürütülen sömürge savaşının cephelerinde yerlerini almışlardır.

Arkeolojinin günümüzde bir bilim dalı olarak faaliyet göstermesinin başlangıcı diyebileceğimiz XIX. yüzyıl, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin otoritesinin zayıfladığı, Batının üstünlüğünün her alanda kabul edildiği ve

⁴⁵ HR.İD., Dosya No: 1445 Gömlek No: 46, Rumî 12 Temmuz 1327/ Miladi 23.01.1911.

⁴⁶ Kadir Kon, "Almanya'nın İslam Stratejisi Mimarlarından Max von Oppenheim ve Bu Konudaki Üç Memorandumu", *Tarih Dergisi*, S. 53, 2012, s. 230-231.

⁴⁷ Hopkirk, *a.g.e.*, s.187.

Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını hızlandırmak amacıyla birçok faaliyetin gerçekleştirildiği bir dönem olarak tarihimizde yerini almıştır. Bununla birlikte destekledikleri kukla sultanların tahta çıkıp ülkeyi yöneteceği bir dönemin hayalini kuran Almanlar, zengin Osmanlı topraklarında kuracakları kolonilerin kalıcılığını güçlendirmek amacıyla arkeolojiyi kullanarak etnolojik, jeolojik ve ziraat üzerine çalışmalar yapmışlardır.

Bu çalışmada da görüldüğü üzere arkeolojiyi bir paravan olarak kullanan Max von Oppenheim Osmanlı Devleti'ne düzenlediği her seyahatinde casusluk faaliyetleri yürütmüş, yerli kabileler ile iyi ilişkiler kurmuştur. Yaptığı çalışmaları Alman Dışişleri Bakanlığına yollayan Max von Oppenheim Kahire'ye atanmış ve burada çalışmalarına hız vermiştir. Bu süreçte Tell Halaf 'ta kazı çalışması başlattığı gibi çevre alanlarda casusluk faaliyetlerine devam etmiş, yerli kabilelere rüşvet verdiği tespit edilmiştir. Birinci Dünya Savaşı yıllarında ise edindiği bilgiler doğrultusunda çalışmalarına devam etmiş ve konu üzerinde yapılan araştırmalar sonucunda propaganda amaçlı yayınlar hazırladığı ortaya çıkartılmıştır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

İrade, Dâhiliye Nezareti (İ.DH) Dosya No: 835, Gömlek No: 67168, Hicri 09.10.1298

Sadaret Divan-ı Kalemî, Mukavelenameler (A.DVN.MKL.) Dosya No: 25, Gömlek No: 45, Hicri 29.12.1301

Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT.) Dosya No: 1417, Gömlek No: 90, Hicri 11.08.1304

Dâhiliye Nezareti, İdare, (DH.İD.), Dosya: 129-1, Hicri 23.09.1332.

Hariciye Nezareti, İdare (HR.İD.), Dosya No: 1445 Gömlek No: 46, Miladi 23.01.1911

Yıldız, Hususi Maruzat (Y.A.HUS.), Dosya No: 286, Gömlek No: 20, Hicri 03.06.1311

Yıldız, Teşrifat-ı Umumiye Dairesi (Y.PRK.TŞF.), Dosya No: 4, Gömlek No: 71, Hicri 16.12.1313

Politisches Archiv des Auswärtigen Amts PAAA, RZ, 201, R 14556.

Telif Eserler

- Budak, H. Ö., *Olaylar ve Anlaşmalar Işığında Devlet-i Aliyye'nin Yıkılış Süreci*, Anadolu Okul Yay., Ankara 2018.
- Cezar, M., *Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi Bey I. Cilt*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 1971.
- During, B. S., *Küçük Asya'nın Tarihöncesi Karmaşık Avcı-Toplayıcılardan Erken Kentsel Toplumlara*, çev. Azer Keskin, Koç Üniversitesi Yay., İstanbul 2016.
- Gossman, L., *The Passion of Max von Oppenheim Archaeology and Intrigue in the Middle East from Wilhelm II to Hitler*, Open Book Publishers, Cambridge 2014.
- Göl, H., *Max von Oppenheim'in Tell Halaf Tutkusu "Osmanlı Arkeolojisi ve Alman Weltpolitik'i"*, Gece Kitaplığı, Ankara 2020.
- Hopkirk, P., *İstanbul'un Doğusu'nda Bitmeyen Oyun*, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul 1995.
- Karal, E. Z., *Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907) VIII. Cilt*, TTK, 6. Baskı, Ankara 2007.
- Kon, K., "Almanya'nın İslam Stratejisi Mimarlarından Max von Oppenheim ve Bu Konudaki Üç Memorandumu", *Tarih Dergisi*, S. 53, 2011, s. 211-252.
- Maner, B., *Germany's Ancient Past Archaeology and Historical Interpretation Since 1700*, The University of Chicago Press, Chicago & London 2018.
- McMeekin, S., *Berlin-Bağdat Demiryolu*, çev. Azize F. Çakır, Kitap Matbaacılık, İstanbul 2012.
- Oppenheim, M. F. von, *Tell Halaf A New Culture in Oldest Mesopotamia*, Translated By: Gerald Wheeler, G.P. Putnam's Sons, London & New York 1933.
- Oppenheim, M. F. von, Hans Lucas, *Griechische und Lateinische Inschriften Aus Syrien, Mesopotamien und Kleinasien*, Sonderabdruck Aus Der Byzantinischen Zetirschrift XIV. Jahrgang, Leipzig 1905.
- Oppenheim, M. F. von, *Vom Mittelmeer zum Persischen Golf Band I*, Dietrich Reimer, Berlin 1899.
- Oppenheim, M. F. von, *Vom Mittelmeer zum Persischen Golf Band II*, Dietrich Reimer, Berlin 1900.
- Ortaylı, İ., *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara 1981.
- Ortaylı, İ., "Tanzimat'ta Vilayetlerde Eski Eser Taraması", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 6, İletişim Yay., İstanbul, 1985, s. 1599-1600.
- Özbozdağlı, Ö., *Ortadoğu'nun Yağmalanan Hafızası Almanların Ortadoğu'da Arkeolojik Faaliyetleri (1890-1914)*, İdeal Kültür Yay., İstanbul 2020.

- Özdoğan, M., *50 Soruda Arkeoloji*, Bilim ve Gerçek Kitaplığı, İstanbul 2012.
- Özdoğan M., *Arkeolojinin Politikası ve Politik Bir Araç Olarak Arkeoloji*, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2006.
- Özkan, S., “Osmanlı Devleti’nde Eski Eser Koleksiyonculuğu”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XIX, S. 2, 2004, s. 65-86.
- Rathmann, L., *Alman Emperyalizminin Türkiye’ye Girişi Berlin- Bağdat*, çev. Ragıp Zarakolu, Belge Yay., 3. Baskı, İstanbul 2001.
- Ross, L., *Kleinasien und Deutschland: Reisebriefe und Aufsätze mit Berzugnahme auf die MöglichKeit Deutscher Riederlassungen in Kleinasien*, C.E.M. Pfeffer, Halle 1850.
- Schwanitz, W. G., “Max von Oppenheim und der Heilige Krieg Zwei Denkschriften zur Revolutionierung İslamischer Gebiete 1914 und 1940”, *Sozial Geschichte*, 19 (3), 2004, s. 28-59.
- Shaw, W. M. K., *Osmanlı Müzeciliği Müzeler, Arkeoloji ve Tarihin Görselleştirilmesi*, çev. Esin Soğancılar, İletişim Yay., 3. Baskı, İstanbul.

BÜYÜK MENDERES NEHRİ TAŞKINLARI VE OSMANLI AFET YÖNETİMİ (1887-1902)

GREAT MEANDER RIVER FLOODS AND OTTOMAN DISASTER MENAGEMENT (1887-1902)

Selahattin SATILMIŞ*

Makale Bilgisi

Başvuru: 7 Mart 2022
Kabul: 6 Ocak 2023

Article Info

Received: March, 7, 2022
Accepted: January, 6, 2023

Öz

Akarsular, doğa olaylarına karşı alınan tedbirlerin çok daha kısıtlı olduğu eski zamanlarda daha sık taşarak etraflarına daha fazla zarar vermekteydiler. Sık bir şekilde taşan nehirlerden birisi de Afyonkarahisar'a bağlı olan Dinar ve Sincanlı'dan kaynağını alarak batıya doğru ilerleyen ve Ege Denizi'ne dökülen Büyük Menderes Nehri idi. Çalışmanın zaman dilimini kapsayan 1887-1902 yılları arasındaki 15 yıllık süreçte Büyük Menderes Nehri'nin ana yatağında ve bu akarsuyu besleyen bazı kollarında yirmiden fazla taşkın yaşanmıştır. Bu taşkınlar bazen can ve mal kayıplarına sebep olmuş, bazen de insanların sular içerisinde mahsur kalmalarına yol açmıştır. Devlet yetkilileri selzedelerin yaralarını sarmak, taşkınları önlemek ve taşkınlar sonrasında oluşabilecek zararları asgari seviyede tutabilmek amacıyla bazı girişimlerde bulunmuşlardır. Arşiv belgeleri ve dönemin gazeteleri esas alınarak hazırlanan bu çalışma, yukarıda bahsi geçen hususları ele alarak Osmanlı Devleti'nde nehirler ve doğal afetler tarihine katkı sağlamayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Büyük Menderes Nehri, Doğal Afet, Taşkın

Abstract

In ancient times, when the measures taken against natural events were much more limited the rivers overflowed more frequently, causing more damage to their surroundings. One of the rivers that frequently overflowed was the Great Meander River, which took its source from Dinar and Sincanlı, which were connected to Afyonkarahisar, and proceeded towards the west and emptied into the Aegean Sea. In the 15 year period between 1887-1902, which covers the time period of the study, more than twenty floods have been experienced in the main bed of the Great Meander River and some of its branches feeding this river. These floods caused loss of life and

* Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü; selahattin@aksaray.edu.tr; ORCID: 0000-0002-2282-9421; Aksaray-Türkiye.

property and sometimes caused people to be trapped in the waters. State authorities have carried out some studies in order to heal the wounds of the flood victims, to prevent floods and to keep the damages that may occur after floods at a minimum level. This study, which was prepared on the basis of archival documents and newspapers of the period, aims to contribute to the history of rivers and natural disasters in the Ottoman Empire by addressing the aforementioned issues.

Keywords: *Ottoman State, Great Meander River, Natural Disaster, Flood*

Giriş

Taşkınlar genellikle sağanak yağışlar ya da kar ve buz erimeleri neticesinde akarsu yataklarına büyük miktarlarda suyun gelmesi ve yatakların fazla suyu taşıyamaması sonucunda meydana gelmektedir. Taşan suyun düz ve çukur alanlar ile yerleşim birimlerine yayılması sonucunda ise canlı ve cansız çevre büyük zarar görmektedir.¹

Osmanlı Devleti'nde nehir taşkınları nedeniyle birçok sel felaketinin yaşandığı bilinmektedir. Bununla birlikte nehir taşkınlarını ele alan çalışmalar oldukça sınırlı sayıda'dır.² 19. yüzyılın son çeyreğinde sıklıkla taşan ve başta

¹ Cemalettin Şahin-Şengün Sipahioğlu, *Doğal Afetler ve Türkiye*, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara 2009, s. 123-125.

² Ali Rıza Gönüllü, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Meydana Gelen Sel Baskınları (1857-1913)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 28, 2010, s. 351-373; Esat Aktaş, "Erzincan Ovası'nda Fırat (Karasu) Nehri'nin 1896 Yılı Taşkını ve Islah Projesi", *Uluslararası Erzincan Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. Kemal Taşçı vd., Erzincan Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yay., Erzincan 2019, s. 1149-1166; Haydar Çoruh, "Osmanlı Devleti'nde Nehir Islahı ve Taşkın Organizasyonu (Meriç/Enez Limanı, Savreyn, Seyhan/Ceyhan, Sakarya/Mudurnu)", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD)*, C. 5, S. 12, 2018, s. 167-185; Mehmet Yavuz Erler, "Meşrutiyet İdaresi Altında, Erzurum Sel Baskını, 1910", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 1, S. 2, 2008, s. 114-140; Suraiya Farooqhi, "Tarımsal Bir Değişimin Göstergesi Olarak Doğal Afet: Edirne Bölgesinde Sel 1688-1689", çev. Gül Çağalı Güven-Saadet Öztürk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler*, ed. Elizabeth Zachariadou, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2001, s. 273-287; Ahmet Burak Gönüllü, *Cumhuriyet Döneminde Meydana Gelen Sel Baskınları*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018; Mustafa Fırat Gül-Orhan Özgül, "Aksaray Şehrinde İkinci Nuh Tufanı: 1863 Sel Felâketi", *Tarihin Peşinde*, S. 10, 2013, s. 213-236; Aynı yazarlar, *Aksaray'da Sel*, Akademisyen Kitabevi Yay., Ankara 2020; Muhittin Kapanşahin, "Osmanlı Belgelerine Göre Meriç Nehri Taşkınları", *Osmanlı Devleti'nde Nehirler ve Göller*, ed. Şakir Batmaz vd., Not Yay., Kayseri 2015, s. 545-560; Hüseyin Muşmal, "Beşşehir Kazası Kurucaova Köyü'nde Yaşanan 1909 ve 1932 Yılı Afetleri ve Afet Sonrasında Yeniden Yapılanma Faaliyetleri", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 16, 2006, s. 69-90; Hüseyin Baha Öztunç, "Tokat'ta Büyük Sel (1908)", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 4, 2012, s. 179-203; Selahattin Satılmış, "1891 Kışında Büyük Menderes, Gediz, Küçük Menderes, Bakırçay Nehirlerinde Yaşanan Taşkınlar ve Afet Yönetimi", *Osmanlı Devleti'nde Nehirler ve Göller*, ed. Şakir Batmaz vd., Not Yay., Kayseri 2015, s. 627-642; Aynı yazar, "Aksaray'da Büyük Bir Afet:

ekonomik olmak üzere önemli derecede zararlara yol açan nehirlerden birisi de Büyük Menderes'tir. Bununla birlikte nehrin Osmanlı dönemini ele alan çalışmalar oldukça sınırlı sayıdadır. Bunlardan ikisi nehrin ulaşımına açılması girişimleriyle alakalı iken birisinde nehrin 1891 yılında meydana gelen taşkını ele alınmıştır.³ Bu makalede ise nehirde 1887-1902 yılları arasında meydana gelen bütün taşkınlar kronolojik olarak ele alınmış; bunların insanlara, hayvanlara, ulaşım, iletişime, yerleşim birimlerine, tarıma ve ticarete verdiği zararlar ile taşkınlar sırasında sergilenen afet yönetimi ve taşkınlar sonrasında alınan bazı tedbirlere yer verilmiştir. Birinci el kaynaklardan olan arşiv belgeleri ve dönemin basını esas alınarak hazırlanan bu çalışma, uzun sayılabilecek bir zaman dilimini kapsaması bakımından bütüncül bir özellik gösterirken, kaynakları ve yöntemi bakımından da özgün bir niteliğe sahiptir.

Büyük Menderes Nehri, çivi yazılı Hitit metinlerinde Seha, antik kaynaklarda Maiandros (kıvrımlı akma) olarak geçer. Nehir, sık sık yönünü değiştirdiğinden çok fazla kıvrım yapar. Zamanla da "kıvrım" anlamına gelen Meander ismiyle anılmaya başlanır.⁴ Nehir, taşıdığı alüvyonları açık denize sürükler. Bu durum kıyının her geçen yüzyıl yaklaşık 1 km kadar dolmasına, nehrin oluşturduğu deltanın bir o kadar batıya kaymasına ve denize döküldüğü yerde bulunan yerleşimlerin bir iç kent olmasına sebep olmaktadır.⁵

584 km uzunluğu ile Batı Anadolu'nun en büyük akarsuyu olan Büyük Menderes Nehri, Afyonkarahisar iline bağlı Dinar ile Sincanlı ilçelerinden kaynağını alır. Doğudan batıya doğru sırasıyla Küfi, Dinarsuyu, Banaz, Çürüksu, Dandalaz, Akçay ve Çine çayları ile birçok küçük akarsu tarafından beslenir. Çok eskiden beri etrafında büyük yerleşim birimleri kurulan nehir, Dinar ve Sincanlı'daki kaynaklarından itibaren genellikle kuzey doğu-güney batı istikametinde ilerleyerek Çivril, Sarayköy, Buharkent, Kuyucak, Çal, Nazilli, Aydın, Söke ovalarından geçer ve Milet Harabeleri yakınlarında Ege

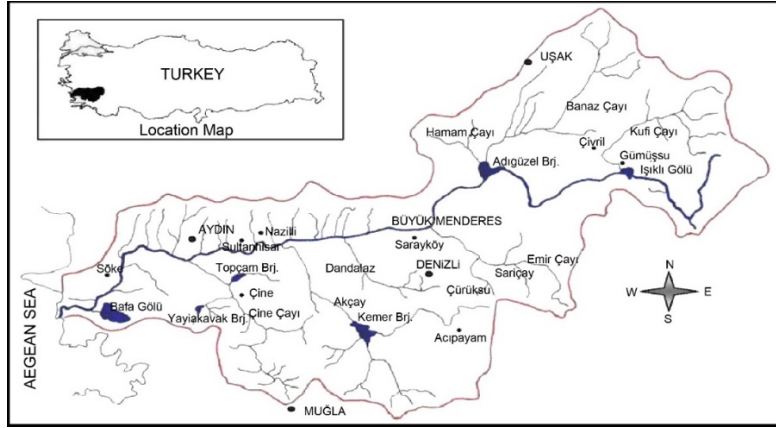
1911 Sel Felâketi", *Turkish Studies*, C. 12, S. 26, 2017, s. 131-152; İbrahim Yılmazçelik, "XVIII. ve XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde (Anadolu'da) Meydana Gelen Tabii Afetler", *XIV. Türk Tarih Kongresi (Eylül 2002) Bildiriler Kitabı*, C. 2, Kısım 1, TTK, Ankara 2005, s. 655-693; Alparslan Demir-Esat Aktaş, "Gümüşhane Sancağında Doğal Afetler (1888-1910)", *OTAM*, S. 24, 2010, s. 21-54; Hüseyin Baha Öztunç, "An Example of Social Solidarity in Ottoman Empire: 1901 Pırlepe Flood", *Turkey at the Beginning of 21st Century: Past and Present*, 12, ed. Recep Efe vd., St. Kliment Ohridski University Press, Sofia 2015, s. 135-153.

³ Bülent Çelik, "Gerçekleşmemiş Bir Yol Hikâyesi: 19. Yüzyıl'ın Son Çeyreğinde Menderes Nehrinin Ulaşımına Açılması Projesi", *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 28, S. 38, 2005, s. 113-130; Mehmet Başaran, "Büyük Menderes Nehri Efsaneleri ve 19. Yüzyılda Nehir Ulaşımı Projesi", *Toplumsal Tarih*, S. 54, 1998, s. 49-51; Satılmış, 2015, s. 627-642.

⁴ Ezgiğül Doğan, *Eski Yakındoğu'da Nehirler*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2015, s. 20.

⁵ Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII, XIII, XIV)*, çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1993, s. 65; Doğan, 2015, s. 20.

Denizi'ne dökülür. Genel itibariyle grabenler içinde olan ana yatağının eğimi azdır. Özellikle Nazilli'den sonra nehir kıvrımlar yaparak akar ve denize döküldüğü yerde büyükçe bir delta oluşturur.⁶

Şekil 1. Büyük Menderes Nehri Havzası⁷

Geçmişten günümüze kadar Batı Anadolu tarımı için büyük önem arz eden Büyük Menderes Nehri, özellikle kuraklığın yaşandığı dönemlerde ziraatın can damarı olmuştur. Arşiv belgeleri bunu ispat edecek bilgiler vermektedir. Örneğin 1890 yılında buğday ve diğer hububat hasadı kuraklık nedeniyle İzmir ile Balatçık arasındaki bölgede % 40-50 oranında gerçekleşmiştir. Yağışın olmadığı aynı dönemde Denizli ve civarında ise yakınlardan geçen Büyük Menderes Nehri'nin Babadağ'ın karlarının erimesiyle dolması ve ziraatla uğraşan halkın topraklarını sulayabilmeleri sayesinde tam dolu başaklarıyla yüksek standartlarda ve çok daha fazla mahsul elde edilebilmiştir.⁸ Aynı yıl Denizli'nin yanı sıra Nazilli, Yenipazar, Kuyucak taraflarındaki tarım arazilerinin de Büyük Menderes'ten açılan küçük kanallar vasıtasıyla sulandığı ve kuraklıktan ciddi olarak etkilenmediği kayıtlara geçmiştir.⁹

Bu çalışmanın zaman diliminin başlangıcı olan 1887 öncesinde de Büyük Menderes Nehri'nde büyük bir taşkın yaşandığı bilinmektedir. 1865 yılında yaşanan bu taşkın önemli derecede zarara yol açmıştır. *Tercümân-ı Ahvâl*

⁶ Nizamettin Kazancı-Alper Gürbüz-Sonay Boyraz, "Büyük Menderes Nehri'nin Jeolojisi ve Evrimi", *Türkiye Jeoloji Bülteni*, C. 54, S. 1-2, Nisan-Ağustos 2011, s. 25-31, 25-55; İbrahim Cavid, *Aydın Vilâyetine Mahsûs Salnâme*, C. 2, Hicri 1308, s. 635; Emrullah Güney, *Türkiye Hidrocoğrafyası*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2004, s. 92.

⁷ Cengiz Koç, "A Study on Importance and Role of Irrigation and Hydropower Plant Operation in Integrated River Basin Management", *Computational Water, Energy and Environmental Engineering*, S. 6, 2017, s. 3.

⁸ *The Levant Herald*, vol. X, S. 22, 2 Haziran 1890; S. 28, 14 Temmuz 1890.

⁹ *Hizmet*, S. 382, 29 M 1308/12 Eylül 1890.

gazetesinin *Journal dö Constantinople* gazetesinden aktardığı habere göre Haziran'ın ilk haftasında düşen yoğun yağmurların sebep olduğu bu taşkında sel suları Nazilli'ye bağlı bazı köylerde evleri, hayvanları ve ağaçları silip süpürürcesine yıkarak, alıp götürmüştür. Bu afetten en büyük zararı evlerinin % 80'inden fazlası yıkılan Bereketli köyü görmüştür. 139 eve sahip köyde sadece 22 ev yıkılmadan ayakta kalabilmiştir¹⁰ Meclis-i Vâlâ mazbatasından anlaşıldığı üzere yaşadıkları afet nedeniyle Bereketli köyü sakinleri o sene vergilerini ödeyemeyecek derecede maddi sıkıntı yaşamış, hatta bir kısmı başka yerlere göç etmek zorunda kalmıştır.¹¹ Henüz bu sıralarda nehrin ıslahıyla ilgili tedbirlere henüz pek başvurulmaması, daha sonraki zamanlarda da Büyük Menderes Nehri ile kollarında çok sayıda taşkın yaşanmasına ve birçok açıdan zararlara yol açtığı görülmektedir.

Kasım 1887 Taşkını

Kasım ayının başlarında Büyük Menderes Nehri'nin kollarından olan Kuyucak Çayı taşmış ve birtakım zararlara yol açmıştır. Taşkın sırasında 8 ev yıkılırken 2 kişi hayatını kaybetmiştir. Ölenlerden birisi yuvarlanan büyük bir taşın isabet ettiği sekiz yaşında bir çocuktur. Diğeri ise boğularak hayatını kaybeden bir çocuktur. Ayrıca 7 kişi yaralanmıştır. Taşkın 200.000 kuruşluk bir hasar meydana gelmiştir.¹² Bunların yanı sıra taşkın, Nazilli kazasına bağlı Kuyucak nahiyesinde mahsullerin büyük oranda zarar görmesine yol açmıştır. 1887 yılı sonlarında meydana gelen bu taşkın sırasında Kuyucak Çayı yatağını da değiştirmiştir. Aydın Valiliği, taşkın yol açtığı zararlar hakkında Bâb-ı Âlfîyi yani Osmanlı Hükümetini bilgilendirmiş ve nehrin eski yatağına döndürülmesi için yardım talebinde bulunmuştur.¹³

Şubat 1888 Taşkını

Büyük Menderes'in ana yatağında meydana gelen bu taşkında Sobuca nahiyesine bağlı Çallı köyünden Kara Koyuncu Ahmed'in 360 koyunu telef olmuştur. Aynı sıralarda taşan akarsulardan birisi de Kuşadası'ndan akan Çanlı Çayı'dır. Bu taşkında ise Çanlı köyü Hristiyanlarına ait 175 keçi telef olmuştur.¹⁴

Haziran 1888 Taşkını

Haziran ayında yoğun yağmur yağışları nedeniyle Sarayköy civarından geçen bir akarsu, setlerinden taşarak bazı yerleri su altında bırakmıştır. Bu

¹⁰ *Tercümân-ı Ahvâl*, S. 654, 21 M 1282/16 Haziran 1865.

¹¹ MVL. 719/89, 23 Z 1282/9 Mayıs 1866. (Arşiv Belgelerine ait kısaltmaların açılımları "Kaynaklar" kısmında verilmiştir.)

¹² *Tarîk*, S. 1312, 5 RA 1305 20 Kasım 1887.

¹³ ŞD.d. 91, evrak no, 105, 12 CA 305/26 Ocak 1888 (Katalog).

¹⁴ *Tercümân-ı Hakikat*, S. 2920, 16 C 1305/28 Şubat 1888.

bilgilerin alındığı gazetede geçen “küçük bir nehir”¹⁵ ifadesinden taşkının Büyük Menderes Nehri’nin ana yatağında değil kollarından birinde yaşandığı anlaşılmaktadır.

Mart 1889 Taşkını

The Levant Herald gazetesi, 17 Mart 1889 tarihli nüshasında Küçük Menderes ve Gediz’in yanı sıra Büyük Menderes Nehri’nin de taşıdığından, tarlalar ile üzüm bağlarının büyük miktarda zarar gördüğünden ve çok sayıda koyunun akıntıya kapıldığından bahsetmektedir. Bununla birlikte gazetenin haberinde belirtilmediğinden bahsi geçen kayıpların hangi nehrin taşkını neticesinde ve nerelerde gerçekleştiği anlaşılamamıştır.¹⁶

Haziran 1889 Taşkını

Daha öncekilerden farklı olarak bu sefer Büyük Menderes Nehri, yaz aylarından olan Haziran’da taşmış ve Söke taraflarında zarara yol açmıştır. *The Levant Herald* gazetesinin ifadesine göre taşkın, o derece büyük olmuştur ki, Söke ve Beşparmak Dağı arasındaki ova bir göl haline dönmüş, birçok yerde ulaşım sadece botlar sayesinde yapılabilmektedir. Sel tarımsal faaliyetleri de olumsuz yönde etkilemiş; hububat, afyon ve incirde yıllık üretim her zamankinden daha az olmuştur. Bu sırada taşan akarsulardan birisi de Aydın’da cereyan eden ve setlerinden taşan Kızılçay’dır. Bu akarsu taşkını nedeniyle de ovaları sel suları basmıştır.¹⁷

1890 Taşkını

Taşkın, Büyük Menderes Nehri’nin kollarından olan Şerabat Deresi’nde yaşanmıştır.¹⁸

Ocak 1891 Taşkını

1891, Batı Anadolu’da çok sayıda akarsu taşkınının yaşandığı bir yıl olmuştur. Gediz, Bakırçay ve Küçük Menderes nehirlerinin yanı sıra taşan akarsulardan birisi de Büyük Menderes’tir. Ocak ayında yaşanan Büyük Menderes taşkını neticesinde yaşanan sel afetinde sular ekili alanların bulunduğu ovaları basmış ve çekilmesi günler almıştır. Bu nedenle de tarlalardaki ürünler büyük zarar görmüştür. Sel suları, tarım arazilerinin yanı

¹⁵ *Tercümân Hakikat*, S. 3009, 20 L 1305/30 Haziran 1888; *The Levant Herald*, vol. VIII, S. 26, 27 Haziran 1888.

¹⁶ *The Levant Herald*, vol. IX, S. 11, 17 Mart 1889.

¹⁷ *The Levant Herald*, vol. IX, S. 23, 16 Haziran 1889.

¹⁸ Abdürrahim Aydın, *Büyük Menderes Nehri Sağ Sahil Derelerindeki Sel Kontrol Çalışmalarının İrdelenmesi*, İstanbul Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2008, s. 160.

sıra yerleşim birimlerine, hayvanlara, ulaşıma ve iletişime de büyük miktarda zararlar vermiştir.¹⁹

Büyük zarar meydana getiren 1891 kışındaki bu sel afetleri hakkında Aydın vilâyetiyle merkezi hükümet arasında çok sayıda yazışma gerçekleşmiştir. Bu yazışmaların birkaçında Aydın Valiliği, Büyük Menderes Nehri'nin taşkını ve zararları hakkında merkezi hükümeti bilgilendirmiştir. Söke kazasındaki Rum cemaatin 28 Ocak 1891 tarihinde kaleme aldığı teşekkürnâme de konuyla ilgili önemli bilgiler sunmaktadır. Bu belgelerden elde edilen verilere göre Büyük Menderes Nehri taşkını neticesinde Söke Ovası ile civardaki birçok köy sular içinde kalmıştır. Hatta sular o kadar yükselmiştir ki afete maruz kalan köylerde toplam 629 evde yaşayan²⁰ 2.000-3.000 civarındaki insan, hayatlarını ancak ağaç ve çardaklar üzerine çıkarak kurtarabilmiştir. Ayrı bir başlıkta ele alınacağı üzere selzedeler başarılı bir afet yönetimi sayesinde mahsur kaldıkları yerlerden alınmıştır. Söke'de sular içinde mahsur kalan 2.000'den fazla hayvan da selzedeler gibi kurtarılmayı beklerken,²¹ 3 hayvan telef olmuştur.²² Aydın valisi Rıfat Paşa'nın 29 Ocak 1891 tarihinde Sadâret makamına hitaben kaleme aldığı yazıda sel sularının % 90 derecesinde çekildiğini bildirmesi,²³ Söke Ovası'nın en az bir hafta göl halinde kaldığını ve bu süreçte selzedelerin günlük yaşamlarına dönemediğini göstermektedir.

1891 Ocak'ında yaşanan Büyük Menderes taşkınıyla ilgili haberler, vilâyetin resmî gazetesi olan *Aydın*'da ve aynı bilgileri bu gazeteden aktaran *Tercümân-ı Hakikat* gazetesinde geniş yer bulmuştur. Gazete haberlerine göre bu taşkında sadece Söke değil Aydın, Nazilli, Bozdoğan ve İneâbâd (Germencik) ovaları da tamamıyla sel suları altında kalmıştır. Gazete, afete maruz kalan kişi ve ev sayısını da vermiştir. Buna göre 1.000 evde yaşayan 4.000'den fazla insan selden etkilenmiştir. Haberlerde afetin boyutunun resmi kayıtlardan çok daha büyük gösterilmesini, gazetelerin resmî belgelerin kaleme alındığı tarihten on gün kadar sonra yayınlanmasıyla yani sel felaketinin verdiği zararın tüm boyutlarıyla ortaya çıkmasıyla açıklamak mümkündür. *Tercümân-ı Hakikat* gazetesinin verdiği bilgilere göre ovaların günlerce sular altında kalması nedeniyle afetin ekili alanlara verdiği zarar tam olarak anlaşılamamıştır. Sel sularından öte selin getirdiği kum ve çamurların tarlalardaki ekili ürünlerin üstünü kaplamasının daha fazla zarara sebep olduğu açıklanmıştır.²⁴

¹⁹ *Tercümân Hakikat*, S. 3770, 4 B 1308/13 Şubat 1891; Y.EE. 87/68, 21 CA 1309/23 Aralık 1891.

²⁰ Y.A.HUS. 243/67, 19 C 1308/30 Ocak 1891.

²¹ Y.PRK.AZN. 5/11, 17 C 1308/28 Ocak 1891.

²² *Tercümân Hakikat*, S. 3770, 4 B 1308/13 Şubat 1891.

²³ Y.A.HUS. 243/67, 19 C 1308/30 Ocak 1891.

²⁴ *Tercümân-ı Hakikat*, S. 3770, 4 B 1308/13 Şubat 1891.

Selden ciddi anlamda etkilenen yerlerden bir diğeri Nazilli kazasıdır. Buraya bağlı Bereketli köyünün, 1843 taşkınında olduğu gibi, Ocak 1891 taşkınında da büyük yara aldığı görülmektedir. Tehlike içerisinde bulunduğu bildirilen Bereketli köyünde can kaybı yaşanmamışsa da 40 ev yıkılmıştır. Nazilli'ye bağlı Pazar köyünde ise muhacirlerin yerleşik olduğu mahallede 3 ev sel sularının baskınında yıkılmaktan kurtulamamıştır.

Taşkın nedeniyle yaşanan sellerden en fazla zararı gören yerlerden birisi de Aydın şehir merkezidir. Kent merkezinde 22 ev ve 276 avlu duvarı tamamen, 6 ev ise kısmen yıkılmıştır. Ayrıca gazete haberlerinde kırsal kesimlerde de bu tür hasarların olduğu, ancak ulaşım ve iletişimin kesilmesi nedeniyle sayılarının bilinemediği belirtilmiştir. Balat Ovası ile Bozdoğan da selden ciddi bir şekilde etkilenmişlerdir.²⁵ Bahsi geçen yerlerden ikincisinde sele kapılan bir kız çocuğu hayatını kaybetmiştir.²⁶

Taşkın, yukarı isimleri geçen yerlerin yanı sıra Denizli ve Sarayköy civarlarına da zarar vermiştir. Özellikle Sarayköy ile Aydın arasındaki demiryolu selden büyük zarar görmüş, trenler ancak İzmir'den Aydın'a, Dinar'dan da Sarayköy'e kadar işleyebilmiştir.²⁷ Hattın bozulan kısımlarının tamiri için Aydın Demiryolu Şirketi tarafından acil olarak amele gönderilmişse de 27 Ocak itibarıyla hâlâ yoğun yağmur yağışı ve sel afetinin devam etmesinden dolayı çalışma gerçekleştirilememiş, demiryolunun tamirine ancak havanın düzelmesinden sonra başlanabilmiştir. Denizli ve Sarayköy taraflarında sadece demiryolu değil şose yoluyla ulaşımın da sekteye uğradığı görülmektedir. Nitekim Denizli ve Sarayköy arasındaki şose yolların bozulması ve köprülerin hasar görmesi üzerine bu civarda oturan halk mahalli hükümete bir dilekçe vererek yolculuklarını kolaylaştırması açısından birkaç ay önce inşası tamamlanan Denizli demiryolu hattının biran evvel açılmasını talep etmiştir. Aydın Valiliği tarafından Dâhiliye Nezâretine ulaştırılan bu talep, 27 Ocak 1891 tarihinde Sadâret makamının bilgisine sunulmuştur.²⁸ Ayrıca gazete haberlerinden ulaşım ve iletişimdeki sıkıntının Sarayköy ve Denizli ile sınırlı kalmadığı, taşkınlar sonrasında Aydın vilayeti genelinde baş gösterdiği anlaşılmaktadır. Sel sularından zarar gören yerlerden birisi de Dinar'dır. Ulaşımın sekteye uğradığı bölgede arabalarla sekiz saatte alınabilen Dinar-Isparta arasındaki şose yol ancak dört günde alınabilmiştir.²⁹ Büyük Menderes'in ana yatağı üzerinde bulunmayan Bozdoğan ve Denizli

²⁵ *Tercümân-ı Hakikat*, S. 3759, 17 C 1308/28 Ocak 1891.

²⁶ *Tercümân Hakikat*, S. 3770, 4 B 1308/13 Şubat 1891.

²⁷ *Tercümân-ı Hakikat*, S. 3759, 17 C 1308/28 Ocak 1891.

²⁸ DH.MKT. 1803/43, 16 C 1308/27 Ocak 1891.

²⁹ *Tercümân-ı Hakikat*, S. 3759, 17 C 1308/28 Ocak 1891.

gibi yerlerde de hasarın meydana gelmesi, nehrin ana yatağının yanı sıra kollarında da taşkınların yaşandığını göstermektedir.

Şubat 1891 Taşkını

The Levant Herald gazetesi, aynı yılın 1891 Şubat'ının başlarında yağın yağmurlar nedeniyle yeni bir sel afetlerinin yaşandığından bahsetmektedir. İlk başlarda yağın yağmurun büyük zarar verdiğinden korkulmuşsa da dört günlük iyi havanın ardından suların çekilmesiyle birlikte zararın beklendiği kadar olmadığı anlaşılmıştır. Hatta bazı yerlerde toprağı sulaması nedeniyle sel sularının fayda sağlayacağı belirtilmiştir. Özellikle sel sularının Söke Ovası'nda meyan kökü üretimine büyük katkısı olmuştur. Ayrıca gazete, birkaç köylünün Söke Ovası'nda suda boğulduğunun rivayet edildiğini, ancak resmi makamların henüz bu bilgiyi doğrulamadığını belirtmiştir.³⁰

Ocak 1892 Taşkını

1892 yılının Ocak ayında Gediz ile Büyük Menderes nehirleri yeniden taşmış, fakat ciddi bir zarar meydana getirmemiştir. Hatta gazete haberinde ifade edildiği üzere sel suları toprağın verimini artırmıştır.³¹

Şubat 1892 Taşkını

Yoğun yağmur yağışı nedeniyle taşın Büyük Menderes, bu sefer Çine ve Karahayit ovaları ile Sobuca'da etkili olmuştur. Bu bilgilerin alındığı gazetenin yayımlandığı 13 Şubat'ta sel sularının çekilmekte olduğu, hatta tarım açısından feyz ve berekete sebep olacağı belirtilmiştir.³² Taşkın sonrasında oluşan sel afetinin ulaşımına verdiği zarar ise büyük olmuştur. Nitekim afette Aydın-Çine arasındaki şose yol büyük hasar görmüş; yolun 3.800 metrelik kısmı harap olurken nehir üzerinde bulunan bir köprü tamamen yıkılmıştır. Aydın vilâyeti mühendisleri tarafından yapılan incelemede, zararın nehrin civarındaki arazinin gevşek yapısından kaynaklandığı ortaya konulmuş, bu nedenle buraya yapılacak yol ve köprünün taşkınlarla direnemeyeceği, dolayısıyla da her sene büyük masraflara sebep olacağı ifade edilmiştir. Neticede vilâyet mühendisleri, bu yolun terk edilerek başka güzergâhta yeni bir yol ile yeni bir köprünün inşasına ve yolun yüksekliğinin artırılmasına karar vermişlerdir.³³ Taşkın mevkileri dikkate alındığında Büyük Menderes Nehri'nin Karahayit ve Sobuca'da ana yatağı üzerinde, Çine ve Aydın arasındaki yerlerde ise kollarından Çine Çayı'nda taşıdığı anlaşılmaktadır.

³⁰ *The Levant Herald*, vol. XI, S. 6, 9 Şubat 1891.

³¹ *The Levant Herald*, vol. XII, S. 3, 18 Ocak 1892.

³² *Hizmet*, S. 527, 14 B 1309/13 Şubat 1892.

³³ BEO. 222/16578, 3 Z 1310/18 Haziran 1893.

Aralık 1892? Taşkını

Taşkın, yoğun yağmur yağışları nedeniyle Büyük Menderes Nehri'nin ana yatağı üzerinde bulunan Söke kazasında yaşanmıştır. Taşkını haber veren gazetenin 7 Ocak 1893 tarihini taşıdığı dikkate alınırsa bu afetin 1892 Aralık'ının sonu ya da 1893 Ocak'ının başlarında meydana geldiği tahmin edilebilir. Taşkın sonrasında oluşan sel, Söke Ovası'ndaki tarım arazilerine zarar verdiği gibi bazı köylere ulaşımı da engellemiştir. Taşkın sonrasında Aydın livası mutasarrıfı Ragıp Paşa gerekli tedbirleri almak amacıyla Söke'ye gitmiş ve bazı incelemelerde bulunmuştur. Ayrıca gazete, bahsi geçen taşkından önce de “yine şiddetli yağmurlar nedeniyle Söke Çayı'nın taşarak kenti su içerisinde bıraktığını, halkın ve mallarının kurtarılması için pek çok zahmet çekildiğini” belirtmektedir ki, bu taşkın daha önce zikredilen Ocak 1891 taşkını olsa gerektir ki büyüklüğü sebebiyle hafızalardan silinmediği anlaşılmaktadır.³⁴

Ocak 1893 Taşkını

Ocak 1893'te Batı Anadolu'da havalar ayın 27'sine kadar yağışlı geçmiştir. Bu tarihten kısa bir süre önce Büyük Menderes Nehri taşkını yaşanmış ve filizlenmeye başlayan tohumlar az miktarda da olsa zarar görmüştür. Havaların düzelmesi, daha büyük zararlar yaşamaktan korkan halkı mutlu etmiştir. Sel suları 1 Şubat itibarıyla çekilmiştir.³⁵

Şubat 1893 Taşkınları

Büyük Menderes Nehri, bir ay sonra, 1893 Şubat'ında yeniden taşmıştır. Şubat ayı içerisinde birçok defa yaşanan taşkınlar neticesinde Balat ve Söke ovaları ile bazı yerler yine sular altında kalmıştır. *Hizmet* gazetesi, açık havalarda suların çekildiğini ancak her yağmur yağdığında tarlaların, özellikle de bataklık arazilerin yeniden su altında kaldığını yazmış ve zararın büyük olduğunu vurgulamıştır. Gazete, son zamanlarda Balat Ovası'nın taşkınlar sonrasında maruz kaldığı beş sel afetinden en sonuncusunun yani Şubat ayında meydana gelen afetin mahsullere verdiği zararın diğerlerinin hepsinden daha büyük olduğunu ifade etmiştir. Nitekim bu afette bazı yerlerde sel suları buğday ve arpanın neredeyse tamamını mahvetmiştir. Bu kötü hava şartlarına karşı en dayanıklı ürün olan bakla mahsulü bile zarar görmüştür. Haberde zararın % 50 ilâ % 80 civarında olduğunu belirtilmesi, sel afetinin oldukça büyük olduğunu ortaya koymaktadır. Sadece sel suları değil bu taşkınlar sırasında bulanık akan suyun tarlalarda kil bırakması da ürünler üzerinde olumsuz etkilere neden olmuştur. Ayrıca aynı yıl, 14 Mayıs'ta,

³⁴ *Hizmet*, S. 617,1, 18 C 1310/7 Ocak 1893.

³⁵ *Hizmet*, S. 624,1, 14 B 1310/1 Şubat 1893.

Aydın'a yarım saat yürüyüş mesafesindeki bulunan bir çayda taşkın yaşanmış, bu civardaki bağlar ve diğer mahsuller tamamen mahvolmuştur. *Hizmet* gazetesi, diğer kaynaklarda 1891 yılı haricinde taşkınlardan etkilendiğine dair hiçbir bilgiye ulaşılmayan Balat Ovası'nın Büyük Menderes taşkınları nedeniyle 5 defa sel afetine maruz kaldığını belirtmektedir.³⁶ Bu durum, kaynaklara yansımaya da bahsi geçen nehrin taşkınlarının çok daha geniş alanı etkilediğini göstermektedir.

Mart 1895 Taşkını

20 Mart 1895 tarihinde yaşanan Büyük Menderes taşkınında³⁷ Söke Ovası yine sular altında kalmıştır.³⁸ Sel esnasında Söke'de ikisi erkek, birisi kız olmak üzere 3 kişi boğularak can verirken 20 kadar karasığır, eşek ve beygir de sel sularına kapılarak telef olmuştur.³⁹ Ocak 1891 taşkını sonrasında olduğu gibi, Söke'de bazı afetzedeler sel sularında mahsur kalmıştır. Zor durumda kalan 12 selzede başkaları tarafından kurtarılmıştır. Ayrıca afet sırasında birçok ev ve kamu binası yıkılmış ya da hasar görmüştür.⁴⁰ Akarsu kenarında bulunan 2 ev yıkılırken 9 evin de yıkılmaya meyilli hale geldiği kayıtlara geçmiştir. Ayrıca Hristiyan Mahallesi ile Garb (Batı), Muhacir ve Konak mahallelerindeki evlerden 138'inin avlusunu su basmışsa da sadece eşyalar zarar görmüştür.⁴¹

Şubat 1897 Taşkını

Aydın vilayeti genelinde görülen şiddetli yağmur yağışları nedeniyle birçok akarsuyun taşıdığı 1897 yılının Şubat ayında Büyük Menderes taşkını nedeniyle Söke, Aydın, Koçarlı ve Karapınar ovalarını göle dönmüş ve Nazilli'de 18 ev yıkılmıştır. Bu bilgilerin alındığı gazete Sobuca'dan ise haber alınmadığı belirtilmiştir. Halk için sevindirici olan ise hayatını kaybeden kimsenin olmamasıdır.⁴²

Haziran 1897 Taşkını

Haziran ayı içerisinde yaşanan taşkında Bozdoğan ve Yenipazar arasındaki ovalık arazi tamamen sular altında kalmış ve tarlalarda ekili arpa, buğday, darı mahsulleri zarar görmüştür. Gazete haberlerinde taşkının iki kentin arasında etkili olduğunun belirtilmesi,⁴³ Büyük Menderes Nehri'nin ana yatağının yanı sıra kolları üzerinde de taşıdığına işaret etmektedir. Çünkü bahsi geçen

³⁶ *Hizmet*, S. 628-630, 28 B-5 Ş 1310/15-22 Şubat 1893; S. 653, 1 ZA 1310/17 Mayıs 1893.

³⁷ *İkdâm*, S. 265, 28 L 1312/24 Nisan 1895.

³⁸ *The Levant Herald*, vol. XV, S.16, 23 Nisan 1895.

³⁹ *İkdâm*, S. 265, 28 L 1312/24 Nisan 1895.

⁴⁰ *The Levant Herald*, vol. XV, S. 16, 23 Nisan 1895.

⁴¹ *İkdâm*, S. 265, 28 L 1312/24 Nisan 1895.

⁴² *The Levant Herald*, vol. XVII, S. 7-8, 15-22 Şubat 1897.

⁴³ *The Levant Herald*, vol. XVII, S. 26, 28 Haziran 1897.

yerlerden Yenipazar Büyük Menderes'in ana yatağı üzerinde bulunurken Bozdoğan, nehrin ana yatağı üzerinde değil kollarından olan Akçay üzerinde bulunmaktadır. Ayrıca Akçay'ın Nazilli civarında nehrin ana yatağına karışmasından ve bu kentin yukarıda ismi geçen Bozdoğan ve Yenipazar arasında bulunmasından dolayı Nazilli'nin de taşkından etkilenen yerler arasında olduğu tahmin edilebilir.

Şubat 1899 Taşkını

Büyük Menderes Nehri'nin ana yatağında yaşanan bu taşkın sırasında Koçarlı'ya bağlı olan Tekeli köyü sakinlerinden Hacı Hafız, bindiği hayvanıyla birlikte nehre düşmüştür. Hacı Hafız akıntıya kapılarak hayatını kaybederken, hayvanı kurtarılmıştır. Haberi veren gazetelerin 2 ve 3 Mart 1899 tarihlerini taşıdığı dikkate alınırsa taşkının Şubat ayının sonlarında yaşanmış olabileceği tahmin edilebilir.⁴⁴

Eylül 1899 Taşkını

Bu taşkının yaşanmasında daha önce bahsedilenlerden farklı bir sebep etkili olmuştur. Taşkın, 20 Eylül 1899 tarihinde Büyük Menderes Çukurluğu'nda meydana gelen yıkıcı deprem⁴⁵ sonrasında meydana gelmiştir. *İkdâm* gazetesinin bir Rum gazetesinden aktardığı habere göre deprem sırasında sularında büyük artış görülen Büyük Menderes Nehri taşmış ve güzergâhında kalan birçok yeri su basmıştır. Ayrıca kabaran nehrin sularının miktarında günlerce azalma olmamıştır.⁴⁶

Ocak 1900 Taşkını

Taşkın, 8-10 gün devam eden yoğun yağmur yağışları neticesinde, 1900 Ocak'ının son haftasında gerçekleşmiştir. Aynı anda birkaç noktada gerçekleşen taşkınlar neticesinde Aydın, Umurlu, Köşk, Nazilli ve Söke ovaları sel suları altında kaldığı gibi bu yerler arasında ulaşım da belli bir süreliğine kesilmiştir.⁴⁷

Şubat 1900 Taşkını

Büyük Menderes, bir ay kadar sonra, 23 Şubat 1900 tarihinde yeniden taşmıştır. Bir hafta boyunca devam eden yağmurlar, nehrin önce kabarak akmasına, sonra da taşmasına neden olmuştur. Taşkın neticesinde oluşan sel

⁴⁴ *Tercümân-ı Hakikat*, S. 6413, 20 L 1316, 3 Mart 1899; *Sabâh*, S. 3332, 19 L 1316, 2 Mart 1899.

⁴⁵ Aydın ve Denizli taraflarında birçok yerleşim birimini harabeye çeviren 20 Eylül 1899 depreminde en az 749 kişi hayatını kaybederken 706 kişi de yaralanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Satılmış, 2012, s. 59-110.

⁴⁶ *İkdâm*, S. 1882, 24 CA 1317/29 Eylül 1899.

⁴⁷ *The Levant Herald*, vol. XX, S. 6, 5 Şubat 1900.

afeti bu sefer Söke Ovası'nda etkili olmuş, özellikle Kadı, Özbaşı, Kemer, Sarıkemer, Kalıcık (Kalcık) ve Yoran köylerinin ekili tarlalarını su basmıştır. Ayrıca bu civarda olup da ismi verilmeyen bazı köyler sular içerisinde mahsur kalmıştır. Bununla birlikte taşkın ve sel sırasında insan ya da hayvanlardan can kaybı yaşanmamıştır.⁴⁸

Aralık 1900 Taşkını

Nehir, bu sefer Söke'den bir saat yürüyüş mesafesinde bulunan Kemer köyü civarında taşmıştır. Taşkın neticesinde oluşan sel nedeniyle biriken sular, daha önceki senelerde olduğu gibi, Yürekli ve Karaatlı köylerinin etrafını kısmen sarmış, ancak bu köylerin civardaki köylerle irtibatını sağlayan yollar kapanmamıştır. Balat'ta ise tarlaların bir kısmı sular altında kalmıştır. Bazı yolların da sular altında kaldığı Balat'ta halk ulaşım konusunda büyük sıkıntı çekmiştir. Taşkın mahalleri, afetin Büyük Menderes'in ana yatağı üzerinde aynı anda birkaç noktada gerçekleştiğini göstermektedir. Ayrıca afetle ilgili bilgilerin alındığı *Âhenk* gazetesi, yağmurlar nedeniyle bölgede 15 evin yıkıldığını ve eşyalarının sular altında kaldığını ifade etmekle birlikte bu hasarın nerede yaşandığını belirtmemiştir.⁴⁹ Ayrıca 1900 yılında Büyük Menderes'in kollarından olan Dereköy Deresi'nde de bir sel afetinin yaşandığı kayıtlara geçmiştir.⁵⁰

Ocak 1901 Taşkını

Büyük Menderes Nehri'nin Ocak ayında üç gündür devam eden ve son gün şiddetlenen yağmurlardan dolayı yine Söke taraflarında taşması büyük zararları da beraberinde getirmiştir. Afet neticesinde Söke kasabesindeki köhne binalar arasında yer alan bazı evler ve dükkânlar tamamen yıkılırken sel sularının bastığı Arap Mahallesi'ndeki 5 evin eşyaları zarar görmüştür. Ayrıca civardaki köylerde hayvancılık yapan halktan bazılarının yemlik olarak sakladıkları zahireler selde telef olmuştur. Bunların yanı sıra Söke Ovası'nın yarısı da sel suları altında kalmış ve ekilen tohumlar bir miktar zarar görmüştür.⁵¹ Sel, koyun sahiplerinin hayvanlarını otlattıkları meraları da sular altında bırakmıştır. Bu nedenle suların çekilmesine kadar meralardan faydalanamayan çobanlar, hayvanlarını bir süreliğine kırlara çıkarmaya mecbur kalmışlardır. Bu bilgilerin alındığı gazetenin 1 Şubat 1901 tarihini taşması ve meralardan suyun çekildiğinden bahsetmesi, taşkınım Ocak 1901'in son haftalarında yaşandığını göstermektedir.⁵²

⁴⁸ *Âhenk*, S. 1077, 30 L 1317, 1 Mart 1900.

⁴⁹ *Âhenk*, S. 1341, 19 N 1318, 28 Aralık 1900.

⁵⁰ Aydın, 2008, s. 89.

⁵¹ *İkdâm*, S. 2353, 23 N 1318/14 Ocak 1901.

⁵² *Âhenk*, S. 1356, 11 L 1318, 1 Şubat 1901.

Söke Ovası'nın her zaman taşkınlar nedeniyle sular altında kalmadığı, aynı zamanda yoğun sağanak yağışları sırasında da aynı duruma maruz kaldığı görülmektedir. Örneğin Şubat 1901'in sonlarında iki üç gün aralıklarla devam eden yağmurlar 26 Şubat 1901 tarihinde şiddetlenmiş, neticesinde ovadaki ekili arazinin yaklaşık %10'unu sular istila etmiş ve bir miktar zarara yol açmıştır.⁵³ Bu tarihte Büyük Menderes'te taşkın yaşandığına dair bir kayda rastlanmamıştır.

Afet Yönetimi ve Taşkınları Önlemek Amacıyla Alınan Tedbirler

Görüldüğü üzere 19. yüzyılın ikinci yarısında Büyük Menderes ile bu nehri besleyen kollarında çok sayıda taşkın yaşanmış ve bunun sonucunda oluşan sel afetlerinde insanlar, hayvanlar, ekili alanlar, yerleşim birimleri ve ulaşım büyük zarar görmüş, aynı zamanda bazı çevre problemleri ortaya çıkmıştır. Sel afetleri nedeniyle yaşanan bu zararları önlemek ya da asgari seviyede tutmak amacıyla Aydın Valiliği ile merkezi hükümetin bazı girişimlerde buldukları görülmektedir. Bu bağlamda sel sularında mahsur kalan afetzedelerin kurtarılmasını, mahsullerini kaybeden selzedelere zahire yardımında bulunulmasını ve ekonomik kayıpların, çevre problemlerinin ve nehir taşkınlarının önlenmesi için alınan çeşitli tedbirleri afet yönetimi çerçevesinde ele almak mümkündür.

1) Selzedeleri Kurtarma Operasyonları ve Yardım Faaliyetleri

Yukarıda bahsedildiği üzere bazı taşkınlarda selzedelerden bir kısmı evlerini ve hayvanlarını kaybederken bir kısmı da tarlalarındaki mahsullerini kaybetmiş, bunun neticesinde de yardıma muhtaç duruma gelmişti. Bazı taşkınlarda ise suların alçak mevkilerde birikmesi neticesinde insanlar ile hayvanlar mahsur kalmışlardı. Örneğin Söke Ovası'nı göl haline getiren Mart 1895 taşkınında 12 selzede mahsur kalmış ve bir müddet sonra buldukları yerlerden kurtarılmışlardır. Ayrıca aynı afette büyük miktarda maddi kayıplar yaşayan çok sayıda insan yardıma muhtaç duruma gelmiş, masrafları Belediye Sandığından karşılanmak üzere selzedelere ekmelek dağıtılmıştır. Diğer taraftan mahalli makamlar tarafından kaleme alınan yazılarda afetzedelerin ihtiyaçlarının karşılanması için hızlı bir şekilde çalışıldığı bildirilmiştir.⁵⁴

Yukarıda bahsi geçen taşkından çok daha büyüğü Ocak 1891'de yaşanmıştı. Sel suları yine Söke Ovası ile civarındaki birçok köyü basmakla kalmamış, aynı zamanda kısa süre içerisinde su seviyesinin yükselmesi sebebiyle insanlar hayatlarını ancak ağaç ve çardaklar üzerine çıkararak

⁵³ *Âhenk*, S. 1379, 8 ZA 1318, 27 Şubat 1901.

⁵⁴ *The Levant Herald*, vol. XV, S. 16, 23 Nisan 1895.

kurtarabilmişlerdi. Sular içinde kalan 629 evde yaşayan⁵⁵ 2.000-3.000 civarındaki insan ile 2.000'den fazla hayvan çaresiz bir şekilde yardım beklemişti. Haberi alan kaza, liva ve vilayet idarecileri selzedeleri kurtarmak için hemen çalışmalara başlamışlardır.⁵⁶ Kurtarma çalışmaları Aydın Mutasarrıflığı ile Aydın Valiliğince görevlendirilen jandarma kumandanı tarafından yürütülmüştür.⁵⁷ İzmir'den özel trenlerle acil bir şekilde gönderilen kayıklar vasıtasıyla selzede insanlar ve hayvanlar mahsur kaldıkları yerlerden alınmışlardır.⁵⁸ Ayrıca yardıma muhtaç duruma gelen Söke selzedelerine Aydın livası merkezinden ekmelek gönderilmiştir.⁵⁹ 29 Ocak 1891 tarihinde, Sadâret makamına hitaben kaleme aldığı yazıda sel sularının % 90 derecesinde çekildiğini belirten Aydın Valisi Rıfat Paşa, selzedelere günlük yiyecek verilmekte olduğunu ve onlar için yardım toplanmasına başlandığını bildirmiştir.⁶⁰

Selzedelerin bu zorlu süreçlerinde devlet, onlara maddi ve manevi olarak destek olmaya çalışmıştır. Özellikle de yardım kampanyaları düzenlemek suretiyle selzedelerin yaralarını hafifletmeyi amaçlamıştır. Bu bağlamda Aydın vilayetinde 1891 yılında meydana gelen seller ile deprem ve kuraklık afetleri neticesinde Padişah II. Abdülhamid'in emri ile İstanbul ve İzmir'de selzedeler adına yardım komisyonları kurulmuş ve bu sayede vilayet genelindeki afetzedelerin un, buğday; hayvanlarının ise saman ihtiyaçları belli bir süreliğinde giderilmiştir. 1891 kışında Büyük Menderes Nehri'nin taşması nedeniyle zarar gören Söke, Nazilli ve Bozdoğan halkı da İstanbul ve İzmir'de toplanan yardım paralarından paylarını almıştır.⁶¹

1891 yılında meydana gelen taşkında selzedelerin kurtarılması ve sonrasında yapılan yardımlar, Söke kazasının Müslüman ve Hıristiyan halkını çok memnun etmiştir. Öyle ki her iki dinin mensupları ayrı ayrı padişaha hitaben yazdıkları teşekkürnâmeler ile şükranlarını ifade etmişlerdir. Söke kazasının müftüsü, naibi ve bazı ileri gelenleri, Sadâret makamına gönderdikleri mazbata ile Aydın livası mutasarrıfı Ragıp Paşa'nın,

⁵⁵ Y.A.HUS. 243/67, 19 C 1308/30 Ocak 1891.

⁵⁶ Y.PRK.AZN. 5/11, 17 C 1308/28 Ocak 1891.

⁵⁷ Y.PRK.AZN. 5/11, 17 C 1308/28 Ocak 1891.

⁵⁸ İ.DH. 1214/95103, 11 C 1308/22 Ocak 1891; DH.MKT. 1802/1, 12 C 1308; *Tercümân Hakikat*, S. 3770, 4 B 1308/13 Şubat 1891.

⁵⁹ Y.A.HUS. 243/55, 16 C 1308/27 Ocak 1891; Y.A.HUS. 243/67, 19 C 1308/30 Ocak 1891.

⁶⁰ Y.A.HUS. 243/67, 19 C 1308/30 Ocak 1891.

⁶¹ *Hizmet*, S. 576, 20 M 1310/13 Ağustos 1892; Y.EE. 87/68, 21 CA 1309; Y.MTV. 47/182, 25 C 1308; İ.DH. 1214/95103, 11 C 1308; Y.MTV. 48/23, 7 B 1308; Osmanlı Devleti'nde afet yönetimi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Selahattin Satılmış, *Osmanlı Devleti'nde Depremler ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, İdeal Kültür Yay., İstanbul 2017. 1891 yılında Batı Anadolu'da meydana gelen sel afetleri için bk. Satılmış, 2015, s. 627-642;

beraberinde getirdiği kayıklar sayesinde kazada sel suları içinde mahsur kalan köylerin afetzedeleri ile onların hayvanlarını kurtardığını ve “kendisinin bizzat çamurlar içinde koşarak büyük gayret sarf ettiğini” bildirerek teşekkürlerini arz etmişlerdir.⁶² Kazanın Rum cemaati de yazılarında, Sel felaketine uğrayan Söke kazası köylerinde mahsur kalan 2.000-3.000 afetzede ile 2.000’in üzerindeki hayvanın Aydın livası mutasarrıfı Ragıp Paşa, vali tarafından gönderilen jandarma kumandanı ve Söke Kaymakamlığının müşterek çalışmaları ile kurtarılarak ihtiyaçlarının giderildiğini belirtmişlerdir. Ayrıca Rumlar, “Tebaa-yı sâdika Hristiyanlar olarak kendilerinin mahalli idârecilere ve merhâmetli padişâhlarına hep birlikte dua ve teşekkür ettiklerini” bildirmişlerdir.⁶³

Yazılarda başta Aydın mutasarrıfı Ragıp Paşa olmak üzere idareci ve memurlardan övgüyle bahsedilmesi, onların afet sırasındaki çabalarının halk nazarında takdire şayan olduğunu göstermektedir. İsmi belirtilen görevlilerin üstün gayretlerinden padişahı haberdar edilmesi, halkın onlara karşı vefasının bir örneği olarak değerlendirilebilir. Farklı dinlere mensup ileri gelenlerin bu mahzarları yazmaktaki amaçlarından birisi de bu idareciler ile memurların padişah tarafından taltif edilmelerini sağlamak olsa gerektir. Aynı zamanda bu mahzarların, yukarıda belirtilen devlet görevlilerinin şahsında, halkın padişaha karşı bağlılıklarını bildirdikleri bir araç olduğu söylenebilir.

Büyük Menderes Taşkınlarını Önlemek Amacıyla Alınan Tedbirler

Taşıdığı alüvyonlarla aktığı limanın dolmasına, Antikçağ’ın önemli şehirlerinden Milet’in bir liman kenti olma fonksiyonunu yitirmesine ve deniz kıyısından 9 km kadar uzaklaşmasına sebep olan Büyük Menderes Nehri’nin⁶⁴ taşkınlarının önlenmesi amacıyla 19. yüzyılın son çeyreğinde, yetersiz de olsa, bazı tedbirlerin alındığı görülmektedir. Örneğin Sarayköy kasabasının ortasından geçen ve Büyük Menderes Nehri’ne katılan akarsu⁶⁵ kış mevsimlerinde nerdeyse her sene taşmakta ve önemli miktarda hasara yol açmaktaydı. Sarayköy kazası kaymakamı Naim Efendi, çayın taşkınlarını önlemek amacıyla 2 metre yüksekliğinde ve 5.000 metre uzunluğunda bir set

⁶² Y.A.HUS. 243/67, 19 C 1308/30 Ocak 1891.

⁶³ Y.PRK.AZN. 5/11, 17 C 1308/28 Ocak 1891.

⁶⁴ Güney, 2004, s. 92.

⁶⁵ Günümüzde pek bir izi kalmayan akarsu, Sarayköy İstasyonu civarından başlamakta, Hükümet Konağı önüne doğru kıvrılmakta ve Sarayköy Belediyesinin günümüzdeki binasının önünde geçmekte idi. Ardından yine günümüzde mevcut olan Ayyavuz Ekmek Fırını yanından kıvrılarak Aşağı Mahalle’den geçmekte ve Büyük Menderes Nehri’ne karışmaktaydı. Tarihini bilmediğimiz bir dönemde içine boru döşenen akarsu yatağı kapatılmıştır. <http://www.saraykoy.com.tr/haber/6968/saraykoyden-masalsi-bir-kare.html> Erişim Tarihi 8.11.2021, güncelleme 5.6.2020).

inşa ettirmiştir. İzmir’de yayınlanan *Hizmet* gazetesi, Naim Efendi’nin setin inşası için olağanüstü gayret gösterdiğini vurgulayarak çalışmalarını takdire şayan bulmuş ve ondan övgüyle bahsetmiştir.⁶⁶ Alınan tedbirler hususunda verilebilecek ikinci örnek ise 1887 yılında yatağını değiştiren Büyük Menderes Nehri’nin kollarından Kuyucak Çayı’nın bir yıl sonra eski yatağına döndürmek için yapılan çalışmalarıdır. Aydın Valiliğinin bu çalışmayı gerçekleştirebilmek için Bâb-ı Âliden 15.000 kuruş miktarında yardım gönderilmesini talep ettiği bilinmektedir, ancak yapılan çalışmaların ayrıntısına ulaşamamıştır.⁶⁷

Büyük Menderes Nehri’nin kollarının yanı sıra ana yatağındaki taşkınları önlemek amacıyla ise 20. yüzyılın ilk yıllarında bazı çalışmalar gerçekleştirildiği görülmektedir. Örneğin Söke kazasının ortasından geçen nehrin ana yatağı üzerindeki taşkınları sırasında suların Çeltikçi Mahallesi’ni istila etmesini önlemek amacıyla 1901 yılı başlarında Aydın Valiliğinin talimatı üzerine Aydın livasından bir mühendis görevlendirilmiştir. Yaptığı incelemeler neticesinde raporunu sunan mühendis, Çeltikçi Mahallesi’nin zarar görmesini önlemek amacıyla nehrin kenarına 90 metre, taşkınlardan etkilenen yerlerden Konak Mahallesi’nin zararını önlemek için ise 90 metre uzunluğunda iki set inşa edilmesi gerektiğini belirtmiştir.⁶⁸ Büyük Menderes Nehri taşkınlarını önlemek amacıyla sadece birkaç küçük tedbirin alındığı bu dönem, aslında Osmanlı hükümetinin bayındırlık işlerine önem vermeye başladığı; nehirlerin, limanların ıslahı ve bataklıkların kurutulması gibi işlerin hız kazandığı bir dönemdir.⁶⁹ Bu dönemde taşkınlarını önlemek amacıyla Gediz Nehri’nin yatağı değiştirildiği ve etrafına uzunca setler inşa edildiği bilinmektedir.⁷⁰ Aynı şekilde Seyhan Nehri’nin taşkınlarını önlemek amacıyla da setler yapılmış ve bataklıklar temizlenmiştir.⁷¹

Yukarıda bahsedilenlerin dışında Büyük Menderes Nehri’nin ıslahı ve ulaşımına açılması amacıyla 19. yüzyılın ikinci yarısında bazı önemli projelerin geliştirildiği, ancak sonuçsuz kaldığı görülmektedir. Tarımsal ve ticari açılardan bölgenin üretim ilişkilerini kökünden değiştirmeyi hedefleyen bu ulaşım projeleriyle nehirde en üst düzeyde faydalanmak düşüncesi hâkim olmuştur. İlk olarak 1857 yılının başlarında Erkân-ı Harbiye zabitanı

⁶⁶ *Hizmet*, S. 334, 2 Ş 1307/27 Mart 1890.

⁶⁷ ŞD.d., 91, evrak no, 105, 12 CA 305/26 Ocak 1888.

⁶⁸ *Âhenk*, S. 1359, 15 L 1318, 5 Şubat 1901.

⁶⁹ Celal Dinçer, “Osmanlı Vezirlerinden Hasan Fehmi Paşa’nın Anadolu Bayındırlık İşlerine Dair Hazırladığı Layiha”, *Belgeler*, C. 5-8, S. 9-12, 1968-1971, s. 153-176.

⁷⁰ Satılmış, 2012, s. 314-321.

⁷¹ Selma Turhan Sarıköse, *XIX. Yüzyılda Çukurova’da Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2013, s. 105.

Kaymakam Abdullah Bey, elverişli bulunması halinde ulaşıma açılması düşünülen Menderes ve Gediz nehirlerinin keşif ve muayene ettirilmesi için hükümet tarafından görevlendirilmiştir. Ayrıca mühendisten bahsi geçen nehirlerde meydana gelmekte olan taşkınların önlenmesi için incelemeler yapması istenmiştir. Bahsi geçen nehirlerde meydana gelen onlarca taşkın, nehir yataklarının ıslahı hususunda olumlu bir netice alınmadığını göstermektedir.⁷²

1884 yılına gelindiğinde ise Büyük Menderes Nehri'nin ulaşıma açılması ve bataklıkların kurutulması tarım arazileri haline getirilmesi için müteşebbislerden birine imtiyaz verilmiştir. Nehrin döküldüğü Ege Denizi ile güzergâhında bulunan Sarayköy arasında gerçekleştirilmesi hedeflenen bu ulaşım projesi, nehir kanalının ıslah edilmesini de zorunlu kıldığından taşkınların önlenmesi ya da asgari seviyeye indirilmesi açısından büyük önem arz etmekteydi. Proje şartnamesi, yatağı ıslah edilecek nehrin çizilecek haritalarında sularının normal seviyesini ve taşkın sıralarındaki yükseklik seviyelerinin ölçülmesini, nehir kenarına eni 2 metre olarak belirlenen setlerin inşa edilmesini, gerek görülmesi durumunda setlerin kazıklar, ağaçlar ya da taş ve kayalarla desteklenmesi içermekteydi. Bölge ekonomisi, ulaşımı ve Büyük Menderes Nehri'nin ıslahı, dolayısıyla taşkınların önlenmesi açısından çok önemli olan bu proje, Osmanlı yönetiminin bu nehir üzerindeki ulaşımı önemsiz görmesi ve çeşitli çekinceleri sebebiyle gerçekleşmemiştir. Aynı proje Hicri 1307 (Miladi 1891/1892) yılında yeniden gündeme gelmiş, ancak bu sefer de imtiyazı alan müteşebbislerin yeterli sermayeyi bulamamaları nedeniyle sonuçlandırılmamıştır.⁷³

Büyük Menderes Nehri'nin taşkınlarını önlemek maksadının dışında taşkın gerçekleştiğinde zararı en aza indirmek amacıyla da bazı tedbirlere başvurulmuştur. Örneğin Aydın-Çine arasındaki şose yolun 3.800 metrelik kısmının harap olmasına ve nehir üzerinde bulunan bir köprünün tamamen yıkılmasına sebep olan 1892 taşkını sonrasında Aydın vilâyeti mühendisleri birtakım incelemelerde bulunmuşlardır. Yapılan inceleme neticesinde yolun harap olmasındaki en büyük faktörün nehir civarındaki arazinin gevşek yapısından kaynaklandığı belirlenmiştir. Dolayısıyla aynı güzergâhta yapılacak ya da tamir edilecek yolun taşkınlarla direnemeyeceği ve her sene büyük masraflara sebep olacağı düşüncesiyle mevcut yolun terk edilerek başka güzergâhta ve daha yüksek seviyede yeni bir yol ile yeni bir köprünün inşası kararlaştırılmıştır. Başlanmış olan yolun inşası, bölge halkının inşa edilmekte olan yeni yolun güzergâhını Büyük Menderes Nehri'nin kollarının

⁷² Satılmış, 2012, s. 315.

⁷³ Çelik, 2005, s. 123-128.

bu civardan geçmesi nedeniyle daha sakıncalı bulması ve yeni yolun sel afetlerinden korunaklı olmadığı yönünde merkezi hükümete arzuhaller göndermesi neticesinde sekteye uğramıştır. Öyle ki halkın bu girişimi neticesinde Ticaret ve Nâfia Nezâreti, iki yol ve köprü için ayrıca para ve emek harcanmasının doğru olmadığı yönünde görüş bildirmiş ve yeni yapılmakta olan yoldan vazgeçilmesine ve eskisinin tamirine karar vermiştir.⁷⁴

Sonuç

Batı Anadolu'nun en uzun nehri olan ve bölge tarımı açısından büyük önem arz eden Büyük Menderes, 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın ilk senelerinde, çok sık taşan bir nehir olarak karşımıza çıkmaktadır. İncelenen 15 yıllık (1887-1902) süreçte Büyük Menderes Nehri'nin ana yatağı üzerinde 19, bu nehri besleyen kollarında ise 6 defa taşkın yaşandığı tespit edilebilmiştir. Nehrin, üç yıl hariç, her sene taşıdığına dair kayıtlara ulaşılabilmektedir. Bazı senelerde nehir üzerinde en az iki ya da üç defa taşkın yaşandığı görülmüştür. 1892 ve 1900 seneleri üç taşkın yaşandığı yıllar olarak dikkat çekerken, nehir altı farklı senede ise iki defa taşarak etrafına zarar vermiştir. Kaynaklarda bazı taşkınlara yer verilmemesi ya da ilgili kaynaklara ulaşamaması ihtimalini dikkate alarak yukarıda verilen rakamların asgari sayıları ifade ettiğini söylemek gerekir. Zaten bazı kaynaklarda "*nehrin her sene taşıdığı*"nın ifade edilmesi, Büyük Menderes ve kollarında yaşanan taşkın sayısının belirttiğimiz rakamların çok daha üstünde olduğunun ve aynı zamanda veri elde edilemeyen üç yılda da taşmış olabileceğinin kuvvetli bir göstergesidir. İncelenen dönemde Büyük Menderes Nehri'nin yatağını değiştirdiğine dair bir kayıt bulunamazken, kollarından sadece Kuyucak Çayı'nın yatağını değiştirdiği tespit edilmiştir.

Taşkınların yaşandığı dönemler incelendiğinde bunların önemli bir kısmının kış mevsiminde, özellikle de Ocak ve Şubat aylarında yaşandığı görülür. 16 taşkın yaşandığı bu iki ayın dışında yine kış aylarından olan Aralık'ta 2 taşkın yaşanmıştır. Yaz aylarından Haziran'da nehrin 3 defa, sonbaharda ise 2 defa taşıdığı tespit edilmiştir. Taşkınların sebebi genellikle yoğun yağmur yağışı olmakla birlikte Büyük Menderes Havzası'nın fay hattı üzerinde bulunmasının, şiddetli depremlerin yaşandığı sırada nehrin sularında artışa ve neticesinde taşkın yaşanmasına etki ettiği belirlenmiştir.

Büyük Menderes taşkınlarında dikkat çeken önemli hususlardan birisi, meydana getirdiği sel afetinin etki alanının çok geniş olması ve her defasında birçok yeri aynı anda sular altında bırakmasıdır. Sel sularının yayıldığı alanın

⁷⁴ BEO. 222/16578, 3 Z 1310/18 Haziran 1893.

genişliği ve sebep olduğu zararlar bakımından Ocak 1891, Aralık 1892, Şubat 1897 ve Ocak 1900 taşkınlarının önem arz ettiği söylenebilir. Çünkü bu taşkınların her birinde en az 5-6 yerleşim biriminde halk çeşitli kayıplar yaşayarak maddi ve manevi büyük zararlar görmüştür. Nehrin en fazla taşıdığı zaman dilimi olarak ise karşımıza, 4 taşkın yaşandığı, 1892-1893 kışı çıkmaktadır. Bu durum bahsi geçen kış mevsiminde Batı Anadolu'nun aşırı yağış aldığını göstermektedir.

Büyük Menderes taşkınlarından en fazla etkilenen yer olarak ise Söke kazası ile civarındaki köyler öne çıkmaktadır. Öyle ki nehrin ana yatağında meydana gelen taşkınların yarısından fazlası kaza sakinlerini etkilemiştir. Nazilli, Aydın ve Balat da taşkınlardan önemli ölçüde zarar görmüştür. Sobuca, Koçarlı, Bozdoğan, Sarayköy, Kuyucak, Germencik, Denizli, Karahayit, Çine, Karapınar, Yenipazar, Köşk, Umurlu ve Kemer ile buralara bağlı birçok köy taşkınlardan zarar gören yerler arasındadır.

Nehrin taşkınlardan en fazla zararı ziraatçılar ve tarım arazileri görmüştür. Nehrin ana yatağında yaşanan taşkınların önemli bir bölümünde ovaların su baskınına uğraması ve suların en az bir hafta çekilmemesi, tarlalarda ekili hububat tohumunun uzun süre suyun içinde kalmasına, dolayısıyla çürümmesine ve verimin düşük olmasına yol açmıştır. Aynı zamanda Büyük Menderes'te taşkınların sık yaşanması ve suların uzun süre çekilmemesinin çevre problemlerine neden olduğu, bu bağlamda bataklıkların oluşmasına yol açtığı ve sıtma hastalığına davetiye çıkardığı söylenebilir. Bazı küçük çaplı taşkınlar ise toprağın verimini artırması yönüyle faydalı olmuştur. Taşkınlar neticesinde yaşanan can kaybının az olduğunu söylemek mümkündür; incelenen dönemde 5 taşkında can kayıpları yaşanmış ve toplam 9 kişi hayatını kaybetmiştir. Bununla birlikte bazı taşkınlar neticesinde yüzlerce hayvanın sel sularına kapılarak telef olması büyük maddi kayıplara yol açmıştır. Yaşanan bazı taşkınlar neticesinde sel suları yerleşim birimlerini de basmış, bu durum evler ile kamu binalarının yıkılmasıyla ya da çeşitli oranlarda hasar görmesiyle, içindeki eşya ve zahirelerin telef olmasıyla sonuçlanmıştır. Birçok taşkında şoseler ile demiryollarının bozulması, köprülerin yıkılması ve telgraf direklerinin zarar görmesi ulaşımın ve iletişimin bir müddet sekteye uğramasına yol açmıştır. Bu zararlardan yola çıkarak taşkınların manevi kayıpların yanı sıra büyük miktarda ekonomik kayba sebep olduğu söylenebilir.

İncelenen dönemde ya da daha öncesinde birçok nehir yatağı ıslah edilirken, çok sık taşmasına rağmen Büyük Menderes Nehri'nin yatağında ciddi bir düzenlemeye gidilmediği görülmektedir. Nehrin neredeyse her yıl bir veya birkaç kez taşması da bunun bir göstergesi olup, taşkınların önlenmesi amacıyla çok fazla tedbir alınmadığına işaret etmektedir. Bununla birlikte

Büyük Menderes'in ulaşılma açılması amacıyla üç defa girişimde bulunulduğu halde çeşitli sebeplerden ötürü projeye başlanılamamıştır. Bu başarısızlık, bölge ulaşımı ve ekonomisi açısından olduğu kadar, nehrin ıslahı, yatağının temizliği ve taşkınların önlenmesi açısından da büyük bir kayıp olmuştur. Taşkınların önlenmesi amacıyla Büyük Menderes Nehri'nin ıslahının gerçekleştirilememesinde Osmanlı Devleti maliyesinin o dönemdeki zayıf durumunun ve önceliklerinin de önemli bir payı olsa gerektir. Bunların yanı sıra taşkınları önlemek amacıyla bazı girişimlerde bulunulduğu görülmektedir ki bunlar da önemsiz derecededir. Sel sularında mahsur kalan afetzedelerin kurtarılması, mahsullerini kaybeden selzedelere zahire yardımında bulunulması ve ekmek dağıtılması, afet yönetimi bağlamında selzedelerin yaralarının sarılması amacıyla yapılan çalışmalar olarak göze çarpmaktadır.

Kaynaklar

Başkanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri (BOA)

Bâb-ı Asâfi Dîvân-ı Hümâyûn Kalemî (A.DVN.) 121/28, 23 C 1273/18 Şubat 1857.

Bâbîâli Evrâk Odası Evrâkı (BEO.) 222/16578, 3 Z 1310/18 Haziran 1893.

Dâhiliye Nezâreti Mektûbî Kalemî Evrâkı (DH.MKT.) 1803/43, 16 C 1308/27 Ocak 1891; 1802/1, 12 C 1308.

İrâde Dâhiliye (İ.DH.) 1214/95103, 11 C 1308/22 Ocak 1891.

Meclis-i Vâlâ (MVL.) 719/89, 23 Z 1282/9 Mayıs 1866.

Şûrâ-yı Devlet Defterleri (ŞD.d.) Kataloğu 91, evrak no, 105, 12 CA 305/26 Ocak 1888.

Yıldız Esâs Evrâkı (Y.EE.) 87/68, 21 CA 1309/23 Aralık 1891.

Yıldız Mütenevvi Ma'rûzât Evrâkı (Y.MTV.) 47/182, 25 C 1308; 48/23, 7 B 1308.

Yıldız Perâkende Evrâkı Adliye ve Mezâhib Nezâreti Ma'rûzât Evrâkı (Y.PRK.AZN.) 5/11, 17 C 1308/28 Ocak 1891.

Yıldız Sadâret Husûsi Ma'rûzât Evrâkı (Y.A.HUS.) 243/55, 16 C 1308/27 Ocak 1891; 243/67, 19 C 1308/30 Ocak 1891.

Gazeteler

Âhenk, S. 1077, 30 L 1317, 1 Mart 1900; S. 1341, 19 N 1318, 28 Aralık 1900; S. 1356, 11 L 1318, 1 Şubat 1901; S. 1359, 15 L 1318, 5 Şubat 1901; S. 1379, 8 ZA 1318, 27 Şubat 1901.

Hizmet, S. 334, 2, 2 Ş 1307/27 Mart 1890; S. 382, 29 M 1308/12 Eylül 1890; S. 527, 14 B 1309/13 Şubat 1892; S. 576, 20 M 1310/13 Ağustos 1892; S. 617, 1, 18 C 1310/7

Ocak 1893; S. 624, 1, 14 B 1310/1 Şubat 1893; S. 628-630, 28 B-5 Ş 1310/15-22 Şubat 1893; S. 653, 1 ZA 1310/17 Mayıs 1893.

İkdâm, S. 265, 28 L 1312/24 Nisan 1895; S. 1882, 24 CA 1317/29 Eylül 1899; S. 2353, 23 N 1318/14 Ocak 1901; S. 3152, 25 Z 1320, 25 Mart 1903.

Sabâh, S. 3332, 19 L 1316, 2 Mart 1899.

Tarîk, S. 1312, 5 RA 1305 20 Kasım 1887.

Tercümân-ı Ahvâl, S. 654, 21 M 1282/16 Haziran 1865.

Tercümân-ı Hakikat, S. 2920, 16 C 1305/28 Şubat 1888; S. 3009, 20 L 1305/30 Haziran 1888; S. 3759, 17 C 1308/28 Ocak 1891; S. 3770, 4 B 1308/13 Şubat 1891; S. 6413, 20 L 1316, 3 Mart 1899.

The Levant Herald, vol. VIII, S. 26, 27 Haziran 1888; vol. IX, S. 11, 17 Mart 1889; S. 23, 16 Haziran 1889; vol. X, S. 22, 2 Haziran 1890; S. 28, 14 Temmuz 1890; vol. XI, S. 6, 9 Şubat 1891; vol. XII, S. 3, 18 Ocak 1892; vol. XV, S. 16, 23 Nisan 1895; vol. XVII, S. 7-8, 15-22 Şubat 1897; S. 26, 28 Haziran 1897; vol. XX, S. 6, 5 Şubat 1900.

Araştırma Eserleri

Aktaş, E., "Erzincan Ovası'nda Fırat (Karasu) Nehri'nin 1896 Yılı Taşkını ve Islah Projesi", *Uluslararası Erzincan Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. Kemal Taşçı vd., Erzincan Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Erzincan 2019, s. 1149-1166.

Aydın, A., *Büyük Menderes Nehri Sağ Sahil Derelerindeki Sel Kontrol Çalışmalarının İrdelenmesi*, İstanbul Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2008.

Başaran, M., "Büyük Menderes Nehri Efsaneleri ve 19. Yüzyılda Nehir Ulaşımı Projesi", *Toplumsal Tarih*, S. 54, 1998, s. 49-51.

Celal D., "Osmanlı Vezirlerinden Hasan Fehmi Paşa'nın Anadolu Bayındırlık İşlerine Dair Hazırladığı Layiha", *Belgeler*, C. 5-8, S. 9-12, 1968-1971, s. 153-176.

Çelik, B., "Gerçekleşmemiş Bir Yol Hikâyesi: 19. Yüzyıl'ın Son Çeyreğinde Menderes Nehrinin Ulaşımına Açılması Projesi", *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 28, S. 38, 2005, s. 113-130.

Çoruh, H., "Osmanlı Devleti'nde Nehir Islahı ve Taşkın Organizasyonu (Meriç/Enez Limanı, Savreyn, Seyhan/Ceyhan, Sakarya/Mudurnu)", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD)*, C. 5, S. 12, 2018, s. 167-185.

Demir, A.-Aktaş, E., "Gümüşhane Sancağında Doğal Afetler (1888-1910)", *OTAM*, S. 24, 2010, s. 21-54.

- Doğan, E., *Eski Yakındoğu'da Nehirler*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2015.
- Erlor, M. Y., "Meşrutiyet İdaresi Altında, Erzurum Sel Baskını, 1910", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 1, S. 2, 2008, s. 114-140.
- Farooqi, S., "Tarımsal Bir Değişimin Göstergesi Olarak Doğal Afet: Edirne Bölgesinde Sel 1688-1689", çev. Gül Çağalı Güven-Saadet Öztürk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler*, ed. Elizabeth Zachariadou, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2001, s. 273-287.
- Gönüllü, A. B., *Cumhuriyet Döneminde Meydana Gelen Sel Baskınları*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018.
- Gönüllü, A. R., "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Meydana Gelen Sel Baskınları (1857-1913)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 28, 2010, s. 351-373.
- Gül, M. F.-Özgül, O., "Aksaray Şehrinde İkinci Nuh Tufanı: 1863 Sel Felâketi", *Tarihin Peşinde*, S. 10, 2013, s. 213-236.
- Gül, M. F.-Özgül, O., *Aksaray'da Sel*, Akademisyen Kitabevi Yay., Ankara 2020.
- Güney, E., *Türkiye Hidrocoğrafyası*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2004.
- İbrahim Câvid, *Aydın Vilâyetine Mahsûs Salnâme*, C. 2, Hicri 1308.
- Kapanşahin, M., "Osmanlı Belgelerine Göre Meriç Nehri Taşkınları", *Osmanlı Devleti'nde Nehirler ve Göller*, ed. Şakir Batmaz vd., Not Yay., Kayseri 2015, s. 545-560.
- Kazancı, N.-Gürbüz, A.-Boyraz, S., "Büyük Menderes Nehri'nin Jeolojisi ve Evrimi", *Türkiye Jeoloji Bülteni*, C. 54, S. 1-2, Nisan-Ağustos 2011, s. 25-55.
- Koç, C., "A Study on Importance and Role of Irrigation and Hydropower Plant Operation in Integrated River Basin Management", *Computational Water, Energy and Environmental Engineering*, S. 6, 2017, s. 1-10.
- Muşmal, H., "Beyşehir Kazası Kurucaova Köyü'nde Yaşanan 1909 ve 1932 Yılı Afetleri ve Afet Sonrasında Yeniden Yapılanma Faaliyetleri", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 16, 2006, s. 69-90.
- Öztunç, H. B., "An Example of Social Solidarity in Ottoman Empire: 1901 Pirlepe Flood", *Turkey at the Beginning of 21st Century: Past and Present*, 12, ed. Recep Efe vd., St. Kliment Ohridski University Press, Sofia 2015, s. 135-153.
- Öztunç, H. B., "Tokat'ta Büyük Sel (1908)", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 4, 2012, s. 179-203.

- Satılmış, S., "1891 Kışında Büyük Menderes, Gediz, Küçük Menderes, Bakırçay Nehirlerinde Yaşanan Taşkınlar ve Afet Yönetimi", *Osmanlı Devleti'nde Nehirler ve Göller*, ed. Şakir Batmaz vd., Not Yay., Kayseri 2015, s. 627-642.
- Satılmış, S., "Aksaray'da Büyük Bir Afet: 1911 Sel Felâketi", *Turkish Studies*, C. 12, S. 26, 2017, s. 131-152.
- Satılmış, S., *Osmanlı Devleti'nde Depremler ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, İdeal Kültür Yay., İstanbul 2017.
- Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII, XIII, XIV)*, çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 1993.
- Şahin, C.-Sipahioğlu, Ş., *Doğal Afetler ve Türkiye*, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara 2009.
- Turhan Sarıköse, S., *XIX. Yüzyılda Çukurova'da Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2013.
- Yılmazçelik, İ., "XVIII. ve XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde (Anadolu'da) Meydana Gelen Tabii Afetler", *XIV. Türk Tarih Kongresi (Eylül 2002) Bildiriler Kitabı*, C. 2, Kısım 1, TTK, Ankara 2005, s. 655-693.

İnternet Kaynakları

<http://www.saraykoy.com.tr/haber/6968/saraykoyden-masalsi-bir-kare.html> Erişim Tarihi 8.11.2021, güncelleme 5.6.2020).

SOZIOÖKONOMISCHE LAGE IN DEUTSCHLAND WÄHREND DER BESATZUNGSZEIT*

İŞGAL DÖNEMİ ALMANYASI'NDA SOSYO-EKONOMİK DURUM

Oğuzhan EKİNCİ**

Makale Bilgisi

Başvuru: 17 Şubat 2023
Kabul: 8 Mart 2023

Article Info

Received: February, 17, 2023
Accepted: March, 8, 2023

Zusammenfassung

Infolge der am 8. Mai 1945 unterzeichneten Kapitulation wurde der Nationalsozialismus gestürzt und Deutschland von den Alliierten besetzt. Die sogenannte Nullstunde, die das Ende des Zweiten Weltkriegs und den Beginn eines neuen Nicht-Nazi-Deutschlands markierte, bedeutete für die besiegten Deutschen eher den Beginn des Niedergangs als die Befreiung. Für die Bevölkerung des Nachkriegsdeutschland lag die dringlichste, existentielle Aufgabe in der Bewältigung des Alltags und für die Politik stellte sich die Frage nach Bedingungen und Möglichkeiten einer staatlichen Fortexistenz Deutschlands. Daher stellt die Zeitspanne von 1945 bis 1949 in der Entwicklung zur Bundesrepublik eine historische Epoche dar, in der sich die Grundlagen der deutschen Politik, des deutschen Staatlebens, des Denken und Tuns und der politischen Sinnggebung sui generis sich von Grund auf verändern. Die vorliegende Arbeit hat es sich zur Aufgabe gemacht, die durch die unmittelbaren Kriegsfolgen geprägte Phase der Nachkriegszeit der deutschen Geschichte von den Jahren der Staatlichkeit zu unterscheiden und die sozio-politischen und wirtschaftlichen Entwicklungen in dieser Zeitspanne zu durchleuchten.

Schlüsselwörter: Nachkriegsdeutschland, Alliierten, Besatzungszeit, Sozioökonomische Lage.

Öz

8 Mayıs 1945 tarihinde imzalanan kapitülasyonla birlikte Nasyonal-Sosyalizm yıkıldı ve Almanya, Müttefikler tarafından işgal edildi. Yeni bir Almanya'nın doğuşuna işaret eden ve sıfır saati olarak tabir edilen bu tarih, mağlup Almanlar için

* Der vorliegende Text basiert auf meiner im Jahre 2017 angefertigten Doktorarbeit.

** a.o. Prof. Dr., Technische Universität zu Erzurum, Philosophische Fakultät, Fachbereich Psychologie; oguzhan.ekinci@erzurum.edu.tr; ORCID: 0000-0002-1872-2496; Erzurum-Türkei.

kurtuluştan ziyade düşüşün başlangıcı anlamına gelmekteydi. Zira dört yıl sürecek olan işgal yıllarında Alman halkı varoluşsal açıdan gündelik yaşamın zorluklarıyla mücadele ederken; siyasetçiler Almanya'nın bir devlet olarak varlığını sürdürebilmesinin koşul ve imkânlarını sağlamaya çalışıyorlardı. Bu bağlamda son ile başlangıç arasındaki süreci temsil eden 1945-1949 yılları arası Alman siyasetinin, devlet hayatının, düşünce ve eylem dünyasının temellerinin atıldığı ve siyasi anlamın kendine özgü bir şekilde kökten dönüştüğü bir dönem olması bakımından Federal Almanya Cumhuriyeti tarihi açısından son derece önemlidir. Bu çalışmanın amacı, Alman tarihinin savaş sonrası dönemini devlet yıllarından ayırarak savaşın dolaysız sonuçlarıyla şekillenen işgal yıllarındaki sosyo-politik ve ekonomik gelişmeleri incelemektir.

Anahtar Kelimeler: Savaş Sonrası Almanya, Müttefikler, İşgal Dönemi, Sosyo-ekonomik Durum.

Einführung

Es ist in der Fachwissenschaft ein allgemeines Faktum, dass die Bundesrepublik als Folge des Zweiten Weltkrieges (und des Kalten Krieges) entstand und ihre Gründung sowie Sicherheit an die internationalen Rahmenbedingungen gebunden war.¹ Nach gewaltsamer Ausbreitung endete der Zweite Weltkrieg mit der Niederlage Deutschlands. Mit der Kapitulation am 8. Mai 1945 verlor Deutschland seine Souveränität und die deutsche Bevölkerung sah sich über Nacht mit dem Zusammenbruch einer politischen und gesellschaftlichen Ordnung konfrontiert. Als ehemalige Besatzungsmacht wurde Deutschland von den Alliierten besetzt.² Mit der *Berliner Erklärung* vom 5. Juni 1945 übernahmen die Alliierten (USA, Großbritannien, Frankreich und Sowjetunion) offiziell die oberste Regierungsgewalt in Deutschland.³ Die Zerschlagung des deutschen Nationalstaates bedeutete zugleich ein deutsches Volk mit ungewisser Zukunft.⁴ So einen Sturz hatte keine moderne Industrienation bisher erlitten.⁵ Dieser Zusammenbruch, der

¹ Wolfram F. Hanrieder, *Deutschland, Europa, Amerika. Die Außenpolitik der Bundesrepublik Deutschland 1949-1989*, Ferdinand Schöningh Verlag, Paderborn 1989, S. IX.

² Hartmut Kaelble, „Boom und gesellschaftlicher Wandel 1948-1973: Frankreich und die Bundesrepublik Deutschland im Vergleich“, in: *Der Boom 1948-1973. Gesellschaftliche und wirtschaftliche Folgen in der Bundesrepublik Deutschland und in Europa (219-247)*, Westdeutscher Verlag, Opladen 1992, S. 230.

³ Peter März, *Dokumente zu Deutschland 1944-1994*, Olzog Verlag, München 2004, S. 76.

⁴ Winfried Schulze, *Deutsche Geschichtswissenschaft nach 1945*, Oldenbourg Wissenschaftsverlag, München 1989, S. 18.

⁵ Wolfgang Rudzio, *Das politische System der Bundesrepublik Deutschland*, (6. Aufl.), Springer Fachmedien, Wiesbaden 2003, S. 13.

auch nie zuvor in der Geschichte der Deutschen erlebt wurde⁶, führte zur totalen Apathie und Fassungslosigkeit. Alles was lange als wertvoll erschien, war zusammengebrochen.⁷ Die Deutschen lebten in einer „Zusammenbruchsgesellschaft“.⁸ Das Land lag in Trümmern⁹ und Ruinen¹⁰, Gedränge in zerstörten Häusern und Städten. In allen Besatzungszonen erforderte es einen Neuanfang in allen Bereichen des gesellschaftspolitischen Lebens.¹¹ Wer sich damals Gedanken über die Wiederherstellung machte, der musste vom Nullpunkt ausgehen.¹² Das Hauptziel des Denkens und Handelns der meisten Deutschen in dieser Zeit war die Bewältigung alltäglicher Probleme: die Sorge um das nackte Überleben, also um Wohnung, Nahrungsmittel, Heizmaterialien und Arbeitsplatz.¹³

Das Hauptziel nach diesem katastrophalen Krieg, der Millionen Opfer gefordert und Städte, Landstriche und Nationen in Europa und auf dem Balkan verwüstet hatte, war der Wiederaufbau. Viel umfassender als 1918 mussten eine neue Welt sowie Sinngebote anstelle der alten aufgebaut werden.¹⁴ Der Wiederaufbau Deutschlands wurde zur Kardinalfrage Europas nicht nur im geopolitischen Rahmen des deutschen Territoriums, sondern auch im

⁶ Walter Bußmann, Günter Grüntmühl (Hg.), *Siegfried A. Kaehler. Briefe 1900-1963*, Boldt Verlag, Boppard 1993, S. 290-291.

⁷ Echternkamp, *Die Bundesrepublik Deutschland*, S. 18.

⁸ Christoph Kleßmann, *Die doppelte Staatsgründung. Deutsche Geschichte 1945-1955*, (5. Aufl.), Vandenhoeck & Ruprecht Verlag, Göttingen 1991, S. 37.

⁹ Als Vorsitzender der CDU hielt Konrad Adenauer in der Aula der Universität zu Köln am 24. März 1946 eine Rede. Adenauer sprach über die Zerstörung mit diesen Worten: „Als ich heute Vormittag von Deutz in die Stadt einfuhr, war es mir wie immer: es legte sich wie würgend auf mich dieses Bild unserer armen, geschändeten Stadt.“ Rede des Vorsitzenden der CDU in der britischen Zone, Konrad Adenauer, in der Aula der Universität zu Köln: Vgl. <http://www.kas.de/upload/ACDP/CDU/Reden/1946-03-24-Rede-Uni-Koeln.pdf>

¹⁰ Beim Anblick Berlins notierte der Schweizer Schriftsteller Max Frisch noch Ende des Jahres 1947 in seinem Tagebuch: „Ein Hügelland von Backstein, darunter die Verschütteten, darüber die glimmenden Sterne, das Letzte, was sich da rührt, sind die Ratten“. Vgl. Gallus, S. 39.

¹¹ Hartmut Mehringer, Michael Schwartz, Hermann Wentker (Hg.), *Erobert oder befreit? Deutschland im internationalen Kräftefeld und die Sowjetische Besatzungszone (1945/46)*, Oldenbourg Verlag, München 1998, S. 2-3.

¹² Hans Maier, „Die Union - eine Nova am Parteienhimmel“, in: Hans Zehetmair (Hrsg.), *Politik aus christlicher Verantwortung (ss. 73-81)*, VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden 2007, S. 73.

¹³ Arno Klönne, „Die unmittelbaren Nachkriegsjahre (1945-1949)“, in: Roland Roth, Dieter Rucht (Hg.), *Die sozialen Bewegungen in Deutschland seit 1945 (ss.39-51)*, Campus Verlag, Frankfurt am Main 2008, S. 41.

¹⁴ Edgar Wolfrum, *Geschichte als Waffe. Vom Kaiserreich bis zur Wiedervereinigung*, (2. Aufl.), Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 2002, S. 59.

Rahmen der internationalen Politik.¹⁵ Die Alliierten standen vor der Aufgabe sowohl die innere Ordnung als auch die Wiedereingliederung des künftigen Staates in die Gemeinschaft der Völker so zu gestalten, dass von ihm aus keine Gefährdung der internationalen Ordnung ausgehen konnte. Angesichts der bald zutage tretenden Spannungen zwischen den neuen Vormächten der Weltpolitik¹⁶, wurde die *Deutsche Frage* zu einem zentralen und dauerhaften Konfliktgegenstand¹⁷ der Nachkriegszeit.¹⁸ Die Gestaltung Deutschlands und Europas war in höchstem Maße vom Verhalten der beiden Großmächte abhängig und die Verhandlungen über Deutschlands entwickelten sich zu einem zentralen Schauplatz, auf dem die beiden Großmächte ihr Verhältnis erprobten.¹⁹

1. Sozialpolitische Herausforderungen

1.1. Der Hunger

Auf dem deutlich verkleinerten deutschen Territorium lebte nun eine beträchtlich vergrößerte Bevölkerung.²⁰ Dies steigerte die Versorgungsprobleme und die Wohnungsnot: Großstädte wie Berlin hatten mehr als die Hälfte ihres Wohnraums verloren, andere wie Köln oder Dortmund noch mehr.²¹

Der Hunger gefährdete nicht nur den wirtschaftlichen Neuaufbau, sondern auch die Legitimität einer möglichen parlamentarischen Demokratie, die in diesem Moment noch in den Kinderschuhen steckte. Die Besetzungsverwaltungen der westlichen Alliierten mussten daher die Lebensmittelversorgung verbessern.²² Die Krisen der Winter 1945/46 und

¹⁵ Fritz René Allemann, *Bonn ist nicht Weimar*, Kiepenhauer & Witsch, Köln/Berlin 1956, S. 42.

¹⁶ Bei dieser Auseinandersetzung sollte es um die Rigorosität aus dem gegensätzlichen ideologischen Anspruch auf die Gestaltung von "Freiheit" und "Demokratie" gehen.

¹⁷ Wilfried Loth, „Die deutsche Frage als europäisches Problem“, in: Dieter Tiemann (Hg.), *Die Deutsche Frage im 19. und 20. Jahrhundert als west- und osteuropäisches Problem* (ss. 1-20), Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1994, S. 14-17.

¹⁸ Anselm Doering-Manteuffel, *Die Bundesrepublik Deutschland in der Ära Adenauer. Außenpolitik und innere Entwicklung 1949-1963*, Wissenschaftliche Buchgesell., Darmstadt 1983, S.7.

¹⁹ Matthias Uhl, *Die Teilung Deutschlands. Niederlage, Ost-West-Spaltung und Wiederaufbau 1945-1949*, be.bra Verlag, Berlin- Brandenburg 2009, S. 9.

²⁰ Während 1939 noch 59,8 Millionen Menschen auf diesem Territorium lebten, stieg diese Zahl 1946 auf 65,9 Millionen.

²¹ Vgl. Gallus, S. 40.

²² Paul Erker, *Ernährungskrise und Nachkriegsdeutschland*, Clett-Cotta Verlag, Stuttgart 1990, S. 23-63; Paul Erker, „Hunger und sozialer Konflikt in der Nachkriegszeit“, Manfred Gallus, Heinrich Volkmann (Hg.), *Der Kampf um das tägliche Brot* (ss. 392-408), VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden 1994.

1946/47 verschärften die Situation. Die Kriegsernährungswirtschaft, die am 27.08.1939 eintraf, zog sich in die Länge und dauerte bis zur Währungsreform.²³ Dazu kam noch, dass die letzten Kriegsjahre und die ersten drei Nachkriegsjahre von einer weltweiten Ernährungskrise²⁴ geprägt waren, die sowohl enorme wirtschaftspolitische und kulturelle Auswirkungen zeigte.²⁵ Die Nahrungsknappheit verursachte in Deutschland und anderen europäischen Ländern große Not und Hunger. Vor allem amerikanische Besatzungspolitiker versuchten mit verstärkten Lebensmittelimporten, Währungsreformen und dem Marshall-Plan²⁶ diese Ernährungskrise zu überwinden.²⁷ Daher bestand die Politik in dieser Zeitspanne in erster Linie aus einer „Magenfrage“.²⁸

Die Versorgungslage war auf dem Land besser als in den zerbombten Städten. Im privaten Bereich waren es vor allem die Frauen, die durch ihre Ernährungsarbeit das Überleben in den Familien sicherten.²⁹ Es herrschte zum Teil die nackte Not angesichts der schlechten Ernährungssituation. Zwischen 1946 und 1948 fanden auf den Straßen wiederholt offene Hungerdemonstrationen statt. Auf der anderen Seite profitierte eine Minderheit vom aufblühenden Schwarzmarkt einer Tauschhandels-gesellschaft, die erst mit der Währungsreform im Jahr 1948 an ein Ende gelangte.³⁰ Die deutschen Verbraucherinnen und Verbraucher konnten die wichtigsten Grundnahrungsmittel nur über Lebensmittelkarten in vorgeschriebener Menge einkaufen.³¹ Die Normalverbraucherration für 1945/46 war circa 1250 Kalorien.³² Diese Menge reichte kaum zum Überleben, fast alle Menschen waren chronisch unterernährt.³³ Deshalb

²³ Sigrid Jakobeit, *Die Grundbedürfnisse Ernährung und Kleidung im Alltag des deutschen Volkes*, Humboldt Univ., Berlin 1990, S. 153-154.

²⁴ Für die Zahlen der Weltproduktion an Nahrungsmitteln siehe in Hans Schlange Schöninggen, *Im Schatten des Hungers: Dokumentarisches zur Ernährungspolitik und Ernährungswirtschaft in den Jahren 1945-1949*, Parey Verlag, Berlin 1955, S. 305-310.

²⁵ Vgl. Prollius, *Deutsche Wirtschaftsgeschichte*, S. 27.

²⁶ Im Rahmen des GARIOA-Programms und der Marshall-Plan wurden Care-Pakete als Hilfsmaßnahmen auch für Deutschland auf organisiert.

²⁷ Vgl. Erker, *Ernährungskrise*, S. 16.

²⁸ Echternkamp, *Die Bundesrepublik Deutschland*, S. 29.

²⁹ Elke Eidam, *Die Arbeit gegen den Hunger. Ernährungskultur und weibliche Lebenszusammenhänge in einer hessischen Landgemeinde während der Kriegs- und Nachkriegszeit*, LIT Verlag, Münster 2004, S. 116.

³⁰ Vgl. Gallus, S. 40.

³¹ Vgl. Eidam, *Die Arbeit gegen den Hunger*, S. 117.

³² Vgl. Schlange-Schöninggen, *Im Schatten*, S. 309.

³³ „In Berlin erhielten Schwerarbeiter beispielsweise unmittelbar nach Kriegsende täglich 600 Gramm Brot. 1.00 Gramm Fleisch, 80 Gramm Nahrungsmittel sowie 25 Gramm Zucker. Zusätzlich gab es pro Monat 100 Gramm Kaffee, 100 Gramm Ersatzkaffee und 25 Gramm Tee. Angestellte

waren die Menschen gezwungen, zu improvisieren. Viele von ihnen bauten in Gärten, Parks und sogar auf Balkonen, Obst und Gemüse an. Um ihre letzten Habseligkeiten gegen etwas Essbares einzutauschen, fuhren sie an den Wochenenden mit überfüllten Zügen aufs Land. Diejenigen die solche Hamsterfahrten nicht unternehmen konnten, mussten Lebensmittel auf dem Schwarzmarkt zu stark überhöhten Preisen kaufen. Im Juli 1945 mussten bzw. für ein Pfund Butter 1000 Reichsmark, für 500 Gramm Zucker 175 Reichsmark, für 500 gr. Kaffee 600 Reichsmark bezahlt werden.³⁴

Die Mangelwirtschaft forcierte die Kleinkriminalität. An der Spitze der Straftatenstatistik standen Eigentumsdelikte. Es handelte sich größtenteils um Beschaffungskriminalität, zumeist das „Organisieren“ von Nahrungsmitteln, Brennstoffen, Hausrat und Kleidung. Wegen der geringen Bestrafung, waren vor allem Jugendliche bei der Ausübung dieser Straftaten sehr aktiv, aber mit zunehmender Verbesserung der Versorgungslage nahm auch die Jugendkriminalität wieder ab.³⁵ Angesichts der Notlage stimmte der Kölner Kardinal Josef Frings in einer Predigt am 31. Dezember 1946 in der Kirche St. Engelbert der illegalen Beschaffung von Heizmaterial und Nahrungsmitteln für den eigenen Bedarf zu.³⁶ Daher hieß im Volksmund der Kohlenklau „Fringsen“.³⁷

Neben den durch die Besatzungsmächte gelenkten Wirtschaftsprozessen entstand eine zweite Ökonomie zwischen umfangreichen Schleichhandel und Schwarzmarkt.³⁸ Schwarzmarktgeschäfte und Hamsterfahrten gehörten zu den besonderen Erfahrungen der Nachkriegsgesellschaft. Während „Schieber“ und „Wucherer“ hart bestraft wurden, blieben kleine

mussten sich mit deutlich weniger zufrieden geben, die Rationen für Kinder. Alte und Kranke waren sogar noch geringer. Diese Menge reichte kaum zum Überleben. Fast alle Menschen waren chronisch unterernährt. 1946 musste man in der französischen Besatzungszone beispielsweise pro Tag mit 900 Kalorien auskommen -was nach heutigen Maßstäben etwa einem Big Mac und einer Tüte Pommes Frites entspricht. In der britischen Zone gab es täglich 1050 Kalorien, in der SBZ 1080 und in der amerikanischen Besatzungszone 1330.“ Vgl. Uhl, *Die Teilung Deutschlands*, S. 49.

³⁴ Um einen Vergleich zu machen, verdiente ein Bergmann in der Woche rund 60 Reichsmark und ein Normalverdiener 10 bis 15 Reichsmark. Vgl. ebenda, S. 38f.

³⁵ Vgl. Uhl, *Die Teilung Deutschlands*, S. 49.

³⁶ „Wir leben in Zeiten, da in der Not auch der einzelne das wird nehmen dürfen, was er zur Erhaltung seines Lebens und seiner Gesundheit notwendig hat, wenn er es auf andere Weise, durch seine Arbeit oder durch Bitten, nicht erlangen kann.“ Vgl. Christoph Barnbrock, Werner Klän, *Gotteswort in der Zeit: verstehen -verkündigen -verbreiten*, LIT Verlag, Münster 2005, S. 453.

³⁷ Vgl., Prollius, *Deutsche Wirtschaftsgeschichte*, S. 24.

³⁸ Vgl. Erker, *Ernährungskrise*, S. 25.

„Hamsterer“³⁹ eher unbehelligt.⁴⁰ Zudem versuchten die Besatzungsmächte, den Schwarzhandel durch Razzien zu unterbinden. „Und erstaunlich ist,“ wie der Leiter der deutschen Ernährungsverwaltung, Hans Schlange-Schöningen beobachtete, „dass der eingedrillte Respekt des deutschen Menschen vor der Uniform noch immer groß genug ist. Um solche Beschlagnahmungen verhältnismäßig glatt abgehen zu lassen“.⁴¹ Die Rationierung der Lebensmittel blieb noch bis Anfang der Fünfziger Jahre bestehen. Zu dieser Zeit blieb nur noch der Zucker rationiert, die anderen Lebensmittel konnten nach der Währungsreform wieder ohne Marken gekauft werden.⁴²

1.2. Die Nahrungsknappheit

Wie oben geschildert, war die Ernährungs- und Industriegesellschaft zum Erliegen gekommen. Die Zerstörung der Städte, Verkehrswesen und Industrieanlagen machten die Lieferungen von Nahrungsmitteln und anderen Versorgungsgütern fast unmöglich.⁴³ Vor allem die Menschen in den Großstädten waren deshalb darauf angewiesen, übriggebliebene Gegenstände sowie Schmuck, Silberbesteck, Pelze, Wäsche, Uhren, Teppiche, Antiquitäten und Porzellan aus dem Familienbesitz gegen Lebensmittel oder Tabak zu tauschen.⁴⁴ Dadurch entwickelte sich der Schwarzmarkt zum eigentlichen Handelsplatz für den Warenverkehr.⁴⁵ „Gehandelt wurde z. T. gegen Zigaretten, meist jedoch in der alten Währung Reichsmark zu entsprechenden Preisen: 1kg Kartoffeln kostete 1947 auf Bezugscheinmarken 12 Pfennig, auf dem Schwarzmarkt betrug der Preis 4 RM“.⁴⁶

Der Zusammenbruch vollzog sich bis in die moralische Grundhaltung der Gesellschaft. Sexuelle Übergriffe und Vergewaltigungen sind aus allen Besatzungszonen überliefert, wo Frauen nicht selten von den Siegern als

³⁹ Die Frankfurter Allgemeine Zeitung bezeichnete die in Scharen über die Felder herfällten, um die Reste zu sammeln, oder in den Wäldern nach Himbeeren, Kastanien suchten um Säfte, Öle und Fette herzustellen als „homo barackensis“. Vgl. Hans Joachim Noack, „Die Geteilte Heimat. Das Wunder der Integration von rund zehn Millionen Vertriebenen“, Georg Bönisch, Klaus Wiegrefe (Hg.), *Die 50er Jahre. Vom Trümmerland zum Wirtschaftswunder* (ss. 91-104), Deutsche Verlags-Anstalt, München 2006 S. 94.

⁴⁰ Vgl. Erker, *Ernährungskrise*, S. 26.

⁴¹ Vgl. Schlange-Schöningen, *Im Schatten*, S. 69-71.

⁴² Vgl. Eidam, *Die Arbeit gegen den Hunger*, S. 130.

⁴³ Walter Vogel, *Akten zur Vorgeschichte der Bundesrepublik Deutschland 1945-1949*, Oldenbourg Verlag, München 1981, S. 19.

⁴⁴ Vgl. Echternkamp, *Die Bundesrepublik Deutschland*, S. 27.

⁴⁵ Vgl. Uhl, *Die Teilung Deutschlands*, S. 39.

⁴⁶ Harm G. Schröter, „Von der Teilung zur Wiedervereinigung 1949-2004“, Michael North (Hg.), *Deutsche Wirtschaftsgeschichte. Ein Jahrtausend im Überblick* (ss. 356-427), H. C. Beck Verlag, München 2000, S. 365.

Beute und Lustobjekt betrachtet wurden.⁴⁷ Die Grenzen zwischen Vergewaltigung und Prostitution waren vielfach fließend und der Tauschhandel Geschlechtsverkehr gegen Lebensmittel gehörte zu den Begleiterscheinungen der Nachkriegszeit.⁴⁸ In dieser Zeit des Zusammenbruchs litt auch die Ehe bzw. das Familienleben der deutschen Nachkriegsgesellschaft. Nach dem Ende des Krieges stieg die Zahl der Scheidungen an und erreichte 1948 ihren Höhepunkt, sie war doppelt so hoch wie vor dem Krieg.⁴⁹ Die lange Trennungszeit, die Ungewissheit über den Verbleib des Partners, sozialer Abstieg des Mannes, das Rollenverständnis, die selbstständig agierende Frau in der neuen Gesellschaft oder neue Beziehungen waren einige Gründe für diesen Wandel. Beide Seiten kamen mit den neuen Realitäten der neuen Lebensverhältnisse nicht mehr zurecht.⁵⁰ Dazu kommt noch, dass die Unabhängigkeit der Frauen durch ihre Arbeit für den Wiederaufbau an Bedeutung gewann. Die neue Stellung der Frau in der Gesellschaft beendete auch die traditionelle Rollenverteilung der Geschlechter in der Gesellschaft.

In den Westzonen stammte etwa die Hälfte der benötigten Lebensmittel aus Großbritannien, Frankreich und vor allem den Vereinigten Staaten. So wurden zwischen Juli 1946 und Juni 1947 aus Großbritannien und den USA 1,596 Millionen Tonnen Lebensmittel eingeführt.⁵¹ Trotz der Hilfsgüter sank jedoch der Kalorienverbrauch weiter ab.⁵² Für die Versorgung mit Lebensmitteln waren die GARIOA-Hilfen⁵³ ausschlaggebend. 78,85 Prozent

⁴⁷ Der amerikanische Historiker Norman Naimark nimmt an, dass in der SBZ während der Monate vor der Kapitulation und den Jahren danach „Zehntausende, wahrscheinlich sogar Hunderttausende“ Frauen von Angehörigen der sowjetischen Besatzungsmacht vergewaltigt wurden: »Rechnet man diejenigen Frauen und Mädchen hinzu, die während der Vertreibung und Flucht aus Ostpreußen, Schlesien und dem Sudetenland diesem Gewaltverbrechen zum Opfer fielen, so ergibt sich möglicherweise eine Zahl von bis zu zwei Millionen.« Vgl. Norman M. Naimark, *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation 1945-1949*, Belknap Press, Cambridge/London 1995, S. 133.

⁴⁸ Ute Frevert, *Frauen-Geschichte: Zwischen Bürgerliche Verbesserung und Neuer Weiblichkeit*, Edition Suhrkamp, Frankfurt am Main 1986, S. 246.

⁴⁹ 1939 gingen in Deutschland 8-9 Prozent aller Ehen zu Bruch. 1948 wird fast jedes Fünfte Paar geschieden. Mit der Gründung der Bundesrepublik sind die alten Verhältnisse wiederhergestellt. Vgl. Merlind Theile, „Aufbruch ins Gestern. Die Rückkehr der Frauen an den Herd“, Georg Bönisch & Klaus Wiegrefe (Hg.), *Die 50er Jahre. Vom Trümmerland zum Wirtschaftswunder (ss. 250-255)*, Deutsche Verlags-Anstalt, München 2006, S. 252.

⁵⁰ Vgl. Uhl, *Die Teilung Deutschlands*, S. 49.

⁵¹ Günter J. Trittel, *Hunger und Politik. Die Ernährungskrise in der Bizone (1945-1949)*, Campus Verlag, Frankfurt am Main 1990, S. 221.

⁵² Vgl. Rainer Gries, *Die Rationen-Gesellschaft. Versorgungskampf und Vergleichsmentalität. Leipzig, München und Köln nach dem Kriege*, Verlag Westfälisches Dampfboot, Münster 1991.

⁵³ GARIOA war ein US-amerikanisches Hilfsprogramm, das seit 1946 für besetzte Länder wie Japan, Österreich und Deutschland durchgeführt wurde.

der insgesamt 16201 Milliarden US-Dollar, die zwischen 1946-1950 flossen, waren Importe auf dem Ernährungssektor. Das Niveau in der Bizone stieg nach der Währungsreform rasant von 1.535 kcal. im Juni 1948 auf 2350 kcal im Mai 1949. Westdeutschland wurde schließlich in den ab Herbst 1948 wirksam gewordenen Marshall-Plan, offiziell *European Recovery Program* genannt, einbezogen.⁵⁴ Die drei Westzonen erhielten bis Ende Juni 1952 Waren im Gesamtwert von rund 1,413 Milliarden US- Dollar.⁵⁵

1.3. Der Wohnraummangel

Ein weiteres Problem im Nachkriegsdeutschland war der Wohnraummangel. Im Mai 1945 wohnten circa 69 Millionen Menschen in circa 18 Millionen Wohnungen.⁵⁶ Aufgrund des Zustroms von Flüchtlingen und Vertriebenen stieg die Nachfrage in den Zonen des verkleinerten Deutschlands drastisch an. In der SBZ waren 14 Prozent aller Unterkünfte (rund 640,000 Wohnungen) ausgebombt worden. Im sowjetischen Sektor von Berlin wurden durch die Bombardements rund 230,000 Wohnungen (etwa 40 Prozent aller Unterkünfte) und in ganz Berlin 627,000 Wohnungen zerstört.⁵⁷ Insgesamt hatte der Krieg in den Westzonen 20 bis 25 Prozent des gesamten Wohnungsbestandes vernichtet; 2,25 Millionen Wohnungen waren vollkommen zerstört.⁵⁸ Weitere 2,5 Millionen Wohnungen waren nicht bewohnbar. Viele Menschen lebten in den Kellern, Bunkern, Not- oder Befehlswohnungen oder Nissenhütten. Um die Wohnungsnot zu bekämpfen und die Flüchtlinge und die Vertriebenen unterzubringen, erließ der Kontrollrat am 8. März 1946 das Gesetz Nr. 18 (zur Erhaltung, Vermehrung, Sichtung, Zuteilung und Ausnutzung des vorhandenen Wohnraums).⁵⁹ Demgemäß mussten die Wohnungsämter oder ähnliche Dienststellen sich um die Wohnräume kümmern, indem sie Wohnräume um – oder ausbauten und dringende Reparaturen vornahmen. Noch 1950 lebten 917,000 Flüchtlinge und Vertriebene in Notunterkünften und Massenlagern. In der sowjetischen Besatzungszone war die Lage nicht anders, im Durchschnitt 4,3 Personen lebten in einer Wohnung. Jeder Einwohner verfügte über 13,6 m² Wohnfläche.

⁵⁴ Das am 3. April 1948 in Kraft getretene amerikanische Auslandshilfegesetz, schuf die Basis für den wirtschaftlichen Wiederaufbau und die politische Stabilisierung Westeuropas.

⁵⁵ Vgl. Trittel, *Hunger und Politik*, S. 182-18.; Echternkamp, *Die Bundesrepublik Deutschland*, S. 30.

⁵⁶ Oskar Schwarzer, *Sozialistischer Zentralplanwirtschaft in der SBZ/DDR. Ergebnisse eines ordnungspolitischen Experiments (1945-1989)*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1999, S. 173.

⁵⁷ Vgl. Uhl, *Die Teilung Deutschlands*, S. 42.

⁵⁸ Bundesminister für Vertriebene, Flüchtlinge, und Kriegsgeschädigte (Hg.), *Dokumente deutscher Kriegsschäden. Evakuierte. Kriegssachgeschädigte. Währungsgeschädigte Bd. II*, Gräfe und Unzer Verlag, Bonn 1958, S. 11-14.

⁵⁹ <http://www.verfassungen.de/de/de45-49/kr-gesetz18.htm>

Obwohl bis Oktober 1946 364,606 der 649,244 beschädigten Wohnungen wieder hergerichtet worden sind, sorgte die große Zahl der Flüchtlinge und Vertriebenen für Wohnraummangel.⁶⁰ „So wuchs in der SBZ die Wohnbevölkerung im Verhältnis zur Vorkriegszeit um 14,6 Prozent von 15 auf 17 Millionen, während fünf Prozent weniger Wohnraum vorhanden war als 1939. Dadurch lebten im Osten Deutschlands Ende 1946 im Schnitt in jeder Wohnung 4,3 Personen, während es zu Kriegsbeginn nur 3,3 Personen gewesen waren. Noch ungünstiger gestaltete sich die Versorgung mit dem Wohnraum pro Kopf. Statistisch verfügte 1939 jeder Einwohner auf dem Territorium der späteren sowjetischen Besatzungszone noch über 13,6 Quadratmeter Wohnfläche. Bis zum September 1948 kam es fast zu einer Halbierung dieser Zahl, da jetzt für jeden Einwohner nur noch 7,6 Quadratmeter zur Verfügung standen. Fast 30 Prozent aller Familien hatten keine Eigene Wohnung.“⁶¹

1.4. Die Vertriebenen

Der Zweite Weltkrieg hatte die Zusammensetzung der deutschen Gesellschaft von Grund auf verändert. Flucht und Vertreibung wüfelten die Menschen aus verschiedenen Regionen mit verschiedenen Religionen und Dialekten durcheinander, wodurch die sozialen Unterschiede aufgelöst wurden.⁶² Diese Menschen bestehend aus Frauen, Alten und Kindern, kamen als Habenichtse an, ausgeraubt, entwürdigt und abgeschoben ins restliche Deutschland. Wo sie Unterstützung und Anteilhabe suchten, trafen sie auf Abweisung und taube Ohren und manchmal auch auf Ablehnung als Fremde. Was sie forderten war dringende Hilfe und ein menschliches Dasein.⁶³ In den Kriegsjahren erhofften die Vertriebenen auf eine rasche Rückkehr in die Heimat und die Einheimischen noch sehnsüchtiger auf das baldige Verschwinden der ungebetenen Brüder und Schwestern.⁶⁴ Die „Rucksack-Deutschen“⁶⁵ mussten sich auf dem Land und in den Städten durchschlagen, was für viele ein vollkommen unbekanntes Lebensumfeld war. Die aus dem

⁶⁰ Alexander von Plato, Almut Leh, *Ein unglaublicher Frühling. Erfahrungsgeschichte in Nachkriegsdeutschland 1945-1948*, (2. Aufl.), Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn 2011, S. 44f.

⁶¹ Vgl. Uhl, *Die Teilung Deutschlands*, S. 42f.

⁶² Helmut Karasek, „Sehnsucht nach dem Happy End“, *Der Spiegel*, 3, 2006, ss. 72-80: <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-45424878.html>

⁶³ Michael Schwarz, *Vertriebene und Umsiedlerpolitik. Integrationskonflikte in den deutschen Nachkriegsgesellschaften und die Assimilationsstrategie in der ZBS/DDR 1945 bis 1961*, Oldenbourg Verlag, München 2004, S. 423.

⁶⁴ Dirk Hoerder, *Geschichte der Deutschen Migration: Vom Mittelalter bis Heute*, C. H. Beck Verlag, München 2010, S. 101ff.

⁶⁵ Vgl. Noack, *Die Geteilte Heimat*, S. 96.

Osten kamen wurden als Fremdkörper, mit anderem Glauben und Mentalität, als Konkurrent "lästige Zugabe zum verlorenen Krieg" empfunden und als "Polacken" und hergelaufenes Gesindel beschimpft.⁶⁶ Diese "Heuschreckenschwärme" hätten Restdeutschland heimgesucht und überschwemmt. In manchen Regionen wurden sie, um die Gesellschaft zu bewahren, auch ausgewiesen.⁶⁷

Die USA, Großbritannien und die Sowjetunion haben auf der Grundlage der Potsdamer Beschlüsse am 20 November 1945 einen „Flüchtlingsplan“ beschlossen, um die Vertreibungen zu regulieren, was aber erst ab dem Frühsommer 1946 durchgeführt werden konnte und das allgemeine Nachkriegschaos stärkte.⁶⁸ Demgemäß sollte die Umsiedlung von 6,65 Millionen Deutscher aus Ungarn, der Tschechoslowakei, Polen und einschließlich der deutschen Gebiete und Österreich in die Besatzungszonen durchgeführt werden.⁶⁹ Dieser Plan erschwerte die chaotischen sozialen Bedingungen der Nachkriegszeit im Allgemeinen.⁷⁰ Die Flucht und Vertreibung aus Ostdeutschland ist als „gewaltige Völkerwanderung“ von „revolutionäre(r) Dimension“ bezeichnet worden.⁷¹ 1946 zählte man in den vier Besatzungszonen und in Berlin 5,6 Millionen Flüchtlinge bzw. Umsiedler aus dem ehemaligen Reichsgebiet östlich der Oder-Neiße Linie, dessen Bevölkerung zwischen 1939 und 1946 circa 2 Millionen (knapp 20 Prozent)

⁶⁶Christian Habbe, "Der zweite lange Marsch", Stefan Aust, Stephan Burgdorff (Hg.), *Die Flucht: Über die Vertreibung der Deutschen aus dem Osten* (ss. 225-236), DVA Verlag, Stuttgart/München 2002, S. 228.

⁶⁷In Sachsen z.B. wurden die Vertriebenen im August 1945 aus diesem Grund nicht in die Stadt reingelassen. Vgl. Schwarz, *Vertriebene und Umsiedlerpolitik*, S. 731.

⁶⁸Thorsten Mehlhase, *Flüchtlinge und Vertriebene nach dem Zweiten Weltkrieg in Sachsen-Anhalt. Ihre Aufnahme und Bestrebungen zur Eingliederung in die Gesellschaft*, LIT Verlag, Münster 1999, S. 66.

⁶⁹Thilo Vogelsang, *Das Geteilte Deutschland*, 12. Aufl., dtv Verlag, München 1983, S. 46.

⁷⁰„Die Volkszählung vom 29. Oktober 1946 ergab, dass sich zu diesem Zeitpunkt im Gebiet der Westzonen insgesamt 5,878,500 Flüchtlinge aufhielten. Bis zum 1.10.1949 kamen noch 1,675,000 (eine Zunahme von 28,5 Prozent) hinzu. In allen Besatzungszonen und Berlin befanden sich im Oktober 1946 9,593,8000 Flüchtlinge, was einen Anteil von 14,9 Prozent der Gesamtbevölkerung ausmachte. Da die französische Militärregierung gegen eine umfangreiche Aufnahme von Flüchtlingen ihre Zone sperrte, konzentrierte sich der Bevölkerungszuwachs auf die drei übrigen Zonen. Die Bevölkerung der sowjetischen Zone hatte 20,8 Prozent Flüchtlingsanteil, die der amerikanischen 16,3 Prozent und die der britischen Zone 13,9 Prozent. Das Bedeutete in absoluten Zahlen: Britische Zone: 3,055,300; amerikanische Zone: 2,744,900; französische Zone: 78,300 und sowjetische Zone: 3,598,400.“ Vgl. Vogel, *Akten zur Vorgeschichte*, S. 25.

⁷¹Martin Broszat/ Klaus-Dietmar Henke/ Hans Woller, *Von Stalingrad zur Währungsreform. Zur Sozialgeschichte des Umbruchs in Deutschland*, Oldenbourg Verlag, München 1990, S. XXV.

reduziert worden war.⁷² Die wirtschaftliche und sozialpolitische Belastung erschwerte das Flüchtlingsproblem.⁷³ Umsiedler und Vertriebe stellten in der Sowjetische Besatzungszone (ZBZ) fast 43 Prozent der Sozialunterstützten. Doch die Sozialistische Einheitspartei Deutschlands (SED) und die Sowjetische Militäradministration in Deutschland (SMAD) scheuten die für einen Lastenausgleich erforderlichen Umverteilungen, weil dies eine neu aufzubauende sozialistische Gesellschaft zerstören würde.⁷⁴ Die Behandlung in den schnell eingerichteten Flüchtlingslagern war menschenunwürdig.⁷⁵ Die noch Aktiven zogen weiter in die Westzonen, während Kranke, Frauen und Kinder in den ZBZ-Ländern blieben.⁷⁶ Die Flüchtlinge versuchte man in die Gebiete mit wenig Kriegszerstörung zu bringen.⁷⁷ Die Wellen von Ost- und Süddeutschen kamen in den angrenzenden mitteldeutschen Gebieten an. „Niemand wollte die bedauernswerten Menschen aufnehmen. Vielerorts versuchte man, die eintreffenden Vertriebenen in benachbarte Regionen weiterzuleiten und abzuschieben“.⁷⁸

Im Rahmen der Währungsumstellung waren mit dem Hypothekensicherungsgesetz vom 2. September 1948 finanzielle Voraussetzungen für einen Ausgleich der Lasten der von den Kriegsfolgen Betroffenen auferlegt hatten, gesichert worden.⁷⁹ Mit der Gründung der Bundesrepublik Deutschland wurden den Flüchtlingen die erforderlichen Unterstützungen ermöglicht. Durch die Verbesserung der wirtschaftlichen Lage bestand die Möglichkeit für die Lösung sozialpolitischer Aufgaben, vor allem der Linderung der Notlagen von den Kriegsbetroffenen. Das Soforthilfegesetz vom 8. August 1949, dem folgenden 8.10.1949 Flüchtlingsgesetz, um die Förderung der Heimatvertriebenen, die aus der Landwirtschaft stammen, wieder in die Landwirtschaft einzugliedern, sowie dem Lastenausgleichgesetz vom 14. August 1952 und dem

⁷² Adelheid zu Castell, „Die demographischen Konsequenzen des Ersten und Zweiten Weltkriegs für das Deutsche Reich, Die Deutsche Demokratische Republik und die Bundesrepublik Deutschland“, Waclaw Długoborski (Hg.), *Zweiter Weltkrieg und sozialer Wandel (ss. 117-138)*, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1981, S. 119.

⁷³ Vgl. Vogel, *Akten zur Vorgeschichte*, S. 25.

⁷⁴ Vgl. Schwarz, *Vertriebene und Umsiedlerpolitik*, S. 919.

⁷⁵ Vgl. Mehlhase, *Flüchtlinge und Vertriebene*, S. 23.

⁷⁶ Vgl. Mehlhase, *Flüchtlinge und Vertriebene*, S. 57.

⁷⁷ Infolgedessen bestand 1950 nahezu zwei Fünftel der Bevölkerung Schleswig-Holsteins, ein Drittel der Bevölkerung Niedersachsens und ein Viertel der Bevölkerung Bayerns aus Flüchtlingen. Vgl. Castell, *Die demographischen Konsequenzen*, S. 120.

⁷⁸ Vgl. Mehlhase, *Flüchtlinge und Vertriebene*, S. 66.

⁷⁹ Gerhard Kleinheinz, Heinz Lampert, „Der Wiederbeginn freiheitlicher Sozialpolitik nach dem Kriege“, in: Karl Hohmann & Horst Friedrich Wünsche, *Grundtexte zur sozialen Marktwirtschaft, II. Band, (159-173)*, Gustav Fischer Verlag, Stuttgart/New York 1988, S. 164.

Bundesvertriebenengesetz⁸⁰ vom 19. Mai 1953 wandte sich der Gesetzgeber den Menschen zu, die im Osten ihre Heimat verloren hatten. Trotz aller Hilfeleistungen von außen haben die Flüchtlinge und Vertriebenen die Eingliederung in die neue Gesellschaft selbst geleistet und somit zu einem Integrationswunder⁸¹ der Nachkriegsgesellschaft geführt.⁸²

1.5. Die Kriegsgefangenen

Während des Krieges und nach der bedingungslosen Kapitulation gerieten 11 Millionen deutsche Soldaten in die Gefangenschaft. Über eine Million Soldaten (fast jeder Zehnte) überlebte den Krieg nicht.⁸³ Die Kriegsgefangenen wurden von der Sowjetunion und später auch von Frankreich als Zwangsarbeiter zum Aufbau des Landes herangezogen. Die Alliierten bekannten sich erst mit der Kontrollratsproklamation Nr. 2 vom 20. September 1945 zum zwangsweisen Einsatz von deutschen Arbeitskräften und später sorgte die Kontrollratsdirektive Nr. 18 dafür, dass die ehemaligen Wehrmachtsangehörigen, die „unter dem Verdacht von Kriegsverbrechen stehen oder eine Gefahr für die öffentliche Sicherheit bedeuten“, in Haft zu halten.⁸⁴ Die Briten hatten die meisten deutschen Kriegsgefangenen von den Alliierten; im Juni 1945 mit rund 3,5 Millionen, was sich Ende 1945 auf eine Million verringerte. Die Briten unterzogen die deutschen Kriegsgefangenen einem Reeducation-Programm, damit sie sich mit der NS-Vergangenheit auseinandersetzten. Durch den Repatriierungsbeschluss auf der Moskauer Konferenz war die britische Regierung gezwungen, die verbliebenen Gefangenen freizulassen. Am 12. Juli 1948 verließ der letzte deutsche Kriegsgefangenentransport die britischen Inseln. Die USA ging ähnlich mit den deutschen Gefangenen um. Sie ließen die nichtdeutschen Soldaten, und somit stieg die Zahl der freigelassenen Soldaten bis Ende rund auf eine Million. Am 30. Juli entließ man schließlich die letzten Kriegsgefangenen. Ganz anders ging es mit den Kriegsgefangenen in der französischen Gewahrem. Die Versorgungssituation war prekär und die Ernährung sehr schlecht. Dazu kam noch, dass die Franzosen die deutschen Kriegsgefangenen

⁸⁰ Dieses Gesetz wurde später durch die einschlägigen Bestimmungen des Gesetz über die Angelegenheiten der Vertriebenen und Flüchtlinge (Bundesvertriebenengesetz) vom am 19. Mai 1953 ersetzt. Vgl. Hermann Seelschopp *Das Flüchtlingsgesetz 8.10.1949. Möglichkeiten und Durchführung*, Agricola Verlag, Oldenburg 1951.

⁸¹ Schwarz kritisiert die Erinnerungspolitik bzw. das Integrationswunder der Flüchtlinge und Vertriebenen und ist der Ansicht, dass die Gesellschaft sich entsolidarisiert habe von den unerwünschten Konkurrenten. Vgl. Schwarz, *Vertriebene und Umsiedlerpolitik*, S. 625ff.

⁸² Vgl. Uhl, *Die Teilung Deutschlands*, S. 68.

⁸³ Vgl. Uhl, *Die Teilung Deutschlands*, S. 68.

⁸⁴ Bundesminister des Innern (Hg.), *Dokumente zur Deutschlandspolitik II/1*, De Gruyter Verlag, Oldenburg 1992, S. 2101.

bei Beseitigung von Kriegsschäden und Räumung von Minen einsetzen, wobei mehr als 2000 Soldaten ums Leben kamen. Die Repatriierung war am 8. Dezember 1948 abgeschlossen.⁸⁵ Am schlechtesten erging den Kriegsgefangenen in russischen Gewahrsam. Aufgrund der verheerenden Kriegszerstörungen war die Sowjetunion selbst mittellos, was auch die Versorgung der Kriegsgefangenen erschwerte.⁸⁶ Die Repatriierung der Gefangenen entsprach nicht den Fristen und der Schnelligkeit wie sie von den Alliierten beschlossen worden war. Trotz der Zögerungen entließ die Sowjetunion den Großteil der verbliebenen Kriegsgefangenen. Am 5. Mai 1950 erklärte die Sowjetunion, dass sich 9,717 verurteilte deutsche Kriegsgefangene und 4,000 Personen, deren Verfahren noch nicht abgeschlossen waren, in der Sowjetunion befanden.⁸⁷

1.6. Die Entnazifizierung

Nach dem Potsdamer Vertrag, der die Grundsätze der einheitlichen Entnazifizierung enthielt, sollten die Entlassenen durch diejenigen Personen ersetzt werden, die zur Entwicklung der Demokratie in Deutschland beitragen würden.⁸⁸ „Die Säuberungen sollten auf drei Ebenen stattfinden: Potentiell gefährliche Deutsche wurden interniert. Politisch belastete Personen aus wichtigen Ämtern entfernt und die Kriegsverbrecher vor Gericht gestellt.“⁸⁹ Der Alliierte Kontrollrat erließ zwei Direktive: Nr. 24 vom 12.01.1946 („Entnazifizierung von Nationalsozialisten und Personen, die den Bestrebungen der Alliierten feindlich gegenüber stehen, aus Ämtern und verantwortlichen Stellungen“) und Nr. 38 von 12.10.1946 („Verhaftungen und Bestrafungen von Kriegsverbrechern, Nationalsozialisten und Militaristen

⁸⁵ Vgl. Uhl, *Die Teilung Deutschlands*, S. 71-76.

⁸⁶ Rüdiger Overmans, *Soldaten hinter Stacheldraht. Deutsche Kriegsgefangene des Zweiten Weltkriegs*, Propyläen Verlag, München 2000, S. 108f.

⁸⁷ Die Freilassung derer sollte bis März 1956 (nach Adenauers Reise nach Moskau) sich zögern. Vgl. Uhl, *Die Teilung Deutschlands*, S. 76f.

⁸⁸ Ziel der Postdam-Konferenz war es, Deutschland als politische und wirtschaftliche Einheit zu behandeln. Obwohl Frankreich auf der Konferenz von Jalta (4.-11. Februar 1945) als vierte Macht anerkannt wurde und über ein eigenes Territorium verfügt, wurde es von der Konferenz gestrichen. Obwohl Frankreich auf der Konferenz von Jalta (4.-11. Februar 1945) als vierte Macht anerkannt und eine eigene Besatzungszone hatte, wurde es von der Konferenz ausgeschlossen. Aus diesem Grund fühlte sich Frankreich an die getroffenen Entscheidungen nicht gebunden. Dies beschädigte die einheitliche Politik der Siegermächte. Das gegenseitige Misstrauen (insbesondere gegenüber die Sowjetunion) erschwerte die Festlegung auf eine Deutschlandpolitik. Vgl. Wolfgang Marienfeld, *Konferenzen über Deutschland Bd. I*, Verlag für Literatur und Zeitgeschehen, Hannover 1963, S. 149f.; Wolfgang Benz, *Potsdam 1945. Besatzungsherrschaft und Neubeginn im Vier-Zonen-Deutschland*, dtv Verlag, München 2012, S. 82.

⁸⁹ Clemens Vollnhals, *Entnazifizierung. Politische Säuberung und Rehabilitierung in den vier Besatzungszonen 1945-1949*, (2. Aufl.), dtv Verlag, München 1991, S. 107.

und Internierung, Kontrolle und Überwachung von Möglicherweise gefährlichen Deutschen“).⁹⁰ Die Parteifunktionäre und die SS-Angehörigen wurden interniert, Bürgermeister, hohe Beamte (in Wirtschaft und Verwaltung, Justiz, Auswärtigen Amt usw.) wurden durch Antifaschisten ersetzt.⁹¹ Durch Massentlastungen und herrschte in den Büros und Betrieben akuter Personalmangel. In der SBZ wurden nach der Kapitulation Speziallager eingerichtet, die von de NKWD⁹² unterstanden. In Westdeutschland haben die Amerikaner einen Erhebungsbogen, der aus 131 Fragen bestand, die Deutschen auf ihre Vergangenheit geprüft. Bis März wurden 1,39 Millionen Fragebögen ausgewertet und die Betroffenen in fünf verschiedene Kategorien unterteilt: Hauptschuldige (I. Kategorie), Belastete (II. Kategorie), Minderbelastete (III. Kategorie), Mitläufer (IV. Kategorie) und Entlastete (V. Kategorie). Ab Februar 1947 wurde das Spruchkammerverfahren mit den fünf Belastungskategorien auch in der französischen und britischen Zone übernommen.⁹³ Am 8. August 1945 einigten sich die Vier Mächte darauf, einen Internationalen Militärgerichtshof einzurichten, vor dem gegen die prominenten Täter „gegen den Frieden, Kriegsverbrechen und Verbrechen gegen die Menschlichkeit“ vorzugehen.⁹⁴ Das Gericht richtete sich gegen 22 Hauptkriegsverbrecher und gab seine Entscheidung am 30. September und 1. Oktober 1946 bekannt. Franz von Papen (Reichskanzler), Hjalmar Schacht (Reichsbankpräsident und Wirtschaftsminister) und Hans Fritzsche (Leiter der Presseabteilung im Propagandaministerium) wurden für „*nicht schuldig*“ befunden. Karl Dönitz (Großadmiral und letzter Reichskanzler), Konstantin von Neurath (Außenminister), Baldur von Schirach (Reichsjugendführer) und Albert Speer (Rüstungsminister) erhielten Gefängnisstrafen zwischen zehn und zwanzig Jahren. Walter Funk (Wirtschaftsminister), Rudolf Heß (Hitlers Stellvertreter) und Erich Raeder (Großadmiral) erhielten eine lebenslange Haftstrafe. Die übrigen Angeklagten sowie der Julius Streicher (Gruppenführer der SA), Fritz Sauckel (Reichsverteidigungskommissar), Alfred Rosenberg (Reichsminister), Joachim von Ribbentrop (Außenminister), Wilhelm Keitel (Generalfeldmarschall), Martin Bormann (Hitlers Stellvertreter), Hans Frank (Generalgouverneur), Wilhelm Frick

⁹⁰ Echternkamp, *Die Bundesrepublik Deutschland*, S. 67.

⁹¹ Manfred Wille, *Entnazifizierung in der Besatzungszonen Deutschlands 1945-1948*, Block Verlag, Magdeburg 1993, S. 17.

⁹² Das Volkskommissariat für Innere Angelegenheiten (Narodny Kommissariat Wnutrennich Del) der Sowjetunion. Ab 1946 unbenannt als Innenministerium der UdSSR (MWD).

⁹³ Vgl. Echternkamp, *Die Bundesrepublik Deutschland*, S. 67-68.

⁹⁴ Telford Taylor, *Die Nürnberger Prozesse. Hintergründe, Analysen und Erkenntnisse aus heutiger Sicht*, Heyne Verlag, München 2001, S. 733.

(Reichsminister), Hermann Göring (Reichsmarschall) und Alfred Jodl (Generaloberst) wurden zum „Tode durch den Strang“ verurteilt.⁹⁵

Obwohl die Nürnberger Prozesse viel Aufsehen erregt hatten und von manchen als „Siegerjustiz“ kritisiert wurden, sollten sie als ein Präzedenzfall für die Ächtung künftiger Angriffskriege betrachtet werden.⁹⁶ Aufgrund des Kontrollgesetzes Nr. 10 von 20. Dezember 1947 konnten die Oberbefehlshaber in ihren Zonen Personen „gegen den Frieden, Kriegsverbrechen und Verbrechen gegen die Menschlichkeit“ vor Gericht stellen. Die Amerikaner verurteilten bis April 1949 fast 200 Funktionäre des Dritten Reiches, darunter prominente Ärzte, Anwälte, Industrielle, Diplomaten, Beamte und Generäle. Es gab auch zahlreiche Prozesse gegen den „Moralpersonal“ der Nazis um die Verbrechen in den Konzentrationslagern. Gegen diese Prozesse bestand eine offizielle Kritik und Forderung nach Strafnachlässen und Amnestie, die sich zu einem politischen Problem verwandelte.⁹⁷ „Das (erste) Gesetz über die Gewährung von Straffreiheit vom 31. Dezember 1949 führte zu einer weitreichenden Amnestie. Die deutsche Justiz, zeigte nach dem Ende der Besatzungszeit wenig Interesse, NS-Täter zu verfolgen. Erst nach dem Ulmer Prozess gegen ehemalige Angehörige der „Einsatzgruppen“ 1956/57 und der Gründung der Zentralen Stelle der Landesjustizverwaltungen in Ludwigsburg 1958 sollte die Strafverfolgung noch unaufgeklärter NS-Verbrechen systematisch fortgeführt werden - wengleich die Regierung 1960 Totschlag hatte verjähren lassen.“⁹⁸

2. Wirtschaftliche Herausforderungen

Nach dem Krieg waren die Deutschlands-Pläne der Alliierten unscharf und disparat.⁹⁹ Mit der Potsdamer Konferenz, die ein *Kongress der Ratlosigkeit und Uneinigkeit*¹⁰⁰ war, sollte verhindert werden, dass Deutschland künftig wieder eine Weltmacht wird, dementsprechend war die Politik der Alliierten der „des“ und „ents“.¹⁰¹ Kurze Zeit später versuchten die Westmächte die

⁹⁵ Vgl. Echternkamp, *Die Bundesrepublik Deutschland*, S. 71.

⁹⁶ Vgl. Taylor, *Die Nürnberger Prozesse*, S. 734.

⁹⁷ Annette Weinke, *Die Nürnberger Prozesse*, C. H. Beck Verlag, München 2006, S. 7f. Ute Stiepani, „Die Dachauer Prozesse und ihre Bedeutung im Rahmen der Alliierten Strafverfolgung von NS-Verbrechen“, Gerd R. Ueberschär (Hg.), *Der Nationalsozialismus vor Gericht. Die Alliierten Prozesse gegen Kriegsverbrecher und Soldaten*, Fischer Verlag, Frankfurt am Main 1999, S. 227-239.

⁹⁸ Vgl. Echternkamp, *Die Bundesrepublik Deutschland*, S. 74.

⁹⁹ Vgl. Benz, *Potsdam 1945*, S. 37.

¹⁰⁰ Vgl. Wolfgang Benz, *Die 101 wichtigsten Fragen*, (2. Aufl.), C. H. Beck, München 2008, S. 129.

¹⁰¹ Demilitarisierung, Demontage, Destabilisierung, Dezentralisierung, Entnazifizierung. vgl. Prollius, *Deutsche Wirtschaftsgeschichte*, S. 32; Klaus Dietmar Henke, *Die amerikanische Besatzung*, (2. Aufl.), Oldenbourg Verlag, München 1996, S. 113f.

gefährlichen ökonomischen Instabilitäten zu vermeiden, die den Faschismus hervorgebracht hatten. Langsam aber sicher bildete sich eine neue bipolare Weltordnung ideologischer und wirtschaftlicher Gegensätze zwischen einer kapitalistischen offenen Gesellschaft und der sozialistischen geschlossenen Gesellschaft.¹⁰² Wollte man ein stabiles, antikommunistisches Europa schaffen, so waren es für Deutschland eine stabile Währung und die Überwindung der „Engpassökonomie“¹⁰³ notwendig.¹⁰⁴ Den Westmächten und den führenden deutschen Politikern war es eindeutig klar, dass die Wiederherstellung Deutschlands die Wiederherstellung Europas bedeutete, denn ein Deutschland in Ketten zu fesseln bliebe Europa in „Lumpen“.¹⁰⁵

Die Forschung besagt, dass es eine „Stunde-Null“ für die Wirtschaft nicht gegeben hat¹⁰⁶ und die Ausgangsbedingungen nach 1945 für die wirtschaftliche Entwicklung außergewöhnlich gut waren.¹⁰⁷ Die Gebiete, die Deutschland nach dem Krieg verloren hat, war für die Versorgung von immenser Bedeutung, 80 Prozent der Lebensmittelversorgung wurden aus diesen Gebieten sichergestellt, was in den Jahren 1946-1947 die Selbstversorgung auf 35 Prozent geschätzt wurden ist.¹⁰⁸ Die Organisation der Wirtschaft und die Währung waren in einem schlechten Zustand aber Deutschlands wirtschaftliches Potenzial war keineswegs schwach. Wie Abelshäuser erklärte „Deutschland war arm, aber nicht unterentwickelt.“¹⁰⁹

Trotz der Zerstörungen des Krieges waren die industriellen Anlagen nicht in schlechtem Zustand, weil sie während des Krieges in die Ballungsräume transportiert worden waren. Nach dem Krieg begannen die industriellen

¹⁰² Vgl. Prollius, *Deutsche Wirtschaftsgeschichte*, S. 14.

¹⁰³ Konai gebrauchte diesen Begriff bei Konzeption, wo die Unternehmensstrategie unter Schwarzbedingungen angewandt wurde. Vgl. Hartmut Berghoff, Jakob Vogel (Hg.) *Wirtschaftsgeschichte als Kulturgeschichte: Dimensionen eines Perspektivwechsels*, Campus Verlag, Frankfurt am Main 2004, S. 173.

¹⁰⁴ Vgl. Prollius, *Deutsche Wirtschaftsgeschichte*, S. 47.

¹⁰⁵ So formulierte der Expräsident Hoover seine Gedanken in seinem Bericht über Deutschland. Vgl. Adenauer, Konrad, *Erinnerungen 1945-1953*, (4. Aufl.), Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart 1980, S. 108.

¹⁰⁶ Heinrich August Winkler, *Der lange Weg nach Westen*, (2. Aufl.), C.H. Beck, München 2004, S. 121; Werner Abelshäuser, *Deutsche Wirtschaftsgeschichte seit 1945*, C.H. Beck Verlag, München 2004, S. 69.

¹⁰⁷ Thomas Bittner, *Das Westeuropäische Wirtschaftswachstum*, LIT Verlag, Münster 2001, S. 15.

¹⁰⁸ Martijn Lak, „Eine Angelegenheit von fundamentaler Bedeutung. Die Wechselwirkung der ökonomischen und politischen Beziehungen zwischen den Niederlanden und Deutschland, 1945-1949“, in: Hein A.M. Klemann, Friso Wielenga (Hg.), *Deutschland und die Niederlande. Wirtschaftsbeziehungen im 19. und 20. Jahrhundert (ss. 45-85)*, Waxmann Verlag, Münster 2009, S. 51.

¹⁰⁹ Werner Abelshäuser, *Wirtschaftsgeschichte der Bundesrepublik Deutschland 1945-1980*, Shurkamp Verlag, Frankfurt am Main 1983, S. 32.

Anlagen wieder zu produzieren, was erst mit dem Marshall-Plan ihre volle Auswirkung zeigten.¹¹⁰ Die Wirtschaftsfähigkeit verdoppelte sich auf mehr als die Hälfte der Vorkriegsproduktion. Der kalte Winter 1946/47 und eine Transportkrise, die zu mangelnder Kohlenversorgung und Nahrungsversorgung führte, lähmten diesen Wirtschaftsaufschwung durchgehend.¹¹¹ 70 Prozent der Eisenbahn und Wasserwege waren durch den Krieg zerstört.¹¹² Intakt geblieben waren von der Eisenbahn in der Bizone rund 40 Prozent der Lokomotiven, knapp 70 Prozent der Waggons und nur 1.000 von 13.000 Schienenkilometern des Vorkriegsstandes.¹¹³ Der Zusammenbruch des Transportwesens führte zu wirtschaftlichen Rückschlägen, insbesondere im Winter 1946/47. Weder Kohle noch Nahrungsmittel, noch Importgüter erreichten ihren Bestimmungsort. Für einen Wiederaufbau war es nötig, ein funktionierendes Transport- und Verkehrssystem aufzubauen, weil zwischen Gütertransportkapazitäten und Güterinfrastrukturen ein Engpass galt.¹¹⁴ Erst nach dem die biozonale Verwaltung das Transportwesen wieder instand gesetzt hatte, verbesserten sich die Versorgungen Ende 1947. Diese Rekonstruktionsphase wurde gefährdet durch den Marshall-Plan und die Währungsreform.¹¹⁵

Der Kontrollrat veröffentlichte schon am 26. März 1946 den ersten Industrieplan¹¹⁶ für Deutschland. Dieses Dokument bildete eher einen politischen Verständigungswillen als ökonomische Realitätsnähe, weil es widerstreitende Ziele umzusetzen hatte: die Beseitigung des industriellen Rüstungspotentials in Deutschland, die Bereitstellung von Reparationen, die Förderung von Friedensindustrien und die Beschränkung des deutschen Lebensstandards entsprechend den Potsdamer Beschlüssen.¹¹⁷ Demzufolge sollte die Industrieproduktion Deutschlands auf 50 bis 55 Prozent des Standes

¹¹⁰ Vgl. Vogel, *Akten zur Vorgeschichte*, S. 22.

¹¹¹ Vgl. Prollius, *Deutsche Wirtschaftsgeschichte*, S. 28.

¹¹² Vgl. Prollius, *Deutsche Wirtschaftsgeschichte*, S. 21.

¹¹³ Abelshäuser, *Wirtschaft in Westdeutschland*, S. 152f.

¹¹⁴ Vgl. Kleßmann, *Die Doppelte Staatsgründung*, S. 45f.

¹¹⁵ Harald Winkel, „Wirtschaftsgeschichte Deutschlands 1945-1965“, in: Willi Albers (Hg.), *Handwörterbuch der Wirtschaftswissenschaft*, Gustav Fischer Verlag, Stuttgart 1982, S. 105f.

¹¹⁶ Zur Entstehungsgeschichte und Bewertung des Ersten Industriepans siehe Wilfried Mausbach, *Zwischen Morgentau und Marshall. Das wirtschaftspolitische Deutschlandkonzept der USA 1944-1947*, Droste Verlag, Düsseldorf 1996, S. 190-222.

¹¹⁷ Stefan Grüner, *Geplantes Wirtschaftswunder? Industrie und Strukturpolitik in Bayern 1945 bis 1973*, Oldenbourg Verlag, München 2009, S. 49; Für die Schaden durch die Montagen in der SBZ siehe Wolfgang Zank, „Wirtschaftsplanung und Bewirtschaftung in der SBZ-Besonderheiten und Parallelen im Vergleich zum westlichen Besatzungsgebiet 1945-1949“, *Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 71/4, Stuttgart 1984, S. 485-504.

von 1938 werden.¹¹⁸ Jegliche Produktionen von Rüstungsgütern sowie Flugzeugen, Seeschiffen usw. wurden verboten. Aber die Demontagen¹¹⁹ und Zerstörungen von Industriestätten hatten auf die Wirkung des Plans einen negativen Einfluss.¹²⁰ Weil die Sowjetunion und Frankreich skeptisch auf so eine Zusammenarbeit gegenüberstanden und massive Demontage- und Entnahmepolitik in ihren Zonen trieben, scheiterte dieser Plan.¹²¹ Die Demontagen führten zu Unruhen in der Gesellschaft, wegen den Arbeitsplätzen.¹²² Da die Sowjetunion den größten Schaden erlitten hatte, wurden ihr auch aus den westlichen Zonen industrielle Ausrüstungen zugesprochen. Der Industriepan sah die Industriekapazität 70 bis 75 Prozent (des Standes von 1936) herunter zu demontieren.¹²³ Mit dem Petersburger Abkommen¹²⁴ am 22. November 1949 wurden die Demontagen beendet, nach dem 159 Werke bereit am 13. April 1949 von der Liste durchgestrichen worden waren.¹²⁵ Abelhauser ist der Ansicht, dass die Demontagen keine wesentliche Auswirkungen auf die Entwicklung in der Nachkriegszeit hatten.¹²⁶

Der Perspektivwandel in der amerikanischen Politik über den sich verschärfenden Ost-Westkonflikt und der Reisebericht vom Expräsidenten Hoover über die Wirtschaftslage in Deutschland ließen die amerikanische

¹¹⁸ Paul Sauer, *Demokratischer Neubeginn in Not und Elend. Das Land Württemberg-Baden von 1945-1952*, Vaas Verlag, Ulm 1978, S. 375; Harald Winkel, *Die Wirtschaft im geteilten Deutschland*, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1990, S. 41-48. Ein Vergleich für das Jahr 1936 wären die Zahlen des Industrieproduktionsniveau 70 bis 75 Prozent. Vgl. John Gimbel, *Amerikanische Besatzungspolitik in Deutschland 1945-1949*, Fischer Verlag, Frankfurt am Main 1971, S. 204; Prollius, *Deutsche Wirtschaftsgeschichte*, S. 28.

¹¹⁹ Die Demontagen werden als negativer Gegenentwurf zur Wiederaufbau und Mashall-Plan gebraucht und mit Teilweise massiven Vorwürfen an die Alliierten verbunden. Vgl. Dieter Felbick, *Schlagwörter der Nachkriegszeit 1945-1949*, De Gruyter Verlag, Berlin 2003, S. 207.

¹²⁰ Vgl. Marienfeld, *Konferenzen über Deutschland*, S. 149f.; Benz, *Potsdam 1945*, S. 303.

¹²¹ Vgl. Mausbach, *Zwischen Morgentau*, S. 190.

¹²² Vgl. Schwengler, *Der doppelte Anspruch*, S. 204.

¹²³ Vgl. Roesler, *Momente*, S. 43.

¹²⁴ "Das Foreign-Office hatte eine Perspektivwechsel am September 1949. Deutschland sollte sich entwickeln können, weil die Sicherheit Westens und die Wahrung des Friedens es notwendig machte; dass Deutschland in das westliche System integrieren sollte. Als Gegenleistung: Anerkennung von Besatzungs- und Ruhstatut, Beitritt zur internationalen Ruhrbehörde, Anerkennung der Aufgaben des militärischen Sicherheitsamt, Beschluss eines Abkommens mit der Economic Cooperation Administration (ECA) und eine Absichtserklärung mit den Westmächten eng zusammen zu arbeite." Vgl. Schwengler, *Der doppelte Anspruch*, S. 216.

¹²⁵ Durch die Demontagen wurden in der sowjetischen Besatzungszone circa 45 vom Hundert der 1945 vorhandenen Kapazitäten vernichtet und in den Westzonen waren es nur circa 8 vom Hundert. Vgl. Winkel, *Wirtschaftsgeschichte*, S. 104.

¹²⁶ Vgl. Abelhauser, *Wirtschaft in Westdeutschland*, S. 114-129.

Auffassung von neu aus zu denken.¹²⁷ Der Dissens in Berlin veranlasste die amerikanischen und britischen Regierungen ihre Besatzungszonen zu verschmelzen. Am 1. Januar 1947 vereinigten Amerikaner und Briten ihre Besatzungszonen „zum Vereinten Wirtschaftsgebiet, das rund 45 Prozent der Fläche und der Bevölkerung der vier Zonen umfasste“.¹²⁸ Diese Bizone sollte für die Selbsterhaltung und den Wiederaufbau Europas dienen: das Ziel war die industrielle Produktionskapazität des Jahres 1936 zu erreichen.¹²⁹ US-Präsident Harry S. Truman proklamierte in seiner Kongressrede am 12. März 1947 die sogenannte Truman-Doktrin. In seiner Rede verknüpfte Truman die Zusage von Wirtschaftshilfe an Griechenland und die Türkei mit der Erklärung, dass die Vereinigten Staaten all jene Völker unterstützen würden, „die sich der Unterwerfung durch bewaffnete Minderheiten oder durch Druck von außen widersetzen“.¹³⁰ Demgemäß wurde am 29. August 1947, der für die „Herstellung der deutschen Selbstversorgungsfähigkeit und Förderung des deutschen Exports als Beitrag zum wirtschaftlichen Wiederaufbau Europas“ dienende Zweite Industriepan in Kraft gesetzt.¹³¹ Der Plan zielte nicht mehr auf die ökonomische Abrüstung Deutschlands, sondern legte ein Mindestmaß an Reparationslieferungen fest, um eine politische Mitarbeit der Westmächte sicherzustellen.¹³² Die Direktiven der amerikanischen Besatzungsmacht vom Juli 1947, die den „Aufbau eines produktiven und stabilen“ Deutschlands einleiten sollten, haben den Weg für den Marshall-Plan geebnet.¹³³ Das Scheitern der Zusammenarbeit führte zur Revision der Demontagenlisten und Kürzungen in den westlichen Zonen.¹³⁴ Trotz dieser Entwicklungen wuchs der Umlauf von Bargeld gewaltig an (Juni 1936: 8,7 Milliarden, April 1947: 70,3 Milliarden), ein funktionierendes Währungssystem gab es nicht und Tauschwirtschaft ersetzte die Geldwirtschaft.¹³⁵ Das geschätzte Geldvolumen

¹²⁷ Vgl. Grüner, *Geplantes Wirtschaftswunder*, S. 50.

¹²⁸ Die Bizone wurde nach amerikanischem Druck durch den Beitritt Frankreichs am 1. April 1949 zur Trizone erweitert. Auf diese Weise entstanden zunächst vier. Später zwei separate, provisorische Wirtschaftsräume und Staaten. Vgl. Prollius, *Deutsche Wirtschaftsgeschichte*, S. 17f.

¹²⁹ Walter Schwengler, „Der doppelte Anspruch: Souveränität und Sicherheit zur Entwicklung des völkerrechtlichen Status der Bundesrepublik Deutschlands 1949-1955“, Militärgeschichtlichen Forschungsamt (Hg.), *Anfänge der westdeutscher Sicherheitspolitik 1945-1956 (ss. 187-514)*, Oldenbourg Verlag, München 1997, S. 203f.

¹³⁰ Vgl. Manfred Görtemaker [u.a.] (Hg.), *Das Ende des Ost-West-Konflikts*, Erich Schmidt Verlag, Berlin 1990, S. 58.

¹³¹ Vgl. Mausbach, *Zwischen Morgentau*, S. 349.

¹³² Vgl. Grüner, *Geplantes Wirtschaftswunder*, S. 51f.

¹³³ Vgl. Winkel, *Wirtschaftsgeschichte*, S. 106.

¹³⁴ Vgl. Felbick, *Schlagwörter der Nachkriegszeit*, S. 207.

¹³⁵ Toni Pierenkemper, *Wirtschaftsgeschichte: Die Entstehung der modernen Volkswirtschaft*, Akademie Verlag, Berlin 2009, S. 111.

in allen besetzten Gebieten für 1947 betrug rund 173 Mrd. RM.¹³⁶ Dem stand ein Sozialprodukt von 63. Milliarden RM gegenüber. Die Währungssituation war durch Inflation gekennzeichnet, was die Existenz der zahllosen Schwarzmärkte offenlegte. Die "Camel-Währung" löste die Reichsmark ab: ein Fund Butter kostete in der britischen Besatzungszone im April 1946 230 Mark. Die Tauschwirtschaft wurde zum Prinzip, sogar große Unternehmen gingen zum Kompensationshandel über dem Tausch von Gütern gegen Güter.¹³⁷ Obwohl die vorherrschenden Schwarzmarkt- und Kompensationsgeschäfte den Anreiz zum mehr Geld verdienen beraubten und davon nur eine Minderheit profitierte, hielten sie die zerrüttete Wirtschaft am Laufen.¹³⁸

Um eine funktionsfähige Geldwirtschaft wiederherzustellen, war eine Reorganisation der Währung notwendig. Die Alliierten versuchten zwar die Diskrepanz zwischen Geld und Gütermenge zu verkleinern. Am 1. März 1948 wurde aufgrund des *Colm-Dodge-Goldsmith-Plans*¹³⁹ die Bank deutscher Länder als Zentralbank gegründet.¹⁴⁰ Am 20. Juni 1948 wurde die Währungsreform durchgeführt, um die deutsche Mark als neue Währung der westlichen Besatzungszonen einzuführen. Das erste Ziel der Währungsreform war es den Geldüberhang zu beseitigen und die Grundlage für eine funktionsfähige Marktwirtschaft aufzubauen.¹⁴¹ Die Währungsreform brachte langfristig eine entscheidende Wende für den Handel und die Einführung der D-Mark verbesserte die Rahmenbedingungen für einen funktionierenden Binnenmarkt.¹⁴² Obwohl die Außenwirtschaftlichen Beziehungen allein in der Kompetenz der Alliierten waren, erlangten die deutschen Unternehmen durch den Währungsreform die Möglichkeit ohne die Zustimmung direkt mit

¹³⁶ Karl-Heinrich Hansmeyer/ Rolf Caesar, „Kriegswirtschaft und Inflation (1936-1948)“, in: Deutsche Bundesbank (Hg.), *Währung und Wirtschaft in Deutschland 1876-1975*, Knapp Verlag, Frankfurt am Main 1976, S. 419.

¹³⁷ Vgl. Prollius, *Deutsche Wirtschaftsgeschichte*, S. 24f.

¹³⁸ Vgl. Prollius, *Deutsche Wirtschaftsgeschichte*, S. 19; Gallus, S. 40.

¹³⁹ Die genaue Bezeichnung der Reformpläne war "Plan für die Liquidation der Kriegsfinanzierung und die Finanzielle Rehabilitation Deutschlands", Vgl. Hans Möller, *Zur Vorgeschichte der Deutschen Mark. Die Währungsreformpläne 1945-1948*, List-Gesellschaft, Tübingen 1961, S. 214.

¹⁴⁰ Aus der Bank deutscher Länder ging später die deutsche Bundesbank hervor. Vgl. Christoph Buchheim, „Die Einrichtung der Bank deutscher Länder und die Währungsreform in Westdeutschland“, Deutsche Bundesbank (Hg.), *Fünfzig Jahre Deutsche Mark. Notenbank und Währung in Deutschland seit 1948 (ss. 91-138)*, C. H. Beck Verlag, München 1998.

¹⁴¹ Ludwig Erhard, *Deutsche Wirtschaftspolitik - Der Weg der Sozialen Marktwirtschaft*, Econ Verlag, Düsseldorf 1962, S. 67.

¹⁴² Hans Pohl, *Wirtschaft, Unternehmen, Kreditwesen, soziale Probleme. Ausgewählte Aufsätze, B. I*, Franz Steiner Verlag, München 2005, S. 849.

ausländischen Handelspartnern abzuschließen.¹⁴³ Als Reaktion führte die Sowjetunion am 23. Juni eine eigene Währungsreform für ihre Besatzungszone durch, die die Spaltung Deutschlands beschleunigte.¹⁴⁴

Je mehr die westdeutsche Wirtschaft durch französischen und sowjetischen Reparationen schwächte, desto größer wurde die Last der beiden angelsächsischen Mächte zu tragen hatten.¹⁴⁵ Um die ökonomische Bilanz der britischen und amerikanischen Zone auszugleichen, die deutsch-alliiertische Solidarität zu stärken und die Bolschewisierung Gesamtdeutschlands zu dämmen, wurden auf der Londoner Sechsmächtekonferenz nach diplomatischen Formeln gesucht.¹⁴⁶ Vom Februar (23.02-6.3.1948) bis Juni (20.4.-2.6.1948) trafen sich die Delegation USA, Großbritannien, Frankreich, Belgien, Niederlande, Luxemburg. Das Ziel war der Wiederaufbau in West- und Mitteleuropa.¹⁴⁷ Um den Nachbarn eines künftigen deutschen Staates erträglich zu machen, war vor allem die Zustimmung Frankreichs erforderlich. Das bedeutete, die französischen Wünsche nach einem extrem föderalistischen deutschen Staatsbund zugunsten einer handlungsfähigen deutschen Staatsgewalt zurückzudrängen.¹⁴⁸ In diesem Sinne sollte Westdeutschland, das aus drei westlichen Besatzungszonen besteht, in die westeuropäische Staatengemeinschaft integriert werden.¹⁴⁹ Daher sollten die westlichen Zonen in einen neuen Staat organisiert und bis Ende 1948 eine verfassunggebende Versammlung einberufen werden.¹⁵⁰ Dieses Programm, das auch die politische Grundlage der von den Militärgouverneuren verabschiedeten „Frankfurter Dokumente“ bildete, bedeutete gleichsam das Ende der gemeinsamen alliierten Besatzung Deutschlands, also den Bruch zwischen Ost- und West.

In Moskau rief die Londoner Konferenz heftigen Protest hervor. Der Sowjetunion wurde klar, dass die Westmächte ihre Herrschaft westlich des

¹⁴³ Manfred Knapp, „Die Anfänge westdeutscher Außenwirtschafts- und Außenpolitik im Bizonalen vereinigten Wirtschaftsgebiet (1947-1949)“, Manfred Knapp (Hg.), *Von der Bizonen-Gründung zur ökonomisch politischen Westintegration (ss. 13-94)*, Frankfurt am Main 1984, S. 53ff.

¹⁴⁴ Vgl. Pierenkemper, *Wirtschaftsgeschichte*, S. 112.

¹⁴⁵ Vgl. Allemann, *Bonn ist nicht Weimar*, S. 48f.

¹⁴⁶ Vgl. Allemann, *Bonn ist nicht Weimar*, S. 60.

¹⁴⁷ Manfred Lukaschewski, *Persönlichkeiten, Ereignisse, Zusammenhänge der Geschichte*, epubli Verlag, Berlin 2013, S. 624.

¹⁴⁸ Wolfgang Benz, „Kurt Schumachers Europakonzeption“, in: Ludolf Herbst, Werner Bühner, Hanno Sowade (Hg.), *Vom Marshallplan zur EWG. Die Eingliederung der Bundesrepublik in die westliche Welt (ss. 47-63)*, De Gruyter Verlag, München 1990, S. 49.

¹⁴⁹ Vgl. Lak, *Eine Angelegenheit*, S. 69.

¹⁵⁰ Stefan Oeter, *Integration und Subsidiarität im deutschen Bundesstaatsrecht*, Mohr Siebek, Tübingen 1998, S. 99.

Eisernen Vorhangs konsolidieren wollten. Darum verließen die Sowjets am 20. März 1948¹⁵¹ demonstrativ den Kontrollrat in Berlin und versuchten später durch verschiedene Maßnahmen (Sperrung der Brücken und Zufahrtswege, Stangulierung des Verkehrs) diese Beschlüsse zu verhindern oder sie rückgängig zu machen.¹⁵² Am 16. April 1948¹⁵³ saßen die drei Westzonen, vertreten durch die jeweiligen Militärgouverneure, am Tisch, was den Aufbau und die Integration Westdeutschlands beschleunigte.¹⁵⁴ Schließlich übergaben sie in Frankfurt am Main die von der Londoner Sechsmächte Konferenz verabschiedeten Dokumente (Frankfurter Dokumente).¹⁵⁵ Dokument Nr. I. beauftragte die Ministerpräsidenten „eine Verfassungsgebende Versammlung“ einzuberufen. Dokument Nr. II. ersuchte die Ministerpräsidenten, „die Grenzen der einzelnen Länder zu überprüfen“ und nach Bedarf Änderungen vorzuschlagen. Dokument Nr. III. entwickelte die „Grundzüge des Besatzungsstatus“.¹⁵⁶ Das neue Besatzungsstatut bedeutete nicht Selbstständigkeit und Eigenständigkeit der Verwaltung und Rechtsprechung, sondern die Gewährung der solchigen Befugnisse unter der Genehmigung der Militärgouverneure. Deswegen wurde es von machen deutschen Politikern als „Rückschritt“, „bitteres Dokument der Niederlage, dass Erinnerung an Versailles wecke“ und „Verweigerung des Zustandes der bedingungslosen Kapitulation“ bewertet.¹⁵⁷

3. Staatsgründung

Das Hauptziel nach dem katastrophalen Krieg, der Millionen Opfer gefordert und Städte, Landstriche und Nationen in Europa und auf dem Balkan

¹⁵¹ Zur sowjetischen Erklärung der Vertagung der Sitzung vom 20. März 1948 siehe: <http://www.verfassungen.de/de/de45-49/kr-vertagung48.htm>

¹⁵² Daniel Gossel, *Briten, Deutsche und Europa: Die deutsche Frage in der britischen Außenpolitik 1945-1962*, Steiner Verlag, Stuttgart 1999, S. 43.; Rolf Sterniger, *Deutsche Geschichte 1945-1961: Darstellung und Dokumente in Zwei Bänden*, B. II, Fischer Verlag, Frankfurt am Main 1983, S. 284f.

¹⁵³ Für ausführliche Informationen zu diesem Abkommen über die Organisation für europäische wirtschaftliche Zusammenarbeit (OEEC) siehe in Hans Reif, *Europäische Integration*, Springer Verlag, Wiesbaden 1962, S. 220-224.

¹⁵⁴ Vgl. Gossel, *Briten, Deutsche und Europa*, S. 42f.

¹⁵⁵ Detaillierte Darstellung des Treffens siehe in Christoph Weisz, *Akten zur Vorgeschichte des Bundesrepublik Deutschland 1945-1949: Januar - Dezember*, Oldenbourg Verlag, München 1989, S. 502ff.

¹⁵⁶ Heiderose Kilper, „Verfassungsrechtliche Grundlagen und institutionelle Funktionsweise des Föderalismus in der Bundesrepublik Deutschland“, in: Heiderose Kilper, Roland Lhotta (Hg.), *Föderalismus in der Bundesrepublik: Eine Einführung (ss. 77-142)*, Leske + Budrich Verlag, Opladen 1996, S. 80f.

¹⁵⁷ Für ausführliche Informationen über die Frankfurter Dokumente siehe in Johannes Volker Wagner, *Der Parlamentarische Rat 1948-1949 Bd. I*, Harald Boldt Verlag, Boppard am Rhein 1975, S. 33.

verwüstet hatte, war der Wiederaufbau. Viel umfassender als 1918 musste eine neue Welt, mussten neue Sinngedanken an der Stelle der alten aufgebaut werden.¹⁵⁸ Die Alliierten waren vor die Aufgabe gestellt, sowohl die innere Ordnung als auch die Wiedereingliederung des künftigen Staates in die Gemeinschaft der Völker so zu gestalten, dass von ihm aus keine Gefährdung der internationalen Ordnung ausgehen konnte. Angesichts der bald zutage tretenden Spannungen zwischen den neuen Vormächten der Weltpolitik¹⁵⁹ wurde die *Deutsche Frage* zu einem zentralen und dauerhaften Konfliktgegenstand¹⁶⁰ der Nachkriegszeit.¹⁶¹ Daher wurde der Wiederaufbau Deutschlands zur Kardinalfrage Europas nicht nur im geopolitischen Rahmen des deutschen Territoriums, sondern sogar auch innerhalb des Rahmens der internationalen Politik.¹⁶²

Obwohl die Frage der Zukunft Deutschlands seit 1941 auf alliierten Konferenzen diskutiert wurde, konnten sich die Alliierten nicht jedoch nicht auf ein langfristiges gemeinsames Programm einigen.¹⁶³ Mit der zweiten Berliner Erklärung vom 5. Juni 1945 wurde der Alliierte Kontrollrat eingerichtet, der „Entscheidungen zu allen Fragen, die Deutschland insgesamt betreffen“, treffen sollte. Infolgedessen mussten Entscheidungen einstimmig getroffen werden.¹⁶⁴ Deutschland wurde in vier Zonen geteilt; in amerikanische, britische, sowjetische und französische (entsprechend Berlin in vier Zonen). Jeder von ihnen war für seine eigene Besatzungszone verantwortlich. Unter den Vier-Mächte-Kontrollrat kam es zu Konflikten, weil die Sowjetunion auf Demontagen und Reparationslieferungen aus der westlichen Besatzungszone bestand, in ihrer Besatzungszone eine strenge Enteignungspolitik verfolgte und ein sozialistisches Wirtschaftssystem vorantrieb.¹⁶⁵

Am 30. Juli 1945 nahm der Kontrollrat¹⁶⁶ für Deutschland in Berlin seine Arbeit auf, die in verschiedenen Fachressorts 175 Ausschüsse unter anderem

¹⁵⁸ Vgl. Wolfrum, *Geschichte als Waffe*, S. 59.

¹⁵⁹ Bei dieser Auseinandersetzung sollte es um die Rigorosität aus dem gegensätzlichen ideologischen Anspruch auf die Gestaltung von „Freiheit“ und „Demokratie“ gehen.

¹⁶⁰ Vgl. Loth, *Die deutsche Frage*, S. 14ff.

¹⁶¹ Vgl. Doering-Manteuffel, *Die Bundesrepublik*, S. 7.

¹⁶² Vgl. Allemann, *Bonn ist nicht Weimar*, S. 42.

¹⁶³ Vgl. Marienfeld, *Konferenzen über Deutschland*, S. 52f.

¹⁶⁴ Ernst Dauerlein, *Die Einheit Deutschlands. Ihre Erörterung und Behandlung auf den Kriegs- und Nachkriegskonferenzen 1941-1949*, Alfred Metzner Verlag, Berlin 1957, S. 245f.

¹⁶⁵ Vgl. Rudzio, *Das politische System*, S. 14.

¹⁶⁶ Der Kontrollrat war das oberste Regierungs-, Kontroll-, Koordinations-, und Verwaltungsorgan der Besatzungsmächte. Den Kontrollrat bildeten also General Eisenhower (USA), Feldmarschall Bernard L Montgomery (Großbritannien), General Pierre Koenig und Marschall Georgi K. Schukow (UdSSR). Auch die politischen Berater der Oberbefehlshaber

mit Fragen der Politik, der Wirtschaft, des Verkehrs, der Reparationen, des Militärs und der Kriegsgefangenen beschäftigte. Ihre Proklamationen, Gesetze¹⁶⁷ und Verordnungen wurden im Amtsblatt des Kontrollrats auf Englisch, Französisch, Russisch und Deutsch veröffentlicht.¹⁶⁸ Der Kontrollrat besaß eine völkerrechtliche Doppelstellung, aus einerseits „der deutschen Regierung“ und andererseits „alliiertische Regierung“ in Deutschland.¹⁶⁹ Er stieß auf Kritik der Kompetenzmangel¹⁷⁰ und als mitschuldig zu sein bei der Verhinderung der deutschen Einheit.¹⁷¹ Die Briten und die Amerikaner hatten ein prinzipiell human orientiertes Verhalten gegenüber den Deutschen. Diese Art der Besatzung war erforderlich für die Akzeptanz der demokratischen Staats- und Gesellschaftsorganisation der Bevölkerung. Im Gegensatz zum Westen waren die Menschen im Osten mit einer feindlichen Haltung konfrontiert.¹⁷²

Aufgrund der schwierigen Situation im Nachkriegsdeutschland, der politischen Labilität in Europa und der sowjetische Herausforderungen waren die Westmächte gezwungen die westlichen Besatzungszonen politisch und wirtschaftlich zu konsolidieren. Die Londoner Sechsmächte Konferenz ebnete den Weg zur Gründung der Bizone¹⁷³ am 01. Januar 1947.¹⁷⁴ Die Uneinigkeiten unter den Alliierten wurden mit der Zeit noch stärker. Als der sowjetische Marshall Sokolowski am 20. März 1948 die Sitzung verließ, ohne

zum Kontrollrat Robert Murphy (USA), Sir William Strang (Großbritannien). Später setzte sich der Koordinierungsausschuss aus den Militärgouverneuren zusammen und bestand aus Lucius D. Clay (USA), Wassili Sokolowski (UdSSR), Brian H. Robertson (Großbritannien) und Louis Koeltz (Frankreich). Vgl. Vogel, *Akten zur Vorgeschichte*, S. 16.

¹⁶⁷ Der Kontrollrat verkündete insgesamt 62 Gesetze in Bezug auf Aufhebung des nationalsozialistischen Rechts, Auflösung und Liquidierung der NS-Organisation, Grenzziehungen, Vertreibungen, Umsiedlungen, wirtschaftliche Entmilitarisierung, Wohnungsgesetz, Reparationen, Demilitarisierung, Ehe u.a. Vgl. Mathias Etzel, *Die Aufhebung von Nationalsozialistischen Gesetzen durch den Alliierten Kontrollrat (1945-1948)*, J. C. Mohr Verlag, Tübingen 1992, S. 80f.

¹⁶⁸ Vgl. Echterkamp, *Die Bundesrepublik Deutschland*, S. 49-50.

¹⁶⁹ Für eine ausführliche Zusammenfassung des Potsdamer Abkommens siehe in Fritz Faust, *Das Potsdamer Abkommen und seine völkerrechtliche Bedeutung*, (4. Aufl.), Alfred Metzner Verlag, Berlin 1969, S. 97-108.

¹⁷⁰ Theodor Eschenburg, *Jahre der Besatzung 1945-1949*, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart 1983, S. 26.

¹⁷¹ Vgl. Gimbel, *Amerikanische Besatzungspolitik*, S. 33f.

¹⁷² Klaus Dietmar Henke, „Kriegsende West-Kriegsende Ost. Zur politischen Auswirkungen kollektiver Schlüsselerfahrungen 1944/45“, Hartmut Mehringer, Michael Schwartz, Hermann Wentker (Hg.), *Erobert oder befreit? Deutschland im internationalen Kräftefeld und die Sowjetische Besatzungszone (1945/46) (13-19)*, Oldenbourg Verlag, München 1998, S. 15f.

¹⁷³ Vgl. Prollius, *Deutsche Wirtschaftsgeschichte*, S. 17.

¹⁷⁴ Andreas Wirsching, *Deutsche Geschichte im 20. Jahrhundert*, (2. Aufl.), C. H. Beck, München 2005, S. 90.

eine neue Zusammenkunft anzuberaumen, war der Kontrollrat gescheitert. Dieses Auseinanderbrechen legitimierte die Teilung Deutschlands.¹⁷⁵ Die westlichen Militärgouverneure übergaben am 1. Juli 1948 die sogenannten „Frankfurter Dokumente“ an die westdeutschen Landespräsidenten und forderten die Ausarbeitung einer Verfassung auf, mit allgemein gehaltenen Aufgaben. Aber die neue Bundesrepublik hatte einen provisorischen Charakter und basierte auf ein „Grundgesetz“.¹⁷⁶ Die Militärgouverneure weisen die Ministerpräsidenten darauf hin, dass alles vermieden werden müsse, „was dem zu schaffenden Gebilde den Charakter eines Staates verliehen würde.“¹⁷⁷ Die Ministerpräsidenten beauftragten einen sogenannten „Parlamentarischen Rat“, bestehend aus 65 Mitglieder der Länderparlamente sowie 5 nicht stimmberechtigte Abgeordnete aus West-Berlin. Der Parlamentarischer Rat setzte sich am 1. September 1948 zusammen. Nach langen Beratungen, vor allem über die Vorschläge der Militärgouverneure sowie die Kompetenzverteilung zwischen Bund und Ländern, schloss der Parlamentarischer Rat am 23. Mai 1949 die Auslieferung des Grundgesetzes für die Bundesrepublik Deutschland ab.¹⁷⁸ Von den 65 Abgeordneten stimmten 12 gegen das Grundgesetz. Abgelehnt wurde das Grundgesetz von KPD, OP und Zentrum. 6 der 8 bayrischen Abgeordneten stimmten mit „NEIN“. Am 12. Mai 1949 gaben die Militärgouverneure dem Grundgesetz ihre Zustimmung, wobei sie über den Status von Berlin Vorbehalte erhoben und verkündeten, dass das Grundgesetz¹⁷⁹ mit der Bildung der Bundesrepublik in Kraft treten sollte.¹⁸⁰ Es ist von großer Bedeutung, dass die etablierten Parteien, trotz der erheblichen Differenzen in ihren Forderungen, die gemeinsame politische Verantwortung für die Verfassungsordnung übernahmen.¹⁸¹

Als Präsident des Parlamentarischen Rates verkündete Konrad Adenauer am 23. Mai 1949 das Grundgesetz der Bundesrepublik Deutschland. Laut

¹⁷⁵ Gunter Mai, *Der Alliierte Kontrollrat in Deutschland 1945-1948*, De Gruyter Verlag, Oldenbourg 1995, S. 1.

¹⁷⁶ Dies war keine Verfassung, die von einer direkt gewählten Nationalversammlung ausgearbeitet wurde, sondern ein Grundgesetz, das von einem parlamentarischen Rat verabschiedet wurde, der sich aus Vertretern der Landtage (CDU / CSU und SPD 27, FDP 5, KPD, Zentrum und DP mit jeweils 2 Sitzen, Vorsitz: Dr. Konrad Adenauer/CDU) zusammensetzte. Vgl. Rudzio, *Das politische System*, S. 44.

¹⁷⁷ Vgl. März, *Dokumente zu Deutschland*, S. 91.

¹⁷⁸ Hans-Peter Mensing, *Adenauer. Briefe 1947-1949*, Siedler Verlag, Berlin 1984, S. 82.

¹⁷⁹ Das Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland, 23. Mai 1949: http://www.1000dokumente.de/index.html/index.html?c=dokument_de&dokument=0014_gru&object=context&l=de

¹⁸⁰ Vgl. Uhl, *Die Teilung Deutschlands*, S. 184.

¹⁸¹ Vgl. Doering-Manteuffel, *Die Bundesrepublik*, S. 24.

Grundgesetz (Artikel 20, 1) war nun die BRD „ein demokratischer und sozialer Bundesstaat“. Am 7. Oktober 1949 wurde in der sowjetischen Besatzungszone die Deutsche Demokratische Republik (DDR) als zweiter deutscher Staat gegründet und die Sozialistische Einheitspartei Deutschlands (SED) übernahm die Macht. Am 14. August 1949 wählten die Deutschen den ersten Bundestag in allgemeiner und freier Wahl. Theodor Heuss (FDP) wurde der erste Bundespräsident und Konrad Adenauer (CDU) der erste deutsche Bundeskanzler. Adenauer, der eine pragmatische Regierungserklärung abgab, betonte, dass er die soziale Marktwirtschaft fortsetzen werde, um die vollständige Integration und Souveränität Deutschlands zu erreichen.¹⁸² Sein Vertrauter Herbert Blankenhorn sagte über die Erklärung später: „Es war die Rede eines Mannes, der in nüchternen Worten die Probleme und Aufgaben aneinander reihte, vor der sich die soeben konstituierte Bundesregierung gestellt sah.“¹⁸³

Zusammenfassung

Die Ereignisse zwischen 1945 und 1949 haben eine historische Bedeutung für die Gründung und Entwicklung der Bundesrepublik Deutschland. Diese Zeitspanne ist geprägt von der Katastrophe des Weltkrieges, der Auslöschung von Millionen, der Zerstörung von Städten und Regionen, der Niederlage des vorangegangenen faschistischen Regimes sowie der Befreiung und des Neubeginns. In dieser Zeitspanne wurden die Grundsteine für den deutschen Staat und die deutsche Politik gelegt. Die Hybris des deutschen Nationalismus hinterließ eine erschreckende Bilanz. Für die Deutschen bedeutete dies ein Neuanfang „Stunde Null“. Die vordringlichste Aufgabe für die unter Hunger und Kälte leidenden Menschen in den ausgebombten Siedlungen war die Bewältigung des Alltags. Die vordringlichste Aufgabe für die Politik aber waren die Bedingungen und Möglichkeiten einer staatlichen Fortbestand Deutschlands.

Der Erfolg der Demokratie beruhte bei den Nachkriegsdeutschen stets auch auf ihrer Fähigkeit, für wirtschaftlichen Wohlstand zu sorgen. Die Erfahrung der Weimarer Republik hatte gezeigt, welche Bedeutung der wirtschaftlichen Entwicklung für die politische Stabilität Deutschlands zukam. Nur wenn die Produktion bald wieder anlief, konnte die deutsche Bevölkerung sich selbst versorgen und die Reparationsleistungen vollbringen. Deshalb versuchten die Westmächte, das Wirtschaftsleben in den besetzten Gebieten so schnell wie

¹⁸² Franz Alt, *Der Prozeß der ersten Regierungsbildung unter Konrad Adenauer*, Politischen Akademie Eichholz der Konrad-Adenauer-Stiftung e. V. (Hg.), Bonn 1970, S. 147.

¹⁸³ Herbert Blankenhorn, *Verständnis und Verständigung, Blätter eines politischen Tagebuches 1949 bis 1979*, Propyläen-Verlag, Frankfurt am Main 1980, S. 61.

möglich wieder in Gang zu bringen. Aber die deutsche Wirtschaft lag nach Kriegsende fast völlig darnieder, die Industrieproduktion betrug in der zweiten Jahreshälfte 1945 nur noch etwa 20 Prozent des Standes von 1936. Ursachen der Misere waren vor allem Zerstörungen und Mängel im Transportsystems sowie die politische Behinderung der Ostgebiete und der Abschottung der Besatzungszonen. Die unmittelbaren Kriegsschäden an Fabriken und Maschinen spielten dagegen nur eine untergeordnete Rolle.¹⁸⁴ Die Verschmelzung der amerikanischen und britischen Zonen war deshalb ein erster wichtiger Schritt, um aus der schweren ökonomischen Krise herauszukommen, die sich dramatisch zuspitzte und dazu kam auch ein immer größer werdender Mangel an Lebensmitteln, was vielfach zu Hunger, Krankheit und Tod führte. Der Kern des Bizonen-Abkommens, das am 2. Dezember 1946 in Washington unterzeichnet worden war, war die Einsetzung deutscher Verwaltungsbehörden unter Verantwortung der amerikanischen und britischen Militärregierung. Als ein epochales Ereignis¹⁸⁵ sorgte die Währungsreform in den drei westlichen Besatzungszonen für den wirtschaftlichen Aufstieg und war eine unausweichliche Voraussetzung, um den zu gründenden Weststaat möglichst rasch und wirkungsvoll in das durch den amerikanischen Marshall-Plan geprägte westeuropäische Wirtschaftssystem zu integrieren.¹⁸⁶ Für die Beschäftigten lohnte es sich wieder zu arbeiten, die Läden waren über Nacht gefüllt und die Preise konnten wieder ihre Steuerungsfunktion einnehmen. Weil für viele Bürger der Beginn der wirtschaftlichen Erholungsphase im westlichen Nachkriegsdeutschland mit der Währungsreform verbunden war, wurde sie zum Mythos und die Deutsche Mark (DM) zum Symbol des Wirtschaftswunders. Neben der Währungsreform stellte der Marshall-Plan so etwas wie eine Garantie dafür dar, dass sich der Wiederaufbau aus unternehmerischer Sicht lohnte. Die institutionellen Veränderungen der Wirtschafts- und Währungsreform definierten die ökonomischen Konsequenzen wirtschaftlichen Handelns neu. Jenseits der *Organisation für Europäische Wirtschaftliche Zusammenarbeit* (OEEC), die im Zuge des Marshall-Plans ins Leben gerufen wurde, war für Europa die *Errichtung der Europäischen Gemeinschaft für Kohle und Stahl* (EGKS) von Bedeutung.

Dass die Bundesrepublik Deutschland innerhalb weniger Jahre zu einem weitgehend gleichberechtigten Partner im westlichen Bündnis avancierte, war

¹⁸⁴ Manfred Görtemaker, *Kleine Geschichte der Bundesrepublik Deutschland*, C.H. Beck Verlag, München 2002, S. 55.

¹⁸⁵ Vgl. Noack, *Die Geteilte Heimat*, S. 96.

¹⁸⁶ Stefan Kreuzberger, *Westintegration und Neue Ostpolitik. Die Außenpolitik der Bonner Republik*, Bebra Verlag, Berlin/Brandenburg 2009, S. 25.

vor allem der Erfolg ihres ersten Bundeskanzlers.¹⁸⁷ Die Verbindung von funktionstüchtiger parlamentarischer Demokratie und Sozialer Marktwirtschaft verkörperte in hohem Maße Adenauer. Von allen deutschen Politikern hatte er die richtigen Konsequenzen gezogen und frühzeitig erkannt, dass die Wiederherstellung der Souveränität Deutschlands unter dem Primat der Westbindung wiederhergestellt werden kann.¹⁸⁸ Er forderte Deutschland auf, sich mit dem Westen zu verständigen. Durch die Integration der drei Westzonen könnte ein stabiles Friedensabkommen hergestellt und auf Dauer die Wiedervereinigung Deutschlands ermöglicht werden.¹⁸⁹ Seine Politik integrierte die verschiedenen Gruppen, die durch Krieg und Kriegsfolgen benachteiligt waren. Dadurch wurden Spannungen zwischen Vertriebenen und eingesessener Bevölkerung vermindert, die Erreichbarkeit von Wohnraum einigermaßen gelenkt. Adenauers Integrationspolitik überbrückte nicht nur außenpolitische Interessen oder konfessionelle Gegensätze, sondern auch weltanschauliche Zerklüftungen zwischen Tätern, Opfern und Mitläufern des Nationalsozialismus. Adenauer war der Meinung, dass *der Krieg und die Wirren der Nachkriegszeit für viele so harte Prüfungen und Versuchungen gebracht hätten und man für manche Verfehlungen und Vergehen Verständnis aufbringen müsse*.¹⁹⁰ Obwohl manche der wirtschaftlichen Erfolge nicht direkt mit den Aktivitäten der Politik der Adenauer- Ära verbunden waren,¹⁹¹ waren die meisten Westdeutschen Adenauer sehr dankbar, dass es wieder aufwärtsging und die Zeit der sozioökonomischen Krisen vorbei war. In diesem Zusammenhang profitierten sowohl Adenauer als auch die CDU über Jahrzehnte von diesem Kapital, nämlich dem wirtschaftlichen Wohlstand und dem Sicherheitsumfeld der Bundesrepublik Deutschland.¹⁹² Die zunehmende Anerkennung und Integration im Westen war auch der Grund für das Fehlen einer Radikalisierung in der Bundesrepublik Deutschland. Die Erfahrung, dass

¹⁸⁷ Vgl. Wirsching, *Deutsche Geschichte*, S. 91f.

¹⁸⁸ Gottfried Niedhart, „Konrad Adenauer und die außenpolitischen Anfänge der Bundesrepublik Deutschland im Lichte neuer Quellen“, *Neue Politische Literatur*, Stuttgart 1986, S.165f.

¹⁸⁹ Rudolf Lill, „Die Europapolitik der CDU/CSU und die ersten großen Schritte zu deren Verwirklichung“, Hans Zehetmair (Hg.), *Politik aus christlicher Verantwortung* (ss. 125-138), VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden 2007, S. 129.

¹⁹⁰ Erste Regierungserklärung von Bundeskanzler Adenauer am 20. September, 1949 <https://www.kas.de/tr/einzeltitel/-/content/erste-regierungserklaerung-von-bundeskanzler-adenauer>

¹⁹¹ Klaus von Beyme, *Das politische System der Bundesrepublik Deutschland*, (11. Aufl.), VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden 2010, S. 458f.

¹⁹² Franz Walter, „Zerbröselnde Erfolgsgeschichte. Eine parteihistorische Einleitung“, Michael Schlieben (Hg.), *Politische Führung in der Opposition. Die CDU nach dem Machtverlust 1998* (ss. 9-36), VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden 2007, S. 21f.

Demokratie und Wohlstand miteinander verbunden waren, hat die Einwurzelung der neuen politischen Ordnung in Westdeutschland stark begünstigt und sozialen oder politischen Protest marginalisiert. Trotz Adenauers monokratischem und autoritärem Führungsstil hätte Deutschland ohne seine Führungsleistung keine Anerkennung und breite Akzeptanz erreichen können. Dass die Bundesrepublik Deutschland vierzehn Jahre lang von einem starken Kanzler regiert wurde, hat ihr nicht geschadet, sondern geholfen.¹⁹³

Literatur

- Abelshauer, W., *Deutsche Wirtschaftsgeschichte seit 1945*, C.H. Beck Verlag, München 2004.
- Abelshauer, W., *Wirtschaft in Westdeutschland 1945-1948. Rekonstruktion und Wachstumsbedingungen in der amerikanischen und britischen Zone*, DVA Verlag, Stuttgart 1975.
- Abelshauer, W., *Wirtschaftsgeschichte der Bundesrepublik Deutschland 1945-1980*, Shurkamp Verlag, Frankfurt am Main 1983.
- Adenauer, K., *Erinnerungen 1945-1953*, (4. Aufl.), Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart 1980.
- Allemann, F. R., *Bonn ist nicht Weimar*, Kiepenhauer & Witsch, Köln/Berlin 1956.
- Alt, F., *Der Prozeß der ersten Regierungsbildung unter Konrad Adenauer*, Politischen Akademie Eichholz der Konrad-Adenauer-Stiftung e. V. (Hg.), Bonn 1970.
- Barnbrock, C., Werner Klän, *Gotteswort in der Zeit: verstehen -verkündigen - verbreiten*, LIT Verlag, Münster 2005.
- Benz, W., „Kurt Schumachers Europakonzeption“, in: Ludolf Herbst, Werner Bühner, Hanno Sowade (Hg.), *Vom Marshallplan zur EWG. Die Eingliederung der Bundesrepublik in die westliche Welt (ss. 47-63)*, De Gruyter Verlag, München 1990.
- Benz, W., *Die 101 wichtigsten Fragen*, (2. Aufl.), C. H. Beck, München 2008.
- Benz, W., *Potsdam 1945. Besatzungsherrschaft und Neubeginn im Vier-Zonen-Deutschland*, dtv Verlag, München 2012.
- Berghoff, H., Vogel, J. (Hg.) *Wirtschaftsgeschichte als Kulturgeschichte: Dimensionen eines Perspektivwechsels*, Campus Verlag, Frankfurt am Main 2004.
- Beyme, K., *Das politische System der Bundesrepublik Deutschland*, (11. Aufl.), VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden 2010.

¹⁹³ Marie- Luise Recker, *Konrad Adenauer. Leben und Politik*, München 2010, C.H.Beck, S. 62.

- Bittner, T., *Das Westeuropäische Wirtschaftswachstum*, LIT Verlag, Münster 2001.
- Blankenhorn, H., *Verständnis und Verständigung. Blätter eines politischen Tagebuches 1949 bis 1979*, Propyläen-Verlag, Frankfurt am Main 1980.
- Broszat, M., Henke, K.-D., Woller, H., *Von Stalingrad zur Währungsreform. Zur Sozialgeschichte des Umbruchs in Deutschland*, Oldenbourg Verlag, München 1990.
- Buchheim, C. „Die Währungsreform 1948 in Westdeutschland“, *Institut für Zeitgeschichte*, 36(2), Berlin 1988, 189-231.
- Buchheim, C., „Die Einrichtung der Bank deutscher Länder und die Währungsreform in Westdeutschland“, Deutsche Bundesbank (Hg.), *Fünfzig Jahre Deutsche Mark. Notenbank und Währung in Deutschland seit 1948 (ss. 91-138)*, C. H. Beck Verlag, München 1998.
- Bundesminister des Innern (Hg.), *Dokumente zur Deutschlandspolitik II/1*, De Gruyter Verlag, Oldenbourg 1992.
- Bundesminister für Vertriebene, Flüchtlinge, und Kriegsgeschädigte (Hg.), *Dokumente deutscher Kriegsschäden. Evakuierte. Kriegssachgeschädigte. Währungsgeschädigte Bd. II*, Gräfe und Unzer Verlag, Bonn 1958.
- Bußmann, W., Günter Grüntmühl (Hg.), *Siegfried A. Kaehler. Briefe 1900-1963*, Boldt Verlag, Boppard 1993.
- Castell, A., „Die demographischen Konsequenzen des Ersten und Zweiten Weltkriegs für das Deutsche Reich, Die Deutsche Demokratische Republik und die Bundesrepublik Deutschland“, Waclaw Dlugoborski (Hg.), *Zweiter Weltkrieg und sozialer Wandel (ss. 117-138)*, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1981.
- Creuzberger, S., *Westintegration und Neue Ostpolitik. Die Außenpolitik der Bonner Republik*, Bebra Verlag, Berlin/Brandenburg 2009.
- Das Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland, 23. Mai 1949: http://www.1000dokumente.de/index.html/index.html?c=dokument_de&dokument=0014_gru&object=context&l=de (abgerufen am 29.01.2023)
- Dauerlein, E., *Die Einheit Deutschlands. Ihre Erörterung und Behandlung auf den Kriegs- und Nachkriegskonferenzen 1941-1949*, Alfred Metzner Verlag, Berlin 1957.
- Doering-Manteuffel, A., *Die Bundesrepublik Deutschland in der Ära Adenauer. Außenpolitik und innere Entwicklung 1949-1963*, Wissenschaftliche Buchgesell., Darmstadt 1983.
- Eidam, E., *Die Arbeit gegen den Hunger. Ernährungskultur und weibliche Lebenszusammenhänge in einer hessischen Landgemeinde während der Kriegs- und Nachkriegszeit*, LIT Verlag, Münster 2004.

- Erhard, L., *Deutsche Wirtschaftspolitik - Der Weg der Sozialen Marktwirtschaft*, Econ Verlag, Düsseldorf 1962.
- Erker, P., „Hunger und sozialer Konflikt in der Nachkriegszeit“, Manfred Gallus, Heinrich Volkmann (Hg.), *Der Kampf um das tägliche Brot (ss. 392-408)*, VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden 1994.
- Erker, P., *Ernährungskrise und Nachkriegsdeutschland*, Clett-Cotta Verlag, Stuttgart 1990.
- Erste Regierungserklärung von Bundeskanzler Adenauer am 20. September, 1949: <https://www.kas.de/tr/einzelitel/-/content/erste-regierungserklaerung-von-bundeskanzler-adenauer> (abgerufen am 29.01.2023)
- Eschenburg, T., *Jahre der Besatzung 1945-1949*, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart 1983.
- Etzel, M., *Die Aufhebung von Nationalsozialistischen Gesetzen durch den Alliierten Kontrollrat (1945-1948)*, J. C. Mohr Verlag, Tübingen 1992.
- Faust, F., *Das Potsdamer Abkommen und seine völkerrechtliche Bedeutung*, (4. Aufl.), Alfred Metzner Verlag, Berlin 1969.
- Felbick, D., *Schlagwörter der Nachkriegszeit 1945-1949*, De Gruyter Verlag, Berlin 2003.
- Frevert, U., *Frauen-Geschichte: Zwischen Bürgerliche Verbesserung und Neuer Weiblichkeit*, Edition Suhrkamp, Frankfurt am Main 1986.
- Gimbel, J., *Amerikanische Besatzungspolitik in Deutschland 1945-1949*, Fischer Verlag, Frankfurt am Main 1971.
- Gossel, D., *Briten, Deutsche und Europa: Die deutsche Frage in der britischen Außenpolitik 1945-1962*, Steiner Verlag, Stuttgart 1999.
- Görtemaker, M., (Hg.), *Das Ende des Ost-West-Konflikts*, Erich Schmidt Verlag, Berlin 1990.
- Görtemaker, M., *Kleine Geschichte der Bundesrepublik Deutschland*, C.H. Beck Verlag, München 2002.
- Gries, R., *Die Rationen-Gesellschaft. Versorgungskampf und Vergleichsmentalität. Leipzig, München und Köln nach dem Kriege*, Verlag Westfälisches Dampfboot, Münster 1991.
- Grüner, S., *Geplantes Wirtschaftswunder? Industrie und Strukturpolitik in Bayern 1945 bis 1973*, Oldenbourg Verlag, München 2009.
- Habbe, C., „Der zweite lange Marsch“, Stefan Aust, Stephan Burgdorff (Hg.), *Die Flucht: Über die Vertreibung der Deutschen aus dem Osten (ss. 225-236)*, DVA Verlag, Stuttgart/München 2002.

- Hanrieder, W. F., *Deutschland, Europa, Amerika. Die Außenpolitik der Bundesrepublik Deutschland 1949-1989*, Ferdinand Schöningh Verlag, Paderborn 1989.
- Hans, M., *Zur Vorgeschichte der Deutschen Mark. Die Währungsreformpläne 1945-1948*, List-Gesellschaft, Tübingen 1961.
- Hansmeyer, K.-H., Caesar, R., „Kriegswirtschaft und Inflation (1936-1948)“, in: Deutsche Bundesbank (Hg.), *Währung und Wirtschaft in Deutschland 1876-1975*, Knapp Verlag, Frankfurt 1976.
- Henke, K.D., „Kriegsende West-Kriegsende Ost. Zur politischen Auswirkungen kollektiver Schlüsselerfahrungen 1944/45“, Hartmut Mehringer, Michael Schwartz, Hermann Wentker (Hg.), *Erobert oder befreit? Deutschland im internationalen Kräftefeld und die Sowjetische Besatzungszone (1945/46)* (ss. 13-19), Oldenbourg Verlag, München 1998.
- Henke, K.D., *Die amerikanische Besatzung*, (2. Aufl.), Oldenbourg Verlag, München 1996.
- Hoerder, D., *Geschichte der Deutschen Migration: Vom Mittelalter bis Heute*, C. H. Beck Verlag, München 2010.
- Jakobeit, S., *Die Grundbedürfnisse Ernährung und Kleidung im Alltag des deutschen Volkes*, Humboldt Univ., Berlin 1990.
- Kaelble, H., „Boom und gesellschaftlicher Wandel 1948-1973: Frankreich und die Bundesrepublik Deutschland im Vergleich“, in: *Der Boom 1948-1973. Gesellschaftliche und wirtschaftliche Folgen in der Bundesrepublik Deutschland und in Europa (219-247)*, Westdeutscher Verlag, Opladen 1992.
- Karasek, H., „Sehnsucht nach dem Happy End“, *Der Spiegel*, 3, 2006, ss. 72-80: <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-45424878.html> (abgerufen am 29.01.2023)
- Kilper, H., „Verfassungsrechtliche Grundlagen und institutionelle Funktionsweise des Föderalismus in der Bundesrepublik Deutschland“, in: Heiderose Kilper, Roland Lhotta (Hg.), *Föderalismus in der Bundesrepublik: Eine Einführung* (ss. 77-142), Leske + Budrich Verlag, Opladen 1996.
- Kleinheinz, G., Lampert, H., „Der Wiederbeginn freiheitlicher Sozialpolitik nach dem Kriege“, in: Karl Hohmann & Horst Friedrich Wünsche, *Grundtexte zur sozialen Marktwirtschaft, II. Band, (159-173)*, Gustav Fischer Verlag, Stuttgart/New York 1988.
- Kleßmann, C., *Die doppelte Staatsgründung. Deutsche Geschichte 1945-1955*, (5. Aufl.), Vandenhoeck & Ruprecht Verlag, Göttingen 1991.
- Klönne, A., „Die unmittelbaren Nachkriegsjahre (1945-1949)“, in: Roland Roth, Dieter Rucht (Hg.), *Die sozialen Bewegungen in Deutschland seit 1945* (ss.39-51), Campus Verlag, Frankfurt am Main 2008.

- Knapp, K., „Die Anfänge westdeutscher Außenwirtschafts- und Außenpolitik im Bizonalen vereinigten Wirtschaftsgebiet (1947-1949)“, Manfred Knapp (Hg.), *Von der Bizonen-Gründung zur ökonomisch politischen Westintegration (ss. 13-94)*, Frankfurt am Main 1984.
- Lak, M., „Eine Angelegenheit von fundamentaler Bedeutung. Die Wechselwirkung der ökonomischen und politischen Beziehungen zwischen den Niederlanden und Deutschland, 1945-1949“, in: Hein A.M. Klemann, Friso Wielenga (Hg.), *Deutschland und die Niederlande. Wirtschaftsbeziehungen im 19. und 20. Jahrhundert (ss. 45-85)*, Waxmann Verlag, Münster 2009.
- Lill, R., „Die Europapolitik der CDU/CSU und die ersten großen Schritte zu deren Verwirklichung“, Hans Zehetmair (Hg.), *Politik aus christlicher Verantwortung (ss. 125-138)*, VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden 2007
- Loth, W., „Die deutsche Frage als europäisches Problem“, in: Dieter Tiemann (Hg.), *Die Deutsche Frage im 19. und 20. Jahrhundert als west- und osteuropäisches Problem (ss. 1-20)*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1994.
- Lukaschewski, M., *Persönlichkeiten, Ereignisse, Zusammenhänge der Geschichte*, epubli Verlag, Berlin 2013.
- Mai, G., *Der Alliierte Kontrollrat in Deutschland 1945-1948*, De Gruyter Verlag, Oldenbourg 1995.
- Maier, H., „Die Union - eine Nova am Parteihimmel“, in: Hans Zehetmair (Hrsg.), *Politik aus christlicher Verantwortung (ss. 73-81)*, VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden 2007.
- Marienfeld, W., *Konferenzen über Deutschland Bd. I*, Verlag für Literatur und Zeitgeschehen, Hannover 1963.
- März, P., *Dokumente zu Deutschland 1944-1994*, Olzog Verlag, München 2004.
- Mausbach, W., *Zwischen Morgentau und Marshall. Das wirtschaftspolitische Deutschlandkonzept der USA 1944-1947*, Droste Verlag, Düsseldorf 1996.
- Mehlhase, T., *Flüchtlinge und Vertriebene nach dem Zweiten Weltkrieg in Sachsen-Anhalt. Ihre Aufnahme und Bestrebungen zur Eingliederung in die Gesellschaft*, LIT Verlag, Münster 1999.
- Mehring, H., Michael Schwartz, Hermann Wentker (Hg.), *Erobert oder befreit? Deutschland im internationalen Kräftefeld und die Sowjetische Besatzungszone (1945/46)*, Oldenbourg Verlag, München 1998.
- Mensing, H.-P., *Adenauer. Briefe 1947-1949*, Siedler Verlag, Berlin 1984.
- Naimark, N. M., *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation 1945-1949*, Belknap Press, Cambridge/London 1995.

- Niedhart, G., "Konrad Adenauer und die außenpolitischen Anfänge der Bundesrepublik Deutschland im Lichte neuer Quellen", *Neue Politische Literatur*, 3, 1986, ss. 165-174.
- Noack, H.-J. "Die Geteilte Heimat. Das Wunder der Integration von rund zehn Millionen Vertriebenen", Georg Bönsch, Klaus Wiegrefe (Hg.), *Die 50er Jahre. Vom Trümmerland zum Wirtschaftswunder (ss. 91-104)*, Deutsche Verlags-Anstalt, München 2006.
- Oeter, S., *Integration und Subsidiarität im deutschen Bundesstaatsrecht*, Mohr Siebek, Tübingen 1998.
- Overmans, R., *Soldaten hinter Stacheldraht. Deutsche Kriegsgefangene des Zweiten Weltkriegs*, Propyläen Verlag, München 2000.
- Pierenkemper, T., *Wirtschaftsgeschichte: Die Entstehung der modernen Volkswirtschaft*, Akademie Verlag, Berlin 2009.
- Plato, A., Almut Leh, *Ein unglaublicher Frühling. Erfahrungsgeschichte in Nachkriegsdeutschland 1945-1948*, (2. Aufl.), Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn 2011.
- Pohl, H., *Wirtschaft, Unternehmen, Kreditwesen, soziale Probleme. Ausgewählte Aufsätze, B. I*, Franz Steiner Verlag, München 2005.
- Recker, M.- L., *Konrad Adenauer. Leben und Politik*, München 2010, C.H.Beck,
- Rede des Vorsitzenden der CDU in der britischen Zone, Konrad Adenauer, in der Aula der Universität zu Köln:
<http://www.kas.de/upload/ACDP/CDU/Reden/1946-03-24-Rede-Uni-Koeln.pdf>
(abgerufen am 29.01.2023)
- Reif, H., *Europäische Integration*, Springer Verlag, Wiesbaden 1962.
- Roesler, J., *Momente deutsch-deutscher Wirtschafts- und Sozialgeschichte 1945-1990*, Leipziger Universitätsverlag, Leipzig 2006.
- Rudzio, W., *Das politische System der Bundesrepublik Deutschland*, (6. Aufl.), Springer Fachmedien, Wiesbaden 2003.
- Sauer, P., *Demokratischer Neubeginn in Not und Elend. Das Land Württemberg-Baden von 1945-1952*, Vaas Verlag, Ulm 1978.
- Schlange Schöningen, H., *Im Schatten des Hungers: Dokumentarisches zur Ernährungspolitik und Ernährungswirtschaft in den Jahren 1945-1949*, Parey Verlag, Berlin 1955.
- Schröter, H. G., „Von der Teilung zur Wiedervereinigung 1949-2004“, Michael North (Hg.), *Deutsche Wirtschaftsgeschichte. Ein Jahrtausend im Überblick (ss. 356-427)*, H. C. Beck Verlag, München 2000.

- Schulze, W., *Deutsche Geschichtswissenschaft nach 1945*, Oldenbourg Wissenschaftsverlag, München 1989.
- Schwarz, M., *Vertriebene und Umsiedlerpolitik. Integrationskonflikte in den deutschen Nachkriegsgesellschaften und die Assimilationsstrategie in der ZBS/DDR 1945 bis 1961*, Oldenbourg Verlag, München 2004.
- Schwarzer, O., *Sozialistischer Zentralplanwirtschaft in der SBZ/DDR. Ergebnisse eines ordnungspolitischen Experiments (1945-1989)*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1999.
- Schwengler, W., „Der doppelte Anspruch: Souveränität und Sicherheit zur Entwicklung des völkerrechtlichen Status der Bundesrepublik Deutschlands 1949-1955“, Militärgeschichtlichen Forschungsamt (Hg.), *Anfänge der westdeutscher Sicherheitspolitik 1945-1956 (ss. 187-514)*, Oldenbourg Verlag, München 1997.
- Seelschopp, H., *Das Flüchtlingsgesetz 8.10.1949. Möglichkeiten und Durchführung*, Agricola Verlag, Oldenburg 1951.
- Sterniger, R., *Deutsche Geschichte 1945-1961: Darstellung und Dokumente in Zwei Bänden*, B. II, Fischer Verlag, Frankfurt am Main 1983.
- Stiepani, U., „Die Dachauer Prozesse und ihre Bedeutung im Rahmen der Alliierten Strafverfolgung von NS-Verbrechen“, Gerd R. Ueberschär (Hg.), *Der Nazionalsozialismus vor Gericht. Die Alliierten Prozesse gegen Kriegsverbrecher und Soldaten (ss. 227-239)*, Fischer Verlag, Frankfurt am Main 1999.
- Taylor, T., *Die Nürnberger Prozesse. Hintergründe, Analysen und Erkenntnisse aus heutiger Sicht*, Heyne Verlag, München 2001.
- Theile, M., „Aufbruch ins Gestern. Die Rückkehr der Frauen an den Herd“, Georg Bönnisch & Klaus Wiegrefe (Hg.), *Die 50er Jahre. Vom Trümmerland zum Wirtschaftswunder (ss. 250-255)*, Deutsche Verlags-Anstalt, München 2006.
- Trittel, G. J., *Hunger und Politik. Die Ernährungskrise in der Bizone (1945-1949)*, Campus Verlag, Frankfurt am Main 1990.
- Uhl, M., *Die Teilung Deutschlands. Niederlage, Ost-West-Spaltung und Wiederaufbau 1945-1949*, be.bra Verlag, Berlin- Brandenburg 2009.
- Vogel, W., *Akten zur Vorgeschichte der Bundesrepublik Deutschland 1945-1949*, Oldenbourg Verlag, München 1981.
- Vogelsang, T., *Das Geteilte Deutschland*, (12. Aufl.), dtv Verlag, München 1983.
- Vollnhals, C., *Entnazifizierung. Politische Säuberung und Rehabilitierung in den vier Besatzungszonen 1945-1949*, (2. Aufl.), dtv Verlag, München 1991.
- Wagner, J. V., *Der Parlamentarische Rat 1948-1949 Bd. I*, Harald Boldt Verlag, Boppard am Rhein 1975.
- Weinke, A., *Die Nürnberger Prozesse*, C. H. Beck Verlag, München 2006.

- Weisz, C., *Akten zur Vorgeschichte des Bundesrepublik Deutschland 1945-1949: Januar - Dezember*, Oldenbourg Verlag, München 1989.
- Wille, M., *Entnazifizierung in der Besatzungszonen Deutschlands 1945-1948*, Block Verlag, Magdeburg 1993.
- Winkel, H., „Wirtschaftsgeschichte Deutschlands 1945-1965“, in: Willi Albers (Hg.), *Handwörterbuch der Wirtschaftswissenschaft*, Gustav Fischer Verlag, Stuttgart 1982.
- Winkel, H., *Die Wirtschaft im geteilten Deutschland*, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1990.
- Winkler, H. A., *Der lange Weg nach Westen*, (2. Aufl.), C.H. Beck, München 2004.
- Wirsching, A., *Deutsche Geschichte im 20. Jahrhundert*, (2. Aufl.), C. H. Beck, München 2005.
- Wolfrum, E., *Geschichte als Waffe. Vom Kaiserreich bis zur Wiedervereinigung*, (2. Aufl.), Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 2002.
- Zank, W., „Wirtschaftsplanung und Bewirtschaftung in der SBZ-Besonderheiten und Parallelen im Vergleich zum westlichen Besatzungsgebiet 1945-1949“, *Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 71/4, Stuttgart 1984, ss. 485-504.
- Zur sowjetischen Erklärung der Vertagung der Sitzung vom 20. März 1948 siehe: <http://www.verfassungen.de/de/de45-49/kr-vertagung48.htm> (abgerufen am 29.01.2023)

KAN DENİZİNE YUKARIDAN BAKMAK: 25 NİSAN ÇIKARMASINDA İTİLAF HAVA GÜCÜ FAALİYETLERİ

OVERLOOKING THE SEA OF BLOOD: ALLIED AIR FORCE ACTIVITIES AT THE APRIL 25 LANDING

Emin KURT*

Makale Bilgisi

Başvuru: 24 Mart 2022
Kabul: 26 Aralık 2022

Article Info

Received: March, 24, 2022
Accepted: December, 26, 2022

Öz

Çanakkale Savaşı, Türk tarih incelemelerinde olduğu kadar dünya askeri tarih incelemelerinde en çok araştırma yapılan savaşılarından birisidir. Savaşın hemen hemen her boyutu ayrı ayrı incelendi. Çanakkale Savaşı'na duyulan bu ilgi ve geniş literatürün aksine incelenmeyi gözlerden uzak kalan konu savaşın havacılık boyutu oldu. Çanakkale Savaşı hava faaliyetlerini incelen çalışmalar bir elin parmaklarını geçmedi ve ne yazık ki konuya Türk perspektif ve Türk kaynaklarından bakmaktan ileriye gidemedi.

Bilinenin aksine Çanakkale Savaşı yoğun bir hava harekâtına sahne oldu. Türk havacılarının Birinci Dünya Savaşı sırasında görev aldığı ilk cephe Çanakkale Cephesi olurken, ilk operatif hava birliği olan 1. Tayyare Bölüğü, Çanakkale Cephesi'nde kuruldu. İtilaf Devletleri de Çanakkale'de büyük denebilecek bir hava gücü bulundurdu.

18 Mart 1915'te İtilaf Donanmasının Çanakkale Boğazı'nı geçememesi üzerine, çatışmalar müşterek bir harekâta evrilirken, bölgedeki İtilaf hava gücü de sayı olarak artırıldı. Harp sahasına gelen ilk İtilaf hava gücünü barındıran Ark Royal uçak gemisine uçak takviyesi yapılırken, İngiliz Donanma Hava Servisine bağlı 3. Filo'da bölgede konuşlandırıldı. Bu hava gücü daha sonra Fransız deniz uçakları ile takviye edildi.

İngiliz havacılar 25 Nisan 1915 çıkarmasında kan denizinin üzerinde uçtuklarını ifade ettiler. Yüksekten ve geniş bakış açısından yaşanan kıyametin canlı tanıkları oldular. Bu çalışmada 25 Nisan çıkarması öncesinde İtilaf hava gücünün artırılmasına yönelik gayretlere ve çıkarma günü İtilaf hava gücünün faaliyetlerine

* Dr. (E) Hv.Alb., MSÜ Misafir Öğretin Görevlisi; eminkurt1971@gmail.com; ORCID: 0000-0003-1252-957X; İzmir-Türkiye.

odaklanılacaktır. Konu İngiliz ve Türk arşiv kaynakları ve dönemin şahitlerinin anıları ile karşılaştırmalı incelenerek, İtilaf hava gücünün çıkarma anındaki etkinliği ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Çanakkale Savaşı, Uçak, Tayyare, Ark Royal, Hava Kuvvetleri

Abstract

The Battle of Gallipoli is one of the most researched wars in world military history studies as well as in Turkish history studies. Almost every aspect of the war was examined separately. In addition to studies examining naval warfare and land warfare separately, it is possible to find studies examining the participants of the war, each battle separately, and even the region. Contrary to this interest in the Dardanelles War and the extensive literature, the subject that remained unnoticed was the aviation dimension of the war. Studies examining the air activities of the Dardanelles War did not pass the fingers of one hand, and unfortunately, they could not go beyond looking at the subject from the Turkish perspective and Turkish sources.

Contrary to what is known, the Battle of Çanakkale witnessed an intense air campaign. While the first front where Turkish aviators took part in the First World War was the Çanakkale Front, the 1st Aircraft Division, the first operative air unit, was established in the Çanakkale Front. The Entente Powers also had an air power that could be called a large one in Çanakkale. Instead of the British Flying Corps (RFC) troops, the British Naval Air Service (Royal Navy Air Service -RNAS) troops and the French air force took part in the front.

After the Entente's fleet did not pass the Dardanelles on March 18, 1915, the conflicts evolved into a joint operation, and the number of the Allied air force in the region was increased. While aircraft reinforcements were added to the Ark Royal aircraft carrier, which was the first Allied air force to arrive on the battlefield, the 3rd Squadron of the British Naval Air Service was deployed in the shade. This air force was later reinforced by French seaplanes.

British aviators stated that they were flying over a sea of blood in the 25 April 1915 landing. They became the living witnesses of the outfit, which was experienced from a high and wide perspective. This study will focus on the efforts to increase the Allied air power before the 25 April landing and the activities of the Entente air power on the day of the landing. The subject will be analyzed comparatively with the British and Turkish archive sources and the memories of the witnesses of the period, and the effectiveness of the Allied air power at the time of landing will be tried to be revealed.

Keywords: Gallipoli War, Aircraft, Airplane, Ark Royal, Air Force

Giriş

Çanakkale’de ilk uçak konuşlandırılan taraf Türkler oldu. Avrupa’da savaşın başlamasından ve Osmanlı Devleti’nin Seferberlik ilanından hemen sonra, 16 Ağustos 1914 tarihinde Çanakkale’ye bir uçak gönderileceği bildirildi.¹ Uçağın inebilmesi için bir alan ve korunması için bir hangar hazırlanması emri de verildi.² Ertesi gün bir uçak, uçarak Çanakkale’ye ulaştı. Nieuport VI tipi tek kişilik deniz uçağı Pilot Üsteğmen Fazıl’ın idaresindeydi.³ Üsteğmen Fazıl, ilk keşif uçuşu 5 Eylül 1914 tarihinde yapabildi.⁴ 19 Ekim tarihine kadar dört uçuş daha yapıldı.⁵ Aynı gün iki kişilik Nieuport VII deniz uçağı, Deniz Pilot Yüzbaşı Savmi (Uçan) idaresinde Çanakkale’ye doğru yola çıktı.⁶ Uçak, Şarköy’e yaklaştığında Pilot Yüzbaşı Savmi motorda yağ kalmadığını tespit etti ve denize mecburi iniş yaptı. Yirmi dört saat boyunca uçak içinde ve denizde bir teknenin geçmesini bekledi.⁷ Müstahkem Mevki Komutanlığı Harp Ceridelerine göre iki kişilik Nieuport VII

¹ Genelkurmay Başkanlığı, *Çanakkale Muharebelerinde Müstahkem Mevki Cerideleri*, (02.08.1914-02.11.1914), C. I, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2019, s. 75. Bundan sonraki atıflarda “*Müstahkem Mevki Cerideleri*, C. I” kısaltması ile kullanılacaktır.

² Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE), Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu (BDH), Klasör (K): 4669, Dosya (D)9: H-1, Fihrist (F): 1-47; Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Savaşı’nda Çanakkale Cephesi (Haziran 1914-25 Nisan 1915)*, V. C. I. Kitap, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2012, s. 25. Bundan sonraki atıflarda; “*Çanakkale Cephesi, I. Kitap*” ismiyle kısaltılmış olarak kullanılacaktır.

³ ATASE, BDH; K: 4669, D: H-1, F: 1-49. Emin Kurt, “Seferberlikten Deniz Zaferine Çanakkale’de Uzakları Görme Çabası: Osmanlı’nın Havadan Keşif Gözetleme Harekâtı”, Ed. Barış Borlat, *105. Yılında Çanakkale Muharebelerine Bakış*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2020, s. 78. Şerafettin Zeyrek, ilk deniz uçağının 3 Ağustos 1914 tarihinde, ikincisinin ise 25 Aralık 1914 tarihinde gönderildiği bilgisini vermektedir. Şerafettin Zeyrek, “Çanakkale Savaşlarında Hava Gücü ve Hava Savaşları”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Yıl: 1, 2003, S. 1, s. 135. Deniz uçağının Çanakkale’ye gelişi ve konuşlandığı yer, Çanakkale İngiliz Elçiliğinde Konsolos Yardımcısı olarak görev yapan ve aslında Türk kuvvetleri hakkında casusluk yapan Charles Palmer tarafından gözlemlenmiş ve İngiliz Donanmasına rapor edilmiştir. Hugh Dolan, *Gelibolu Çıkarmalarının Anlatılmamış Öyküsü 36 Gün*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2020, s.6, 7.

⁴ Yavuz Kansu, Sermet Şenöz, Yılmaz Öztuna, *Havacılık Tarihinde Türkler*, C. I, Hv.K.K.lığı Basımevi ve Neşriyat Müdürlüğü, Etimesgut 2006, s. 172; Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbi, IX. Cilt, Türk Hava Harekâtı*, Gnkur. Basımevi, Ankara 1969, s. 25. Bu eser bundan sonraki atıflarda “*Hava Harekâtı*” kısaltması ile kullanılacaktır. Ahmet Esenkaya, “Çanakkale Savaşı’nda Türk-Alman Birlikteliği”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi*, S. 6-7, 2008, s. 15-42; Zeyrek, a.g.m., s.135.

⁵ Kurt, a.g.m., s.79-80.

⁶ Uçağın Çanakkale’ye ulaştığı bilgisinin alınmaması üzerine Ayastefanos Tayyare Mektebi tarafından uçağın gelip gelmediği Müstahkem Mevki Komutanlığından sorulmuştur. *Müstahkem Mevki Cerideleri*, C. I, s. 226. Şerafettin Zeyrek, uçağın 25 Aralık’ta Çanakkale’ye ulaştığı bilgisini vermektedir. Zeyrek, a.g.m., s. 135.

⁷ Kansu, vd., a.g.e., C. I, s.173; Ajun Kurter, *Türk Hava Kuvvetleri Tarihi*, C. II, 1916-1916, Hv.K. Basımevi, Ankara 2009, s. 25; Mazlum Keyüsk, *Türk Havacılık Tarihi, 1914-1916, İkinci Kitap Birinci Cilt*, Hava Basımevi, Eskişehir 1951, s. 27; *Çanakkale Cephesi*, s. 25.

deniz uçağı 21 Ekim 1914 günü uçarak Çanakkale'ye ulaştı.⁸ 5 Kasım 1914 günü öğle saatlerinde iki kişilik Nieuport VII deniz uçağı tecrübe uçuşuna çıktı. Başarıyla birkaç defa Çanakkale üzerinde dolaştıktan sonra hangara ineceği sırada şiddetli bir hava akımına tutularak devrildi ve Köse Burnu'nda hangarın önünde denize battı. Hasara uğrayan uçağın tamiri için gerekli malzeme ve araçlar Harbiye Nezareti'nden talep edildi.⁹ İkinci uçağın da bu kaza ile görev yapamaz duruma gelmesi sonucu Çanakkale cephesinde kullanılabilecek uçak kalmamış oldu. İki kişilik Nieuport VII deniz uçağının, Çanakkale'de tamir edilemeyeceğinin anlaşılmasından sonra, görev yapacak durumda olmayan tek kişilik deniz uçağı ile birlikte 11 Ocak 1915 tarihinde İstanbul'a gönderildi.¹⁰

5 Kasım tarihinden itibaren Çanakkale'de görev yapacak uçak kalmadı. Bu gerçeğe rağmen Türkiye'de yapılan doktora seviyesi bir akademik çalışmada, 25 Kasım 1914 tarihinden Şubat 1916 tarihine kadar, hemen her gün sabah ve akşam olmak üzere günde iki keşif uçuşu yapıldığına dair bilgi bulunmaktadır. İşin ilginç tarafı bu bilgilerin askeri arşiv belgelerine dayandırılmasıdır.¹¹

12 Ocak 1915 tarihinde Çanakkale'ye iki uçak gönderildi. Gönderilen uçaklardan birisi Bleriot XI-2 modeli bir uçak iken diğeri uçuş yeteneğine sahip olmayan, pilot eğitimi için sadece pist üzerinde sıçramalar yapabilen bir uçaktı.¹² Bleriot XI-2 uçağının pilotluğunu yapan Pilot Teğmen Mehmet Cemal, 20 Ocak'tan itibaren keşif uçuşlarına başladı.¹³ 18 Mart saldırısına kadar Türk keşif uçuşları bu tek uçak ile yapıldı.

⁸ *Müstahkem Mevki Cerideleri*, C. I, s. 227.

⁹ *ATASE, BDH*; K:4669, D:H-3, F:1-85; Genelkurmay Başkanlığı, *Çanakkale Muharebelerinde Müstahkem Mevki Cerideleri*, (02.11.1914-25.02.1915), C. II, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2019, s. 11. Bundan sonraki atflarda "*Müstahkem Mevki Cerideleri*, C. II" kısaltması ile kullanılacaktır.

¹⁰ *ATASE, BDH*; K: 4669, D: H-12, F: 1-16; *Müstahkem Mevki Cerideleri*, C. II, s. 131.

¹¹ Davud Kapucu, *Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Harbi'nde Hava Harp Gücü Ve Faaliyetleri (1914-1918)*, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2019, s. 71-111. Örnek olarak 19 Ocak 1915 tarihine ait olmak üzere: "19 Ocak 1915 akşamı yapılan hava keşfinde; bir İngiliz denizaltısının Sarutepe açıklarında, bir İngiliz torpidobotunun Gökçeada'nın güneydoğusunda bulunan buluşma noktası açıklarında, İngilizlere ait bir denizaltı ve bir torpidobotun boğaz açıklarında olduğu görülmüştür. Ayrıca, iki İngiliz nakliye gemisi, beş İngiliz torpidobotu, dört Fransız torpidobotu ile iki Fransız denizaltısının Bozcaada'nın kuzeyinde olduğu tespit edilmiştir. İlave olarak, iki İngiliz kruvazöründen birinin Midilli istikametinden Bozcaada'nın kuzeyine gelirken, diğerinin ise Midilli istikametine gittiği rapor edilmiştir." İfadelerine yer verilmiştir. Kapucu, *a.g.t.*, s. 100. Halbuki 19 Ocak 1915 tarihinde Çanakkale'de Türk uçağı yoktur. Yapılan incelemede tayyare keşif raporu olarak algılanan raporların kıyı gözetleme postalarına ait raporlar olduğu tespit edilmiştir.

¹² *ATASE, BDH*; K: 4669, D: H-12, F: 1-17. *Müstahkem Mevki Cerideleri*, C. II, s. 133. Bazı akademik araştırmalarda söz konusu belgeye atıf yapılarak uçağın Çanakkale'ye geldiği bilgisi verilmektedir. Enis Şahin, "Kronolojik Çanakkale Savaşları Tarihi (3 Kasım 1914-9 Ocak 1916)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Yıl: 2009, C. 25, S. 73, s. 112.

¹³ *Çanakkale Cephesi, I. Kitap*, s. 27; *Müstahkem Mevki Cerideleri*, C. II, s. 154, 155; *ATASE, BDH*; K: 4669, D: H-12, F: 1-27.

İtilaf Devletleri'nin Çanakkale'deki ilk hava gücünü barındıran Ark Royal, 17 Şubat 1915 günü saat 06.10'da Bozcaada'ya ulaştı.¹⁴ Gemi içeriğinde ikisi kara altısı deniz uçağı olmak üzere sekiz uçak bulunuyordu.¹⁵ Bozcaada'da uygun iniş alanı bulunmadığı için kara uçakları 18 Mart sonrasına kadar kullanılamazken, deniz uçakları aynı gün görev uçuşlarına başladı. Seferberliğin başlangıcından 17 Mart 1915 gecesine kadar Türk uçakları 13 keşif uçuşu yaparken, İngiliz uçakları tarafından 26 uçuş yapıldı. İngiliz havacılar bu uçuşlarda keşif, ateş yönlendirme ve bombardıman görevleri yaptı.¹⁶

17 Mart günü, İstanbul'dan gönderilen bir uçağın Çanakkale'ye ulaşması ile Türklerin uçak sayısı ikiye yükseldi. İtilaf tarafı ise 5 Mart tarihinde düşen bir uçak nedeniyle beş uçağa sahipti.¹⁷ Bu sayısal üstünlüğe karşın 18 Mart deniz savaşı sırasında Türkler dört uçuş gerçekleştirirken, Ark Royal'in uçakları ancak iki uçuş yapabildi.¹⁸

Çıkarma Hazırlıkları (19 Mart – 24 Nisan 1915)

18 Mart boğaz savaşı her iki taraf içinde yıpratıcı oldu. Türk tarafı sayı olarak büyük kayıp vermemesine karşılık, ağır top cephanesinin yarısına

¹⁴ AIR 2009/207/20/1, s. 2. Bazı Türk kaynaklarında Ark Royal'in 16 Şubat'ta Çanakkale'ye ulaştığı bilgisi yer almaktadır. Sterling Michael Pavelec, *Airpower Over Gallipoli 1915-1916*, Naval Institute Press, Annapolis, Maryland 2020, s. 34; Cenk Avcı, *Çanakkale Cephesi'nde Hava Savaşları*, Gnkur, Basımevi, Ankara 2009, s. 17; *Türk Hava Kuvvetleri, a.g.e.*, s. 215; Kansu, vd., *a.g.e.*, C. I, s. 190-192. Enis Şahin, Ark Royal'in Çanakkale'ye ulaşması ile birlikte İtilaf hava gücünün ulaştığı uçak sayısı hakkında abartılı şu bilgilere yer vermektedir: "İngilizler 25 kara uçağı, Fransızlar 8 kara, 2 de deniz uçağı kullanma avantajına sahip olmuşlardı. Müttefik kuvvetler ana gemilerindeki 12 uçakla birlikte toplam sayı 42'ye ulaşmıştı." Şahin, a.g.m., s. 115.

¹⁵ H. A. Jones, *The War in the Air: Being the Story of The Part Played in the Great War by the Royal Air Force*, vol. II, Clarendon Press, Oxford 1928, s. 10. Bazı eserlerde Ark Royal'de beş deniz uçağı bulunduğu bilgisi verilmektedir. Keyüsk, *a.g.e.*, s. 63. Bazı eserlerde Ark Royal ile birlikte Sopwith Schneider modeli dört kara uçağının geldiği bilgisi verilmektedir. Avcı, *a.g.e.*, s. 17. Zafer Toprak, model belirtmeden Ark Royal'in iki kara ve beş deniz uçağına sahip olduğunu yazmaktadır. Zafer Toprak, "Bir Çağa Damgasını Vuran Savaş: Çanakkale Harbi", Haluk Oral, *Arıburnu 1915, Çanakkale Savaşı'ndan Belgesel Öyküler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007, s. 11-35. Alptekin Tartıcı, Ark Royal'in dört uçağı olduğunu ve Çanakkale'ye gelir gelmez dördünün de uçuş denemesi yaptığını iddia etmektedir. Alptekin Tartıcı, "Çanakkale Muharebelerindeki Hava Harekâtının Askeri Stratejiye Etkileri", *Stratejik Bakış, Arel USAM e-Dergi*, C. 1, S. 4, Nisan 2021, s. 33-38. Erdal Korkmaz, hazırladığı makalenin 145. Sayfasında Ark Royal'in uçak sayı ve tiplerini doğru aktarırken bir sonraki sayfa da takip eden paragrafta, Ark Royal'in beş deniz uçağına sahip olduğunu belirtmektedir. Erdal Korkmaz, "Çanakkale Muharebeleri Ekskeninde Tarafların Hava Güçlerinin Analizi", *On Beşinci Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri, (21-27 Mart 2015)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, s. 145-146.

¹⁶ Kurt, a.g.m., s.92.

¹⁷ Aynı yer.

¹⁸ Kurt, a.g.m., s. 96.

yakınıni sarf etti. İtilaf Devletleri, üç gemisini kaybetti, üç gemisi de uzun onarım gerektirecek şekilde ağır hasar aldı.¹⁹ Boğazdaki mayınların durumunun belirsizliği sebebiyle tek başına donanmanın yapacağı ikinci bir deniz harekâtına sıcak bakılmıyordu.

Savaş ne yöne evrilirse evrilsin; bu belirsizlik içinde gerçek ve belli olan tek şey her iki tarafında hava gücüne olan bağlılığıydı. Bu sebeple hem Türkler hem de İtilaf Devletleri boğazdaki hava güçlerini nitelik ve nicelik olarak arttırma gayretine girdi.

Çanakkale’de Birleşik Donanma’nın bombardımanı devam ederken ve Ark Royal’in uçaklarının, gemilerin boğazı geçememe durumunda değerlendirilecek bir kara harekâtını desteklemesinin güç olduğu anlaşıldı. Fransa’daki İngiliz Kraliyet Uçan Kolordu (Royal Flying Corps-RFC) filolarının Çanakkale’de görevlendirilmesi kabul edilmedi ve Çanakkale’ye donanma uçak filo ve balonlarının gönderilmesine karar verildi. Bu kapsamda Kraliyet Donanma Hava Servisi (Royal Navy Air Service-RNAS) 3. Filo ve Manica balon gemisi Çanakkale’ye gönderildi.

Ark Royal’e Uçak Takviyesi

Ark Royal’in sahip olduğu deniz uçaklarının yetenekleri ve harekâta verdikleri katkı hiçbir zaman yeterli görülmedi. Çanakkale’deki harekâtın deniz operasyonundan bir kara harekâtına evrildiği günlerde Ark Royal’in takviyesi gündeme geldi. Ark Royal, 5 Nisan’da bir, 9 Nisan’da iki uçak ile takviye edilerek, uçak sayısı sekize çıkartıldı.²⁰

3. Filo

Kraliyet Deniz Hava Servisi filolarından, Avrupa Batı Cephesinde görev yapan 3. Filo’nun Çanakkale’ye gönderilmesine karar verildi. Filo, en maceracı ve en iyi eğitilmiş pilotların yer aldığı bir birlikti. Çanakkale Boğazı’ndan uçak çıkışı gelince, filo Dunkirk’ten Dover’a çekildi ve 3. Filo olarak isimlendirildi.²¹

¹⁹ İngiliz uçaklarının Çanakkale Boğazı’nın mayından temizlendiğine dair rapor verdiği günümüzde Türk tarih yazımında kabul edilmiş ve tartışılmaz bir olgu halini almıştır. Ancak yapılan araştırmada İngiliz uçaklarının bu yönde bir rapor vermedikleri tespit edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk.: Emin Kurt, “Çanakkale Deniz Savaşı’nın Kapanmayan Hesabı: Türk Mayınları ve İngiliz Uçakları”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, Yıl:20, S. 32, Bahar 2022, s. 193-213.

²⁰ TNA, AIR 1/661/17/122/641, *Ark Royal Report on Operations 11.4.15 to 5.5.15*, içerisinde yer alan 11 Nisan 1915 tarihli rapor, s. 2.

²¹ Birinci Dünya Savaşı başladığında Filo Komutanı Samson yönetimindeki birlik, 27 Ağustos 1914’te, Ostend kasabasını işgal edecek deniz piyadesi tugayıyla çalışmak üzere İngiltere’den uçtu. Bu görev birliğe denizaşırı ülkelere giden Kraliyet Donanma Hava Servisi birliği olma unvanını kazandı. Birlik, 1 Eylül 1914’te İngiltere’yi Zeplin saldırılarına karşı korumak amacıyla Dunkirk’e intikal etti. 8 Ekim’de filodaki Pilot Teğmen Marix, Düsseldorf’a düzenlediği hava saldırısında bir Zeplin’i hangarında yok etti. Aynı gün Uçuş Komutanı Spenser Gray,

Filo Komutanı Samson, Marsilya'da 10 yeni Fransız Farman uçağı aldı ve gemi ile 23 Mart'ta, Bozcaada'ya vardı.²² Bozcaada'da bir hava meydanı hazırlanmıştı. 3. Filo, 22 uçağına sahip olarak Bozcaada'da göreve başladı.²³ İlk uçuş 28 Mart'ta yapıldı²⁴ ve ardından filonun uçakları, 25 Nisan'a kadar mümkün olduğunca yarımadanın üzerindeydi.²⁵

Hemen hemen bütün İngiliz kaynakları 3. Filo'nun pilot ve uçak ihtiyacı olduğunu yazmasına karşılık, filo personelinin “vazifelerini uçuşlarda öğrenen birtakım gönüllüler” olduklarından bahsetmektedir. Belki sahip oldukları pilot ve uçak sayısı hem Çanakkale'deki hem de İngiltere'deki yetkilileri tatmin etmemiş olabilir ama Türklerle karşılaştırıldığında durumları hiç de içler acısı değildi. Hele ki pilotları, görevlerini uçararak öğrenecek kadar acemi hiç değildi.

Manica Balon Gemisi

27 Mart'ta İngiltere'den denize açılan Manica Balon gemisi²⁶, 9 Nisan'da Mondros limanına ulaştı.²⁷ Filo Komutanı J.D. Mackworth,²⁸ Manica'nın

Köln'deki Zeplin hangarlarına saldırdı. Sis nedeniyle bulamadığı Zeplin hangarları yerine ana tren istasyonunu bombaladı. Dunkirk'teki üssünden, savaşın zorlu ve dalgalı ilk günlerinde, filo hem uçaklarla hem de zırhlı araçlarla birçok macera yaşadı. Jones, *a.g.e.*, C. II, s. 23-24.

²² Çanakkale Hava Savaşını konu alan bazı kaynaklarda Samson'un 3. Filosunun 3 Mart 1915 tarihinde Bozcaada'ya ulaştığı bilgisi hatalı olarak verilmektedir. Pavelec, *a.g.e.*, s. 29. Muhammet Erat ise 3. Filonun 24 Mart'a Çanakkale'ye ulaştığını bildirmektedir. Muhammet Erat, “Çanakkale Cephesi'nde Türk Hava Harekâtı”, *Havacılık Tarihi Sempozyumu Bildirileri, 1911-1923*, Hava Basımevi ve Neşriyat Komutanlığı, Ankara 2015, s. 88.

²³ Samson'un filosunun sahip olduğu uçak sayısı hakkında farklı kaynaklar farklı bilgiler vermektedir. Örnek olarak, emekli Albay A. Thomazi; “*Bozcaada'da mart sonunda Binbaşı Samson'un komutasında 20 kara uçağı, 11 pilot ve 100 personelden oluşan havacılık merkezi kuruldu. Bunların çoğu orta değerde uçaklar olup, bir kısmı havalanamıyor, bazıları gözetleyici taşıyamıyor ve hizmet yapamıyordu. Donatım henüz tamam değil, uzman personel eksikti.*” bilgisini vermektedir. A. Thomazi, *Çanakkale Deniz Savaşı*, çev. Hüseyin Işık, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1997, s. 50. Saunders ise 18 uçağı olduğunu belirtmektedir. George Saunders (1944), *Per Ardua, The Rise Of British Air Power 1911-1939*, Oxford University Press, London 1994, s.65. Muhammet Erat, 18 uçak bulunduğunu belirtirken bir sonraki paragrafta 30 uçak getirdiğinden bahsederek kendi içinde çelişkiye düşmektedir. Erat, *a.g.m.*, s. 88.

²⁴ Bazı kaynaklar 3. Filonun 27 Mart tarihinde göreve hazır olduğu bilgisini vermektedir. Pavelec, *a.g.e.*, s. 29.

²⁵ Saunders, *a.g.e.*, s. 65.

²⁶ Manica havacılık tarihinin ilk uçurtma balonu gemisi olarak tarihe geçti. Gemi, 3.500 ton ağırlığında ve tek uskurluydu. 11 Knot hız yapabiliyordu. Manica, balon operasyonlarını desteklemek üzere 28.000 feet küp kapasiteli Drachen tipi bir balon taşıyacak, 200 hidrojen silindiri ve buna ek olarak gaz üretimi ve diğer teçhizat için ambar bulunacak şekilde tadilata uğradı. Gemi mürettebatı altı balon subayı ve 83 denizciden ibaretti. O tarihlerde İngiltere'de sadece 30 eğitimli balon subayı vardı ve bunların çoğunluğu İngiltere uçaksavar birliklerinin gönüllülerinden oluşmuştu.

²⁷ Enis Şahin, Manica'nın 22 Mart tarihinde Çanakkale'ye geldiği bilgisini vermektedir. Şahin, *a.g.m.*, s.125.

²⁸ Turgut Turhan, Manica'nın komutanının “Kaptan D.M. Mercalf” olduğunu iddia etmektedir. Turgut Turhan, “Çanakkale Savaşında Uçak (Taşıma) Gemileri ve Sabit Balonlar”, *Dünya Türkleri Birliği Sosyal Bilimler e-Dergisi*, C. 1, S. 1, Yıl: 2015, s. 347.

avantajları hakkında şunları söyledi: “Gözlem, birçok bakımdan uçaklardan elde edilenden daha aşağı değildir, iletişim kıyaslanamayacak kadar daha iyi ve daha güvenilirdir ve arıza ihtimali çok çok daha azdır.”²⁹

Bu avantajlar çıkarma sonrası çok iyi kullanılacak ve balon, Türklere uçaklardan daha fazla zayıt verdirecekti.

Fransız Deniz Uçak Müfrezesi

Çanakkale Boğazı'ndaki operasyonları destekleyecek Fransız deniz uçaklarından ilki İngiliz uçak taşıma gemisi Aenne Rickmers'e³⁰ yüklendi. Gemi, Akdeniz'deki en büyük Osmanlı limanı İzmir'i bombalayan Koramiral Richard Peirse komutasındaki küçük bir deniz kuvvetine katılacaktı. Aenne Rickmers, Peirse'nin deniz filosuna 6 Mart'ta katıldı. Sadece bir Nieuport görev yapabilecek durumdaydı, diğeri arızalıydı. Amiral, havacıardan İzmir'e yapılan bombardmanın ne tür bir hasar verdiğini ve Türkler tarafından batırılan iki geminin limanın girişini bloke edip etmediğinin gözlemlenmesini istedi. Ancak 9 Mart'ta keşif yapılabilirdi. Ardından 11 Mart sabahı erken saatlerde Aenne Rickmers, Demirhisar torpidosu tarafından torpillendi ve gemi Bozcaada'ya çekildi.

18 Mart günü Aenne Rickmers ve içerisindeki deniz uçakları Bozcaada'da yatarken, diğeri bir uçak taşıyıcı gemi olan Rabenfels³¹, Çanakkale'ye yola çıkmalı üç gün olmuştu. Bu yaşanan gelişmeler sonucu Fransız deniz havacıları 18 Mart Deniz Savaşı'nda görev almadılar.

Rabenfels, üç Nieuport deniz uçağı ve üç pilotu ile 22 Mart öğleden sonra Limni adasının Mondros limanına ulaştı. Kısa süreli İzmir önlerinde görev yapan gemi, 1 Nisan'da Bozcaada'ya geldi, N11 ile N17 numaralı Nieuport deniz uçakları burada karaya çıkartılarak bir Fransız Deniz Uçak Müfrezesi teşkil edildi. Müfrezenin komutanlığını 33 yaşında bir Teğmen olan Louis Marie Jules Barthelemy de Saizieu üstlendi.

Fransız Deniz Uçak Müfrezesi, Bozcaada'da, Kraliyet Deniz Hava Servisi 3. Filosu'nun 500 metre kuzeybatısında sahilde konuşlandırıldı. Uçakların konuşlandığı koy denize karşı bir korumaya sahip değildi, kumluk olan sahili

²⁹ Jones, *a.g.e.*, C. II, s.33-34.

³⁰ Alman ticaret gemisi olan Aenne Rickmers, İngilizler tarafından ele geçirildikten sonra uçak taşıyıcı gemiye dönüştürüldü. 5 Ağustos 1915'te İngiliz Donanmasına verildi ve Anne adını aldı. 1917'de kömür nakliye gemisine dönüştürüldü. 1922'de Yunanistan'a satılan gemi, Romanya ve Panama'ya satışının ardından 1958'de hurdaya çıkartıldı.

³¹ Rabenfels de Alman gemisi olup İngilizler tarafından ele geçirildikten sonra fazla bir tadilat yapılmadan uçak taşıyıcı gemi olarak kullanılmıştır. Ağustos 1915'te adı Raven II olarak değiştirildi. 1918'de kömür nakliye gemisine dönüştürüldü. 1923'te Japonya'ya satılan gemi İkinci Dünya Savaşı sırasında 1945'te battı.

de alçak çalılarla kaplıydı. Fransız Deniz Hava Müfrezesi'nde yiyecek sıkıntısı vardı ve Filo Komutanı Yüzbaşı L'Escaille iki ay önce istenmesine rağmen verilmeyen kanvas barakaların yokluğundan şikâyet ediyordu.³²

Çıkarma Öncesi Tarafların Hava Gücü

Gelibolu yarımadasına yapılacak çıkarma öncesinde İtilaf Devletleri'nin Çanakkale önlerindeki hava gücü üç farklı birlikten oluşuyordu: Ark Royal uçak gemisinde; beş farklı tipte 10 uçak bulunuyordu. Son gelen iki uçak motor yağları gönderilmediği için uçamaz durumda olduğundan diğer sekiz uçak, bazılarının performansları beğenilmese de, göreve hazırды.

3. Filo'da; yedi farklı tipte toplam 22 uçak bulunuyordu. Birçok yabancı yazar, özellikle Samson'un anılarına dayanarak, bu uçak bolluğuna karşı sadece beş uçağın operasyonel kullanım için uygun olduğunu iddia etmektedir.

Manica Balon Gemisinde bir balon kullanıma hazır durumdaydı.

Fransız Deniz Uçak Müfrezesinin iki deniz uçağı göreve hazır durumdaydı.

İtilaf hava gücü toplam 34³³ uçak ve bir balona sahipti.

Türk hava gücünü oluşturan 1. Tayyare Bölüğünde ikisi Albatros B.I ve biri Rumpler B.I. modeli olmak üzere toplam üç uçak vardır. Ayrıntılara sahip olmamıza rağmen bu üç uçaktan sadece biri uçabilir durumdaydı. Birinci Dünya Savaşı boyunca Türk hava harekâtını anlatan resmi bir yayında; "*Çanakkale alanlarında üç kara ve bir deniz uçağından mürekkep bir tayyare*

³² Bernard de Broglio, "Footnote To A Sideshow: The French Seaplane Squadron At The Dardanelles", *The '14-'18 Journal, Australian Society of WW1 Aero Historians*, vol. 1, 2019, s. 98-114.

³³ 25 Nisan çıkarması öncesi İtilaf Devletlerinin Çanakkale önlerindeki hava gücü ile ilgili olarak Türk kaynaklarında abartılı bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgiler 42 uçaktan başlatıp 200 uçağı kadar artış göstermektedir. Ahmet Essenkaya, 9 Nisan itibariyle İngiliz ve Fransız uçaklarının toplam 36 sayısına ulaştığını belirtmektedir. Esenkaya, a.g.m., s. 76. Enis Şahin ise 18 Mart öncesi İtilaf Devletlerinin 42 uçağı sahipken Mayıs ayında aldıkları takviyeler ile 72 uçağı sahip olduklarını iddia etmektedir. Enis Şahin, "Kronolojik Çanakkale Savaşları Tarihi (3 Kasım 1914-9 Ocak 1916)" *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Yıl: 2009, C. 25, S. 73, s. 115. Ceylin Yıldırım ise 42 uçak bulunduğundan bahsetmektedir. Yıldırım, a.g.m., s. 221. Çiğdem Şahin, 25 Nisan öncesine ait bir rakam vermezken, Temmuz 1915 sonu itibariyle İmroz'da yaklaşık 60 İngiliz uçağı, Bozcaada'da yaklaşık 20 Fransız uçağı bulunduğunu yazmıştır. Ceylin Yıldırım, "Birinci Dünya Harbi Ekseninde Çanakkale Muharebeleri'nde Hava Gücü", *100'üncü Yılında Çanakkale Zaferi Sempozyumu*, Ulusal Sempozyum 28-29 Nisan 2015, Harp Akademileri Komutanlığı, İstanbul, s. 197-239. Okan Gümüşdoğan ise sadece 18 kara uçağından bahsetmektedir. Okan Gümüşdoğan, "Çanakkale Savaşları'na Hava Harekâtlarının Etkisi", *Çanakkale 1915, Tarih, Edebiyat ve Sanat*, Mehdi İlhan, Mehmet Bulut, İbrahim G. Yumuşak (ed.), İstanbul Sahabattin Zaim Üniversitesi, İstanbul s. 343. Erdal Korkmaz, İtilaf hava gücünün 48 uçağı sahip olduğu iddiasındadır. Korkmaz, a.g.m., s. 145.

*bölüğü bulunuyordu.*³⁴ bilgisi bulunmasına karşılık; 24 Nisan akşamı Çanakkale’de Türklere ait deniz uçağı bulunmuyordu.³⁵

18 Nisan karşılıklı hava alanlarına yapılan hava saldırılarına sahne oldu. İlk saldırı Türklere ait 1. Tayyare Bölüğü tarafından yapıldı ve Bozcaada’ki İngiliz hava alanı bombalandı.³⁶ Bu saldırıya karşılık olarak İngiliz 3. Filosu tarafından Çanakkale’deki Türk hava alanına öğleden önce ve sonra iki hava saldırısı düzenlendi.³⁷ Bu bombardımanlardan sonra 3. Filo günün devamında Bigalı köyü üzerinde bir keşif uçuşu yaptı. İki yeni ordugâh daha tespit edildi ve havadan yapılan gözlemde, beş yüz metre karelik bir alana yayılan çadır ve kulübelerin altı taburu barındırabilecek kapasitede olduğu belirlendi.³⁸

20 Nisan’da Türk savunma hatlarını gösteren son harita güncellenerek basılı hale getirildi. Haritada, Türk siperleri, irtibat siperleri (zik-zak olarak yapılan), top hendekleri ve kaç adet top olduğu, yürüyüş yolları, tabyalar kısaca sahilleri çevreleyen tepelerden Alçitepe’ye kadar her türlü savunma unsuru gösterilmekteydi. Bu haritalar, Seddülbahir ve Arıburnu bölgesinde gemilerden yapılan keşif bilgileriyle, uçaklardan çekilen hava fotoğraflarının birleştirilmesi ile oluşturuldu. Genel karargâh tarafından hazırlanan bu haritalar, hava fotoğrafları ile sık aralıklarla güncellenerek İngilizlere önemli taktik istihbarat sağladı.³⁹

³⁴ *Hava Harekâtı*, s.43. Alper Tartıcı, 18 Mart öncesi bölgedeki Türk uçak sayısının dörde yükseldiği bilgisini vermektedir. Tartıcı, a.g.m., s.35.

³⁵ 5 Temmuz günü Çanakkale’ye takviye olarak Alman Deniz Uçak Birliği geldi. Gotha WD.I modeli iki deniz uçağı ile birlikte Alman pilotlar ve bakım ekibi Çanakkale’ye ulaştı. Bu deniz uçakları, Çanakkale şehrinin kuzeyinde, Köse ve Nara burunları arasında kurulan, savaşın başında Türk deniz uçaklarının kullandığı istasyonda konuşlandırıldı. İstasyonda uçakların barınabilmesi için, kıyıda iki sundurma yapıldı. İstasyonda Alman pilotlar ve bakım ekibiyle, bir Türk hizmet bölüğü görev yapıyordu. Birlik taktik bakımından, Çanakkale Boğazı Deniz Komutanlığı’nın emrindeydi. Alman Deniz Uçak Birliği, bağımsız bir Alman birliğiydi ve Osmanlı askeri havacılık teşkilatı içinde yer almadı. 236 ve 237 Alman askeri numarasına sahip olan Gotha WD.I uçaklarında, Alman askeri tanıma işareti olan siyah demir haç vardı. Kurter, *a.g.e.*, C. II, s.150-151. Muhammet Erat, Gotha WD.II modeli beş silahlı uçağın Eylül ayı içinde Çanakkale’ye gelerek, Alman Deniz Uçak Birliğini kurdukları bilgisini vermektedir. Erat, a.g.m., s. 92.

³⁶ Kurter, *a.g.e.*, C. II, s.127. Başka bir Türk Kaynağında Hüseyin Sedat Bey’in bu keşfinin, Çanakkale Hava Meydanına yapılan İngiliz hava saldırısından sonra gerçekleştiği belirtilmektedir. *Hava Harekâtı*, s.41. Samson, anılarında meydana 16 librelik üç bomba atıldığından bahsetmektedir. Pavelec, *a.g.e.*, s. 48. 1. Tayyare Bölüğü’nün Bozcaada’ya gerçekleştirdiği hava harekâtı, 3. Kolordu tarafından bağlı birliklerine gönderilen harekât raporunda da yer bulmuştur. Bu raporda atılan bomba sayısı verilmeden Bozcaada’ya bombalar atıldığı ve uçağın yerden açılan topçu, makineli tüfek ve piyade ateşine maruz kaldığı belirtildi. Mustafa Kemal, *Arıburnu Muharebeleri Raporu*, Suat Akgül, Hülya Toker, Sema Demirtaş (Haz.), Genelkurmay Basımevi, Ankara 2011, s. 13.

³⁷ Dolan, *36 Gün*, s. 315; Pavelec, *a.g.e.*, s. 48; Kurter, *a.g.e.*, C. II, s. 127.

³⁸ Dolan, *36 Gün*, s. 316.

³⁹ Mehmet Kıbıl, “Çanakkale Muharebelerinde İngiliz Askeri İstihbarat Raporları”, *Vakanüvis, Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 5, S. 1, Bahar 2020, s. 281.

İngiliz uçaklarının açtığı yaralar ve yarattığı moral çöküntüsü Türk askerleri arasında yayılma eğilimi gösteriyordu. Tabip Yüzbaşı Avedis Cebeciyan, bir asker babası ile görüştü. Babanın anlattıkları yürek burkuyordu: “*Hava gemilerinin [uçakların] askerleri her şeyden ziyade dehşete getirdiğini ve bir askerin pederine 'Teyyareler oldukça eve döneceğimizi beklemeyin.' dediğini pederi nakleyledi. Demir çiviler attıklarını nakleylediler. 9 karış 1.200 kilo mermiler düştüğünü gözleri ile görenler nakleylediler.*”⁴⁰

23 Nisan gününün Türk tarafı için acı bir gün olarak hatırlanmasına neden olacak elim bir olay yaşandı. 3. Filo uçakları ilk kez toplu halde göreve çıktı. Beş İngiliz uçağı toplu halde Maydos kasabasına hava saldırısı düzenledi ve limandaki tesislere 840 libre bomba attı. Maydos kasabası da vuruldu.⁴¹ Depolar tüm ikinci boyu ve akşam da yanmaya devam ederken çıkan mantar biçimli duman ve alevler yukarıdan gelen tehdidin gücünü herkese gösteren bir uyarıydı. Göklerden gelen ölüm yağmuruna hiç alışıksız olmayan sivil iş gücü dağlara kaçtı.⁴²

Filonun uçuş görevleri tüm öğleden sonra boyunca sürdü. Teğmen Butler, 29. Tümen’in ayak basacağı kıyılarda, yani Ertuğrul koyu, Tekke koyu, Morto koyu ve Eski Hisarlık üzerinde keşif uçuşu yaptı. Z sahili üzerinde de bir keşif uçuşu yapıldı ve 700 çadırı büyük bir ordugâhtaki çadır sayısının 50’ye düştüğünü bildirdi.⁴³

Fransız MF98(T)⁴⁴ Filosu uzun süren yolcuğundan sonra Bozcaada’ya ulaştı. Birlik 3. Filo’nun kullanacağı hava meydanına konuşlandırılacaktı.⁴⁵

24 Nisan 1915’te, çıkarmadan önceki son günde Samson’un filosu, Manica’nın balonuyla koordine edilen deniz bombardımanı sonucu Türk

⁴⁰ Avedis Cebeciyan, *Bir Ermeni Subayın Çanakkale ve Doğu Cephesi Günlüğü 1914-1918*, Aras Yay., İstanbul 2015, s. 65.

⁴¹ Dolan, *36 Gün*, s. 365-366; Avcı, *a.g.e.*, s. 59. Türk kaynaklarına göre; bu olayda 19 kişi öldü. Beşi 72. Alay askeri iken diğer 14 kişi Rum ahaliden sivillerdi.

⁴² Jones, *a.g.e.*, C. II, s.69; Dolan, *36 Gün*, s. 361.

⁴³ Dolan, *36 Gün*, s. 366.

⁴⁴ Filonun ismi kullandığı Maurice Farman uçaklarının kısaltmasından geliyordu. 98 rakamı ise Fransız hava gücünün 98. filosu olduğunu belirtmekteydi. Birinci Dünya Savaşı başında Fransız filoları kullandıkları uçak tiplerine göre sınıflandırılıyor ve isimlendiriliyordu. (T) harfi ise konuş meydanı olan Tenedos (Bozcaada)’u belirtiyordu. Turgut Turhan, filonun ismi ve görevi hakkında yanlış olarak şu bilgileri aktarmaktadır: “Bölgeye gönderilen hava araçları, Fransızların Escadrille MF 98 T uçakları ile tamamlanmıştı. Uçak tipini belirten ‘T’ harfi bile Bozcaada’nın Yunanca ismi olan ‘Tenedos’u anlatmak için seçilmişti. Ancak 98T’ler deniz değil, kara uçaklarıydı ve keşiflerde kullanılmıyordu.” Turgut Turhan, “Çanakkale Savaşında Uçak (Taşıma) Gemileri ve Sabit Balonlar”, *Dünya Türkleri Birliği Sosyal Bilimler e-Dergisi*, C. 1, S. 1, Yıl: 2015, s. 85.

⁴⁵ Yohann Hamy, “L’escadrille MF 98 T Au Coeur De La Bataille”, *Association Nationale Des Croix De Guerre Et De La Valeur Militaire*, No:324, Juin 2016, s. 14-16.

alayının dağılmasıyla oluşan yeni ordugâhları bulmak için kıyıların üzerinde dört keşif uçuşu yaptı. Z sahilinin güneyinde Perenova Vadisindeki zeytinlikte konuşlu Türk ordugâhlarından kalanlara yeni bombalar atıldı. Teğmen Butler, Pınariçi koyundan son bir dizi fotoğraf çekti, görüntüleri banyo etti ve kuryeyle Queen Elizabeth'deki Hamilton'a gönderdi.⁴⁶

3. Filo'nun uçakları, çıkarmadan önceki 25 günün üç günü sert hava nedeniyle havalanamamış olsa da günde ortalama beş uçuş yapmıştı. Ayrıca üç farklı günde on uçuşla rekor kırılmıştı.⁴⁷ Filo Çanakkale'ye gelişinden beri 124 uçuş gerçekleştirmişti. Bunların 54'ü keşif uçuşu, 18 fotoğraf uçuşu oldu. Fotoğraflar askeri planlayıcılara Türklerin en net görüntüsünü verdi.⁴⁸

Ark Royal, çıkarmadan önce Kabatepe'nin son bir keşfini yapmak için Pilot Teğmen Dunning ve rasit Teğmen Strain'i keşif uçuşuna gönderdi. Uçuş, motor arızası nedeniyle sadece yedi dakika sürdü. Daha sonra hava ve deniz şartları başka bir uçak görevlendirmesine izin vermedi.⁴⁹ Buna rağmen Ark Royal'in komutanı Clark-Hall, akşam saat 21.00'de Koramiral Thursby'e bir mesaj göndererek, Kabatepe'nin sakin olduğunu ve ateş eden veya denizden görünen hiçbir batarya olmadığını bildirdi.⁵⁰

Edward J. Erickson, "Gelibolu Osmanlı Harekâtı" isimli çalışmasında çıkarmadan önceki son geceyi şu sözlerle okuyucusuna aktarmaktadır: "24 Nisan'ı 25 Nisan'a bağlayan gece sakin ve mehtaplıydı. Hafif meltem ve dalgalara rağmen, Türk nöbetçileri düşman gemilerini ve ara sıra da düşman uçaklarını duyabiliyorlardı."⁵¹

24 Nisan gecesi Türk nöbetçilerinin duymuş olabileceği Birleşik Donanma gemilerinin sesleri, şüphesiz ki bu çalışmanın kapsamı dışındadır. Ancak İtilaf hava gücü uçaklarının ara sıra gelen seslerini duymadıkları kesindir. Çünkü 24 Nisan'ı 25 Nisan'a bağlayan gece İtilaf hava gücü hiçbir uçuş yapmamıştır.⁵²

Kan Denizine Yukarıdan Bakmak (25 Nisan 1915)

Gelibolu yarımadasına yapılan çıkarma, Anzak Kolordusunun saat 04.20'de Arıburnu sahiline çıkışı ile başladı. Planlamada bu çıkarma

⁴⁶ Dolan, *36 Gün*, s. 371.

⁴⁷ Hugh Dolan, *Gallipoli Air War: The Unknown Story of the Fight for the Skies Over Gallipoli*, Macmillan 2013, s. 91.

⁴⁸ Dolan, *36 Gün*, s. 371.

⁴⁹ TNA, AIR 1/2099/207/20/7, Reports from HMS Ark Royal Feb-May 1915, s. 36. Bundan sonraki atıflarda "AIR 1/2099/207/20/7" kısaltması ile kullanılacaktır.

⁵⁰ Dolan, *36 Gün*, s. 374.

⁵¹ Edward J. Erickson, *Gelibolu Osmanlı Harekâtı*, çev. Orhan Düz, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015, s. 105.

⁵² Jones, *a.g.e.*, C. II, s.69; Dolan, *Air War*, s. 101-103.

noktasına “Z sahili” adı verilmişti. Çıkarmanın sürpriz saldırı şeklinde yapılması planlandı ve çıkarma öncesi topçu hazırlık atışı yapılmadı.

Bir saat sonra İngiliz 29. Tümeni'nin çıkarma noktalarına Birleşik Donanmanın kıyı yumuşatma ateşi başladı. İngiliz birlikleri; beş noktadan çıkarma yapacaktı. Çıkarma noktaları, doğudan batıya sıralandığında; Morto koyu (S sahili), Ertuğrul koyu (V sahili), Tekke koyu (W sahili), İkiz koyu (X sahili), ve Pınarıçi koyu (Y sahili) olarak belirlendi.

Çıkarma için bir oyalama, bir de gösteriş harekâtı planlandı. Fransız birlikleri Kumkale bölgesine çıkarma yaptı. Oyalama amaçlı yapılan bu çıkarmada; Anadolu sahilindeki Türk tümenlerinin oyalanması ve Gelibolu tarafına takviye gönderilmesinin önüne geçilmesi amaçlandı.

Gösteriş harekâtı ise İngiliz Kraliyet Deniz Tümeni tarafından Bolayır'da yapılan gösteriden ibaretti. Çıkarma yapılmadan Türklerde buraya da çıkarma yapılacağı düşüncesi oluşturulmaya çalışıldı.⁵³

Arıburnu sahilindeki çıkarmayı Ark Royal'in deniz uçakları ve Manica'nın balonunca desteklemesi planlandı. 3. Filo; Seddülbahir bölgesindeki çıkarma plajlarını destekleyecekti.⁵⁴ Kumkale bölgesindeki Fransız çıkarmasının hava desteği ise Fransız Deniz Uçak Müfrezesi tarafından sağlanacaktı.⁵⁵

İtilaf Devletleri uçaklarına; topçu bataryaları sahiline çıkana kadar deniz topçusuna hedef yönlendirmesi yapma, iç kesimlerde keşif yaparak Türk ihtiyat kuvvetlerinin hareketlerini bildirme ve Türk uçaklarını çıkarma sahilleri üstünden uzak tutma görevi verildi.⁵⁶

⁵³ “Oyalama harekâtı” terimi, çıkarma yapacak kuvvetin nereden çıkacakları konusunda savunmacıları şaşırtmak ve yanlış bir izlenime kapılarak yanlış yere kuvvet kaydırmalarını sağlamak amacıyla yapılan çıkarma harekâtı anlamında kullanılmıştır. Burada kıyıya gerçekten de kuvvet çıkartılmakta fakat bu kuvvet zayıf tutulmaktadır. “Gösteriş harekâtı” terimiyle anlatılan şey ise herhangi bir çıkarma yapmayarak, sadece çıkarma yapılacağı gibi bir gösteri sergilenen, savunmacıları bu şekilde yanılgıya düşürerek gerekli yere kuvvet kaydırmalarını önleyen harekâttir. Elinizdeki kitapta bir de “tespit harekâtı” terimi kullanılmaktadır. Bu terim, karşı tarafın asıl çatışmanın olduğu yere kuvvet kaydırmasını önlemek, o kuvveti istenen yerde tespit etmek üzere başka bir yerde taarruza geçmektir. Bu terim çıkarmalar haricinde, harp sahasındaki çatışmalar için kullanılmaktadır. Bu çalışmada söz konusu harekâtların hepsi, genel bir tanımlama olarak, “aldatma harekâtı” terimiyle ifade edilmektedir. Şahin Aldoğan, Melike Bayrak Özçelik, *Çanakale Muharebeleri, Anlatım ve Değerlendirme*, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2022, s. 178-183.

⁵⁴ Dolan, *Air War*, s. 101.

⁵⁵ de Broglio, “Footnote To A Sideshow”, s. 107. Hugh Dolan ise Kumkale'deki çıkarmanın İngiliz 3. Filo tarafından desteklendiğini belirtmektedir. Dolan, *Air War*, s. 101. Bir başka yabancı kaynağa göre, Kumkale'de yapılan Fransız çıkarması için hiçbir İngiliz uçağı görevlendirilmemiştir. Pavelec, *a.g.e.*, s. 53.

⁵⁶ Dolan, *Air War*, s. 101.

Çıkarma bölgelerinden gelen hava keşif raporları sancak gemisi Queen Elizabeth'in muhabere bölümünde toplanacaktı. Hamilton, topçu kulesinden ve havacıardan gelen bilgiler sayesinde sahillerdeki durum hakkında bir fikir sahibi olabilecekti. Havacılık servisleri (3. Filo, Ark Royal'in uçakları ve Manica'nın balonu) arasında; gemi, uçak ve kıyı operasyonlarını birbirine bağlayan bir telsiz-telgraf ağı kuruldu. Telsiz-telgraf ağını yönetme ve ana hatları "Birleşik Harekât için Mesaj Organizasyonu" başlıklı bir broşürle açıklanan usulleri belirleme işi Queen Elizabeth'e bırakıldı. Telgraf ve istihbaratın sorumluluğu de Robeck'in kurmay heyetinden Albay Cottrell'e verildi. Bu pozisyon gemiye gelen istihbarat bilgilerini ilgili yerlere aktarılmasını kolaylaştıracaktı. Daha sonra havacılık servisinden gelen mesajların "acil öncelikli" olarak etiketlenerek doğrudan Hamilton'un kurmaylarına iletilmesini sağlayacak bir düzenleme yapıldı.⁵⁷

Arıburnu Cephesinde Hava Faaliyeti

Arıburnu sahilinin kuzey bölgesinin keşfi Ark Royal'in deniz uçaklarına verildi. Deniz uçakları tarafından tespit edilen hedefler Majestic zırhlısı tarafından ateş altına alınacaktı. Gün içinde Ark Royal'in deniz uçakları yedi uçuş gerçekleştirdi.⁵⁸ İki uçuş da başarısız oldu.

Ark Royal'de pilot ve aynı zamanda Harekât Subayı olan Teğmen Harry Strain, günün ilk ışıklarını günlüğüne şu sözlerle aktardı:

"Şafağı bugüne kadar gördüğüm en muhteşem gün doğumu izledi. Fakat bu sabah hava oldukça gergin, böylesine insan hayatında ancak birkaç kez rastlanır. Ulusumuz bu büyük taarruza büyük umutlar bağladı. Gece yarısından beri bu çevrede gelişigüzel dolaşıyoruz. 'Çocukların' gelmesini bekliyoruz: Ve sonra da gün ışığını, çünkü onsuz hiçbir şey yapamayız. Karanlığın perdesinin hafifçe aralanmasıyla birlikte başlayan ve düşmanın şarapnel atışlarıyla kesintiye uğrayan aralıklı tüfek ateşi çatışmaların nerelerde sürüp gittiğini yeterince gösteriyor."⁵⁹

Sabahın ilk uçuş denemesini Pilot Kiler ve rasıt Teğmen Park, saat 05.20'de gerçekleştirdi. Uçuş sadece 10 dakika sürdü ve uçak kırık yağ pompası mili nedeniyle geri dönmek zorunda kaldı. Arızalı parça başka bir uçaktan sökülerek bu uçağa takıldı. İkinci deneme sadece üç dakika sürdü. Üçüncü uçuşta tek başına göreve gidecek olan Yüzbaşı Garnett yakıt basınç sorunu nedeniyle görevi iptal etti.

⁵⁷ Dolan, *Air War*, s. 102-103.

⁵⁸ Pavelec, *a.g.e.*, s. 51.

⁵⁹ Dolan, *Air War*, s. 103-104.

Saat 05.43'te Pilot, Yüzbaşı. Whitehead ve rasıt Teğmen Strain havalandı. Saat 07.13'e kadar devam eden, 1 saat 40 dakikalık uçuş süresinde 3.000 feet⁶⁰ irtifadan uçuldu. Kabatepe bölgesinde vadilere çöken sis nedeniyle etkili bir keşif yapılamadı. Darboğaz'da⁶¹ Turgut Reis zırhlısı ve çeşitli küçük deniz araçları tespit edildi. Yollarda, siperlerde ve tabyalarda askeri hareket olmadığı gözlemlendi.⁶²

Saat 06.10'da 1438 numaralı tek başına havalanan Pilot Yüzbaşı. Kershaw, 53 dakikalık uçuşunu saat 07.30'da tamamladı. Kuzeydeki yollar üzerinde gerçekleştirdiği keşifte Türk ihtiyatlarının hareketine dair bir tespit olmadığını bildirdi.⁶³

9. Tümen, 25. Alay⁶⁴, 3. Tabur, 9. Bölük'te görevli Yüzbaşı Hüseyin Hüsnü, çıkarma anını ve Ark Royal'in uçaklarının faaliyetlerini şu sözlerle günlüğüne aktardı:

“Müterassıd zabitanın raporları şu malumatı veriyor: Arıburnu açıklarında müteaddid sefain-i nakliye var. Bunlar, zırhlı torpido ve kruvazörlerden ibaret kuvvetli bir filonun taht-ı himayesinde bulunuyor. Motorbotlar derunu asker dolu şalopeleri cer itmekte ve sahile ihracat yapmakta, sefain-i harbiyeden bir gurup da Arıburnu'nun şark sırtlarına ve bizim askerin bulunması muhtemel mevazie ateş eylemekte ve iki tayyare de düşman ateşini tanzim etmektedir. Peyderpey alınan işbu malumat bila-ifate-i zaman kolordu ve ordu kumandanlığına bildirilmekte idi.”⁶⁵

Pilot Yüzbaşı Bromet ve rasıt Yüzbaşı Hornby'nin uçuşu; saat 07.31'de başladı. 1 saat 41 dakika boyunca 3.500 feet'ten gerçekleştirilen uçuş sırasında daha önceden tespit edilmiş ve raporlanmış siperler dışında yeni bir oluşum ve birlik tespit edilemedi.⁶⁶

⁶⁰ Feet, 30, 48 cm uzunluğuna karşılık gelen İngiliz uzunluk birimidir. Havacılıkta irtifa ölçümünde feet kullanılmaktadır.

⁶¹ İngilizce kitaplarda “Narrows” olarak geçen yer, Çanakkale Boğazı'nın en dar yeri olan Çanakkale ile Kilitbahir arasındadır. Türk tarih yazımında kendine has bir isim kazanmamış, özellikle çeviri kitaplarda Narrows karşılığı olarak “Boğaz'ın en dar yeri” tanımlamasıyla anılagelmiştir.

⁶² AIR 1/2099/207/20/7, s. 36.

⁶³ AIR 1/2099/207/20/7, s. 36.

⁶⁴ 25. Alay çıkarma tarihi olan 25 Nisan 1915'ten bir gün önce 26. Alay ile yer değiştirmiş ve 25 Alay Sarafim Çiftliği civarına alınmıştır. Burhan Sayılır, *Yüzbaşı Hüseyin Hüsnü Efendinin Çanakkale Muharebeleri Günlüğü*, Üsküdar Belediyesi Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayını, İstanbul 2015, s. 14.

⁶⁵ Sayılır, a.g.e., s. 78.

⁶⁶ AIR 1/2099/207/20/7, s. 36.

Kurmay Yarbay Mustafa Kemal'in 19. Tümenine bağlı 77. Alay 1. Tabur Komutanı gönderdiği harekât raporunda saat 08.00 itibarıyla şu bilgileri veriyordu: *"Bir düşman tayyaresi, Arıburnu'ndan itibaren Kocaçimen dağları üzerinde çok alçaktan uçarak keşifte bulunuyor ve balon gemisinden uçurduğu balonla da keşfini tamamlıyordu."*⁶⁷

45 dakika süren dördüncü uçuş; Pilot Yüzbaşı Garnett tarafından tek kişilik bir uçakla yapıldı. 6.000 feet irtifadan yapılan keşifte; Maydos ve Tayfurköy arasındaki arazi ve yollar gözetlendi.

Beşinci uçuş, motorun yeterli çekiş gücü üretememesine rağmen 1 saat 3 dakika sürdü. Pilot, Yüzbaşı Whitehead ve rasit Teğmen Park'ın görev aldığı bu uçuşta, motor sorunu yüzünden daha iç bölgelere gidilemeyip, Tuz Gölü çevresindeki Türk birlikleri gözlemlendi.⁶⁸

Pilot Yüzbaşı Dunning ve rasit Teğmen Strain'in uçuşu 2 saat sürdü. 3.000 feet irtifada Maydos'tan Tayfurköy'e kadar olan bölgede Türk ihtiyatlarının hareketleri gözlemlendi. Kabatepe'deki Türk toplarının yerleri tespit edilmeye çalışıldı ve Türk toplarının ateş etmesi engellenmeye gayret edildi. Uçuş kırılan valf yayı nedeniyle erken bitirildi.⁶⁹

Harry Strain uçuş raporunda görevi daha ayrıntılı tanımladı:

"Maydos hattı üstünde gözlem yapıldı: Sırtın zirvesine yakın noktalarda çok sayıda özenle hazırlanmış siper ve tahkimli mevzi görüldü: Hiç top görülmedi, ancak açıkta bir deniz uçağı görünce ateşi kesiyorlar. Eceabat yolu temizdi. Turgut Reis Nara Burnu açıklarında demirliydi, küçük teknelerle ikmal yapıyordu. Sonra Tayfurköy'ün kuzeyine doğru ilerledik, bütün yol boyunca şiddetli tüfek ateşiyle karşı karşıya kaldık ancak düzenli bir birlik tespit edemedik: Tekrar geriye, yol hattına döndük ancak hiçbir top izine rastlayamadık. Flatörlerden⁷⁰ biri tüfekte isabet aldı ve motor Tayfurköy üzerinde arıza yaptı."⁷¹

Rasit Teğmen Harry Strain'in anıları görev raporundan daha fazla ayrıntı vermektedir. Bu ayrıntılardan birisi de uçuş ekibini oluşturan pilot ve rasidin arasındaki uyumun ne kadar önemli olduğudur. Strain anılarında Pilot Yüzbaşı Dunning'in rasitlik yapmak istemesinden boş dağlara tepelere ateş açıldığını iddia etmektedir:

⁶⁷ Mustafa Kemal, *a.g.e.*, s. 24.

⁶⁸ *AIR 1/2099/207/20/7*, s. 36.

⁶⁹ Aynı yer.

⁷⁰ Flatör (İngilizce: Floater): Bir deniz uçağının deniz üzerine iniş/kalkış yapmasını ve deniz üzerinde kalabilmesini sağlayan yüzdürücü ekipman, duba. Türkçe karşılığı olarak ponton, duba kelimeleri ile de kullanılmaktadır.

⁷¹ Dolan, *Air War*, s. 116.

“Sihhiye subayı uçmamamı söyledi. O uçuşta Edward Dunning istenilene hem uymakta hem de yapmakta olağanüstü ağır kaldı, talimatlara uymakta daha da ağır, ama çok yürekli biri. En kötüsü de kendisini gözlemci sanıyor ve tayyareyi asla gözlemcisinin görüş alanını açabilecek şekilde uçurmuyor. Majestic’i olmayan bir bataryaya yönlendirmeye çalıştık – Majestic’in mermilerinin düştüğü yerin yakınlarında ateş eden hiçbir şey görmüyordum ve bunu kendisine de söyledim. Üstlerine geldiğimizde ateşi kestikleri için sahra topraklarını göremiyordum, hepsi de çalılıkların arasına gizleniyorlar. O yüzden ilerleyen herhangi bir birlik olup olmadığını görmek üzere Maydos’a yöneldik, sonra hattın üstüne ve oradan 30 mil⁷² uzaktaki Tayfurköy’e uçtuk ve geri döndük, uçuş boyunca sürekli tüfek ateşine maruz kaldık. Çalılıkların arasında öteye beriye serpilmiş küçük nakliye birimleri görülebiliyor, ancak gemi ateşini yönlendirene kadar bir vadinin içinde veya bir tepenin yamacında gözden kayboluyorlar. Bolayır yolundan veya Kilitbahir ’den gelip giden daha büyük birimler ise gemilerin menzilin dışında kalıyor. Sabah 11.00’da Sarıbayır’ın endişe verici bir biçimde asker kaynadığını tespit ettik. Deniz uçağının inatçılığı tuttuğu için 1.400 feet’in üstüne çıkamadık. Sarıbayır 971 feet yükseklikte olduğu için tayyareyle aşağıdaki ihtiyat birlikleri arasında 430 feet kadar bir mesafe kalıyordu. Türk askerleri bu mesafeden ıskalamaz: flatörlerde ilk beyaz benekler belirmeye başladı, sonra kokpitte⁷³ bir şeyler olmaya başladı ve bir baş desteği isabet aldı. Tayyare suya değer değmez yorgun bir iç çekişle çöktü: Nasıl hâlâ tek parça kalabildiğini bilmiyorum. İki saat ara verdik, sonra son bir keşif uçuşu daha yaptık ve günü tamamladık.⁷⁴ Birliklerimiz köprübaşını tahkim etmiş görünüyordu fakat bu süre içinde ciddi kayıp vermişlerdi- o sırada aldığımız bazı mesajlar moral bozucuydu.”⁷⁵

Ark Royal’dan son görevi Uçuş Komutanı Kilner ve Rasit Teğmen Park tarafından gerçekleştirildi ve görev uçuş 1 saat 8 dakika sürdü. 7.500 feet yükseklikten yapılan uçuşta alaca karanlık çökmüş olmasına karşılık, İngiliz havacılar Arıburnu sahiline göz açtırmayan Türk top bataryalarını tespit etmeye çalıştı. Kocadere’de sadece bir batarya tespit edebildiler.

Gün içinde daha önce yapılan keşiflerin bir sonucu olarak, Türk topraklarının tepelerin üzerinde büyüyen çalılıklara dikkatlice saklandığı ve deniz uçakları havadayken top ateşinin önemli ölçüde azaldığı tespit edildi. Bu nedenle

⁷² Burada kullanılan “Mil” tabiri ile Deniz Mili (NM) ifade edilmektedir. 1.852 metre uzunluğuna karşılık gelen Deniz Mili, havacılıkta mesafe ölçümünde kullanılmaktadır.

⁷³ Kokpit (İngilizce: Cockpit): Bir uçakta pilotun oturduğu, kumanda aletleri ile göstergelerin bulunduğu bölümü ifade etmektedir.

⁷⁴ Harry Strain burada ikinci uçuşunu ilk uçuşu ile karıştırmaktadır. Aslında burada anlattığı ikinci uçuşudur.

⁷⁵ Dolan, *Air War*, s. 117-118.

General Birdwood, deniz uçaklarının mümkün olduğunca hatların üzerinden uçmasını istedi ve özellikle Anzak birliklerinin herhangi bir hareketi sırasında, deniz uçaklarını Türk hatlarının üzerinde tutmak için her türlü çaba gösterildi.⁷⁶ Ark Royal'in deniz uçakları en aktif günlerini geçirmelerine rağmen engebeli arazi ve savaş alanını görememe nedeniyle başarısız oldular ve Anzak koyunda yapılan taarruza önemli bir katkı yapmadılar. İlk günün hedefi olan yüksek yer kazanma planı başarısız oldu.⁷⁷

Bu başarısızlığa rağmen Ark Royal'in deniz uçakları, topçular karaya çıkana kadar gemilerin ateşini yönlendirmeye gayret etti ve Türk top bataryalarının yerlerini tespit etmek için uğraş verdi. Türk ihtiyat kuvvetlerinin hareketlerini gözlemledi. Gün ışığı ile başlayan uçuş görevlerinde yedi uçuş yapıldı ve sekiz saat boyunca havada bir uçak bulunduruldu. Geçitler ve vadilerle kesişen ve çalılıklarla kaplı bölgenin doğası, askerlerin veya silahların yerinin tespitinde olağanüstü zorluk çıkardı ve çok az sonuç elde edildi. Tayfurköy'den Maydos'a uzanan yollar, Turgut Reis'in ve diğer gemilerin boğazlardaki hareketleri gün içinde zaman zaman Birleşik Donanma gemilerine bildirildi.⁷⁸

Nigel Steel ve Peter Hart, "*Gelibolu Yenilginin Destanı*" isimli çalışmalarında; Ark Royal'in uçaklarının çabalarının boşa giden bir çaba olduğu yorumunu yapmaktadır: "*Hava keşifleri Anafartalar'a çıkarma yapılmadan Türk güçleri ve mevzileri hakkında büyük ölçüde doğru raporlar sağlamıştı. Ancak ne yazık ki, kullanılmayan istihbaratın hiçbir değeri yoktu.*"⁷⁹

Arıburnu'ndaki Anzak çıkarmasını ilk olarak 27. Alay göğüsledi. Alay Komutanı Yarbay Şefik (Aker), yaşananları günlüğüne tüm ayrıntıları ile aktardı:

"Öyle sanırım ki gerek donanmadan gerek balondan Maydos istikametine yönelen gözler sadece bu geniş yolu ve hele boyun noktasından ovaya inen kısmını gözlemiş ve bunda aldanmış olsalar gerektir. Yürüyüş kolumuzun emniyet ucu ve biz Maydos'taki ordugâhımızdan bu noktaya (165 rakımlı tepe) iki saatten biraz evvel yani saat 7.40'ta gelmiştik. Tayyarelerin üstümüzde dolaşırken alayı yere yatırarak durdurduğumuz ve Kavaklıderesi'nin ağzından itibaren

⁷⁶ AIR 1/2099/207/20/7, s. 36.

⁷⁷ Pavelec, a.g.e., s. 51.

⁷⁸ AIR 1/2099/207/20/7, s. 28-29.

⁷⁹ Nigel Steel, Peter Hart, *Gelibolu Yenilginin Destanı*, çev. Mehmet Harmancı, Sabah Kitapları, İstanbul 1996, s. 250.

yolun yokluğu, yürüyüşümüzün sürati üzerinde tesir etmiş ve daha biraz evvel gelmemize mâni olmuştu.”⁸⁰

Yarbay Şefik’in de bahsettiği gibi Manica ve balonu Arıburnu açıklarındaydı. Resmi savaş ressamı Herbert Hillier, Manica’nın alt güvertesinde bir şövale kurdu, sürüp giden muharebeyi tuvaline dökmek için uğraş verirken bir yandan günlüğüne yazacaklarını planlıyor olmalıydı:

“Sabah 05.20 suları. Avustralya ve Yeni Zelanda askerlerini taşıyan ilk filikalar karanlıkta buraya çıktı ve onları olabildiğince çabucak karaya çıkmak üzere diğerleri izliyor. 3. Tugay buraya taarruz ediyor, Albay MacLagan’ın komutasındaki 1500 askerle 1. ve 2. Tugaylar, hemen ardından 3. Tugay’ı takip ediyor. Nakliye gemilerindeki askerler muhripler tarafından alınarak elden geldiği kadar çabuk bir şekilde karaya çıkartılıyor.”⁸¹

Manica, Kabatepe’deki Türk garnizonuna en yakın nokta olan sağ kanatta mevzilendi. Philip Macworth ve bir topçu subayı sabah saat 05.17’de hasır sepete binip kartal yuvasına yerleşti. Yanlarında haritalar, dürbünler ve içinde bir kahve matarası ile yağlı kâğıda sarılmış jambonlu sandviçlerin bulunduğu bir sepet vardı. Telefonun çalışıp çalışmadığını kontrol ettikten sonra balon ağır ağır havalandı. En tehlikeli kısım buydu. Balon üst güverteye takılır veya bacadan yükselen kömür dumanındaki bir kor bir sızıntıya yol açarsa balon alev alabilirdi.⁸²

Balonun yükselişini Liman von Sanders’in emir subayı Yüzbaşı Erich R. Prigge’de gördü. İleri bir tarihte balonla ilgili şunları yazacaktı: “Özel yapılmış bir balonla, ana gemilerine bağlı balonlar, burada ilk kez görülüyordu. İstenildiğinde yükseliyor, araziye gözlemliyor, pilotlarla yakın iş birliği içinde filonun topçu ateşini yönlendiriyorlardı. Birliklerin kaydırılması, düşmanın ateş altına aldığı yollardan değil, dere yatakları ve boğazların amaca uygun kullanılmasıyla gerçekleştiriliyordu.”⁸³

Baloncular çok geçmeden çıkarmanın 3.000 feet üzerindeki sepette sallana sallana yarımada’nın panoramik manzarasını izliyorlardı. Vadiler hâlâ gri bir sisle kaplıydı; dizi dizi sırtlar önlerinde dalgaların tepeleri gibi sıralanıyordu. Altlarındaki çıkarma devam ediyordu. Beagle sınıfı yedi muhrip Queen, London ve Prince of Wales’in güvertelerindeki örtme kuvvetini karaya taşımak üzere gidip geliyordu. Yerde çıkarma yapan askerler, verilen talimatlara göre

⁸⁰ Metin Martı, *Çanakkale Hatıraları*, C. I, Arma Yay., İstanbul 2002, s. 217-223.

⁸¹ Dolan, *Air War*, s. 104.

⁸² Dolan, *Air War*, s. 110-112.

⁸³ Erich R. Prigge, *Liman von Sanders'in Emir Subayı Binbaşı Erich R. Prigge'nin Çanakkale Savaşı Günlüğü*, çev. Bülent Erdemoğlu, Timaş Yay., İstanbul 2011, s. 72.

havadakiler ve kol gezen savaş gemilerinin topçu kulelerindeki tarafından rahatça tanınabilmek için üniformalarının kollarını sıvamışlardı.

Sis sorun yaratıyordu. 06.00'da Philip ve topçu subayı telefonla Turgut Reis'in harekete geçmeye hazırlandığını bildirdi. Buhar ve kirli duman karaltısı geminin pozisyonunu ele veriyordu. Derken tam olarak ayaklarının altındaki bir top Kabatepe'den ateş etmeye başladı. Mevkii 211.P.3. No'lu kare olarak tespit edildi.⁸⁴ Triumph'ın topları mevziyi top ateşine boğdu; düşman topu sustu. Sonra Turgut Reis yarımadanın öbür yakasında, Maydos iskelesi açıklarında belirdi, borda atışı yaptığı için yan tarafları duman içinde kalmıştı. 11 inçlik mermileri yarımadaı aşarak asker dolu üç nakliye gemisinin hemen yakınlarına düştü. Turgut Reis mevki değiştirdi ve balondaki gözlemciler tarafından yeni konumunun 205.J No'lu karede olduğu bildirildi.⁸⁵ Şimdi bir deniz uçağının daireler çizdiğini görebiliyorlardı; sonra Triumph deniz uçağındaki gözlemcinin atış tanzimine cevap verdi. Hemen iç kısımdaki bir sırttan alev püskürdü. Çok kısa düşmüştü. Düzeltmeler yapıldı, başka bir salvo ateşlendi ancak Turgut Reis yerinden ayrılmış, aradaki sırtların ardına gizlenmeye çalışmıştı.⁸⁶

Bu sırada Çubuk Tepesi'ndeki zabit keşif kolunda görevli Mülazım-ı Evvel Umur tarafından, 19. Tümen Komutanlığı'na saat 06.20'de gönderilen raporda düşmanın bir nakliye gemisinden 5-6 sandal ile Arıburnu'na asker çıkarıldığı, sabit bir balonun görüldüğü, denizde 20'den fazla nakliye gemisi 4-5 zırhlı ve bir tayyare ve bir balon gemisi görüldüğü bildirildi.⁸⁷

Birinci Dünya Savaşı Türk deniz harekâtını konu alan bir resmi yayında; Turgut Reis ve Barbaros zırhlılarının aşırma ateşinin çıkarma kıyı nakliyatını aksattığı belirtilmektedir. Bu yayına göre; Türk zırhlılarının yeri Bolayır önlerinde bulunan Doris kruvazörünce görevlendirilen deniz uçakları tarafından keşfedildi. Türk zırhlılarına ateş; balonun ateş yönlendirmesi ile Queen Elizabeth zırhlısı tarafından açıldı. Mermilerinden biri, Turgut Reis gemisini denizaltı hücumlarına karşı korumak üzere, bordasında bulunan Üsküdar vapurunu, tam isabetle batırdı. Bu durum karşısında adı geçen iki muharebe gemisi yerlerinden uzaklaşmak zorunda kaldı. Bu sırada yarımadaı pekiştirme kuvvetleri getirmiş olan bir taşıt filosu da, Kilya limanında kalamayarak bunun

⁸⁴ 211.P.3. No'lu kare İtilaf güçlerinin Çanakkale çıkarması sırasında kullandıkları 1/25.000 ölçekli haritaya aittir. Söz konusu harita için bk. Aldoğan-Özçelik, *a.g.e.*, s. 129.

⁸⁵ 205.J No'lu kare İtilaf güçlerinin Çanakkale çıkarması sırasında kullandıkları 1/25.000 ölçekli haritaya aittir. Söz konusu harita için bk. Aldoğan-Özçelik, *a.g.e.*, s. 129.

⁸⁶ Dolan, *Air War*, s. 110-112.

⁸⁷ Zekeriya Türkmen, "19'uncu Tümen Ceridesine Göre Çanakkale Muharebeleri'nde İlk Gün: 25 Nisan 1915 Kabatepe-Arıburnu-Conkbayırı Bölgesindeki Muharebeler" *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 8, Ağustos 2010, S. 16, Özel Sayı, s. 243.

beş mil kuzeyindeki Akbaş limanına sığındı.⁸⁸ İngiliz kaynaklarına göre Turgut Reis zirhlisinin yerini bulan Manica'nın balonu ve Ark Royal'den kalkan deniz uçaklarıdır. Türk zirhlisine da Triumph tarafından ateş açılmıştır.

Yabancı bir araştırmacı Manica balonunun savaş ve topçu ateşi yönlendirmesindeki başarısını küçümsemektedir; “Balon, Boğazları gözlemlemek için önemliydi, ancak yarımadanın kendisi ile ilgili görüşü eğikti, bu nedenle kara hedeflerine karşı belirsiz ve etkisizdi.”⁸⁹

Ancak Manica balonunun topçu ateşini yönlendirmedeki başarısı Türk askerlerinin anıları dikkate alınarak incelenecek olursa; Türk askerinin en az uçaklardan çekindiği kadar balondan da çekindiği görülecektir.⁹⁰

Türk ve İngiliz zirhlileri arasındaki bu mermi düellosu ve Manica'nın balonunun bu çatışmaya katkısı, Çanakkale'nin keskin gözü; Tabip Yüzbaşı Behçet Sabit'in de dikkatini çekti: “09.35. Dünkü balon şimdi sarı yüzü, görmez gözleriyle havalanıyor. Turgut'la balonun bağlantılı olduğu zirhl arasında yaylım ateşi başlıyor. Ve aşırma ateşi ile karşılık veriyor.”⁹¹

Goncasuyu'nda Telsiz Telgraf İhtiyat Subayı Tefrik Rıza'da Manica'nın balonunun uçuşuna şahitlik edenlerdendi: “Kabatepe üstünde bir düşman balonu uçuyor. Gemiye bağlanmış ve telefonla bağlantısı var. Gittiği yöne doğru düşman korkunç bir ateş açtı.”⁹²

Manica'nın sorumluluk alanında kalan sağ kanatta tüfeklerden çıkan kıvılcıklar Anzakların Türklerle temas kurduğunu söylüyordu. Yamaçlardaki yaprakların aralarında arada bir oyuncağa benzer figürlerin koşuşturduğu görülüyordu. Daha önceki keşiflerden elde edilen istihbarata dayanılarak haritada dört toplu bir batarya işaretlenmişti; bu batarya ateş açma fırsatı bulamadan 3. Tugay tarafından ele⁹³ geçirildi.⁹⁴

⁸⁸ Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, VIII. Cilt, Deniz Harekâtı*, Gnkur. Basımevi, Ankara 1976, s. 216. Bundan sonraki atıflarda “Deniz Harekâtı” kısaltması ile kullanılacaktır. Dünya havacılık tarihi açısından önemli olan bu olay, Birinci Dünya Savaşı hava faaliyetlerini konu alan kitaplarda da yer bulmuştur. Charles C. Turner, *The Struggle In The Air 1914-1918*, Edward Arnold, London 1919, s. 223.

⁸⁹ Pavelec, a.g.e., s. 51.

⁹⁰ Çanakkale Cephesi'ndeki Türk askerinin uçaklar ve balonlar hakkındaki görüş ve düşünceleri için bk. Emin Kurt, “İmrenmeden Nefrete Çanakkale Savaşı Hatıralarında Havacılık”, *Çelik Kale Çanakkale*, Şaduman Halıcı, Barış Borlat (ed.), İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul 2022, s. 666-685.

⁹¹ Behçet Sabit Erduran, *Cephedeki Bir Doktorun Gözünden 1915 Baharında Çanakkale*, Tamay Açikel (Haz.), İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015, s. 116.

⁹² V. Türkan Doğruöz, E. Yasemin Yüçetürk, Raşit Gündoğdu (Haz.), *Telsiz Telgraf İhtiyat Zabiti Tefrik Rıza Bey'in Çanakkale Günlükleri*, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2013, s. 136.

⁹³ Bu bataryanın bir topu ele geçirilememiştir. Bu top daha sonra Türk kuvvetlerinin çok işine yarayacaktır.

⁹⁴ Dolan, *Air War*, s.1 12.

Osmanlı resmi bildirisinde Manica'nın balonunun harekâta olan etkisi adeta itiraf edilmektedir: "*Havanın sükûneti, düşman donanmasının kesreti ve şiddetli ateşi ve bilhassa bu ateşin sabit balonla idaresi düşmanın Kabatepe'de kâmil denize dökülmesine mâni oldu.*"⁹⁵

Manica hava kararınca balonu vinçle geri çekti. Ancak söndürmedi ve içi aşırı doldurulmuş yastık gibi pruva güvertesinde durdu. Philip 12 saatini iş başında geçirmiş, Kabatepe'nin gerisindeki arazide bulunan topçu bataryalarına atış yönlendirmişti. Herbert Millier alt güvertede günün son notunu yazdı: "Hava hızla kararıyor ve mücadele bütün şiddetiyle devam ediyor. Kıyıda giderek artan bir piyade ve makineli tüfek gürültüsü var. Kayıplarımızın çok ağır olduğunu herkes biliyor. Harekât alanının her yeri tüfek atışlarının keskin kıvılcımlarıyla titreşiyor. Şafak sökene kadar artık başka bir şey yapmamız mümkün değil. Herkes aynı soruyu soruyor: çocuklar tutunabilir mi?"⁹⁶

Seddülbahir Cephesinde Hava Faaliyeti

Seddülbahir bölgesine beş noktadan çıkarma yapan İngiliz 29. Tümeni'nin desteklenmesi için 3. Filo, iki uçakla 05.15'ten 18.30'a kadar gün boyunca uçuş yaptı. Dokuzu ateş yönlendirme, yedisi keşif olmak üzere toplamda on altı uçuş yapıldı ve Türk birlikleriyle topçu bataryalarına dokuz adet 100 librelilik ve dört adet 20 librelilik bomba bırakıldı. Samson, filosuna verilen görevi şu sözlerle açıklamaktadır:

"Römorkörler gemilerden ayrılmadan önce plajların üstünde olacak ve çıkarmaya mukavemet gösteren düşman birliklerine karşı bazı gemiler için atış tanzimi yapacaktık. Çıkarma gerçekleşikten sonra da gemileri takviye için aşağı gelen büyük birliklere karşı yönlendirecektik. Ayrıca Türk ihtiyatlarının muhtemel hareketlerini gözetlemek üzere Bolayır'a uzun menzilli keşif uçuşu yapılacaktı."⁹⁷

3. Filo'da sabah periyodunda keşif, bombardıman ve ateş yönlendirme görevlerini içeren dokuz uçuş planlandı.⁹⁸

⁹⁵ Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri*, C. I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2005, s. 89.

⁹⁶ Dolan, *Air War*, s. 125.

⁹⁷ Dolan, *Air War*, s. 131.

⁹⁸ Pilot Yarbay Charles Samson; ve rasıt Üsteğmen Osmond: 05.15-07.50, gözlem ve bombalı taarruz. Pilot Reginald Marix ve rasıt Binbaşı Hogg: 05.30-08.30, keşif. Pilot Üsteğmen Henry Butler ve rasıt Deniz Asteğmen John Sissmore: 06.30-08.30, Kirte üstünde keşif. Pilot Üsteğmen Gordon Thomson ve rasıt Üsteğmen Richard Peirse: 07.30-10.00, Vengeance zirhlisi için ateş yönlendirme. Pilot Charles Samson ve rasıt Kara Yüzbaşı Herb Collet: 09.10-10.30, gözlem ve bomba taarruzu. Pilot Richard Davies ve rasıt Deniz Asteğmen Erskine St Aubyn:

Saat başı yapılan ve 90 dakika süren uçuşlar yüzünden sortiler keşişiyordu. Charles'ın her bir pilot ve gözlemci ekibi üçer uçuş yapıyordu. Lancashire Alayı kıyıya doğru kürek çektiği sırada Samson, İkiz koyunun üstündeydi:

“Hem uçuş hem de gemilerin filikaları için mükemmel bir sabahtı. Gemiler plajlara ve asker tarafından tutulduğu veya top mevzilendiği düşünülen çeşitli mevkilere ateş etmeye başladı. Römorkörlerin gemilerden ayrıldığını gördüm, sonunda istimbotlardan ayrıldılar ve kıyıya kürek çektiler. Römorkörlerin uzaklaşmasına kalmadan Türkler ateşe başladı. Ortalığın cehenneme döndüğünü gördüm.

Deniz tüfek ve küçük çaplı top mermisi yağmurundan tam anlamıyla köpüğe boğulmuştu. Filikaların bu ateş fırtınasının içinden geçmesi fiilen imkânsız görünüyordu; ama yine de yola devam ettiler ve birliklerin denize atlayıp kumsala ulaştığını gördüm.

Ama bazılarının kumsala ayak basar basmaz düştüğünü görüyordum. Fakat ötekiler yüklenmeye devam etti ve bazıları dosdoğru yamaca yönelirken bazıları da sağ kanattaki kayalıkların yolunu tuttu. Kumsala çok yakın bir noktada Türkler ve toplar gördük. Osmond işaretle bunların yerini bildirdi; fakat gemiler mesajımızı dikkate almadı ve karanın çok içlerine ateş etmeye devam etti. Bombalarımızı bu Türklerin üstüne bıraktık ama ne yazık ki isabet sağlayamadık.

Tekrar baktığımda kumsalın ölülerimizle kaplandığını ama çıkarmanın bütün hızıyla devam ettiğini gördüm. Takviyeler geliyordu ve donanmaya bağlı kıyı postalarının ateşe rağmen ellerinden geleni yaptığı görülüyordu.”⁹⁹

Hamilton Queen Elizabeth'in telsiz-telgraf takip sistemi sayesinde biri 06.00'da olmak üzere gün boyunca dokuz uçak raporu aldı. Reginald Marix ve gözlemcisi emekli Binbaşı Hogg, Kraliyet Munster Silahendazları ile Kraliyet Dublin Silahendazları'nın durumları da dâhil olmak üzere Ertuğrul koyundaki çıkarmanın gidişatı hakkında rapor verdi: “*Bir uçak River Clyde ile layterler arasında yaklaşık 50 feet bir boşluk bulunduğunu ve askerlerin tahliye edilemediğini bildirdi.*”¹⁰⁰

09.20-11.00, Prince George zırhlısı için ateş yönlendirme. Pilot Reginald Marix ve rasit Binbaşı Hogg: 10.30-12.20, keşif ve bomba taarruzu. Pilot Üsteğmen Julian Newton-Claire ve rasit Kara Yüzbaşı David Jenkins: 10.50-11.50, keşif. Pilot Üsteğmen Wilson ve rasit Üsteğmen Bill Samson: 10.00-12.00, keşif. Pilot Üsteğmen Gordon Thomson ve rasit Üsteğmen Richard Peirse: 11.30-14.50, gözlem. Dolan, *Air War*, s. 133-134.

⁹⁹ Dolan, *Air War*, s. 131-132.

¹⁰⁰ Dolan, *Air War*, s. 132.

Samson, Seddülbahir üzerinde uçarken gördüklerini acı bir şekilde anlatmaktadır: onun anlatımı savaşın şiddetini ve Türk savunmasının güç ve azmini de ortaya çıkarmaktadır:

“Zamanı gelince yerimizi başka bir uçak aldı ve biz geri döndük. Seddülbahir tabyasının üstünden geçerken çıkarmanın hâlâ devam ettiğini görebiliyordum. River Clyde kıyıya bağlanmıştı; fakat ilerideki layterler doğru pozisyonda değildi. Boşluklar vardı. Bu layterler ceset doluydu. Plaj ve suyun kıyıya yakın kısımları cesetlerle kaplanmıştı. Havadaki güvenli pozisyonumuzdan bakıldığında dehşet verici bir görüntüyü. Bu da insana üzerimize düşeni yapmadığımızı düşündürüyordu.

Türkler River Clyde’ı ateş altında tutuyordu. Gemiden kumsala çıkmak imkânsız gibi görünüyordu. Anadolu yakasından da top mermileri geliyordu ama en ciddi engel Seddülbahir köyünden açılan tüfek ateşiydi. Kumsaldan 15-16 metre ötede deniz tam anlamıyla kandan kızıla dönmüştü. Korkunç bir görüntüyü.”¹⁰¹

Pilot Üsteğmen Gordon Thomson, Deniz Asteğmen John Sissmore ile birlikte göreve çıktı. Rasit Sissmore, muharebe alanına intikal eden Türk ihtiyatlarını gözledi ve Kirte üstüneyken mesajını gönderdi: “08.30 Kirte ’nin 700 yarda güneybatısındaki dere yatağında güneye doğru hareket eden bir birlik tespit edildi.”¹⁰²

Tabip Yüzbaşı Avedis Cebeciyan, sabah top sesleri ile uyandı ve hemen görev başına Kemerli Köyü’ne koştu: “Sabahlayın şafaktan topların sesi beni uyandırdı. Müthiş sesler. Kalkıp yukarı Kemerli’ye gitmeye hazırlandım. Yola çıktık, tirmandık, saat 9’da yetiştiki ki bombardıman dehşetli surette devam ediyor idi. Beş-altı teyyareler istihkâmlara her taraftan ateş yağdırıyorlar idi.”¹⁰³

Richard Peirse, Herb Collet, David Jenkins ve Bill Samson Türk direnişinin şiddetli olduğu noktaları telsiz-telgraf aracılığıyla açıkta dolaşan gemilere bildiriyorlardı. Sadece 29. Tümen’in Aytepe’ye (Hill 138) yaptığı hummalı taarruzun önemli görülen yanları harp ceridesine kaydediliyordu: “09.10 Uçaktan alınan rapora göre F2’deki (N. 29 Tümen haritası) batarya hâlâ ateş ediyor. 11.20 Zığındere Ağzı ’ndaki (Gully Beach) siperler Türklerin eline geçti.”

Hamilton çıkan sorunlar ve fırsatlar konusunda havadan sürekli haberdar ediliyordu. Filonun İstihbarat Subayı Bernard Isaac uçaklar yakıt ikmali yaptığı sırada pilotlarla görüşükten sonra Bozcaada’daki donanma telsiz-

¹⁰¹ Dolan, *Air War*, s. 133.

¹⁰² Dolan, *Air War*, s. 134-135.

¹⁰³ Cebeciyan, *a.g.e.*, s. 68.

telgraf istasyonu aracılığıyla muhtemel bir Türk taarruzu hakkında önemli bilgiler iletti: “11.21 Bozcaada hava meydanı 169.A’da 2.000 asker Güneydoğu’ya ilerlerken tespit edildiğini bildiriyor.”

Hamilton’ın haritasındaki 169.A No’lu kare¹⁰⁴ Kirte’den güneye, yarımada ucuna doğru uzanan derin bir dere yatağını göstermektedir. Türk takviyeleri açığındaki gemilerden gizlenmek için “kör noktaları” kullanmaktaydı. Bu birlikler savaşın karmaşası içinde Pınarıçi Koyu’ndaki kayalıkta sakin sakin oturan İngiliz askerlerinin yanından geçip gitmişlerdi. Üsteğmen Henry Butler yeni hareketler hakkında bilgi toplamak üzere bu kör nokta üstünde solo uçuş yaptı. Donanma toplarını buraya yönlendirdi ancak kenarları dik olan dere yatağı Türkleri şarapnelden korudu.¹⁰⁵

Türk subayları, yerde Birleşik Donanma’nın topçu ateşinden ve uçakların hava saldırısından bunalmış durumdaydı. Ancak bu mahşer gününde görevlerini yapmaları gerekiyordu. Hem kendilerini hem de askerlerini cesaretlendirmek için çareler aradılar. Meçhul Türk Topçu Subayı o anları günlüğüne not etti:

“Tayyareler üzerimizde keşfediyorlar, bombalar atıyorlar. Hangisinden sakınacaksınız. Öyle ateş olduğu gayr-i kabil, bataryamızın her tarafını hallaç pamuğu gibi attı. Ateşin ardı arası olmayıp dehşetli surette ateş olunurken batarya zabitemiz Ali Rıza Efendi emir verdi, 'Annem beni yetiştirdi, bu yerlere yolladı' şarkısını söyleyerek ateşe devam olunup bir vakit böyle ateş ettik. Üç yüz mermi kadar attık. Cephaneimiz kalmadı.”¹⁰⁶

3. Filonun İstihbarat Subayı olan Teğmen Bernard Isaac, 25 Nisan günü hiç uçuş yapmamasına karşılık olan biten her şeye vakıftı. Uçuştan dönen tüm ekip ilk önce onun yanına uğrayıp rapor veriyordu. Çıkarmanın dehşetinin 6.000 feet yükseklikten nasıl görüldüğünü yazdı. Ayrıca bazı pilot arkadaşlarını da bilgisizlikle itham etti:

“Ertuğrul Koyu’ndaki çıkarma tam bir felaketti. Deniz kana bulandı: Kumsal boyunca tekneleri, cesetleri ve tüyler ürperten enkazı 6.000 feet’ten dahi görmek mümkündü. Bütün günü koramiral ile ateş eden gemilere rapor hazırlayıp mesaj göndermekle geçirdim. Collet, Marix ve Osmond dışındaki pilotların işlerinin aniden artması nedeniyle işimiz daha da zorlaşıyordu. Diğer dört çıkarma daha başarılıydı. Alçitepe’nin bu gece ele geçirilmesi gerekiyordu fakat artık bunun çok da yararı olacak gibi görünmüyor. Herkesle kavga

¹⁰⁴ 169.A No’lu kare İtilaf güçlerinin Çanakkale çıkarması sırasında kullandıkları 1/25.000 ölçekli haritaya aittir. Söz konusu harita için bk. Aldoğan-Özçelik, *a.g.e.*, s. 129.

¹⁰⁵ Dolan, *Air War*, s. 135.

¹⁰⁶ Lokman Erdemir, İsmail Güneş, *Meçhul Subay Çanakkale Cephesi’nde Bir Topçu Subayının Günlüğü*, Timaş Yay., İstanbul 2015, s.65.

ediyorum. Koramiral yaptığımız gözlemin pek işe yaramadığını bildirdi, çünkü tabloları bilmiyoruz. Yağ ve tayyare hakkında her şeyi bilip de telsiz-telgraf hakkında hiçbir şey bilmeyince olacağı bu tabii.”¹⁰⁷

3. Filo öğleden sonra altı görev uçuşu planladı:¹⁰⁸ Samson'un pilotları ekibi 16.00'dan bir süre önce 9. Türk Tümen Karargâhı'ndan yeni bir takviye kuvvetin gönderildiğini tespit etti: “14.30 1500 piyade Eceabat-Kirte yolundan Kirte'ye doğru ilerliyor, kolun başı Kirte'ye 3600 metre mesafede. 17.00 300 piyade Eceabat-Kirte yolundan Kirte'ye doğru ilerliyor, kolun başı Eceabat'a 3300 metre mesafede.”¹⁰⁹

3. Filo Komutanı Charles Samson, günün ikinci ve üçüncü uçuşunda yaşadıklarını ve elde ettiği istihbaratı daha sonra anılarında yayınladı. Burada bahsettiği en çarpıcı nokta gemilerin gönderilen ateş yönlendirme sinyallerini dikkate almadıklarıdır:

“Bozcaada'da yakıt ikmaliyle geçen bir saatten sonra, bu defa gözlemci olarak Herb Collet'i alarak yeniden havalandım. Havada kaldığımız süre boyunca gemilere atış tanzimi yaptık. Lancashire çıkarmasında [Tekke Koyu- W Sahili] her şeyin yolunda gittiğini gördüm; ama Seddülbahir'de hâlâ ilerleme sağlayamamıştık. Queen Elizabeth gelmişti ve Seddülbahir tabyasıyla köye aralıksız salvo atışı yapıyordu. Top mermilerinin neredeyse altı duvarın içinden geçerek patladığını görebiliyordum.

Yine Collet ile birlikte yaptığım son uçuşta Kirte ile Alçıtepe'yi bombalayan Goliath ve Swiftsure için atış tanzimi yaptık. Bu uçuş sırasında pervaneye bir tüfek mermisi isabet etti. Titreşim endişelendirdiyse de salimen Bozcaada'ya döndük. Tecrübeli uçak filosunun o gün üstüne düşeni yaptığını düşünüyordum.

O gün sıkı çalıştık ve çoğumuz üçer uçuş yaptık; gemilerin fazlasıyla geç olana dek mesajlarımıza kulak asmadığını gördük.”¹¹⁰

Çatışmanın sıcak saatlerinde, gidişat hakkında rapor vermek için savaş alanı üzerinde birkaç kez keşfe çıkan Yarbay Samson, rasit Yüzbaşı Osmond'la yaptığı son keşifte Ertuğrul koyu üzerindeyken gördüğüne inanamadı. Samson

¹⁰⁷ Dolan, *Air War*, s. 140.

¹⁰⁸ Pilot Charles Samson ve rasit Yüzbaşı Herb Collet: 12.00-14.45 Goliath ve Triumph zırhlıları için ateş yönlendirme. Pilot Üsteğmen Henry Butler: 11.15-13.15 169.A No'lu kare üstünde keşif. Pilot Reginald Marix ve rasit Deniz Asteğmen Erskine St Aubyn: 13.30-16.15 gözlem uçuşu ve bomba taarruzu. Pilot Üsteğmen Julian Newton-Claire ve rasit Üsteğmen Whittaker: 13.30-15.00 keşif ve Behramlı köyüne bomba taarruzu. Pilot Richard Davies ve rasit Üsteğmen Osmond: 16.00-18.30 gözlem uçuşu. Pilot Üsteğmen Wilson ve rasit Yüzbaşı David Jenkins: 16.55-18.33 keşif. Dolan, *Air War*, s. 135-136.

¹⁰⁹ Dolan, *Air War*, s. 137.

¹¹⁰ Dolan, *Air War*, s. 139.

güncesinde aynen şöyle yazıyor: “Deniz, sahilden 45 m uzaklığa kadar insan kanı ile kıpkırmızı olmuştu. Dehşet verici bir görüntüydü.”¹¹¹

Aeroplane dergisinde yayınlanan bir habere göre 25 Nisan günü İngiliz havacılarından birisi ilginç bir olay yaşadı. 5.000 feet yükseklikten Türk birlikleri üzerine bombasını bırakan bir İngiliz uçağında bomba uçaktan ayrılmadı ve asılı kaldı. Bu durumda rasıt, bağlı olduğu koltuğundan kalkarak iniş takımlarının yanındaki kızağa kadar inmek ve bombanın düşmesini sağlamak zorunda kaldı.¹¹²

25 Nisan günü Yarbay Charles Samson komutasındaki 3. Filo oldukça gayretle çalıştı. Kendi sorumluluk alanına giren bölgede çıkarma harekâtını desteklemeye, Türk bataryalarını tespite, Türk ihtiyat hareketlerini bildirmeye ve fırsat hedeflerine bomba taarruzları yapmaya çalıştı. Ancak onların bu çabası sonucu değiştirmede. İtilaf çıkarması ilk gün hedeflerini ele geçirmedeği gibi savaş boyunca bu hedeflerin uzağında kaldı. Bir yabancı araştırmacı 3. Filo’nun harekâta katkısını şu sözlerle yorumladı:

“3. Filonun uçakları neredeyse kesintisiz olarak havadaydı. Emirleri Türk silahlarını tespit etmekte ve hedefleri tespit etmede hiçbir zorluk yoktu, çünkü namlu alevleri her ateş ettiklerinde bataryaların pozisyonlarını ele veriyordu. Pek çok cezbedici hedef sinyali verildi, ancak uzun süre rahatsız edilmeden bırakıldılar, çünkü sinyaller alınmasına rağmen, Koruma gemilerinin başa çıkabileceklerinden daha fazla hedefi vardı.”¹¹³

Samson 25 Nisan’da 3. Filo’nun uçuşlarını; on altı uçuşta 36 saat, 55 dakika uçuş ve 2,362 mil kat ettiklerini belirterek tanımlamaktadır.¹¹⁴

Birleşik Donanma gemilerinin uçaklar tarafından gönderilen hedef yönlendirme sinyallerine neden dikkat etmediğine dair çeşitli tezler öne sürülebilir. İlk olarak gemilerdeki gözlemci subayların kendi görüş açlarına göre ateş etmek istemesi ve görüş alanlarını hemen ateş altına alınması olabilir. Bir diğeri çok fazla mesaj trafiğinden uçaklardan gönderilen yönlendirme bilgilerinin dikkatten kaçmış olması olasılığıdır. Çıkarma anında gerek Türk piyade birliği ve gerekse Türk top bataryası olarak aynı anda birçok hedefin ateş altına alınması gerekliliği de etkili olabilir. Gözden kaçan bir neden de Goncasuyu Telsiz-Telgraf İstasyonu’ndaki İhtiyat Subayı Tefvik Rıza’nın günlüğüne yazdığı olabilir: “Düşmanın telgraflarını kesiyoruz.”¹¹⁵

¹¹¹ Avcı, a.g.e., s. 67.

¹¹² Aeroplane, C. IX, No. 7, 18 Ağustos 1915, s. 188.

¹¹³ Saunders, a.g.e., s. 67.

¹¹⁴ Pavelec, a.g.e., s.5 2.

¹¹⁵ Doğruöz, vd., a.g.e., s. 37.

Goncasuyu Telsiz-Telgraf İstasyonu'ndan, İngiliz uçakları ile aynı frekansta ve daha yüksek çıkış gücüne sahip sinyaller uçaklar ile gemiler arasındaki veya uçak sinyallerini alan gemi ile ateş eden gemi arasındaki telsiz-telgraf iletişimini sekteye uğratmış olabilir.

Kumkale Cephesinde Hava Faaliyeti

Fransız deniz uçaklarının inişten sonraki çalışmaları ayrıntılı olarak bilinmiyor.¹¹⁶ Çanakkale'de Fransız hava harekâtı günümüzde bilinmezliğini ve sır perdesini korumaya devam ediyor. Ancak görünüşe göre esas olarak Küçük Asya üzerinden uçarak Yenişehir, İntepe ve Erenköy arasındaki bataryaları aradılar ve Türk birliklerinin hareketlerini gözlemlədiler. Fransız Nieuport deniz uçakları 25 Nisan günü üç uçuş gerçekleştirdi. Öğleden sonra saat beşten sonra göreve çıkan Teğmen Barthélemy de Saizieu, güçlü Türk kollarının güneye yaklaştığını bildirdi. Bu bilgi ile Fransız ileri harekâtı durduruldu.¹¹⁷

Bir Türk kaynağında, İngiliz 3. Filo pilotlarının Fransız çıkarmasına destek verdiğini, Pilot Davies ve rasit Astsubay Aubyn, çıkarma bölgesi üzerinde BE.2c ile uçarak önce hedef tespiti yaptığı, daha sonra da Prince George savaş gemisiyle telsiz teması kurarak geminin top atışlarını, iç kısımdaki Türk birlikleri üzerine yönlendirdiği bilgisi verilmektedir.¹¹⁸ Ancak 3. Filo'nun Seddülbahir bölgesindeki çıkarmaya odaklanması nedeniyle bu uçuşun gerçekçi olmayabileceği değerlendirilmektedir.

Arıburnu Bölgesindeki Hava Faaliyeti

Bolayır önlerinde bir çıkarma yapacakmış gibi davranan Birleşik Donanma gemileri içinde Doris kruvazörü de bulunuyordu ve bu gemiye Ark Royal'den bir uçak verilmişti. Hem Türkleri yanıltmak hem de Türk ihtiyatlarının hareketlerini gözlemlemek için Pilot Teğmen Douglas ve Rasit Astsubay Brady tarafından öğleden önce ve öğleden sonra birer buçuk saatlik iki keşif uçuşu yapıldı.¹¹⁹ Bu deniz uçağı daha önceki askeri değerlendirmelerin gereklerini yerine getirdi ve muhtemelen Türk ihtiyatlarının Anzaklara ve güneydeki İngiliz çıkarmasına karşı taarruza geçmek üzere sevkini de bir ölçüde geciktirdi. Hamilton'ın hileleri -oyalama ve gösteriler- dört Türk tümenini oyalamış olsa

¹¹⁶ Pavelec, Fransız askerlerinin hava desteğı olmadan karaya çıktıklarını ve hiçbir İngiliz uçağının bu bölgede konuşlanmadığını, Fransız uçak gemisi Foudre'nin konumunun belirsiz olduğunu belirtmektedir. Pavelec, *a.g.e.*, s. 53. Pavelec'in Fransız Deniz Uçak birliğinden habersiz olduğu anlaşılmaktadır.

¹¹⁷ de Broglie, "Footnote To A Sideshow", s. 107

¹¹⁸ Avcı, *a.g.e.*, s. 69.

¹¹⁹ AIR 1/2099/207/20/7, s. 38.

da İtilaf birlikleri sadece iki gün içinde açık hedef haline geldi ve Türk ihtiyatları işgalci düşmanı karşılamak üzere sevk edildi.¹²⁰

Türk Hava Faaliyeti

Çıkarma sabahında 1. Tayyare Bölüğü'nde, uçabilir durumda tek uçak vardı.¹²¹ Alman Pilot Teğmen Garber¹²² ile rasit Deniz Yüzbaşısı Hüseyin Sedat bu uçakla, Saroz körfezinden boğazın Anadolu yakası kıyılarına kadar olan çok geniş bir sahada, üç saatlik bir keşif uçuşu yaptı. Rasit Yüzbaşı Hüseyin Sedat, boğaz girişinin her iki yakası ve Arıburnu önlerinde, boşaltma yapan 45 büyük nakliye gemisi saydı. Bunları koruyan ve ateş desteği veren Birleşik Donanma'ya, yeni gelmiş olan Fransız Ernest Renan zırhlısı ile Henri IV zırhlı kruvazörünün katıldığını tespit etti. Uçak, saat 09.30'da, nakliye gemilerine isabetsiz dört bomba attıktan sonra döndü. Harp gemilerinin konumu, boğaz harbinin karada cereyan edeceğini ve Saroz körfezindeki düşman harekâtının da, sadece bir aldatmacadan ibaret olduğu görüldü. Çıkarmanın ağırlık merkezinin neresi olduğu da, açıkça tespit edildi. Fakat 1. Tayyare Bölüğü Çanakkale Boğazı Deniz Komutanlığı'na bağlı olduğu için, bu çok önemli ve düşman harekâtı hakkında çok değerli bilgiler içeren keşif raporu, Çanakkale Boğazı Deniz Komutanlığı tarafından 5. Ordu Komutanlığı'na vaktinde ulaştırılmadığından, durum değerlendirmesi yapılamadı ve zamanında önlem alınamadı. 5. Ordu Komutanlığı ancak ikinci günün bitiminde, olup bitenleri anlayabilme olanağı bulabildi.¹²³

Çanakkale cephesindeyken eşine uzun uzun mektuplar yazan Fransız Doktor Joseph Marguerite Jean Vassal, eşine yazdığı 28 Nisan tarihli mektupta; çıkarma günü yaşananları ve Türk uçağının uçuşunu anlattı: “Çanakkale Boğazı'nın son iki gündeki görüntüsü kıyaslanamaz – dünya tarihinde eşi benzeri olmayan bir görüntü... Gelibolu Yarımadası ateşler içinde görünüyor. Seddülbahir'in eski kalesi alevler içinde. İngilizlerin orada

¹²⁰ Dolan, *Air War*, s. 128.

¹²¹ Birinci Dünya Savaşı sırasındaki Türk Hava harekâtını işleyen resmi bir yayında bulunan “*Gelibolu yarımadası ve Kumkale'ye çıkarma yapıldığı sırada Türklerin Çanakkale alanlarında üç kara ve bir deniz uçağından mürekkep bir tayyare bölüğü bulunuyordu.*” Bilgisi gerçeği yansıtmamaktadır. Bk. *Hava Harekâtı*, s. 43.

¹²² Başka bir yayında bu uçuşta pilot olarak Alman Pilot Sydler'in görev yaptığı belirtilmektedir. Gürsel Akingüç, *Gelibolu Yarımadası'nda Geçmişin İzleri ve İz Bırakanlar*, C. I, NMC Televizyon ve Reklamcılık, İstanbul, s. 80. Hugo Garber'in Türkiye'deki çalışmaları ile ilgili olarak bk. Erich Serno, *Osmanlı Hava Gücü, Birinci Dünya Savaşı'nda Hava Gücü Komutanının Raporu*, Emir Öngüner, Emin Kurt (Haz.), Kronik Kitap, İstanbul 2022, s. 194.

¹²³ Kurter, *a.g.e.*, C. II, s.131 ve *Hava Harekâtı*, s. 43; Avcı, *a.g.e.*, s. 63; Kansu, vd., *a.g.e.*, C. I, s.198. Türk uçağının keşif uçuş ve nakliye gemilerine yaptığı bomba saldırısı Deniz tarihi çalışmalarında da yer bulmuştur. *Deniz Harekâtı*, s. 204.

çıkarma yaptıklarını duyuyoruz.... Saat 10:00 – Bir Alman uçağı üstümüzde, 1.000 metrede uçuyor. El dürbünüm ile siyah haçları görebiliyorum...”¹²⁴

Tabip Yüzbaşı Behçet Sabit, Türk uçağının her hareketini gözlemleyerek günlüğüne saat saat not etti:

“07.00. İki saattir oradan buradan duyulan gürültüler Yıldız'ın makineli tüfek gürültüleriyle kesildi. Uçağımız havalanıp Boğaz girişine doğru giderken şimdi de denizaltı hücumları... Bir düşman uçağı son sürat şarapnel msketleri arasından sıyrılarak muarız yönüne doğru yükseldi.”¹²⁵

10.00. Uçağımızın Erenköy tarafında Muarız'a doğru dönüşü... 10.40. uçağımız Boğaz'ı kat ediyor... 12.50. Muarız'da bir balon yükseldi.”¹²⁶

Sonuç

25 Nisan 1915 günü yaşanan bu yoğun hava faaliyetine karşı İtilaf havacıları neden savaşın kaderini değiştirebilecek stratejik bir etki yaratamamış ve ilk gün hedeflerinin ele geçirilmesine katkıda bulunamamıştır?

Bu soruya ilk cevabı Liman von Sanders'in emir subayı Binbaşı Prigge vermektedir: *“Tüm birlik kaydırmaları, düşmana karşı oluşumları göstermemek için gece yapılıyordu. Sir Hamilton daha sonra, oldukça yoğun çalışan pilotlarını, yanlış bilgi vermekle suçladı. Haksız olarak, ilk çıkarmanın başarısızlığını onlara yükledi.”*¹²⁷

Binbaşı Prigge, bu sözleri ile Türk savunmasının uçakların keşif faaliyetlerinin önemini erken bir tarihte anlayarak hemen önlem geliştirdiğini belirtirken, İtilaf havacılarının bu konuda bir eksikliği ve hatası olmadığını belirtmektedir.

Amerikalı bir araştırmacı konuyu teknolojiye, uçakların yetersiz sayısına, çatışmanın komutanları de Robeck ve Hamilton'un havacılığı anlamamalarına bağlıyor:

“Ancak sınırlı uçaklar ve ilkel teknolojiyle -doğru ve etkili hiçbir şey söylememek ve Türk tüfek ateşinin durmadan ateşlenmesi- filonun yaptığından çok daha fazla etki yaratması olası değildi; sayılar ve ekipmanla sınırlandırılmıştı. Filonun görevi tespit, raporlama ve haritalama görevleriyle sınırlıydı ve arada sırada pilotlar ve gözlemciler tarafından atılan küçük bombalarda şanslı isabet vardı. Amfibi

¹²⁴ Abdullah Tok, “Çanakkale Cephesinde Yazılan Mektuplara Örnekler”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 5, S. 48, Haziran 2017, s. 558-559.

¹²⁵ Erduran, *a.g.e.*, s. 115.

¹²⁶ Erduran, *a.g.e.*, s. 117-118.

¹²⁷ Prigge, *a.g.e.*, s. 52.

istilasından önce eylemleri önemliydi: Filo, deniz ve kara kuvvetlerine taktik istihbarat sağlamak için uçtu. İniş gününde Samson'un çabaları, o sırada hem yetenekleri hem de teknolojinin sınırlarını gösterdi.

Çatışmanın komutanları de Robeck ve Hamilton, Gelibolu'daki çıkarmaların icra aşamasında uçak ve havacılık varlığının potansiyelini anlayamadılar. Hem Clarke-Hall hem de Samson, teknolojinin sınırları dâhilinde görevlerini ellerinden geldiğince yönettiler, ancak yarımada'daki operasyonlar üzerinde önemli bir etkisi olmadı. Amfibi saldırıda; deniz, kara ve hava bileşenleri arasında çok az koordinasyon vardı; daha etkili bir sonuç için varlıkları birleştirmenin potansiyel faydalarını kimse fark etmedi...¹²⁸

Samson ise başarısızlığı filusunun serbest bırakılmamasına ve istediği hava harekâtını özgürce yapamamasına bağlamaktadır: "*Filoma daha özgür bir el verilseydi ve kendisini düşük irtifadan bombardımana adanmasına izin verilseydi, biz çıkarmaya daha büyük ölçüde yardımcı olabilirdik.*"¹²⁹

Samson'un bu sözleri şüphesiz ki kendisinin hava gücüne olan inancını ve güvenini yansıtmaktadır. Ama Samson da dönemin uçaklarının imkân ve yeteneklerini tam idrak edememiş, başarabileceğinden fazlasını teklif etmiştir.

Başarı, savunmanın ustalığında ve azminde yatmaktadır. Türkler, çıkarma sırasında ve savaşın devamı boyunca arazinin kendilerine sağladığı üstünlükten faydalandılar. Vadileri, ormanları ve donanma ateşinin ulaşmayacağı tepe eteklerini birlik kaydırmalarında kullandılar. Mümkün olmayan durumlarda gece intikalleri yaptılar. Uçakların uçuşları ve etkinliği arttıkça gizlemeye daha önem verdiler. Çıkarma günü ve savaşın devamında stratejik yükseklikleri ellerinde tutarak topçu ateşi için uçak yönlendirmesine İtilaf güçleri kadar ihtiyaç duymadılar. Bu yükseklikler yarımada'da keşif için uçaklara ihtiyaç duyulmamasına da olanak tanıdı. Türkler için uçak Boğazönü Adaları'nın keşfi için gerekliydi.

Tüm bu değerlendirmelere karşılık başarı; Türk savunmasının ve Türk askerinin direncinin ve azminin, aynı zamanda Yarbay Mustafa Kemal gibi komutanların doğru zaman ve yerde kullandıkları inisiyatifte saklıdır.

¹²⁸ Pavelec, *a.g.e.*, s. 53-54.

¹²⁹ Pavelec, *a.g.e.*, s. 52.

Kaynakça

Arşivler

Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE), Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu (BDH)

Australian War Memorial (AWM -Avustralya Savaş Müzesi)

Imperial War Museums (IWM – İngiliz Kraliyet Savaş Müzeleri)

The National Archives (TNA – İngiliz Ulusal Arşivi)

Kitaplar

Akıngüç, G., *Gelibolu Yarımadası'nda Geçmişin İzleri ve İz Bırakanlar*, C. I, NMC Televizyon ve Reklamcılık, İstanbul.

Aldoğan, Ş.-Özçelik, M. B., *Çanakkale Muharebeleri, Anlatım ve Değerlendirme*, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2022.

Avcı, C., *Çanakkale Cephesi'nde Hava Savaşları*, Gnkur. Basımevi, Ankara 2009.

Cebeciyan, A., *Bir Ermeni Subayın Çanakkale ve Doğu Cephesi Günlüğü 1914-1918*, Aras Yay., İstanbul 2015.

Dolan, H., *Gallipoli Air War: The Unknown Story of the Fight for the Skies Over Gallipoli*, Macmillan 2013.

Dolan, H., *Gelibolu Çıkarmalarının Anlatılmamış Öyküsü 36 Gün*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2020.

Erdemir, L.-Güneş, İ., *Meçhul Subay Çanakkale Cephesi'nde Bir Topçu Subayının Günlüğü*, Timaş Yay., İstanbul 2015.

Erduran, B. S., *Cephe'deki Bir Doktorun Gözünden 1915 Baharında Çanakkale*, Haz. Tamay Açık, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015.

Erickson, E. J., *Gelibolu Osmanlı Harekâtı*, çev. Orhan Düz, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015.

Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbi, IX. Cilt, Türk Hava Harekâtı*, Gnkur. Basımevi, Ankara 1969.

Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, VIII. Cilt, Deniz Harekâtı*, Gnkur. Basımevi, Ankara 1976.

Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi (Haziran 1914-25 Nisan 1915)*, V. C., I. Kitap, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2012.

Genelkurmay Başkanlığı, *Çanakkale Muharebelerinde Müstahkem Mevki Cerideleri*, (02.08.1914-02.11.1914), C. I, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2019.

- Genelkurmay Başkanlığı, *Çanakkale Muharebelerinde Müstahkem Mevki Cerideleri*, (02.11.1914-25.02.1915), C. II, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2019.
- Jones, H. A., *The War in the Air: Being the Story of The Part Played in the Great War by the Royal Air Force*, vol. II, Clarendon Press, Oxford 1928.
- Kansu, Y.-Şenöz, S.-Öztuna Y., *Havacılık Tarihinde Türkler*, C. I, Hv.K.K.lığı Basımevi ve Neşriyat Müdürlüğü, Etimesgut 2006.
- Kapucu, D., *Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Harbi'nde Hava Harp Gücü Ve Faaliyetleri (1914-1918)*, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2019.
- Keyüsk, M., *Türk Havacılık Tarihi, 1914-1916, İkinci Kitap Birinci Cilt*, Hava Basımevi, Eskişehir 1951.
- Kurter, A., *Türk Hava Kuvvetleri Tarihi*, C. II, 1916-1916, Hv.K. Basımevi, Ankara 2009.
- Martı, M., *Çanakkale Hatıraları*, C. I, Arma Yay., İstanbul 2002.
- Mustafa Kemal, *Arıburnu Muharebeleri Raporu*, Haz. Suat Akgül, Hülya Toker, Sema Demirtaş, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2011.
- Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri*, C. I-II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2005.
- Pavelec, S. M., *Airpower Over Gallipoli 1915-1916*, Naval Institute Press, Annapolis, Maryland 2020.
- Prigge, E. R., *Liman von Sanders'in Emir Subayı Binbaşı Erich R. Prigge'nin Çanakkale Savaşı Günlüğü*, çev. ve haz. Bülent Erdemoğlu, Timaş Yay., İstanbul 2011.
- Saunders, G., *Per Ardua, The Rise Of British Air Power 1911-1939*, Oxford University Press, London 1944.
- Sayılr, B., *Yüzbaşı Hüseyin Hüsnü Efendinin Çanakkale Muharebeleri Günlüğü*, Üsküdar Belediyesi Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yay., İstanbul 2015.
- Serno, E., *Osmanlı Hava Gücü, Birinci Dünya Savaşı'nda Hava Gücü Komutanının Raporu*, Emir Öngüner, Emin Kurt (Haz.), Kronik Kitap, İstanbul 2022.
- Steel, N., H., *Gelibolu Yenilginin Destanı*, çev. Mehmet Harmancı, Sabah Kitapları, İstanbul 1996.
- Telsiz Telgraf İhtiyat Zabiti Teyfik Rıza Bey'in Çanakkale Günlükleri*, Haz. V. Türkan Doğruöz, E. Yasemin Yüçetürk, Raşit Gündoğdu, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2013.

Thomazi, A., *Çanakkale Deniz Savaşı*, çev. Hüseyin Işık Genelkurmay Basımevi, Ankara 1997.

Turner, C. C., *The Struggle In The Air 1914-1918*, Edward Arnold, London 1919.

Makaleler

De Broglio, B., “Footnote To A Sideshow: The French Seaplane Squadron At The Dardanelles”, *The '14 - '18 Journal, Australian Society of WW1 Aero Historians*, vol. 1, 2019, s. 98-114.

Erat, M., “Çanakkale Cephesi’nde Türk Hava Harekâtı”, *Havacılık Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, 1911-1923, Hava Basımevi ve Neşriyat Komutanlığı, Ankara, 2015, s. 81-96.

Esenkaya, A., “Çanakkale Savaşı’nda Türk-Alman Birlikteliği”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi*, S. 6-7, 2008, s. 49-83.

Gümüşdoğrayan, O., “Çanakkale Savaşları’na Hava Harekâtlarının Etkisi”, *Çanakkale 1915, Tarih, Edebiyat ve Sanat*, Mehdi İlhan, Mehmet Bulut, İbrahim G. Yumuşak (ed.), İstanbul Sahabattin Zaim Üniversitesi, İstanbul, s. 333-354.

Hamy, Y., “L’escadrille MF 98 T Au Coeur De La Bataille”, *Association Nationale Des Croix De Guerre Et De La Valeur Militaire*, No:324, Juin 2016, s. 14-16.

Kıbil, M., “Çanakkale Muharebelerinde İngiliz Askeri İstihbarat Raporları”, *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 5, S. 1, Bahar 2020, s. 252-320.

Korkmaz, E., “Çanakkale Muharebeleri Ekseninde Tarafların Hava Güçlerinin Analizi”, *On Beşinci Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri*, (21-27 Mart 2015), Genelkurmay Basımevi, Ankara, s.1 41-199.

Kurt, E., “Çanakkale Deniz Savaşı’nın Kapanmayan Hesabı: Türk Mayınları ve İngiliz Uçakları”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Yıl:20, S. 32, Baha 2022, s. 193-213.

Kurt, E., “İmrenmeden Nefrete Çanakkale Savaşı Hatıralarında Havacılık”, *Çelik Kale Çanakkale*, Şaduman Halıcı, Barış Borlat (ed.), İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul 2022, s. 666-685.

Kurt, E., “Seferberlikten Deniz Zaferine Çanakkale’de Uzakları Görme Çabası: Osmanlı’nın Havadan Keşif Gözetleme Harekâtı”, ed. Barış Borlat, *105. Yılında Çanakkale Muharebelerine Bakış*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2020, s. 73-103.

Şahin, E., “Kronolojik Çanakkale Savaşları Tarihi (3 Kasım 1914-9 Ocak 1916)” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Yıl: 2009, C. 25, S. 73, s. 107-164.

- Tartıcı, A., “Çanakkale Muharebelerindeki Hava Harekâtının Askeri Stratejiye Etkileri”, *Stratejik Bakış, Arel USAM e-Dergi*, C.1, S. 4, Nisan 2021, s.33-38.
- Tok, A., “Çanakkale Cephesinde Yazılan Mektuplara Örnekler”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 5, S. 48, Haziran 2017, s. 542-563.
- Toprak, Z., “Bir Çağa Damgasını Vuran Savaş: Çanakkale Harbi”, Haluk Oral, *Arıburnu 1915, Çanakkale Savaşı'ndan Belgesel Öyküler*, İstanbul; Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2007, s. 11-35.
- Turhan, T., “Çanakkale Savaşında Uçak (Taşıma) Gemileri ve Sabit Balonlar”, *Dünya Türkleri Birliği Sosyal Bilimler e-Dergisi*, C. 1, S. 1, Yıl: 2015, s. 334-351.
- Türkmen, Z., “19’uncu Tümen Ceridesine Göre Çanakkale Muharebeleri’nde İlk Gün: 25 Nisan 1915 Kabatepe-Arıburnu-Conkbayırı Bölgesindeki Muharebeler” *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 8, Ağustos 2010, S. 16 Özel Sayı, s. 215-265.
- Yıldırım, C., “Birinci Dünya Harbi Ekseninde Çanakkale Muharebeleri’nde Hava Gücü”, *100’üncü Yılında Çanakkale Zaferi Sempozyumu*, Ulusal Sempozyum 28-29 Nisan 2015, Harp Akademileri Komutanlığı, İstanbul, s. 197-239.
- Zeyrek, Ş., “Çanakkale Savaşlarında Hava Gücü ve Hava Savaşları”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Yıl: 1, S. 1, 2003, s. 134-148.

Sürelî Yayınlar

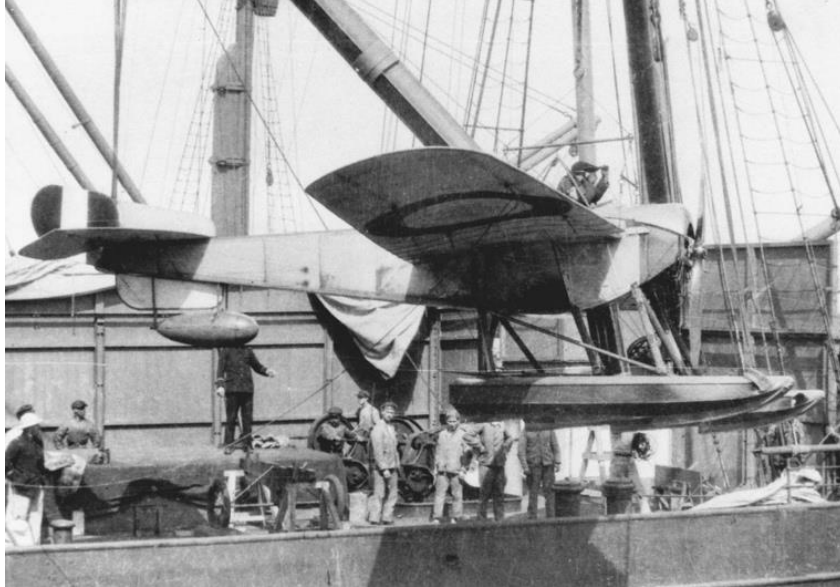
Aeroplane

Uzak Erişim Kaynakları

www.aegeanairwar.com

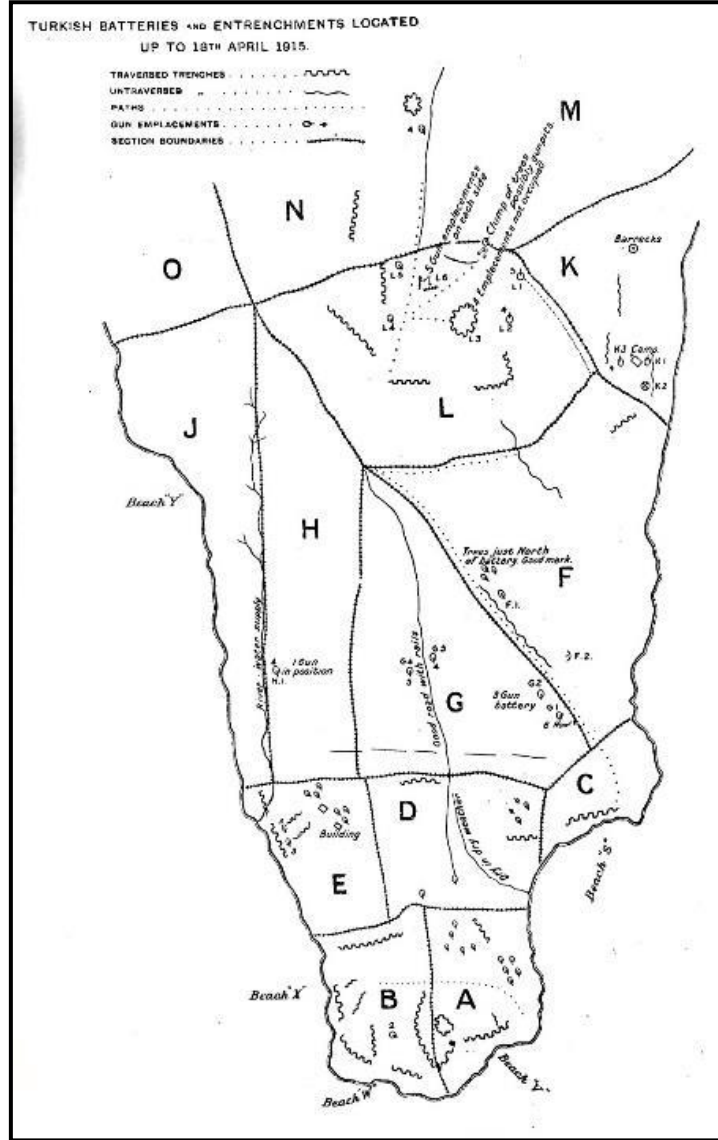
Ekler**Ek-1**

3. Filo Komutanı Binbaşı Charles Rumney Samson (IWM, Q 13542)

Ek-2

Ege Denizinde Rabenfels Uçak Taşıma Gemisinden İndirilen Nieuport Deniz Uçağı (www. aegeanairwar.com, Erişim Tarihi: 06 Nisan 2021)

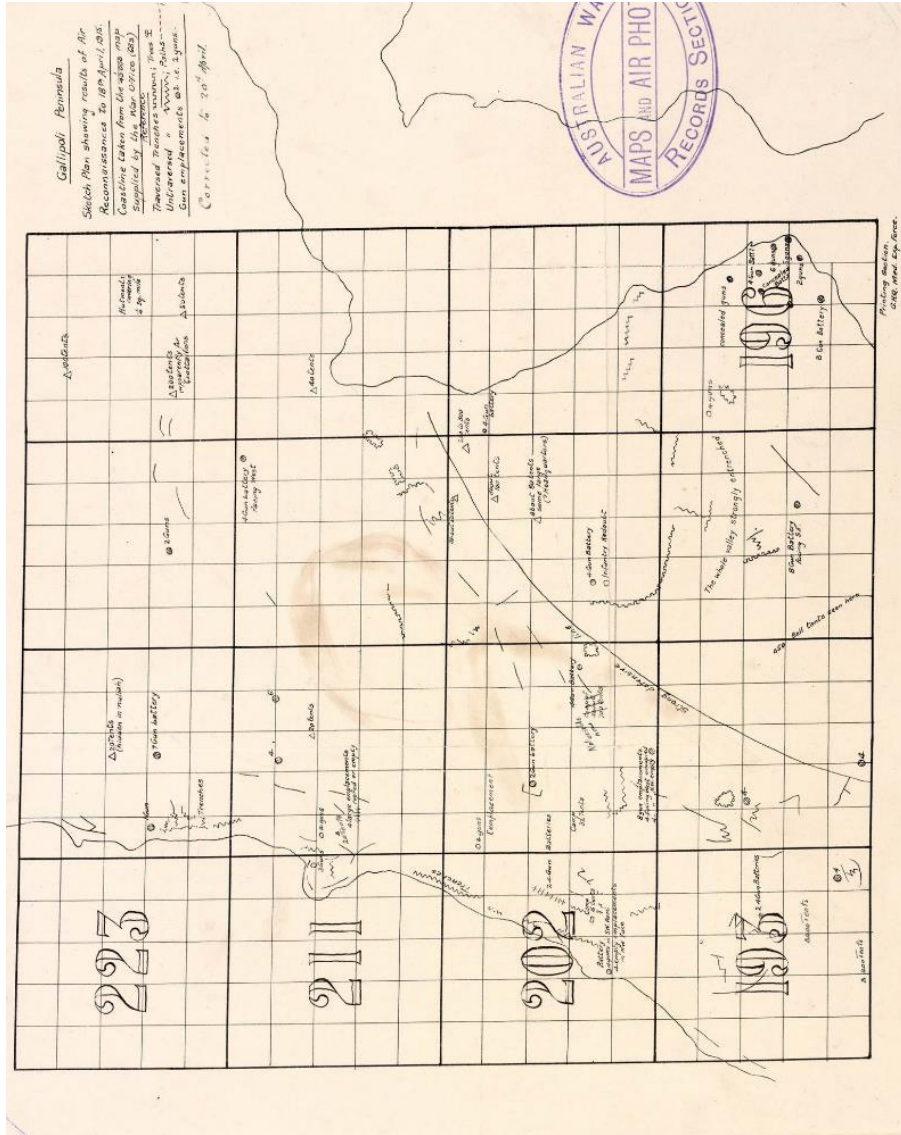
Ek-3

18 Nisan Tarihine Kadar yapılan uçak Keşiflerinde Seddülbahir Bölgesinde
Tespit Edilen Türk Siperleri ve Top Mevzileri

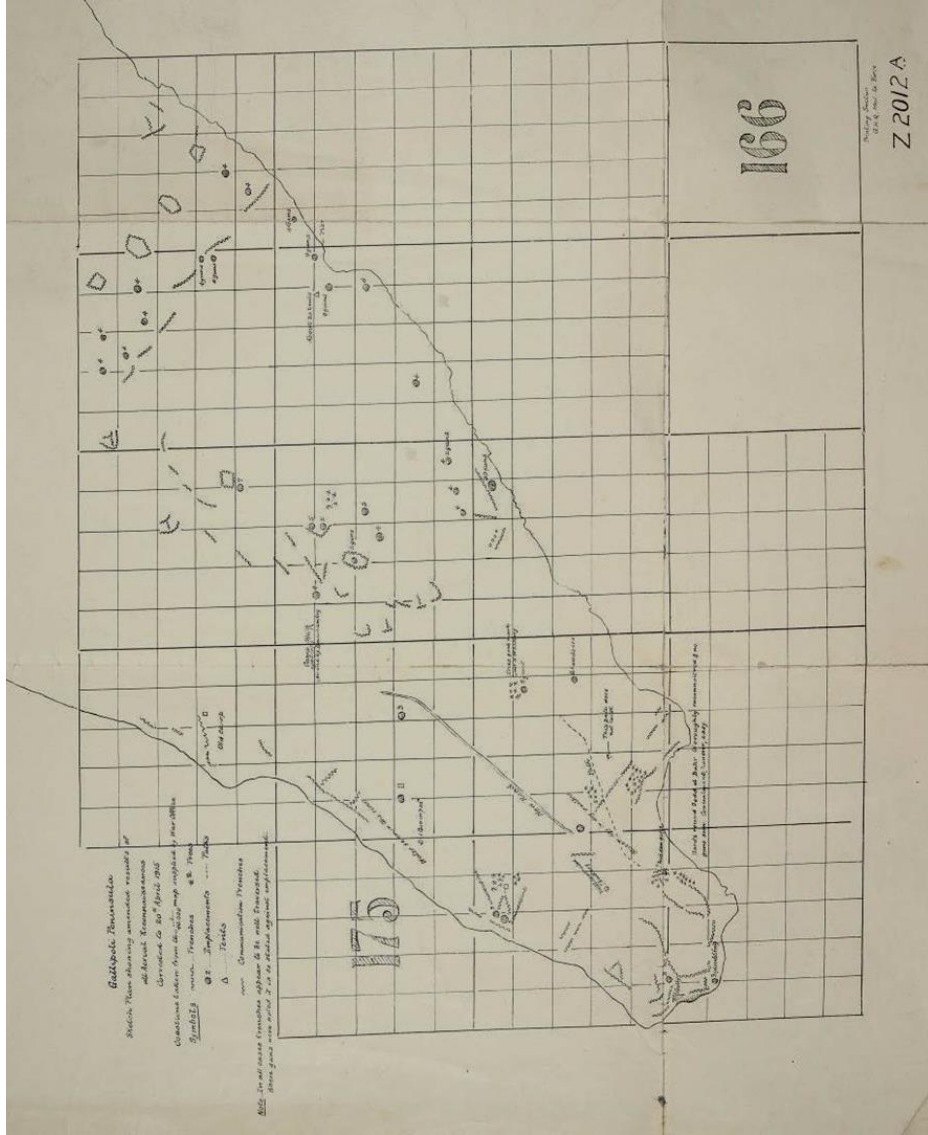
(TNA, OV6782, Plates To Accompany Report Of The Committee Appointed
To Investigate The Attacks Delivered On And the Enemy Defences On
Dardanelles Straits, p.36)

Ek-4

18 Nisan 1915 Tarihinde Arburnu Cephesine Ait Ait Keşif Krokisi
(AVM, G7432G1S65XXI2E)

Ek-5

20 Nisan 1915 Tarihinde Ait Keşif Krokisi

(AVM, G7432G1S65XXI1B)

ADANA TARİHİNDE BASINDA ÖNCÜ BİR GİRİŞİM: RESİMLİ ADANA GAZETESİ (1926-?)

A PIONEERING INITIATIVE IN THE PRESS IN THE
HISTORY OF ADANA: THE ILLUSTRATED ADANA
NEWSPAPER (1926-?)

Murat KÜTÜKÇÜ*

Makale Bilgisi

Başvuru: 14 Ocak 2023
Kabul: 21 Şubat 2023

Article Info

Received: January, 14, 2023
Accepted: February, 21, 2023

Öz

Belirli bir dönemde yayın yapmış gazete, dergi, yıllık ya da almanak gibi eserler, döneminin özelliklerini yansıtan temel danışma kaynakları olarak anılmaktadır. Ulusal ve yerel basın diye kategorize edilen bu danışma kaynakları, yayımlandıkları bölge, kasaba ya da şehirdeki insanları ilgilendiren haber ve yorumlara yer vererek onları bilgilendirmeyi amaç edinmiştir. Günlük, haftalık, aylık, üç ayda bir, yılda iki kez veya yılda bir kez gibi bir yayının periyodunu izleyen bu bilgi kaynakları, öykündüğü amaçlara uygun olarak yayın hayatını sürdürmüşlerdir. Osmanlı'dan Cumhuriyete yayınlanan tüm gazete ve dergiler arasında, içeriği ve adıyla dikkat çekici bir yayının türü diğerlerinden ayrılmıştır; resimli gazete ve dergiler. Resimli İstanbul Dergisi ve Resimli İstanbul Haftası'ndan sonra yayınlanan ilk resimli gazete Resimli Adana Gazetesi'dir. Yapılan çalışmalardan 21 Nisan 1926 tarihinde yayın hayatına başladığı anlaşılan gazetenin 2. sayısına ulaşılabilmektedir. Gazetenin bu sayı üzerinden yapılan incelemesinde; her sayfası detaylı çalışılmış, görsel öğelere de yer verilerek yazınsal anlatıma odaklanılmıştır. Bu bağlamda; Adana bölgesiyle ilgili gazetenin günümüze Türkçesine uyarlanarak aktarımının sağlandığı bu çalışma ile, bahse konu sürecin koşullarının anlaşılmasına yarar sağlayabilme amacı güdülmüştür. Bu vesileyle gelecek nesillere bilgi aktararak katkı sunulabileceği değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Adana, Resimli Gazete, Cumhuriyet, Gazete, Basın Tarihi.

Abstract

Works such as newspapers, magazines, annuals or almanacs published in a certain period are referred to as the main sources of advice reflecting the characteristics of the

* Dr., Çağ Üniversitesi, Hukuk Fakültesi; muratkutukcu@cag.edu.tr; ORCID: 0000-0003-4311-8036; Mersin-Türkiye.

period. These advisory resources, categorized as national and local press, aim to inform them by including news and comments that concern people in the region, town or city where they are published. These information sources, which follow a publication period such as daily, weekly, monthly, quarterly, twice a year or once a year, have continued their publication life in accordance with the purposes they emulate. Among all the newspapers and magazines published from the Ottoman Empire to the Republic, a remarkable type of publication with its content and name was distinguished from the others; illustrated newspapers and magazines. The first illustrated newspaper published after the Illustrated Istanbul Magazine and the Illustrated Istanbul Week is the Illustrated Adana Newspaper. The 2nd issue of the newspaper, which was understood to have started its publication life on April 21, 1926, could be reached. In the review of the newspaper on this issue; each page has been studied in detail and focused on literary expression by including visual elements. In this context; with this study, in which a newspaper about the Adana region is adapted into Turkish and transferred to the present day, it is aimed to benefit from the understanding of the conditions of the aforementioned process. On this occasion, it is considered that a contribution can be made by transferring information to future generations.

Keywords: *Adana, The Illustrated Newspaper, Republic, Newspaper, Press History*

Giriş

Gazete, dergi, yıllık ya da almanak gibi eserler, döneminin özelliklerini yansıtan temel danışma kaynakları olarak anılmaktadırlar. Ulusal ve yerel basın diye anılan bu danışma kaynakları, yayımlandıkları kasaba ya da şehirdeki insanları ilgilendiren haber ve yorumlara yer vererek onları bilgilendirmeyi amaç edinmektedir. Günlük, haftalık, aylık, dört ayda bir, üç ayda bir, yılda iki kez, yılda bir kez gibi yayın periyodunu izleyen bu bilgi kaynakları, öykündüğü amaçlara uygun olarak yayın hayatını sürdürmüşlerdir.

Osmanlı Devleti, 7 Kasım 1864'te çıkarılan kanun ile vilayet sistemine geçmiştir. Anılan yasal düzenleme kapsamında her vilayette bir basımevi kurulması ve birer vilayet gazetesi çıkarılması öngörülüyordu. Böylece Osmanlı Devleti'nde ilk çıkarılan vilayet gazeteleri birkaç istisna dışında yerel gazeteciliğin temelini oluşturdu. Vilayet gazetelerinin asıl amacı, devletin vatandaşlarla iletişimini kurmak, kendisini ifade ederek güçlü ve tanınır olmasını sağlamaktı.¹

¹ Gülşah Değirmenci, *Adana Basın Tarihi (1873-2000)*, Nevşehir Hacı Bektaşî Veli Üniversitesi Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2019, sayfa V.

Adana basın hayatı, vilayetin resmi ve ilk gazetesi niteliğindeki Seyhan'la başladı. İlk sayısı 5 Mart 1873'te neşir olunan Seyhan gazetesi 1908'e kadar 35 yıl yayın hayatını sürdürdü.²

Seyhan vilayet gazetesiyle birlikte, 1873-1923 yılları arasında Adana'da yayınlanan gazeteler; Teceddüt, İtidal, Yaşasın Ordu, Çıngırak, Çukurova, Duman, Anadolu, Rehberi İtidal, Şimşek, İkaz, Hayat, Ferda, Yeni Adana, Tanyeri, Toros, Kilikya, Adana Postası, Hayistan, Artsakank Giligia, Davros, Giligia, Kağakatsi, Hay Tsav, Avara, Arkeos, Azad Davros, Giligian Surhantag, Adana ve Azamarad olarak çıktı. Aynı dönemde çıkan dergiler ise Nor Serunt, Milli Mefkure ve Giligian Davetsuyts idi.³

Cumhuriyetin ilanıyla birlikte 1923-1946 yılları arasında yayınlanan gazeteler; Halk, Türk Sözü, Toksöz, Altun Öz, Mücadele, Sayha, Karatepeli, Ticaret Haberleri, Adana Ticaret Gazetesi, Doktor Sesi, Adana Ticaret Haberleri, Yurd Duygusu, Çiğdem, Gürses, Ahali, Adana Ticaret Gazetesi, Ak Günler Gazetesi, Yeni Yol, Bugün, Keloğlan ve Tel iken dergiler ise Gölge, Resimli Adana, Çukurova'da Memleket, Kırkpınar, Görüşler, Sesimiz, Çığ ve Başak'tı.⁴

Osmanlı'dan Cumhuriyete ve sonrasında da yayınlanan bu gazete ve dergiler arasında, içeriği ve adıyla dikkat çekici bir yayın türü diğerlerinden ayrılıyordu: Resimli gazete ve dergiler. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e resimli gazete ve dergi serüveni Resimli Ziraat Gazetesi, Resimli Kitap, Resimli Roman Mecmuası, Resimli Eşek, Resimli Mektep Alemi, Resimli Salon Mecmuası, Resimli Ay Dergisi, Resimli Cuma Gazetesi, Resimli Dünya Dergisi, Resimli Eytam Dergisi, Resimli Gazete, Resimli Hafta Gazetesi, Resimli Mecmua, Resimli Perşembe Dergisi, Resimli Yıl Dergisi, Resimli Yurt Gazetesi, Resimli Adana Gazetesi, Renkli Hikaye, Resimli İstanbul Dergisi, Resimli Hafta, Resimli Hayat, Resimli Her Şey, Resimli Hikayeler, Resimli İstanbul Haftası, Resimli İz, Resimli Romans, Resimli Şark ve Resimli Tarih'le devam etti.⁵

Resimli Adana Gazetesi, Resimli İstanbul Dergisi ve Resimli İstanbul Haftası'ndan sonra yayınlanan ilk resimli gazetedir. Kimi kaynaklarda dergi olduğuna ilişkin bilgiler mevcut olsa da boyutu ve formatı gereği gazete olduğu açıkça bellidir.

² *Yurt Ansiklopedisi*, "Yerel Yayın Organları", C. 1, Anadolu Yay., İstanbul 1981, s. 165.

³ İsmail Tevfik, *Adana Vilayeti Matbuatı*, T.C. Hariciye Vekaleti Matbaası, Ankara 1932.

⁴ Değirmenci, *a.g.t.*, s. IX-X.

⁵ Mustafa Özdemir, "Osmanlı'dan Günümüze Dergiler ve Dergicilik", *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, S. 1, 2013, s.7-58.

“Resimli Adana” Gazetesi

İncelemeye tabi tutulan 2.sayı Resimli Adana gazetesi, 1 Mayıs 1926 tarihinde yayınlanmıştır.⁶ Sahip ve Başmuharriri Muzaffer Timurtaş, Mesul Müdürü Lütfullah Osman’dır. Adana Türk Sözü matbaasında tabedilmiştir ve fiyatı 5 kuruştur. Adresi, Adana Hayat Matbaası olarak verilen gazetenin Türkiye için seneliği 250, harici için 350 kuruş olarak abonelik bedeli verilmiştir.⁷ Gazetelerin tasnifinde Resimli Adana için haftalık, ilmi, edebi ve içtimai tanımlamaları yapılmıştır.⁸ Adana Vilayet Matbuatında yayına başladığı tarih 21 Nisan 1926 olarak belirtilirken,⁹ 1 Ocak 1927 tarihinde muvakkaten kapandığı ve 29 Kasım 1928 tarihinden itibaren Çiğdem ismiyle çıkmaya başladığı belirtilmiştir.¹⁰

Gazetenin birinci sayfasında; Kurtuluş Savaşının önemli cephelerinden Kilikya Cephesi’ni Atatürk’ün özel emriyle kurmuş ve Fransızların işgali altında bulunan bölgede görevler üstlenmiş Osman Tufan Paşa’nın (Fotoğraf 1) fotoğrafı bulunmaktadır.

⁶ <http://www.osmanlicagazeteler.org/Sayfa.php?il=Adana&GazeteID=Resimli%20Adana> (Erişim tarihi: 19.12.2022)

⁷ Selçuk Ural-Nesrin Soyer, “Atatürk Dönemi Adana’da Yerel Basın (1923-1938)”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 10, 2012, s. 188-189.

⁸ İsmail Tevfik, *Adana Vilayeti Matbaası*, s. 5.

⁹ İlk yayın tarihini İsmail Tevfik 21 Nisan (İsmail Tevfik, *a.g.e.*, s. 25), Selçuk Ural ve Nesrin Soyer (Ural-Nesrin, *a.g.m.*) ise 24 Nisan olarak belirtmektedir.

¹⁰ İsmail Tevfik, *a.g.e.*, s.25.

Fotoğraf 1: Osman Tufan Paşa

Gazetenin ikinci sayfasında; “Hafta Konuşması” ile Musahabe adlı bir bölüm vardır. Hafta konuşmasının başlığı “İsrâfdan İflâs Doğar”dır. Musahabe başlığındaki konu ise Adana üzerinedir. Her iki başlıkta dile getirilen konular Türkiye ve Adana için hala güncelliğini koruması ve örnek olması bağlamında tekrar vermede yarar olduğu kanısı oluşmuştur. Aradan geçen 100 yılın aslında fazla bir değişiklik yaratmadığı ortadadır. Haftanın Konuşması başlığının yazarı Muzaffer Timurtaş’tır. Adana başlığını yazan yazar ise Medeni mahlasını kullanmıştır. Her iki yazınında tamamı aşağı verilmiştir.

“İsrâfdani İflâs Doğar

Şübhesiz başkalarının da nazar-ı dikkatini celb etmiştir: Adana'da alabildiğine bir "İsrâf"dır gidiyor.

Hesâbını bilenler, sarfiyatını kazancı ile karşılaştırmaya çalışanlar pek az. Filhakika Adana, zengin bir muhittir. Burada sarf idilen para diğer mahallelerde sarf idilenden fazladır. Fakat tedkik idilecek olursa görülecektir ki sarfiyat dâimâ vâridâtı tecâvüz işlemektedir.

Bunun, bu hâlin bir memleketin istikbâli üzerindeki netîcesi elbette çok feci'dir. Kazancının bir mikdârını arttırub yârın için saklamayanlar dünyânın en bedbaht adamları sırasında geçerler. Halbuki kazancının bir mikdârı arttırılmadığı, istikbâl için bir hazırlıkda bulunulmadığı gibi kazanılan mikdârı kâmilten sarf itmekle de kalınmıyor.

Bir aylık kazancı elli lira olanlar ay nihâyetinde altmış, yetmiş lira, bir aylık vâridâtı bin lirayı bulanlar binüçyüz, binbeşyüz lira sarf etmiş olduklarını görüyorlar.

Adanalı'nın hakiki vaz'iyeti ve içyüzünü bilenler bu vaz'iyet, bu karışıklık önünde titremektedirler. Allâh saklasın gayr-ı muntazır bir felâketle karşılaşıldığı zamân irtesi sene için kendisini geçindirecek, evlâd ve 'iyâlinin

ma'îşetini te'mîn edebilecek hiç kimse yok gibidir. Fâiz, tek bu kelime Adana'yı altüst itmek üzeredir. Bugün kim bilir kaç kişi yüzde yüz fâizle paralar almıştır. Yüzde yüzyirmi fâiz ve yigirmi ta'ahhüd iderek borçlanmışdır.

Bu paraların yerine sarf idilmemekte olması da bittabi' müstakbel felâketi yakınlaştırıyor.

Paraya ihtiyâcı olan, gelecek senesini kurtarmak için lâzım olan bir mikdâr parayı bulmak üzere birçok vâsitalara başvuran, onbirde yigirmi kişiden ricâ iden bir kimse parayı te'mîn itdikden sonra işini unutup. Bu parayı ne için tedârik itdiğini kat'iyen düşünmeden, hâtırına getirmeden sarf ediyor.

Gelişigüzel yaptığı masraf onu muhakkak bir iflâsa götürüyor. O adam bu iflâs-ı kat'iyetini sezmeden, his itmeden ayıkmamakda, kendisine gelememekdedir. Yalnız şurası bilinmelidir ki iş işden geçtikden sonra bulunacak çâre de kalmıyor. Ondan sonra yuvarlanmak ve bir daha kalkmamak vardır.

Adanalının bu günkü vaz'iyeti, vaz'iyet-i mâliyesi inanılmayacak kadar bozuktur.

Zürrâ'ın, tüccârın, san'atkarın ayrı ayrı ve mühim derdleri var. Gelecek seneye kadar kim bilir kaç kişi iflâs idecek, kim bilir kaç kişi çiftini, çubuğunu satmak mecbûriyet-i elîmesinde kalacaktır?...

Mutlak iflâslardan kurtulmak ve hiç olmazsa gelecek seneyi, istikbâli kazanmak için ödünç alınan paraları yerine, parayı çıkartabilecek bir işe sarf etmek lâzımdır.

İsrâfdan iflâs doğar." Muzaffer Timurtaş.

"Adana

Adana, Türkiye'de İstanbul ve İzmir'den sonra gelen bir şehirdir. Bunu herkesden dâimâ işitdiğimiz gibi biz de dâimâ herkese söyleriz. Bu neye benzer bilir misiniz? Vâsita-i nakliyesi olmayan bir mahalde mutavattan olub size mu'temed kimseler tarafından mütemâdiyen medh ve senâ idilen, kaşlarıyla gözlerinin, endâmıyla nezâketinin kulakdan duyarak bile 'âşkı kesileceğiniz bir genç kıza.. Teşbihde hatâ olmaz ya; Vaktâ ki bu güzel Adana'ya gelirsiniz; sağınıza ve solunuza bakındıktan, hele kışın olsun yazın olsun birkaç gün de kaldıktan sonra ne fikir edirsiniz? Bunu ne siz, ne de ben takdîr idemeyiz. Çünkü biz Adanamızı sevmiş ve alışmışızdır, fakat bir ecnebîye, hattâ Adanalı olmayan bir vatandaşa sorunuz, ne cevâb alacağınızı elbette benden öğrenmek istemezsiniz.

Allâh herkesin gönlüne göre versin, 'ayıb değil yâ benim Adana'yı bir çeşid görmek isteyişim var, bu arzum bugün değilse belki bir gün hakikat olacaktır diye ümîd ve temennî iderim. Bu temennîmi geçen sene bir da'vetde çiğ köfte yedikden sonra gördüğüm ve "Türk Sözi"ne yazdığım ru'yâ

gibi zann itmeyiniz. Bu cidden pek samîmi ve kalbî bir temennîdir. On sene sonrayı düşünelim:

Adana şimdiye kadar büyük bir köy idi, zirâ'at ve ticâret memleketi idi. Köy olması şehrin nezâfet ve tahâretine mâni'di. Çünkü çiftliklerden ma'lûm vesâit-i nakliye ile şehrin göbeğine kadar nakliyât yapılırdı. Manda ve öküz arabalarıyla develer gibi vesait-i nakliyenin çiğneyüb geçdiği, her evin altı depo ve ahır olan bu köyde ne kaldırım kalır ne de temizlik olur. Zirâ'at ve Ticâret memleketi idi. Fakat ne çiftçisi ne de tüccarı bir dürlü sa'yinin mükâfâtını göremiyordu, herkes hâlimden müştekî idi. Çünkü kimsenin hüsn-ü idâresi yoktu, kimsenin gözi doymuyordu, ba'zıları eline geçen fazla paraya ödünç para bile katarak tarla satın alıyor, ba'zıları binlerce dönüm koza ekdiği halde hepsine bakamadığından, fennî tedâbire tevessülü bilmediğinden, az çok bir iklim tebeddülünden mahsülû mahv olub gidiyordu. 'Amele bulmak, para bulmak derdlerinden sonra ellerine geçen mala müşteri bulmak için bile ne kadar üzüliyorlardı. Hülâsa mahsûl zamânında bile yüzü gülen çiftçi ve tüccâr bulunamıyordu. Kışın çamurdan, yazın tozdan sokaklardan geçilmiyor, bin dürlü hastalıktan kurtulunmaz, zevkten ve eğlenceden tamâmen mahrûm bir belde idi. Halbuki bugün: (Yukarıda tasrîh itidiğim vecihle on sene sonrasında bahs ediyorum)

Bugün Adana tam ma'nâsı ile iktisâdî bir şitâiyedir. Zirâ'atle ticâreti mezc ederek iktisâdî diyoruz, kışın ikliminin halâveti dolayısıyla şitâie diyoruz. Fikrimizde yanılmadığımızı kana'atle bu şehrin vaz'iyet ve şekl-i hâzırını tavsîf idelim:

Güzel Seyhan Irmağının iki tarafı rıhtımlı, rıhtım üzerine iki yakada geniş parke caddede bir sıra çalgılı kahvelerle sinemalar. Mu'azzam birkaç otel ki insânın istirahatini tam ma'nâsı ile te'mîn ider. Irmak üstünde askılı, ayaklı sık sık köprüler ki üstlerinden elektrikli tramvaylar, altundan muntazam posta yapan vapurcuklar geçiyor. Şehrin içerisi temiz ve muntazam caddeler, evler, meşherler. Üç gün yağın yağmurdan habbe-i vâhide kalmayarak muntazam lağımlardan akub gidiyor. Şehirden Zirâ'at mektebi, Şakirpaşa, Bağlar Mahallesi, Hızırlı Köyü, Misis ve Karataş'a işleyen muntazam elektrikli tramvaylar insâna yollarda yürürken teyakkuzi ve ihtiyâti mecbûrî kalıyor. Giceleri her köşede bir 'âlem. İstanbul'dan, Ankara ve Konya'dan mâ'adâ birçok soğuk iklimli memleketlerden gelen seyyâhlarla dolu bir şehir. Gelen seyyâhlar hem ziyâret hem de ticâret yapıyorlar. İyi ve mebzûl mahsûlâtımıza müşteri çıkıyor ve yeni sene mahsûlâtına peşinen alıcı oluyorlar. Cinsleri iyi ve mebzûl pamuklarımıza meyve ve sebze konservelerimize öyle müşteri var ki satarken 'âdetâ naz idiyoruz.

Ricâ iderim bunları olmayacak diye değil olacak şeyler diye okuyunuz. Çünkü bunların olmasına ne mâni' vardır? Hüsn-ü niyet ve sa'y değil mi? Kâbiliyet ve isti'dâd değil mi? Biz bunlardan niçün mahrûm olalım? Mâdem ki medenî ve 'asrî olmaya karâr verdik, bu işler her halde olmalıdır. Hepimiz cân u gönülden bunu arzu itdikden başka böyle bir şehirde

oturmağı da cāna minnet bilir ve iftihâr itmez miyiz? O halde?!... Herkes şahsına terettüb iden vazîfeyi düşünmekle ve yapmakla mükellef olmak gerek... Bizden de ikâz ve temennî...” Medeni.

Gazetenin üçüncü sayfasında 2 adet yazı ve 4 adet ilan bulunmaktadır. Yazının birincisi ve uzun olanı “*Lise-Erkek Muallim Mektebi Maçı*”dır. Adana Lisesi ile Erkek Muallim Mektebi arasındaki futbol maçı uzun uzun anlatılmıştır. Her iki lisenin maç kadrosunun verildiği yazıda ayrıntılı bir değerlendirme yapılmıştır. Maç yorumu yapan kişi ise Şerafeddin’dir.

Gazetede yer alan ikinci yazı ise “*Leyla’nın Hatıratı*” adlı bir hikayedir ve birinci bölümü yayınlanmıştır.

Gazetede ilanlar ise çerçeve içinde ve reklam niteliğindedir. Gazeteye ilan vermek isteyenlerin Hilal-i Ahmer Caddesindeki Hayat Matbaası’na başvuru yaptırması istenen birinci ilanı, Türk Pazarı ticarethanesi takip etmektedir. Diş Tabibi Celaleddin Beğ (Bey) ve Doktor Cafer Tayyar Beğ (Bey)’in ilanı takip etmektedir.

Resimli Adana Gazetesi’nin dördüncü sayfasında gazeteye yardım edeceği yönünde vaatleri bulunan M. Halit Bey’in (Fotoğraf 2) fotoğrafı verilmiştir. Hemen altında ise “*İştîyak*” adlı bir şiiri mevcuttur. Hemen yanında “*Tarz-ı Kadîm*” adlı bir gazel vardır. Talat Muter’e ait bu şiirin altında Adana 27 Nisan 926 tarihi not düşülmüştür. “*Hafta Buketi*” adını taşıyan diğer yazı güzel sözlerden oluşmaktadır ve yazarı Ahmet Hamdi’dir. Başka bir şiir ise Gündüz Nadir’e aittir. “*Gazinin Heykeli Karşısında*” adlı bu şiir Adana Mebusu Zamir Bey’e adanmıştır.

Fotoğraf 2: M. Halit Bey

Gazetenin beşinci sayfasında Aşiyâni -i Felâsife A'zâsı İlham Şam’dan mizah konulu Şihâb Kadri’ye ait “*Cenûbî Baba*” adlı şiir yer almaktadır. Bu şiirin hemen altında “*Bahâr Gözlüne*” adlı bir şiire yer verilmiş olup, şair

M.T.T kısaltmasını kullanmıştır. Şiirin bitiminde bir kutucuk içinde, gazetenin bir sonraki sayısında yer alacak konunun; Türkiye Arsen Lüpen'i olan Kozanlı Hilmi'nin hayatının, çocukluktan beri birlikte yaşamış olduğu arkadaşının kaleminden olacağıdır. Gazeteyi ortalayarak Celal Sâhir Bey'in (Fotoğraf 3) fotoğrafına yer verilmiş ve gazeteye yardımda bulunacağı vaadi belirtilmiştir. Hemen altında; yine Celal Sâhir'e ait "*Kānûnını Dinlerken*", Ahmet Hamdi'ye ait "*Şarkı*", Tefik Fikret'e ait "*Yâd-ı Nefrîn*" şiirleri yer almaktadır.

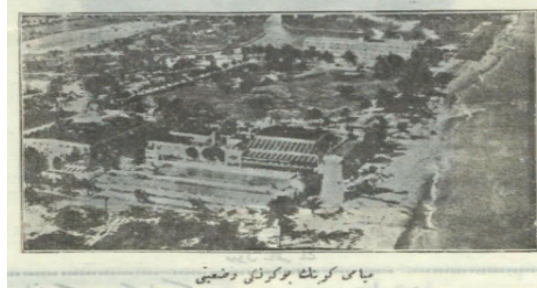
Fotoğraf 3: Celal Sâhir Bey

Gazetenin altıncı sayfasında sağ üst köşede küçük bir kutu içerisinde Türk Sözü Matbaası'nın reklamına yer verilmiş olup, geri kalan tam sayfa "*Bir Köyden Bir Şehir Nasıl Olur?..*" adlı yazıya yer verilmiştir. Yazının başlangıcında; "*Miyami*" adlı bir köyün Amerikalılar tarafından 25 senede nasıl şehir haline dönüştüğüne yer verilmiştir. Ve Seyhan Nehri gibi güzel bir yerin Miyami'den daha cazip hale getirilip getirilmeyeceği konusu tartışılmıştır.

Bahse konu yazar; 1900 yılında Miyami (Miami, gazetede yazıldığı haliyle aktarılmıştır) adlı bu sömürge altına alınan köyü ziyaret etmiş. O zaman mütevazı balıkçıların, yumurta satışıyla geçinen zavallı zencilerin ikamet ettiği bir köy olarak tasvir etmiştir. Fakat bu çöle benzeyen zavallı köyün güzel iklimi ve tatlı havası bütün New York'luların dikkatini çekmiş. 1910 senesinde oralarda bulunan gayet büyük bir balık üzerinde incelemeye yapan hayvan uzmanları, bu memlekette güzel bir hayat temin edildiği takdirde halkın balıkçılıkla ilgilenip, hayatlarını kazanabileceklerini düşünmüşler. Nitekim daha sonraları "Miyami" köyü en zengin milyonerlerin, Amerikalı

milyarderlerin sırf zevk için balık avlamak üzere sık sık ziyaret ettikleri yer oluvermiş. Ve yavaş yavaş Miyami sahillerinde küçük spor kulüpleri oluşmaya başlamış (Fotoğraf 6). O yıllarda yani 1910 senesinde 2000 nüfuslu bir yer imiş Miyami köyü. Dünya savaşında Miyami'yi sık sık ziyaret eden milyonerler, daha sonraları kendi ticari meseleleri ile meşgul bulduklarından seyrek gelebilmişler ve Miyami'de başlanan oluşumlar yarım kalmış. Amerikalılar Florida ve Miyami'de büyük eserler meydana getirebileceklerini düşündüklerinden derhâl Florida'ya bir tren hattı yapmaya karar kılmışlar. 1921 senesinde Amerikalılar büyük şirketlerinin önemli bir şubelerini Miyami'ye de açmışlar. Tabii ki bu nakil bu köy için büyük bir reklam olmuş, bir sene zarfında Miyami'de nehrin yanlarında büyük binalar, şık oteller yükselmeye başlamış. Artık Amerika zenginleri kış mevsiminin soğuk günlerini havası güzel olan bu güzel köyde geçirmeye önem vermişler. 1924 senesi ceplerinden altınlar taşan ve ne yapacaklarını bilemeyen Amerikalı zenginler bu köye hücum etmişler. Bir anda Miyami köyünde araziler değerlenmiş. Artık her hafta trenlerde banker, tüccar, esnaf, sanatkâr, işçiler bu köyü ziyaret etmiş ve orada balık tutma zevkini tatmak üzere akın akın geldikleri görülmeye başlanmış. 1925 senesinde bu köyün nüfusu dörtüzbün olmuş. Bu köye ilk gelen küçük esnaf, mütevazı balıkçılar, otel garsonları kısa zaman içerisinde milyoner olmuşlar. Yazar; Seyhan nehri çevresinin de böyle değerlenmesi temennisi ile yazıyı sonlandırmıştır.

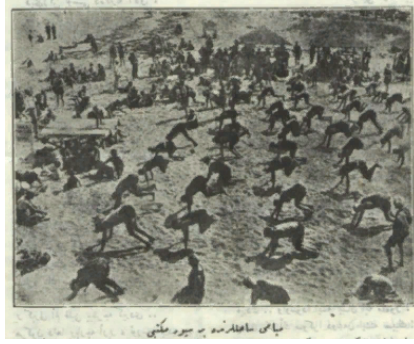
Yazı içeriği aynı zamanda, Miyami köyünün 25 sene evvelki hali (Fotoğraf 4) ile 25 sene sonraki halinin (Fotoğraf 5) fotoğrafı ile zenginleştirilmiştir.

Fotoğraf 4: Miyami köyünün 25 sene evvelki hali

Fotoğraf 5: Miyami köyünün 25 sene sonraki hali

Fotoğraf 6: Miyami sahillerinde bir spor mektebi

Gazetenin yedinci sayfasında el yazısıyla kopyasını hazırlayan Zafer Adnan'dan Emel Hanım'a yazılan "*Açık Mektup*"a yer verilmektedir. Sayfanın geri kalanını da "*Şundan Bundan*" başlığı altında Halıların Temizlenme Usulü, Limonun Faydaları, Fare Kapanları, İskambil Kâğıtlarını Yenileme Usulü, Ateşsiz Çamaşır Yıkama Usulü, İpekli Kumaşlar ve Çamur Lekesi, Pırlanta Temizleme Usulü, Cam İçin Tutkal, Haneleri Tenvir İçin Yeni Bir Gaz, Çuhadaki Yağ Lekeleri gibi kısa bilgilere yer verilmektedir. Ve yine bu sayfada teşekkür yazısı ile bir önceki sayılarında yapılan hatalara gelen itirazlara yer verilmiştir.

Gazetenin sekizinci sayfasında tamamıyla reklamlara yer verilmektedir. İlanların hepsi çerçeve içindedir. Sayfadaki en büyük ve ilk ilan Abdullah Efendi mahdumları ticarethanesine aittir. Bu ilk ilanı peşi sıra; Dr. Cafer Tayyar, Hayat matbaası, Mehmed Nuri Ticarethanesi, Doktor Ahmed Remzi, Aydoğdı Büyük Tuhafiye, manifatura ve kavâfiye mağazası ilanları takip etmektedir.

Sonuç

Adana’da Cumhuriyetin ilanıyla birlikte başlayan ve sürekliliği olan gazete ve dergiler, bir elin parmaklarını geçmez. Adana’nın işgaliyle başlayan Yeni Adana gazetesi ile daha sonra çıkan Türk Sözü gazetesi dışında devamlılığı olan gazeteler ne yazık ki yok denecek kadar azdır. Resimli Adana gazetesi ise döneme özgü içeriği, fotoğraf ve reklamların hayli fazla oluşuyla dikkat çekmeyi başarmıştır. Gazetenin sahibi Muzaffer Timurtaş, Millî Mücadele’nin önemli komutanlarından Ömer Lütfi Bey’in oğludur. Son derece iyi bir eğitime sahip olması yanında o döneme göre oldukça donanımlı birisidir. 1926 yılında hayalini kurduğu Adana öngörüsüne bu yüzyılda bile rastlanması neredeyse imkânsızdır. Adana’yı bir Avrupa şehri gibi hayaline yedirmiştir. Yine Şerafeddin, M. Halid, Talat Muter, Ahmet Hamdi, Gündüz Nadir, Celal Sahir ve Zafer Adnan Bey’ler gazetenin çok değerli ve entelektüel simaları olarak göze çarpmaktadırlar.

Resimli Adana gazetesi, sadece resimli oluşu, resimli öğeleri içeriyor olmasıyla değil, yazarlarıyla öne çıkan bir gazetedir. Ama incelenen bu sayının haricinde ne kadar yayınlandığı ve diğer sayılarının nerede olduğu bilinmemektedir. Döneminin ilklerinden iken bölgenin ilki olması özelliği bu çalışmayı kıymetlendirmektedir.

İlim dünyasına ve gelecek nesillere faydalı olması dileğiyle.

Kaynakça

- Değirmenci, G., *Adana Basın Tarihi (1873-2000)*, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir 2019.
- <http://www.osmanlicagazeteler.org/Sayfa.php?il=Adana&GazeteID=Resimli%20Adana> (Erişim tarihi:19.12.2022)
- Özdemir, M., “Osmanlı’dan Günümüze Dergiler ve Dergicilik”, *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, S. 1, 2013, s. 7-58.
- Resimli Adana Gazetesi*, Yıl 1, S. 2, 1.5.1926.
- Tevfik, İ., *Adana Vilayeti Matbuatı*, T.C. Hariciye Vekaleti Matbaası, Neşriyat No:67, Ankara 1932.
- Ural, S.-Soyer, N., “Atatürk Dönemi Adana’da Yerel Basın (1923-1938)”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Si 10, 2012, s. 165-204.
- Yurt Ansiklopedisi*, “Yerel Yayın Organları”, C. 1, Anadolu Yay., İstanbul 1981.

TARİHİ PERSPEKTİFTEN BİLİM DÜNYASINDA KADININ YERİ

STATUS OF WOMEN IN SCIENCE WORLD FROM HISTORICAL PERSPECTIVE

Sevda KUBİLAY*

Makale Bilgisi

Başvuru: 5 Mart 2022
Kabul: 21 Mart 2023

Article Info

Received: March, 5, 2022
Accepted: March, 21, 2022

Öz

Kadınların bilim dünyasında yer alması çoğu zaman mücadele gerektiren bir eylem olmuştur. Tarihsel süreçte kadına tanımlanan roller ve görevler onları bilim dünyasından uzaklaştırmış ve domestik bir figür haline getirmiştir. Ancak tarihin derinliklerinde bilime katkı sunan pek çok kadın kahraman vardır. Bu kahramanlar kimi zaman cadı avında kimi zaman güç savaşları arasında yok olup gitmişlerdir. Her ne kadar görünürlükleri az olsa da bilim dünyasına katkıları yadsınamaz. Bu çalışmada kadınların bilim dünyasına olan katkısı toplumsal bir çerçevede ele alınmış ve kadınların bu anlamdaki mücadelelerine yer verilmiştir. Tüm zorluklara rağmen kadınlar bilim dünyasında var olmayı başarabilmişlerdir.

Anahtar kelimeler: kadın, bilim, toplumsal cinsiyet, bilim insanı

Abstract

Women's involvement in the world of science has often been an act of struggle. The roles and duties defined for women in the history have taken them away from the science world and turned them into a domestic figure. However, there are many female heroes who appear in the depths of history and contribute to science. These heroes sometimes perished in witch hunts and sometimes in the course of power struggles. Although their visibility is blurred, their contribution to the world of science cannot be denied. In this study, the contribution of women to the world of science is discussed in a social framework

* Öğr. Gör. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Sosyal Bilimler MYO; sevda.kubilay@ohu.edu.tr; ORCID: 0000-0003-2786-0177; Niğde-Türkiye.

and women's struggles in this sense are included. Tespite all the difficulties, women have managed to exist in the world of science.

Key words: *women, science, gender, scientist*

Giriş

Kadınlar... Nereye bakılırsa bakılsın her yerdeydiler: Ekonomik hayatta, kamusal alanda, toplumsal çatışmalarda, bazen en belirgin halde bazen de görünmez biçimde. Varlıkları, bu varlığı yok sayanlar ya da onu yüksek duvarlarla, toplumsal sınırlarla kontrol altına almak isteyenler tarafından sürekli tartışılan kadınlar.

Bilimin tarihsel gelişim süreci içinde kadınların bilim dünyasına katkılarından pek söz edilmez. Çünkü bilime eril bir mana yüklenmiştir. Ayrıca bilimle ilgilenen kadınların hayatları ve eserleri üzerindeki tartışmalar, onların çoğu kez cinsellikle ilgili dedikodulara karşı savunmasız olmaları yüzünden zorlaşmıştır. Ancak bu durum tarih sahnesinde kadının bilime katkısının olmadığı anlamını taşımaz. Bilim ve kadın ilişkisi bağlamında ele alınacak ilk soru, kadınların bilime katkılarının hangi dönemlere kadar gidebildiğidir. Başka bir deyişle, aslında kadınlar çok uzun zamandır bilimle ilgilidir ve belki bu gerçek bilinmemektedir ya da kadınların bilim dünyasına katkıları yirminci yüzyıla ait bir olgudur. Kadınların bilim dünyasına katkıları en fazla nerede gerçekleşmiştir, Birleşik Krallık'ta mı, Hindistan'da mı, Amerika Birleşik Devletleri'nde mi, Çin'de mi yoksa Fransa'da mı yoksa dünyanın başka bir yerinde mi? Kadınların bilim dünyasına katkıda bulunmasını teşvik eden koşullar nelerdir? Diğer önemli bir soru da, eğer tarihte kadınlar bilimin gelişmesinde daha aktif bir rol alsalardı, bilim dünyası daha farklı bir gelişim gösterir miydi?¹

Bu çalışmada, Antik Çağ'dan itibaren varlığına tanık olduğumuz kadın ve bilim ilişkisinin tarih içindeki gelişimi ele alınmıştır. 18.yy'da sancılı bir şekilde gündeme gelen kadın hareketlerine kadar olan süreçte toplumun kadına bakışı ve kadının bilim dünyasına olan yakınlığı ya da uzaklığı sorgulanmıştır. Kadın hareketleriyle başlayan ve giderek kadını daha özgür kılan girişimlerden önce kadının adı bilim dünyasında ne kadar yer almıştır?

¹ Londa Schiebinger, "Women in Science: Historical Perspectives", *Proceedings of the Women in Astronomy Workshop*, Meg Urry (ed.), Space Telescope Science Institute, Baltimore 1992, s. 11.

Antik Çağ'da kadın ve bilim

“En iyi kadın kendisinden söz edilmeyendir.” Thukydides²

Kadınların bilim dünyasına katkıları yeni bir olgu değildir, antik çağlara kadar uzanmaktadır. Ancak Antik Çağ'ın eserlerine dair çok az kalıntı vardır. Bu dönemin kadın düşünürlerine dair sadece birkaç fragment ve mektup kalmıştır. Ayrıca bu dönemde yaşayan önemli isimlere dair bilgiler hep ikinci elden literatür şeklindedir. Bu eserlerde de çoğu kez aşağılandıklarına tanık olmaktadır. Antik komedi yazarları tarafından “mavi çoraplılar”, “erkek kadınlar” olarak adlandırılmışlardır; “acayıp” olarak görülüp, “zeki ama kısır”, “soğuk”, “Hetaira”³, “felaket kadınları” olarak ifade edilmişlerdir.⁴ Nitekim bu döneme damgasını vuran düşünürlerden Platon bir söyleminde “Bir barbar değil bir Yunanlı; bir tutsak değil özgür; bir kadın değil bir erkek olarak yaratıldığım için Tanrı'ya şükreliyorum” ifadesini kullanmıştır.⁵ Bu ifadeden kadın olmanın istenmeyen bir durum olduğu anlaşılmaktadır. Antik Çağ'ın önemli düşünürlerinden bir diğeri olan Aristoteles de madde ve form arasında cinsiyet ayrımı yaparak maddeyi dişi, formu erkek olarak nitelendirmiştir. Maddenin edilgen ve bilinemez yapısını vurgulayarak, erkek egemen bir söylemi devam ettirmiştir.⁶ Ancak, bu bakış açısına rağmen, Antik Çağ'da dahi bilimle ilgilenen çok değerli kadın düşünürler mevcuttur. Bu dönemdeki kadın düşünürlere yer vermeden önce ilkçağ medeniyetlerinde genel olarak kadına bakış üzerinde durulacaktır. Bu dönemde Çin, Hint, Mısır, Yunan, Roma medeniyetleri ile Anadolu'da ve Mezopotamya'da kurulan uygarlıklar dikkat çekmektedir. Kadının bilim hayatındaki yerini anlamak için öncelikle kadının toplumdaki yeri ve rolünü ele almak yerinde olacaktır.

Çin medeniyetinde kadının toplumsal yerinden bahsetmek zordur, zira kadın değer görmemiş hatta insan sınıfında dahi sayılmamıştır. Hatta isim bile verilmeyip “bir, iki, üç” diye çağrılmıştır.⁷ Bu durumun bir göstergesi olarak,

² Antik Yunan tarihçisi.

³ Hayat kadını.

⁴ Marit Rullmann, *Kadın Filozoflar: Antik Çağ'dan Aydınlanmaya Kadar*, çev. Tomris Mengüşoğlu, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1996. s. 16.

⁵ Cemil Sena, *Filozoflar Ansiklopedisi*, C. 2, Remzi Kitabevi, İstanbul 1975. s. 13.

⁶ Günseli Naymansoy, *Türkiye'de Bilim Kadınları ve Bilimin Gelişimine Katkıları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2009. s. 6.

⁷ Ahmet Gündüz, “Tarihi Süreç İçerisinde Türk Toplumunda ve Devletlerinde Kadının Yeri ve Önemi”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, S. 5, Ankara 2012, s. 133.

tanrılara kurban edilen kız çocukları örnek gösterilebilir. Yine kız çocuğunun istenmemesi durumunda vahşi bir alana bırakılarak ölüme terkedilmesi yaygın bir uygulamadır. Kadın, Çin toplumunda erkeğin şehvetini doyuran bir varlıktır ve kocası ile onun ailesine hizmet etmekle yükümlü bir köledir. Kendi hayatına dair söz hakkına sahip değildir.⁸

Anadolu medeniyetlerinde ise, kadının toplumdaki yeri ve konumu nispeten daha iyidir. Hititler ve Frigler döneminde kadının “Ana Tanrıça” olarak sembolize edildiği görülmektedir.⁹ Diğer ilkçağ medeniyetlerinden farklı olarak Anadolu’da kadınların daha etkin ve saygın olduğu söylenebilir. Ana tanrıça inancı ile birlikte toplumda nispeten anaerkil bir düzen hâkim olmuştur. Dönemi yansıtan Ana Tanrıça yontularında genellikle çıplak kadın figürleri vardır ya da doğum esnası yansıtılmaya çalışılmıştır. Kadının bir canlıyı dünyaya getirmesi ve onu beslemesi yaşamın simgeleri haline gelmiş ve kutsanmıştır. Yine tanrıça figürlerinde şişman ve güçlü kadınları yansıtmaları doğadaki bolluk ve bereketi temsil etmesinden kaynaklanmıştır. Tüm bu inançların etkisiyle, Anadolu’dan İlkçağ ’da önemli kadın yöneticiler ve dünyanın ilk kadın amirali çıkmıştır.¹⁰

Hint medeniyetinde, kanunlar kitabında kadın olumsuz ifadelerle tasvir edilmiştir. Kadının evlenme, miras gibi konularda söz hakkı yoktur, yaşama hakkı bile elinden alınmıştır. Kocasını ölen bir kadının yaşamasına izin verilmez. Bu toplumsal bakışın doğal bir sonucu olarak kadın eğitiminden de söz edilemez. Ancak yüksek tabakada yer alan kadınlar sınırlı da olsa eğitim görmüşlerdir. Yine de kadının düşünsel alanda öğrenim görmesi ve felsefeye yaklaşması istenen bir durum değildir. Kocasına ve ailesine boyun eğmeyi reddetme ihtimali düşünülerek kadının felsefe öğrenimi yasaklanmıştır.¹¹

Mezopotamya topraklarında kurulan Babil toplumunda kadının sosyal hayata aktif olarak katılımı söz konusu değildir. Kadınların toplum içerisindeki konumuna dair bilgiler meşhur Hammurabi Kanunlarında (M.Ö. 1792-1750) şu şekilde yer almıştır: Kız çocukları kocalarına satılana kadar babalarının malıdır. Böyle bir bakış açısının varlığında kadının bilimle ilgilenmesi mümkün

⁸ Ümit Akkaya, *Hz. Peygamberin (s.a.) Kadınların Sosyal Hayattaki Konumu ve Ahlakî Eğitimi ile İlgili Hadislerinin Eğitsel Açısından Değerlendirilmesi*, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çorum 2012, s. 6.

⁹ Nurettin Gülaçtı, “Sanatsal Bir Objeye Olarak Kadın ve Bazı Topumlarda Kadına Bakış”, *İdil Sanat ve Dil Dergisi*, S. 1, Ankara 2012, s. 76.

¹⁰ Mehmet Yaşar Ünal, *Anadolu Anatanrıçası Kibele*, Tek Ağaç Yayınevi, Ankara 2003, s. 20-21.

¹¹ Akkaya, 2012, s. 6-7.

görünmemektedir.¹² Yine Hammurabi Kanunlarında, kadının kocasını terk etmemesi gerektiği vurgulanmış ve böyle bir davranışın cezasının nehirde boğulmak olduğu belirtilmiştir. Eğer bir kişi başka birinin kızını öldürürse karşılığında kendi kızını vermek durumunda bırakılmıştır.¹³ Diğer taraftan Hammurabi Kanunlarında tek eşlilik esası kabul edilmiştir, içinde bulunan dönem için oldukça modern bir anlayış olsa da, çok eşliliğin tamamen yasaklandığını söylemek mümkün değildir. Eğer çocuk sahibi olunamazsa erkeğe nikâhsız bir eş veya yardımcı kadın seçme hakkı tanınmıştır.¹⁴

Antik Çağ'da, en ileri medeniyetlerden biri olan Mısır medeniyetinde de kadınlara hak ettiği değer verilmemiştir. Her ne kadar ilk zamanlarda kadınlar da erkeklerin sahip olduğu haklardan yararlınsa da, Firavunlar bu hakları ellerinden alarak onları köleleştirmiştir.¹⁵ Bilimsel çalışmalar ise daha çok din adamlarının elindedir. Prestijli bir konumda olan bilim adamları, kral ve aristokratların himayelerinde çalışırlardı.¹⁶ Mısır medeniyetinde ensest ilişkiler de yaygındı. Krallıklarının ve soylu kanlarının devamını sağlamak için bazı krallar kız kardeşleri ya da kendi kızlarıyla evlenmişlerdir. Ayrıca kadının mülk edinme, mirastan pay alma gibi hakları yoktur ve evliliklerinde söz hakkına sahip değildiler.¹⁷

Uygarlığın beşiği olarak gösterilen diğer bir medeniyet Yunan uygarlığıdır. Ancak burada da kadın değersizdir, köleler ile bir tutulan kadın, kocası tarafından şiddete uğrayabilir ya da başka bir erkeğe armağan edilebilirdi. Kadının miras hakkı yoktu. Antik Yunan kültüründe bir erkeğin dengi yine bir erkekti, çünkü kadınlar kötülüklerin kaynağı olarak görülüyordu. Kadının evlilik konusunda da seçme şansı yoktu, bir erkeğin evlenme sebebi ise cinsel ihtiyaçlarını tatmin etmek, erkek evlat sahibi olmak ve kendisine hizmet edecek bir kadına sahip olmaktı.¹⁸ Atina'da evli kadınlar zamanlarının büyük bölümünü evde geçirir, çocuk bakımıyla ilgilenirlerdi. Ancak dini kutlamalar, doğum, ölüm gibi

¹² Marilyn Ogilvie, "Antiquity", *Women, science, and myth: Gender beliefs from antiquity to the present*, Sue V. Rosser (Ed.), ABC-CLIO, CA: Santa Barbara 2008, s. 3.

¹³ Akkaya, 2012, s. 5.

¹⁴ Hamza Ateş-Soner Ünal, "Devletin Doğduğu Yer: Antik Çağ Ortadoğusu'nda İdari Hayat", *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 8, Sakarya 2004, s. 28.

¹⁵ Salih Akdemir, "Tarih Boyunca ve Kuran-ı Kerim'de Kadın", *İslami Araştırmalar Dergisi*, S. 10, Ankara 1997, s. 250.

¹⁶ Ateş-Ünal, 2004, s. 40.

¹⁷ Akkaya, 2012, s. 4.

¹⁸ Akdemir, 1997, s. 250-251.

toplumsal olaylarda sosyal hayata karışabiliyorlardı. Sosyal yaşama aktif olarak katılan grup ise ya fakir ya da aristokrat ailelerden gelen kadınlardı. Ekonomik durumu iyi olmayan kadınlar temizlik işçisi, pazarcı, tarım işçisi ya da ebe olarak çalışırlardı. Bunun yanı sıra sosyal anlamda aktif olan kadınların bir kısmı da erkeklere hizmet eden hetaira, dansçı ya da müzisyen kadınlardı. Eğitim ise daha çok aristokrat ailelerin kızlarına veriliyordu. Helenizm ile kadınlar daha çok özgürleştiler ve toplumda farklı meslekler edinmeye başladılar.¹⁹ Bu dönemde yaşayan Yunan filozoflarının da kadını değersizleştiren söylemlerine rastlamak mümkündür. Örneğin, Demostin'in şu sözleri bu bakışı yansıtır: “Lezzet için iffetsiz kadınlar, günlük bedenimizin sağlığı için dostlar, meşru çocuklar doğursunlar, samimiyetle eve itina gösterebilirler diye kadınlar edinirdik”.²⁰ Aristoteles de erkeğin doğasının emretmeye kadının ise boyun eğmeye uygun olduğunu söylemiş ve kadının bu pasif yapısının biyolojik sebeplerden kaynaklandığını ileri sürmüştür. Ana rahminde, kadının oluşumunun erkeğin oluşumundan uzun sürdüğünü ancak dünyaya geldiği andan itibaren hızlı bir gelişim gösteren kadınların daha çabuk yaşlandığını belirtmiş ve bu durumu da “kadının doğasının zayıf ve soğuk” olmasından diye açıklamıştır.²¹

Eski Roma medeniyetinde ise, kadın babasından kocasına aktarılan bir mal olarak görülmüştür.²² Hatta çocuk dünyaya geldiğinde onu aileye dâhil edip etmemek de babanın tasarrufundaydı. Roma toplumunda iffetli olmanın önemi büyüktü bu nedenle erkekle kadının evlilik dışı birlikteliği kesinlikle hoş karşılanmazdı. Bunun yanında köle olarak alınıp satılan kadınlar da vardı. Kadın hür ya da köle olması fark etmeksizin himaye edilmesi gereken bir varlık olarak görülüyordu.²³ Evlenmeden önce babasına ve evlilikle birlikte kocasına tabi olan kadın, evlenmeden önce annelerinin nezaretinde kalır ve el işleriyle meşgul olurlardı. Kızların eğitimine önem verilmezdi çünkü bir kadında aranan en büyük özellik, ciddiyet ve ev idaresinde becerikli olmalarıydı. Zamanla Roma medeniyetindeki gelişmelerle aile ve evlilik hukuku oluşmuş ve kadınlar haklar elde etmiş, daha özgür bir yaşam sürmüşlerdir.²⁴

¹⁹ Ayşe Gül Akalın, “Eskiçağda Grek Kadının Toplumsal Yaşantısı”, *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 21, Ankara 2003, s. 42.

²⁰ Akkaya, 2012, s. 7.

²¹ Ogilvie, 2008, s. 6.

²² Akdemir, 1997, s. 251.

²³ Akkaya, 2012, s. 9.

²⁴ Gündüz, 2012, s. 134.

İslamiyet öncesi eski Türk medeniyetlerinde ise, kadının toplumda saygın bir yeri vardır. Hakanlar devleti eşleri ile birlikte yönetir ve eşlerine büyük saygı gösterirlerdi. Nitekim Kutluğ Han öldüğünde yerine eşi Bilge Hatun geçmiştir.²⁵ Devlet yönetiminde hakan ve hatun beraber rol almıştır. Yabancı milletlerin elçileri birlikte karşılanmıştır. Hatta Büyük Hun İmparatorluğu ile Çin arasındaki ilk anlaşmayı Mete Han'ın eşi imzalamıştır.²⁶ Aile içi ilişkilerde, mülkiyet hakkında ve siyasal hakların kullanımında kadın ve erkek arasında nispeten daha eşit bir uygulama vardı. Kadın toplumsal alanda aktifti, ata biner, silah kullanır ve erkeklerle birlikte savaşa katılırdı. Hatta destanlara konu olan savaşçı hatunlar vardı: Banu Çiçek, Selcen Hatun ve Kanıkey Hatun gibi.²⁷ Türklerde aile kavramı çok büyük önem taşırdı, kutsal gördükleri hakları “ana hakkı” olarak ifade ederlerdi. Evlenmeden önce annenin onayını alma gerekliliği vardı. Aileye çok önem verildiği için boşanmaya hoş gözle bakılmazdı.²⁸

Antik Çağ medeniyetlerinde genel olarak kadının toplumda çok saygın bir yeri olmadığı ve eğitimden faydalanma imkânlarının sınırlı olduğu görülmektedir. Buna rağmen, bilime katkılarıyla ön plana çıkan bazı kadın düşünürler ya da bilim kadınları vardır. Antik Çağ'ın önemli kadın düşünürleri arasında Krotonlu Theano yer alır. M.Ö. 550 yılından sonra yaşayan Theano matematikle ilgilenmiştir. Ünlü matematikçi Pisagor'un eşi olan Theano, Pisagor'dan felsefe dersi almıştır. Felsefi düşünce bağlamında, Theano ruhun yeniden doğacağını ifade etmiş ve erdemli yaşamının önemini vurgulamıştır. Pisagor'un ölümünün ardından da Pisagor Okulu'nun yönetimini devralmıştır. Yönetimin yanı sıra kız öğrencilere ahlak üzerine dersler vermiştir. Ancak ilginçtir ki, derslerinde kadınların geri planda durmasını ve iyi bir eş olarak yetiştirilmesini anlatmıştır.²⁹ M.Ö. 5. yüzyılda yaşamış olan diğer bir kadın filozof Aspasia'dır. Kimilerine göre zamanının önemli filozoflarından sayılırken kimileri de onu yalnızca bir hetaira olarak görür ve alay eder. Aspasia, Atina'da bir hetaira okulu ile kentin önemli

²⁵ Akdemir, 1997, s. 252.

²⁶ Gündüz, 2012, s. 131.

²⁷ İhsan Şerif Kaymaz, “Çağdaş Uygarlığın Mihenk Taşı: Türkiye’de Kadının Toplumsal Konumu”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 46, Ankara 2010, s. 335.

²⁸ Gündüz, 2012, s. 130.

²⁹ Sinem Doğan, “Düşünce Dünyasının Gölgede Kalanları: Kadın Filozoflar-I”, *Açık Bilim*, 2013. <http://www.acikbilim.com/2013/11/dosyalar/dusunce-dunyasinin-golgede-kalanlari-kadin-filozoflar-i.html>.

erkeklerinin ziyaret ettiği bir salon işletirdi. Bu dönemde kadınların yurttaşlık hakları yoktu, evli kadınların görevi ev işleriyle meşgul olmak ve çocuk yetiştirmekten ibaretti, bu nedenle toplumsal yaşamdan soyutlanmışlardı. Ancak hetaira olmak insan ilişkilerinde daha özgür olmak anlamına geliyordu ve eğitim konusunda evli kadınlardan daha üstündüler. Aspasia da felsefe ve retorik alanlarında mükemmel bir eğitmen olarak görülüyordu. Aynı dönemde yaşamış olan büyük düşünür Sokrates bile Aspasia'ya akıl danışıyor ve öğrencilerini ona yönlendiriyordu.³⁰ Kadın düşünürlerin yanı sıra, bitkisel kürleriyle hastalıkları tedavi eden kadın şifacılar vardı. Bu kadınlara dair bilgiler klasik eserlerde geçmektedir. Örneğin, Homeros'un İlyada eserinde ismi geçen Agamede, bitkisel tedavi yöntemlerini çok iyi bilirdi. Erkek kılığına girerek fizikçi Herophilus gözetiminde eğitim gören Agnodike de tıbbi çalışmalar yapmıştır. Ayrıca ismi geçen diğer şifacılar Salpe, Olympias, Sotira Elephantis (M.Ö. 1.yy), Laus, Metrodora (M.Ö. 2. yy)'dır.³¹

Bilim dünyasına katkı sağlayan diğer bir isim, matematik ve astronomi alanında çalışmalar yapan ve ünlü astronom Theon'un kızı olan Hypatia'dır. M.S. 4. yüzyılda İskenderiye'de yaşayan Hypatia, matematik ve felsefe profesörü olarak babasının izinden gitti. İskenderiye Kütüphanesi'nde Platon ve Aristo öğretileri üzerine dersler veriyordu.³² Sokrates Scholasticus'un ifade ettiğine göre, öğrenciler Hypatia'yı dinlemek için can atarlardı. Hypatia, bir dizi matematiksel metin yazmıştır ancak Büyük İskenderiye Kütüphanesi'nin yanması sonucunda bu metinler de yok olup gitmiştir. Kendisine üniversite çevresi ve sivil liderler tarafından saygı duyulurdu.³³ Ancak o dönem hâkim olan dini ve politik çekişmeler Hypatia'nın suçlanmasına sebep olmuştur. İskenderiye Valisi Orestes ile İskenderiye Piskoposu Cyril arasında anlaşmazlıklara sebebiyet verdiği ve politik işlere karıştığı gerekçesi ile öldürülmüştür. Sokrates Scholasticus "Historia Ecclesiastica" adlı eserinde Hypatia'nın ölümüne dair bilgiler verir:³⁴

³⁰ Ingeborg Gleichauf, *Kadın Filozoflar Tarihi*, çev. Leyla Uslu, ODTÜ Yay., Ankara 2007, s.14-15.

³¹ Ogilvie 2008, s. 8.

³² Paul Halsall, "Of Hypatia The Female Philosopher", *Medieval Sourcebook: Socrates Scholasticus: The Murder of Hypatia* (late 4th Cent.) from Ecclesiastical History, Bk VI, 1997, Chap. 15.

³³ Schiebinger, 1992, s. 12.

³⁴ Andrew Constantinides Zenos, *The Ecclesiastical History of Socrates Scholasticus*. Revised, with notes, by the Rev. A. C. Zenos, 1891. [http://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0380-0440,_Socrates_Scholasticus,_Historia_ecclesiastica_\[Schaff\],_EN.pdf](http://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0380-0440,_Socrates_Scholasticus,_Historia_ecclesiastica_[Schaff],_EN.pdf)

“...Hypatia sık sık İskenderiye Valisi Orestes ile görüşüyordu ve bu durum Hristiyan topluluk arasında Orestes’in Piskopos Cyril ile uzlaşmama nedeni olarak görüldü. Hypatia’nın valiyi olumsuz etkilediği düşünüldü. Bu düşüncenin etkisiyle çete lideri Peter olan bağnaz bir grup kızgınlıkla Hypatia’nın evine yöneldi. Orada pusuya yattılar. Hypatia eve döndüğünde, onu getiren araçtan sürükleyerek indirdiler ve Caesareum denilen kiliseye getirdiler. Orada onu tamamen soydular ve taşlayarak öldürdüler. Daha sonra vücudunu parçalara ayırarak, Cinaron denilen yerde yaktılar. Bu yaşananlar hem Psikopos Cyril hem de İskenderiye Kilisesi için büyük bir utançtı”

Hypatia’nın öldürülmesinde Psikopos Cyril’in halkı kışkırtmasının da etkisi olmuştur. O dönem, Vali Orestes ile Cyril arasında gizli bir iktidar yarışı vardır. Hypatia’nın pagan olması ve vali ile görüşmesi Cyril’in hoşuna gitmez. Hypatia’nın valiyi etkilediğini öne sürer ve ardından Hypatia katledilir. Cyril, Hypatia’nın vahşice öldürülmesi ile aslında valiye gözdağı vermek istemektedir.³⁵ Hypatia’nın öldürülmesinde kadın olmasının doğrudan etkisi olmasa bile, İskenderiye Valisi ile görüşmesi onun valiyi etkilediği düşüncesini ortaya çıkarmıştır. Üstelik kadın olması onu şiddete karşı daha savunmasız kılmıştır.

Orta Çağ’da kadın ve bilim

“Kadınların ne olduğu ancak onların ne olmaları gerektiği önceden belirlenmezse bilinebilir.”

Rosa Mayreder

Orta Çağ boyunca, Batı’da kilise hâkimdi, öğrenmeler kilise yoluyla gerçekleştiği için kadınların bilim dünyasına katkısı da büyük oranda rahibeler yoluyla olmuştur. Kilisenin talimatı ile kadınların kamusal alanda konuşmaları yasaklanmıştı. Kilise, kadını erkekle karşılaştırıldığında esasen düşük nitelikli bir varlık olarak görüyordu.³⁶ Skolastik düşüncenin önemli isimlerinden biri olan Hristiyan filozof Thomas Aquinas’a göre kadın iki kez daha az değerliydi. İlk olarak “doğal” yapısı gereği erkekten daha değersizdi; bu değersizliği perçinleyen diğer bir durum da ilk kadın Havva’nın sorumlu olduğu ilk günah idi. Ona göre kadınlık doğal bir kusurdu. Katolik Kilisesi, evliliği bir “çocuk yapma ve cinsel taşkınlıkları önleme” kurumu olarak görüyordu. Böyle bir ortamda, kadınların

³⁵ Turhan Kaçar, “Eskiçağ İskenderiye Kilisesinde Politik Bir Araç Olarak Şiddet”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 17, İzmir 2002, s. 25-26.

³⁶ Gleichauf, 2007, s. 26.

çağın tinsel ve kültürel hayatına etkin bir şekilde katılımı manastıra girmek ile mümkün olabiliyordu.³⁷ Orta Çağ'da, özellikle 13. yüzyıldan itibaren Hıristiyanlık dünyasında büyücü avı yaşanmıştır. Pek çok kadın büyücülükle ya da şeytanla cinsel ilişkiye girip fuhuşu ve kötülüğü yaymakla suçlanmıştır. Bu korkunç düşünce kiliseyi harekete geçirmiş ve pek çok masum insan yakılarak ya da suda boğularak öldürülmüştür. Hatta bu konuda o kadar ileriye gidilmiştir ki, 1480'li yılların başında büyücüleri teşhis etmek ve cezalandırmak adına "Malleus Maleficarum" adlı bir eser yazılmıştır. Pek çok ülkede rağbet gören bu eser uzun yıllar başvuru kitabı olarak kullanılmıştır. İngiltere'de büyücü avının zirveye ulaştığı bir dönemde bir Sakson hâkim 20 bin büyücüyü ölüme mahkûm etmiştir. 17. yüzyıla kadar devam eden cadı ve büyücü avı sırasında 2 milyon insanın öldürüldüğü tahmin edilmektedir.³⁸

Orta Çağ'ın bu karanlık yönünün yanı sıra, bilim adına önemli gelişmeler de olmuştur. Avrupa'da ilk üniversiteler de bu dönemde ortaya çıkmıştır. 11. yüzyılda İtalya'da ilk tıp merkezi olan Salerno Tıp Okulu açılmıştır ve dönemin ilk ve en ünlü kadın tıp profesörü Trotula bu okulda çalışmıştır. Kadınların ihtiyaçlarından yola çıkan Trotula jinekoloji alanında ihtisas yapmıştır. Ayrıca dermatoloji ve epilepsi alanında da çalışmaları vardır. Trotula gebe kalma probleminin sadece kadından kaynaklanmayacağını ve erkekte de sorunlar olabileceğini ortaya koyan ilk kişidir. Yaşadığı dönemin şartları düşünüldüğünde bu oldukça cesur bir iddiadır. 13. yüzyılda kurulan diğer önemli üniversiteler de Bologna, Paris ve Oxford Üniversiteleridir. Ancak bu üniversiteler ilk açıldıklarında kadınları eğitime kabul etmemişlerdir.³⁹ Tüm bu olumsuzluklara rağmen Orta Çağ'da farklı bilim dallarıyla ilgilenen kadınlar da olmuştur. Bu dönemde göze çarpan isimlerden biri 12. yüzyılda yaşamış olan kadın kozmolog Hildegard von Bingen'dir.⁴⁰ Hildegard'ı önemli kılan erkek manastırlarından bağımsız olarak kendi manastırını kurmuş olmasıdır. Ayrıca o dönem rahibelere yasaklanmış olan vaaz gezilerini gerçekleştirmiş olması onun güçlü karakteri hakkında ipuçları vermektedir. Hildegard insan, kozmos ve tanrı arasındaki ilişkiyi ele almış ve *Scvias* adlı eserinde şu düşüncelere yer vermiştir: "*Dünya bir bütündür, kişi kendi benliğine bakmak yerine bu bütünü incelemelidir. Dünya*

³⁷ Rullmann, 1996, s. 72.

³⁸ Akdemir, 1997, s. 251-252.

³⁹ Caroline Herzenberg, "Medieval Era", Sue Vilhauer Rosser (ed.) *Women, Science and Myth, Gender Beliefs From Antiquity to the Present*, ABC Clio Inc, Santa Barbara California, 2008, s. 22.

⁴⁰ Schiebinger, 1992, s. 12.

Tanrı tarafından tutulan bir tekerlektir. İnsan bu tekerlek içerisinde dengede durmaktadır ve insanın asıl amacı kozmos ve tanrı arasında denge kurmaktır.”

Hildegard' a göre hayatın anlamı dinde gizlidir, ruh ve beden arasında birbirini tamamlayıcı bir ilişki mevcuttur.⁴¹ Mistik düşüncenin temsilcilerinden biri olan ve Fransa'da yaşayan diğer önemli bir kadın düşünür Marguerite Porete'dir. Porete, “Yalın Ruhun Aynası” isimli bir eser yazmıştır ve bu eserinde ruhun tamamen özgür olmasını ve tanrı ile insan arasına kilisenin girmemesi gerektiğini savunmuştur. Tanrı ile insan arasındaki ilişkiyi anlatırken cinsellikle ilişkilendirilen kelimeleri kullanmıştır. Her ne kadar farklı boyutta bir sevgiden bahsetse de yazdıklarından dolayı din sapkını olarak suçlanmıştır. Orta Çağ için oldukça cesur söylemler dile getiren Porete de, sapkın ilan edilmiş ardından yakılarak öldürülmüştür.⁴² 12. yüzyılda yaşayan Anna Comnena da ünlü bir tarihçidir. İmparator Constantinople'nın kızı olan Anna, yazıları günümüze kadar ulaşan ilk kadın tarihçidir. Ayrıca matematik, astroloji ve tıp ile de ilgilenmiştir. 1200'lü yıllarda İtalya'da yaşayan Maria di Novella da dönemin önde gelen eğitimcilerindedir ve matematik profesörüdür. 25 yaşındayken Bologna Üniversitesi matematik bölümünün yöneticisi olmuştur.⁴³

Doğu'daki medeniyetlere ve özellikle Müslüman toplumlara baktığımızda, nispeten daha özgür bir kadın profili görmek mümkündür. Özellikle, Endülüs bölgesindeki çok kültürlü ortam kadınlara karşı daha hoşgörülü bir anlayışı da beraberinde getirmiştir. Arap toplumlarında kadının yerini İslamiyet öncesi ve sonrası şeklinde açıklamak yerinde olacaktır. İslamiyet öncesi dönemde kız çocukları istenmeyen evlat konumundadır ve hatta diri diri toprağa gömülürler. Bu dönemde kadın değersiz bir varlıktır. Ancak İslamiyet'in kabulü ile kadına bakış tamamen değişmiştir. Bu durumu da en güzel örnekleyen “Cennet anaların ayağı altındadır” inancıdır.⁴⁴ İslamiyet'in kabulü ile Peygamber Hz. Muhammed'in de teşviki ile kadınlar haklarını kullanmaya başladılar. Bazı Müslüman kadınlar toplumsal gelişmede etkili rol aldılar. Örneğin, Peygamber Hz. Muhammed'in eşi Hz. Ayşe, entelektüel yönü ve eğitimci rolüyle biliniyordu. İslam hukuku konusunda çok bilgiliydi. Diğer önemli bir isim de, Hz. Muhammed zamanında savaşlarda yaralılara yardım eden ve İslam tarihinin ilk hemşiresi olan Rufayda el-İslamiye'dir. Rufayda, Hz. Muhammed ile Bedir Savaşı'na katılmış

⁴¹ Doğan, 2013.

⁴² Gleichauf, 2007, s. 28.

⁴³ Herzenberg, 2008, s. 24.

⁴⁴ Gülaçtı, 2012, s. 84.

ve yaralılara yardım etmiştir. Ayrıca, tıbbi bilgisi ve klinik becerileri iyi olduğu için hasta bakımı ve hemşirelik konusunda diğer kadınlara eğitim vermiştir. Her ne kadar Müslüman kadınların katkıları hakkında çok fazla bilgi olmasa da, tarih içinde yönetici, hekim, yazar, düşünür ve şair olan kadınlar vardır. Örneğin, 1250 yılında Mısır Shajarat el-Durr tarafından yönetilmiştir, Kurtubalı Labna 10. yüzyılın önemli matematikçilerinden biridir. İslamiyet'te eğitimin önemi büyüktür, ilk ayet “oku” dur ve Kuran insanları ilimi arayıp bulmaları konusunda teşvik eder. Mısır'daki El-Ezher ile Fas'taki Keyruvan üniversiteleri bu anlayışın bir örneğidir. Hatta El-Keyruvan üniversitesi 859 yılında Fatima el-Fehri isimli bir Müslüman kadın tarafından kurulmuştur.⁴⁵ Zübeyde bin Cafer el-Mansur iddialı bir projeye öncülük etmiştir, bu proje ile Bağdat ile Mekke arasındaki hac güzergâhına kuyular açılıp dinlenme tesisleri inşa edilmiştir. Bir mühendis olan Al-'Ijlia ise Halep'te bir astronomi laboratuvarının açılmasını sağlamıştır.⁴⁶ Endülüs Emevileri döneminde kadın, doğudaki Müslüman ülkelerle kıyaslandığında çok daha özgürdür ve toplumda daha saygın bir yere sahiptir. Politika, edebiyat, sanat ve bilimsel alanlarda kadınları görmek mümkündür. Endülüslü Müslüman kadınlar entelektüel bağlamda hem diğer Müslüman medeniyetlerdeki hemcinslerinden hem de Hristiyan toplumlardaki kadınlardan ilerdedirler. Bu durum hem ülkedeki barış ve hoşgörü atmosferinden hem de İslami öğretilerin hayata geçirilmesinden kaynaklanmıştır.⁴⁷ Yine bölgenin Hristiyan, Müslüman ve Yahudi topluluklara ev sahipliği yapması, farklı din ve kültürlerin uyum içinde yaşamasını sağlamış ve farklılıklara karşı hoşgörüyü teşvik etmiştir. Hristiyan ve İslam kültürünün kesiştiği bir yer olan Endülüs, bilimsel faaliyetlerin gerçekleştiği ve çeviri çalışmalarının yoğun olarak yapıldığı bir merkezdi. Nitekim Toledo ve Kurtuba'da binlerce eser barındıran kütüphaneler mevcuttu.⁴⁸ Doğu medeniyetlerindeki Müslüman kadınlar daha çok hadis, fıkıh ve kıraat gibi İslami ilimlerle ilgilenmişlerdi. Ancak, Endülüs'te İslami ilimlerin dışında, kadınların edebiyat ve özellikle şiire ilgi duydukları

⁴⁵ Rajaa Aquil, “Change and Muslim Women”, *International Journal of Humanities and Social Science*, vol. 1, USA 2011, s. 24.

⁴⁶ Salim Al-Hassani, “Women's Contribution to Classical Islamic Civilisation: Science, Medicine and Politics”, *Muslim Heritage*, 2010. <http://www.muslimheritage.com/article/womens-contribution-classical-islamic-civilisation-science-medicine-and-politics>

⁴⁷ Roziah Sidik, Mat Sidek, Izziah Suryani Arshad and Abu Bakar Kaseh, “The Role and Contribution of Women in Andalusian Muslim Civilization”, *Australian Journal of Basic and Applied Sciences*, vol. 7, Australia 2013, s. 323.

⁴⁸ Sibel Okuyan, “Doğu Kültürünün Batıda Yansımaları”, *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, Sakarya 2011, s. 102.

görülmüştür. Bu dönemde ön plana çıkan 44 kadın şair ile 22 edebiyatçı vardır.⁴⁹ Dönemin tanınmış şairlerinden biri Halife el-Mustakfi'nin kızı Vallade idi. Güzelliği ve zekâsı ile ilgi çeken Vallade, toplumda saygın bir yere sahipti. Özgür ve cesur yazılarıyla ve yaşam tarzıyla dikkat çekmiş, peçe takmayı reddetmiş ve yaşadığı dönemde kadın özgürlüğünün bir sembolü olmuştur. Şiirlerinde kullandığı cesur ifadeler ve peçeyi reddetmesi bazı dindar çevreler tarafından eleştirilmesine neden olmuştur. Hatta aynı dönem yaşamış olan İbn Rüşd tarafından da eleştirilmiş ve Vallade bu eleştirilere şiirleriyle yanıt vermiştir. Hayatı boyunca hiç evlenmeyen Vallade, dönemin önemli şairlerinden biri olan İbn-i Zeydun ile büyük bir aşk yaşamıştır. Bu aşk iki şairin de şiirlerine yansımıştır.⁵⁰ Endülüslü Müslüman kadınların politika ve yönetim alanlarında da söz sahibi olduğuna dair bilgiler mevcuttur. Halife El-Hakem El-Mustansir döneminde, devletin yönetiminde eşi Sabiha aktif bir rol oynamıştır. Zekâsı ve yeteneği sayesinde güçlü ve etkili olmayı başarmıştır. Tarihi kayıtlarda otoritenin daha çok Sabiha'nın elinde olduğuna dair bilgiler vardır. Bu bilgilere göre, Sabiha pek çok elçi, devlet adamı ve şair tarafından ziyaret edilirdi, meclise başkanlık eder, devlet yönetim sürecinde aktif rol alırdı. Devlet yönetiminde büyük bir etkiye sahip olan Sabiha, düşük vergi uygulamalarıyla da halkın kalbini kazanmıştı. Benzer şekilde, Nasri yönetici Amir al-Muslimin Abi 'Abd Allah al-Ghalib bi Allah'ın eşi Fatimah da yönetimde önemli bir yere sahipti. Deneyimleri ve yeteneği sayesinde kocasının aldığı kararlarda etkili olmuş, oğlunun ve torunun başa geçtiği dönemlerde de etkisini devam etmiştir. El-Mutamid ibn Abbad'ın eşi İtimat da yönetim sürecinde etkili olan isimlerden biridir.⁵¹ Hatta yazdığı şiirlerin tehdit içerdiği iddiasını öne sürerek İbn-i Ammar'ın idam edilmesine neden olmuştur. Kadınların ön plana çıktığı diğer bir alan kaligrafi ve hat sanatıdır. Resmi devlet raporlarını tutmakla sorumlu kadın sekreterler vardır. Bunun yanı sıra o dönemde sadece Kurtuba'da Kuran'ı kopya etmekle görevli 170 kadın hattatın varlığı bilinmektedir.⁵²

Türk toplumlarına baktığımızda, İslamiyet'in kabulü ile kadının toplumdaki yeri değişmiştir. Artık yerleşik tarım toplumu haline gelen Türkler geleneksel kültürel değerlerini terk etmeye başlamışlardır. Kadın eskiden olduğu kadar aktif

⁴⁹ Sidik, vd., 2013, s. 325.

⁵⁰ Mohammed Al Habtoor, "Wallada Bint Al Mustakfi, The Poetess of Andalus", *Al Shindagah*, U.A.E. 2005. <http://www.alshindagah.com/Novdec2005/woman.html>

⁵¹ Sidik, vd., 2013, s. 323.

⁵² Sidik, vd., 2013, s. 324.

değildir, evine kapanmıştır. Çok eşlilik, örtünme gibi yeni uygulamalar hayata girmiş kadının görevleri İslami çerçevede yeniden tanımlanmıştır. Kadın evde kocasına ve çocuklarına hizmet eden anne, kırsal kesimde tarlada çalışan işçi durumundadır. Evlenme ve boşanma konusunda söz hakkı yoktur.⁵³ Selçuklular döneminde, İslamiyet'in etkisine rağmen, henüz "harem" bilinmemektedir. Sanatsal ve kültürel hareketler mevcuttur, hatta kadınlar adına yaptırılmış medrese, hastane ve kütüphaneler bulunur. Örneğin, Kayseri Erciyes Üniversitesi bünyesinde yer alan tıp fakültesi Gevher Nesibe Şifahanesi (1206) olarak kurulmuştur. Yine, Divrik'te Turan Melek Hatun Kütüphanesi bu dönemden kalmadır.⁵⁴ Osmanlı dönemine baktığımızda ise kadının toplumsal hayat içinde sınırlı olarak yer aldığını görürüz. Köylerde ekonomiye katkı sağlayan kadın, şehirlerde ancak kapalı bir hayat sürebiliyordu. Kadınların eğitim hayatı sıbyan mekteplerinde aldıkları temel eğitimle sınırlıydı. Sosyo-ekonomik durumu iyi olan ailelerin kızları özel eğitim imkânı bulabiliyordu ama genel olarak kadınlar bilimsel hayattan uzaktı. Eğitim alabilenler arasında, şair, hattat olanlara rastlamak mümkündü.⁵⁵ Bunun yanı sıra Osmanlı kuruluş döneminde Anadolu Selçuklularından kalma bir gelenek devam ettirilmişti. Kadınların üretimde ve sosyal hayatta organize olmasına yardımcı olan kadın örgütü, toplumsal hayatın bir parçası haline geldi. Bacıyan-ı Rum Teşkilatı olarak adlandırılan bu kurum, kadınların el sanatları, keçecilik, nakışçılık, dokumacılık, örgücülük gibi alanlarda eğitim aldıkları bir yerdi. Ayrıca sadece meslek eğitimi değil, yetim ve kimsesiz genç kızların korunmasından da sorumlu bir kurumdu. Genç kızların eğitimi, yaşlıların bakımı gibi sosyal hizmetler de sunuyorlardı. Bu kurum hem Türk kültürünün yayılmasını sağlamış, hem de kadınlara kimlik ve meslek sahibi olmalarında yardımcı olmuştur.⁵⁶

Orta Çağ'ın başlangıcından 17. yüzyıla kadar olan dönemde, bilime olan yakınlıklarıyla ön plana çıkan Müslüman kadınlar mevcuttur. Örneğin, 10. yüzyılda Bağdat'ta yaşayan ve eğitilmiş bir ailede yetişen Sutayta El-Mahamali, aritmetik ve cebirle yakından ilgilenmiştir. Babası bir kadı olan Sutayta'nın amcası da hadis bilimcisidir. Aynı zamanda bir yazar olan babasının basılı eserleri vardır. Sutayta başta babası olmak üzere bazı ilim sahibi kişiler tarafından

⁵³ Kaymaz, 2010, s. 335.

⁵⁴ Vahap Sağ, "Tarihsel Süreç İçerisinde Türk Kadını ve Atatürk", *C. Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, S. 2, Sivas 2001, s. 14.

⁵⁵ Halil Buttanri, "Açılış Konuşmaları", Günseli Naymansoy (Haz.) *Türkiye'de Bilim ve Kadın Kongresi Bildirileri*, Osmangazi Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2009, s. VI.

⁵⁶ Gündüz, 2012, s. 144.

eğitilmiştir. Yalnızca matematik de değil, hadis, fıkıh ve Arap edebiyatı alanlarında da uzmanlaşmıştır. Ancak, Sutayta'yı bilim dünyasında duyuran yaptığı matematiksel hesaplamalar ile ortaya attığı çözümlerdir. Diğer bir matematikçi de Kurtubalı Labana'dır. 10. yüzyılda İspanya'da yaşayan Labana, döneminin en karmaşık geometri ve cebir problemlerini çözebilmesiyle nam salmıştı. Engin edebiyat bilgisi de o dönemki Halife tarafından işe alınmasını sağlamıştır. Bu dönemde astronomi çalışmalarıyla dikkat çeken diğer bir Müslüman kadın Al-ljliya'dır. Kendisi hakkında çok fazla bilgi olmasa da, astronomi laboratuvarı kurdurduğu ve kayıtlara geçen ilk Müslüman kadın gökbilimci olduğu bilinmektedir.⁵⁷

Rönesans döneminde kadın ve bilim

“Filozoflar şimdiye kadar dünyayı sadece erkeklere göre yorumladılar. Fakat onun insanlık bakımından değiştirilebilmesi kadınca da yorumlanmasını gerektirir.”

Irmtraud MORGNER

Rönesans, yani yeniden doğuş ile bilim ve sanat alanlarında büyük ilerlemelerin kaydedildiği bir dönemdir. Tanrı'ya karşı gösterilen alçakgönüllülük sorgulanır ve insan merkeze alınır. Din adamları dışındaki kesim de bilimle ilgilenmeye başlar.⁵⁸ Rönesans döneminde de cadı avları devam etmektedir. Bu dönem zorluklar kadınlar için devam etse de, özgür düşüncenin ortaya çıkması açısından önemlidir. Bu dönemde, skolastik düşünce yapısından bağımsız düşünceler ortaya koyan ve Antik Çağ'ın düşünürlerini örnek alan kadın filozofların varlığı dikkat çekicidir.⁵⁹ Rönesans'ın yükselişiyle birlikte bilim hızla gelişirken kadınların yaşamlarının devamı için sadece dört seçenekleri vardı: Evlenmek (genellikle önceden ayarlanmış bir evlilik), manastıra girmek, hizmetçi olarak çalışmak ya da hayat kadını olmak. 15. yüzyılın son dönemlerinde, Venedikli genç ve seçkin kadınların ancak yarısına yakını evlilik yapabilmıştır. Bu durumun ana nedeni müstakbel eşlere ödenen çeyiz paralarının artmış olmasıdır. Aile servetlerini korumak isteyen anne babalar kızlarının evlenmesini yasaklamışlardır. Çeyiz için ödenen meblağlar manastıra girmek için ödenen ücretin %400 katıydı. Yönetici sınıfın kızları için sadece ilk iki seçenek geçerliydi. Genç ve soylu kızlar genellikle eğitimleri ve güvende tutulmaları için

⁵⁷ Al-Hassani, 2010.

⁵⁸ Gleichauf, 2007, s. 45.

⁵⁹ Doğan, 2013.

bir süreliğine manastıra yollanırlar ve onlar adına iyi bir evlilik ayarlanana kadar manastırda kalırlardı. Aslında, zengin ya da fakir pek çok kadın yaşamlarını manastırda geçirmeyi tercih ederlerdi, bunun en önemli nedeni doğum sırasında ölüm korkusuydu. Tüm bu gerekçelerle manastır yaşamı Avrupa’da iyiden iyiye gelişti.⁶⁰ Kadınların bilimle ilgilenmeleri ancak bekâr oldukları süre zarfında ya da dul kalmaları halinde olanaklı oluyordu. Bundan dolayı evlenmeyi olabildiğince ileri tarihlere atmayı deneyen kadın sayısı az değildi.⁶¹ Manastırların yüksek taş duvarları arkasında bu genç kadınlara ne öğretiliyordu? Genellikle şiir, müzik, nakış ve ev işleri konusunda faydalı olacak beceriler öğretilmekteydi. Fen ve matematik bu eğitim müfredatı içinde hiç yer almamıştır. Duvarlarla çevrili manastır ortamı, dönemin bilimsel ve entelektüel çalışmalarına kadınların katılımını imkânsız hale getirmiştir.⁶² Rönesans döneminin getirdiği keşif ve buluşlar, kilisenin egemenliğini sarsmıştı. Bunun üzerine kilise de düşüncedeki her sapmayı Engizisyon Mahkemeleri yoluyla izleyerek kendini savunmaya girişti. Cadı takipleri Rönesans döneminde hız kazandı, modern doğa bilimlerinin ortaya çıktığı bir dönemde cadı avı yapmanın altında yatan neden, Katolik Kilisesi’nin modern bilimlerle düştüğü çatışmayı yasallaştırmak istemesidir. Bu takiplerin ve infazların dayandırıldığı düşünce, kadının şeytanla birleşmeye yönelik doğal eğiliminin olduğu ve böylece sihir gücüne sahip olabildiğiydi. Engizisyon için cadı “doğaya zorla egemen olmanın” simgesiydi. Dişi olarak düşünülen doğanın bir benzeri olan kadın, güvenilmez ve ikiyüzlüydü, buna göre hem saf, güzel, bir dereceye kadar bilge ve bakire hem de hayvanca dizginsiz ve kaotik bir cadıydı.⁶³ Bu dönemde gayrimeşru ilişkilerden dünyaya gelen çocukları da görmekteyiz ve çocuklar arasında cinsiyete dayalı ayrımcılık göze çarpmaktadır. Döneme damgasını vuran bilim adamı Galileo’nun üç gayrimeşru çocuğu vardı, bunlardan ikisi kız ve diğeri de erkekti. Her ne kadar büyük kızı, babasının zekâ ve yeteneğini almışsa da, kızlar manastıra gönderildi. Erkek çocuk ise resmi izinle Galileo’nun yasal varisi haline geldi ve hukuk okuması için üniversiteye gönderildi. Dönemin ünlü sanatçılarından Leonardo da Vinci de bir noter ile köylü bir kadının yasak ilişkisinden doğmuş gayrimeşru bir

⁶⁰ Rosalind Chait Barnett & Laura Sabattini, “A short history of women in science: From stone walls to invisible walls”, In American Enterprise Institute (ed.), *The Science on Women and Science*. Washington, DC 2009, s. 4.

⁶¹ Rullmann, 1996, s. 130.

⁶² Barnett, 2009, 5.

⁶³ Rullmann, 1996, s. 134.

çocuktuktu. Peki ya bir kız olarak dünyaya gelseydi? Böyle bir deha asla gün yüzüne çıkamayacaktı.⁶⁴

Rönesans döneminin öne çıkan kadın filozofları arasında Tullia d’Aragona ile Marie Le Jars de Gournay sayılabilir. Tullia d’Aragona Antik Çağ filozoflarından Platon’u örnek almış ve Platoncu düşünce geleneğini temsil etmiştir. İyi bir eğitim gören filozof İtalya’da yaşam sürmüştür. “Aşkın Sonsuzluğu Üstüne Diyalog” adlı eseri Platoncu diyalogun yeniden keşfi olarak görülür. Her ne kadar filozof yönüyle ön plana çıksa da, cadı ve hayat kadını olarak suçlanmaktan kurtulamamıştır. Filozof kimliğinin yanı sıra fizik, geometri ve tarih ile ilgilenen Marie Le Jars de Gournay, Michel de Montaigne ile tanıştıktan sonra düşüncelerini daha cesurca dile getirmeye ve toplumsal sistemi eleştirmeye başlamıştır. Teori ve pratiği birleştirdiği yazılarında dilin önemi üzerine vurgu yapar. Kadın ve erkeğin ruhen eşit olduğunu dile getiren filozof “Kadınların ve Erkeklerin Eşitliği Üzerine” adlı eserinde bu düşüncesini vurgulamıştır.⁶⁵ Bu dönemde baskı makinelerinin bilim dünyasına katkısı, sadece elitlerin elinde olan bilimin sıradan insanlara erişmesini sağlamak oldu. Kadınlar daha çok sağlıkla ilgili konulara ilgi duymaya başladılar. Doğum sırasında anne ya da bebek ölümlerinin yaygın olması, jinekoloji alanında çalışmalara yol açtı. Bu dönemde ön plana çıkan eserler de mevcuttur. Örneğin, Louise Bourgeois tarafından kaleme alınan “Sterilite, Düşük, Doğurganlık, Kadın ve Yeni Doğan Hastalıklarına İlişkin Gözlemler” adlı eserde ebelere yönelik önemli bilgiler paylaşılmıştır. Kendisi de bir ebe olan Bourgeois’in eşi cerrahı ve Paris’te yaşıyordu. Teknik ve medikal eğitimi sayesinde üst yönetime hizmet etmişti.⁶⁶ Jinekoloji alanında İngilizce yazılan ilk eser olması açısından önem taşıyan “Ebelere Kitabı” ise İngiliz ebe Jane Sharp tarafından yazılmıştır. Sharp bu eserde otuz yıldan fazla olan ebelik tecrübesini paylaşmıştır. Ancak Avrupa’da ebelere ayrı bir önem verilmiştir. Örneğin, Almanya’nın Regensburg şehrinde ebelere lisans verilmiş, fakirlere hizmet etmeleri için ödenek çıkarılmıştır. Ayrıca ebelere yönelik emeklilik düzenlemeleri yapılmıştır.⁶⁷ Bu dönemde, doğuda da tıbbi konulara ilgi duyan kadınlar olmuştur. Örneğin, 15. yüzyılda Osmanlı’da yaşayan Türk hekim Şerefeddin Sabuncuoğlu, kadın hekimlerle çalıştığını dile getirmiştir. “Cerrahiyet-i al Haniye” adlı eserinde minyatür şeklinde kadın cerrahları ve

⁶⁴ Barnett, 2009, s. 5.

⁶⁵ Doğan, 2013.

⁶⁶ Klestinec, 2008, s. 37.

⁶⁷ Jeanne Achterberg, *Woman As Healer*, Shambhala Publications, Massachusetts ABD, 1990.

yapılan operasyonları resmetmiştir. Buna göre, Anadolu'daki kadın cerrahların jinekolojik operasyonlarda yer aldığı çıkarımına ulaşılır.⁶⁸

17. ve 18. yüzyılda kadın ve bilim

“Kadının idam sehvasına çıkma hakkı var; aynı şekilde konuşma kürsüsüne çıkma hakkı da olmalı.”

Olympe de Gouges

17. yüzyıla gelindiğinde bile, kadının toplumdaki statüsünün ilerlediğini söylemek mümkün değildir. Dönemin kadına bakışında çok büyük değişiklikler olduğunu söylemek zordur. Ancak yavaş ve sancılı da olsa kadın hakları dillendirilmeye ve tartışılmaya başlanmıştır. Bu dönemde, modern bilimin kurucularından sayılan Francis Bacon, akıl ve doğa ilişkisini açıklarken akli eril, doğayı dişil olarak ele alır ve bu ilişkiyi açıklarken ele geçirme, fethetme, ayartma gibi metaforlar kullanır. Bilginin iktidar olduğunu dile getiren Bacon'a göre doğa ile akıl arasında saldırgan bir ilişki söz konusudur.⁶⁹ Bacon, bilimsel aklın erkekliği ve erilliğini savunurken dişil olarak nitelediği doğa ile eril akıl arasında iffetli ve yasal bir evlilikten söz eder. Ancak bilimin doğayı fethetmesi zorla ve saldırgan bir ayartmadan geçer. Bunu şu ifadelerle dile getirmiştir: “Tüm çocuklarıyla birlikte Doğa'yı senin emrine koşmaya ve sana köle yapmaya geldim”.⁷⁰ İnsan aklının önyargılardan arındırılıp alımlayıcılığını kolaylaştırmayı vurgulayan Bacon, yeni bilim anlayışını dile getirirken kullandığı ifadelerden şu anlam çıkmaktadır: “Eski bilim yalnızca edilgen, zayıf, karnı burnunda, dişil bir dölü temsil eder, ama artık etkin, erkek mi erkek ve yaratıcı bir oğlan çocuğu doğmuştur”.⁷¹ Bacon'ın doğa ve bilim ilişkisi tanımlamalarında ve bilim anlayışını ifade ederken kullandığı metaforlarda kadını edilgen, pasif ve ikincil olarak betimler.

Fransız Devrimi'nin parolası olan “Özgürlük, Eşitlik ve Kardeşlik” söylemi Olympe de Gouges'e ölüm getirmişti. Kimdi bu Olympe de Gouges? “Kızkardeşler” için de eşitlik ve özgürlük isteyen ve 18. yüzyıl dünyasında *Kadın ve Yurttaş Hakları Bildirisi* yayınlama küstahlığında bulunan bir düşünürdü. Bu

⁶⁸ Al-Hassani, 2010.

⁶⁹ Alev Özkazanç, “Bilim ve Toplumsal Cinsiyet”, *II. Kadın Hekimlik ve Kadın Sağlığı Kongresi: Kadını Görmeyen Bilim ve Sağlık Politikaları*, 20-23 Mayıs, Ankara 2010.

⁷⁰ Evelyn Fox Keller, *Toplumsal Cinsiyet ve Bilim Üzerine Düşünceler*, çev. Ferit Burak Aydar, Metis Yayınları, İstanbul 2007, s. 60.

⁷¹ Keller, 2007, s. 62.

ölçüsüz isteği nedeniyle 4 Kasım 1793'te başı kesilerek idam edildi. Ancak bu ölüm, ölçüsüz isteğin yeniden dillendirilmesini engelleyememişti. Aydınlanma kuramcılarında Jean A. de Condorcet, Fransız Devrimi'nin amacına ulaşması için kadınların da eşit haklara sahip olmasını dile getirdi. Benzer söylemler 18. yüzyıl boyunca zaman zaman dile geldi ama ne kadar uygulandı?⁷² Modern bilimin doğuşu ile manastırlar yoluyla öğrenme terkedilerek bilim kuruluşları açıldı. Londra'da "The Royal Society of London"; Paris'te "Academie des Sciences"; Berlin'de "Akademie der Wissenschaften" adıyla bilim akademileri kuruldu. Ancak 300 yıldan uzun bir süre, kadınlar bu akademilere üye olamadılar. Kadınların bu kadar uzun süre üyeliklerinin kabul edilmemesi akla şu soruyu getirmektedir: Acaba akademilere kabul edilebilecek nitelikte bilim kadını yok muydu?⁷³

18. yüzyılda kadının yaşamı giderek evle sınırlandırılmıştı, onun görevi evde uyum ve düzeni sağlamak, kocasını desteklemek ve sorunları ondan uzak tutmaktı. Kamusal alan erkeğe ayrılırken kadının yeri ev hayatından ibaretti. Kadınlar rehberliğe ihtiyaç duyan yetişkin çocuklar olarak algılanıyorlardı. Döneme damgasını vuran eğitmen Jean Jacques Rousseau, erkeğin daha aktif olduğunu dile getirmiş kadını ise duygusal ve pasif olarak betimlemiştir. Rousseau'ya göre kadının görevi erkeğe tabi olmak ve onun hoşuna gitmektir. Kadın mutluluğu aşktan başka hiçbir yerde bulamaz.⁷⁴ Başka bir söyleminde Rousseau, "Kadın erkeğe eşit yaratılmamıştır, kadının bunu bilmesi ve buna katlanması gerekir" ifadesini kullanmıştır.⁷⁵ Bu dönemde kadınları ikinci plana atan ve bilimle ilgilenmelerini tuhaf karşılayan diğer bir düşünür de Immanuel Kant'tır. "Madem güzel kafalarını geometriyle meşgul edecekler, sakal da bırakabilirler" sözleriyle kadınların matematikle ilgilenmelerini eleştirir.⁷⁶ Yine başka bir söyleminde "Kadınlara verilecek dersler hiçbir zaman soğuk ve kurgusal olmamalı, daima duygularla ve hatta olabildiğince cinsleriyle ilgili olmalıdır" ifadelerini kullanarak ideal kadın eğitimini tanımlamıştır.⁷⁷ Kız çocukları büyük ölçüde eğitimden dışlansa da "yüksek sınıf" üyelerinin kızlarına yönelik eğitimden bahsetmek mümkündür. 17. ve 18. yüzyılda, çok fazla olmasa da

⁷² Rullman, 1996, s. 199-200.

⁷³ Schiebinger, 1992, s. 12.

⁷⁴ Gleichauf, 2007, s. 66.

⁷⁵ Süheyla Kadioğlu, S. *Bitmeyen Savaşım* (1. Basım), Sel Yay., İstanbul 2001, s. 110.

⁷⁶ Ercan Kumcu, *Kadın Matematikçiler*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2004, s. 27.

⁷⁷ Marit Rullmann, *Kadın Filozoflar: Romantizmden Modernizme Kadar*, çev. Tomris Mengüşoğlu, Kabalıcı Yay., İstanbul 1998, s. II.

önemli sayıda bilim kadınının bilim akademilerine girme çabası içinde olduğuna dair kanıtlar vardır. Nitekim 18. yüzyılın başında Alman gökbilimcilerin yüzde 14'ü kadındır. 18. yüzyılda Berlin Akademisi'ne bağlı çalışan gökbilimci Gottfried Kirch ile evli gökbilimci Maria Winkelmann, kendi gözlemlerini ve çalışmalarını kocasının adına bastırmak durumunda kalmıştır. Ayrıca Akademi kocasının ölümünden sonra Winkelmann'ın çalışmalarını kocası adına almayı reddetmiştir. Bu Akademiye çalışmaya başlayan ilk bilim kadını fizikçi Lise Meitner'dir ve kendisi ancak 1940 yılında muhabir üye olarak kabul edilmiştir.⁷⁸ 18. yüzyıldan diğer bir örnek, modern dönemlerde üniversitede çalışan ilk bilim kadını olmasıyla önem taşıyan Laura Bassi'dir. Üstelik kadınların kabul edilmesinin daha zor olduğu bir alana, fizik dalına kabul almıştır. Doktora belgesini aldıktan sonra Papa tarafından Bologna Üniversitesi'ne eğitmen olarak atanmıştır. Bassi hakkındaki enteresan bir bilgi de, on iki çocuğa sahip olduğudur. Ancak çocukları bilimsel üretkenliğini etkilememiş ve Bassi elektrik, hava basıncı gibi konularda pek çok çalışma yapmıştır. Çocuklarının bilimsel çalışmalarına engel olmaması 18. yy. 'da çocuk bakımı geleneği ile açıklanabilir. Bu dönemde üst sınıftan bir kadının çocuk bakımı daha çok sütanne ve dadılar ile olmaktadır. Çocuk doğumundan kısa bir süre sonra bakıcılara teslim edilir ve yedi yaşına kadar kırsal bir yerde yetiştirilir. Yine de üzerinde durulması gereken nokta çocuk bakımının tarih boyunca kadının görevi olarak algılanmasıdır. Bunun yanı sıra, geçmişte erkeklerin entelektüel çabalarının kadınlar tarafından sekteye uğratıldığı inancı yaygındı. Örneğin, Orta Çağ'da entelektüel yaşam ancak manastırda yürütülebilirdi. Bu dönemde bakır olmanın üstünlüğü vurgulanmıştır. Bu gelenek daha sonraki dönemlerde üniversite yaşamını da etkilemiştir. Nitekim 18. yy.'ın sonlarına kadar Oxford ve Cambridge Üniversitelerinde görev yapan profesörlerin evlenmelerine izin verilmemiştir. Bu bağlamda evlilik yapmayan önemli bir isim de Francis Bacon'dur. Bacon'a göre eş ve çocuk sahibi olmak büyük girişimler önünde engel teşkil eder.⁷⁹

Sonuç

Kadın her ne kadar vazgeçilemez bir değer olarak karşımıza çıksa da, pek çok uygarlık ve toplumda itilip kakılmış ve hatta ikinci sınıf insan muamelesi görmüştür. Toplumsal yaşam içerisinde kadının rolü tarih boyunca değerlilik ya da değersizlik değişkeni ile yüz yüze kalmıştır. Hangi yüzyılda olursa olsun kadın

⁷⁸ Schiebinger, 1992, s. 12.

⁷⁹ Schiebinger, 1992, s. 13.

hakları istismar edilmiştir.⁸⁰ Toplumsal olaylar ve sosyal gelişmeler kadının konumunu ve katılımını şekillendirmiş ancak kadınların yetenek ve zekâlarını ortaya koymaları erkeklerin belirlediği şartlar altında ve sınırlı olarak gerçekleşmiştir.⁸¹ Kadın her dönemin kendi özelliklerine göre açıklanmış, yeniden icat edilmiş ve onu özünden yoksun bırakan bir bakışla tanımlanmıştır.⁸² Kadınlara bakış açısı sadece içinde bulunulan coğrafya ya da topluma göre değil aynı zamanda inançlara ve değerlere göre de değişiklik göstermiştir.⁸³ Kimi zaman ilk günahın sorumlusu kabul edilen kadınlar, kimi zaman dini inançlar vasıtasıyla sosyal yaşamdan uzaklaştırılmışlardır. Bilim ve bilimsel çalışmalar erkeklere özgü tanımlamalar içinde gerçekleştirilirken, kadın bu dünyanın dışında bırakılmıştır. Ancak, her dönemde bilime ilgi duyan kadınlar vardı, çalışmalarını, okumalarını gizli saklı, yüksek duvarlar arkasında, erkek ismi kullanarak yapmak zorunda kalmışlardır. Tüm zorluklara ve sınırlamalara rağmen kadın ve bilim antikçağdan itibaren iç içedir. Kadınlar bilim yapma özgürlüğünü elde etmek için uzun yıllar süren mücadeleler vermişlerdir, kimi zaman cinsellikle ilişkilendirilen dedikodulara maruz kalırlarken, kimi zaman işkenceye ve sonunda katledilmeye kadar gitmiştir. Modern dünyada bile kadın bilim ilişkisine dair önyargılar mevcuttur. Yüzyıllardır devam eden önyargıların tamamen silinmesi zordur ancak tarihsel süreçte kadın büyük bir ilerleme göstererek toplumsal düzende kendi statüsünü kendisi kazanmıştır.

Kaynakça

- Achterberg, J., *Woman As Healer, Shambhala Publications*, Massachusetts ABD 1990.
- Akalın, A., “Eskiçağda Grek Kadının Toplumsal Yaşantısı”, *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 21, Ankara 2003, s. 17-47.
- Akdemir, S., “Tarih Boyunca ve Kuran-ı Kerim’de Kadın”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, S. 10, Ankara 1997, s. 249-258.

⁸⁰ Gülaçtı, 2012, s. 78.

⁸¹ Akalın, 2003, s. 42.

⁸² Natalie Zemon Davis-Arlette Frage, “Tarihsel Aktör Olarak Kadınlar”, Georges Duby ve Michelle Perrot (ed.), *Kadınların Tarihi* (III. Cilt), çev. Ahmet Fethi, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2005, s. 13.

⁸³ Gülaçtı, 2012, s. 84.

- Akkaya, Ü., *H. Peygamberin (s.a.) Kadınların Sosyal Hayattaki Konumu ve Ahlaki Eğitimi ile İlgili Hadislerinin Eğitsel Açıdan Değerlendirilmesi*. Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çorum, 2012.
- Al-Hassani, S., “Women's Contribution to Classical Islamic Civilisation: Science, Medicine and Politics”, *Muslim Heritage*, 2010. <http://www.muslimheritage.com/article/womens-contribution-classical-islamic-civilisation-science-medicine-and-politics>
- Al Habtoor, M., “Wallada Bint Al Mustakfi, The Poetess of Andalus”, *Al Shindagah*, U.A.E. 2005. <http://www.alshindagah.com/Novdec2005/woman.html>
- Aquil, R., “Change and Muslim Women”, *International Journal of Humanities and Social Science*, Vol: 1, USA 2011, s. 21-30.
- Ateş, H.-Ünal, S., “Devletin Doğduğu Yer: Antik Çağ Ortadoğusu’nda İdari Hayat”, *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 8, Sakarya 2004, s. 21-42.
- Barnett, R. C.-Sabattini, L., “A short history of women in science: From stone walls to invisible walls”, In American Enterprise Institute (ed.), *The Science on Women and Science*. Washington DC 2009.
- Buttanri, H., “Açılış Konuşmaları”, Günseli Naymansoy (Haz.) *Türkiye’de Bilim ve Kadın Kongresi Bildirileri*, Osmangazi Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2009, s. V-XIII.
- Davis, N. Z.-Frage, A., “Tarihsel Aktör Olarak Kadınlar”, Georges Duby ve Michelle Perrot (ed.), *Kadınların Tarihi (III. Cilt)*, çev. Ahmet Fethi, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2005.
- Doğan, S., “Düşünce Dünyasının Gölgede Kalanları: Kadın Filozoflar-I”, *Açık Bilim*, 2013. <http://www.acikbilim.com/2013/11/dosyalar/dusunce-dunyasinin-golgede-kalanlari-kadin-filozoflar-i.html>.
- Gleichauf, I., *Kadın Filozoflar Tarihi*, çev. Leyla Uslu, ODTÜ Yay., Ankara 2007.
- Gülaçtı, N., “Sanatsal Bir Objeye Olarak Kadın ve Bazı Toplumlarda Kadına Bakış”, *İdil Sanat ve Dil Dergisi*, S. 1, Ankara 2012, s. 76-91.
- Gündüz, A., “Tarihi Süreç İçerisinde Türk Toplumunda ve Devletlerinde Kadının Yeri ve Önemi”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, S. 5, Ankara 2012, s. 129-148.
- Halsall, P., “Of Hypatia The Female Philosopher”, *Medieval Sourcebook: Socrates Scholasticus: The Murder of Hypatia (late 4th Cent.) from Ecclesiastical History*, Bk VI: Chap. 15, 1997 <https://sourcebooks.fordham.edu/source/hypatia.asp>

- Herzenberg, C., “Medieval Era”, Sue V. Rosser (ed.) *Women, Science and Myth, Gender Beliefs From Antiquity to the Present*. ABC Clio Inc, Santa Barbara California 2008.
- Kaçar, T., “Eskiçağ İskenderiye Kilisesinde Politik Bir Araç Olarak Şiddet”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 17, İzmir 2002, s. 17-37.
- Kadioğlu, S., *Bitmeyen Savaşım*, Sel Yay., İstanbul 2001.
- Kaymaz, İ. Ş., “Çağdaş Uygarlığın Mihenk Taşı: Türkiye’de Kadının Toplumsal Konumu”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 46, Ankara 2010, s. 333-366.
- Keller, E. F., *Toplumsal Cinsiyet ve Bilim Üzerine Düşünceler*, çev. Ferit Burak Aydar, Metis Yay., İstanbul 2007.
- Klestinec, C., “Renaissance”, Sue V. Rosser (ed.), *Women, Science and Myth, Gender Beliefs From Antiquity to the Present*, ABC Clio Inc, Santa Barbara California 2008.
- Kumcu, E., *Kadın Matematikçiler*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2004.
- Naymansoy, G., *Türkiye’de Bilim Kadınları ve Bilimin Gelişimine Katkıları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2009.
- Ogilvie, M., “Antiquity”, Sue V. Rosser (ed.), *Women, Science and Myth, Gender Beliefs From Antiquity to the Present*, ABC Clio Inc, Santa Barbara California 2008.
- Okuyan, S., “Doğu Kültürünün Batıda Yansımaları”, *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, Sakarya 2011, s. 99-122.
- Özkazanç, A., “Bilim ve Toplumsal Cinsiyet”, *II. Kadın Hekimlik ve Kadın Sağlığı Kongresi: Kadını Görmeyen Bilim ve Sağlık Politikaları*, 20-23 Mayıs, Ankara 2010.
- Rullmann, M., *Kadın Filozoflar: Antik Çağ’dan Aydınlanmaya Kadar*, çev. Tomris Mengüşoğlu, Kabalıcı Yay., İstanbul 1996.
- Rullmann, M., *Kadın Filozoflar: Romantizmden Modernizme Kadar*, çev. Tomris Mengüşoğlu, Kabalıcı Yay., İstanbul 1998.
- Sağ, V., “Tarihsel Süreç İçerisinde Türk Kadını ve Atatürk”, *C. Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, S. 2, Sivas 2001, s. 9-23.
- Schiebinger, L., “Women in Science: Historical Perspectives”, *Proceedings of the Women in Astronomy Workshop*, Meg Urry (ed.), Space Telescope Science Institute, Baltimore 1992, s. 11-19.
- Sena, C., *Filozoflar Ansiklopedisi*, C. 2, Remzi Kitabevi, İstanbul 1975.

Sidik, R.-Sidek, M.-Arshad, I. S.-Kaseh, A. B., “The Role and Contribution of Women in Andalusian Muslim Civilization”, *Australian Journal of Basic and Applied Sciences*, vol. 7, Australia 2013, s. 323-327.

Ünal, M. Y., *Anadolu Anatanrıçası Kibele*, Tek Ağaç Yay., Ankara 2003.

Zenos, A. C., *The Ecclesiastical History of Socrates Scholasticus*. Revised, with notes, by the Rev. A. C. Zenos, 1891. [http://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0380-0440,_Socrates_Scholasticus,_Historia_ecclesiastica_\[Schaff\],_EN.pdf](http://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0380-0440,_Socrates_Scholasticus,_Historia_ecclesiastica_[Schaff],_EN.pdf)

AĞAÇERİ KAVMINİN GEÇMİŞTEN BUGÜNE UZANAN TARİHİ VE TAHTACI CEMAATIYLA BAĞLANTISI

THE HISTORY OF THE AGACERI TRIBE FROM PAST TO PRESENT AND ITS CONNECTION WITH THE TAHTACI COMMUNITY

Kibar TAŞ*

Makale Bilgisi

Başvuru: 24 Ocak 2023
Kabul: 21 Şubat 2023

Article Info

Received: January, 24, 2023
Accepted: February, 21, 2023

Öz

Bu çalışmada, Ağaçeri ve Tahtacı Türkmenlerinin geçmişten bugüne uzanan tarihleri hakkında hem kaynaklar hem de arşiv belgelerine dayanılarak çeşitli bilgiler verilmiş ve ikisi arasında nasıl bir bağ olabileceği tartışılmıştır.

Ağaçeri Türkmenlerinin ismi Anadolu'da ilk olarak, 13. asrın ikinci yarısına ait yazılı kaynaklarda yer aldı. Bu asır, Anadolu Selçuklu Devleti'nin zayıflamaya başladığı, Moğolların Anadolu'da hakimiyet kurduğu bir dönemdir. Yine bu dönemde, Türkmen-Alevilerin yoğunlukta olduğu çok sayıda kavim Türkistan ve Horasan'dan gelerek Anadolu'yu yurt tuttu. Böyle bir ortamda, daha tanınan Oğuz boyları ile birlikte, Ağaçerilerden bahsedilmesi oldukça önemlidir. Çağdaşları tarihçilerin eserlerinde bu kavme yer vermesi hem sayıca çok olmaları hem de savaşçı karakterleri yüzündendir. Ancak bu özelliklerine rağmen, sonraki asırlarda Anadolu'da çok az kaynak ve arşiv belgesinde yer aldılar ve bunun başlıca sebebi de çoğunluğunun Karakoyunlu Devleti ile birlikte İran'a göç etmiş olmasıdır. Nitekim bugün dahi İran'da azımsanmayacak oranda Ağaçeriler yaşamakta, ayrıca bu isimde yerleşim yeri de bulunmaktadır.

Bugün, geçmişteki Ağaçerilerin devamı olarak Tahtacı cemaati görülmektedir. Bunun nedeni, isimlerinin taşıdığı anlamın yakın olması, başlangıçta aynı yerlerde yurt tutmuş olmaları ve Alevi inancına sahip olmalarıdır. Fakat Tahtacılar arasında tek bir cemaat yoktur. Onlar çeşitli Türkmen Alevi boyların bir araya gelmelerinden oluştu.

Anahtar Kelimeler: Ağaçeriler, Tahtacılar, Türkmen Aleviler, Karakoyunlu Devleti, İran

* Dr. Öğr. Üyesi, Hacı Bayram Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı; kibartas012@gmail.com; ORCID: 0000-0001-7868-6450; Ankara-Türkiye.

Abstract

In this study, various information is given about the history of the Agaceri and Tahtaci Turkmen from past to present, based on both sources and archival documents, and it is discussed what kind of connection can be between the two.

The name of the Agaceri Turkmens first appeared in Anatolia's written sources in the second half of the 13th century. This century is a period when the Anatolian Seljuk State began to weaken and the Mongols dominated Anatolia. Again in this century, many tribes, mainly Turkmen-Alevis, came from Turkistan and Khorasan and settled in Anatolia. In such an environment, it is very important to mention the name of the Agaceri tribe as well as the more well-known Oghuz tribes. Historians, who were his contemporaries, included this tribe in their works because of their large numbers and warrior characters. However, despite these features, they were included in very few sources and archive documents in Anatolia in the following centuries, and the main reason for this is that most of them migrated to Iran with the Karakoyunlu State. Even today, a significant number of Ağaçeri live in Iran and there is a settlement with this name.

Today, Tahtaci is seen as a continuation of the Agaceris of the past. The reason for this is that the meanings of their names are close, they lived in the same places at the beginning, and both of them have Alevi beliefs. But there is not a single community among the Tahtaci. They were formed by the coming together of various Turkmen Alevi tribes.

Keywords: *Agaceris, Tahtacis, Turkmen Alevis, The State of Karakoyunlu, Iran*

Giriş

*Ağaçeri isimli cemaat her ne kadar arşiv kaynaklarında 16. asrın başlarında karşımıza çıksa da 13. asrın başında Horasan taraflarından yapılan yoğun göç sırasında Anadolu'ya gelmiş olan Türkmen kavmidir ve onlarla aynı dönemde yaşamış olan tarihçiler tarafından da kayıt altına alınmışlardır. Aşağıda bahsedileceği üzere, bunlardan biri olan Reşideddin'e göre, Ağaçeri ismi eskiden yoktu. Oğuz kavimleri buraya gelince, bunlardan bir grup ormanlık bölgede yurt tuttu, bundan dolayı da onlara Ağaçeri yani "orman adamı" ismi verildi. Buna karşılık Bahaeddin Ögel Ağaçerilerin, isimlerine bakılarak ormanlı olduklarını, sık ormanlarda yaşadıklarını düşünmenin doğru olmadığını ifade eder. Ancak, sadece ormanlık yerlere yakın yaşamaları dolayısıyla onlara Ağaçeri denmemiştir. Herhalde ağaç işleriyle uğraştıkları için de bu adı aldılar. Tıpkı *Tahtacılar* gibi.*

Ağaçerilerden bahseden ilk kaynaklara baktığımızda, 13. asrın ortalarında Maraş, Elbistan ve Malatya civarında yaşadıklarını görürüz. Sonraki asırlarda büyük kısmı Karakoyunlulara tabi olup onlarla birlikte İran'a giderken, diğerleri de Anadolu'da kaldı. Aynı şekilde sonradan Tahtacı adını

alan cemaatler de bu yörelerde yaşadılar. 16. asırdan itibaren ise yaklaşık bir buçuk asır süren Kızılbaş/Alevi takibi sırasında¹, Anadolu'da kalan ve kıyımdan kurtulmak isteyen Ağaçeriler dağlık bölgelere çekilip, oraya uygun geçinme yollarını seçtiler. Kuşkusuz sadece onlar dağlık bölgelere yerleşmediler. Diğer pek çok Türkmen-Alevi boy da merkezlerden uzaklaştılar. Bu şekilde Ağaçeriler, diğer çok sayıdaki Türkmenlerle karışarak ve ağaç işleriyle uğraşarak kıyı bölgelerinin ormanlık kesimlerine yayıldılar. Elbette bu arada isimleri de unutuldu. Bu bağlamda yaptıkları işten dolayı bütün bu cemaatlerin hepsine birden *Tahtacı* adı verildi. Bu da zamanla çok geniş bir alanda, Maraş, Elbistan ve Adana'dan Balıkesir ve Çanakkale'ye kadar olan ormanlı bölgelerin yakınlarında tahtacı ismine rastlanmasını açıklamaktadır. Nitekim Ağaçeri ismi bir kavme ait iken, Tahtacı ismi bir mesleği icra eden topluluğa aittir.

Mesela daha 1430'a ait belgelerde Aydın'da Tahtacı cemaati olduğu görülmekte ve bu grubun da Ayasuluk hisarına belirli bir miktar tahta götürmekle sorumlu oldukları görülmektedir.² Bu bilgi bize bu ismi yaptıkları işten dolayı aldıklarını açıkça göstermektedir.

Bu sebepten bugün Tahtacı olarak anılan Türkmen-Alevi topluluklarının içinde, 13. asırda onlarla birlikte aynı yerlerde yaşayan ve İran'a gitmeyip Anadolu'da kalan Ağaçeri kavminin de bulunması doğaldır.

1. Ağaçeriler

Moğolların 13. asrın başında Harzemşahlara saldırması ile başlayan Türkistan ve Horasan'dan Anadolu'ya akan insan seli içinde, elbette sadece göçebe ve hayvancılıkla ilgilenen topluluklar yoktu. Çünkü o sıralarda Türkistan ve Horasan'da yarı yerleşik ve tam yerleşik köylü-şehirli aşiretler, kavimler de yaşıyorlardı. Nitekim Faruk Sümer, "*İran'dan da aydınlardan, tâcirlerden ve sanatkârlardan mühim bir zümrenin Anadolu'ya geldiğini biliyoruz.*"³ demektedir. Bu sebepten gelen boylardan, ki çoğunluğu Türkmenlerden oluşuyordu, bir kısmı mesleklerini icra edebilecekleri yerlere yerleşirken, bir kısım topluluklar da o kadar şanslı olamadılar. Belki de kültürlerini koruma açısından bu bir şanstı. Önceden yaptıkları işlere uygun yerler bulamayanlar,

¹ Kızılbaş takibi ve sonuçları hakkında ayrıntılı bilgi için şu yayınlara bakılabilir. Saim Savaş, *XVI. Asırda Anadolu'da Alevilik*, TTK, Ankara 2013; Kibar Taş, 'Tunceli/Dersim'in Osmanlı Hâkimiyetine Girişi ve Osmanlı'nın XVI. Asırdan İtibaren Sınırları İçindeki Kızılbaşlara Karşı Tutumu ve Bunun Dersim'e Etkisi', *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 76/2015, s. 79-107.

² Sadullah Gülten, "Kökler ve Dallar: Tahtacı Alevilerinin Menşei ve Tahtacı Cemaatleri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, S. 95, Yıl: 2020, s. 147-148.

³ Faruk Sümer, *Oğuzlar*, 5. Baskı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999, s. 178.

ormanlık ve dağlık yerlere yerleştiler ve buralara özgü geçinme yolunu seçtiler. Bu kavimlerden biri de Ağaçerilerdir. Kaynaklar bu kavmin Malatya, Elbistan ve Maraş yöresindeki dağ, tepe ve ovalara yayıldığını yazar.⁴

Ağaçerilerin Anadolu öncesi tarihi geçmişleri ile ilgili kesin bir bilgi mevcut değildir. Kimi eserlerde onların miladi 465 tarihinde Kafkasya'nın kuzeyinden Azerbaycan'a geçtikleri yazarken,⁵ kimilerinde de onlardan ilk kez 13. asırda bahis olduğu ve onların kavmî menşelerinin hatalı bir şekilde, 5. asırda Rusya'da yaşamış olan Akatzir adlı bir kavme dayandırıldığı yazmaktadır.⁶

Tarihlerinin Anadolu'dan çok daha önceye dayandığını kabul edenlerden biri Zeki Velidi Togan'dır. Ona göre, 5. asırdan sonra uzun bir süre kaynaklarda görülmeyen Ağaçerilerden bir zümre 1193 senesinde Elbistan yöresindeki ormanlık alanlarda yaşıyordu ve eşkıyalık yapıyordu. Diğer bir zümre de Moğollar geldiğinde Tebriz'den Kazvin'e giden yolun doğusundaki Khalkhal (Halhal) mevkiine hâkimdi.⁷ Cevat Heyet de aynı şekilde, Ağaçerilerin diğer Türk boyları (Hun, Bulgar, Sabir, Peçenek, Kengerli, Hazar, On Oğur, Sarı Oğur ve Kıpçak) gibi miladın ilk asırlarından itibaren Hazar denizinin kuzeyinden gelerek Azerbaycan'ın kuzeyini 7-8. asırlarda Türkleştirdiğini belirtir. Ona göre Selçuklular zamanında Azerbaycan'da bulunan Ağaçeriler, Harezmsahlr zamanında da Aran, Muğan ve Hoy'daki diğer Türk boyları arasında idiler. Moğollar geldiğinde de buralarda yaşıyorlardı. Nitekim Moğollar Tebriz, Marağa ve Halhal (Ağaçeri Türkleri) şehirlerine, kendilerine karşı koymadıkları için karışmamışlardı.⁸

Anadolu'daki Ağaçerilerden ilk bahsedenlerden biri olan Moğol İlhanlı Devleti'nin veziri Reşideddin Fazlullah (1247-1318), *Camiü't-Tevârih* adlı eserinde onlar hakkında şu bilgileri verir:

آغاچري

این نام در قدیم‌الایام نبوده، به وقتی که اقوام اوغوز بدین ممالک آمده طایفه‌ای را از ایشان که یوزت در حدود بیشه‌ها داشته‌اند، بدین اسم آغاچ اپری موسوم گردانیده‌اند: یعنی مرد بیشه. مانند آنکه از اقوام مغول کسانی را که یوزت نزدیک بیشه بوده / هویین زگان نام نهاده‌اند، یعنی قوم بیشه. والسلام.

⁴ İbn Bibi, *Selçuknâme*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2020, s. 573; Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Ankara 1950, s. 564.

⁵ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2019, s. 234.

⁶ Faruk Sümer, "Ağaç-eriler", *Bellekten*, C. 26, S. 103, 1962, s.521.

⁷ Togan, *a.g.e.*, s. 235.

⁸ Cevat Heyet, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi ve Azerbaycan Türkçesinin Teşekkülü", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 1, Kasım 2004, s. 10-13.

“İn nâm der kadîm’ul-eyyâm ne-bûde, be vaktî ki akvâm-i Oğuz bedîn memâlik âmede tâife-i râ ez işân ki yurt der hudud-e bîşe-ha dâšte-and bedîn ism-i Ağaç-İri mosûm gerdânîde-and, ya’nî merd-i bîşe. Mânend-i ânki ez akvâm-i Moğol kesânî râ ki yurt nezdîk-i bîşe bûde Huyin İrgen (Ergen) nâm nahâde-and, ya’nî kavm-i bîşe. Ves’selâm.”

(Bu isim geçmiş zamanlarda yoktu. Oğuz kavimleri bu coğrafyaya geldikleri zaman, onlardan, ormanların yakınlarında yurt tutan bir taife “Ağaçeri”, yani “orman adamı” olarak adlandırıldı. Aynen, Moğol kavimlerinden orman yakınlarında yurt tutmuş olanlarına Hoyin İrgen adının verilmesi gibi).⁹

Her ne kadar Reşideddin Ağaçerilerin ormanlı yerlerde yaşadıkları için bu adı aldıklarını yazsa da aşağıda gerek İbni Bibi gerekse Abul Farac’ın aktardıklarından, onların sadece ormanlı yörelere değil, aynı zamanda geniş düzlüklere de yayıldıklarını öğreniyoruz. Nitekim Ögel de bu ismin onlara geçmişte orman içlerinde yaşadıkları için verilmediğini ifade etmiştir.

“Göktürklerin doğusunda Ormanlı kağanlar ile ormanlı iller başlıyordu. Türklerin daha sonraki Ağaçeri illeri, daha batıda idiler. Aslında bunların adlarına bakarak, ormanlı olduklarını düşünmek de yersizdir. Çünkü bunlar, adlarının anıldığı çağlarda, ormanların içlerinde değil idiler. Hayvancı Göktürkler, elbette ki, yaylacı kavimlerdi. Ancak Göktürk illerini gözden geçirdiğimiz zaman, bunlardan hiçbirinin sık ormanlar içinde oturmadıklarını görüyoruz.”¹⁰

Ögel’in bu satırlarından, bu kavme Ağaçeri isminin, orman içlerinde yaşadıkları için verilmediğini, aksine bu kavmin hayvancı ve dolayısıyla yaylacı bir kavim olduğunu öğreniyoruz. Ancak kendisi bu ismi neden aldıklarını belirtmemiştir. Herhalde, ağaç işleriyle bir şekilde bağlantıları vardı ki, bu isim kendilerine verildi. Nitekim bugün Tahtacı adıyla anılan topluluklar da geçmişte tahta yapıp sattıkları için bu adı almışlardır.

13. asırda Anadolu Selçuklu Devleti’nin hem Türkmen ayaklanmaları (Babaî İsyanı/1240) hem de Moğol saldırıları (Kösedağ Savaşı/1243) ile zayıflayıp taht kavgalarına sürüklenmesi neticesinde, ülkede asayiş ortamı bozulur. Böyle bir ortamda çok sayıda eşkıyalık olayının meydana gelmesi doğaldır. Nitekim Elbistan, Maraş ve Malatya civarlarında yurt tutmuş olan Ağaçeri adlı kavmin üyeleri de büyük miktarda servete sahip olan Rum, Suriye ve Ermeni ülkelerinin çeşitli yerlerinde yol kesmeye, kervanları soymaya başlarlar. Bu sebepten 1258’de üzerlerine ordu sevk edilir ve Ağaçeriler mağlup edilerek beyleri Cuti Beg tutsak edilir.

⁹ Reşideddin Fazlullah Hemedani, *Camii’t-Tevârih-I*, Düzenleyen: Muhammed Ruşen ve Mustafa Musevi, Tahran, 1373 s.54.

¹⁰ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi-II*, TTK, Ankara, 2014, s. 595-596.

Bu olaylarla ilgili bilgi verenlerden biri olan İbni Bibi (ö. 1285'ten sonra) Maraş ve Elbistan düzlüklerinde ve ormanlarında yaşayan Ağaçerilerden bahsederken;

“... yerleşim alanları Maraş düzlüğü ve ormanları olan Ağaçeriler, çok miktarda mala ve servete sahip olmaları dolayısıyla Rum, Suriye (Şam) ve Ermen ülkelerinin muhtelif yerlerinde yol kesmeye, kabile mensuplarını öldürmeye, kervanları soymaya başlayınca kalplerine büyük bir endişe düştü. Bu durum karşısında Sahib Kadı İzzeddin, Beylerbeyi Şemseddin Yavtaş ve yakın zamanda yüksek makamlara getirilmiş olan devlet seçkinlerinin bazıları Ağaçerileri ortadan kaldırmak için Kayseri'ye hareket ettiler.

... O sırada Baycu Noyan'ın çok sayıda asker, adam ve hayvanla, hatunlar ve çocuklarla Rum diyarına geldiği ve onun öncü birliklerinin Erzincan'a girdiği haberini aldılar. Bu haberi duyan, Ağaçeriler fitnesini dağıtmak için Elbistan tarafına gitmiş olan askerlerin bazıları acele olarak Kayseri'ye döndüler.”¹¹

Abûl Farac (1225-1286) ise Malatya'nın dağ ve vadilerine yayılmış Ağaçerilerden bahsetmektedir.

“... Malatya ahalisi bu zatı (Selçuklu kumandanı Ali Bahadur) çok iyi karşıladılar ve bu zat halka ve memlekete yardım ederek yolları açtı ve her taraftan buğday gelmeğe başladı. Bu sırada Malatya'nın etrafındaki dağlar, tepeler, vadiler Türkmenlerle ve Agagralar (Ağaçeriler) ile dolmuştu ve bunlar her tarafı yağma etmekte idiler. Hısn-ı Mansur civarındaki bir tek köyden 7.000 öküz, inek, dişi ve erkek merkep, 45.000 koyun ve keçi almışlardı. Sonra Madik, Mar Asya, Mar Dimat manastırlarını da zaptetmişler ve bunlardan yığın yığın eşya ve mallar alıp götürmüşlerdi. Ali Bahadur bunları bizzat takip ederek memlekette kovmuş ve bunların Şuti (Cuti) Beg ismindeki reisini yakalayarak Masara kalesine kapamıştı.

Malatya ahalisi bu suretle sulthan istifade ettikleri sırada Baju (Baycu Noyan) ile orduları Bitinia'nın iç taraflarından hareket ederek Nisan ayı içinde Galatia ve Kapadokya havalisinde yayıldılar... Bunlar Eylül ayının [1258] bedr-i tam gününe müsadif cumartesi günü Malatya'ya vardılar ve Bahadur, Gahtay'a (Kahta) kaçtı...

Baju'nun (Baycu) Fırat'ı aşması üzerine Ali Bahadur geri dönerek Malatya'ya geldi. Fakat ahali Rükneddin'e biat ettikleri ve Baju'dan (Baycu) korktukları için şehrin kapılarını yüzüne kapadılar. O da Agagralar'dan (Ağaçeriler) bir ordu toplayarak şehre karşı harp açtı ve şehir harp ve kıtlık yüzünden büyük eziyetler çekti...”¹²

Bu iki kaynaktaki bilgilerden de anlaşıldığı üzere, Ağaçeriler sadece orman içlerinde ya da ormanlı bölgelerde yaşamıyorlardı. Aksine Maraş,

¹¹ İbn Bibi, *a.g.e.*, s. 573.

¹² Gregory Abû'l-Farac, *a.g.e.*, s. 564-565.

Elbistan ve Malatya civarlarındaki geniş düzlüklere, ovalara da yayılmışlardı. Abul Farac'ın aktardıklarına göre o sırada (1258) Malatya'nın etrafındaki dağlar, tepeler, vadiler Türkmenlerle ve Ağaçerilerle dolmuştu. Bu gruplar etrafı yağma ediyorlardı. Yani etrafa saldıran sadece Ağaçeriler değildi. Diğer Türkmen grupları da bu şekavet olaylarına dahil olmaktadır. Ek olarak Ağaçerileri bizzat kendi isimleri ile anması, diğer kavimlerin hepsine birden Türkmen demesi, Ağaçerilerin Türkmenler içinde daha güçlü ve sayıca da fazla olmalarının yanında, o civara geldiklerinde, zaten bu ismi taşıdıklarına de işaret etmektedir. Nitekim Selçuklu kumandanı Ali Bahadır, tekrar Malatya'ya geldiğinde, kaleye alınmadığı için özel olarak Ağaçerilerden bir ordu kurar. Son olarak, Hısn-ı Mansur civarındaki tek bir köyden 7.000 öküz, inek, dişi ve erkek merkep, 45.000 koyun ve keçi almaları, eğer çok abartı değilse, bize o sıralarda Anadolu'nun nüfusunun çokluğunu da göstermesi açısından önemli bir veridir.

Ağaçerilerden bahseden diğer bir tarihçi de Kazvinî'dir (1281-ö.1340'tan sonra). 1329 tarihinde bitirdiği *Târih-i Güzide* adlı eserinde Ağaçerileri, Uygur, Kanklı, Kıpçak ve Karluklar ile beraber Oğuz Han'ın kardeşleri ve amcaoğulları arasında gösterir.¹³ Kendisi bu bilgileri Oğuz Destanı'ndan almıştır. Çünkü Oğuz destanında Ağaçeri kavminden bahsedilir ve onlar Halac, Kanglı, Karluk ve Kıpçakla beraber "Beş Uygur" topluluğunun içinde gösterilir.¹⁴

"Oğuz'a bağlanarak, onunla beraber harbeden amcalarının halkı ile diğer kabilelere de [Oğuz Han] "Uygur" adını verdi. Bu söz Türkçede "Birbirine uyan ve tâbi olanlar", anlamına gelir. Uygur adı ile anılan kavimlerin hepsi bunların soylarından gelirler. Diğer bir kabileye de "Kanklı" adını verdi. "Kıpçak" ve "Ağaçeri" adlı kavimler de Oğuz Han'la birleşmiş ve onunla anlaşma halinde idiler. Bunlar, Oğuz Han'ın nesli ile de karışan halk topluluklarıdır."¹⁵

Ağaçeri kavminin sayıca çokluğu ve savaşçı özellikleri, Selçukluların onları neden tam olarak yenemediklerinin de bir göstergesidir. Fakat Moğolların büyük bir askeri güçle 1260'taki darbeleri karşısında tutunamazlar ve güneye Memlûk toprakları olan Suriye'ye sığınmak zorunda kalırlar. Uzun bir süre kendilerinden haber yoktur. Ancak 1378'de Sis (Kozan) taraflarında Üç-oklar ile birlikte karışıklık çıkardıkları için Memlûklerin kendilerine müdahale ettikleri görülür.¹⁶ Her ne kadar

¹³ Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2018, s. 455.

¹⁴ Togan, *a.g.e.*, s. 235.

¹⁵ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi-I*, TTK, Ankara 2014, s. 186.

¹⁶ Sümer, *a.g.m.*, s. 524-526.

Moğolların saldırıları ile güneye inseler de bu kalabalık kavmin bir kısmı herhalde Malatya, Maraş, Elbistan taraflarında kaldılar ve bu yöredeki dağlık kesimlere çekildiler. Daha sonra güçlerini toplayınca da tekrar ortaya çıktılar. Çünkü 14. asrın sonunda bu yörelerde Ağaçerilerin yaşadıkları ile ilgili kayıtlar mevcuttur. Bilindiği üzere 14. asırda Anadolu'da çok sayıda beylik kurulmuştu ve bunlardan biri de Sivas'taki Eretna Devleti'nin yerine kurulan Kadı Burhaneddin beyliği idi.¹⁷ *Bezm u Rezm*'de yazıldığına göre, 1397'de Ağaçeri Türkmenleri Sivas'ın güneyinde yaşıyordu ve bir süreden beri yol kesip, eşkıyalık yapıyorlardı. Onların bu şekavetlerine engel olmak için de Kadı Burhaneddin bir kale inşa ettirmeye karar verir.

“O sırada bir süreden beri Ağaçeri Türkmenlerinin fitne ve fesada başvurup yol kesmeye ve geçitleri tutmaya başladıkları haberi geldi. O bölgede hiç kale yoktu. O haber üzerine Sultan, o bölgeye birkaç kale inşa edilmesini, sığınaklar yapılmasını, herbirine yeteri kadar asker görevlendirilmesini düşündü. O şekilde onlar orada kalarak haramilerin ve eşkıyanın oradan sökülüp atılmasına çalışacak, onların halka yaptığı zulüm ve eziyetlere engel olacak, yolları ve geçitleri onların elinden kurtaracaktı.”¹⁸

Ağaçerilerin hâkim oldukları Maraş¹⁹ Elbistan taraflarında daha sonra Memlûklerin hakimiyetleri altında Dulkadirli Türkmenleri beylik kurmuştur (1339-1521).²⁰ Bunlar tarafından yaşadıkları yerlerden çıkarılan Ağaçerilerden bir kısım, Karakoyunlu beyliği içine gider. Nitekim Karakoyunluların hizmetinde olan Ağaçeri beyleriyle ilgili Abu Bakr-i Tihrani tarafından yazılan *Kitab-i Diyarbakriyya*'da çeşitli bilgiler mevcuttur. Bu kaynağa göre, Karakoyunlu Kara Mehmed zamanında (1380-1389) Karakoyunlu hizmetinde olan beylerden biri Ağaçeri beyi Hasan Bey'dir, ki annesi Tatar Hatun Kara Mehmed'in kız kardeşidir. Hasan Bey'den başka diğer Ağaçeri beyleri olan Hüseyin Bey, Solan Bey, Ali Bey, Hacı Hasan Bey ve Dünder Bey de Karakoyunlulara katılmışlardı ve kendi kavim isimleriyle anılıyorlardı.²¹ *Târîh-i Kızılbaşîyye*'de de²², Ali Bey'in bir

¹⁷ Kadı Burhaneddin beyliği hakkında geniş bilgi için bk. Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar-II*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay., Ankara 1991, 23-244.

¹⁸ Aziz B. Erdeşir-i Esterâbâdi, *Bezm u Rezm Eğlence ve Savaş*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2014, s. 506-507.

¹⁹ Maraş yöresi ile ilgili yayınlanmış *Kahramanmaraş Ansiklopedisi* adlı eserdeki şu makalelere bakılabilir. Mesut Akben, “Ağaçeri Ayaklanması Türkmen İsyanı”, s. 83-85; İlyas Gökhan, “Ağaçeriler Türkmen Taifesi”, s. 85-86.

²⁰ Dulkadir Beyliği ile ilgili geniş bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK, Ankara 2003, s.169-175.

²¹ Abû Bakr-i Tihrânî, *Kitâb-i Diyarbakriyya Akkoyunlular Tarihi-I*, Yayımlayanlar: Necati Lugal ve Faruk Sümer, TTK, Ankara 1993, s. 37, 145-146, 194; *aynı eser, II. Cilt*, s. 438, 441, 547.

Ağaçeri beyi olduğu ve Karakoyunluların hükümdarı Cihanşah zamanında (1438-1467) büyük bir emir olduğu yazmaktadır.²³ Bu eserde sadece Ali Bey'in isminin yazılması, o dönemde bu beyin gerçekten güçlü olduğunu ve Ağaçerilerin de kalabalık bir kavim olarak onun etrafında olduğunu bize göstermektedir.

Yine bu beylerden Hasan-ı Rumlu'nun (öl. 1577) yazdığı *Ahsenü't Tevârih*'te de bahis vardır. Burada, Cihanşah'ın öldürülmesinden (1467) sonra, Uzun Hasan ile Ebu Said arasındaki savaş hakkında bilgi verilirken, Ağaçerili Ali Bey'in de ismi geçer:

“Sultan, Miyane'ye varınca yaklaşık elli bin Karakoyunlu süvari muhtelif zamanlarda gelip ordugâha katıldılar. Emir Ali Şeker'in oğulları Pir Ali, Yar Ali, Bayram Beğ; Cihanşah Padişah zamanında Yezd hâkimi olan Hacı Kamber, Hasan Padişah'ın amcası Mahmud Beğ, Ali Beğ-i Ağaçeri, Şah Ali-yi Hacılu, Üveys İnal, Rüstem-i Tarhan'ın oğlu Suhrab ve Kılıçaslan'ın oğlu gibi emirler padişah ordugâhına katıldılar...”²⁴

Bu eserde ayrıca 1437 yılı olayları anlatılırken de Hüseyin Bey ve Solan Beyden söz edilmiştir. Şah Kubad yanına 40 kişi alarak, Cihanşah'ın kardeşi İskender'i yaptığı kötülüklerden dolayı öldürür (1438). Bu arada Şahsuvar-ı Bayramî, Hüseyin Beğ-i Ağaçeri gibi emirler de onun emirliğini kabul ederler. Şah Kubad durumu amcası Cihanşah'a bildirir ve onun isteği ile İskender'in güvendiği nökerini de öldürür. Bunun üzerine Cihanşah da Avnik kalesini Pasin vilayeti ile birlikte ıkta olarak ona verir. Bu arada Şah Kubad'ın annesini de Solan Beğ-i Ağaçeri'ye bırakır.²⁵

Ağaçeri beylerinin isimleri, geçmişte çoğunlukla Alevilerin kullandıkları isimler olan Ali, Hasan, Hüseyin'dir. Bu da onların Alevi inancından olduklarına işaret etmektedir. Burada şunu vurgulamak gerekir, ki Girişte de bahsedildi. 16. asırdan sonra yapılan baskılar ile pek çok Alevi Türkmen yollarını bırakıp Sünniliğe geçti. Ancak, atalarının isimlerini çocuklarına vermekten de vazgeçemediler. Bu sebepten sonraki asırlarda bu isimler Sünniler arasında görülmeye devam etti. Fakat gerçekte eskiden bu isimleri büyük çoğunlukla Alevi Türkmenler kullanmışlardır.

Ağaçeriler, Dulkadirlielerin baskısı ile eski yurtlarını terk etmek zorunda kaldıklarında, kendileri ile aynı inançtan olan Karakoyunlular ile birlikte hareket ettiler. Fakat herhalde hepsi birden yurtlarını terk etmediler. Mutlaka

²² 1604'ten önce yazılmıştır.

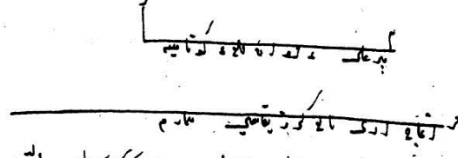
²³ *Kızılbaşlığın Tarihi Târih-i Kızılbaşîyye*, Tercüme, Notlar ve Tıpkıbasım: Şefaattin Deniz ve Hasan Asadi, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2015, s.26.

²⁴ Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2020, 457.

²⁵ *A.g.e.*, s. 228.

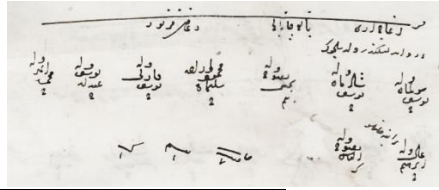
bir kısmı bu civarda kalmış ve sonraki asırlarda diğer Türkmen-Alevilerle birlikte batıya da göç etmişlerdir. Nitekim 16. asrın başında Anadolu'nun batısında Ağaçeri adlı bir cemaate rastlıyoruz. Yine bu asırda batıda, isimlerinin anlamı Ağaçerilere yakın olan Tahtacı cemaati de vardır. Ancak sonradan Ağaçeri ismi bir cemaat olarak belgelerde yokken, Tahtacılar öne çıkar. Herhalde onlar Türkmen Aleviler ile birlikte Tahtacı adı altında yaşamlarını sürdürdüler. Bunda şaşılacak bir durum yoktur. Çünkü Tahtacı ismini taşıyan cemaatler de tek bir boydan gelmiyordu.

Osmanlı arşivinde Ağaçeri ismine ait şimdilik yalnızca tek bir belge mevcuttur. O da 1519/20 tarihli tahrir defteridir. Burada Kütahya'da yaşayan Ağaçeri adlı bir cemaat ile ilgili bilgi verilmektedir.²⁶ Halaçoğlu bu cemaatin Çepni boyuna mensup olduğunu ifade etmiştir.²⁷

16. asırdan sonra Ağaçeri ismine bir cemaat adı olarak ulaşılamamıştır. Fakat Ağaçıcılar, Ağaçcı, Ağaçı, Ağaççıyan, Ağaçlu Avşarı adlı çok sayıda cemaat olduğu görülmektedir. Bu isimlerin Ağaçeri cemaati ile bağlantıları var mı, bilemiyoruz. Yine 17. asrın başındaki Celali İsyanlarında, isyanın önde gelenlerinden Kalenderoğlu'nun arkadaşları arasında Ağaçtan Piri²⁸ isimli bir başbuğ vardır. Bu lakap kendisine ya yaşadığı yerden dolayı ya da mensup olduğu cemaatten dolayı verilmiş olmalı. Bu ismin de eski Ağaçeriler ile bağlantısı olup olmadığı hakkında kesin bir yargıya varamayız.

Ağaçeri ismi yerleşim yeri olarak ise daha eski tarihe gitmektedir. 1495 yılında yapılan bir tahrir defteri parçasında Çatalca ve Tırhala'ya tabi karyelerden (köylerden) biri Ağaçeri ismini taşımaktadır.²⁹

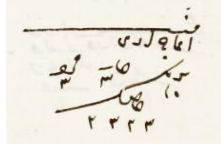
²⁶ *Tahrir Defteri*, nr. 49, s. 296.

²⁷ Yusuf Halaçoğlu, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)*, Togan Yay., İstanbul 2011, s. 21.

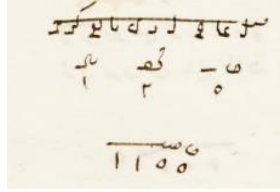
²⁸ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celâli İsyanları*, YKY, İstanbul 2019, s. 441-443; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi-III/1*, TTK, Ankara 2003, s. 109.

²⁹ *Tahrir Defteri*, nr. 1195, s. 3.

Büyük olasılıkla burada Ağaçeri adlı bir topluluk yaşıyordu ve yerleşim yerine de bu sebepten Ağaçeri denildi. Ayrıca Rumeli Eyaletine ait 16. asrın ilk yarısına ait belgelerde yine Çatalca nahiyesinde Akdanişmendli, Aydınlı Hacı, Baraklı, Çıracılar, Dünderli, Sarı Mahmud, Haydaroğlu, Oğuzlar gibi karyelerle birlikte Ağaçeri karyesinin adı geçmektedir.³⁰ Bir başka Ağaçeri adlı yerleşim yeri de 16. asrın ikinci yarısına ait (1566) tahrir defterinde Kastamonu livasına tabi Sinop kazasında vardır.³¹

Aynı defterde, Ağaçerilerin cemaat olarak anıldığı tek yer olan Kütahya kazasında da bu isimde bir karye olduğu görülmektedir.³²

1714 tarihinde yine Kütahya'da Ağaçeri adlı bir karye olduğu görülmektedir:

...Kütahya Sancağı'nda ve nahiyesinde Ağaçeri nam karye ve gayriden bin dört yüz akçe gedik tımara mutasarrıf olan Kütahya kalesi müstahfizlarından Halil fevt olub, ol vech ile gedigi hali ve tımarı mahlul olmağın, yerine iş bu sulbî oğlu Mustafa her vech ile layık u mahal u müstahak kulların olmağın, zikr olunan bin dört yüz akçe gedük tımarı mezkuru, merkum Mustafa kulları üzerine tevch u berât ve sıdk olunmak ricasına der devlete arz olundu... (Ekler-Belge-1).³³

Bunlardan başka 1737/38 yılına ait bir şeriyye sicili kaydında yine Sinop'ta Ağaçeri adlı bir karyeden bahsedilmektedir.³⁴

Bu tarihten sonra arşivde ne cemaat ne de yer ismi olarak Ağaçerilere rastlanmıyor. Sadece 20. asrın başında hükümete giden bir belgede bu isim geçmektedir. Şöyle ki, 1908 tarihinde Kilis halkı devlete bağlılıklarını

³⁰ *Osmanlı Yer Adları-I Rumeli Eyaleti (1514-1550)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2013, s. 60.

³¹ *Tahrir Defteri*, nr. 438, s. 692.

³² *Tahrir Defteri*, nr. 438, s. 43.

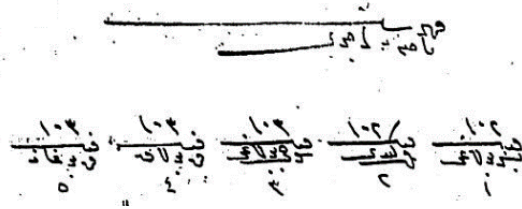
³³ *AE.SAMD. III*, 116/11398.

³⁴ Gülten, a.g.m., s. 147.

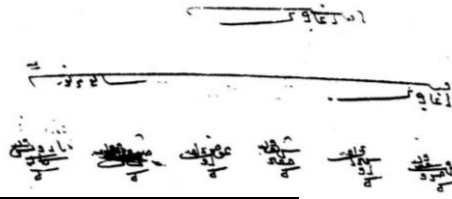
bildirdikleri ve Kilis'in tamamen bir Türk yurdu olduğunu belirttikleri bir nameyi, 1329 tarihinde yazılmış *Târih-i Güzide*'yi kaynak göstererek, Osmanlı idaresine gönderirler. Burada kendilerinin Ağaçerilerden geldiklerini yazarlar.

...Miladın onüçüncü (hicretin yedinci) asrında maruf meşhur (Kazvini) nin telif eylediği (Asarü'l-bilâd) nam kitabda Kilis (Kiliz) imlâsıyla kaydedilmiş ve Türk ahali ile meskûn bir köy olarak gösterilmiştir; bu Türkler Oğuz uluslarından meşhur Ağaçeri kabilesine mensub idiler... (Ekler-Belge-2)³⁵

Karakoyunlular ile birlikte İran'a giden bir kısım Ağaçerilerden yukarıda bahsetmiştik. 15. asırda Karakoyunlular ile birlikte hareket eden ve onların hizmetine giren Ağaçeri beyleri elbette tek başlarına Karakoyunlulara tabi olmadılar. Yönettikleri kavmin insanları ile birlikte gittiler. Nitekim 15. asırdaki bu bilgilerden başka 18. asrın ilk yarısında Osmanlı'nın İran'ın batısında yaptırdığı tahrirlerde de Ağaçeri ismi geçer.³⁶ Nitekim Meraga livasında (ki arşiv belge özetinde Merga şeklinde yanlış okunmuştur) 1735 yılında yapılan tahrirde Aceri isimli bir nahiye vardır ve 51 karyeden oluşmaktadır.³⁷ Bugün Meraga'da Ağaçeri adlı bir köy olduğu düşünülürse, bu ismin Ağaçeriden bozma olması büyük olasılıktır.³⁸

Ayrıca Erdelân'a ait bir defterde yine Ağaçeri adlı bir yerleşim yerinden bahsedilir.^{39 40}

³⁵ *DH.KMS.*, 51/2.

³⁶ Sümer, a.g.m., s. 528.

³⁷ Osman G. Özgüdenli, "Osmanlı İranı (I); Batı İran ve Azerbaycan Tarihi Hakkında Osmanlı Tahrir Kayıtları; Coğrafi ve İdari Taksimat", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 22, S. 34, 2003, s. 89.

³⁸ *Tahrir Defteri*, nr. 909, s. 204.

³⁹ Özgüdenli, a.g.m., s. 91.

⁴⁰ *Tahrir Defteri*, nr. 1066, s. 267.

19. asra gelindiğinde bu kez Batılıların büyük bir şevkle Anadolu'nun yanında İran'da da çeşitli araştırmalar yaptıkları görülmektedir. Elbette bunların sadece bilim için yapılmadığı açıktır. Batılıların tuttıkları bu raporlardan Fars bölgesinde, Ağaçeri adlı bir oymağının olduğu görülmektedir. Raporlarda, bunların 1.000 çadırdan oluşan bir Türk oymağı oldukları ve ekonomik olarak da zengin oldukları belirtilmiştir.⁴¹

1960'larda da bu oymak hâlâ varlığını sürdürüyordu. Bu tarihte İran'ın Kuh-giluya eyaletinde 2.000 evlik bir Ağaçeri topluluğu vardı ve Avşar, Begdili, Tilkû gibi birçok oymaklara ayrılmışlardı.⁴² Görüldüğü üzere, yaklaşık bir asır içinde nüfusları ikiye katına çıkmıştır.

Yine yakın zamanda yazılan İran'daki Türklerle ilgili bir eserde de Ağaçeri Türklerinin Fars Hamsesinde bulunduğu ve Hatayî, Karabağî, Begdili, Tilkû, Şir'î gibi boylardan müteşekkil oldukları yazmaktadır.⁴³

Sonuç olarak 13. asrın ortasında Malatya, Maraş ve Elbistan civarlarındaki dağlarda, vadilerde ve geniş düzlüklerde yaşamış ve sayılarının çokluğu ve savaşçı özellikleri sebebiyle tarihi kaynaklarda yer almış bir Türk kavmi olan Ağaçeriler, bugün hala gerek Anadolu'da gerekse İran'da varlıklarını sürdürmektedirler. Her ne kadar Türkiye'de isim olarak Ağaçeri adı yoksa da diğer Türkmen boyları içinde, bilhassa Tahtacılar arasında, bugüne geldiklerinden şüphe yoktur.

2. Tahtacılar

Bu kısımda Tahtacıların tarih ve inançları hakkında hem arşiv hem de yazılı eserlerden yararlanılarak çeşitli bilgiler verilmiş ve yeri geldiğinde de Ağaçeriler ile yakınlıkları üzerinde durulmuştur.

13. asırda pek çok kaynakta kendilerinden söz edilen Ağaçeri kavminin, 16. asırdan sonra, İran coğrafyası hariç Anadolu'da bahsinin geçmemesi, isimlerinin taşıdığı anlam ve Anadolu'da ilk yerleştikleri yöreler sebebiyle, Tahtacı cemaati ile bağlantıları olup olmadığı üzerine çeşitli fikirler öne sürülmüş ve araştırmalar yapılmıştır. Bu araştırmacıardan biri olan Faruk Sümer Ağaçerilerin devamı olarak Tahtacıları görürken,⁴⁴ Sadullah Gülten ikisi arasında hiçbir bağ olmadığını ifade etmiştir.⁴⁵ Yörükân ise, ki kendisi Tahtacılar arasına Alevî dedesi olduğunu söyleyerek girmiştir, onların eski devirlerde Maveraünnehr ve Horasan ötesinde yaşamış olan *Tahtah* adlı bir

⁴¹ Sümer, *a.g.e.*, s. 449.

⁴² Sümer, *a.g.m.*, s. 528.

⁴³ Ali Kafkasyalı, *İran Coğrafyasında Türkler*, Bilgeoğuz Yay., İstanbul 2011, s. 96.

⁴⁴ Geniş bilgi için bk. Sümer, *a.g.m.*.

⁴⁵ Bu tez hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Gülten, *a.g.m.*, s. 143-167.

kavmin devamı olduğunu belirtmiştir.⁴⁶ Fakat çok sayıda cemaatten oluşan Tahtacılar arasında, İran'a gitmeyip Anadolu'da kalan Ağaçerilerin de olması doğaldır.

Arşiv kaynaklarında isimlerine rastlanılan Tahtacılar da Ağaçeriler gibi bir cemaat olarak ilk kez 16. asrın başlarında karşımıza çıkarlar. Fakat gerçekte 13. asrın başında, Horasan taraflarından yapılan yoğun göç sırasında Anadolu'ya gelmiş çok sayıdaki boydan oluşan bir topluluktur. "Tahtacı" kelimesinin anlamı, açık olduğu üzere, bu işle ilgilenenlere verilmiş bir isimdir. Ağaçeri gibi herhangi bir cemaat ya da bir kavmin ismi değildir. Bu sebepten bu işle meşgul olanlar arasında farklı boyların, dolayısıyla ilk başta aynı yörelerde yaşamış olan Ağaçerilerin de olması doğaldır. Bu bağlamda geçmişte ağaç kesip, tahta yaptıkları ve bunları da gezerek sattıkları için kendilerine, bunları satın alanlar tarafından *Tahtacı* adı verilen kimi Türkmen kavimleri, aşağıda verilen arşiv belgelerinde de görüldüğü üzere, Maraş'tan Balıkesir'e kadar olan kıyı bölgelerdeki ormanlı bölgelerde hayatlarını sürdürmüşlerdir. Bugün de çoğunlukla bu yerlerde yaşamaya devam etmektedirler. İlk başlarda çoğunlukla dağ eteklerinde ve ona çok yakın yörelerde yaşarlarken, sonraları kendilerine ait köyler kurup yaşamaya başlamışlardır. Bu da zamanla sayılarının arttığı anlamına gelir.

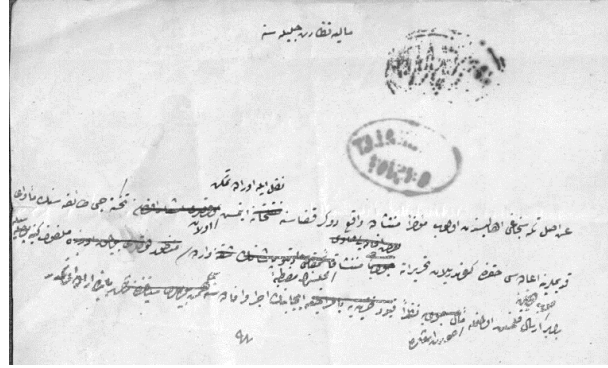
Pek çok araştırmacının⁴⁷ yanısıra, arşiv belgelerinde de onların Türkmen oldukları açıkça belirtilmiştir. Nitekim geçmişten bugüne getirdikleri inanç ve kültürlerine bakılınca da onların Türkmen-Alevi oldukları açıktır. Yine Ağaçerilerin de Türkmen Alevi olduğu bilinmektedir. Bugün İran Azerbaycanında bulunan Ağaçeri köyünde yaşayanlar da Ehl-i Hakk inancına sahiptir ve bu inanç bugün Aleviliğin bir kolu olarak kabul edilir.

Tahtacılar, asırlar boyu kapalı bir toplum olarak yaşadıkları için kültür ve inanç yapılarını son asra kadar en saf şekliyle koruyabilmişlerdir. Fakat orman kanununun çıkması ile eskisi gibi orman işçiliği yapmak kolay olmamış ve buldukları yerlerden şehirlere göç etmek zorunda kalmışlardır. Bu da doğal olarak inanç katılığında ve kültürlerinde kimi değişikliklere sebep olur. Eskiden Tahtacı olmayan biriyle evlenilmezken, merkezlere göç

⁴⁶ Bu konuda bk. Yusuf Ziya Yörükkan, *Anadolu'da Aleviler ve Tahtacılar*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2015, s. 360-367.

⁴⁷ Tahtacılarla ilgili ayrıntılı bilgi için pek çok araştırmacının makalesinin yer aldığı *Yol Dergisi*'nin Tahtacılar özel sayısına bakılabilir. *Aleviliğin Solmayan Rengi; Tahtacılar*, Yol Dergisi, S. 28, 2008. Ayrıca bk. Neşet Çağatay, "Tahtacılar", *İA*, C. 11, İstanbul 1979, s. 669-672; Nilgün Çıblak, "Mersin Tahtacı Kültüründeki Terimler Üzerine Bir Deneme", *Folklor / Edebiyat*, C. IX, S. XXXIII, 2003, s. 217-238; Aynı yazar, "Tahtacılar ve Tahtacı Ocaklarına Bağlı Oymakların Yerleşim Alanları", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 2013, S. 68, 33-54.

ile bunda da yumuşama meydana gelir. Bu yapılarını korumada, Osmanlı'nın, tarım yapan Türkmen gruplarına uyguladığı gibi, istedikleri yerlere yerleşmelerine izin vermemesi de etkindir.⁴⁸ Mesela, 1863'te daha önce yaşadıkları yer olan Teke civarından çıkarılıp Döğer kazasına gönderilen Tahtacıların tekrar eski yerlerine gelmelerine müsaade edilmiştir.⁴⁹

1866 tarihli bir başka belgede de yine Teke sancağından, ancak bu sefer kendi istekleri ile Menteşe'ye giden bir kısım Tahtacıların celbedilmeleri emredilmiştir.⁵⁰ Bazen de devlet, ormanları muhafaza etmek için Tahtacıları müdahale etmiştir. 1916 tarihinde Adana vilayetinde, ormanları tahribattan korumak için Tahtacıların buldukları yerlerden çıkarılması istenir.⁵¹

Tahtacılarla ilgili ilk araştırmaları batılılar başlatmış, İttihat ve Terakki yönetimi de devleti koruma içgüdüsüyle devam ettirmiştir. Çünkü batılıların yaptıkları bu araştırmaların iyi niyetli olmadığı, yayınladıkları makalelerinde vardıkları sonuçlarda açıkça görülmektedir. Yabancılar, Tahtacıların Türkmen olmadığını, hatta eski Hıristiyan kavimleri olduklarını iddia etmişlerdir.⁵² Doğal olarak devlet idaresi de bunlara karşı harekete geçerek, 16. asırdan itibaren devlet yönetiminin mezhep değiştirmesi ile birlikte

⁴⁸ “Ve re'âyâ taifesi müteferrika olub göçseler, gerü yerine getürmek kanundur. Ammâ on yıldan ziyâde bir yerde mütemekkin olsa, göçürmek memnû'dur.” Bk. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, 4. Kitap, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 307.

⁴⁹ A.MKT.MHM. 255/14.

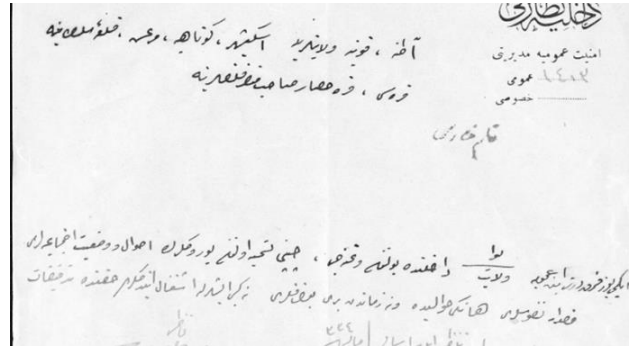
⁵⁰ MVL, 722/20.

⁵¹ DH.İ.UM.EK, 111/38.

⁵² Ahmet Beşe ve Selahattin Tozlu, “İngiliz Kayıtlarında Aleviler ve Bektaşiler”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 59, 2011, s. 195-220; Georg Jakob, Felix Von Luschan-Edmund Naumann, *19. Yüzyılda Alman Şarkiyatçıların Bektaşilik Serüveni Bektaşiler Tahtacılar Kızılbaşlar*, (İlhami Yazgan, çev. ve yayına haz.), La Kitap Yayınları, Ankara 2013.

dışlanmış, hatta toplumun dahi onların inançlarından, kültürlerinden, kökenlerinden bîhaber olduğu bu insanları tanımak ve tanıtmak için araştırmalar yaptırmış ve yayınlamıştır.

Örneğin 1918'de Adana, Konya, Eskişehir, Kütahya, Maraş, Karesi, Karahisar-ı Sahib yöneticilerine gönderilen bir belgede Tahtacı, Çepni olarak anılan yörüklerin durumları ile ilgili rapor talep edilir.⁵³

Aynı tarihli bir başka belgede yine aynı yerlerden Tahtacılar hakkında bilgi istenir.⁵⁴

Adana'daki Tahtacılar ile ilgili Niyazi Beyin 1918'de tuttuğu rapor önemlidir. Bu raporda Tahtacıların yaşadıkları yerler, inançları, kültürleri, nüfusları hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Raporda, Tahtacıların nüfusunun 18 bin hane olduğu, bunların içinde Çaylak oynağının 17 bin, Üsküdarlı oynağının ise bin hane olduğu yazmaktadır.⁵⁵

Nitekim Niyazi Bey'in verdiği bu bilgilerin merkeze gönderildiği ile ilgili arşivde kayıt mevcuttur. Adana valisinin Dahiliye Nezaretine gönderdiği 1918 tarihli belgede, Tahtacı yörükler hakkında talep buyrulan raporun tanzimine memur edilmiş olan İkinci Sultani mektebi müdür-i sanisi Niyazi Bey'in, Tahtacı yörüklerin ahvalleri hakkında, buldukları yerleri gezerek

⁵³ DH.ŞFR, 87/ 350.

⁵⁴ DH.EUM. 6. Şb, 38/13.

⁵⁵ Rapor ve analizi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Gıyasettin Aytaş, "İttihat ve Terakki Döneminde Adana Valiliği Tarafından Tahtacı Yörükler Hakkında Hazırlanan Bir Rapor", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 2012/63, s. 59-76; Erdal Çiftçi, "Ulus-Devlet İnşasının Tahtacılar Yansımaları: İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Tahtacı Alevileri Raporu", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, Ağustos 2020, C.12, S.3 (28), s. 465-489.

96 sayfayı tutan yazı ve fotoğrafların olduğu bir rapor tuttuğu ve bunun bakanlığa gönderildiğinden bahsedilir (Belge-3).⁵⁶

Tahtacılar ile ilgilenen bir diğer kişi de Yusuf Ziya Yörükandır. O, 1920'lerin başında bu konuda çalışmalarını başlatır. 1926-27'de de Tahtacı Aleviler hakkında kapsamlı bir saha araştırması yapar. Hatta daha sağlıklı bilgiler edinmek için kendisini Alevi dedesi olarak tanıtır. 1927-1932 yılları arasında yayınladığı yazıları, sonradan *Anadolu'da Aleviler ve Tahtacılar* adıyla kitap olarak basılır.

Yörükân, o yıllarda dedelerin verdikleri bilgilere göre Tahtacıların nüfuslarının 20 bin hane olduğunu aktarmıştır.⁵⁷ Neşet Çağatay ise 1979'da yayınlanan Tahtacılar adlı makalesinde; *bugün nüfusları takriben 40-50 bin hane civarındadır*, diyerek net bir sayı verememiştir.⁵⁸ Bu bilgilere göre, 1918'den bu tarihe 20-30 bin hane artış olmuştur. Bu büyük bir artış değildir. Çünkü bu arada ülke bir Kurtuluş Savaşı yaşadı ve ülkenin her yerinden büyük kayıplar verildi.

Yörükân'ın konuştuğu dedelere göre, Tahtacılar o sıralarda (1926-27) Anadolu'nun batı ve güney kısımlarında dağınık olarak yaşamaktaydı. Yine bu dedelere göre zaman içinde bir kısım Tahtacı Malatya ve Kayseri civarına gitmiş, diğer bir kısmı Bağdat ve Halep civarında kalmış, çok azı da Kıbrıs ve Midilli adalarına yerleşmiştir.⁵⁹ Nitekim arşivde de Midilli Ceziresi'nde Tahtacı aşiretinin yaşadığından bahis vardır.⁶⁰ Bu da bize, Tahtacıların kendi cemaatlerinin yaşadıkları yerlerden haberdar olduğunu göstermektedir.

Bu bağlamda yukarıda anlatıldığı üzere, 1260 yılındaki Moğol saldırıları yüzünden çok sayıda Ağaçeri üyesi Suriye'ye inmek zorunda kalmış, sonradan tekrar Anadolu'ya dönmüşlerdi. Hatta 1397'de Kayseri'nin güneyinde karışıklık çıkardıkları için onlara karşı bir kale de inşa edilmişti. Tahtacıların yaşadıkları söylenen bu yörelerde, yani Malatya, Kayseri, Halep'de 13. asırdan itibaren Ağaçeriler de yaşıyordu. Yaklaşık bir asır evvel Tahtacı dedelerinin kendi atalarının yaşadıklarını söyledikleri yerlerin Ağaçerilerin yerleştikleri yöreler ile kesişmesi, zamanla geniş bir alana yayılmış Tahtacılar içinde Ağaçeri kavminin de olabileceğini göstermektedir.

1940'lardan bugüne Alevilik-Bektaşilik ve Tahtacılar hakkındaki araştırmalar artarak devam etmiştir. Mesela *Türk Folklor Araştırmaları*

⁵⁶ DH.EUM.KLH. 4/14.

⁵⁷ Yörükân, a.g.e., s. 151.

⁵⁸ Çağatay, a.g.m., s. 671.

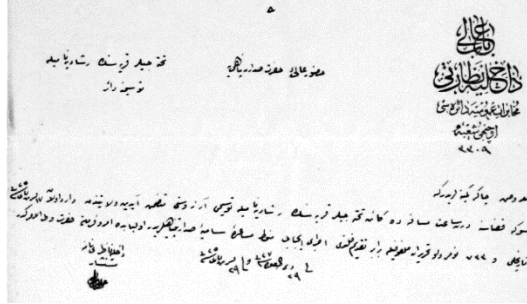
⁵⁹ Yörükân, a.g.e., s. 151.

⁶⁰ MVL. 792/81.

Dergisinin 1949 Aralık ve 1950 Ocak, Mart, Mayıs ve Haziran sayılarında Naci Kum'un "Türkmen, Yürük ve Tahtacılar Arasında Tetkikler, Görüşler" adlı beş makalesi çıkmıştır. Bu derginin sonraki sayılarında da bu alanla ilgili çok sayıda yazı yayınlanmaya devam etmiştir. Son yıllarda gerek Tahtacıların kendi içinden çıkan araştırmacıları, gerekse akademisyenler çeşitli makaleler yayınlamışlardır. Ayrıca bu konuda oldukça fazla akademik tez de hazırlanmıştır.

Tahtacılar, yukarıda da yazdığımız üzere Alevi inancına bağlıdırlar. Bu sebepten diğer Anadolu Alevilerinde olduğu gibi onlarda da *dede ocakları* vardır. Onların Hacı Bektaş Veliyi pir olarak kabul etmedikleri ve bu sebepten diğer Alevilerden ayrıldığı gibi mantıksız ifadeler vardır. Bu, Alevilik hakkında tam bir bilgiye sahip olmamaktan kaynaklanmaktadır. Alevilikte esas olan, bu inanca gelen talibin istediği *seyyid* ocağına bağlı olabileceğidir. Anadolu'daki her Alevi Hacı Bektaş'a saygı duyar, ancak O'na değil başka evliyalara talip olup, onları *pir* seçen çok sayıda Alevi mevcuttur. Nitekim 8 asır evvel Anadolu'ya gelen Kureyş aşiretinin hâkim olduğu Tunceli/Dersim'de, bu aşiretten çıkan çok sayıda evliyanın kurduğu ocaklara bağlılık vardır. Buradaki Alevilerin piri de Hacı Bektaş-ı Veli değil, yöredeki diğer evliyalarlardır. Yörenin kapalı yapısından dolayı, burada yaşayan Alevilik diğer yörelerdeki inanca göre daha saftır.⁶¹

Tahtacılar geçmişten bugüne iki dede ocağına bağlı olarak gelmişlerdir. Bunlardan biri merkezi İzmir Narlıdere'de olan Yanınyatır, diğeri Hacı Emirli ocağıdır ve merkezi Aydın'ın Reşadiye (Kızılcapınar-Germencik) köyüdür. Aşağıdaki belgede de görüleceği üzere bu köyün ismi 1909'da Tahtacılar iken, sonradan Reşadiye adını almıştır.⁶²

Yanınyatır ocağına bağlı 12 oymak: Çobanlı Oymağı, Çaylak Oymağı (Tahtacı oymaklarının en büyüğü ve en nüfuzlu olanıdır. Kendilerine ait üç-oktan

⁶¹ Konu hakkında bk. Kibar Taş, "Aleviliğin Tanımı ve Temel İbadetleri (Kureyşan Ocağı Özelinde)", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 104, 2022, s. 471-490.

⁶² *İ..DH.*,1478/67.

esinlenen kaz ayağı damgaları vardır, ki Salur Boyu'nun damgasına çok benzemektedir), Sivri Külahlı Oymağı, Kokluca Oymağı, Cingöz/Üsküdarlı Oymağı, Enseli Oymağı, Ala Abalı Oymağı, Çiçili Oymağı, Mazıcı Oymağı, Kahyalı Oymağı, Gökçeli Oymağı, Nacarlı Oymağı

*Hacı Emirli ocağına bağlı üç oymak: Şehepli Oymağı, Kabakçı Oymağı, Aydınlı Oymağı.*⁶³

Tahtacıların inanç ve gelenekleri bugünkü Alevi topluluğu ile neredeyse aynıdır. *Muharrem orucu* tutmak ve bitiminde *Aşure* yapmak, *Hızır orucu* tutmak, *cem* tutmak ve *semah* dönmek, *dedelik* kurumu, *musahip* tutma, *kurban* ritüeli bunlardandır.⁶⁴ Elbette asırlar içinde kapalı kalmış bu topluluktaki kimi ritüeller ile diğer Aleviler arasında farklılıklar vardır. Mesela oruç tutma sırasında uygulanan ritüellerin bazıları hem Tahtacılar da hem de kimi Alevilerde tam uygulanmamıştır.⁶⁵

Alevilik inancında “ocak” kutsaldır. Çünkü ailenin devamını temsil eder. Aynı şekilde Tahtacılar da "ocak" kutsaldır. Öyleki *ocak kazma* adı verilen özel bir ritüel dahi mevcuttur. Şöyleki, yeni evlenen bir çiftin yalnız oturacağı evlerinin ocağındaki ilk ateşi, bağlı oldukları dede yakar. Dede "ocağın" başına geçerek elindeki kazma ile önce "ya Allah" diyerek "ocağın" sağına, sonra "ya Muhammed" diyerek soluna, daha sonra da "ya Ali" diyerek ortasına, kazıyormuş gibi yavaşça vurur ve "ocağı" tutuşturur, hayırlı/gülbank/dua okur. Bu sırada talib koyun veya horoz keser ve böylece "ocak" kutsallaştırılmış olur. Yine Tahtacılar da, ateş yansın yanmasın, "ocağa" niyaz edilir.⁶⁶ Bu tür bir gelenek Tunceli Alevilerinde de devam etmektedir.

Tahtacılar da duz (tuz) kelimesi "ağız tadı" anlamına da gelir. "duz evi", tatlılıkla geçinebilen ailelere verilen bir isimdir.⁶⁷ Aynı zamanda “duz evi”,

⁶³ Yörükân, *a.g.e.*, s. 178-199.

⁶⁴ Bu konuda ayrıntılı bilgiler için şu çalışmalara bakılabilir. Hava Selçuk-Ali Selçuk, *Ağaçeri Türkmenleri Tahtacılar*, IQ Yay., İstanbul 2008; Ahmet Kuşçi, *Orta Toros Tahtacıları (Tarih ve Kültür)*, İksad Yay., Ankara 2021, s. 66-91; Halil İbrahim Şahin, “Kazdağlarında Ayin ve Şiir: Tahtacı Türkmenlerinin Sazandarlık/Zâkirlik Geleneği Üzerine”, *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, 10 (2014), s. 141-165; Çıblak, “Mersin Tahtacı Kültüründeki...”, s. 217-238.

⁶⁵ Alevilikte orucun nasıl tutulması gerektiği konusunda bk. Taş, "Aleviliğin Tanımı...", s. 471-490.

⁶⁶ Nilgün Çıblak, “Tahtacılar da Ateş ve Ocak Kültü”, 2. *Uluslararası Türk Kültür Evreninde Alevilik ve Bektaşilik Bilgi Şöleni Bildiri Kitabı-I*, ed. Filiz Kılıç, Tuncay Bülbül, Ankara, 2007, s. 677-678.

⁶⁷ Yörükân, *a.g.e.*, s.163.

akraba olan aileler için kullanılan bir terimdir.⁶⁸ Tuz kelimesinin temel anlamının dışında, tatlılık anlamında kullanılması, bugün İran Azerbaycan'ında bulunan Ağaçeri köyündeki Türkmen Ehl-i Hak Alevilerde de kullanılmaktadır. Bu toplulukta birisi için "adam duzlu" demekle, o insanın "tatlı, sevimli" olduğu kastedilmektedir.⁶⁹ Bunun haricinde, Divanü Lûgat-it-Türkt'e ise tuz; "güzellik" manasına gelmektedir.⁷⁰

Bu da bize Tahtacı cemaatleriyle Ağaçeri kavmi arasındaki önemli bir bağa daha işaret etmektedir. Çünkü Anadolu'da, bildiğimiz kadarıyla, Tahtacılar hariç, "tuz" kelimesi "tatlı, sevimli" manasında kullanılmamıştır.

Arşivde yer alan Tahtacılar ile ilgili bilgilere gelecek olursak, bu isim 16. asırdan itibaren hem cemaat hem de yer adı olarak çok sayıda belgeye yer almaktadır. Arşivde, Tahtacılar cemaati, Tahtacıyan cemaati, Tahtalu cemaati, Tahtacı aşireti, Tahtacı Çepni Yörükleri, Tahtacı Yörükleri, Tahtacı Türkmen aşireti şeklinde yazılmıştır.

Belgelere bakıldığında yayıldıkları coğrafyanın genişliği açıkça görülmektedir. Örneğin, 1430'da Aydın'da Cemaat-i Tahtacıyan⁷¹ isimli bir topluluk yaşarken, 1500'de İçel'de Tahtalu ^{مختار الوالده طاهر} adlı bir grup,⁷² 1550'de yine Aydın'da bu sefer Tahtacıyan Çullıyan ^{مختار الوالده طاهر} adlı bir cemaat vardır.⁷³ Yine batıda Manisa'da⁷⁴ ve Hamid sancağında Tahtacı isimli karyeler bulunmaktadır.⁷⁵ 1767'ye ait bir belgede ise Zülkadriye mukataasında Tahtacı tabir olunan hanelerin vergi vermek istemedikleri yazar. (Belge-4).⁷⁶ Bunlardan başka, 1881'de Teke sancağına bağlı Antalya kazasında Tahtacıyan aşireti,⁷⁷ 1904'te Biga sancağında sayıları üç yüz haneden fazla olan Tahtacı Türkmenleri vardır.⁷⁸ Ayrıca Adalar ve Rumeli'de vatan tutmuş topluluklar

⁶⁸ Emine Atmaca, "Antalya Tahtacı Türkmenlerinin Ağzından Söz Varlığına Katkılar", IX. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bilge Tonyukuk Anısına-I, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2021, 255-295, s. 286.

⁶⁹ Bu bilgi, isimlerinin kullanılmasını istemeyen Güney Azerbaycanlılardan aktarılmıştır.

⁷⁰ Kâşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it Türk*, C. I-II-III (Birleştirilmiş), çev. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2013, C. I, s. 296; C. III, s. 359.

⁷¹ Cahit Telci, "Cemaat-i Tahtacıyan: Aydın Sancağında Vergiden Muaf Tahtacı Topuluğu (XV-XVI. Yüzyıllar)", *Alevilik-Bektaşılık Araştırmaları Dergisi*, 13/2016, s. 5-34.

⁷² *Tahrir Defteri*, nr.31, s. 475.

⁷³ *Tahrir Defteri*, nr.270, s. 88.

⁷⁴ *6 numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565)-I*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1995, 327 nolu hüküm.

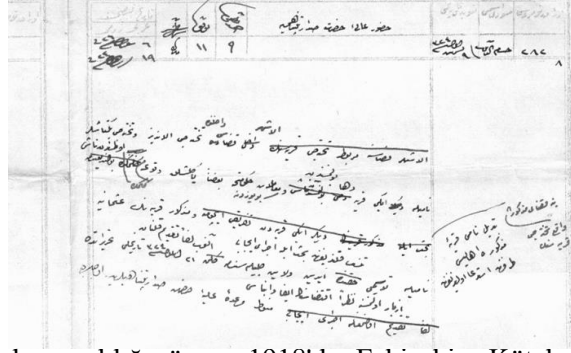
⁷⁵ *AE.SAMD.III.*, 71/7129.

⁷⁶ *C.ML.*, 569/23282.

⁷⁷ *ŞD.*, 293/17.

⁷⁸ *DH.MKT.*, 2607/52.

arasında da İncili Tahtacılar adıyla bir cemaat bulunmaktadır.⁷⁹ Diğer bir belgede de 1908 tarihinde Alaşehir kazasında Tahtacı, Tahtacı Alandiz ve Tahtacı Bektaşlar adında 3 karye bulunduğu için, bunlardan Tahtacı ismini taşıyan karyenin adının Osmanîye olarak değiştirildiğinden söz edilir.⁸⁰

Yukarıda yazıldığı üzere 1918'de Eskişehir, Kütahya, Maraş, Adana, Karesi, Karahisar-ı Sahib ve Konya civarında kendilerine Tahtacı Çepni Yörükleri de denilen Tahtacılar yaşamaktaydı.

Bilindiği üzere, Tahtacılar isimlerini, ağaç işleriyle uğraştıkları için almışlardı. Fakat bu işle uğraşan her köy de bizim bildiğimiz manada Tahtacı değildi. Aşağıdaki iki hüküm bu konuya açıklık getirmektedir.

Birinci hüküm 1566'da Sinop kadısına gönderilmiştir:

“Karasu, Kirakos [Gedas] ve Karacaköy köyleri halkının eskiden beri gemi yapımı için lâzım olan ağaçların kesimi işinde çalıştıklarından, yeni yapılacak gemiler için gerekli olan kerestenin kesimi hizmetinde de adı geçen köyler halkının istihdam edilmesi.”⁸¹

Bir başka hüküm yine 1566 tarihine aittir ve Kocaeli kadılarına gönderilmiştir:

“Gemi inşâsı için lâzım olan keresteyi kestirmek üzere gönderilen çavuşların, halkın hepsini ağaç kesme işinde çalıştırarak ekin ekmelerine engel oldukları duyulduğundan, sözkonusu çavuşlara bu işlerden herhangi birinin aksamaması için halkı ekin ekme ve ağaç kesme işlerinde nöbetleşe çalıştırmaları yolunda tenbihte bulunulması.”⁸²

⁷⁹ AE.SMHD.I., 205/16243.

⁸⁰ DH.MKT., 2643/72.

⁸¹ 5 numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566)-I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1994, 1475 nolu hüküm.

⁸² A.g.e., 748 nolu hüküm.

Bu hükümden anlaşıldığı üzere, bazen devlet görevlileri zorla tarımla uğraşan köylülere ağaç kestirmişlerdir. Bu da bize her ağaç kesme işi yapan köylerin, bu işi meslek olarak yapmadıklarını, bazen de zorlamayla bu işi yaptıklarını, hatta gerçekte yaptıkları işleri bu yüzden aksattıklarını göstermektedir.

Tahtacılarla ilgili son olarak şunu söyleyebiliriz, Tahtacı cemaati tek bir kültürden oluşmaz. Çünkü bu grup farklı boylardan oluşmaktadır. Tahtacı dedelerinden Hasan Mümtaz Bey'in Yusuf Ziya Yörükkan'a anlattığına göre, aralarında lehçede, telâfuzda, geleneklerde ve hatta karakterde kimi farklılıklar mevcuttur. Mesela *Eseli* boyu soğukkanlı iken, *Çaylak* oymağı neşeli ve konuşkandır.⁸³ Veli Âsan'a göre de Tahtacı aşiretleri arasında farklılıklar vardır. Örneğin Eseliler zeki, işinin ehli, ancak biraz tembeldirler. *Elemetliler*, çalışkan, cevval, doğru ve çok inatçı insanlardır. *Yağlılar*, başkalarından kız alıp vermez, diş hediği kaynatmazlar. *Haydutlar* ise dışarıdan gelecek saldırılara karşı en iyi şekilde karşı koydukları yani mücadeleciler oldukları için bu ismi almışlardır.⁸⁴ Yine, Tahtacılar genellikle saf ve doğru insanlar olarak bilindikleri halde, *Sivri Külahlılar* hileyi severler.⁸⁵ Bu oymağın ismi ilk kısımda bahsedilen ve İran'da bulunan Ağaçeri oymaklarından *Tilkû* adlı oymak ile benzerlik gösterir ve büyük olasılıkla bu lakap onlara kurnazlıkları sebebiyle verilmiştir.

Bütün bu bilgiler bize, bütün Tahtacıların, Ağaçeriler gibi tek bir kavimden ziyade, çeşitli kavimlerin bir araya gelmesiyle oluştuğunu göstermektedir. Yaptıkları iş ve sürdürdükleri yol/inanç sebebiyle, asırlar içinde yerleşiklerden uzak kalan çok sayıdaki boy tek bir isim altında birleşmiştir. Nitekim arşiv belgelerinde de görüldüğü üzere, Tahtacılar geçmiş asırlarda çok da itaatkâr değillerdi. Kimi zaman vergi vermek istememişler, kimi zaman da şekavet olaylarına karışmışlardır.

Sonuç

13. asırda kaynaklarda adı geçen ve diğer Türkmen boyları gibi savaşçı bir kavim olan Ağaçeriler, o tarihten bugüne isimlerini muhafaza etmişlerdir. Her ne kadar Anadolu'da 18. asırdan sonra isimlerine rastlanılmıyorsa da (ki büyük olasılıkla Ağaçeri ismi Ağaç, Ağaçlu, Ağaççılar vb. şeklinde değişime uğramıştır) İran'daki Türkler arasında bugün de hâlâ aynı adla yaşamaya devam etmektedirler. Anadolu'da ise herhalde kendileri ile benzer inanç ve kültürdeki kavimler arasında varlıklarını korumuşlardır.

⁸³ Yörükkan, *a.g.e.*, s. 160.

⁸⁴ Geniş bilgi için bk. Yörükkan, *a.g.e.*, s. 163-164.

⁸⁵ Yörükkan, *a.g.e.*, s. 196.

Araştırmalarda, makale içinde de yer verildiği üzere, Tahtacıların barışçıl, Ağaçerilerin ise savaşçı karakterleri üzerinde özellikle durulur. Bu da doğal olarak ikisinin aynı cemaat olamayacağı şeklinde yorumlanabilir. Ancak Tahtacılar içinde de şekavet yapan ve vergi vermek istemeyen, hatta mücadeleciler oldukları için kendilerine *Haydutlar* denilen oymaklar vardı. Ayrıca Anadolu'ya ilk gelen boyların Türk ve savaşçı olduklarını da biliyoruz. Nitekim kısa sürede bu özellikleri sebebiyle çok sayıda beylik kurdular. Bu bağlamda sonradan Tahtacı adıyla anılan Türkmen kavimleri de bu mücadele ortamında muhakkak kendilerine uygun beyliklerin tabiiyetine girmişlerdir. Fakat 16. asırla birlikte İran'da Safevi Devletinin kurulması ve Osmanlı ile mücadeleleri ve devamında Osmanlı'nın mezhepsel dönüşümü ve Kızılbaş Alevi takibi, Alevi Türkmen olan bu boyların merkezlerden çekilmelerine sebep olmuş ve zaman içinde savaşçı özelliklerini büyük oranda kaybetmelerine neden olmuştur.

Son olarak Ağaçeriler ile Tahtacı cemaatleri arasında bir bağ olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü Ağaçerilerin Anadolu'da ilk ortaya çıktıkları yer Malatya, Maraş ve Elbistan civarıydı. 13. asırda Moğollar önünden Anadolu'ya gelen Türkmenlerin oluşturduğu Tahtacılar da diğer boyların yaptığı gibi ilk olarak Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya gelip buradan Anadolu'ya yayıldılar. Yine ikisi Türkmen Alevi kavimlerdendi. Ek olarak, gerek 13. asırdaki karışık ortamda, gerekse 16. asır ve sonrasındaki Kızılbaş takibi sırasında pek çok Türkmen Alevi toplulukları güvenli yer olarak dağlık bölgelere çekilmek zorunda kaldılar ve o yöreye özgü mesleklerden hayvancılık ya da ağaç kesim işini yaptılar. Bu Türkmenler arasında Ağaçerilerin olmaması düşünülemez.

Ayrıca Tahtacı ismi, Ağaçeri ismi gibi tek bir kavme ait değildir. Bu isim edinilmiş bir meslekten dolayı, çeşitli Türkmen Alevilerin bir araya geldiği bir topluluğa verilmiştir. Bu sebepten Tahtacıları, Ağaçerilerin birebir devamı olarak göremeyiz. Ancak içlerinde Ağaçerilerin de olduğu Türkmen Alevi toplulukları olduklarını söyleyebiliriz.

Bunu en iyi yine Tahtacıların kendileri ifade etmişlerdir:

“Tahtacı namı Gegel gibi umumî bir isimdir. Nasıl Gegel Türkmen uluslarından en büyük bir boy ise ve bunlar buldukları yerlere göre muhtelif isimler aldıkları halde Gegel namını muhafaza ediyor ve Türkmen olduklarına hiçbir şüphe arız olmuyorsa, Tahtacılar da bunun gibi birçok oymak isimlerini taşıdıkları halde Tahtacı unvanı altında birleşirler ve isim değişmesi, bunların Türkmen olmalarına şüphe iras edemez...”

Bizim eski oymaklarımız, sair Türkler gibi, göçebe halinde, koyun ve keçi sürüleriyle geçinirler, at ve kısrak sürüleri bakarlar, sığır, deve, katır

beslerlerdi. Evlerde kadınlar da kilim, halı, âba dokurlardı. Sonra, ihtimal mezhebimizdeki sırrılık yüzünden veya Aleviliğe karşı yapılan aksülâmel hareketlerinden kurtulmak için kenar yerlere, dağlara çekilmek mecburiyeti hâsıl olmuş ve yaşamak sevk-i tabiisiyle oymaklar odun, ağaç alış-verişine başlamışlar, balta ve hızara sarılmışlar ve nihayet tahtacılık bir sanat haline gelmiştir. Meselenin başka bir şekli yoktur.”⁸⁶

Bu satırlardan da anlaşılacağı üzere, bugün Tahtacı olarak anılan Türkmenler, ilk başta ağaç kesip, tahta yapmadılar. Bizim de savunduğumuz üzere, bazı mecburiyetlerden dolayı, merkezlerden çekilmek zorunda kalan ve gittikleri yerlerde o yöreye özgü geçinme yolunu seçen ve içlerinde İran’a gitmeyip Anadolu’da kalan Ağaçeri kavminin üyelerinin de olduğu, çok sayıdaki Türkmen Alevi boylarından oluşmaktadır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Osmanlı Arşivleri (BOA)

A.MKT.MHM, 255/14; *AE.SAMD.III*, 116/11398; *AE.SAMD.III*, 71/7129; *AE.SMHD.I.*, 205/16243; *C.ML*, 569/23282; *DH.EUM*, 6.Şb, 38/13; *DH.EUM.KLH*, 4/14; *DH.İ.UM.EK*, 111/38; *DH.KMS*, 51/2; *DH.MKT*, 2607/52; *DH.MKT*, 2643/72; *DH.ŞFR*, 87- 350; *İ.DH*, 1478/67; *MVL*, 722/20; *MVL*, 792/81; *ŞD*, 293/17.

Tahrir Defterleri: nr. 31, nr. 49, nr. nr. 270, nr. 438, 909, nr. 1066, nr. 1195.

Yayınlanmış Arşiv Eserleri

5 numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566)-I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 1994.

6 numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565)-I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 1995.

Osmanlı Yer Adları-I Rumeli Eyaleti (1514-1550), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2013.

Yazılı Kaynaklar

Abû Bakr-i Tihriânî, *Kitâb-i Diyârbakriyya Akkoyunlular Tarihi-I-II*, yay. Necati Lugal-Faruk Sümer, TTK, Ankara 1993.

Aziz B. Erdeşir-i Esterâbâdî, *Bezm u Rezm Eğlence ve Savaş*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2014.

⁸⁶ Yörükân, *a.g.e.*, s. 200-201.

Kâşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it Türk, C. I-II-III (Birleştirilmiş)*, çev. Besim Atalay, TDK, Ankara 2013.

Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi, Cilt: II*, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1950.

Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2018.

Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2020.

İbn Bibi, *Selçuknâme*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2020.

Kızılbaşlığın Tarihi Târih-i Kızılbaşîyye, Tercüme, Notlar ve Tıpkıbasım: Şefaattin Deniz ve Hasan Asadi, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2015.

Reşideddin Fazlullah Hemedani, *Camii't-Tevârih-I*, Düzenleyen: Muhammed Ruşen-Mustafa Musevi, Tahran 1373.

Yazılı Eserler

Akben, M., “Ağaçeri Ayaklanması Türkmen İsyanı”, *Kahramanmaraş Ansiklopedisi*, Kahramanmaraş, Şubat 2017.

Akdağ, M., *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celâlî İsyancıları*, YKY, İstanbul 2019.

Akgündüz, A., *Osmanlı Kanunnameleri*, 4. Kitap, Fey Vakfı Yay., İstanbul 1992.

Atmaca, E., “Antalya Tahtacı Türkmenlerinin Ağzından Söz Varlığına Katkılar”, *IX. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bilge Tonyukuk Anısına-I*, TDK, Ankara 2021, s. 255-295.

Aytaş, G., “İttihat ve Terakki Döneminde Adana Valiliği Tarafından Tahtacı Yörükler Hakkında Hazırlanan Bir Rapor”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 2012/63, s. 59-76.

Beşe, A.-S. Tozlu, “İngiliz Kayıtlarında Aleviler ve Bektaşiler”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 59, 2011.

Çağatay, N., “Tahtacılar”, *İA*, 11. Cilt, İstanbul, 1979.

Çıblak, N., “Mersin Tahtacı Kültüründeki Terimler Üzerine Bir Deneme”, *Folklor/Edebiyat*, C. IX, S. XXXIII, 2003.

Çıblak, N., “Tahtacılar ve Tahtacı Ocaklarına Bağlı Oymakların Yerleşim Alanları”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, S. 68, 2013.

Çıblak, N., “Tahtacılar Ateş ve Ocak Kültü”, *2. Uluslararası Türk Kültür Evreninde Alevilik ve Bektaşilik Bilgi Şöleni Bildiri Kitabı-I*, ed. Filiz Kılıç, Tuncay Bülbül, Ankara 2007.

- Çiftçi, E., “Ulus-Devlet İnşasının Tahtacılar Yansımaları: İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Tahtacı Alevileri Raporu”, e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, Ağustos 2020, C. 12, S. 3 s. 465-489.
- Gökhan, İ., “Ağaçeriler Türkmen Taifesi”, *Kahramanmaraş Ansiklopedisi*, Kahramanmaraş, Şubat 2017.
- Gülten, S., “Kökler ve Dallar: Tahtacı Alevilerinin Menşei ve Tahtacı Cemaatleri”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, S. 95, 2020.
- Halaçoğlu, H., *Anadolu’da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)*, Togan Yay., İstanbul 2011.
- Heyet, C., “Azerbaycan’ın Türkleşmesi ve Azerbaycan Türkçesinin Teşekkülü”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 1, Kasım 2004.
- Jakob, G.-F. V. Luschan-E. Naumann, *19. Yüzyılda Alman Şarkiyatçıların Bektaşilik Serüveni Bektaşiler Tahtacılar Kızılbaşlar*. (İlhami Yazgan, çev. ve yayına haz.), La Kitap Yay., Ankara 2013.
- Kafkasyalı, A., *İran Coğrafyasında Türkler*, Bilgeoğuz Yay., İstanbul 2011.
- Kuşçi, A., *Orta Toros Tahtacıları (Tarih ve Kültür)*, İksad Yay., Ankara 2021.
- Ögel, B., *Türk Mitolojisi-I-II*, TTK, Ankara 2014.
- Özgüdenli, O. G., “Osmanlı İrani (I); Batı İrani ve Azerbaycan Tarihi Hakkında Osmanlı Tahrir Kayıtları; Coğrafi ve İdari Taksimat”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 22, S. 34, 2003.
- Savaş, S., *XVI. Asırda Anadolu’da Alevilik*, TTK, Ankara 2013.
- Selçuk, H. ve A. Selçuk, *Ağaçeri Türkmenleri Tahtacılar*, IQ Yay., İstanbul 2008.
- Sümer, F., “Ağaç-eriler”, *Belleten*, C. 26, S. 103, 1962.
- Sümer, F., *Oğuzlar*, 5. Baskı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999.
- Şahin, H. İ., “Kazdağlarında Ayin ve Şiir: Tahtacı Türkmenlerinin Sazandarlık/Zâkirlik Geleneği Üzerine”, *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, 10, 2014.
- Taş, K., “Tunceli/Dersim’in Osmanlı Hâkimiyetine Girişi ve Osmanlı’nın XVI. Asırdan İtibaren Sınırları İçindeki Kızılbaşlara Karşı Tutumu ve Bunun Dersim’e Etkisi”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 76/2015, s. 79-107.
- Taş, K., "Aleviliğin Tanımı ve Temel İbadetleri (Kureyşan Ocağı Özelinde)", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 104, 2022.
- Telci, C., “Cemaat-i Tahtacıyan: Aydın Sancağında Vergiden Muaf Tahtacı Topluluğu (XV-XVI. Yüzyıllar)” *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, 13/2016, s. 5-34.

Togan, Z. V., *Umumi Türk Tarihine Giriş En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2019.

Uzunçarşılı, İ. H., *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK, Ankara 2003.

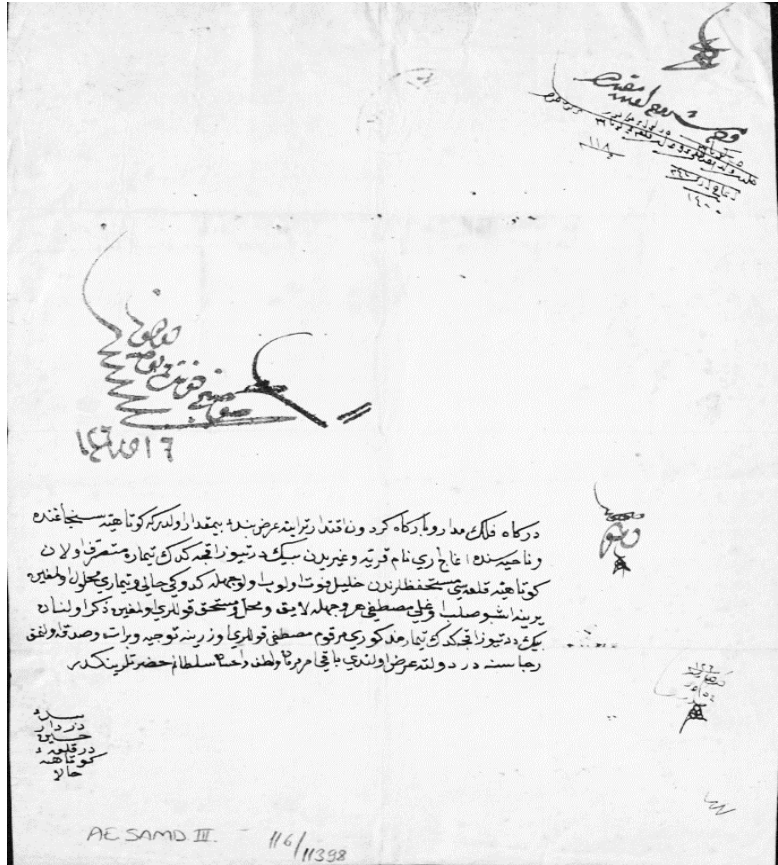
Uzunçarşılı, İ. H., *Osmanlı Tarihi-III/I*, TTK, Ankara 2003.

Yol Dergisi-Aleviliğin Solmayan Rengi; Tahtacılar, S.28, 2008.

Yörükcan, Y. Z., *Anadolu'da Aleviler ve Tahtacılar*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2015.

Yücel, Y., *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar-II*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay., Ankara 1991.

Ekler
Belge-1

Belge-2

كلیس هفتده منظرده

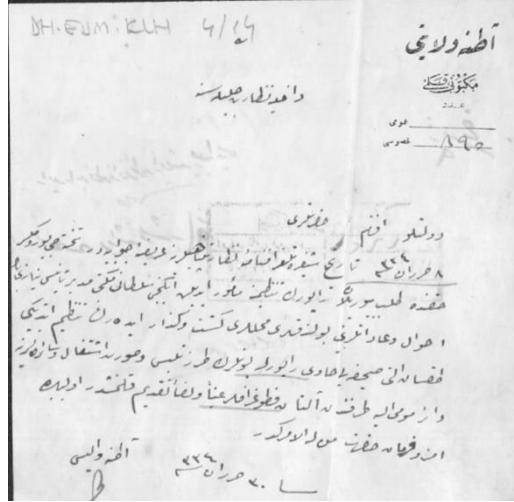
هلیک شال طرفنده واسع بر تورک منطقه سی وارد که بولسی کرک طرف درک اولده دجغرافیا
 نقطه نظرده آنجه آنا طولی ایلر شیک مقده ایتاید بیلیم؛ الهالیک بوزده طقساه قدری خالص
 دصاف تورک اولرجه سیمه داید صاف ایجابیلرله تمایلله آنا طولی الهالیکه مائل دره برقطه سه که
 عینات در عیسه دجغرافی ده بونده دافلدره - نیک حسن اولده ای آجین ملک عثمانیده بر فرد اولر
 اولسید قابله، عکس حال یعنی سوریه دیا لهرکهای منطقه نخاره دستقلیه الحاقی بر جود
 سوبه اولرجه کی الهالیک ده سبب کتبت و فلاتی اولر - بزیر ده دافیه اولر صاف کلیس الهالیک
 دکلیدی کلبیلرک یا کز تورک عثمانی قالدق "آنا طولی اقسام منبایرسته مربوط بر لقمه بونجه
 یلیج بر لقمه هلی مندرع در طرفه کورمه کلربی دگورده بیهکلربی عیسه ایدر - دیونکلر داملی برده آتی سرد
 ایدر ده ای تاریخی، عرقی دهرنی دکلرله اثبات ایدرک بونفاط نظرک عیسه داره مقامات عالیله
 نظر دقه الحقی الهالی نامه استر جام ایلر ده

تاریخ نقطه نظرده - رومالیان ماننده (کیلیزه آنا طولی اقسام منبایرسته) نامی در لسه اولده کلیس
 ده الهالیکه سالیسی بیخی عیسه میلادی ایتالرنده داسلامک سرده سوزها سه مالک مقصود صوره سوز کورسه
 ایدی - بالاقده اوزده برودت اسلام اولر ایدر سلیطه لر - سینه سوزع فیه قالدق ده صوکره سلو قیاده
 آنا آرملاک بیانس ایلر طوری (رومانوس دیریزیس) ی ۱۱۰۱ سنه میلادی (۶۶۷ هجری) سنه
 سوزده ملایر کورده بخاربه سنه سوزده سوزده ایسی اوزرینه تختی غاشیا ایدر دایم اولر قورساتی ایفا ایدر سه دوزک
 اوزرینه آلبا رسلا ده سوزده ایسی عیسه ایلر شرفی آنا طولی ی کاملا استیلاید بر دیمی کی کلیس هولستی ده
 اهتوا ایدر (Commagene) قولارده ده) یعنی مرعسه طرفلربی (هادرند در dravandur
 نامنده کی بر تورک ایدرینه ضبط ایدر برسه دادنا - بجه ده صوکره بر هولالی آنا طولی سلو قیاده انتقال ایدر سه -

سلاک ادمه ایمنی (هیزیک بیخی) عیسه سوزده سوزده (توزدی) نیک تألیف ایلرکی (آنا ایلر)
 نام کتابده کلیس (کلین) امداسیه قیاید لسه دوزک الهالی ایلر سکورده بکوی اولر ده کورتلرده؛
 بوتور کار اولر سوزده سوزده (آنا جری) Ogha locheri قبله سنه منسوب ایدر لر -

الهالیکه ایلیج بخاربه سنه صوکره کلیس هولستی صرا بر بیلرینه ددها صوکره صوره ده ای بجه دیرجی کورده
 انتقال ایدر سه؛ کلیس آنا عیسه اسلامیه ده اولرجه اوزر ده بونجه اساسا تورک اولر (نیک ایلر قیاده)
 جیشرسی دیشج جامعی نایبلر بره ایسی ایلر ده اوزر ده عیسه بر جماده ده سوزده عیسه ده سوزده کورده کورده

Belge-3

Belge-4

